

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/114011>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

M. ANNAEI
LUCANI
DE BELLO
CIVILI

LIBER II

EEN COMMENTAAR

F.H.M. VAN CAMPEN

M. ANNAEI LUCANI DE BELLO CIVILI LIBER II

EEN COMMENTAAR

EEN WETENSCHAPPELIJKE PROEVE
OP HET GEBIED VAN DE LETTEREN,
IN HET BIJZONDER DE FILOLOGIE

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN,
VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DECANEN
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP MAANDAG 18 NOVEMBER 1991
DES NAMIDDAGS TE 3.30 UUR

door

Ferdinandus Honoreus Maria van Campen
geboren op 8 maart 1955 te Graauw en Langendam

J. C. Gieben, Publisher
Amsterdam 1991

Promotor: Prof. Dr. J.H. Brouwers

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Campen, Ferdinandus Honoreus Maria van

M. Annaei Lucani De bello civili liber II, een commentaar
Ferdinandus Honoreus Maria van Campen. - Amsterdam:Gieben.
Met Latijnse tekst. - Proefschrift Nijmegen. - Met lit. opg., reg.
Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-9004505-8

Trefw.: Latijnse letterkunde ; tekstuitgaven.

DIS MANIBUS PATRIS
MATRI UXORIQUE
FILIOLAE CARISSIMAE

VOORWOORD

Bij de voltooiing van dit proefschrift gaat mijn dank allereerst uit naar drie personen: mijn broer Peter, voor wie geen moeite te veel was bij de verzorging van het drukwerk, mijn vriend Hans Heijhuurs, die het gehele werk van zijn intelligente commentaar voorzag, en vooral mijn promotor Prof. Dr. J.H. Brouwers. Hij heeft de correctie op zeer nauwkeurige en geduldige wijze verricht en is door zijn voortdurende belangstelling een grote stimulans voor mij geweest.

De heldere visie, de tolerantie en de warmte van mijn vrouw Heleen waren en zijn voor mij van onschatbare waarde.

Voorts dank ik Vincent Hunink voor enige bibliografische aanvullingen, Dr. R. van Amerongen voor het beschikbaar stellen van microfilms, en Geert Henderickxs voor het omslagontwerp.

Van de onvolkomenheden van het werk ben ik mij meer bewust dan wie ook; ze komen geheel voor mijn rekening.

Utrecht, oktober 1991

F.v.C.

INHOUD

LIJST VAN AFKORTINGEN	1
INLEIDING	3
OPMERKING OVER DE TEKST	13
SIGLA	14
TEKST	15
COMMENTAAR	
I. 1-233: ANGST IN ROME	39
II. 234-391: BRUTUS, CATO EN MARCIA	185
III. 392-736: POMPEIUS' VLUCHT	273
LITERATUUR	421
INDEX VERBORUM	443
INDEX LOCORUM POTIORUM	451
INDEX RERUM NOTABILIORUM	456

AFKORTINGEN

Cf. voor de afkortingen van auteurs en werken uit de periode tot 200 n. Chr. het *Oxford Latin Dictionary*; voor de periode daarna de *Thesaurus Linguae Latinae*.

<i>Adnotationes</i>	<i>Adnotationes super Lucanum</i> , ed. I. Endt, Leipzig 1909, Leipzig 1909; G. A. Cavajoni, <i>Supplementum adnotationum super Lucanum I, Libri I-V</i> , Milano 1979.
<i>ANRW</i>	H. Temporini, <i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> , Berlin 1972 - ...
<i>CAH</i>	<i>The Cambridge Ancient History vol. IX, The Roman Republic 133 - 44 B. C.</i> , Cambridge 1932.
<i>CHCL</i>	<i>The Cambridge History of Classical Literature, vol. II: Latin Literature</i> , ed. E. J. Kenney and W. V. Clausen, Cambridge 1982.
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin 1863 - ...
<i>Commenta</i>	<i>M. Annaei Lucani Commenta Bernensia</i> , ed. H. Usener, Leipzig 1869 (herdruk Hildesheim 1967).
<i>Entr.</i>	<i>Lucan, sept exposés suivis de discussions (Entretiens sur l'Antiquité Classique, Tome 15)</i> , Genève 1970.
<i>FPL</i>	W. Morel, <i>Fragmenta Poetarum Latinorum</i> , Leipzig 1927.
<i>FPR</i>	E. Baehrens, <i>Fragmenta Poetarum Romanorum</i> , Leipzig 1886.
<i>GLK</i>	H. Keil, <i>Grammatici Latini</i> , Leipzig 1855-1923.
<i>KP</i>	<i>Der kleine Pauly</i> , München 1979 ² .
<i>KSt</i>	R. Kühner / C. Stegmann, <i>Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache: Satzlehre</i> (2 vol.), Darmstadt 1988 ⁶ .
<i>LHS</i>	Leumann, M., J. B. Hoffmann en A. Szantyr, <i>Lateinische Grammatik, Zweiter Band: Lateinische Syntax und Stilistik</i> , München 1972.
<i>MGH</i>	<i>Monumenta Germaniae Historica</i> , Berlin 1877-1891.
<i>OLD</i>	<i>Oxford Latin Dictionary</i> , ed. P. W. Glare, Oxford 1982.
<i>PL</i>	J. P. Migne, <i>Patrologiae Cursus Completus, Series Latina</i> , Paris 1844 - ...
<i>PLM</i>	E. Baehrens, <i>Poetae Latini Minores</i> , Leipzig 1879-1883, rev. F. Vollmer 1911 - 1935.
<i>RE</i>	A. Pauly - G. Wissowa - W. Kroll, <i>Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft</i> , Stuttgart 1893 - ...
<i>SH</i>	M. Schanz / C. Hosius, <i>Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian</i> , München, vol. I 1927 ⁴ ; vol. II 1935 ⁴ ; vol. III 1922 ³ (bearb. von G. Krüger); vol. IV, 1 1914 ² ; vol. IV, 2 1920 (bearb. von G. Krüger).
<i>SVF</i>	<i>Stoicorum Veterum Fragmenta</i> ed. Io. Von Arnim, Leipzig / Berlin 1921-1924.
<i>TLL</i>	<i>Thesaurus Linguae Latinae</i> , Leipzig 1900 - ...
<i>WdF</i>	<i>Lucan</i> ("Wege der Forschung" vol. 235), ed. W. Rutz, Darmstadt 1970.

INLEIDING

1. LEVEN VAN LUCANUS

Onze kennis omtrent het leven van de Romeinse dichter M. Annaeus Lucanus (39-65 n. Chr.) stoelt hoofdzakelijk op een tweetal antieke *vitae*. De oudste daarvan is fragmentarisch bewaard en afkomstig uit *De viris illustribus* van Suetonius, die Lucanus hier niet goed gezind is. De tweede *vita* is van de hand van de *grammaticus* Vacca (6de eeuw n. Chr.), die zich vermoedelijk op Suetonius baseerde; zijn levensbeschrijving draagt evenwel een apologetisch karakter.¹ Aanvullende informatie wordt verschaft door ondermeer Statius' *Genethliacon Lucani* (*Silv.* 2,7: een uitbundige lofrede ter gelegenheid van de geboortedag van de dichter, opgedragen aan diens weduwe Polla Argentaria), en het vijftiende boek van Tacitus' *Annales*, waarin men onder meer een relaas van Lucanus' laatste ogenblikken kan vinden (*Tac. Ann.* 15,70).² Wanneer men de gegevens uit deze bronnen combineert, resulteert dat in het volgende overzicht van Lucanus' levensloop.

M. Annaeus Lucanus werd in 39 n. Chr. als kleinzoon van de rhetor Seneca te Corduba geboren; zijn vader was een broer van de filosoof Seneca. Voordat het kind één jaar was vestigden zijn ouders zich te Rome. Seneca spreekt in zijn *Consolatio ad Helviam* liefdevol over een onweerstaanbaar neefje,³ dat men veelal als Lucanus identificeert. Later toonde Lucanus zich een briljant vertolker van de *declamationes*, die de kern van de toenmalige rhetorische scholing vormden. Een van zijn leraren was de stoïcus Cornutus, een van zijn vrienden de dichter Persius, voor wie hij grote bewondering koesterde. Hij trad toe tot de *cohors amicorum* van Nero en vervulde de functie van quaestor voordat hij de daarvoor vereiste leeftijd had. Ook werd hij opgenomen in het exclusieve college van de *augures*. In 60 trad hij op als pagnegyryst van de keizer bij het *Neronia*-feest; enige tijd daarna evenwel zorgde een conflict met Nero ervoor dat hem een publicatieverbod werd opgelegd. Volgens Suetonius voelde Lucanus zich beledigd door Nero's koele houding tegenover zijn poëzie; ook zou hij bij een bezoek aan een publieke latrine een luide *flatus ventris* vergezeld hebben doen gaan van een toepasselijk citaat

¹ De overige *vitae* zijn onbelangrijk, cf. SH II,2,100.

² Cf. voor een overzicht van de verdere bronnen: Heitlands inleiding tot Haskins' editie, xiii-xx; SH II,2,99vv.; de *vitae* zijn ook opgenomen in de edities van Lejay, Francken, Hosius en Bourgerie-Ponchont; een recente kritische *vitae*-editie verzorgde Braidotti.

³ *Cons. Helv.* 18,4v.: "ad cuius conspectum nulla potest durare tristitia ... cuius non lacrimas illius hilaritas supprimat?"

uit het werk van de keizer⁴ en aldus paniek teweeggebracht hebben onder de overige aanwezigen. Vacca noemt *jalousie de métier* als oorzaak voor de verwijdering: Nero voelde zich als dichter door Lucanus overvleugeld.

Hij sloot zich aan bij de samenzwering van Piso, waarvan hij een van de kopstukken was, en werd na de ontdekking daarvan gedwongen zelfmoord te plegen; hierbij probeerde hij volgens Suetonius (en Tacitus, *Ann.* 15,56) tevergeefs zijn leven te redden door zijn onschuldige moeder aan te geven.

Lucanus' leven, en vooral zijn vete met Nero, heeft door de eeuwen heen sterk tot de verbeelding gesproken: Louis Couperus en Robert Graves voerden de dichter op als literair personage in hun eigen verhalen;⁵ ook in de bekende historische roman *Neropolis* van Hubert Monteilhet treedt Lucanus op.⁶

Ook de serieuze *Lucanforschung* heeft zich door de eeuwen heen met het leven van de dichter beziggehouden. Men heeft zich vaak afgevraagd in hoeverre het verloop van Lucanus' carrière, en met name zijn brouille met Nero, zijn hoofdwerk, het historische epos *De Bello Civili*, beïnvloed heeft.⁷ Is de *laus Neronis* (1,33-66) ironisch? Is er een verschil in toon tussen de drie eerste boeken (vermoedelijk gepubliceerd tijdens Lucanus' leven) en de rest van het werk? Hoe *Nerofeindlich* is het *Bellum Civile*? Op dergelijke vragen zal in de commentaar waar nodig ingegaan worden.

⁴ "Sub terra tonuisse putes", *FPR* 368.

⁵ L. Couperus baseert zich in "Tusschen de Ionische zuiltjes" (in *Antieke Verhalen, Van Goden en keizers, van dichters en hetaeren*, Amsterdam 1911, 182-185, ook in *De Antieke Verhalen*, Amsterdam 1980, 276-278) op de genoemde scatologische Suetonius-anekdote; R. Graves verwerkt in "Epics are out of Fashion" (in *Collected Short Stories*, Harmondsworth 1968³, 131-135) op geraffineerde wijze de rivaliteit tussen Nero en Lucanus.

⁶ H. Monteilhet, *Neropolis*, vert. Amsterdam 1985. Monteilhet beschrijft op p. 695 van zijn lijvige werk de leden van de *conspiratio Pisoniana*. Met de *licentia* die historische romanciers gegeven is, varieert hij op de summiere gegevens van de antieke *Lucanus-vitae*: "Verbittert omdat hij (sc. Lucanus) de laatste verzen van zijn *Pharsalia* niet in het openbaar mocht voordragen, waarin een veroordeling van het bewind te lezen stond, beschuldigde hij Nero ervan jaloers te zijn op hem als schrijver, waarbij hij vergat dat de Vorst zijn gedichten altijd had opgehemeld zolang hij zich erdoor geveild had gevoeld. Na zijn arrestatie zou de Stoïcijn het jammerlijke beeld bieden van een man die bereid was zijn eigen moeder en al zijn vrienden te verraden om zich onaangename martelingen te besparen." Van de roman die de Amerikaan John Hersey over Lucanus schreef, ken ik slechts de naam (*The Conspiracy*, New York 1972).

⁷ Cf. voor de literatuur hierover de voortreffelijke systematische bibliografieën van Helm, Rutz en Tuitje.

2. WERK

Het *Bellum Civile*, ook wel ten onrechte *Pharsalia* genoemd,⁸ is op een gering aantal fragmenten na het enige dat van Lucanus' oeuvre bewaard is gebleven. Het werk, dat in de loop der eeuwen zeer hoog gewaardeerd werd door Dante, Grotius, Corneille, Racine, Shelley en vele anderen, viel in de negentiende eeuw aan verguizing ten prooi.⁹ Het is niet moeilijk in de literatuurbeschuwing van die tijd voorbeelden van negatieve kritiek te vinden; zo merkt W. E. Heitland in zijn inleiding tot de becommentarieerde Lucanus-editie van C. E. Haskins uit 1886 op: "To these recitations is due that which all critics admit to be the leading characteristic and great defect of the *Pharsalia* - the sacrifice of the whole to the parts, neglect of the matter in an overstudious regard for the manner, a self-conscious tone appealing rather to an audience than to a reader, venting itself in apostrophes, scenes, episodes and epigrams, an unhappy labouriousness that strains itself to be first rate for a moment, and leaves the poem second-rate for ever."¹⁰

Dezelfde trekken van het werk die door Heitland aan de kaak gesteld worden, vormen sinds ruim zestig jaar voorwerp van een meer welwillende bestudering. *Pathos* en *paradoxon* kunnen op meer begrip rekenen nu men de normen van het "klassieke" kunstwerk (*i.c.* Vergilius' *Aeneis*) niet langer toepast op een ("barok", "decadent", "maniëristisch" of "romantisch" genoemd) werk uit een andere tijd, waarin andere conventies golden.

Dat deze omslag werd ingeleid door de opstellen van Fraenkel en Thierfelder en door de bladzijden die Gundolf aan Lucanus wijdde, is op vele andere plaatsen eerder uiteengezet.¹¹

Wie de taak op zich neemt een commentaar te schrijven op Lucanus' werk behoeft zich daarvoor nauwelijks te verdedigen. In de afgelopen anderhalve eeuw verschenen slechts twee commentaren op het ghele epos, van de hand van resp. de Engelsman C. E. Haskins (1887) en de Nederlander C. M. Francken (1896). Het oordeel van A. E. Housman (in diens voorwoord bij zijn monumentale en maatgevende Lucanus-editie van 1926) over de commentaar van Haskins is mild (p. xxxiii "superficial indeed and unlearned, but helpful

⁸ Het misverstand dat de titel *Pharsalia* zou zijn, is gebaseerd op 9,983vv.: "nam, siquid Latiis fas est promittere Musis, / quantum Zmyrnaei durabunt vatis honores, / venturi me teque legent; Pharsalia nostra / vivet, et a nullo tenebris damnabimur aeo"; de woorden "Pharsalia nostra" worden door Housman *ad loc* terecht als volgt toegelicht: "proelium a te gestum, a me scriptum". Cf. voorts Ahl 1968,125 n.7 en Lebek 13 n.1.

⁹ Voortreffelijk over het *Nachleben* van Lucanus is het werk van Fischli; er ligt hier overigens nog een groot gebied voor onderzoek open.

¹⁰ Heitland xxxv.

¹¹ Cf. bv. Rutz in *WdF* 4v.; Van Amerongen xxi; Schrijvers 1990,6vv.

to beginners and not wanting in common sense”), dat over Franckens editie vernietigend (p. xxxiv “hardly a page of it can be read without anger and disgust” - waarna een stortvloed van invectieven volgt); op geen van beide *iudicia* valt veel af te dingen. In 1991 zijn de woorden van D. R. Shackleton Bailey (“an adequate commentary is still to come, if ever it does”¹²) nog steeds van kracht.

Er bestaat een merkwaardige discrepantie tussen de enorme hoeveelheid secundaire literatuur die vooral na de tweede wereldoorlog naar aanleiding van Lucanus' werk ontstaan is enerzijds en het gebrek aan moderne commentaren anderzijds. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat het laatste het gevolg van het eerste is: de tegelijk omvangrijke en zeer diverse Lucanus-literatuur is er wellicht de oorzaak van dat in de recente commentaren die werkelijk de vele zijden van het jongste Lucanus-onderzoek pogen te belichten nooit een heel boek van het werk behandeld wordt, laat staan het volledige *Bellum Civile*.¹³ De commentaren die een integraal boek behandelen, vertonen bovendien een voorkeur voor het eerste¹⁴ en het zevende¹⁵ boek; het merendeel van deze werken richt zich tot de beginnende lezer. Wanneer men een poging wil doen in de beschreven leemte te voorzien, is het niet onlogisch dat men zijn aandacht op het tweede boek richt: het is het eerste boek waarvoor geen enkele moderne commentaar beschikbaar is; tevens behelst het diverse zeer interessante episoden, die in de literatuur vanuit verschillende invalshoeken behandeld zijn.

Ik heb er naar gestreefd de vele aspecten van Lucanus' tekst (historische achtergrond en bronnengebruik, filosofisch denkkader, taalgebruik, compositie, verteltechniek, poëtica) in het licht van het moderne onderzoek te plaatsen. Daarbij ben ik uitgegaan van de tekst van A.E. Housman; een lijst van de plaatsen waar ik van Housman afwijk is toegevoegd.¹⁶

¹² In *PCPS* 33 (1987), 74; herhaald in de *praefatio* tot zijn editie van 1988. Cf. ook Berthold 220.

¹³ De voortreffelijke commentaar van Van Amerongen op boek 5, 1-373 beslaat meer dan vierhonderd bladzijden; om het gehele vijfde boek op dezelfde schaal te commentariëren zouden ca. 1000 pagina's nodig zijn. Schmidt 1986 wijdt bijna 300 pagina's aan 10, 1-171. Pamela Barratt vertoont in haar commentaar op boek 5 een merkwaardig gebrek aan belangstelling voor grote delen van de recente literatuur; de commentaar van Mayer op boek 8 is goed, maar summier.

¹⁴ Lejay 1894, Getty 1955, Willeumier - Le Bonniec 1962, Garbarino 1965, Badali 1972, Gagliardi 1988.

¹⁵ Postgate, herzien door Dilke 1960; Gagliardi 1975.

¹⁶ Voor de opgenomen *sigla* cf. Gotoff en Shackleton Bailey's editie.

3. DE BELLO CIVILI LIBER II

A. VERWERKING VAN DE HISTORISCHE GEGEVENS

Het *Bellum Civile* is zoals bekend een torso; het voltooide deel van het werk bestrijkt een periode van omstreeks twee jaren. Behandeld wordt het conflict tussen Caesar en de optimaten (verbonden met Pompeius) vanaf het overtrekken van de Rubicon tot aan het *Bellum Alexandrinum*; de beschrijving van dit laatste conflict is onvoltooid.

Het tweede boek behandelt uit bovengenoemd geheel een periode van circa twee maanden: vanaf de paniek die in Rome uitbreekt nadat men bericht heeft gekregen omtrent Caesars opmars tot en met het moment waarop Pompeius de haven van Brundisium verlaat en daarmee Italië aan Caesar laat.

Aan de diverse eerder genoemde aspecten van Lucanus' werk zijn tal van artikelen, monografieën en inleidingen gewijd; ze worden hieronder behandeld in verband met de respectieve verzen en perikopen. Ik beperk me hier tot een algemene beschouwing van inhoud en structuur van het tweede boek, gevolgd door enkele opmerkingen over hetgeen Lucanus daarin aan gedachtengoed verwerkt heeft.

De Franse historicus Paul Veyne merkt in de recente *Geschiedenis van het persoonlijk leven* over het *Bellum Civile* op: "Deze (Lucanus) heeft een epos geschreven dat een soort realistische historische roman is, waarin hij op zijn manier over de burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius vertelt."¹⁷ Hoe onnauwkeurig deze populariserende omschrijving ook is (van een roman is uiteraard geen sprake en bij slechts weinig Lucanus-lezers zal voor het *Bellum Civile* de omschrijving "realistisch" opkomen, gezien de belangrijke plaats die aan het bovennatuurlijke wordt toegekend enerzijds en de naturalistische, hyperbolische wijze van beschrijven anderzijds), toch biedt zij een geschikt uitgangspunt voor een bespreking van Lucanus' epische techniek. Evenals bij auteurs van historische romans kan men namelijk ook hier de vraag stellen op welke manier Lucanus de historische gegevens in zijn epos hanteert.¹⁸

Het is onnodig hier een uitgebreide uiteenzetting te geven over de gebeurtenissen die in de betreffende periode plaatsvonden;¹⁹ maar wanneer

---

¹⁷ *Geschiedenis van het persoonlijk leven*, onder redactie van G. Duby en P. Ariès, Amsterdam 1987, dl. 1 p. 45.

¹⁸ Uitstekend over deze belangrijke vraag: Marti 1964 (over Lucanus en de "tragische" geschiedschrijving) en Wensler (over het belang van Lucanus als historische bron).

¹⁹ Voortreffelijk is nog altijd de behandeling door Rice Holmes (vol. 3); cf. voorts Adcock

men Lucanus' relaas naast de rest van de bronnen legt, springen twee zaken onmiddellijk in het oog:

(a) de historische overlevering over deze periode maakt melding van een aantal gebeurtenissen die bij Lucanus niet terug zijn te vinden;²⁰

(b) omgekeerd besteedt Lucanus aandacht aan gebeurtenissen die in de overige bronnen niet of nauwelijks vermeld worden.²¹

ad (a):

- In de bewuste periode vonden tal van onderhandelingen plaats: de senaat zowel als Pompeius stuurden afvaardigingen naar Caesar. Niets hierover bij Lucanus. Ook de pogingen van Caesar om bij Brundisium met Pompeius te onderhandelen worden niet vermeld.

- Vele aanzienlijken sloten zich, na aanvankelijk Pompeius gevolgd te zijn, nog voor diens vertrek naar Griekenland bij Caesar aan.

- Dat Lucanus aan de exacte samenstelling en numerieke sterkte van de troepen weinig aandacht besteedt, wekt minder verbazing. Dergelijke thema's lenen zich per definitie slecht voor poëtische verwerking. Ook op dit vlak worden belangrijke gebeurtenissen niet weergegeven, bv. het feit dat Vibullius Rufus zich met zijn troepen bij Domitius in Corfinium voegde.

- Het feit dat Cato naar Sicilië ging om daar Curio te bestrijden wordt niet vermeld.²²

ad (b):

Een overzicht van de inhoud van het boek kan verduidelijken op welke

---

in CAH vol. 9,633vv. De zeer omvangrijke latere literatuur wordt in de commentaar (voor zover in dit kader mogelijk en dienstig) telkens n.a.v. de behandeling van de respectieve perikopen van de tekst aan de orde gesteld. De door Lucanus behandelde periode besloeg de boeken 109-116 van Livius' werk (diens *Bellum Civile*). De boeken 1 en 2 van Lucanus zouden wat de historische gegevens betreft corresponderen met Liv. 109. Cf. Marti, *Entr.* 10.

²⁰ Een goed overzicht van de historische gebeurtenissen die door Lucanus niet of slechts summier behandeld worden, geeft Luck 38vv.

²¹ De vrijheid waarmee de dichter zijn feitenmateriaal mocht hanteren is uiteraard inherent aan het genre der historische epiek, cf. bv. Jal 1977,83; Brouwers 1980,14v.

²² Terecht merkt Ahl 1976,232 daarover op: "(Cato) ... is carefully separated from the actual conflict until Pompey is dead." Hoewel Cato reeds in februari 49 naar Sicilië ging, zou vermelding wellicht eerder in het derde dan in het tweede boek hebben thuisgehoord, daar ook de detachering van Curio op Sicilië aldaar vermeld wordt (3,59).

manier Lucanus de historische gegevens gebruikt en aanvult.

- Ongeveer een derde deel (1-233) van het boek wordt ingenomen door de weergave van de paniek die de Romeinen ten gevolge van Caesars optreden overvalt. De vv. 64-233 bevatten een angstige terugblik op de eerdere burgeroorlog tussen Marius en Sulla.

- Een gesprek tussen Cato en Brutus, waarin de laatste zich laat overtuigen van de noodzaak, deel te nemen aan de strijd, beslaat 234-325; aansluitend aan deze scène wordt de merkwaardige *Wiederheirat* van Cato met zijn vroegere vrouw Marcia beschreven (326-391); het slot van deze laatste scène wordt gevormd door de beroemde eulogie van Cato (380-391).

- Een geografische excurs over Italië geeft reliëf aan de terugtrekking van Pompeius (392-438).

- In de beschrijving van de overrompeling door Caesar van Pompeius' onderbevelhebbers (439-525) neemt de confrontatie tussen Domitius en Caesar een zeer aparte plaats in (478-525).

- Pompeius' terugtrekking op Brundisium wordt gemotiveerd met de lauwe reacties van zijn soldaten op zijn speech (526-609).

- Een tweede geografische excurs is gewijd aan Brundisium (610-627).

- Pompeius stuurt de consuls en zijn zoon naar het Oosten om versterkingen op de been te brengen (628-649).

- Caesar probeert tevergeefs Pompeius te verhinderen uit de haven van Brundisium te ontsnappen (650-736).

Uit dit overzicht blijkt bovendien dat het aantal versregels dat aan de *handeling* gewijd wordt, zeer gering is:²³

- in de weergave van de rouw is vrijwel elke handeling afwezig;
- de episodes Cato-Brutus en Cato-Marcia bevatten een minimale hoeveelheid handeling, die in het eerste geval gestoffeerd wordt met twee redevoeringen,²⁴ in het tweede met een beschrijving (van datgene waaraan het

²³ Cf. voor de "Handlungsfeindlichkeit" van Lucanus vooral Seitz; voorts Syndikus 20vv. en 133 n.71; Burck 1958,140; *idem* 1971,53: "Er will die Ereignisse nicht beschreiben, sondern deuten und auslegen"; Marti, *Entr.* 12, die opmerkt dat de handeling vaak gecondenseerd of uitgerekt / uitgesteld wordt door redevoeringen, commentaren en excursen; *ead.* 1975,80; Bramble in *CHCL* 2,540.

²⁴ Redevoeringen nemen weliswaar een iets geringer deel van Lucanus' werk in beslag dan van Vergilius' *Aeneis* (32 tegenover 38 %), maar daar staat tegenover dat Lucanus' redes gemiddeld bijna twee maal zo lang zijn als die van Vergilius (Lucanus gem. 21,55 vv., Vergilius 11,35), hetgeen het statische karakter van het werk versterkt. Het *Bellum Civile* telt 18 redes met een lengte van meer dan 40 verzen, waarvan het tweede boek er drie bevat: 68-232 (de langste van alle redevoeringen), 242-284 en 531-595. De cijfers

bij de sobere bruiloft *ontbreekt*) en met een heiligverklaring van Cato;

- de Italië- en Brundisium-excursen vormen geen handelende gedeelten;
- de lange redevoering van Pompeius doet dat evenmin.

Ook het slot van het voorafgaande eerste boek (1,522-695), waarin voor- tekenen en voorspellingen werden weergegeven, illustreert het statische karakter van het werk.²⁵

B. STRUCTUUR

Lucanus' werk laat zich verdelen in een groot aantal paratactisch geordende scènes (waarvan een bijzondere groep wordt gevormd door de talrijke excursen). Een groep scènes vormt doorgaans een "blok".²⁶ Passen we dit structuurprincipe toe op het tweede boek, dan blijkt dit de volgende blokken te bevatten:

A. 1-233: uitingen van angst ten gevolge van Caesars opmars (1-15 proloog, 16-64 angst van vrouwen en mannen, 64-233 angst van de ouderen).

B. 234-391: reactie van Brutus en Cato (234-325 onderhoud tussen Brutus en Cato; 326-391 bruiloft van Cato en Marcia en eulogie op Cato).

C. 392-736: aftocht van Pompeius en opmars van Caesar (396-438 Apennijnen-excurs; 439-525 overrompeling van de Pompeiaanse generaals door Caesar; 526-609 vergeefse rede van Pompeius en terugtocht naar Brundisium; 610-627 excurs over Brundisium; 628-649 Pompeius stuurt zijn zoon met een delegatie naar het Oosten; 650-736 Pompeius weet ondanks een poging tot insluiting door Caesar te ontsnappen uit Brundisium).

Het effect van deze opbouw is duidelijk. De belangrijkste tegenstelling binnen het boek wordt gevormd door de "statische" gedeelten **A** en **B** enerzijds en het gedeelte **C**, dat de hoofdhandeling voortzet, anderzijds.²⁷ Voorts

---

van Vergilius worden bij Lipscomb (aan wie ik deze getallen ontleen) niet beïnvloed door Aeneas' rede in het tweede en derde boek, die hij niet als een redevoering opvat; Lipscomb beschouwt (anders dan Highet 1972,10v.) de rede van Hypsipyle in *Stat. Theb.* 5,49-498 als de langste in de Latijnse poëzie. Cf. Lipscomb 7vv., ook voor andere Latijnse dichters. Cf. over redevoeringen in de epiek ook Burck 1979,6v.; 197.

²⁵ De eerste twee boeken vormen een eenheid waarin de verovering van Italië beschreven wordt. cf. Rutz 1989,56; Wensler 252 duidt terecht 1,183-468 aan als "Caesar-blok" en 1.469-2.395 als "Rome-blok"; met deze indeling bereikt Lucanus dat Caesar de rol van de agressor krijgt (cf. Wensler *ib.* 252v.).

²⁶ Fundamenteel voor de bestudering van de structuur van Lucanus' werk blijft Rutz 1989 (oorspr. Diss. Kiel 1950). Cf. voor de bouw van boek 2 bv. ook nog: Syndikus 106v.; Due 1962,121v.; Marti *Entr.* 10vv.; Lebek *passim*.

²⁷ Van een duidelijke caesuur in het midden van een boek is bij Lucanus vaak sprake,

bestaat er een tegenstelling tussen A en B: de paniek van het gewone volk wordt gesteld tegenover het overleg van de aristocraten Brutus en Cato. Uit het bovenstaande blijkt overigens dat er bij Lucanus, anders dan bij Vergilius, geen sprake is van een afzonderlijk boek als "ὅλη καὶ τέλεια πράξις".²⁸

C. THEMA'S

Een groot deel van het tweede boek is aan Cato gewijd. Deze treedt daarna pas weer op in boek 9; terecht is er vaak op gewezen dat het tweede boek de theorie behelst, die in boek 9 in de praktijk gebracht wordt. De instelling vanwaar uit Cato in het negende boek handelt, wordt hier geschetst.²⁹ Werden Caesar en Pompeius in het eerste boek door middel van een beschrijving van hun rivaliteit en door twee vergelijkingen voorgesteld, de introductie van Cato vindt op een volstrekt andere wijze plaats. Dat dit samenhangt met de verheven rol die Cato in het epos speelt, behoeft geen betoog.³⁰

Dood en begrafenissen vormen het *Leitmotiv* in het eerste gedeelte van het boek: in 20-28 wordt de *Urbs* met een sterfhuys vergeleken; de Marius en Sulla-excurs in 64-233 is een aaneenschakeling van sterfgevallen; Cato vergelijkt zichzelf met een rouwende vader en Rome met zijn gestorven kind (297vv.); hij wil zijn leven geven om de stad te redden (306vv.); en Marcia heeft, wanneer zij bij Cato binnenkomt, zojuist gerouwd aan het graf van haar gestorven man Hortensius (327v.).³¹

De tweede helft van het boek wordt beheerst door Caesar; Pompeius heeft een uitsluitend passieve rol tegenover Caesars snelle optreden.

Toch probeert Lucanus de Pompeius-figuur gewicht te geven, met name door de lange rede die hij hem laat uitspreken (531-595); maar het gebrek aan respons dat volgt op deze pedante rede doet Pompeius overkomen als een niet-inspirerend troepencommandant.

Wordt het eerste deel van het boek vrijwel volledig in beslag genomen door *Affektszenen*³² (i.c. *dolor*-Szenen), in de tweede helft spelen *Kampfszenen* een belangrijke rol, al is ook daar het affect in een aantal episodes

cf. Marti 1964, 184.

²⁸ Cf. Rutz 1989, 55, n.45; van het Vergiliaanse patroon wordt ook reeds duidelijk afge-
weken door Ovidius, die de episodische structuur in de Latijnse literatuur introduceerde,
cf. Williams 1978, 246vv en 303vv.

²⁹ Cf. bv. Schrempf 35, Newmyer 233

³⁰ Cf. Ahl 1976, 231vv.

³¹ Cf. Ahl 1976, 247.

³² Cf. voor de terminologie Rutz 1989, 66.

duidelijk aanwezig: de Domitius-scène (478-525) is geen zuivere *Kampfszene*, maar geeft tevens als affect *ira* weer.³³

---

³³ Cf. Rutz 1989, 110vv.

Opmerking over de tekst

Op de onderstaande plaatsen wordt van de tekst, de spelling, de interpunctie of de letterkeuze van Housmans editie afgeweken:

Vers	Housman	Deze editie
61	urbi	orbi
83	furorem"	furorem
85	senem.	senem."
126	Vestae neclectum	dextrae neglectum
165	tot	tam
213	aquae	aquam
261	manus.	manus
262	ferentur:	ferantur
263	ne eat,	nec eat.
295	furorem	pudorem
303	persequar	prosequar
317	malorum	laborum
387	Veneris unicus	veneris maximus
397	nulloque a	nullo qua
406	iuncto Sapis Isauro	iunctus Apise Pisaurus
425	Vestinis	Vescinis
467	neclecto	neglecto
625	hoc	huc
673	ausis	ausus
703	permixtis sulcis	permiscent sulci
703A	<i>sua inventione inseruit Housman</i> eruta fervere litusque frementia pulsant	<i>non retinui</i>

SIGLA

- M** Montepessulanus bibl. med. H 113 saec. IX 2/4
Z Parisinus bibl. publ. Lat. 10314 saec. IX 2/4
Z² codicis Z correctiones quae etiam in A inveniuntur
A Ashburnamensis, Parisinus bibl. publ. Lat. "nouv. acq." 1626 saec. IX 2/4
A² codicis A correctiones quae in cod. Bernensi 45 inveniuntur
A^v variae lectiones in codice A scriptae saec. IX m
B Bernensis 45 saec. IX m3/4
R Montepessulanus H 362 saec. IX 4/4
Y Leidensis Vossianus Q 16 saec. X
Q Parisinus bibl. publ. 7900 A saec. IX-X
G Bruxellensis bibl. Burgundicae 5330-5332, olim Gemblacensis, saec. X
U Leidensis Vossianus Lat. XIX F 63 saec. X
V Leidensis Vossianus Lat. XIX Q 51 saec. X
P Parisinus bibl. publ. 7502 saec. X
E Parisinus bibl. publ. 9346 saec. XI
W Vaticanus Reginensis 1634 saec. XI-XII
J Vaticanus Ottobonianus 1210 et Vaticanus Palatinus 869 saec. XII
C lemma codicis Bernensis 370 vel Commentorum Bernensium saec. IX-X
c lectio Commentorum Bernensium a lemmate discrepans
adn. lectio Adnotationum super Lucanum

~
**M. ANNAEI LUCANI
DE BELLO CIVILI
LIBER II**

Iamque irae patuere deum manifestaue belli
signa dedit mundus legesque et foedera rerum
praescia monstriifero vertit natura tumultu
indixitque nefas. cur hanc tibi, rector Olympi,
sollicitis visum mortalibus addere curam, 5
noscant venturas ut dira per omina clades?
sive parens rerum, cum primum informia regna
materiamque rudem flamma cedente recepit,
fixit in aeternum causas, qua cuncta coerces
se quoque lege tenens, et saccula iussa ferentem 10
fatorum inmoto divisit limite mundum,
sive nihil positum est, sed fors incerta vagatur
fertque refertque vices et habet mortalia casus,
sit subitum quodcumque paras; sit caeca futuri
mens hominum fati; liceat sperare timenti. 15
ergo, ubi concipiunt quantis sit cladibus orbi
constatura fides superum, ferale per urbem
iustitium; latuit plebeio tectus amictu
omnis honos, nullos comitata est purpura fasces.
tum questus tenuere suos magnusque per omnis 20
erravit sine voce dolor. sic funere primo
attonitae tacuere domus. cum corpora nondum
conclamata iacent nec mater crine soluto
exigit ad saevos famularum brachia planctus,
sed cum membra premit fugiente rigentia vita 25
voltusque exanimes oculosque in morte minaces,

necdum est ille dolor nec iam metus: incubat amens
 miraturque malum. cultus matrona priores
 deposuit macstaeque tenent delubra catervae:
 hae lacrimis sparsere deos, hae pectora duro 30
 afflixere solo, lacerasque in limine sacro
 attonitae fudere comas votisque vocari
 adsuetas crebris feriunt ululatibus aures.
 nec cunctae summi templo iacuere Tonantis:
 divisere deos, et nullis defuit aris 35
 invidiam factura parens. quarum una madentis
 scissa genas, planctu viventis atra lacertos,
 'nunc', ait 'o miserae, contundite pectora, matres,
 nunc laniate comas neve hunc differte dolorem
 et summis servate malis. nunc flere potestas 40
 dum pendet fortuna ducum. cum vicerit alter
 gaudendum est.' his se stimulis dolor ipse lacessit.
 nec non bella viri diversaue castra petentes
 effundunt iustas in numina saeva querellas.
 'o miserae sortis, quod non in Punica nati 45
 tempora Cannarum fuimus Trebiacque iuventus.
 non pacem petimus, superi: date gentibus iras,
 nunc urbes excite feras; coniuret in arma
 mundus. Achaemeniis decurrant Medica Susis
 agmina, Massageten Scythicus non adliget Hister, 50
 fundat ab extremo flavos Aquilone Suebos
 Albis et indomitum Rheni caput; omnibus hostes
 reddite nos populis: civile avertite bellum.
 hinc Dacus, premat inde Getes; occurrat Hiberis
 alter, ad Eoas hic vertat signa pharetras; 55
 nulla vacet tibi, Roma, manus. vel, perdere nomen
 si placet Hesperium, superi, conlatus in ignes

plurimus ad terram per fulmina decadat aether.
saeve parens, utrasque simul partesque ducesque,
dum nondum meruere, feri. tantone novorum 60
proventu scelerum quaerunt, uter imperet orbi?
vix tanti fuerat civilia bella movere,
ut neuter.' talis pietas peritura querellas
egerit. at miseros angit sua cura parentes,
oderuntque gravis vivacia fata senectae 65
servatosque iterum bellis civilibus annos.
atque aliquis magno quaerens exempla timori
'non alios' inquit 'motus tum fata parabant
cum post Teutonicos victor Libycosque triumphos
exul limosa Marius caput abdidit ulva. 70
stagna avidi texere soli laxaeque paludes
depositum, Fortuna, tuum; mox vincula ferri
exedere senem longusque in carcere paedor.
consul et eversa felix moriturus in urbe
poenas ante dabat scelerum. mors ipsa refugit 75
saepe virum, frustra que hosti concessa potestas
sanguinis invisi, primo qui caedis in actu
deriguit ferrumque manu torpente remisit.
viderat immensam tenebroso in carcere lucem
terribilisque deos scelerum Mariumque futurum, 80
audieratque pavens "fas haec contingere non est
colla tibi; debet multas hic legibus aevi
ante suam mortes: vanum deponere furorem.
si libet ulcisci deletae funera gentis,
hunc, Cimbri, servate senem." non ille favore 85
numinis, ingenti superum protectus ab ira,
vir ferus et Romam cupienti perdere fato
sufficiens. idem pelago delatus iniquo

hostilem in terram vacuisque mapalibus actus
 nuda triumphati iacuit per regna Iugurthae 90
 et Poenos pressit cineres. solacia fati
 Carthago Mariusque tulit, pariterque iacentes
 ignovere deis. Libycas ibi colligit iras.
 ut primum fortuna redit, servilia solvit
 agmina, conflato saevas ergastula ferro 95
 exeruere manus. nulli gestanda dabantur
 signa ducis, nisi qui scelerum iam fecerat usum
 adtuleratque in castra nefas. pro fata, quis ille,
 quis fuit ille dies, Marius quo moenia victor
 corripuit, quantoque gradu mors saeva cucurrit! 100
 nobilitas cum plebe perit, lateque vagatus
 ensis, et a nullo revocatum pectore ferrum.
 stat cruor in templis, multaque rubentia caede
 lubrica saxa madent. nulli sua profuit aetas:
 non senis extremum piguit vergentibus annis 105
 praecepisse diem, nec primo in limine vitae
 infantis miseri nascentia rumpere fata.
 crimine quo parvi caedem potuere mereri?
 sed satis est iam posse mori. trahit ipse furoris
 impetus, et visum lenti quaesisse nocentem. 110
 in numerum pars magna perit, rapuitque cruentus
 victor ab ignota voltus cervice recisos
 dum vacua pudet ire manu. spes una salutis
 oscula pollutae fixisse trementia dextrae.
 mille licet gladii mortis nova signa sequantur, 115
 degener o populus, vix saecula longa decorum
 sic meruisse viris, nedum breve dedecus aevi
 et vitam dum Sulla redit. cui funera volgi
 flere vacet? vix te sparsum per viscera, Baebi,

innumeras inter carpentis membra coronae	120
discessisse manus, aut te, praesage malorum	
Antoni, cuius laceris pendentia canis	
ora ferens miles festae rorantia mensae	
imposuit. truncos laceravit Fimbria Crassos;	
saeva tribunicio maduerunt robora tabo.	125
te quoque neglectum violatae, Scaevola, dextrae	
ante ipsum penetrare deae semperque calentis	
mactavere focos; parvom set fessa senectus	
sanguinis effudit iugulo flammisque pepercit.	
septimus haec sequitur repetitis fascibus annus.	130
ille fuit vitae Mario modus, omnia passo	
quae peior fortuna potest, atque omnibus uso	
quae melior, mensoque hominis quid fata paterent.	
iam quot apud Sacri cecidere cadavera Portum	
aut Collina tollit stratas quot porta catervas,	135
tum cum paene caput mundi rerumque potestas	
mutavit translata locum, Romanaque Samnis	
ultra Caudinas speravit volnera Furcas!	
Sulla quoque immensis accessit cladibus ultor.	
ille quod exiguum restabat sanguinis urbi	140
hausit; dumque nimis iam putria membra recidit	
excessit medicina modum, nimiumque secuta est,	
qua morbi duxere, manus. periire nocentes,	
sed cum iam soli possent superesse nocentes.	
tum data libertas odiis, resolutaque legum	145
frenis ira ruit. non uni cuncta dabantur	
sed fecit sibi quisque nefas: semel omnia victor	
iusserat. infandum domini per viscera ferrum	
exegit famulus, nati maduere paterno	
sanguine, certatum est cui cervix caesa parentis	150

cederet, in fratrum ceciderunt praemia fratres.
busta repleta fuga, permixtaque viva sepultis
corpora, nec populum latebrae cepere ferarum.
hic laqueo fauces elisaque guttura fregit,
hic se praecipiti iaculatus pondere dura 155
dissiluit percussus humo, mortesque cruento
victori rapuere suas; hic robora busti
exstruit ipse sui necdum omni sanguine fuso
desilit in flammis et, dum licet, occupat ignes.
colla ducum pilo trepidam gestata per urbem 160
et medio congesta foro: cognoscitur illic
quidquid ubique iacet. scelerum non Thracia tantum
vidit Bistonii stabulis pendere tyranni,
postibus Antaei Libye, nec Graecia maerens
tam laceros artus Pisaea flevit in aula. 165
cum iam tabe fluunt confusaque tempore multo
amisere notas, miserorum dextra parentum
colligit et pavido subducit cognita furto.
meque ipsum memini, caesi deformia fratris
ora rogo cupidum vetitisque inponere flammis, 170
omnia Sullanae lustrasse cadavera pacis
perque omnis truncos, cum qua cervice recisum
conveniat, quaesisse, caput. quid sanguine manes
placatos Catuli referam? cum victima tristes
inferias Marius forsant nolitibus umbris 175
pendit inexplato non fanda piacula busto,
cum laceros artus aequataque volnera membris
vidimus et toto quamvis in corpore caeso
nil animae letale datum, moremque nefandae
dirum saevitiae, pereuntis parcere morti. 180
avolsae cecidere manus exsectaque lingua

palpitat et muto vacuum ferit aëra motu.
hic aures, alius spiramina naris adunca
amputat, ille cavis evolvit sedibus orbes
ultimaque effodit spectatis lumina membris. 185
vix erit ulla fides tam saevi criminis, unum
tot poenas cepisse caput. sic mole ruinae
fracta sub ingenti miscentur pondere membra,
nec magis informes veniunt ad litora trunci
qui medio periere freto. quid perdere fructum 190
iuvat et, ut vilem, Marii confundere voltum?
ut scelus hoc Sullae caedesque ostensa placeret
agnoscendus erat. vidit Fortuna colonos
Praenestina suos cunctos simul ense recepto
unius populum pereuntem tempore mortis. 195
tum flos Hesperiae, Latii iam sola iuventus,
concidit et miserae maculavit ovilia Romae.
tot simul infesto iuvenes occumbere leto
saepe fames pelagique furor subitaeque ruinae
aut terrae caelique lues aut bellica clades, 200
numquam poena fuit. densi vix agmina volgi
inter et exsanguis inmissa morte catervas
victores movere manus; vix caede peracta
procumbunt, dubiaque labant cervice; sed illos
magna premit strages peraguntque cadavera partem 205
caedis: viva graves elidunt corpora trunci.
intrepidus tanti sedit securus ab alto
spectator sceleris: miseri tot milia volgi
non timuit iussisse mori. congesta recepit
omnia Tyrrhenus Sullana cadavera gurgis. 210
in fluvium primi cecidere, in corpora summi.
praecipites haesere rates, et strage cruenta

interruptus aquam fluxit prior amnis in aequor,
 ad molem stetit unda sequens. iam sanguinis alti
 vis sibi fecit iter campumque effusa per omnem 215
 praecipitique ruens Tiberina in flumina rivo
 haerentis adiuvit aquas; nec iam alveus amnem
 nec retinent ripae, redditque cadavera campo.
 tandem Tyrrhenas vix eluctatus in undas
 sanguine caeruleum torrenti dividit aequor. 220
 hisne salus rerum, felix his Sulla vocari,
 his meruit tumulum medio sibi tollere Campo?
 haec rursus patienda manent, hoc ordine belli
 ibitur, hic stabit civilibus exitus armis.
 quamquam agitant graviora metus, multumque coitur 225
 humani generis maiore in proelia damno.
 exulibus Mariis bellorum maxima merces
 Roma recepta fuit, nec plus victoria Sullae
 praestitit invisas penitus quam tollere partes:
 hos alio, Fortuna, vocas, olimque potentes 230
 concurrunt. neuter civilia bella moveret
 contentus quo Sulla fuit.' sic maesta senectus
 praeteritique memor flebat metuensque futuri.
 at non magnanimi percussit pectora Bruti
 terror et in tanta pavidi formidine motus 235
 pars populi lugentis erat, sed nocte sopora,
 Parrhasis obliquos Helice cum verteret axes,
 atria cognati pulsat non ampla Catonis.
 invenit insomni volventem publica cura
 fata virum casusque urbis cunctisque timentem 240
 securumque sui, farique his vocibus orsus:
 'omnibus expulsae terris olimque fugatae
 virtutis iam sola fides, quam turbine nullo

excutiet fortuna tibi, tu mente labantem
derige me, dubium certo tu robore firma. 245
namque alii Magnum vel Caesaris arma sequantur,
dux Bruto Cato solus erit. pacemne tueris
inconcussa tenens dubio vestigia mundo,
an placuit ducibus scelerum populique furentis
cladibus inmixtum civile absolvere bellum? 250
quemque suae rapiunt scelerata in proelia causae:
hos polluta domus legesque in pace timendae,
hos ferro fugienda fames mundique ruinae
permiscenda fides. nullum furor egit in arma:
castra petunt magna victi mercede: tibi uni 255
per se bella placent? quid tot durare per annos
profuit immunem corrupti moribus aevi?
hoc solum longae pretium virtutis habebis:
accipient alios, facient te bella nocentem.
ne tantum, o superi, liceat feralibus armis, 260
has etiam movisse manus nec pila lacertis
missa tuis caeca telorum in nube ferantur
nec tanta in cassum virtus eat. ingeret omnis
se belli fortuna tibi. quis nolet in isto
ense mori, quamvis alieno volnere labens, 265
et scelus esse tuum? melius tranquilla sine armis
otia solus ages, sicut caelestia semper
inconcussa suo volvuntur sidera lapsu.
fulminibus propior terrae succenditur aer,
imaeque telluris ventos tractusque coruscos 270
flammarum accipiunt; nubes excedit Olympus.
lege deum minimas rerum discordia turbat,
pacem magna tenent. quam laetae Caesaris aures
accipient tantum venisse in proelia civem!

nam praelata suis numquam diversa dolebit 275
 castra ducis Magni. nimium placet ipse Catoni,
 si bellum civile placet. pars magna senatus
 et duce privato gesturus proelia consul
 sollicitant proceresque alii; quibus adde Catonem
 sub iuga Pompei, toto iam liber in orbe 280
 solus Caesar erit. quod si pro legibus arma
 ferre iuvat patriis libertatemque tueri
 nunc neque Pompei Brutum neque Caesaris hostem,
 post bellum victoris habes.' sic fatur; at illi
 arcano sacras reddit Cato pectore voces. 285
 'summum, Brute, nefas civilia bella fatemur,
 sed quo fata trahunt virtus secura sequetur.
 crimen erit superis et me fecisse nocentem.
 sidera quis mundumque velit spectare cadentem
 expers ipse metus? quis, cum ruat arduus aether 290
 terra labet mixto coeuntis pondere mundi,
 complassas tenuisse manus? gentesne furorem
 Hesperium ignotae Romanaque bella sequentur
 diductique fretis alio sub sidere reges.
 otia solus agam? procul hunc arcete pudorem, 295
 o superi, motura Dahae ut clade Getasque
 securo me Roma cadat. ceu morte parentem
 natorum orbatum longum producere funus
 ad tumulos iubet ipse dolor, iuvat ignibus atris
 inseruisse manus constructoque aggere busti 300
 ipsum atras tenuisse faces, non ante revellar
 exanimem quam te complectar, Roma; tuumque
 nomen, Libertas, et inanem prosequar umbram.
 sic eat: inmites Romana piacula divi
 plena ferant, nullo fraudemus sanguine bellum. 305

o utinam caelique deis Erebiq̃ue liceret
hoc caput in cunctas damnatum exponere poenas!
devotum hostiles Decium pressere catervae:
me geminae figant acies, me barbara telis
Rheni turba petat, cunctis ego pervius hastis 310
excipiam medius totius volnera belli.
hic redimat sanguis populos, hac caede luatur
quidquid Romani meruerunt pendere mores.
ad iuga cur faciles populi, cur saeva volentes
regna pati pereunt? me solum invadite ferro, 315
me frustra leges et inania iura tuentem.
hic dabit hic pacem iugulus finemque laborum
gentibus Hesperiiis: post me regnare volenti
non opus est bello. quin publica signa ducemque
Pompeium sequimur? nec, si fortuna favebit, 320
hunc quoque totius sibi ius promittere mundi
non bene conpertum est: ideo me milite vincat
ne sibi se vicisse putet.' sic fatur, et acris
irarum movit stimulos iuvenisque calorem
excitat in nimios belli civilis amores. 325
interea Phoebō gelidas pellente tenebras
pulsatae sonuere fores, quas sancta relicto
Hortensi maerens inrupit Marcia busto.
quondam virgo toris melioris iuncta mariti,
mox, ubi conubii pretium mercesque soluta est 330
tertia iam suboles, alios fecunda penates
inpletura datur geminas et sanguine matris
permixtura domos; sed, postquam condidit urna
supremos cineres, miserando concita voltu,
effusas laniata comas contusaque pectus 335
verberibus crebris cineresque ingesta sepulchri,

non aliter placitura viro, sic maesta profatur:
 'dum sanguis inerat, dum vis materna. peregi
 iussa. Cato, et geminos excepi feta maritos:
 visceribus lassis partuque exhausta revertor 340
 iam nulli tradenda viro. da foedera prisci
 inlibata tori, da tantum nomen inane
 conubii; liceat tumulo scripsisse "Catonis
 Marcia", nec dubium longo quaeratur in aevo
 mutarim primas expulsa an tradita taedas. 345
 non me laetorum sociam rebusque secundis
 accipis: in curas venio partemque laborum.
 da mihi castra sequi: cur tuta in pace relinquer
 et sit civili propior Cornelia bello?'
 hae flexere virum voces, et, tempora quamquam 350
 sint aliena toris iam fato in bella vocante,
 foedera sola tamen vanaque carentia pompa
 iura placent sacrisque deos admittere testes.
 festa coronato non pendent limine sorta,
 infulaque in geminos discurrit candida postes, 355
 legitimaeque faces, gradibusque adclinis eburnis
 stat torus et picto vestes discriminat auro,
 turritaque premens frontem matrona corona
 translata vitat contingere limina planta;
 non timidum nuptae leviter tectura pudorem 360
 lutea demissos velarunt flammea voltus,
 balteus aut fluxos gemmis astrinxit amictus,
 colla monile decens umerisque haerentia primis
 suppara nudatos cingunt angusta lacertos.
 sicut erat, maestis servat lugubria cultus 365
 quoque modo natos hoc est amplexa maritum.
 obsita funerea celatur purpura lana,

non soliti lusere sales, nec more Sabino
excepit tristis convicia festa maritus.
pignora nulla domus, nulli coiere propinqui: 370
iunguntur taciti contentique auspice Bruto.
ille nec horrificam sancto dimovit ab ore
caesariem duroque admisit gaudia voltu
(ut primum tolli feralia viderat arma,
intonsos rigidam in frontem descendere canos 375
passus erat maestamque genis increscere barbam:
uni quippe vacat studiis odiisque carenti
humanum lugere genus), nec foedera prisci
sunt temptata tori: iusto quoque robur amoris
restitit. hi mores, haec duri inmoti Catonis 380
secta fuit, servare modum finemque tenere
naturamque sequi patriaeque inpendere vitam
nec sibi sed toti genitum se credere mundo.
huic epulae vicisse famem, magnique penates
summovisse hiemem tecto, pretiosaque vestis 385
hirtam membra super Romani more Quiritis
induxisse togam, venerisque hic maximus usus,
progenies: urbi pater est urbiue maritus,
iustitiae cultor, rigidi servator honesti,
in commune bonus; nullosque Catonis in actus 390
subrepsit partemque tulit sibi nata voluptas.
interea trepido discedens agmine Magnus
moenia Dardanii tenuit Campana coloni.
haec placuit belli sedes, hinc summa moventem
hostis in occursum sparsas extendere partis, 395
umbrosis mediam qua collibus Appenninus
erigit Italiam nullo qua vertice tellus
altius intumuit propiusque accessit Olympo.

mons inter geminas medius se porrigit undas
 inferni superique maris, collesque coercent 400
 hinc Tyrrrhaena vado frangentes aequora Pisae,
 illinc Dalmaticis obnoxia fluctibus Ancon.
 fontibus hic vastis inmensos concipit amnes
 fluminaque in gemini spargit divortia ponti
 (in laevum cecidere latus veloxque Metaurus 405
 Crustumiumque rapax et iunctus Apise Pisaurus
 Senaque et Hadriacas qui verberat Aufidus undas;
 quoque magis nullum tellus se solvit in amnem
 Eridanus fractas devolvit in aequora silvas
 Hesperiamque exhaurit aquis. hunc fabula primum 410
 populea fluvium ripas umbrasse corona,
 cumque diem pronum transverso limite ducens
 succendit Phaethon flagrantibus aethera loris,
 gurgitibus raptis penitus tellure perusta,
 hunc habuisse pares Phoebeis ignibus undas. 415
 non minor hic Nilo, si non per plana iacentis
 Aegypti Libycas Nilus stagnaret harenas;
 non minor hic Histro, nisi quod, dum permeat orbem,
 Hister casuros in quaelibet aequora fontes
 accipit et Scythicas exit non solus in undas. 420
 dexteriora petens montis declivia Thybrim
 unda facit Rutubamque cavum. delabitur inde
 Vulturnusque celer nocturnaeque editor aurae
 Sarnus et umbrosae Liris per regna Maricae
 Vescinis impulsus aquis radensque Salerni 425
 tesca Siler nullasque vado qui Macra moratus
 alnos vicinae procurrit in aequora Lunae).
 longior educto qua surgit in aera dorso,
 Gallica rura videt devexasque excipit Alpes.

tunc Umbris Marsisque ferax domitusque Sabello 430
vomere, piniferis amplexus rupibus omnis
indigenas Latii populos, non deserit ante
Hesperiam, quam cum Scyllaeis clauditur undis,
extenditque suas in templa Lacinia rupes,
longior Italia, donec confinia pontus 435
solveret incumbens terrasque repelleret aequor,
at, postquam gemino tellus elisa profundo est,
extremi colles Siculo cessere Peloro.
Caesar in arma furens nullas nisi sanguine fuso
gaudet habere vias, quod non terat hoste vacantis 440
Hesperiae fines vacuosque inrumpat in agros
atque ipsum non perdat iter consertaque bellis
bella gerat. non tam portas intrare patentis
quam fregisse iuvat, nec tam patiente colono
arva premi quam si ferro populetur et igni. 445
concessa pudet ire via civemque videri.
tunc urbes Latii dubiae varioque favore
ancipites, quamquam primo terrore ruentis
cessurae belli, denso tamen aggere firmant
moenia et abrupto circumdant undique vallo, 450
saxorumque orbes et quae super eminus hostem
tela petant altis murorum turribus aptant.
pronior in Magnum populus, pugnatque minaci
cum terrore fides, ut, cum mare possidet Auster
flatibus horrisonis, hunc aequora tota secuntur, 455
si rursus tellus pulsu laxata tridentis
Aeolii tumidis inmittat fluctibus Eurum,
quamvis icta novo, ventum tenere priorem
aequora, nubiferoque polus cum cesserit Euro
vindicat unda Notum. facilis sed vertere mentes 460

terror erat, dubiamque fidem fortuna ferebat.
 gens Etrusca fuga trepidi nudata Libonis,
 iusque sui pulso iam perdidit Umbria Thermo.
 nec gerit auspiciis civilia bella paternis
 Caesaris audito conversus nomine Sulla. 465
 Varus, ut admotae pulsarunt Auximon alae,
 per diversa ruens neglecto moenia tergo,
 qua silvae, qua saxa, fugit. depellitur arce
 Lentulus Asculæ; victor cedentibus instat
 devertitque acies, solusque ex agmine tanto 470
 dux fugit et nullas ducentia signa cohortes.
 tu quoque nudatam commissae deseris arcem,
 Scipio, Nuceriae, quamquam firmissima pubes
 his sedeat castris, iam pridem Caesaris armis
 Parthorum seducta metu, qua Gallica damna 475
 supplevit Magnus, dumque ipse ad bella vocaret
 donavit socero Romani sanguinis usum.
 at te Corfini validis circumdata muris
 tecta tenent, pugnax Domiti; tua classica servat
 oppositus quondam polluto tiro Miloni. 480
 ut procul immensam campo consurgere nubem
 ardentisque acies percussis sole corusco
 conspexit telis, 'socii, decurrite' dixit
 'fluminis ad ripas undaeque inmergite pontem.
 et tu montanis totus nunc fontibus exi 485
 atque omnis trahe, gurgēs, aquas, ut spumeus alnos
 discussa conpage feras. hoc limite bellum
 haereat, hac hostis lentus terat otia ripa.
 praecipitem cohibete ducem: victoria nobis
 hic primum stans Caesar erit.' nec plura locutus 490
 devolvit rapidum nequiquam moenibus agmen.

nam prior e campis ut conspicit amne soluto
rumpi Caesar iter calida proclamat ab ira
'non satis est muris latebras quaesisse pavori?
obstruitis campos fluviisque arcere paratis, 495
ignavi? non, si tumido me gurgite Ganges
summoveat, stabit iam flumine Casesar in ullo
post Rubiconis aquas. equitum properate catervae,
ite simul pedites, ruiturum ascendite pontem.'
haec ubi dicta, levis totas accepit habenas 500
in campum sonipes, crebroque simillima nimbo
trans ripam validi torserunt tela lacerti.
ingreditur pulsa fluvium statione vacantem
Caesar, et ad tutas hostis conpellitur arces.
et iam moturas ingentia pondera turris 505
erigit, et mediis subrepit vinea muris:
ecce, nefas belli, reseratis agmina portis
captivum traxere ducem, civisque superbi
constitit ante pedes. voltu tamen alta minaci
nobilitas recta ferum cervice poposcit. 510
scit Caesar poenamque peti veniamque timeri.
'vive, licet nolis, et nostro munere' dixit
'cerne diem. victis iam spes bona partibus esto
exemplumque mei. vel, si libet, arma retempta,
et nihil hac venia, si viceris, ipse paciscor.' 515
fatur et astrictis laxari vincula palmis
imperat. heu, quanto melius vel caede peracta
parcere Romano potuit fortuna pudori!
poenarum extremum civi, quod castra secutus
sit patriae Magnumque ducem totumque senatum, 520
ignosci. premit ille gravis interritus iras,
et secum 'Romamne petes pacisque recessus

degener? in medios belli non ire furores
 iam dudum moriture paras? rue certus et omnis
 lucis rumpe moras et Caesaris effuge munus.' 525
 nescius interea capti ducis arma parabat
 Magnus, ut inmixto firmaret robore partis.
 iamque secuturo iussurus classica Phoebō
 temptandasque ratus moturi militis iras
 adloquitur tacitas veneranda voce cohortes. 530
 'o scelerum ultores melioraque signa secuti,
 o vere Romana manus, quibus arma senatus
 non privata dedit, votis deposcite pugnam.
 ardent Hesperii saevis populatibus agri,
 Gallica per gelidas rabies ecfunditur Alpes, 535
 iam tetigit sanguis pollutos Caesaris enses.
 di melius, belli tulimus quod damna priores:
 coeperit inde nefas, iam iam me praeside Roma
 supplicium poenamque petat. neque enim ista vocari
 proelia iusta decet, patriae sed vindicis iram; 540
 nec magis hoc bellum est, quam quom Catilina paravit
 arsuras in tecta faces sociusque furoris
 Lentulus exertique manus vaesana Cethegi.
 o rabies miseranda ducis! cum fata Camillis
 te, Caesar, magnisque velint miscere Metellis, 545
 ad Cinnas Mariosque venis. sternere profecto
 ut Catulo iacuit Lepidus, nostrasque securis
 passus Sicanio tegitur qui Carbo sepulchro,
 quique feros movit Sertorius exul Hiberos.
 quamquam, si qua fides, his te quoque iungere, Caesar, 550
 invideo nostrasque manus quod Roma furenti
 opposuit. Parthorum utinam post proelia sospes
 et Scythicis Crassus victor remeasset ab oris,

ut simili causa caderes, quōi Sp̄rtacus, hosti.
te quoque si superi titulis accedere nostris 555
iusserunt, valet, en, torquendo dextera pilo,
fervidus haec iterum circa praecordia sanguis
incaluit; disces non esse ad bella fugaces
qui pacem potuere pati. licet ille solutum
defectumque vocet, ne vos mea terreat aetas: 560
dux sit in his castris senior, dum miles in illis.
quo potuit civem populus perducere liber
ascendi, supraque nihil nisi regna reliqui.
non privata cupis, Romana quisquis in urbe
Pompeium transire paras. hinc consul uterque, 565
hinc acies statura ducum est. Caesarne senatus
victor erit? non tam caeco trahis omnia cursu
teque nihil, Fortuna, pudet. multisne rebellis
Gallia iam lustris aetasque inpena labori
dant animos? Rheni gelidis quod fugit ab undis 570
Oceanumque vocans incerti stagna profundi
territa quaesitis ostendit terga Britannis?
an vanae tumuere minae quod fama furoris
expulit armatam patriis e sedibus urbem?
heu demens, non te fugiunt, me cuncta secuntur. 575
qui cum signa tuli toto fulgentia ponto,
ante bis exactum quam Cynthia conderet orbem,
omne fretum metuens pelagi pirata reliquit
angustaque domum terrarum in sede poposcit.
idem per Scythici profugum divortia ponti 580
indomitum regem Romanaque fata morantem
ad mortem Sulla feliciore ire coegi.
pars mundi mihi nulla vacat, sed tota tenetur
terra meis, quocumque iacet sub sole, tropaeis:

hinc me victorem gelidas ad Phasidos undas 585
 Arctos habet, calida medius mihi cognitus axis
 Aegypto atque umbras nusquam flectente Syene,
 occasus mea iura timent Tethynque fugacem
 qui ferit Hesperius post omnia flumina Baetis,
 me domitus cognovit Arabs, me Marte feroces 590
 Heniochi notique erepto vellere Colchi,
 Cappadoces mea signa timent et dedita sacris
 incerti Iudaea dei mollisque Sophene,
 Armenios Cilicasque feros Taurumque subegi:
 quod socero bellum praeter civile reliqui? 595
 verba ducis nullo partes clamore secuntur
 nec matura petunt promissae classica pugnae.
 sensit et ipse metum Magnus, placuitque referri
 signa nec in tantae discrimina mittere pugnae
 iam victum fama non visi Caesaris agmen. 600
 pulsus ut armentis primo certamine taurus
 silvarum secreta petit vacuosque per agros
 exul in adversis explorat cornua truncis
 nec redit in pastus, nisi cum cervice recepta
 excussi placuere tori, mox reddita victor 605
 quoslibet in saltus comitantibus agmina tauris
 invito pastore trahit, sic viribus impar
 tradidit Hesperiam profugusque per Apula rura
 Brundisii tutas concessit Magnus in arces.
 urbs est Dictaeis olim possessa colonis, 610
 quos Creta profugos vexere per aequora puppes
 Cecropiae victum mentitis Thesea velis.
 hinc latus angustum iam se cogentis in artum
 Hesperiae tenuem producit in aequora linguam,
 Hadriacas flexis claudit quae cornibus undas. 615

nec tamen hoc artis inmissum faucibus aequor
portus erat, si non violentos insula Coros
exciperet saxis lassasque refunderet undas.
hinc illinc montes scopulosae rupis aperto
opposuit natura mari flatusque removit, 620
ut tremulo starent contentae fune carinae.
hinc late patet omne fretum, seu vela ferantur
in portus, Corcyra, tuos, seu laeva petatur
Illyris Ionias vergens Epidamnos in undas.
hoc fuga nautarum, cum totas Hadria vires 625
movit et in nubes abiere Ceraunia cumque
spumoso Calaber perfunditur aequore Sason.
ergo, ubi nulla fides rebus post terga relictis
nec licet ad duros Martem convertere Hiberos,
cum mediae iaceant inmensis tractibus Alpes, 630
tum subole e tanta natum cui firmior aetas
adfatur. 'mundi iubeo temptare recessus:
Euphraten Nilumque move, quo nominis usque
nostri fama venit, quas est volgata per urbes
post me Roma ducem. sparsos per rura colonos 635
redde mari Cilicas; Pharios hinc concute reges
Tigranemque meum; nec Pharnacis arma relinquo
admoneo nec tu populos utraque vagantis
Armenia Pontique feras per litora gentis
Riphaeasque manus et quas tenet aequore denso 640
pigra palus Scythici patiens Maeotia plaustrum
et - quid plura moror? totos mea, nate, per ortus
bella feres totoque urbes agitabis in orbe
perdomitas; omnes redeant in castra triumphum.
at vos, qui Latios signatis nomine fastos, 645
primus in Epirum Boreas agat; inde per arva

Graiorum Macetumque novas adquirite vires
 dum paci dat tempus hiemps.' sic fatur, et omnes
 iussa gerunt solvuntque cavas a litore puppes.
 at numquam patiens pacis longaeque quietis 650
 armorum, nequid fatis mutare liceret,
 adsequitur generique premit vestigia Caesar.
 sufficerent aliis primo tot moenia cursu
 rapta, tot oppressae depulsis hostibus arces,
 ipsa, caput mundi, bellorum maxima merces, 655
 Roma capi facilis; sed Caesar in omnia praeceps,
 nil actum credens cum quid superesset agendum,
 instat atrox et adhuc, quamvis possederit omnem
 Italiam, extremo sedeat quod litore Magnus,
 communem tamen esse dolet; nec rursus aperto 660
 vult hostes errare freto, sed molibus undas
 obstruit et latum deiectis rupibus aequor.
 cedit in inmensum cassus labor; omnia pontus
 haurit saxa vorax montesque inmiscet harenis,
 ut, maris Aeolii medias si celsus in undas 665
 depellatur Eryx, nullae tamen aquore rupes
 emineant, vel si convolso vertice Gaurus
 decidat in fundum penitus stagnantis Avernī.
 ergo, ubi nulla vado tenuit sua pondera moles,
 tunc placuit caesis innectere vincula silvis 670
 roboraque inmensis late religare catenis.
 talis fama canit tumidum super aequora Persen
 construxisse vias, multum cum pontibus ausus
 Europamque Asiae Sestonque admovit Abydo
 incessitque fretum rapidi super Hellesponti, 675
 non Eurum Zephyrumque timens, cum vela ratisque
 in medium deferret Athon. sic ora profundi

artantur casu nemorum; tunc aggere multo
surgit opus longaeque tremunt super aequora turres.
Pompeius tellure nova conpressa profundi 680
ora videns curis animum mordacibus angit,
ut reseret pelagus spargatque per aequora bellum.
saepe Noto plenae tensisque rudentibus actae
ipsa maris per claustra rates fastigia molis
discussere salo spatiumque dedere carinis 685
tortaque per tenebras validis ballista lacertis
multifidas iaculata faces. ut tempora tandem
furtivae placuere fugae, ne litora clamor
nauticus exagitet neu bucina dividat horas
neu tuba praemonitos perducatur ad aequora nautas 690
praecepit sociis. iam coeperat ultima Virgo
Phoebum laturas ortu praecedere Chelas,
cum tacitas solvere rates. non anchora voces
movit, dum spissis avellitur uncus harenis;
dum iuga curvantur mali dumque ardua pinus 695
erigitur, pavidi classis siluere magistri,
strictaque pendentes deducunt carbasa nautae
nec quatiunt validos, ne sibilet aura, rudentes.
dux etiam votis hoc te, Fortuna, precatur,
quam retinere vetas, liceat sibi perdere saltem 700
Italiam. vix fata sinunt; nam murmure vasto
impulsum rostris sonuit mare, fluctuat unda,
totque carinarum permiscet aequora sulci.
ergo hostes portis, quas omnis solverat urbis
cum fato conversa fides, murisque recepti 705
praecipiti cursu flexi per cornua portus
ora petunt pelagusque dolent contingere classi.
heu pudor, exigua est fugiens victoria Magnus.

angustus puppes mittebat in aequora limes
 artior Euboica, qua Chalcida verberat, unda. 710
 hic haesere rates geminae, classique paratae
 excepere manus, tractoque in litora bello
 hic primum rubuit civili sanguine Nereus,
 cetera classis abit summis spoliata carinis:
 ut, Pagasaea ratis peteret cum Phasidos undas, 715
 Cyaneas tellus emisit in aequora cautes;
 rapta puppe minor subducta est montibus Argo
 vanaque percussit pontum Symplegas inanem
 et statura redit. iam Phoebum urguere monebat
 non idem Eoi color aetheris, albaque nondum 720
 lux rubet et flammis propioribus eripit astris,
 et iam Plias hebet, flexi iam plaustra Bootae
 in faciem puri redeunt languentia caeli,
 maioresque latent stellae, calidumque refugit
 Lucifer ipse diem. pelagus iam, Magne, tenebas, 725
 non ea fata ferens quae cum super aequore toto
 praedonem sequerere mari: lassata triumphis
 descivit Fortuna tuis. cum coniuge pulsus
 et natis totosque trahens in bella penates
 vadis adhuc ingens populis comitantibus exul. 730
 quaeritur indignae sedes longinqua ruinae.
 non quia te superi patrio privare sepulchro
 maluerint Phariae busto damnantur harenae:
 parcitur Hesperiae. procul hoc et in orbe remoto
 abscondat Fortuna nefas, Romanaque tellus 735
 immaculata sui servetur sanguine Magni.

I. 1-233: ANGST IN ROME

1-15. Lucanus markeert het begin van ieder boek met een *prooemium* of een korte scène die de rol van *prooemium* vervult.³⁴ Het onderhavige *prooemium* behelst een terugblik op de voortekenen uit het laatste gedeelte van het eerste boek, die door de *haruspeus* Arruns en de astroloog Nigidius Figulus werden geïnterpreteerd. Er wordt nogmaals op gewezen dat deze voortekenen het ergste doen vrezen. De sombere toekomst wordt als een manifestatie van de toorn der goden gezien (1); na “*deum*” (1) schetst ook de woordkeus in 2 en 3 duidelijk een kosmisch kader: de “*leges ... et foedera rerum*” (2) zijn verstoord. Zowel de woede van de goden als de verstoorde orde in de kosmos vormen belangrijke elementen in het denken van Lucanus.³⁵

De centrale vraag die de dichter in 4B - 6 opwerpt en die het *prooemium* tot het eind beheerst (in 14v. keert zij in de vorm van een wens terug) is die naar de zin van (slechte) voortekenen.³⁶ Binnen die vraag (die in essentie een aanklacht tegen het opperwezen is) wordt een tweede probleem aan de orde gesteld: is er sprake van een volledige voorbeschikking (7-11) of wordt alles door het toeval bepaald (12-13)? De tegenstelling tussen Stoa en Epicurisme is duidelijk, maar welke stellingname men in dezen ook kiest, over voortekenen wordt door Lucanus negatief geoordeeld: zij maken het immers onmogelijk te hopen (15).

1. *iamque irae patuere deum*: de toorn van de goden was zonneklaar.

Het motief van de *irae deum*, gelijk te stellen met de *ira fati*, komt bij Lucanus regelmatig terug (cf. voor deze $\varphi\theta\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ ook 1,617; 2,47. 86; 3,439. 449 en comm. ad 17), en ook expliciete verwijten en verwensingen aan het adres van de goden zijn niet zeldzaam.³⁷ Hij stelt hen verantwoordelijk voor de ellende die Rome in de burgeroorlog ondergaat. Schotes 123v., die naar aanleiding van de verzen 1-100 van het tweede boek de verhouding tussen het goede en het kwade *fatum* (een onderscheid waarvan hij uitgaat) onder-

³⁴ Dit in tegenstelling tot het homeriserende epos, dus ook in tegenstelling tot Vergilius' *Aeneis*, cf. Syndikus 109.

³⁵ Elementen die in de orthodoxe Stoa niet aanwezig zijn. Daarin is de *providentia* redelijk. Cf. Grimal, *Entr.* 101.

³⁶ De belangrijke rol die voortekenen in het werk spelen is vaak, en waarschijnlijk terecht, in verband gebracht met het feit dat Lucanus deel uitmaakte van het college der *augures*.

³⁷ Cf. Le Bonniec, *Entr.* 168v., die naar Hom. *Od.* 20,201 en Verg. *Aen.* 1,11 verwijst voor passages waar de goden door de mensheid hun hardheid wordt verweten; “mais aucun poète ancien n'est comparable à Lucain pour la véhémence et la constance dans l'invective blasphématoire”; Häußler 1978,81 vergelijkt Hom. *Od.* 5.118; *Il.* 24,33; cf. Jal 1962.1 *passim* en Narducci 1973,317v. voor de literaire traditie waarin een dergelijke houding van Lucanus geplaatst moet worden.

zoekt, ziet in 44 voor het eerst het *unstoïsche Fatum* verschijnen, de “numina saeva”, waartegen de “iustae querellae” gericht worden. Maar men zou ook de “irae deum” en “fides superum” waarvan in 17 sprake is reeds in die zin kunnen interpreteren. Soortgelijke gedachten treft men aan in 47, waar de *superi* hun onderdanen tot woede moeten inspireren; 57, waar de goden hun streven naar vernietiging verweten wordt; 59, waar Iuppiter, die de tweedracht in Rome toestaat, als “saeve parens” wordt aangesproken; ook in 68 en 72 hebben de “fata” resp. “fortuna” een negatieve rol; in 82 wordt de term “leges aevi” gebruikt om over de verdorven plannen van het negatieve *fatum* te spreken; in 87 is er sprake van “Romam cupienti perdere fato”, verduidelijkt door de *ingens superum ira* uit 86; ook in 93 (“ignovere deis”) zijn de goden schuldig, zij het in de ogen van Marius en Carthago; tenslotte worden de gruweldaden van Marius ingeleid door de uitroep “pro fata”. Opmerkelijk is dat de rol van de goden in de episode 64-233 daarmee beëindigd is: bij de verdere, zeer pathetische beschrijving van de gruweldaden van Marius en Sulla komen zij niet meer ter sprake.³⁸

Cf. voor dezelfde negatieve rol van de (bij Lucanus niet goed van elkaar te onderscheiden) *dei* / *fata* ook 3,449 “et tantum miseris irasci numina possunt”; 5,203v. “an nondum numina tantum / decrevere nefas”; 6,443v. “tot populis. tot surdas gentibus aures / caelicolum”; 7,85 “sensitque deorum / esse dolos”; 7,725 “plurimaque in saevos populis convicia divos”; 8,55 “crimenque deum crudele notavit”; 8,597 “pro superum pudor”; 8,605v. “numquam superum caritura pudore / fabula”; 8,707 “nullo (*sc.* deorum) parcente miser”; 8,799v. “obruere saxa / crimine plena deum.” Eveneens negatief over de goden is 1,524, waar de hier besproken slechte voortekenen worden ingeleid: “superique minaces / prodigiis terras implerunt, aethera, pontum.”

De invloed van Vergilius is onmiskenbaar, ook in de formulering door middel van de poëtische pluralis: cf. *Aen.* 1,11 “tantaene animis caelestibus irae?”

Cf. voorts 4,746; 5,141 “patuere doli”, een meer directe echo van Verg. *Aen.* 1,130 “latuere doli”³⁹. Een imitatie⁴⁰ van dit vers is te vinden bij Petr. *Bellum Civile* 126v.: “continuo clades hominum venturaque damna / auspi-

³⁸ Cf. hiervoor Schrijvers 1988,353, die vermoedt dat Lucanus hiermee heeft willen suggereren dat er in de gruwelijkste perioden geen plaats meer is voor religie en theologie. Schrijvers verwijst in dit verband naar Lucr. 6,1276v., waar het gaat over de door lijken bezoedelde tempels tijdens de pest te Athene: “nec iam religio divum nec numina magni / pendebantur enim: praesens dolor exsuperabat.” Cf. ook comm. ad 207v.

³⁹ Cf. Steele 1924. 304.

⁴⁰ Cf. evenwel Grimal 1977 (voor deze parallel: p. 153v.), die meent dat in dergelijke gevallen Lucanus de navolger is. Grimal's argumentatie in dezen (de verzen van Petronius zouden beter op de situatie toegesneden zijn) is weinig overtuigend.

ciis patuere deum"; het vervolg bij Petronius "namque ore cruento / deformis Titan vultum caligine texit" verwijst naar Luc. 7,5v. "... et attraxit nubes, non pabula flammis, / sed ne Thessalico purus luceret in orbe." Duidelijke navolging (ook van de rest van de passage) bij Stat. *Silv.* 4,1,45v. "tunc omnes patuere dei laetoque dederunt / signa polo"⁴¹ en Claud. *In Eutr.* 2,2-4 "certe non augure falso / prodigii patuere minae frustra peracto / volnere monstri feri praesagia discitis anni"; *ib.* 10 "tunc decuit sentire nefas ..."⁴²

1v. manifesta belli / signa dedit mundus: de kosmos maakte de oorlogsdreiging kenbaar.

De onheilsprofetie doet denken aan de aankondiging van de slag bij Pharsalus in de vermaarde verzen 7,1-6, waar de zon zich tot het uiterste inspant om niet te schijnen. Ook daar is sprake van kosmische voortekenen, die in 7,197vv. geïnterpreteerd worden: "seu tonitrus ac tela Iovis praesaga notavit (*sc.* augur), / aethera seu totum discordi obsistere caelo / perspexitque polos, seu numen in aethere maestum / solis in obscuro pugnam pallore notavit."⁴³

De verzen vormen een echo van 1,522-524 "tum ne qua futuri / spes saltem trepidas mentes levet, addita fati / peioris manifesta fides", *cf.* ook *comm.* ad 5 en 17.⁴⁴ "Mundus" verwijst samenvattend naar de *terrae*, de *aether* en de *pontus* waarvan in 1,524v. vermeld werd dat de boosaardige goden ze van voortekenen vervuld hadden.

Silius Italicus imiteert de passage metrisch identiek, maar in een geheel andere context: 8,195v. "... manifesta secuntur / signa pedum."

2vv. legesque et foedera rerum / praescia monstri ferro vertit natura tumultu / indixitque nefas: de Voorzienigheid zorgde voor chaos, en de onnatuurlijke voortekenen wezen op de onvermijdelijkheid van de goddeloze

⁴¹ Uitstekend over deze navolging Håkanson 1969,110v.

⁴² *Cf.* Vinchesi 1979, 28; Bruère 1964,243.

⁴³ *Cf.* voor meer voortekenen bij Lucanus Schotes 164.

⁴⁴ *Cf.* Schotes 28, die opmerkt dat in de Stoïsche leer de *Πρόνοια* de mensen deze tekenen geeft om een blinde ondergang te voorkomen en redding mogelijk te maken. Dat is in verband met deze verzen een wel zeer "externe" en weinig ter zake doende opmerking (*cf.* voor deze kritiek ook Schrijvers 1989,75). Op deze passage van Lucanus is de theorie beslist niet van toepassing: de dichter wijst er juist op dat de mens door de voortekenen van alle hoop beroofd wordt. De voordelen van voorkennis vindt men wel in 6,595v. geformuleerd, waar Sextus Pompeius tot Erictho zegt: "mens dubiis perculsa pavet rursusque parata est / certos ferre metus: hoc casibus eripe iuris, / ne subiti caecique ruant": het gaat Sextus erom toekomstige rampspoed van het verrassingsselement te ontdoen. *Cf.* ook Schrijvers 1988,347.

burgeroorlog.

Deze *leges* en *foedera* vormen manifestaties van de bindende kracht die de pneumastroom volgens de Stoïsche opvatting bezit. Die stroom geeft aan de dingen eenheid, spankracht en harmonie, in Stoïsche termen τόνος of *intentio*. De τόνος maakt harmonische verbindingen van elementen (5,635 “concordes morae”) en een geordend systeem (1,72 “conpages”) mogelijk.

Cf. voor de formulering nog 1,80 “foedera mundi”; 8,399 “leges et foedera taedae”; Verg. *G.* 1,60v. “continuo has leges aeternaque foedera certis / imposuit natura locis”; Sen. *Med.* 609 “mundi foedera”; Sil. 9,474v. “dic, Pallas mitiget iras / nec speret fixas Parcarum vertere leges”; Stat. *Theb.* 12,642 “terrarum leges et mundi foedera”⁴⁵; voor het gebruik van de term *foedus* in zuiver kosmologische zin Man. 1,252; 2,62; 3,55.

Monstrifer duidt hier op merkwaardige geboorten, die vaak een slecht voorteken vormden. Het woord verwijst naar 1,562v. “monstrosique hominum partus numeroque modoque / membrorum, matremque suus conterruit infans.” Cf. voor dit soort *portenta* voorts 1,589v.; Cic. *Div.* 2,49; Liv. 27,11,5; 31,12,8; Man. 4,101vv. Het woord is een van Lucanus’ nieuwvormingen op -fer⁴⁶ en komt ook voor in 5,620. Dergelijke nieuwvormingen vindt men vooral in het begin van Lucanus’ werk: in boek 1 bv. *flammiger* (48, 415), *criniger* (463), *taurifer* (473) en *ensifer* (665). Mayer 1983.2,14 beschouwt het ontbreken van dergelijke woorden in de latere boeken als één van de symptomen van een haastige, onzorgvuldige schrijfwijze aldaar; cf. evenwel *astrifer* (9,5) en *laurifer* (5,332; 8,25). Na Lucanus vindt men *monstrifer* zelden in proza, wel in poëzie, bv. Val. Fl. 2,498 “monstriferi . . . sinus”; 5,221 “monstriferis campis”; Stat. *Theb.* 1,453 “monstriferi Calydonis”;⁴⁷ 10,796 “monstrifero coitu”; Claud. *Cons. Stil.* 2,110 “monstriferis antris”.

Het woord *tumultus* wijst, zoals Schrijvers 1988,346 terecht opmerkt, vooruit naar 5, waar het *vrees*-motief terugkeert: de Romeinse etymologie associeerde het woord met *timor multus*.⁴⁸ Met deze term zinspeelt Lucanus

⁴⁵ Cf. Michler 49.

⁴⁶ Morris 155 merkt op dat Lucanus een voorkeur voor adiectiva op -fer heeft en noemt *astrifer*, *aurifer*, *colubrifer*, *flammafer*, *florifer*, *ignifer*, *imbrifer*, *laurifer*, *letifer*, *monstrifer*, *ostrifer*, *pacifer*, *pestifer*, *pinifer*, *sceptrifer*, *signifer*, *somnifer*, *squamifer*, *taurifer* en *velifer*. Morris’ lijst is niet volledig: *ensifer* ontbreekt. Ook worden *florifer* en *squamifer* door hem ten onrechte als nieuwvormingen aangemerkt.

⁴⁷ Cf. Michler 73.

⁴⁸ Cf. Cic. *Phil.* 8,1,3 “quid est enim aliud tumultus nisi perturbatio tanta ut maior timor oriatur? unde etiam nomen ductum est tumultus. itaque maiores nostri tumultum Italicum, quod erat domesticus, tumultum Gallicum, quod erat Italiae finitimus, praeterea nullum nominabant.” Cf. ook Quint. 7,3,25, die Cicero citeert, en Serv. *ad Aen.* 2,486: “*tumultus* dictus quasi timor multus; unde alia bella dicta sunt, Italicum vel Gallicum, tumultus”.

ongetwijfeld op de afkondiging van de noodtoestand door de senaat.⁴⁹

Indicere nefas is een plechtige uitdrukking, waarschijnlijk naar analogie van *indicere bellum* (*indicere tumultum*) gevormd.⁵⁰ Lucanus kon zich baseren op Sen. *Oed.* 16v., waar Oedipus de orakelspreuk betreffende hemzelf in vergelijkbare termen ter sprake brengt: "hoc me Delphicae laurus monent / aliudque nobis maius indicunt scelus."⁵¹

Nefas wordt evenals *scelus* vaak gebruikt voor in de burgeroorlog bedreven misdaden, in het bijzonder het doden van medeburgers of verwanten. Cf. 1,6; 2,147; 4,243; 5,64. 272; 6,79; 7,699; 8,550. 620. 638.⁵²

4vv. cur hanc tibi, rector Olympi, / sollicitis visum mortalibus addere curam, / noscant venturas ut dira per omina clades? Waarom kwelt Iuppiter de tobrende mensheid door haar voorkennis van naderend onheil te verschaffen?

Een vergelijkbare klacht over voorkennis van naderend onheil vindt men in 7,185vv.: "quid mirum populos, quos lux extrema manebat, / lymphato trepidasse metu, praesaga malorum / si data mens homini est?" Cf. ook comm. ad 1 voor verwantschap met 7,197vv. Misschien kan men ook in de litotes van 7,151 een soortgelijk verwijt aan Fortuna horen: "non tamen abstinuit venturos prodere casus / per varias Fortuna notas." In 9,120 spreekt de dichter de opvatting uit dat buitengewone vrees het voorspellend vermogen doet toenemen: "tristis, ut in multo mens est praesaga timore ..."; cf. 6,414v. "cunctos belli praesaga futuri / mens agitat"; Sen. *Thy.* 958 "mens, ante sui praesaga mali"; *H.O.* 745 "nescio quod animus grande praesagit malum" = *H.F.* 1148; cf. ook nog de tegenstelling tussen de niets vermoedende waarzeggers (maar cf. ook comm. Austin *ad loc.*) en Dido in Verg. *Aen.* 4,65v. en 296-298.

Uit deze woorden spreekt, zoals Schotes 165 terecht opmerkt, een existentiële wanhoop; daarnaast is er in deze passage, in tegenstelling tot de interpretatie van Schotes *l.c.*, zeker sprake van twijfel aan de waarde van

⁴⁹ Cf. Plut. *Pomp* 61,3; *Caes.* 33,3; Dio Cass. 41,3,3; voor de discussie over de datum van dit *senatus consultum ultimum* Drumann 3,726 en Rice Holmes 3,354. Voor de inhoud van het begrip *tumultus* Mommsen 1963,1,695, 3,1248 en 1064 n.1: "mit der ... Erklärung des Kriegsstandes durch Senatsbeschluss ist das Iustitium wohl ebenfalls verbunden"; Versnel 1980,606 en 610. Cf. voorts comm. ad 18 "iustitium".

⁵⁰ Cf. Schrijvers 1988, 346, die terecht wijst op het paradoxale element dat hier i.v.m. het verbum *indicere* veroorzaakt wordt door het verband dat zowel de antieke als de moderne etymologie legt tussen het substantivum (*ne*)*fas* en het verbum *fari*. Cf. ook de woorden van Arruns 1,634 "non fanda timemus."

⁵¹ Cf. Hosius 1892.2,340.

⁵² Cf. verder Peeters 78; Fugier 138; Brisset 144-7; Jal 1962,1,170v.

de waarzeggerij. Met name Iuppiter wordt verweten dat hij deze mogelijk maakt.⁵³ Met dergelijke gedachten verwant is Stat. *Theb.* 3,551-553 "... unde iste per orbem / primus venturi miseris animantibus aeger / crevit amor?"⁵⁴ Eveneens bij Stat. *Theb.* 3,626vv. spreekt Amphiaraus ongaarne zijn voorspellingen uit.⁵⁵

De voornaamste reden waarom de Stoa de zin van toekomstvoorspellingen in twijfel trekt wordt door Cic. *Div.* 2,20-25 uiteengezet: hij wijst op het feit dat de mens niet in staat is op grond van voorspellingen zijn leven een andere wending te geven, omdat alles immers reeds voorbeschikt is. Cf. ook Cic. *N.D.* 3,14, waar Cotta Balbus tegenwerpt dat het vaak beter is de toekomst niet te kennen: "sequuntur quae futura sunt; effugere enim nemo id potest quod futurum est. saepe autem ne utile quidem est scire quid futurum sit; miserum est enim nihil proficientem angere nec habere ne spei quidem extremum et tamen commune solacium."⁵⁶

Een andere houding tegenover kennis over of bewustzijn van de toekomst wordt verwoord door Sen. *Tr. An.* 11,6: "qui mortem timebit, nihil umquam pro homine vivo faciet..."; men dient zich voortdurend van de naderende dood bewust te zijn "ne quid ex iis quae eveniunt, subitum sit."

Wat het zwijgen betreft over datgene wat het lot in petto heeft cf. 5,206vv.: "vindicis an gladii facinus poenasque furorum / regnaque ad ultores iterum redeuntia Brutos / ut peragat fortuna, taces?" In die passage is het doel van het zwijgen over het *fatum* overigens niet het enigszins geruststellen van de mensheid, maar het openhouden van de mogelijkheid dat Caesar voor zijn tirannieke optreden zal boeten.

Cf. voor het thema van de aan voorkennis verbonden nadelen, dat ook reeds in de Griekse literatuur populair is, nog Plato, *Gorgias* 523 D, waar Zeus Prometheus ervoor laat zorgen dat de voorkennis van het moment van de dood aan de mensen ontnomen wordt (dezelfde gedachte Aesch. *Prom.* 248vv., waar ook het motief van de hoop in dit verband ter sprake komt, cf. comm. ad 15; *ib.* 624; Hor. *C.* 3,29,29v. "prudens futuri temporis exitum / caliginosa nocte premit deus"); ook in de Griekse lyriek is de onmogelijkheid van voorkennis een populair thema, cf. bv. Theognis 1075v. en Pind. *Ol.* 12,9.⁵⁷

⁵³ Cf. Ahl 1975,232v "The whole universe, not just Caesar, Pompey and the Roman people, is morally responsible for the outbreak of civil war Jupiter earns special censure for permitting foreknowledge of disaster"

⁵⁴ Cf. Michler 59

⁵⁵ Cf. Rieks 169

⁵⁶ Cf. Le Bonniec *Entr.* 190

⁵⁷ Cf. Pease ad Cic. *Div.* 2,20vv en ad *N.D.* 3,14 voor een uitvoerige opsomming van parallellen

Lucanus ontleent zijn benamingen voor het goddelijke aan verschillende sferen, hier ("rector Olympi") aan de mythologie, drie verzen verder ("parens rerum") aan de filosofie. Het is stoïsch gebruik met de naam *Iuppiter* het ordenende principe aan te duiden: cf. Luc. 5,95; 9,511-514. 580; Sen. *N. Q.* 2,45,1-2; *Ep.* 65,2; 113,22; *Ben.* 4,7,9.⁵⁸

Het gebruik van het woord *rector* in dit verband is poëtisch: cf. nog 5,620 "sic rector Olympi"; 626 "superum rector"; Ov. *Met.* 1,668; 2,60; 9,499; Verg. *Aen.* 8,572v. "divum tu maxime rector / Iuppiter"; over Neptunus Luc. 4,111 "aeqorei ... rector ... tridentis" (cf. Ov. *Met.* 1,331 "rector pelagi") en over Pluto 6,697 "rector terrae". Een mogelijke bron voor Lucanus is Sen. *H.F.* 205 "o magne Olympi rector et mundi arbiter"; de laatste twee woorden gebruikt Lucanus voor Iuppiter in 6,742v.⁵⁹

Olympus voor *caelum* komt bij Lucanus *passim* voor. Cf. ook Catull. 62,1 en Fordyce *ad loc.* voor meer voorbeelden; Verg. *Ecl.* 6,86.

"Sollicitis" betekent hier "toch al bezorgd".

Visum est is een algemene uitdrukking waar het ondoorgrondelijke besluiten van de godheid betreft, cf. bv. Verg. *Aen.* 2,428 "dis aliter visum" (cf. daarmee reeds het verwijt aan de goden in Hom. *Od.* 1,234, dat hier door Vergilius nagevolgd wordt); *Aen.* 3,1v. "postquam res Asiae Priamique evertere gentem / immeritam visum superis", waarbij Servius opmerkt: "quotienscumque autem ratio vel iudicium non apparet, 'sic visum' interponitur"; Quint. *Inst.* 10,1,91 "parum ... dis visum est esse eum maximum poetarum" (over Germanicus); Stat. *Theb.* 5,57 "dis visum turbare domos." Tegenover deze passages, waar een toon van verwijt doorklinkt, staat de opvatting van Seneca, die dergelijke uitdrukkingen in een kader van Stoïcijnse berusting plaatst: Sen. *Ep.* 98,4 "dis aliter visum est" en 98,5 "... hoc dicito, quotiens aliquid aliter quam cogitabas evenerit: 'di melius.' sic composito nihil accidet."⁶⁰

Cf. voor de formulering "addere curam" 7,58v. "hoc placet, o superi, cum vobis vertere cuncta / propositum, nostris erroribus addere crimen?", waar de toon dezelfde is. "Addere" vormt in deze context een echo van 1,523, cf. comm. ad 1.

Zie voor de imitatie door Petronius ("clades") comm. ad 1.

7-13. Geplaatst tussen de vv. 4B-6 en 14-15, waar tegen de voorkennis gepleit wordt, stellen de verzen 7-13 Stoïsche (7-11) en Epicureïsche (12-13)

⁵⁸ Cf. Brisset 51.

⁵⁹ Cf. voor de geschiedenis van deze term Phillips 124.

⁶⁰ Cf. Schrijvers 1988, 347.

opvattingen tegenover elkaar: wordt de wereld beheerst door eeuwige wetten of is er sprake van toeval?

Het kader waarin Lucanus deze tegenstelling plaatst wekt bevreemding. Immers, als de in 12-13 vervatte Epicureïsche opvatting de juiste is, verliest de mantiek haar object: "sit caeca futuri / mens hominum fati" (14v.) is de wens van de dichter, maar in het tweede, "Epicureïsche" lid van de disjunctie is van een *futurum fatum* uiteraard geen sprake. Bentley zag de inconsequentie en stelde in plaats van "fati" in 15 de conjectuur *saltem* voor; Housman meent dat het probleem opgelost wordt door "fati" als *calamitatis* op te vatten ("futurum fatum idem est quod versu 6 venturae clades"), maar deze beide pogingen om de tekst geheel logisch te maken zijn tot mislukken gedoemd: ook 14 "quodcumque paras" en de aanroeping van Iuppiter in 4B-6 zijn immers niet te rijmen met het Epicureïsche alternatief, zodat er sprake is van een merkwaardige denkfout van de dichter.⁶¹

Hetzelfde onderscheid is te vinden bij Hor. *Ep.* 1,12,17 "stellae sponte sua iussaene vagantur et errent"; Curt. 5,11,10 "eludant me licet, quibus forte temere humana negotia volvi agique persuasum est: [equidem fato crediderim] nexuque causarum latentium et multo ante destinatarum suum quemque ordinem immutabili lege percurrere";⁶² het koorlied in Sen. *Phaedra* 959-981;⁶³ *Ep.* 16,5 "sive nos inexorabili lege fata constringunt, sive arbiter deus universi cuncta disposuit, sive casus res humanas sine ordine impellit et iactat";⁶⁴ *Prov.* 1; Juv. 13,86vv.; Tac. *Ann.* 6.22 "sed mihi ... in incerto iudicium est, fatone res mortalium et necessitate immutabili an forte volvantur ..." etc.

Een opmerkelijke overeenkomst tussen de Tacitus- en de Lucanuspassage is dat beider overwegingen geïnspireerd worden door de profetie, bij Lucanus van de *haruspex* Arrius en de astroloog Figulus, bij Tacitus van de astroloog Thrasyllus.⁶⁵

Ook het *prooemium* van Claudianus *In Ruf.* 1 wordt door dezelfde vraag beheerst, cf. 1vv. "saepe mihi dubiam traxit sententia mentem, / curarent

⁶¹ Cf. Shackleton Bailey 1982, 92.

⁶² Cf. Hosius 1893,389, die het onwaarschijnlijk acht dat Lucanus door deze passage beïnvloed is; Hosius *l.c.* 383 wijst evenwel op de onmiskenbare invloed van Curtius Rufus op Seneca; cf. voor literatuur over Curtius' invloed op Lucanus nog SH 2,2,278.

⁶³ Cf. voor de aldaar geuite bittere klacht over het feit dat de mens uitgeleverd is aan *Fortuna* Pfligersdorffer 351v. n.5; hetzelfde idee verwoordt Sen. *Ep.* 51,8 "fortuna mecum bellum gerit"; Boethius *Consol.* 1 *metr.* 5. "operis tanti pars non vilis / homines quatinus fortunae salo."

⁶⁴ Voor Seneca's *arbiter deus* wordt bij Lucanus noch bij Tacitus een afzonderlijke rol gereserveerd, cf. Lintott 1971,504.

⁶⁵ Cf. voor een bespreking van de twee passages in relatie tot elkaar Borgo 250v. en vooral Lintott 1971,504.

superi terras an nullus inesset / rector et incerto fluere mortalium casu." De functie die deze filosofische uitweiding bij Lucanus heeft is vergelijkbaar met die bij Claudianus: zoals Lucanus onder invloed van de verschrikkingen van de burgeroorlog vraagtekens plaatst bij de goddelijke bestiering, zo wordt ook Claudianus door het feit dat de verwerpelijke Rufinus aan de macht komt aan het twijfelen gebracht.⁶⁶

In Lucanus' disjunctie is de Epicureïsche visie in drie opzichten ondergeschikt: haar wordt de minste ruimte toebedeeld, ze wordt pas op de tweede plaats genoemd en (zoals boven uiteengezet) ze past logisch gezien niet in het kader waarin ze geplaatst is.

Cf. de woorden van de ziener Figulus in 1,642vv., waar de leer van Epicurus ook slechts fungeert als contrast voor de Stoïsche opvattingen. Evenals in de onderhavige passage wordt de toevalleer in 1,522-695 door voorkeuren en fatalisme met betrekking tot de burgeroorlog ontkracht. Toch gaat Pichon te ver als hij het Epicureïsch alternatief niet als een reële gedachte van Lucanus beschouwt, maar uitsluitend als een manier om te zeggen: "ofwel ik vergis me, of ..."⁶⁷ Lucanus heeft de gewoonte op cruciale momenten Stoïsche, maar ook Epicureïsche gedachten over de loop van de geschiedenis te etaleren: zo kiest hij in 7,445vv. uit wanhoop over het lot van de Romeinse staat geheel de Epicureïsche kant: "sunt nobis nulla profecto / numina; cum caeco rapiantur saecula casu, / mentimur regnare Iovem" (cf. *Commenta ad loc.*); 7,454 "mortalia nulli / sunt curata deo"; 7,487v. "rapit omnia casus, / atque incerta facit quos volt fortuna nocentes" (cf. ook comm. ad 13).⁶⁸

⁶⁶ Cf. Vinchesi 1979, 25v., vooral 26 n.35; Bruère 225; over dit onderscheid in het algemeen Viansino 81v.

⁶⁷ Pichon 169v.: "C'est un artifice de dialectique, qui ne l'empêche pas d'avoir son opinion arrêtée."

⁶⁸ Cf. voor het eclectische in de filosofie van Lucanus bv. ook Rutz 1971, 615 *contra* Schotes: "Wenn er (Schotes) sagt, Lucan glaube an das Zusammenhalt schaffende Widerspiel der Pneumaströmung in der Welt ... , auch für ihn stehe am Anfang die ordnende Tätigkeit des schöpferischen Allgeistes ... , so zeigen doch gerade die von ihm angeführten Verse 2,7vv. dass diese Vorstellungen für Lucan nicht unumstössliche Glaubensgewissheit sind." Dezelfde eenzijdigheid als bij Schotes treft men ook bij bv. Cizek 169, die eveneens op het standpunt van Seneca in dezen een te beperkte visie heeft. Marti *WdF* 109v. wijst er op dat ook Seneca de lezer regelmatig confronteert met verschillende filosofische visies, zonder zijn eigen voorkeur aan te geven, cf. bv. *Cons. Pol.* 9,3; 5,1; *Ep.* 16,5 etc.

Merkwaardig is de opvatting van Specka 48v. Volgens hem is er geen sprake van een *schwanken* in de *Weltanschauung* van Lucanus, maar uit de dichter zijn twijfel aan de goddelijke voorzienigheid en kritiseert hij deze om de uitdrukking te laten passen bij het onderwerp: het gebruik van polaire uitdrukkingen is te verklaren uit het streven iets zo krachtig mogelijk te zeggen. Maar Specka legt er van de andere kant nadruk op dat Lucanus zijn eigen persoon sterk in het epos naar voren laat komen en lijkt daarmee zichzelf tegen te spreken: de niet-Stoïsche opvattingen maken wel degelijk deel uit van Lucanus' (immers zeer eclectische) systeem - voor zover het woord *systeem* van toepassing is.

Lucanus heeft een voorkeur voor het in de vorm van een disjunctie formuleren van problemen. Voorbeelden daarvan zijn 1,47vv. 234v.; 2,622vv.; 3,42v. 595; 5,92v. 132vv. 244vv.; 7,19vv. 197vv. 208v. 323v.; 8,140v.; 9,303vv.⁶⁹

7vv. sive parens rerum, cum primum informia regna / materiamque rudem flamma cedente recepit, / fixit in aeternum causas, qua cuncta coerces / se quoque lege tenens, et saecula iussa ferentem / fatorum inmoto divisit limite mundum: wellicht heeft de schepper toen hij na het verdwijnen van het oervuur orde in de chaos bracht, de loop van de geschiedenis (waaraan hij ook zelf onderworpen is) voorgoed vastgelegd.

In "parens rerum" is de naam voor het goddelijke aan de filosofie ontleend; cf. comm. ad 4 en 10,238 "natura parens"⁷⁰. Eveneens wordt de godheid als een filosofisch principe opgevat in 9,580 "Iuppiter est, quodcumque vides, quodcumque moveris" en de daaraan voorafgaande, pantheïstische verzen "estque dei sedes nisi terra et pontus et aer / et caelum et virtus? superos quid quaerimus ultra?"; cf. 5,93vv. "forsan terris inserta regendis / aere libratum vacuo quae sustinet orbem / totius pars magna Iovis Cirrhaea per antra / exit et aetherio trahitur conexas Tonanti"; bij Seneca *N.Q.* 2,45,3 "vis illum (*sc.* Iovem) vocare mundum, non falleris: ipse enim est hoc quod vides totum"; *ib.* 1 *pr.* 13, cf. *fr.* 122; *Ep.* 92,30 "totum hoc, quo continemur, et unum est et deus"; *Ben.* 472.

In vergelijkbaar verband is er in 10,266v. sprake van "creator / et opifex rerum"; de benaming *parens* vindt men ook 2,59 "saeve parens"; 4,110 "o summe parens mundi"; cf. Hor. *C.* 1,12,13 en 2,19,21.

De activiteit van het (hier als "parens rerum" aangeduide) Stoïcijnse Λόγος-beginsel vanaf het eerste moment ("cum primum") keert terug in 6,611v.: "at, simul a prima descendit origine mundi / causarum series ..." Vanaf dat ogenblik bestaat de *cursus aeternus* (5,88v.), ook wel aangeduid als *fatorum / fati cursus* (5,41; 6,423); cf. 6,590 "quaeque suo ventura potes devertere cursu".

Cf. voor "materiam ... rudem" Ov. *Met.* 1,7 "rudis indigestaque moles".

Het is de vraag in hoeverre de verwijzing van de scholia bij "flamma cedente" naar Ov. *Met.* 1,26-31 terecht is. Bij Lucanus is sprake van het Stoïsche oervuur, cf. bv. Diog. Laërt. 7,156 en Cic. *N. D.* 2,57 "Zeno igi-

Een waardevolle beschouwing van overeenkomsten in formulering en inhoud tussen filosofische uitspraken van Seneca en Lucanus is te vinden bij Le Bonniec, *Entr.* 174vv.

⁶⁹ Cf. Eckardt 33.

⁷⁰ Cf. Häussler 1978, 51 en 63.

tur naturam ita definit ut eam dicat ignem esse artificiosum ad gignendum progredientem via",⁷¹ terwijl er bij Ovidius slechts over het zich scheiden van de elementen wordt gesproken: "igneae convexi vis et sine pondere caeli / emicuit summaque locum sibi fecit in arce; / proximus est aer illi levitate locoque; / densior his tellus elementaque grandia traxit / et pressa est gravitate sua; circumfluitumor / ultima possedit solidumque coercuit orbem." Wel is Ovidius' term "igneae vis" Stoïsch van origine, cf. Bömer *ad loc.* en bv. Zeno *SVF* 1,33 *frg.* 116.

Voor *figere* in een dergelijke context cf. 5,105 "fixa canens", over het Delphische orakel.

Cf. voor *causae* in dit verband Tac. *Ann.* 6,22 (zie ook comm. ad 7-13): "contra alii fatum quidem congruere rebus putant, sed non e vagis stellis, verum apud principia et nexus naturalium causarum." Lucanus stelt veel belang in het navorsen van *causae*, zowel in metafysische zin (zoals in deze passage) als in fysisch opzicht.⁷² Opvallend zijn de plaatsen waar die fysische belangstelling eb en vloed of het gedrag van de Nijl geldt: 1,417vv. "at mihi semper / tu, quaecumque moves tam crebros causa meatus, / ut superi voluere, late"; 10,189v. "nihil est quod noscere malim / quam fluvii causas per saecula tanta latentes"; 10,237vv. "quis causas reddere possit? / sic iussit natura parens discurrere Nilum, / sic opus est mundo."⁷³

Het idee van de godheid die de natuurwetten creëert ("qua cuncta coerces / se quoque lege tenens"⁷⁴) en er zelf aan onderworpen is, vindt men reeds bij Aesch. *Prom.*, 517vv.; cf. ook Sen. *Prov.* 5,8: "ille ipse omnium conditor et rector scripsit quidem fata, sed sequitur; semper paret, semel iussit."⁷⁵ De achtergrond van dit idee is uiteraard de gedachte dat de hoogste god niets anders is dan de natuur of de wereld zelf.⁷⁶ Lucanus zelf heeft een parallel in 6,492-499, waar gesproken wordt over de toverspreuken en de kruiden van de Thessalische heksen (o.a. Erictho), spreuken die zelfs de goden / het opperwezen angst inboezemen. Vooral 497vv. is in dit verband interessant: "... an habent haec carmina certum / imperiosa deum, qui mundum cogere, quidquid / cogitur ipse, potest."

Sedulius 4,13 protesteert tegen deze opvatting: "... genitor rerum, (qui

⁷¹ Cf. voor meer voorbeelden Pease *ad loc.*

⁷² Cf. Lausberg 1990,198.

⁷³ Cf. over de functie van dergelijke wetenschappelijke discussies Syndikus 61 en n.25.

⁷⁴ Schotes 104 construeert bij de analyse van deze passage deze zin onjuist: "das Allgesetz, dreifach genannt mit 'causae, qua cuncta coerces', mit 'lex' und, hochpoetisch, 'fatorum immotus limes', bindet von Anbeginn der Schöpfung (cum primum ...) den Kosmos (mundus). Uiteraard dient men te lezen "lege, qua cuncta coerces".

⁷⁵ Cf. voor beïnvloeding in dit geval van Lucanus door Seneca Schotes 131; in het algemeen bv. Le Bonniec, *Entr.* 174-176 en Due, *ib.* 210.

⁷⁶ Cf. Hosius 1892.2,338v. en comm. ad 7.

mundum lege cohercet, / et nulla sub lege manet ...)”: gezien de overeenkomst in de formulering is het duidelijk dat hij hierbij de verzen van Lucanus in gedachte heeft.⁷⁷

Cf. voor andere formuleringen voor de *Eeuwige Wet* 5,88v. “omnia cursus aeterni secreta”; 7,1 “lex aeterna”; 8,569 “ordinis aeterni”; 10,266v. (over de Nijl en andere wateren) “quas ille creator / atque opifex rerum certo sub iure coercet”; Cic. *N.D.* 2,75 “dico igitur providentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse et omni tempore administrari ...” *sqq.*

Ferre wordt in v. 10 door de verschillende vertalers en commentaren afwisselend geïnterpreteerd als “verduren, verdragen” en als “met zich meebrengen”. De eerstgenoemde interpretatie lijkt (i.v.m. “iussa”) de voorkeur te verdienen. Er is dan sprake van de reeds aanwezige kosmos, waaraan de “saecula” zich voltrekken. Ook in 5.178 “tot saecula” is sprake van het grote aantal eeuwen dat als leeftijd aan de wereld voorbeschikt is.

“Fatorum inmoto ... limite” is een oorspronkelijke uitdrukking voor de onwrikbaarheid van het lot. Enigszins vergelijkbaar zijn misschien plaatsen waar *limes* een temporele betekenis heeft, bv. Stat. *S.* 3,1,18 “angusti bis seno limite menses / longaevum mirantur opus”; Mar. Victor *Aleth.* 1,109 “signata limite certo tempora dissiciens sol”; Chalc. *Comm.* 130 “deum disposuisse stellas tamquam limes temporum annorumque signa.” *Cf. TLL VII*, 2,1416. Bij de gedachte die Lucanus met *dividere mundum limite fatorum* uitdrukt (het ordenen van alle gebeurtenissen en het onwrikbaar koppelen ervan aan een bepaald moment) en bij de verwoording van die gedachte sluit Man. 4,807 “sic divisa manet tellus per sidera cuncta” aan, met dien verstande dat de gedachte van Manilius een parallel in ruimtelijke zin is van datgene wat Lucanus hier over de tijd, de geschiedenis opmerkt.

12v. sive nihil positum est, sed fors incerta vagatur / fertque refertque vices et habet mortalia casus: wellicht ook ligt niets van tevoren vast en is alles aan het toeval onderworpen.

De epicureïsche opvatting; deze wordt eveneens verwoord in 1,641v., waar de ziener Figulus zegt: “aut hic errat ... nulla cum lege per aevum / mundus, et incerto discurrunt sidera motu ...”, waarop dan de Stoïsche visie volgt. Niet alleen inhoudelijk, maar ook in de formulering zijn er overeenkomsten tussen de beide passages (het woord *incertus* wordt beide malen gebruikt; met “errat” correspondeert “vagatur”). *Cf.* voor Epicureïsche passages bij Lucanus verder comm. *supra* ad 7-13.

⁷⁷ *Cf. Cortius ad loc*

De stereotiepe formulering “fertque refertque” staat hier voor *alternat*,⁷⁸ cf. Sil. 9,354v. “iamque inter varias Fortuna utrimque virorum / alternata vices ...” Terwijl “vices” hier met het grillige lot in verband gebracht wordt, duidt het doorgaans op de regelmatig afwisselende verschijnselen in het heelal. Cf. bv. 6.461 “cessavere vices rerum”, gevolgd door een opsomming van abnormale verschijnselen; Sen. Ep. 12,7 (een corrupte passage) “et in alternas mundi vices plura facit ista, non alia”; Ben. 4,12,5 “in quid mundus vices suas solvit”, waar het nut van de *beneficia* met de zin van de kosmische verschijnselen in verband gebracht wordt; ib. 6,22,1 “... contextusque velocitatis citatissimae in tot saecula promissas vices in medio itinere destituat”, waar een soortgelijke vergelijking getrokken wordt tussen micro- en macro-niveau, ethiek en fysica: de natuur van wie goed is en alleen goed wil doen wordt in verband gebracht met de kosmos, die ook niet *in medio itinere* kan ophouden te willen voortbestaan en te draaien.

Voor “habet mortalia casus” cf. 7,487v. “rapit omnia casus, / atque incerta facit quos volt fortuna nocentes”; voor de formulering cf. Sen. N.Q. 1 praef. 14 “tantus error mortalia tenet” (nl. te twijfelen aan de Λόγος van de wereld); voor “mortalia” nog Verg. Ecl. 8,35 “curare deum mortalia quemquam”; Aen. 1,462 “mentem mortalia tangunt”; Catal. 3,9 (corrupte plaats) “tale Deae numen; tali mortalia nutu / fallax momento temporis hora dedit”, waar Westendorp Boerma⁷⁹ terecht de *dea* als Fortuna identificeert; Claud. In Ruf. 1,3 en daarover comm. ad 7-13.

Cf. voor dit door het Grieks beïnvloede gebruik van *habere* Obermeier 28 en comm. Cortius *ad loc.*; voorts bv. Verg. Aen. 4,581 “idem omnis simul ardor habet”; Stat. Theb. 8,189 “nunc te quis casus habet?”

ZM lezen “habet”; de lezing van de overige mss. *habent* is te verwerpen; cf. Sen. Ep. 16,5 “sive casus res humanas ... iactat”;⁸⁰ het getal van het verbum wordt door copiiëten vaak aangepast aan een voorafgaand of volgend naamwoord (hier “mortalia”), bv. in 1,491; 2,218; 4.186v. 620; 8,118.

14v. sit subitum quodcumque paras; sit caeca futuri / mens hominum fati; liceat sperare timenti: moge al wat de god in petto heeft onverwacht komen, zodat aan de bange mensheid niet de hoop ontnomen wordt.

Een aan v.14A tegengestelde opvatting wordt in 6,596v. door Sextus Pompeius verwoord (cf. ook comm. ad 2): “hoc casibus eripe iuris, / ne

⁷⁸ Cf. Diggle 409v. voor de verschillende betekenissen die de uitdrukking kan hebben.

⁷⁹ Comm. *ad loc.* in Diss. Groningen 1949, 54-56 en 65.

⁸⁰ Cf. Hosius 1892.2,350.

subiti caecique ruant.”

De formulering wordt nagevolgd door Claud. *Eutr.* 1,22v. “quodcumque parant hoc omine fata, / Eutropius cervice luat.”⁸¹

Cf. voor *caecus* in dit verband 5,66 “casibus incertis et caeca sorte”; 7,446 “caeco ... casu”; Hor. *Sat.* 2,3,269 “caeca ... sorte”; *caecus* in de betekenis van *ignarus* (*c. gen.*) komt bij Lucanus voor het eerst voor,⁸² cf. 10,483 “caeca iuventus / consilii”; Stat. *Theb.* 5,718 “caeca futuri / mens hominum”;⁸³ Sil. 2,206 “caecus fati”; Ambr. *Off.* 1,49,243 “praesentium caecus, futuri improvidus”, over een slemp, terwijl Augustinus *Civ. Dei* met betrekking tot Cicero’s verwachtingen omtrent Caesar opmerkt: “usque adeo caecus atque improvidus futurorum.” Claud. *Rapt. Pros.* 1,138v. zegt, Lucanus of Statius citerend, over Ceres: “raptusque timens (heu caeca futuri) / commendat Siculis furtim sua gaudia terris.” Cf. ook nog Verg. *Aen.* 10,501 “nescia mens hominum fati sortisque futurae”.

V. 15B bevat een laatste verwijzing in dit *prooemium* naar de beschrijving van de voortekenen in het eerste boek: het is de pendant van 1,522vv. “tum, ne qua futuri / spes saltem trepidas mentes levet, addita fati / peioris manifesta fides ...”

Het vers wordt aangehaald door Augustinus, *Enchir. ad Laur.* 8 (Migne XL,234): “... quis namque fidelium poenas non credit impiorum? nec sperat tamen, et quisquis eas imminere sibi credit et fugaci motu animi exhorret, rectius timere dicitur quam sperare. quae duo quidam distinguens ait: *liceat sperare timentis*. non autem ab alio poeta, quamvis meliore, proprie dictum est: ‘hunc ego si potui tantum sperare dolorem’” (Augustinus verwijst hier naar Verg. *Aen.* 4,419, cf. comm. Pease *ad loc.*) Een uitdrukking als deze wordt door Isidorus, die niet gevoelig is voor de paradox, als ἀκυρολογία afgekeurd (*Etym.* 1,34,4): “proprium est autem timentis formidare, non sperare.” Cf. ook nog Ps.-Acr. *ad Hor. C.* 2,16,31; voor de gedachte Aesch. *Prom.* 248-251. Andere fraaie *sententiae*, bestaande uit drie woorden: 7,78 “pudeat vicisse coactum” (gezegd door Cicero tegen Pompeius, wanneer deze voor de strijd terugschrikt); triviale is 9,403 “gaudet patientia duris”; cf. nog 4,253 “iuvat esse nocentes”; 6,532 “fugere cadavera letum.”⁸⁴

Abelard citeert 14-15 in *Ep. Heloissae* 4 (*MSt* 1953,77v.; Monfrin 118v. r. 65v.): “ne timore inutili diu ante cruciet cui nulla succurri providentia potest. quod et poeta bene considerans Deum deprecatur dicens: *sit subi-*

⁸¹ Cf. Bruère 1964,239.

⁸² Cf. Obermeier 50.

⁸³ Cf. Michler 7 en 21, waar Michler *contra* R. Helm, *De P. Papini Statu Thebaide*, Berlijn 1892 p. 152 terecht opmerkt dat Statius door Lucanus en niet door Verg. *Aen.* 10,501 beïnvloed is.

⁸⁴ Cf. Bonner 268.

tum quodcumque paras, sit ceca futuri / mens hominum fati; liceat sperare timenti."⁸⁵

Cytowska 143 wijst erop dat de mijmeringen van de Turkse sultan Osman in de *Oorlog van Chocium* 5,573-600 van de Poolse dichter Potocki (1621-1696) door deze passage geïnspireerd lijken.

16-64A. INLEIDING

I. INHOUD.

Het besef van de rampspoed die vanwege de onvermijdelijkheid van de burgeroorlog ophanden is, leidt tot het afkondigen van een *iustitium*, een algemene stilstand van zaken (16-18A). Enige zichtbare gevolgen van een dergelijke noodtoestand worden genoemd (18B-19).

De sprakeloze droefheid die heerst (20-21A), wordt vergeleken met de stemming in een huis onmiddellijk na een sterfgeval (21B-28A).

De beschrijving van de daarop volgende rouw bestaat uit twee delen: rouwende *matronae* (28B-42) en rouwende mannen (43-64A).⁸⁶

De *matronae* rouwen verspreid over de verschillende tempels (28B-36A); één *matrona* wordt naar voren gehaald en betoogt dat er nú gerouwd moet worden; na een overwinning van één van de beide partijen zal men blijdschap moeten voorwenden (36B-42).

Ook de (bij één van de partijen dienende) mannen rouwen (43-44); ze wensen tegen een externe vijand te strijden, om te voorkomen dat Rome aan interne tegenstellingen ten onder gaat (45-56A).

Als de goden echter tot de ondergang van Rome besloten hebben, dan zou toch een door hogere machten bewerkstelligde vernietiging van de wereld dienen te voorkomen dat er in een burgeroorlog bloed vergoten wordt (56B-60A).

Evenals bij de klacht van de *matronae* is ook hier aan het slot sprake van een *sententia*. Een verwerpelijk middel (broedermoord) wordt ingezet voor een uiterst verwerpelijk doel: te bewerkstelligen dat één van de twee leiders

⁸⁵ Cf. Von Moos 1976.1,416, die erop wijst dat uit Abelards inleiding tot de verzen blijkt dat het verband waarin deze bij Lucanus staan hem bekend is, hetgeen bij middeleeuwse citaten uit antieke auteurs vaak niet het geval is.

⁸⁶ In 64B-233 wordt de rouw van de generatie die de vorige burgeroorlog nog heeft meegemaakt beschreven. Rutz 1989,20 wijst er terecht op dat in de verzen 16-233 sprake is van een climax, gebaseerd op de status van de respectieve groepen (vrouwen - mannen - grijsaards), en dat hier een stemmingsbeeld gecreëerd wordt door de menselijke reacties weer te geven, terwijl in boek 1 de bovennatuurlijke zaken behandeld werden.

de absolute macht krijgt. Maar zelfs om te voorkomen dat één van hen de heerschappij verkrijgt zou men zo'n middel niet mogen gebruiken (60B-63A).

Hoewel de beschrijving van de situatie in Rome en de reacties van het volk pas in 233 afgesloten wordt, wordt er hier onwille van de overzichtelijkheid de voorkeur aan gegeven het *exemplum historicum* betreffende Marius en Sulla (64B-233) afzonderlijk te behandelen.

II. DE ROL VAN HET VOLK

In deze passage worden de leiders Caesar en Pompeius slechts indirect aangeduid, cf. bv. 49, 51 "duces"; 61 "uter"; 63 "neuter".⁸⁷ Zoals uit bovenstaand inhoudsoverzicht blijkt, is er daarentegen voor het volk een prominente rol weggelegd. Terecht heeft men een verband gelegd tussen de stoïsche leer, waarin de gemeenschap een cruciale rol speelt,⁸⁸ en de functie van de massa in de onderhavige passage.⁸⁹

Het weergeven van deze rol is een tendens die bij meer epici uit de *argentea latinitas* waarneembaar is.

Silius Italicus beschrijft in 4,25-32 de paniek die wordt veroorzaakt door het bericht dat Hannibal Italië bereikt heeft; *ib.* 7,74-89 vindt men een scène die eveneens sterk aan onze passage herinnert: de Romeinse *matronae* wenden zich met bange gebeden tot verschillende goden.

Ook Valerius Flaccus spreekt (zij het slechts kort) in 1,315v. over de angstige voorgevoelens van mannen en vrouwen bij het vertrek van de Argo. In de redevoering van Alcimede, die Valerius daarop laat volgen, wordt ook nog naar het leed der moeders verwezen: 323 "si trepidis placabile matribus aequor" (dat Valerius zich door Lucanus heeft laten inspireren blijkt ook uit 327, cf. comm. ad 27).

In Stat. *Theb.* 3,114-173 wordt de droefenis in het Thebaanse kamp beschreven na de slachting die Tydeus heeft aangericht; *ib.* 4,16-30 wordt, nadat in Argos besloten is ten strijde te trekken, de stemming onder de verwanten

⁸⁷ Cf. Borgo 251.

⁸⁸ Cf. bv. Pohlenz 131vv., 166, 336, 345; Arnold 274v. en *passim*.

⁸⁹ Cf. Grimal, *Entr.* 307v.: "... tandis que l'épopée traditionnelle, jusqu'à Virgile, met en scène les actions des héros, et d'eux seuls, chez Lucain, les foules jouent un rôle (au début du livre 2; ailleurs les soldats, etc.); la cité entière est incluse dans l'épopée. Cela appartient sans doute au romantisme de Lucain, cette poésie de l'anonyme - la cité, les autres hommes étant, aux yeux d'un stoïcien, partie intégrante de la *Natura*, et leur devenir aussi important que le sort individuel des protagonistes." Cf. *ib.* 308 het antwoord van von Albrecht.

van de soldaten beschreven (geïllustreerd met een vergelijking over vertrekkende zeelieden); in een soortgelijke context is in *Theb.* 4,309-344 de bezorgdheid van Atalanta over haar zoon Parthenopacus het onderwerp, een passage die in zoverre buiten het door ons beschreven kader valt dat hier geen sprake is van de rol van de massa; in *Theb.* 10,49-69 beschrijft Statius de smeebedden die de vrouwen van Argos tot Iuno richten.⁹⁰

Cf. voor enkele vergelijkbare gevallen nog comm. ad 28-36 en 43-44.

16vv. ergo, ubi concipiunt quantis sit cladibus orbi / constatura fides superum, ferele per urbem / iustitium: de zekerheid van de ellende die de goden over de wereld zouden uitstorten had het instellen van een *iustitium* tot gevolg.

De dichter komt op de hoofdgedachte uit 1-15 terug: de voortekenen van de goden laten de mensen het ergste vrezen. Het gebruik van de term "fides superum" kan men in dit verband sarcastisch noemen. *Fides* wordt weliswaar vaker gebruikt in verband met het in vervulling gaan van voortekenen (*cf.* bv. 1,524, waarvan dit vers een echo is, zie comm. ad v. 1; 1,636 "et fibris sit nulla fides"; Verg. *Aen.* 3,434v. "si qua est Heleno fiducia vati, si qua fides ..."), maar hier is bovendien sprake van een wrange paradox: de goden zullen "woord houden", hetgeen voor de wereld rampzalige gevolgen zal hebben.⁹¹

De formulering "constatura fides superum" vindt men terug in *Carm. Lat. Epigr.* Bücheler 271,10.⁹²

Cf. voor *clades* in een dergelijk verband Sen. *Oct.* 236v., waar het gaat over de komeet die volgens Octavia een manifestatie is van de toorn van de goden tegen Nero: "gentibus clades novas / minantur astra, quas regit dux impius."

Constare, "kosten", wordt hier overdrachtelijk gebruikt; *cf.* Caes. *B.G.* 7,19 "edocet, quanto detrimento et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam"; Ov. *Her.* 7,47 "odia constantia magno"; Sen. *Phoen.* 664 "imperia pretio quolibet constant bene"; *TLL* 4,529,57vv.

Schrijvers 1988,347 merkt op dat men in 17B-18A met een inventie van

⁹⁰ *Cf.* Burck 1971,70v. voor de functie van dergelijke passages; Borgo 250v. bespreekt de houding van Lucanus en Tacitus, beiden aristocraten, tegenover het volk als *acteur* in het literaire werk en wijst op parallellen

⁹¹ Onjuist is de vertaling van Bourgery: "... quand on conçoit de quels désastres pour le globe on paiera la confiance dans les dieux ..." "Superum" is geen *genitivus obiectivus*: had men niet op de goden vertrouwd, dan zou dat aan de toekomst niets veranderd hebben. Wel juist is de aantekening van Duff *ad loc.*: "the gods were truthful, because the portents they sent were followed by disaster."

⁹² *Cf.* Hosius 1895,292.

de dichter te maken heeft. Zijn argumenten daarvoor zijn 1. Appianus, Plutarchus en Dio Cassius maken geen melding van een *iustitium*; 2. rouwen over toekomstige slachtoffers is prematuur; 3. het fenomeen van het *iustitium* in de zin van een *luctus publicus* komt pas in de keizertijd tot ontwikkeling. Bovendien rustte er een taboe op het in verband brengen van tempels en *sacra publica* met rouw en dood; Lucanus' beschrijving bevat derhalve een innerlijke tegenstrijdigheid.

Een ander aspect waarin Lucanus' beschrijving afwijkt van de weergave van Appianus (*B.C.* 2,36) en Dio Cassius (41,9,2) is dat er bij hem geen sprake is van gebeden (*cf.* 32v.), maar van *matronae* die de goden met verwijten bestoken (*cf.* vooral 35v.). Terecht wijst Schrijvers *l.c.* 349v. op de overeenkomst in dit opzicht met de *Consolatio ad Liviam* 181vv., waar het *iustitium* dat in 9 v. Chr. vanwege de dood van Drusus werd afgekondigd, beschreven wordt. *Cf.* voor imitatie van de *Cons. ad Liv.* door Lucanus *comm.* ad 18v., 20v., 32v., 36. Het ligt voor de hand dat Lucanus elementen uit deze *iustitium*-weergave heeft overgenomen. Seston (die overigens de historiciteit van het onderhavige *iustitium* niet ter discussie stelt) geeft een uitvoerige bespreking van het fenomeen. *Cf.* voor *iustitium* bij Lucanus nog 5,32 "*clausa ... iustitio tristi fora*" en 5,115v. "*templique fruuntur / iustitio*"; in de laatst genoemde passage wordt het woord overdrachtelijk gebruikt in verband met het achterwege blijven van orakelspreuken.

Lucanus is de eerste dichter die dit woord gebruikt, *cf.* Van Amerongen 28.

Over het gedrag van *matronae* tijdens een *iustitium* *cf.* Granius Licinianus 36.27 Cr. "*Sulla mortuo iustitium fuit matronaeque eum totum annum luxerunt.*"

Feralis wordt door Vergilius slechts twee maal gebruikt (*Aen.* 4,462 en 6,216). Dat het bij Lucanus veel vaker, 19 maal, voorkomt, kan geen verbazing wekken. Naast door de context gedicteerd gebruik als bv. 6,623 "*feralis ... umbra*" zijn er passages waar het woord een *vox media* of een uitgesproken "positief" woord overschaduwet, bv. 1,86 "*feralia foedera regni*"; 1,112 "*ferales taedas*"; 1,616 en 6,432 "*sacris feralibus*". *Cf.* ook Ov. *Met.* "*'tune Licha', dixit. 'feralia dona tulisti?'*" en 15,374 "*ferali mutant cum papillione figuram.*"

De sombere stemming wordt in de verzen 17-21 uitgedrukt door de vele donkere o- en u-klanken.⁹³

⁹³ *Cf.* Marouzeau 29v., vergelijkbare plaatsen bij Lucanus 2,298; 5,15 (zie *comm.* Van Amerongen *ad loc.*), 8 6

18v. latuit plebeio tectus amictu / omnis honos, nullos comitata est purpura fascēs: de *toga praetexta* van de magistraten ging schuil onder volkse dracht; de lictoren werden niet meer door dragers van het purper vergezeld.

Het gebruik van *honos* voor *homo honore insignis* vindt men ook bij Sen. *Ep.* 64,10 “omnia, quibus honor haberi honori solet, faciam.” Imitatie van Lucanus bij Stat. *Silv.* 1,2,233 “omnis honos, cuncti veniunt ad limina fascēs / omnis plebeio teritur praetexta tumultu”; *ib.* 4,26v. “... purpureique patres lucemque a consule ducit / omnis honos”;⁹⁴ *Ach.* 1,798 “omnis honos illic (*sc.* Aulide), illic ingentia certant / nomina”; Mart. 8,8,4 “purpura te felix, te colat omnis honos”; hetzelfde “concrete” gebruik van *honos* bij Juv. 1,110v. “sacro ne cedat honori / nuper in hanc urbem pedibus qui venerat albis”; 1,117v. “cum summus honor finito computet anno / sportula quid referat”; Ven. Fort. *C.* 6,5,38.

Zo wordt ook *purpura* gebruikt voor *purpurati* in Ov. *Fast.* 1,81 “iamque novi praeceunt fascēs, nova purpura fulget”; *Cons. ad Liv.* 186 “adspicitur toto purpura nulla foro”, waardoor Lucanus’ vers mogelijk geïnspireerd is (*cf.* comm. ad 17); Luc. 7,228 “omnis Latio quae servit purpura ferro” (*i.e.* omnes reges) en Mart. 8,8,4 (zie boven).⁹⁵

Cf. voor “plebeio amictu” 5,538 “quamquam plebeio tectus amictu / indocilis privata loqui” (over Caesar); Prop. 2,25,45 “... plebeio vel sit sandy-cis amictu”; Sidon. *C.* 7,593v. “cum forte vianti / excuteret praepes plebeium motus amictum” (over Avitus, in diens *panegyricus*).

Cf. voor de formulering van v. 19 Claud. *In Eutr.* 1,308 “candida pol-lutos comitatur curia fascēs”; voor het homoioteleuton “honos nullos” *cf.* Håkanson 1982,105v.

20v. tum questus tenere suos magnusque per omnis / erravit sine voce dolor: men uitte geen klachten maar rouwde in stilte.

Van een dergelijke doffe berusting of een hooguit zwijgend protest tegen hogere aardse of hemelse machten is bij Lucanus veelvuldig sprake; het is verleidelijk er een weergave in te zien van de stemming onder de Nero-niaanse repressie. *Cf.* bv. 1,246v. “gelidus pavor occupat artus / et tacito mutos volvunt in pectore questus”; 1,257vv. “gemitu sic quisque latenti / non ausus timuisse palam: vox nulla dolori / credita”;⁹⁶ 2,521 “premit ille graves interritus iras”; 3,80vv. “non illum lactis videntem coetibus urbes /

⁹⁴ *Cf.* Michler 8.

⁹⁵ *Cf.* nog Obermeier 9, die opmerkt dat *honos* en *purpura* als *abstractum pro concreto* bij Lucanus voor het eerst voorkomen.

⁹⁶ *Cf.* Schrijvers o.c. 349 voor overeenkomst van het daaropvolgende vers 1,260 “rura

sed tacitae videre metu, nec constitit usquam / obvia turba duci"; 7,43v. "o miseri, quorum gemitus edere dolorem, / qui te non pleno pariter planxere theatro"; 7,129vv. "multorum pallor in ore / mortis venturae faciesque simillima fato" *e.q.s.*: 8,64 "non ultra gemitus tacitos incessere fatum", waar het stilzwijgend protest het fatum geldt.⁹⁷

Cf. voor hetzelfde idee Sen. *Suas.* 6,4 "tacebis ergo proscribente Antonio et rem publicam laniante, et ne gemitus quidem tuus liber erit?"; Cic. *Phil.* 2,64 "consumptis enim lacrimis tamen infixus animo haeret dolor" *e.q.s.*; Sen. *Oct.* 511 " flere nec licuit suos"; Stat. *Theb.* 1,169v. "tacitumque a principe volgus / dissidet"; Tac. *Ann.* 13,6,7 "Octavia quoque, quamvis rudibus annis, dolorem caritatem, omnis adfectus abscondere didicerat"; Prop. 1,10,13 "vestros didici reticere dolores" handelt over het liefdesleed. *Cf.* voor parallellen in de Griekse literatuur Aesch. *Ag.* 449v.; Soph. *O.C.* 131; Hdt. 8,74,2.

Cf. voor de formulering Sen. *H.O.* 252v. "et formas dolor / errat per omnes."⁹⁸

Bruère 1964,247 maakt op grond van de talrijke overeenkomsten tussen Luc. 16vv. en Claud. *Gild.* 19-25 aannemelijk dat "sine voce dolor" nagevolgd wordt door Claud. *Gild.* 19 "vox tenuis" (*cf.* Olechowska *ad loc.*); *cf.* comm. ad 26 en 36-37.

21-28. De breed uitgewerkte vergelijking⁹⁹ met de stemming in een huisgezin waar zojuist een sterfgeval heeft plaatsgevonden, is zeer effectief. Statius *Theb.* 5,591-596 (beschrijving van Hypsipyle die het door een slang gedode kind Archemorus vindt) is er duidelijk door beïnvloed: "huc magno cursum rapit effera luctu / agnoscitque nefas, terraeque illisa nocenti / fulminis in morem non verba in funere primo, / non lacrimas habet: ingeminat misera oscula tantum / incumbens animaeque fugam per membra tepentem / quaerit hians."¹⁰⁰ Eveneens door Lucanus beïnvloed is Sil. 9,41vv., waar

---

silent mediusque tacet sine murmure pontus" met *Cons. ad Liv.* 185 "iura silent mutaeque tacent sine vindice leges" en voor de *Cons. ad Liv.* als bron voor Lucanus comm. ad 17v.

⁹⁷ *Cf.* voor het thema Hübner 1972,583; Schönberger 1968,39; 57v.; 175 n.18; Venini 1965 2,166; Vinchesi 3v. merkt eveneens op dat een dergelijk zwijgen in het gedicht vaak voorkomt: "... silenzio tragico, come unica possibile reazione degli uomini alla ineluttabilità degli eventi"; voor de invloed van Lucanus op Statius in dezen *cf.* Venini 1965,2,160.

⁹⁸ *Cf.* Rutz 1989,20v.

⁹⁹ *Cf.* voor andere vergelijkingen van vergelijkbare lengte 1,72vv.; 1,136vv.; 1,205vv.; 4,437vv.; 9,285vv. en Piacentini 57 met n.1; *cf.* voor een volledig overzicht van de vergelijkingen van Lucanus Aymard 13vv. Streich 109v. geeft een overzicht van *familia*-vergelijkingen bij Lucanus, Statius, Silius Italicus en Valerius Flaccus.

¹⁰⁰ *Cf.* Michler 60v. en 17 voor "funere primo".

Aemilius Paullus de vernietiging van zijn leger voorziet: "... ceu iam spe lucis adempta / cum stupet exanimata parens natique tepentis / nequiquam foveat extremis amplexibus artus."

De grammaticus Diomedes vermeldt de passage als voorbeeld van een *comparatio per affectum*,¹⁰¹ terwijl Donatus haar citeert ad Ter. *Eun.* 348. om het begrip *conclamare* te verduidelijken.

Haskins haalt de verzen van Thomas Hood (1799-1845) aan: "Our very hopes belied our fears, Our fears our hopes belied: We thought her dying when she slept, And sleeping when she died", die "funere primo", het moment waarop de dood zojuist is ingetreden, treffend illustreren.

21v. sic funere primo / attonitae tacuere domus: zo stil is het ook in een huis dat zojuist door een sterfgeval getroffen is.

Cf. voor *attonitus*, dat vrijwel steeds vooraan het vers geplaatst wordt, ook 32. Het woord is vooral bij Ovidius zeer geliefd: bij hem komt het 46 keer voor.

Tacere met een onpersoonlijk subject bv. ook in Verg. *Aen.* 4,525 "cum tacet omnis ager"; Tac. *H.* 3,85 "solitudo et tacentes loci"; "domus" kan hier ook als "huisgezin" opgevat worden, *cf.* Sen. *Oed.* 627.

"Tacuere" staat voor *tacent*; *cf.* voor dit perfectum gnomicum / comparativum LHS 318; KSt 1,132v.

22vv. cum corpora nondum / conclamata iacent nec mater crine soluto / exigit ad saevos famularum brachia planctus: de *conclamatio* en het rouwmisbaar door moeder en slavinnen hebben nog niet plaatsgehad.

Conclamare, een technische term uit de religieuze sfeer, duidt op het herhaalde malen bij de naam aanroepen van de dode. De desbetreffende rouw nam zeven of, volgens sommigen, acht dagen in beslag, tot de begrafenis. *Cf.* Serv. ad Verg. *Aen.* 6,218 en de *Commenta ad loc.*; *cf.* ook Liv. 4,40,3 "ut ex maestis paulo ante domibus, quae conclamaverant suos, procurrere-tur in vias"; Amm. Marc. 30,10,1 "post conclamata imperatoris suprema"; Stat. *Silv.* 2,6,4 "partem / conclamare tori" en Van Dam *ad loc.*; *Theb.* 6,13 "planctu conclamat uterque Isthmos." *Cf.* ook het overdrachtelijk gebruik van "conclamatum est" in Ter. *Eun.* 348.

De pluralis "corpora" staat hier om metrische redenen, zoals bv. ook in 3,153 "templa" of 8,749 "saxa".

De beschrijving van de rouwende moeder die haar slavinnen aanspoort

¹⁰¹ GLK 1,464,10; *cf.* Vinchesi 1979,3v.

zich de armen te beuken is nagevolgd door Stat. *Theb.* 6,33-35 (het rouwmisbaar om de jongen Archemorus): “asperior contra planctusque egressa viriles / exemplo famulas premit hortaturque volentes / orba parens”; cf. de metrisch identieke imitatie *ib.* 218v. “quater horrendum pepulere fragorem / arma, quater mollem famularum brachia planctum.”¹⁰² Voor andere voorbeelden van een dergelijke *χομμός* cf. Verg. *Aen.* 11,145v. “contra turba Phrygum veniens plangentia iungit / agmina”; Sen. *Tro.* 92v. “vacet ad crebra verbera planctus / furibunda manus.”

Ook de los hangende haren vormen veelvuldig een teken van rouw, cf. comm. ad 31-32. *Crines solvere* wordt in deze context vooral door Ovidius frequent gebruikt, cf. *Met.* 11,682 “nec crines solvere curat”; A.A. 3,43v. “solutis / crinibus”; Verg. *Aen.* 3,65 “(stant) circum Iliades crinem de more solutae”; *ib.* 11,35. Geen sprake van rouw is er daarentegen in Ov. *Fast.* 3,257 “resoluto crine”.

25v. sed cum membra premit fugiente rigentia vita / voltusque exanimes oculosque in morte minaces: de moeder omhelst het lichaam van de dode en kust zijn gezicht.

“Premit” is hier zeugmatisch gebruikt: met “membra” en “voltus” als object betekent het “omhelzen” of “kussen”, zoals in Verg. *Aen.* 7,518 “et trepidae matres pressere ad pectora natos”; bij “oculos” daarentegen betekent het “sluiten”, cf. bv. Verg. *Aen.* 9,486v. “nec te tua funera mater / produxi, pressive oculos” en Quint. 6,2,6 “amantes de forma iudicare non possunt, quia sensum oculorum premit amor.”

Over “minaces” (ook te vinden in 7,291 “faciesque truces oculosque minaces”) is een uitgebreide discussie gevoerd. Grotius leest (met een *codex recentior* aan het bestaan waarvan men wel getwijfeld heeft¹⁰³) *iacentes*, dat door Housman positief (“*apte*”) wordt beoordeeld, onder verwijzing naar Ov. *Met.* 4,144-146 “‘exaudi vultusque attolle iacentes.’ / ad nomen Thisbes oculos a morte gravatos / Pyramus erexit”; *ib.* 10,194 “vultus moriens iacet” en 11,618v. “tardaque deus gravitate iacentes / vix oculos tollens.” Ook Bruère 247 maakt de indruk *iacentes* te prefereren, maar in de door hem genoemde parallel met Claud. *Bell. Gild.* 21v. “oculique iacentes / interius” is sprake van een andere context (“diep liggende ogen”). Cortius stelde *natantes* voor, dat door Bentley, onder verwijzing naar o.a. *Cons. Liv.* 93 “lumina caerulea iam iamque natantia morte”, alsook door Weise werd overgenomen; Shackleton Bailey 1982 prefereert *natantes* zonder na-

¹⁰² Cf. Michler 60 en 17.

¹⁰³ Cf. Goossens 34 en Francken *ad loc.*

dere argumentatie boven *iacentes* en merkt in zijn *apparatus criticus* op dat alle verdedigers van *minaces* hem niet overtuigen. Oudendorp oppert naar analogie van Enn. Ann. 483v. Sk. ("oscitat in campis caput a cervice revolsum / semianimesque micant oculi lucemque requirunt") *micantes* (zo ook Hosius) of *micaces* (dat, zoals Francken terecht opmerkt, nergens anders voorkomt); Francken noemt *gravatos* of *cadentes* (beide met tal van vergelijkbare voorstellen ook al verzameld bij Cortius), die hij beide verwerpt ten gunste van *iacentes*.

Voor *minaces*, de lezing van alle handschriften, wordt door Burman als parallel aangehaald Florus 1,13,17 "relictæ in voltibus minae et in ipsa morte ira vivebat." Daar brengt Housman tegen in dat de ogen slechts een dreiging uitstralen indien iemand in de strijd gesneuveld is.

Housman zelf neemt - ondanks bovenvermelde bedenkingen - *minaces* op in zijn tekst.

Maar afgezien van het feit dat de argumenten voor *iacentes* niet sterk zijn (noch op grond van de handschriften, noch op grond van de bovengenoemde parallellen uit Ovidius, waarin *iacere* in twee gevallen niet op de ogen, maar op het gezicht van personen betrekking heeft, en in het derde verwijst naar de ogen van de god Somnus), pleit voor *minaces* het feit dat het waarschijnlijk de enige *lectio* is die in de handschriften (*pace Grotii*) voorkomt.

Reeds Enrica Malcovati brak een lans voor *minaces*,¹⁰⁴ in de uitstekende bespreking die Goossens 33-36 aan het probleem wijdt, verdedigt hij *minaces* overtuigend, zowel op het niveau van de tekst zelf als in relatie tot gegevens uit andere teksten.

Allereerst zou *iacentes* na 23 "corpora iacent", 25 "membra rigentia" en 26 "voltusque exanimis" niet sterk zijn; *minaces* daarentegen zorgt voor een climax in de beschrijving.¹⁰⁵

Ook Housmans door het Florus-citaat geïnspireerde opmerking dat *minaces* slechts op de ogen van een gesneuvelde strijder zou kunnen slaan (diens ogen zouden de dreigende uitdrukking van vlak voor de dood nog behouden hebben) is aanvechtbaar: het gaat Lucanus om de *indruk* die de starre ogen van een dode op de omstanders maken.

Goossens citeert tot slot Suet. Nero 49, waar een soortgelijk idee wordt uitgedrukt: "semianimisque adhuc irrumpenti centurioni et paenula ad vulnus adposita in auxilium se venisse simulanti non aliud respondit quam: 'sero!' et 'haec est fides!' atque in ea voce deficit, extantibus rigentibusque

¹⁰⁴ Cf. Malcovati 93 n. 3: "l'aggettivo, che esprime audacemente e mirabilmente la fissità spaventosa del occhio sbarrato della morte" etc.

¹⁰⁵ Goossens 35: "*iacent*: le corps est étendu immobile, *rigentia*: il est déjà raide, *exanimis*: le visage est d'un mort, *minaces*: la fixité des yeux est effrayante."

oculis usque ad horrorem formidinemque visentium.” Ook hier is de *horror* die de toeschouwer bevangt het gevolg van de starheid van de ogen (“*rigentibus*”; cf. hiermee Luc. 25 “*rigentia*”). Het gedurfde in de formulering van Lucanus is, zoals Goossens terecht opmerkt, dat hij een uitvoerige omschrijving als later bij Suetonius voorkomt (“*extantibus rigentibusque ... usque ad horrorem*”), gecomprimeerd heeft tot “*minaces*”, als waren de ogen werkelijk dreigend.

Een belangrijke aanvulling op het artikel van Goossens wordt gegeven door Deonna, die met tal van voorbeelden duidelijk maakt dat in vele culturen de openstaande ogen van een dode als angstaanjagend beschouwd worden: het is onrein de dode in de ogen te kijken (cf. Plin. *Nat.* 11,55 “*ita more condito, ut neque ab homine supremum eos spectari fas sit*”). Door de dood zijn deze ogen mysterieus en angstaanjagend geworden, zodat men ze wenst te sluiten.¹⁰⁶ In hetzelfde kader dient men ook de magische kracht te zien die door de primitieve mens vaak aan personen met een oogafwijking toegeschreven wordt. Plin. *ib.* 11,54 merkt zonder verdere toelichting over Caligula op dat deze starre ogen had: “*Caio principi rigentes (sc. oculi)*”, en dat hij twee gladiatoren had die nooit met hun ogen knipperden en onoverwinnelijk waren: “*duo omnino qui contra comminationem aliquam non conniverent, et ob id invicti. tantae hoc difficultatis est homini. plerisque vero naturale, ut nictari non cessent.*” Vanwege hun starre blik worden deze levenden in verband gebracht met chtonische, demonische wezens.

Meurig-Davies 77 bestrijdt Housmans stelling dat *minaces* slechts na een dood op het slagveld van toepassing zou zijn: hij verwijst naar Lucr. 6,1180v. “*quippe patentia cum totiens ardentia morbis / lumina versarent oculorum expertia somno*” en 1194v. “*... cavati oculi ... in ore truci rictum ...*”, waar het gaat over slachtoffers van de pest te Athene. De genoemde parallellen zijn niet erg overtuigend: op geen van de beide plaatsen wordt het woord *minax* genoemd, terwijl 6,1194 bovendien een corrupt vers is.

V. 25 is geïnspireerd door Lucretius 5,887 “*membraque deficiunt fugienti languida vita.*” V. 26B wordt door Stat. *Theb.* 1,617 “*liventes in morte oculos*” nagevolgd.

27v. necdum est ille dolor nec iam metus: incubat amens / miraturque malum: na de vrees en vóór de smart kent de moeder slechts verbijstering.

Housman leest “*nec iam*”, met ZM. Zijn overtuigende argument daar-

¹⁰⁶ Cf voor uitgebreide literatuur over de gewoonte de ogen van de dode te sluiten Deonna 328 n 2.

voor luidt: “timere iam desiit, utpote mortuo homine, nec tamen adhuc dolere coepit; stupet tantum attonita”, hetgeen hij afleidt uit het vervolg (“ut ostendunt quae sequuntur”).

Cf. voor de oppositie *dolor* - *metus* nog 8,53v. “quid perdis tempora luctus? / cum possis iam flere, times”; Val. Flacc. 1,327 “dum metus est nec adhuc dolor”; Sen. *Thy.* 968 “dolor an metus est”; *Troad.* 618 “magis haec timet quam maeret”; Mart. 7,47,5 “perdiderant iam vota metum.”

Bij “incubat” dient de overledene als object aangevuld te worden, zoals in een vergelijkbare scène bij Statius, *Silv.* 5,1,201 “incubat amissae (sc. coniugi)”, niet het bed zoals in Verg. *Aen.* 4,82v. “stratistique relictis / incubat.” *Amens* geeft wel vaker de gevoelens van een verwant na het overlijden van een dierbare weer, cf. bv. Sen. *Oed.* 60v. “mater hunc amens gerit / properatque ut alium repetat in eundem rogum.” Ook Statius duidt zichzelf in zijn rouw om zijn gestorven adoptiefzoon aan als *amens* (*Silv.* 5,5,32).

Met “malum” wordt hier uiteraard *mors* bedoeld; cf. voor een andere opvatting daarover bv. Cic. *Fin.* 3,29 “is qui mortem in malis ponit, non potest eam non timere” en *Tusc.* 1,112 “omni autem oratione illud certum perfectum est, ut mortem non ducerem in malis”; *ib.* 77.

“Miratur” in deze passage wordt door de *T.L.L.* in weerwil van v. 27 onder de rubriek *admixta notione metuendi* geplaatst; cf. daarvoor Prop. 2,4,23 “subito mirantur funus amici.”

28v. cultus matrona priores / deposuit maestaeque tenent delubra catervae: in rouwgewaad bezetten de *matronae* de tempels.

Het oudste voorbeeld van een dergelijke rol van de vrouwen is te vinden bij Hom. *Il.* 6,286B-311, nagevolgd door Vergilius *Aen.* 11,477-485. Bij Homerus en Vergilius wenden resp. de koninginnen Hecabe en Amata zich met hun gevolg tot Athene. Bij Sil. 7,74-89 bidden de Romeinse senatoren en *matronae* tot Iuno om de verdrijving van Hannibal, terwijl ze de godin een fraai kleed aanbieden; ook Stat. *Theb.* 10, 49-69 beschrijft hoe de vrouwen en kinderen van Argos bij de tempel van Iuno om de behouden terugkeer van hun mannen en de ondergang van Thebe smeken, terwijl ze eveneens de godin een fraai geborduurd kleed offeren.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Cf. Juhncke 143 voor een vergelijking van de processie van Statius met die van Homerus en Vergilius. Het wekt geen verbazing dat een op Homerus teruggaande schilderachtige beschrijving van een geschenk aan de godin zoals deze door Silius en vooral zeer uitgebreid door Statius gegeven wordt, bij Lucanus, die weinig op het uiterlijke gericht is (cf. Bastet, *passim*), ontbreekt; daaraan kan ook het feit dat men bij Lucanus niet met een mythologisch, maar met een historisch epos van doen heeft niet vreemd zijn: een detail als het kleed bij Statius zou hier minder op zijn plaats zijn. Dat Lucanus niet spreekt

Matronae verschijnen in de Romeinse literatuur vaak ten tonele om zich bij de beschrijving van oorlog of andere ellende, of de beëindiging daarvan, tot de goden te richten, cf. bv. Enn. *Ann.* 418 Sk. “*matronae moeros complent spectare faventes*”; Liv. 3,7,8 “*stratae passim matres crinibus templa verrentes, veniam irarum caelestium finemque pesti exposcunt*”; Liv. 5,18,12 “*matronarum ... obsecrationes in templis factae precibusque ab dis peti-tum, ut exitium ab urbis tectis templisque ac moenibus Romanis arcerent ...*”; 5,23,3 “*plena omnia templa Romanarum matrum grates dis agentium erant*”; 22,7,7 “*matronae vagae per vias ... obvio percontantur*”; 26,9,7 “*plo-ratus mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebantur, sed undique matronae in publicum effusae circa deum delubra discurrunt crinibus passis aras verrentes, nixae genibus, supinas manus ad caelum ac deos tendentes orantesque ...*”;¹⁰⁸ 27,50,5; zo ook bij Caesar *B.G.* 7,47,5vv.; 7,48,3; *B.C.* 2,4,3.

Andere beschrijvingen van ceremonieel bij Lucanus zijn bv. 1,592-638, waar een *amburbium*-processie en het door een *haruspex* gebrachte offer be-schreven worden; de bruiloftsriten waarover in 350-371 vermeld wordt dat ze juist niet plaats vinden; het begrafenisritueel in 8,729-793.¹⁰⁹

Met “*cultus*” wordt de kledij bedoeld, evenals in 1,164 “*cultus gestare decoros / vix nuribus rapuere mares*”: 6,654v. “*discolor et vario furialis cultus amictu / induitur.*” Hier gaat het om de *stola* (de dracht van de *matronae*, cf. ook Paul. Fest. p.125 M., die van *matrona* deze definitie geeft: “*appellabant eas fere, quibus stolas habendi ius erat*”), die afgelegd wordt en in de plaats waarvan rouwkleding komt.¹¹⁰

“*Matrona*” is een collectieve singularis; cf. LHS 13v.

Misschien werd Lucanus tot het gebruik van het overigens bij hem alge-mene *caterva* geïnspireerd door de bovenvermelde processie in het elfde boek van de *Aeneis*, cf. Verg. *Aen.* 11,477v. “*nec non ad templum summasque ad Palladis arces / subvehitur magna matrum regina caterva. .*”; cf. *ib.* 1,496v.

---

over het aanbieden van een dergelijk kleet, maar over *invidia*, vloeit enerzijds voort uit de historische realiteit, maar is daarnaast kenmerkend voor de verwijtende houding die hij tegenover de hogere machten inneemt. Cf. voor het thema van de rol van de massa meer in het algemeen de inleiding boven (“rol van het volk”). Cf. voor het kleet uiteraard nog de *peplos* die tijdens de Panathenaeën aan Athene werd aangeboden.

¹⁰⁸ Cf. Schrijvers 1988,350v., die wijst op het contrast tussen de beschrijvingen van Livius (“the meekest supplication” - Ogilvie over Liv. 3,7,8) en Lucanus, terwijl bij beiden dezelfde kenmerkende elementen aanwezig zijn.

¹⁰⁹ Le Bonniec 161 is van mening dat de diepe religiositeit van Vergilius in deze beschrij-vingen ontbreekt, en dat Lucanus evenals Ovidius slechts naar een exacte beschrijving van de gang van zaken streeft: “... on a l'impression que le culte traditionnel est surtout pour lui matière à peintures pittoresques, pathétiques ou dramatiques.”

¹¹⁰ Cf. voor *squalor* in een dergelijk verband Lintott 1968,16vv.

“regina ad templum, forma pulcherrima Dido, / incessit magna iuvenum stipante caterva.”

30. hae lacrimis sparsere deos: sommige vrouwen besprenkelden de godenbeelden met hun tranen.

Tucker 1981,3 geeft een overzicht van alle gevallen waarin Lucanus tranen laat vloeien en wijst op de suggestieve manier waarop dit gebeurt. In negen gevallen worden tranen direct met de burgeroorlog geassocieerd; behalve deze plaats betreft het 3,313. 607. 733; 4,180; 5,281; 9,746. 811; 10,83.

Cf. voor het gebruik van *spargere*, “besprenkelen” in een dergelijke context Ov. *Tr.* 4,3.42 “sparsissent lacrimae pectora nostra pia”; Mart. 10,26,5 “spargere non licuit frigentia fletibus ora.”

Cf. voor de verteltechniek (het verdelen van de *matronae* in groepen: “hae ... hae ...”) Rutz 1989,20 en uitgebreid Heinze 355vv.

30-31. hae pectora duro / adfixere solo: andere vrouwen beukten met hun borsten tegen de bodem.

Versnel 1980,578vv. bespreekt de hier en in de volgende verzen genoemde *Trauersitten* en behandelt de verschillende antropologische verklaringen van dergelijk gedrag.

Verwarring tussen *adfigere* en *adfligere* treedt in de *mss.* vaak op. Housman leest hier met **PU** “adfixere” (*mss.* “affixere”), hetgeen inderdaad de voorkeur verdient. *Adfligere* is een krachtige term, vaak gebruikt in verband met iconoclasme, zoals bv. in Tac. *Hist.* 1,41 “Galbae imagines solo adfixit”; Suet. *Dom.* 23 “senatus ... imagines eius ... solo affligi iuberet.” Het uitzinnige rouwmisbaar van de *matronae* wordt door het woord adequaat weergegeven. Cf. bovendien een beschrijving van gruwelijke praktijken bij Florus 2,22 “quae fuerit Alpinarum gentium feritas, facile est vel per mulieres ostendere, quae deficientibus telis infantes suos adflictos humi in ora militum adversa miserunt.”

31-32. lacerasque in limine sacro / attonitae fudere comas: de vrouwen strooiden hun uitgetrokken haren op de drempel van de tempel.

Lacer is één van de gruweltermen die Lucanus vaak gebruikt. Terwijl het woord bij Vergilius slechts twee maal voorkomt (*Aen.* 6,495 en 9,491), gebruikt Lucanus het dertien keer. Het heeft betrekking op hoofdhaar in 1,189; 2,31. 122; 9,57 en 10,84. Vrijwel alle passages waarin het woord voorkomt

zijn van gruwel vervuld, *cf.* bv. 122 en *comm. ad loc.* *Cf.* voor vergelijkbaar gebruik van het woord Sen. *Tro.* 99 “*solvimus omnes lacerum multo funere crinem*”; *Phaedr.* 731; *Stat. Theb.* 3,680; *Silv.* 3,3,133.

Dat *limen sacrum* een veel voorkomende verbinding is (*cf.* bv. Hor. *Sat.* 1,5,99 “*flamma sine tura liquescere limine sacro*”; Sen. *H.F.* 617 “*limenque sacrum terror armorum obsidet*”; *Stat. Theb.* 9,637v. “*illam ... in limine sacro / expositam*”; Tib. 1,2,84 “*et dare sacratis oscula liminibus*” en *T.L.L.* 7,2,2 p.1405 r.41-78), laat zich eenvoudig verklaren uit het feit dat slechts de priester verder dan de *limen* kwam. Vaak is er sprake van *synekdoche* en staat *limina* voor *templum* (*cf.* Austin *ad Verg. Aen.* 4,567), maar hier dient men het woord letterlijk op te vatten.

Zie voor loshangende haren als teken van rouw ook *comm. ad 23; cf.* voor *fundere comas* in deze context bv. Prop. 3,13,18 “*uxorum fuis stat pia turba comis*” en Val. Fl. 3,314v., die misschien door deze passage van Lucanus (*cf.* ook 24) beïnvloed is: “*parte alia Clite laceras super ora mariti / fusa comas misera in planctus vocat agmina matrum.*”

De herhaling van “*attonitae*” aan het begin van het vers (evenals in 22, *cf. comm. ad loc.*) bracht Bentley tot de conjectuur *ante Iovem*, waarmee hij tevens de restrictie (“*nec cunctae*”) die Lucanus in 34 maakt, wil voorbeiden. Deze conjectuur is overbodig: dergelijke herhalingen zijn bij Lucanus niet ongewoon en evenmin is het vreemd dat men zich in een dergelijk geval het eerst tot de tempel van Iuppiter wendt.

32-33. votisque vocari / adsuetas crebris feriunt ululatibus aures: de *matronae* richtten, in plaats van gebeden, gekrijs tot de goden.

“*Votis*” staat hier tegenover “*ululatibus*”: aan *vota* waren de goden gewend, maar aan het hier beschreven uitzinnige gehuil niet. Het is bedoeld om de verwijten aan de goden kenbaar te maken, *cf. comm. ad 36. Cf. Cons. ad Liv.* 193vv. voor hetzelfde idee van de zinloosheid van gebeden: “*iamque precaturus, ‘quid ego autem credulus’, inquit, / ‘suscipiam in nullos inrita vota deos?’ ... / dixit et iratus vota insuscepta reliquit / duravitque animum destituitque preces.*”

Cf. voor de combinatie “*votis ... vocari*” (door Francken ten onrechte als een *figura etymologica* bestempeld) Verg. *Aen.* 1,290 “*vocabitur hic quoque votis*”; 5,234 “*divosque in vota vocasset*”; met *assuescere* G. 1,42 “*et votis iam nunc assuesce vocari.*”

Ferire aures is een algemeen voorkomende, krachtige term, die duidelijk een negatieve bijklank heeft, zoals bv. in Sen. *Ep.* 83,7 “*subita aliqua et universa voce feriuntur aures meae*”, waar Seneca spreekt over het rumoer van

de circusspelen; Quint. *Inst.* 8,5,13 “... ut omnis locus ... , omnis sensus in fine sermonis feriat aures”, over het overdreven streven naar *sententiae* waarvan Quintilianus zijn tijdgenoten beticht; in Sen. *H.O.* 1436v. zegt Hercules, die in doodsnood verkeert: “quis sonus nostras ferit caelestis aures?”¹¹¹

“Feriunt ululatus aures” vindt misschien zijn oorsprong in Ov. *Fast.* 6,513 “complent ululatus auras”¹¹²; cf. ook Verg. *Aen.* 2,486vv., vooral 487v. “penitusque cavae plangoribus aedes / femineis ululant; ferit aurea sidera clamor.”¹¹³

34. nec cunctae summi templo iacuerunt Tonantis: niet al de vrouwen richtten zich met hun smeekbeden tot de tempel van Iuppiter Capitolinus.

Iacere is een verbum dat vaak gebruikt wordt in verband met smeekelingen, cf. Liv. 9,8,14 “desideratas humi iacentium adulationes”; Sen. *Oed.* 197 “prostrata iacet turba per aras”; Stat. *Theb.* 11,18v. “respirant Thebae, templisque iacencia surgunt / agmina.”

De benaming *Tonans* voor Iuppiter komt bij Vergilius niet voor. Bömer ad Ov. *Met.* 1,170 wijst erop dat de term na de bouw van een *Iuppiter Tonans*-tempel door Augustus (26 v. Chr.) in zwang kwam en spoedig het populairste epitheton voor Iuppiter werd.

Ovidius gebruikt het woord regelmatig, bv. *Her.* 9,7 “velit hoc germana Tonantis”; *Fast.* 2,69 “Capitolinumque Tonantem”; *Met.* 1,170 “hac iter est superis ad magni tecta Tonantis”, terwijl het ook in de tragedies van Seneca gebezigd wordt. Bij Lucanus komt het tienmaal voor, bv. 1,35v. “caelum ... suo servire Tonanti / ... potuit.” Na hem blijft het woord bij dichters (bv. Valerius Flaccus, Martialis, Claudianus) algemeen. In de vroegchristelijke literatuur wordt het woord voor de christelijke God gebruikt: cf. Juvenius *Hist. Evang.* 6,787, die Christus “proles veneranda Tonantis” noemt; Augustin. in *psalm.* 66,8 “time Tonantem et excipe Pluwentem.”

35v. divisere deos, et nullis defuit aris / invidiam factura parens: de *matronae* zorgen dat er bij alle tempels geklaagd wordt.

Er is hier sprake van een adversatief asyndeton: voor “divisere” kan men *sed* aanvullen, evenals bv. in 1,234 en 1,244.¹¹⁴

Bij “divisere deos” zou men een gerundivum (bv. *obsecrandos inter se*)

¹¹¹ Cf. voor een groot aantal overeenkomsten tussen dit drama en het werk van Lucanus Hosius 1892.2 n.32.

¹¹² Cf. Hosius 1912,1654.

¹¹³ Cf. Narducci 1973,318v.

¹¹⁴ Cf. Getty ad 1,234.

verwachten, zoals in Liv. 1,35,10 "ab eodem rege et circa forum privatis aedificanda divisa sunt loca"; 2,47,12 "saucios milites curandos dividit patribus"; cf. nog 22,54,2; 23,34,9; 24,20,16; 25,30,5 "opportuna (sc. loca oppugnanda) dividenda praefectis esse"; 40,18,8; maar deze ellips maakt de formulering krachtiger. De constructie van dit *dividere* zonder gerundivum komt bij Livius een enkele maal voor, bv. 44,35,15 "iussi duces itineris ita divisere viam"; cf. ook Stat. *Theb.* 10,554 "divisere aditus (sc. oppugnandos inter se)"; Sen. *Ir.* 3,19,2 "(Caligula) ... tres senatores ... inter verbera et flammas divisit."¹¹⁵

"Invidiam factura" wordt in de vertaling van Bourgery en door Viansino verkeerd opgevat: volgens hen wordt bedoeld dat de *matronae* geen altaar onbezet laten, om te voorkomen dat men de jaloezie van de gepasseerde god/godin zou opwekken.¹¹⁶ Ook Haskins' interpretatie ('a mother destined to bring odium on the gods, i.e. in case they should refuse to hear her prayers') is niet juist.

Een duidelijke parallel voor *invidiam facere* is te vinden in Ov. *Met.* 4,547v., waar de meisjes uit Sidon, die het gevolg van Ino vormden, hun woede tegen Iuno uiten: "utque parum iustae nimiumque in paelice saevae / invidiam fecere deae." Van Proosdij vertaalt daar ten onrechte "het misnoegen opwekken van", Bömer en Haupt-Korn-Ehwald vatten deze plaats op als "schufen der Göttin *invidia*", "machten ihr Vorwürfe": terecht, gezien het bij Ovidius volgende "convicia". Zo merkt ook Burman *ad loc.* reeds op: "*invidia saepenumero conviciam (sic) contumeliamque significat, praecipue Nasoni.*"

Cf. voor hetzelfde gebruik van *invidiam facere* nog Juv. 15,123 "*invidiam facerent nolenti surgere Nilo*" (vertaling M. d'Hane-Scheltema: "protest tegen een Nijl die niet wou stijgen"; comm. Friedländer: "Hass, Misgunst gegen jemand erregen"; Courtney: "would they put the Nile to shame in any other way?") Duff *ad loc.* merkt op: "It was the regular practice of ancient religions, if the gods failed to do what was expected of them, to commit outrages in order to put them in the wrong and make them ashamed." Het verschijnsel wordt uitvoerig besproken door Versnel 1980,555vv.

Ook in de *Cons. ad Liv.*, waar mogelijk veel in Lucanus' *iustitium*-beschrijving op gebaseerd is (cf. comm. ad 17v.) wordt de term in dit verband

¹¹⁵ Cf. voor dit *dividere*, dat hier *partiri* betekent, nog Vinchesi 1979,3, die de behandeling van de passage door de grammaticus Diomedes (*GLK* 6,460,11) bespreekt.

¹¹⁶ Bourgery: "aucun autel ne manqua de mères, soucieuses de ne pas susciter de jalousie"; Viansino 148v., die het participium "factura" ten onrechte rubriceert onder de categorie "con valore ipotetico" (cf. ook comm. ad 335): "le donne non mancarono di rendere omaggio ad ogni altare, dato che - se avessero mancato di rendere omaggio ad uno solo - avrebbero provocato l'odio della divinità."

gebruikt: *cf.* 187vv. “dique latent templis neque iniqua ad funera voltus / praebent nec poscunt tura ferenda rogo. / obscuros delubra tenent: pudet ora colentum / adspicere invidiae, quam meruere, metu.”

Meer plaatsen waar men de goden bij tegenspoed verwijten maakt: Catull. 3,13v.; Hor. *Sat.* 2,8,61; Stat. *Silv.* 1,4,17 en 2,6,14 (maar zie comm. van Dam *ad loc.*); Anth. *Epigr.* 1141,15. Bij Lucanus nog: 7,724v. “gemitus lacrimaeque sequuntur / plurimaeque in saevos populi convicia divos”; 9,187 “omne quod in superos audet convicia volgas.” De term *invidia* is in dit verband algemeen, *cf.* ook nog Sen. *Cons. Marc.* 17,7; *H.O.* 1861v. (onjuist vertaald door Herrmann); Sil. 6,402 (*cf.* ook 10,224v.); Mart. 1,12,10; 7,47,7; 9,86,10; 12,14,8; Stat. *Theb.* 3,197; 9,723; *Silv.* 3,5,42; 5,1,22; 5,3,69; 5,5,78.¹¹⁷

Een interessante parallel is te vinden in Ovidius' beschrijving van de pest te Aegina (*Met.* 7,523-613), een episode die Lucanus ook verder ongetwijfeld beïnvloed heeft. Nadat alle gebeden tot Iuppiter vergeefs zijn gebleken, pleegt men zelfmoord bij de tempel om daarmee tegen de god te protesteren: (604v.) “ante ipsas, quo mors foret invidiosior, aras / pars animam laqueo claudunt” *c.q.s.*¹¹⁸

De parallel die Bruère 1964,231 m.b.t. “divisere deos” ziet met Claud. *In Ruf.* 2,25 “cladem divisit in orbem” is vergezocht.

36v. quarum una madentis / scissa genas, planctu viventis atra lacertos: één van de *matronae* sprak, de behuilde wangen stukgekrabd, de armen bont en blauw gebeukt ...

Het opengekrabde, behuilde gezicht en de bont en blauw geslagen armen behoren niet alleen tot het rituele rouwmisbaar, ook in de taal van de dichters kon Lucanus zich door vele voorbeelden laten inspireren.

Cf. voor “madentis ... genas” bv. Ov. *A.A.* 3,378; *Met.* 8,210; 10,46; 11,418 “lacrimisque genae maduere profusis”; Sen. *Phaedr.* 1121 “cur madent fletu genae.”

De verminking van de wangen vindt men al bij Homerus (bv. *Il.* 11,393); *cf.* ook Verg. *Aen.* 4,673; 11,86; 12,871; Stat. *Theb.* 12,109v.; Sil. 8,153; navolging van Lucanus wellicht bij Sil. 2,560 “maestas lacerata genas”; 4,774 “foedata genas lacerataque crines”, en in een fragment van diens tijdgenoot de tragediedichter Scaeva Memor: “scindimus atras veteri planctu, / Cissei (= Hecuba), genas” (*GLK* 4,537,17).

¹¹⁷ *Cf.* verder over het begrip *invidia* Odelstierna 19 en 82; Vollmer *ad Stat. Silv.* 1,4,17; Weische 98vv.

¹¹⁸ *Cf.* Phillips 81.

Voor het motief van de *livor* cf. bv. 5,215 “*liventisque genas*”, letterlijk nagevolgd door Stat. *Silv.* 5.5,12; Stat. *Theb.* 3.135 “*liventiaque ora*”. *Ater* komt in deze context met het Engelse *black and blue* overeen; het woord heeft soms zonder verdere toevoeging deze betekenis, zoals bij Stat. *Theb.* 11,170 “*atra parens*”, waar het begrip *planctus* niet wordt uitgedrukt; de personificatie van dat begrip wordt voorzien van het epitheton *ater* in Sil. 2,549v. “... *atri / pectora ... Planctus*”. Cf. verder Sil. 2,668v. “*ac liventia planctu / pectora nudatis ostendens saeva lacertis*”;¹¹⁹ Stat. *Silv.* 2,6,82 “*non saevius atros / nigrasset planctu genetrix tibi saeva lacertos*”;¹²⁰ voor het gebruik van het woord m.b.t. blauwe plekken André 172v.

Terwijl men bij “*lacertos*” met een zuivere *accusativus respectus* te maken heeft,¹²¹ is “(*scissa*) *genas*” verwant met de objectsaccusativus die oorspronkelijk slechts bij mediale verba van aan- of uitkleden voorkomt (het type *vestem induor*, cf. bv. Plaut. *Men.* 511). Een van de vele voorbeelden van het gebruik dat Augusteïsche en latere dichters ook in een andere context van deze constructie maken is Ov. *Am.* 3,6,67 “*oculos in humum deiecta modestos*” (cf. voor meer voorbeelden KSt. 1,290v.).

Andere gevallen waarin verba uit deze sfeer mediaal gebruikt worden en waarin van deze verba een object afhangt, zijn bv. Verg. *Aen.* 1.481 “*tunsae pectora palmis*”; 11,877 “*percussae pectora matres*”; Ov. *Met.* 2,335 “*laniata sinus*”; Prop. 2.13,27 “*nudum pectus lacerata*” en bij Lucanus 2.335 “*effusas laniata comas contusaque pectus*”, cf. comm. *ad loc.* Voor het gebruik van mediale verba met een objectsaccusativus bij Lucanus cf. nog 5,170v.; 6,625. 658; 7,586; 9.172. 738. 842v.; 10,83v.; 10,309.¹²²

De parallel die Bruère meent te zien met Claud. *Gild.* 1,22-23 “*fugere genae; ieiuna lacertos / exedit macies*” is weinig overtuigend.

38. ‘nunc’, ait, ‘o miserae, contundite pectora matres, / nunc laniate comas’: zij spoort haar metgezellinnen aan nu rouwmisbaar te maken.

De formulering met het apart vooraan geplaatste “*nunc*”, gevolgd door “*o*”, heeft een sterk dramatisch effect, dat door de anafora nog vergroot wordt. Cf. bij Vergilius *Aen.* 8,57 “*nunc, nunc o liceat crudelem abrumpere vitam*”; 10,294; 12,95. Een soortgelijke woordvolgorde treft men aan in *Aen.* 6,756 “*nunc, age, Dardanium prolem quae deinde ...*” (in proza vindt men steeds *age nunc*, cf. Norden *ad loc.*).

¹¹⁹ Cf. Meyer 1924,85.

¹²⁰ Cf. Michler 48.

¹²¹ Cf. Håkanson 1969,81; voor het gebruik van deze accusativus door Lucanus bv. 4,726 “*obliquusque caput*”; 6,225 “*informis faciem*”, 8,752; 10,132 en Obermeier 32.

¹²² Cf. KSt 291; LHS 36-38; voor Lucanus Obermeier 30v.; Perlmutter 33v.

Ook het slaan op de borst en het uittrekken van de haren vormen vaste onderdelen van het rouwbeklag. Cf. bij Lucanus 2,335 (*v.s.*); Verg. *Aen.* 11,887 “*percussae pectora matres*”; Sen. *Thy.* 1046 “*pectora illiso sonent contusa planctu.*” Vergilius prefereert het simplex *tundere* boven *contundere*, cf. *Aen.* 1,481 “*tunsae pectora palmis*”; 11,37.

Voor loshangende of (hetgeen hier bedoeld wordt) uitgetrokken haren als teken van rouw cf. comm. ad 31-32 en verder de beschrijving van de *imago patriae* die aan Caesar verschijnt wanneer deze op het punt staat de Rubico over te trekken (1,188v.): “*turrigero canos effundens vertice crines, / caesarie lacera ...*”; Ov. *Met.* 6,531 “*passos laniata capillos*”; Sen. *Contr.* 2,4,1 “*laniatis capillis*”; Stat. *Theb.* 6,624v. “*ora ... / ... secatur meritamque comam.*” Opvallend is dat in Ov. *Met.* 2,350 en 4,558 de handeling van het *crinem laniare* met een metamorfose gepaard gaat.

Pectora(/e) matres is een geliefd verseinde.¹²³ cf. bv. Verg. *Aen.* 7,392 “*furiisque accensas pectore matres*”; 11,877 “*percussae pectora matres*”; Stat. *Theb.* 3,126 “*Luctus atrox caesoque invitat pectore matres*”; *Silv.* 5.5,13 “*aperto pectore matres*”; behalve *Aen.* 7,392 hebben al deze passages betrekking op rouw.

39-40. neve hunc differte dolorem / et summis servate malis: de vrouwen doen er naar de mening van de *matrona* beter aan niet met rouwen te wachten tot de ellende een hoogtepunt bereikt heeft.

Pas in 41-42 wordt in een fraaie *sententia* geheel duidelijk gemaakt waarom het volgens de *matrona* zaak is juist op dit moment te rouwen. Niettemin kan men ook hier de reden daarvan reeds vermoeden: met rouw dient niet gewacht te worden tot de *summa mala* zich voltrokken hebben. Met deze *summa mala* wordt, zoals uit het volgende blijkt, gedoeld op een situatie waarin één van de twee rivalen Caesar en Pompeius het voor het zeggen zal hebben, een ontwikkeling die ook in 60-63 als uiterst verwerpelijk wordt beschouwd.

Differre betekent hier “nog niet onmiddellijk aan een emotie toegeven”, zoals in Cic. *Verr.* 2,81 “*ut ... neque vim tantam doloris in posterum differre potuerint*”; Liv. 7,14,3 “*differre non posse adeo concitatos animos*”; Stat. *Theb.* 5,740 “*differte animos*”; 6,765 “*differt animum*”; Quint. *Decl.* 291, p.261,3 Ritt. “*quid diutius differo dolorem?*” Zo wordt het verbum ook voor het uitstellen van de oorzaak van de smart gebruikt, bv. 5,791v. “*tormentaque nulla / vult differre mora*”; Sen. *Ep.* 74,33 “*quas (sc. miserias) optimum est differre.*”

¹²³ Cf. Michler 12v.

Servare wijkt qua betekenis weinig af van dit *differre*; zelden wordt zoals hier in een dergelijk verband het simplex gebruikt, bv. Verg. *Aen.* 1,207 “durate et vosmet rebus servate secundis”; meestal vindt men *reservare*, bv. *Aen.* 4,368, waar Dido zegt: “quae me ad maiora reservo?”; 5,625 “cui te exitio Fortuna reservat?”, door Iris gezegd over het Trojaanse volk. Ook *reponere* heeft wel deze betekenis, cf. bv. Tac. *Agr.* 39 “reponere odium.”

Voor “et” stelde Bentley *neu* voor, en Heinsius *aut*; voortzetting van de negatie d.m.v. *et* is echter de regel bij Lucanus, cf. Francken *ad loc.*

40vv. nunc flere potestas / dum pendet fortuna ducum. cum vicerit alter / gaudendum est.’ zolang Caesar noch Pompeius gewonnen heeft, mag men wenen; om een overwinning van één van beiden moet men juichen.

Deze passage is vaak en m.i. terecht verklaard als *Nero-vijandig*.¹²⁴ Hieruit zou volgen dat van een dergelijke houding bij Lucanus ook al in de “vroeg” boeken sprake is. Hetzelfde idee wordt verwoord in 1,670vv. “duc, Roma, malorum, / continuam seriem clademque in tempora multa / extrahe, civili tantum iam libera bello”: zolang de burgertwist niet beslecht is, kan men nog van vrijheid spreken. Een andere allusie op Lucanus’ eigen tijd (men kan in deze passage bij de terreur die Caesars senaat ervaart aan de senaat onder Nero denken) is 3,100-103 “fuit haec mensura timoris: / velle putant quodcumque potest. non omina festa, / non fictas laeto voces simulare tumultu. / vix odisse vacat”; ondubbelzinnig is in dit verband ook 5,385v. “namque omnes voces, per quas iam tempore tanto / mentimur dominis, haec primum repperit aetas”; cf. voorts 9,1104-1108 en comm. *infra*.

Gaudere heeft hier uiteraard betrekking op de dankoffers die na een eventuele overwinning van één van de beide *duces* zullen plaatshebben (en die door de senaat voor Caesar zijn afgekondigd in 47, cf. 7,42 en comm. *infra* voor een toespeling van Lucanus hierop).

Voor de problematiek van de gehuichelde emoties cf. ook 9,1106v. “abscondunt gemitus et pectora laeta / fronte tegunt”, waar de omstanders niet (durven te) delen in de (eveneens gespeelde) droefenis van Caesar over Pompeius’ dood; Tac. *Ann.* 1,7,1 “vultu composito, ne laeti excessu principis neu tristiores primordio, lacrimas gaudium, questus adulationem miscebant.”

Deze *sententia* heeft een pendant in de verzen 7,40vv., waar Lucanus het betreurt dat Pompeius niet in Rome begraven zal worden en opmerkt dat het volk, dat de rituele handelingen ter gelegenheid van de triomf van Caesar verricht, in stilte zal treuren: “nunc quoque, tela licet paveant victoris iniqui, / nuntiet ipse licet Caesar tua funera, flebunt, / sed dum tura ferunt, dum

¹²⁴ Cf. bv. Due 1962,100; Brisset 186v. en 210; Cizek 174.

laurea sarta Tonanti. / o miseri, quorum gemitus edere dolorem, / qui te non pleno pariter plangere theatro.”

Zowel inhoudelijk als wat de formulering betreft verwant is Sen. *Tro.* 888v., waar Andromache naar aanleiding van Helena's gehuichelde vreugde m.b.t. de bruiloft van Pyrrhus en Polyxena opmerkt: “hoc derat unum Phrygibus eversis malum / gaudere.”¹²⁵

Sen. *Ep.* 63 bespreekt het *ius flendi* in een ander, typisch Stoïsch verband, cf. 63,2: “duram tibi legem videor ponere, cum poetarum Graecorum maximus ius flendi dederit in unum dumtaxat diem, cum dixerit etiam Niobam de cibo cogitasse”; maar ook daar is sprake van het individu dat aan (het uiten van) zijn emoties beperkingen oplegt.

Lucanus houdt van weegschaal-metaforen als “dum pendet fortuna ducum.” Heitland XL noemt er enkele, cf. 1,57; 3,55v. 337v. 439; 4,819; 5,38. 339; 6,603; 7,280; 8,118; 9,19; cf. voor *pensare* 9,685. 1002; cf. ook Ov. *Her.* 2,143 “stat nece matura tenerum pensare pudorem”; Hor. *Ep.* 2,1,29v. “Romani pensantur eadem / scriptores trutina” en voor de formulering hier Claud. B. *Gild.* 1,252 “fortuna simul cum mente pependit.”

42. his se stimulis dolor ipse lacessit: zo versterkte het verdriet zichzelf.

Wanke 133 vestigt de aandacht op de merkwaardige formulering van dit epiphonema: “Affekte treden als handelnde Subjecte atf”; Lucanus volgt hierin Seneca na, cf. *H.F.* 1193 “hic errat scelus”; *Thy.* 281v. “tota iam ante oculos meos / imago caedis errat”; 473 “errat hic aliquis dolus.”

Met deze *stimuli* wordt de rationele overweging uit 40-42 bedoeld: het idee dat men juist nu moet rouwen, omdat men daarmee later, na een overwinning van één van beide partijen, gevaar loopt.¹²⁶

¹²⁵ Cf. Jal 1961,482v. en Schrijvers 1988,352 voor de geestelijke wreedheid die erin bestaat medeburgers te verbieden hun in de burgeroorlog omgekomen ouders of vrienden te bewenen.

¹²⁶ Ferguson 123 (cf. Barratt ad 5,118) probeert Lucanus' gebruik van *stimulus* in Stoïsch perspectief te plaatsen (“Lucan is constantly speaking of the ‘stimulus’ on a man's mind, directing him to act. Orthodox Stoicism held that a man's actions were determined, but his mind was free. This conception does not wholly fill in with that pattern. But a determinist philosophy must take some account of motive, and it looks as if this derives from someone's attempt to bridge an obvious gulf; it might be interesting to see if Seneca has a psychological doctrine in line with this.”) Maar de betekenisverschillen van *stimulus* bij Lucanus zijn te groot om een dergelijke generalisatie toe te laten. Wel gebruikt Lucanus het woord meestal overdrachtelijk (uitzonderingen 4,759; 7,143; 8,3 “cornipedem ... stimulis ... negantem”), en vaak in verband met de begrippen *furor* en *ira*. Cf. bv. 1,262v. “ecce faces belli dubiaeque in proelia menti / urgentes addunt stimulos”; 4,517 “mortis agor stimulis; furor est”; 5,118v. “quippe stimulo fluctuque furoris / conpages humana labat”; 7,557 “hic Caesar, rabies populis stimulusque furorum”. Hetzelfde verband ook bij

43v. *nec non bella viri diversaque castra petentes / effundunt iustas in numina saeva querellas*: ook de mannen, op weg naar de respectieve legerkampen, maakten de goden terechte verwijten.

Evenals de *matronae* laten ook de mannelijke burgers zich niet onbetuigd: ook zij geven uiting aan hun bezorgdheid over de burgeroorlog, die onafwendbaar lijkt.

Een verschil tussen de *dolor* van de vrouwen en het hier beschreven affect van de mannen is dat het verdriet van de mannen uit *pietas* lijkt voort te komen (cf. de centrale rol die Rome blijkens 56 in hun denken inneemt; 63), terwijl het bij de vrouwen veeleer om *furor* gaat.¹²⁷

Er is sprake van een door het volk geuite klacht; Lucanus, bij wie een dergelijke episode ook aangetroffen wordt in 1,261-294 (een passage waar de klachten van de muitende soldaten van Caesar verwoord worden), heeft daarmee navolging gevonden bij Statius (*Theb.* 1.173vv.: het geklaag van het Thebaanse volk) en Claudianus (*In Ruf.* 2,88vv., klachten over het rampzalig optreden van Rufinus).¹²⁸ Cf. voor de rol van het volk in de Latijnse epische poëzie ook inleiding tot 16-64.

Cf. voor de negatieve rol die Lucanus zeer frequent aan de hogere machten toeschrijft uitgebreid comm. ad 1. Het adiectivum *saevus* wordt in dit verband gebruikt in 1,650; 3,743; 7,725. Eenzelfde functie hebben "minaces" in 1,524 en "inmites" in 304. Schotes 139 noemt in dit kader ten onrechte ook *invidiosus*, *impudicus* en *dolosus*, die bij Lucanus niet voorkomen.

Cf. voor de verbinding "iustas ... querellas" 8,512 "iustior in Magnum nobis. Ptolemaee, querellae / causa data est."

De poëtische pluralis "bella" komt vanaf Vergilius voor, cf. bv. *Aen.* 7,616.

In haar studie over aankondigingen van redevoeringen in het "nationale" epos bij de Romeinen wijst Ursula Sangmeister erop dat de variatie in *Einkleitungsverben* bij Lucanus aanzienlijk groter is dan bij Vergilius. Hoewel zij het onderhavige geval niet als een *Nullform* (het ontbreken van de aankondiging) kwalificeert (cf. Sangmeister 72), ontbreekt *effundere querellas* in haar opsomming van aankondigingen. Wel noemt zij het verwante *incedere querellis* (5,681). Deze aankondiging en de erop volgende rede zijn in enkele opzichten representatief voor het *Bellum Civile*: er is sprake van een subject in de pluralis (bij Lucanus in 9 % van de gevallen, in Vergilius' *Aeneis*

Verg. *Aen.* 6,100v "ea frena furenti / concutit et stimulos sub pectore vertit Apollo"; Sen. *Aq.* 720vv "me furoris incitam stimulis novi"; Stat. *Theb.* 10,166v. "exundant stimuli, nudusque per ora stat furor" Cf. voor de *stimulus*-metafoor, die al bij de Griekse tragici voorkomt, Norden ad Verg. *Aen.* 6,77-80 en 100v

¹²⁷ Cf. Rutz 1989,21

¹²⁸ Cf. Lipscomb 45

slechts in 1 %); het subject is anoniem (Lucanus: 21 %; *Aeneïs*: 1 %). In het licht van de grotere rol die in het epos vanaf Lucanus door het volk gespeeld wordt (cf. ook inl. ad 16-64, comm. ad 28-34 en *supra* ad 43-44) wekken deze cijfers geen verbazing.

45v. 'o miserae sortis, quod non in Punica nati / tempora Can-
narum fuimus Trebiaequae iuventus: zij beklagen zichzelf erover dat ze niet bij Cannae of de Trebia tegen Hannibal hebben mogen vechten.

De klacht van de mannen, die liever tegen een externe vijand zouden strijden, zelfs als ze volstrekt kansloos zouden zijn zoals de Romeinen dat in de genoemde veldslagen waren, wordt in 47-56 uitgewerkt.¹²⁹ Zij verzoeken niet om vrede (47), doel van hun gebed is slechts een *bellum iustum*, al is daarin de gehele wereld Rome's tegenstander (47-56). De ergste externe oorlog is te verkiezen boven het *bellum civile*. Op dezelfde manier uiten ook de Massilioten, die Caesar bij de burgeroorlog probeert te betrekken, hun afkeer van deelname daaraan: ook zij brengen de tegenstelling van zo'n oorlog met een *bellum iustum* ter sprake, cf. 3.310vv."et nunc, ignoto si quos petis orbe triumphos, / accipe devotas externa in proelia dextras. / at, si funestas acies, si dira paratis / proelia discordes, lacrimas civilibus armis / secretumque damus."¹³⁰

Naast dit verlangen naar een externe oorlog is er ongetwijfeld ook de notie van het glorieuze Romeinse volk uit de periode van de Punische oorlogen, in tegenstelling tot het huidige *degener populus* (116).¹³¹

De wending die men hier aantreft gaat terug op de Griekse literatuur, cf. Hom. *Il.* 21,279vv., waar Achilles, die vreest in de Xanthos de dood te zullen vinden, uitroept dat hij liever door Hectors hand gesneuveld zou zijn; Od. 5,306vv., waar Odysseus in een storm op zee uitroept de dood op het Trojaanse slagveld te prefereren, evenals Aeneas doet bij Verg. *Aen.* 1,94vv.: Aesch. *Cho.* 345vv. en 363vv.; Sen. *Ag.* 514vv. "quisquis ad Troiam iacet, / felix vocatur, cadere qui meruit gradu / quem fama servat, victa quem tellus tegit."

In Hor. *C.* 1,35,33-40 wordt de tegenstelling tussen een *bellum iustum* en het *bellum civile* verwoord ná het plaatsvinden van de burgeroorlogen.

¹²⁹ Cf. voor het spreekwoordelijk karakter van die nederlagen bv. Claud. *Cons. Stil.* 3,145 "post Cannas maior Trebiamque fremebat."

¹³⁰ Cf. Specka 39; Heyke 168v.

¹³¹ Cf. Häussler 1978,91, die in dit verband verwijst naar Lucilius fr. 613v. M., waar opgemerkt wordt dat het Romeinse volk vaak in veldslagen, maar nooit in een oorlog verslagen werd: "ut Romanus populus victus vi et superatus proeliis / saepe est multis, bello vero numquam, in quo sunt omnia".

Cf. vooral 38vv. “o utinam nova / incude diffingas retusum in / Massagetas Arabasque ferrum”, waar Horatius (evenals Lucanus in v. 50) door de *Massagetae* te vermelden een exotisch effect tracht te creëren.¹³²

De onderhavige vermelding van episoden uit de oorlog tegen Hannibal staat niet op zichzelf: Marius wordt in de vv. 69 en 93 met Carthago in verband gebracht, Caesar vergelijkt in 1,303vv. zichzelf met de Puniërs (en de Galliërs) wanneer hij het heeft over de maatregelen die Pompeius tegen hem neemt, in 1,205v. wordt Caesar met een Libische leeuw vergeleken; ook de inwoners van Ariminum verwijzen in 1,255 naar de *Mars Libyae*, waarmee Hannibal bedoeld wordt. Terecht spreekt Schrijvers in dit verband van het *metus Punicus*-motief: in combinatie met de *metus Gallicus* en de traumatische herinnering aan de periode van Marius en Sulla bepaalde deze vrees in belangrijke mate de bange voor gevoelens bij de Romeinen omtrent de opmars van Caesar.¹³³ *Cf.* voor overige verwijzingen naar de Punische oorlogen 3,157 en 4,737.

De genitivus “*miseræ sortis*” dient opgevat te worden als een *genitivus qualitatis*, niet als een (volgens sommigen uit het Grieks afkomstige, volgens anderen met de genitivus na verba als *misereor* en *pudet* vergelijkbare¹³⁴) *genitivus exclamationis*.

Deze laatste interpretatie is voor het eerst gegeven door Bentley (die overigens - hoewel hij de lezing “*miseræ sortis*” als *satis sana* beschouwde - de conjectuur *miseri* voorstelde) en werd overgenomen door Hosius (*index* 387b), Obermeier 47v., KSt 1,475, Löfstedt 1956,417v., LHS 85.

Maar de *genitivus exclamationis* is in klassiek en zilveren Latijn zeer zeldzaam; het enige voorbeeld ervan is Prop. 4,7,21 “*foederis heu taciti*”.

Shackleton Bailey 1956, 250 beschouwt “*miseræ sortis*” niet als een *genitivus exclamationis*, maar wil een komma plaatsen na “*Trebiaeque*”, en “*miseræ sortis*” laten afhangen van “*iuventus*”. Zowel het zelfs voor Lucanus extreme hyperbaton als het feit dat “*Cannarum . . . Trebiaeque iuventus*” als één geheel opgevat dient te worden, maken deze interpretatie onhoudbaar.¹³⁵

Wel correct is de interpretatie van Fordyce ad Catull. 9,5 “o mihi nuntii beati”, die opmerkt dat “*miseræ sortis*” adiectivisch is en overeenkomt met *o (nos) miseros* of *o miseri*. Mayer 1979, 341, wiens overzicht van de kwestie

¹³² Ook de Epoden 16 en 7 sluiten hierbij aan.

¹³³ *Cf.* Schrijvers 1988, 344, die voor de psychologische realiteit van deze herinneringen verwijst naar Cic. Att. 7,11,1 en 3; 9.10,3 en R. Gnauk, *Die Bedeutung des Marius und Cato maior für Cicero* (Diss. Leipzig 1935), 61.

¹³⁴ *Cf.* bv. Soph. Ant. 1265; Aristoph. Acharn. 1205; voor de poging tot verklaring van deze genitivus LHS 85.

¹³⁵ Shackleton Bailey neemt de betreffende komma niet op in zijn editie en verwijst daarin ook niet naar zijn *Propertiana*.

hier met enige aanvullingen weergegeven is, geeft voor deze interpretatie de volgende parallellen: ad 8,843v. "satis o nimiumque beatus, / si mihi contingat" merkt Housman op dat uit "mihi" *ego* aangevuld dient te worden (cf. ook Housman ad 7,29); zo kan men hier uit "fuimus" eenvoudig *nos* aanvullen. Mayer noemt (als voorbeeld van een *genitivus qualitatis* die afhangt van een niet uitgedrukt naamwoord) 8,158 "stantis adhuc fati vixit quasi coniuge victo." Cf. voor voorbeelden bij andere auteurs bv. Hor. *Sat.* 2,8,84 "redis mutatae frontis" en LHS 70. De *genitivus qualitatis* wordt door Lucanus frequent gebruikt als *epitheton*, cf. bv. 6,361 "purus in occasus. parvised gurgitis, Acas"; 8,223 "duros aeterni Martis Alanos".

Hier komt "miserae sortis" overeen met het Griekse "κακοδαίμονες". "Miserae sortis" werd reeds als een *genitivus qualitatis* opgevat door Koerber 16.¹³⁶

In "in Punica nati / tempora" heeft men te maken met het temporele *in* met finale bijbetekenis (cf. LHS 274); de verbinding met *nasci* is zeldzaam, cf. Cic. *Tusc.* 1,9,5 "in miseriam nascimur sempiternam." Haskins verbindt "Punica", "the age of the Punic wars", merkwaardigerwijs niet met "tempora".

Evenals in "Cannarum ... Trebiacque iuventus" worden legioenen vaker naar de plaats van de door hen geleverde slag genoemd. Zo is er bij Liv. 27,11,14; 28,10,13; 29,24,13 sprake van *legiones Cannenses*; cf. Tac. *Ann.* 1,42,3 "legiones Actiacae"; Juvenal. 2,155 "quid Cremerae legio et Cannis consumpta iuventus."

47v. non pacem petimus, superi: date gentibus iras, / nunc urbes excite feras: zij bidden de goden niet om vrede, maar om een aanval van vrcemde volkeren.

Opnieuw een impliciet verwijt aan de goden: bidden om vrede heeft geen zin, gezien de negatieve houding van de hogere machten (cf. comm. ad 1); maar de vijandschap van de hele wereld is volgens deze Romeinen te verkiezen boven de burgeroorlog. Cf. voor de gedachte 1,82vv. "nec gentibus ullis / commodat in populum terrae pelagique potentem / invidiam Fortuna suam": het noodlot had beter andere volkeren kunnen aanzetten tot Rome's vernietiging. De daarbij aansluitende gedachte dat de Romeinen hun destructieve activiteiten beter tegen anderen hadden kunnen richten dan tegen hun medeburgers treft men aan in 1,10: "cumque superba fuit Babylon spolianda tropaeis." Eveneens van belang in dit verband is de notie dat slechts

¹³⁶ Cf. comm. Barratt ad 5,468.

de Romeinen Rome kunnen verwoesten, en de barbaren niet.¹³⁷

Gentes wordt door Lucanus vaak gebruikt voor *gentes externae*, cf. bv. 1,82. 93. 465. Hier is die aanvulling gemakkelijk af te leiden uit "feras". Cf. voor formulering en betekenis ook nog 1,483v. "iussamque feris a gentibus urbem / Romano spectante rapi", waar de nadering van Caesar de Romeinse burgers ertoe brengt te geloven dat hij Germaanse stammen opdracht heeft gegeven Rome te plunderen.

Door de formulering "coniuret in arma / mundus" heeft Claudianus zich laten beïnvloeden, cf. *In Eutr.* 2.236 "coniurat barbara pubes";¹³⁸ *B. Gild.* 1,331v. "coniurat in arma / progenies vaesana Iubae."¹³⁹ Op beide plaatsen is er inhoudelijke verwantschap: in de eerste passage wordt er gesproken over de Gothen, die het op het Rijk voorzien hebben; in het *Bellum Gildonicum* zijn het Gildo en zijn Mauri, die de Romeinen bedreigen.

49-55: Lucanus gebruikt de opsomming van volkeren die zich tegen Rome zouden moeten keren om een exotisch element in het gedicht te brengen. Op dezelfde wijze verwerkt ook Claudianus een aantal elementen uit deze verzen van Lucanus in de smeekbede die de godin Roma tot Iuppiter richt, cf. *Bell. Gild.* 1,33 "pharetrata Susa" en 37 "Getis . . . Suebis".¹⁴⁰ Hetzelfde streven naar het exotische vindt men bij Prop. 2,13,1 "non tot Achaemeniis armantur Susa sagittis."¹⁴¹ De meest omvangrijke passage die men bij Lucanus op dit gebied aantreft, is de opsomming van de deels zeer exotische bondgenoten van Pompeius, in 3,169-297.¹⁴²

48vv. coniuret in arma / mundus, Achaemeniis decurrant Medica Susis / agmina, Massageten Scythicus non adliget Hister, / fundat ab extremo flavos Aquilone Suebos / Albis et indomitum Rheni caput: zij smeken om een gezamenlijke aanval op Rome van de Parthen, de Massageten en de Suebi.

Het exotisch klinkende *Medicus* staat hier meer algemeen voor "oos-

¹³⁷ Cf. bv. Hor. *Epod.* 16,1-10; Willeumier-Le Bonniec ad 1,30-32. Voorts Grimal 1988,246 voor de *topos* dat de burgeroorlog Rome ervan weerhoudt de wereld te veroveren (ib. 250 voor mogelijke toespelingen op Nero's veroveringsplannen); zeer fraai Jal 1962.3, 386vv. over het conflict met de buitenwereld als antidotum tegen het *bellum civile* (cf. daarvoor reeds Aesch. *Eum.* 864vv.).

¹³⁸ Cf. Bruère 1964,255 n.24.

¹³⁹ Cf. Bruère 1964,256 n.30.

¹⁴⁰ Cf. Bruère 1964,255 n.30.

¹⁴¹ Een vers waarvan de lezing overigens omstreden is.

¹⁴² Cf. over het thema Thomson 1951.

ters." De Parthen vormden sinds jaar en dag het belangrijkste volk in het Oosten (de Meden waren reeds lang in hun rijk opgenomen en het Medische Ecbatana was een tijdlang de Parthische hoofdstad geweest); met *Medicus* wordt hier dan ook met name *Parthicus* bedoeld. Cf. voor dit gebruik van het woord bv. Prop. 3,9,25 "liceat ... / ... tibi Medorum pugnaces ire per hastas"; 3,12,11 "neve tua Medae laetentur caede sagittae"; de vermelding van de boogschutterskunst in het laatste citaat wijst uit dat hier eveneens de Parthen bedoeld zijn (cf. ook comm. ad 55).

Decurrere (in de betekenis manoeuvreren) is een militaire technische term, cf. bv. Tac. *Ann.* 2,55,5 en 3,33,3, waar *decursus* manoeuvre betekent (cf. Furneaux en Nipperdey *ad loc.*: "decursus = exercitium").

Evenals het vermelden van de Meden heeft ook het noemen van de Massageten als voornaamste functie het oproepen van een exotische sfeer: ook de rol van dit volk is in zowel Caesars als Lucanus' tijd minimaal. Lucanus localiseert hen niet geheel correct nabij de Hister (cf. Bourguery *ad loc.*, die opmerkt dat ze het huidige Törkestan bewonen; Strabo 12,511). In de antieke literatuur blijft men geneigd nieuwe nomadenvolken met hen in verband te brengen. Cf. daarvoor bv. Amm. Marc. 23,5,16; 31,2,12; Dio Cass. 69,15 m.b.t. de Alanen; Procop. *Bell. Vandal.* 1,4vv. m.b.t. de Hunnen; Phot. *bibl. cod.* 64 m.b.t. de Turken.¹⁴³

Door dichters wordt over de Massageten steevast opgemerkt dat zij zich laafden aan het (al dan niet met melk versneden) bloed van hun paarden, cf. Sen. *Oed.* 470; Sil. 3,360; Stat. *Ach.* 1,307v.

De hier uitgesproken wens houdt in dat de in het noorden stromende (*Scythicus* is een algemene aanduiding voor nomadische volkeren en streken in Noord-Europa en Azië ten noorden van de Zwarte Zee) beneden-Donau zijn functie van natuurlijke grens van het Romeinse Rijk dient op te geven en de doortocht vrij moet maken voor de ten noorden van deze Donau wonende volkeren; in de bedoelde periode betrof dit veeleer de *Daae* dan de Massageten.

Waarschijnlijk hebben Verg. *Aen.* 6,438v. "tristisque palus inamabilis undae / alligat" en Ovidius *Trist.* 2,203 "ne timeam gentes, quas non bene submovet Hister" Lucanus geïnspireerd;¹⁴⁴ Lucanus wordt nagevolgd door Sidon. *C.* 7,392v. "Chattumque palustri / adligat Albis aqua."

De in klassiek Latijn zeldzame optativus met *non* i.p.v. *ne* komt vanaf

¹⁴³ Cf. Herrmann in *RE* 14,2124: "überhaupt dient ... der Name M. bloss dazu, um auf den Karten den wenig bekannten Raum jenseits des Kaspischen Meeres zu füllen; nur in der griechisch-römischen Literatur führt er noch ein Dasein" (bedoeld wordt vanaf de Hellenistische tijd); Pichon 8: "la vérité, c'est que Lucain n'a que des notions assez vagues sur tous ces peuples, et les localise d'une manière incertaine"; voorts Bourguery 1928.2,38.

¹⁴⁴ Cf. Phillips 85.

Livius, vooral in poëzie, vaker voor; cf. bij Lucanus bv. 4,114 "non habeant amnes declivem ad litora cursum."¹⁴⁵

Niet alleen volkeren uit het oosten en noordoosten, ook die uit het verste noorden worden opgeroepen (in 51-52A) zich tegen de Romeinen te keren.

Cf. voor de metonymie *Aquilo* = het noorden bv. Cic. *Verr.* 4,107.

Volgens Strabo 7,290 is *Suebi* een verzamelnaam voor verschillende tussen de Rijn en de Elbe levende volkeren; bij die opvatting sluit de formulering van Lucanus aan. Cf. daarvoor ook Tac. *Germ.* 38 "maiores (sc. Suebi) Germaniae partem obtinent, propriis adhuc nationibus hominibusque discreti, quamquam in commune Suebi vocantur." Evenals andere noordse volkeren worden zij vaak *flavi* genoemd (cf. bv. 1,402 "flavi ... Ruteni"; Claud. *In Eutr.* 1,380 "flavis ... Suebis").¹⁴⁶

Cf. voor *fundere* met soldaten als object Verg. *Aen.* 2,328v. "arduus armatos ... / fundit equus" (een formulering die gebaseerd is op Hom. *Od.* 8,515); Sil. 369v. "caeca fundente latebra / armatos in bella globos; Stat. *Theb.* 8,355v. "celsum fudere Dryanta / Electrae (sc. portae)"; vergelijkbaar is Val. Fl. 3,498v. "ipse citis Gradivus habenis / fundit equos."

Navolging van dit gebruik van het verbum *fundere* in een verwante context vindt men bij Claudianus, die in *In Ruf.* 2,22vv. beschrijft hoe door toedoen van Rufinus volkeren over de hele wereld ertoe komen zich tegen het Romeinse Rijk te keren: "haec fatus (sc. Rufinus), ventis veluti si frena resolvat / Aeolus, abrupto gentes sic obice fudit / laxavitque viam bellis et, ne qua maneret / immunis regio, cladem divisit in orbem / disposuitque nefas."

"Indomitum Rheni caput" wordt door enkele commentatoren (Francken, Weise) geïnterpreteerd als de bron van de Rijn. Maar het feit dat er sprake is van het extreme noorden wijst uit dat deze interpretatie onjuist is. Met *caput* kan zowel "bron" als "monding" aangeduid worden¹⁴⁷ hier heeft het woord de tweede betekenis, evenals bv. in 3,202 "multifidi Peucen unum caput adluit Histri"¹⁴⁸ en Caes. *B.G.* 4,10,4 "Rhenus multis capitibus in Oceanum influit." Voor de opmerking dat de streek *ad caput Rheni* ononderworpen en moeilijk te onderwerpen is cf. Curt. 8,1,35 "regionem ... non modo indomitam, sed quae ne subigi quidem possit"; Mela 3,34.

¹⁴⁵ Cf. Obermeier 78; LHS 331; 456.

¹⁴⁶ Cf. Bruère 1964,255 n.20.

¹⁴⁷ De *Suebi* woonden overigens strikt genomen op geen van die beide plaatsen, cf. Bourgery 1928,2,30.

¹⁴⁸ De opmerking van Kiessling-Heinze ad Hor. *Sat.* 1,10,37 dat *caput* in poëzie nooit "monding" betekent, is derhalve onjuist.

52v. omnibus hostes / reddite nos populis: civile avertite bellum: "laat een oorlog met alle andere volkeren een Romeinse burgeroorlog voorkomen."

Dezelfde gedachte wordt ook in 54-56 verwoord; *cf.* voor de variatie *comm. ad loc.*

"Reddite" wordt door Bourgery onjuist weergegeven met "refaites"; *reddere* heeft hier uiteraard de betekenis *facere*.¹⁴⁹

Avertere wordt door Lucanus in dezelfde context gebruikt in 3,150 "ocius avertat diri mala semina belli."

54vv. hinc Dacus, premat inde Getes; occurrat Hiberis / alter, ad Eoas hic vertat signa pharetras; / nulla vacet tibi, Roma, manus: "laten aanvallen van Daciërs en Geten, uit Spanje en uit het Oosten Caesar en Pompeius bezighouden, zodat er geen middelen tot de interne oorlog ter beschikking blijven."

Terwijl in de onmiddellijk voorafgaande verzen sprake is van het *Romeinse* volk als geheel, dat zijn destructieve activiteiten tegen anderen moet richten, wordt hetzelfde idee hier in bedekte termen met *Caesar en Pompeius* als acteurs verwoord. Deze twee rivalen (met hun legers) worden als de twee handen gezien van een Rome dat op het punt staat de hand aan zichzelf te slaan: de wens wordt uitgesproken dat beiden nodig zullen zijn voor Rome's verdediging tegen externe machten, zodat de gevreesde zelfvernietiging uitblijft.

In deze context zijn de verzen 54b-55 beter gekozen dan 54A: de Daciërs en de Geten zijn verwante, nabij elkaar wonende stammen (*cf.* bv. 3,95 "Dacisque Getes admixtus"; Strabo 7,305; Cass. Dio 51,22) zodat strijd van elk van de twee rivalen tegen één van deze volkeren hen niet ver van elkaar zou scheiden. Een mogelijke historische achtergrond voor Lucanus' vermelding van de *Daci* en de *Getae* wordt gevormd door het feit dat deze volkeren omstreeks het midden van de eerste eeuw v.Chr. onder hun leider Burebista een ernstige bedreiging vormden voor de Romeinse provincie Macedonië, hetgeen Caesar ertoe bracht plannen te maken voor een veldtocht tegen hen; zijn dood verhinderde de uitvoering daarvan. *Cf.* Strabo 7,298; Suet. *Aug.* 8; App. *Illyr.* 13; *B.C.* 2,110. Toepasselijker is in dit verband het vervolg, waar voor één veldheer de *Hiberi*, voor de ander de Parthen (*cf.* "Eoas ... pharetras") als tegenstander worden gewenst. Gezien hun respectieve *res gestae* wordt wellicht met "alter" Caesar en met "hic" Pompeius bedoeld.

"Eoas ... pharetras" duidt op de pijlen van de Parthen, evenals in 3,186

¹⁴⁹ *Cf.* Housman 1927,190.

“Eois ... sagittis.” Dat het om meer dan één reden belangrijk is tegen de Parthen te strijden, wordt door Lentulus in 8,417vv. verwoord: “haereat Eoae volnus miserabile sortis, / non solum auxilium funesto ab rege petisse / sed gessisse prius bellum civile pudebit. / nam quod apud populos crimen socerique tuumque / maius erit, quam quod vobis miscentibus arma / Crassorum vindicta perit?” Ook daar wordt het voeren van burgeroorlog in het licht van een mogelijke oorlog tegen de Parthen als verwerpelijk gekarakteriseerd, temeer daar het echec bij Carrhae nog altijd ongewroken is. Een verschil met de onderhavige passage is dat Lentulus aan een gezamenlijk optreden van de bevelhebbers tegen de Parthen denkt, cf. 8,422v. “incurrere cuncti / debuerant in Bactra duces” *e.q.s.*

De door Bruère vermelde parallel met Claud. *Ruf.* 2,13 is te oppervlakkig om acceptabel te zijn.¹⁵⁰

Bourger's vertaling van 56A (“qu'aucune main, Rome, ne reste oisive contre toi”) is uiteraard onjuist: de spreker wenst juist dat Rome zelf geen hand meer vrij heeft om het zwaard op de eigen medeburgers te richten. De ambiguïteit van “manus” in dit verband (“legermacht” en “hand”) is duidelijk.

Cf. voor apostrofe van Rome ook 1,21. 85. 200. 519. 670; 2,302; 3,96. 159; Hor. *C.* 4,4,37.

56vv. vel, perdere nomen / si placet Hesperium, superi, conlatus in ignes / plurimus ad terram per fulmina decadat aether. / saeve parens, utrasque simul partesque ducesque, / dum nondum meruere, feri: laten de goden, als ze Rome willen vernietigen, dat doen door middel van een kosmische catastrofe, die de beide legers en leiders uit de weg ruimt voordat het kwaad van de burgeroorlog geschied is.

Na het hiervoor geformuleerde alternatief voor de burgeroorlog (te weten een oorlog tegen de rest van de wereld) noemen de anonieme Romeinen een tweede alternatief, dat veel radicaler is dan het eerste:¹⁵¹ de totale vernietiging van Rome door de bliksem van Iuppiter. Ze gaan er daarbij van uit dat dit toch al de wil van de goden is (cf. 56B-57A); een dergelijke catastrofe is volgens de sprekers te verkiezen boven een burgeroorlog omdat op deze wijze het summum van misdaad (hetgeen een burgeroorlog *qualitate qua* is) voorkomen wordt.

In de terminologie van de neo-stoïcijnse humanist Justus Lipsius wordt in deze verzen een *clades mera*, (een ramp waarbij geen sprake is van menselijke

¹⁵⁰ Cf. Bruère 1964.231.

¹⁵¹ Er is derhalve sprake van een climax, cf. Heyke 169.

tussenkoms) beschreven, terwijl in het voorgaande van een *clades mixta* sprake was (een catastrofe die plaatsheeft *per homines administratos*).¹⁵²

Een interessant aspect van dit verzoek om boete vóór de schuld is dat daarmee niet de mensen, maar de goden “vuile handen maken”; dat de sprekers (*i.e.* Lucanus) een dergelijk godsbeeld postuleren vindt zijn verklaring in hetgeen ad 1 over de vaak negatieve houding van de dichter tegen de hogere machten werd opgemerkt, een houding die hier bovendien in het “saeve parens” van 59 tot uitdrukking komt.

Claud. *In Ruf.* 2,206vv. werkt dit thema als volgt uit: “numina Romanis necdum satiata ruinis, / si iuvat imperium penitus de stirpe revelli, / uno si placuit deleri saecula lapsu, / si piget humani generis: prorumpat in arva / libertas effrena maris vel limite iusto / devius errantes Phaethon confundat habenas”; natuurrampen die verkozen worden boven de vernietiging van het rijk door Rufinus. Het thema van de ἐκπύρωσις is bij Claudianus niet aanwezig, tenzij men de rol van Phaëthon in stoïsche zin interpreteert.

Opmerkelijk aan dit gebruik van *nomen* (56) voor *gens* is het feit dat het in de context steeds gaat om vernietiging: in de onderhavige passage en in 7,391v. “Latinum nomen” is er sprake van de vernietiging van Rome, in 8,798 “Romanum nomen” van het einde van Pompeius. Ook bij andere schrijvers wordt deze uitdrukking vaak in een dergelijk verband gebruikt, *cf.* bv. Liv. 23,6,3 “ubi deletum omnibus videretur nomen Romanum”; 38,10 “Volscum nomen prope deletum est.”

Het gebruik van *Hesperius* (hier uiteraard voor *Italus*, zoals bij Verg. *Aen.* 7,601 “Hesperio in Latio”) is bij Lucanus veel frequenter (33 maal) dan bij Vergilius (1 maal): één van de schaarse voorbeelden van een poëtisch woord waarbij dit het geval is. Waarschijnlijk heeft *Hesperius* een bijklank als “aloud”, “primitief”, waardoor het pathos dat de dichter hier beoogt, versterkt wordt.

Lucanus gebruikt *Hesperius* zowel m.b.t. Italië (bv. 5,122, 202. 329) als m.b.t. Spanje (bv. 1,555; 2,589; 4,14; 9,654); het substantivum *Hesperia* komt zowel bij Ennius (*Ann.* 23v.) als bij Vergilius en Lucanus uitsluitend in de betekenis “Italië” voor.¹⁵³

De in 57B-58 bedoelde catastrofe is de ἐκπύρωσις, de terugkeer naar de vurige oertoestand. Deze ἐκπύρωσις zorgt in het cyclische wereldbeeld van de Stoa voor het eind van elke wereldperiode doordat het vuur, het sterkste en actiefste element, de overhand krijgt. Dat er gesproken wordt over “plurimus

¹⁵² *Cf.* voor de toepassing van Lipsius' terminologie op deze tekst Schrijvers 1988,345 en 352v; Justus Lipsius, *De constantia in publicis malis* (1584), liber 2,7 in de editie van de *Opera Omnia* van 1675

¹⁵³ *Cf.* comm. Austin ad Verg. *Aen.* 2,781; Van Amerongen ad 5,38.

... aether" vindt zijn verklaring in de Stoïsche theorie dat het "dunne" vuur aanzienlijk meer plaats inneemt dan lucht of aarde, die een grotere dichtheid hebben. Een in deze context relevant aspect van de ἐκπύρωσις is het feit dat zij een κάθαρσις, een reiniging van alle smetten impliceert: tegen deze achtergrond dient men de paradoxale woorden "dum nondum meruere" (60) te beschouwen: de ἐκπύρωσις / κάθαρσις dient de burgeroorlog te verijdelen.¹⁵⁴

Onder *aether* verstaat de Stoa de buitenste ring van de concentrisch opgebouwde wereld: evenals in het Aristotelische wereldbeeld het geval is, plaatst de Stoa de zwaarste materie aan de binnenkant, de lichtste aan de buitenkant.¹⁵⁵

Lucanus maakt een aantal malen melding van de ἐκπύρωσις -theorie, die in de geschiedenis van de Stoa niet onomstreden is.¹⁵⁶ Cf. bv. 2,289vv. en comm. *ad loc.*; 1,72-80, waar de vernietiging van de kosmos als beeld wordt gebruikt voor de onvermijdelijke val van Rome; in 7,134vv. "quis litora ponto / obruta, quis summis cernens in montibus aequor / aetheraque in terras deiecto sole cadentem, / tot rerum finem, timeat sibi?" wordt de naderende catastrofe van Pharsalus met het einde van de wereld vergeleken.

Seneca behandelt de ἐκπύρωσις -theorie uitvoerig in *Ben.* 6,22,1; *Cons. Marc.* 26,5; *Cons. Polyb.* 1,2.¹⁵⁷

Door "per fulmina" wordt "conlatus in ignes" ("tot vuur samengebald") nogmaals uitgedrukt, maar dan in een terminologie die naar de mythologie verwijst. Cf. voor het beeld van Iuppiters bliksem in verband met de ἐκπύρωσις ook Hor. *C.* 3,6,6vv. "nec fulminantis magna manus Iovis: / si fractus inlabatur orbis, / inpavidum ferient ruinae."

Een andere opvatting over de bliksem vindt men in 1,151, waar Caesar in navolging van de theorie van Zeno vergeleken wordt met een bliksem die door toedoen van de wind uit de wolken ontstaan is: "qualiter expressum ventis per nubila fulmen".¹⁵⁸

¹⁵⁴ Cf. voor deze theorie Pohlenz 1,79v.; voor de desbetreffende fragmenten van de Oude Stoa Pohlenz 2,45 en Lapidge 353.

¹⁵⁵ Cf. Pohlenz 1,81 en 2,48 voor verwijzing naar de desbetreffende teksten; Schotes, 34vv.

¹⁵⁶ Cf. Pohlenz, *passim*; Lapidge 349.

¹⁵⁷ Cf. Lapidge 354, die terecht opmerkt dat Lucanus verschillende bronnen had met betrekking tot de kosmologische opvattingen van de Stoa. Naast Cicero's *De Natura Deorum* en *De Divinatione* en de boven genoemde werken van Seneca kan men denken aan de *Theologia Graeca* van Lucanus' (en Persius') filosofische leermeester Cornutus en aan de *Astronomica* van Manilius.

¹⁵⁸ Cf. Schrijvers 1988,353, die terecht opmerkt dat het vurige beeld dat hier van de bliksem gegeven wordt, beter aansluit bij het idee van de ἐκπύρωσις en van de hoogste god (cf. 59-60A) die zijn bliksem hoog uit de hemel slingert. Over de beide opvattingen omtrent de bliksem cf. O. Gilbert, *Die meteorologischen Theorien des griechischen Altertums* (Leipzig

Vv. 59-60A bevatten een verzoek aan de godheid beide partijen en hun leiders Caesar en Pompeius uit te schakelen voordat het onheil van de burgeroorlog is geschied. Het paradoxale gebed dient beschouwd te worden tegen de achtergrond van de overweging dat de bedoelde ἐκπύρωσις tevens een κάθαρσις inhield, cf. *supra*.

Cf. voor de uiterst negatieve wijze waarop de godheid wordt aangesproken comm. ad 1.

"Utrasque partes" verwijst naar de partijen van Caesar respectievelijk Pompeius. Het gebruik van *partes* in deze betekenis is weinig poëtisch: bij Vergilius komt het niet voor. Lucanus heeft een voorliefde voor deze in proza, vooral bij Tacitus, algemene term; cf. bv. 1,273 "dum voce tuae potuere iuvari / Caesar, ait, partes."

Ferire betekent hier "doden, uit de weg ruimen".

60vv. tantone novorum / proventu scelerum quaerunt, uter impetret orbi? / vix tanti fuerat civilia bella movere, / ut neuter.' de misdadige burgeroorlog die men wil aanrichten om alleen aan de macht te komen, zou nauwelijks gerechtvaardigd zijn om de dictatuur te voorkomen.

Met deze *sententia* brengt Lucanus aan het slot van de redevoering een nieuwe gedachte naar voren: de afkeer van de uit de burgeroorlog voortvloeiende alleenheerschappij. Zelfs een burgeroorlog die het voorkomen daarvan als doel zou hebben zou nauwelijks te rechtvaardigen zijn; het is derhalve absurd dat men een strijd voert die noodzakelijkerwijs tot de dictatuur van Caesar of Pompeius zal leiden. Dezelfde gedachte vindt men bij Cic. *Att.* 8,11,2: "dominatio quaesita ab utroque est, non id actum, beata et honesta civitas ut esset"; *ib.*, slot: "uterque regnare vult"; cf. Sen. *Ep.* 14,13, waar Cato aldus denkbeeldig toegesproken wordt: "iam non agitur de libertate: olim pessumdata est. quaeritur utrum Caesar an Pompeius possideat rem publicam"; cf. ook Sen. *Ep.* 17,7 en *Ben.* 2,20,2.¹⁵⁹

Deze *sententia* bevat een aantal opmerkelijke elementen. Hoewel in het voorgaande een mondiaal conflict of zelfs een kosmische vernietiging als verkieslijker dan de burgeroorlog wordt aangemerkt, wordt er toch (zij het met grote reserve, cf. 62 "vix") één mogelijke legitimering van een burgeroorlog gegeven: het voorkomen van de tirannie. Dat Lucanus daarmee zoals op talrijke andere plaatsen¹⁶⁰ zijn afkeer van de alleenheerschappij uitdrukt, is duidelijk. In flagrante tegenstelling met wat hier beweerd wordt, is 1,37v.

1907), 620v, Pohlenz 1,82 en 109

¹⁵⁹ Cf. Hosius 1892 2,344

¹⁶⁰ Cf. voor een uitstekende beschouwing over dit thema Due 1962.

“iam nihil, o superi, querimur; scelera ipsa nefasque / hac mercede placent”, verzen uit het *Nero-elogium* (1,33-66). Daar merkt Lucanus op dat de burgeroorlogen hun zin kunnen ontleen aan het (indirecte) resultaat ervan: de alleenheerschappij van Nero.

Een ander aspect dat Rutz 1968,¹⁴ terecht benadrukt is het feit dat Pompeius hier in moreel opzicht op één lijn wordt gesteld met Caesar: beiden koesteren even verwerpelijke aspiraties.¹⁶¹

Sententiae komen vaak voor aan het slot van een redevoering, cf. bv. 1,290v.; 2,283v. 322v.; 3,355. 370vv.; 4,280. 520; 5,293vv. 363v.; Bonner 264v. spreekt in dit verband van de “terminal *sententia*”. Inzake *sententiae* dient men een onderscheid te maken tussen algemeen geldige uitspraken en “particuliere” effectvolle wendingen die in een paar woorden een ontwikkeling weergeven, een persoon karakteriseren of een situatie typeren.¹⁶² We hebben hier met een voorbeeld van de laatste soort te maken, waarover Quintilianus *Inst.* 8,5,15-25 spreekt.

Met deze *sententia* kan men 1,290v. “partiri non potes orbem, / solus habere potes” vergelijken: ook die paradox bevat als elementen de antithese één-twee en de vraag wie de wereld zal regeren. Om dezelfde redenen sluit ook de *sententia* in 2,40-42, die de (korte) rede van de *matrona* hierboven besluit, hierbij aan.

In “tantone novorum / proventu scelerum” is het gebruik van *proventus* (“oogst”, cf. bv. Verg. *G.* 2,518) niet alleen overdrachtelijk (zoals bv. in Quint. *Inst.* 12,10,11), maar ook cynisch: er is sprake van een bittere oogst. Cf. voor het metaforisch gebruikte *proventus* bv. Liv. 45,41,6 “aliarum ... secundarum rerum velut proventus secutus”.

Scelus duidt vaak op de burgeroorlog en de daarin bedreven misdaden. Cf. bv. reeds 1,2 “iusque datum sceleri”. Meestal wordt het woord gebruikt in de vorm van een verwijt aan Caesar (bv. 4,228; 5,242. 248. 314. 371. 477; 6,304), maar soms ook heeft het betrekking op Pompeius (bv. 4,236).¹⁶³

Hoewel er ook voor het door Housman op grond van enkele late codices en de nevenoverlevering gekozen *urbi* veel te zeggen is,¹⁶⁴ heeft de lezing “*orbi*” de beste papieren: zij wordt in alle handschriften aangehouden; bovendien

¹⁶¹ Cf. ook comm. ad 319vv.

¹⁶² Cf. Van Amerongen 14, comm. ad 5,13v.

¹⁶³ Cf. Van Amerongen, comm. ad 5,35.

¹⁶⁴ Housman vindt de keuze voor *urbi* zo vanzelfsprekend dat hij deze niet beargumenteert (behalve met de verwijzing naar voornamelijk de nevenoverlevering), maar over *orbi* slechts opmerkt: “quod quanto minus aptum sit nostra demum aetate non intellegi coeptum est.” Cortius verdedigt *urbi* voortreffelijk: “Sed *urbi* rectum est, et indignitatem rei augeat, quod *patriam* tanta vi opprimere nisi sint, quam vix tot cladibus et tam iniustus liberari fas esset.”

merkt Fraenkel 1926,512 terecht op dat de wereldheerschappij volgens de Stoa geen waarde heeft, in tegenstelling tot de vrijheid van de wereld, die daar tegenover staat. Dit waardeloze *orbi imperare* is de inzet van de burgeroorlog. Een tweede argument voor "orbi" is het feit dat in 227vv. gesuggereerd wordt dat Caesar en Pompeius (in tegenstelling tot Marius en Sulla) een hoger doel nastreven dan de verovering van Rome.¹⁶⁵

De formulering in 62-63 is niet eenvoudig: "civilia bella movere / ut neuter (sc. "imperaret) is subject van het rhetorische plusquamperfectum "fuerat",¹⁶⁶ terwijl met "tanti" verwezen wordt naar de *novorum proventus scelerum* in 59v.: "zelfs een burgeroorlog met de vrijheid als doel zou een zo hoge prijs nauwelijks waard zijn."¹⁶⁷ De verzen 60-63 vormen een voorbeeld van "financial imagery" (met "tanti" in v. 62 als genitivus pretii); cf. daarvoor ook 72, 108v., 115-117, 227v., 655v.; 1,178; 7,303.¹⁶⁸

63v. talis pietas peritura querellas / egerit: men uitte deze klachten op grond van een vaderlandsliefde die haar langste tijd gehad had.

Evenals in 44 worden in dit epiphonema de woorden van de Romeinen als *querellae* gekenschetst, klachten die voortkomen uit "pietas". Heyke 169 vult bij deze "pietas" terecht *erga patriam* aan.¹⁶⁹ Omdat de soldaten evenwel binnenkort aan de burgeroorlog zullen deelnemen is er sprake van "pietas peritura".

Pietas komt als *abstractum pro concreto* reeds voor bij Plaut. *Bacch.* 1176.¹⁷⁰

Viansino 1974,155v. rangschikt dit gebruik van het participium futuri "peritura" terecht onder de categorie "vaticinia ex eventu".¹⁷¹ Bij dat gebruik wordt door het participium terloops een mededeling gedaan waarmee de dichter de lezer wil frapperen;¹⁷² tot dit genre behoort ook Claud. *In Ruf.*

¹⁶⁵ Cf. voor de term *orbis* en het streven naar wereldheerschappij in het kader van de literaire Alexander-*aemulatio* ook Fantham 1985,127.

¹⁶⁶ Cf. voor dit gebruik van het plusquamperfectum LHS 328; de coniunctivus is hier onder dwang van het metrum door de indicativus plusquamperfecti vervangen.

¹⁶⁷ Onjuist zijn hier de vertalingen van Duff: "civil war were a price almost too high to pay for the failure of both" en Graves: "even if neither achieves his ambition, civil war will surely have been too high a price to pay for the moral lesson thus conveyed."

¹⁶⁸ Cf. Henderson 158, n.47; Fantham 1985,124v. over 1,341 en 5,285.

¹⁶⁹ Het woord heeft dezelfde betekenis in 1,353; 7,320.346; 8,77; 9,230. Cf. Cic. *Rep.* 6,3 "iustitiam cole et pietatem, quae cum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est."

¹⁷⁰ Cf. Obermeier 9; LHS 746.

¹⁷¹ Hetzelfde gebruik in 1,233; 2,74; 6,640 (discutabel) en enkele malen in *apostrophe*: 2,524; 6,392. Op de door Viansino eveneens genoemde plaatsen 8,337 en 10,431 is evenwel sprake van een finaal gebruik van het participium futuri.

¹⁷² Cf. Viansino l.c.: "Come veri e propri *vaticinia ex eventu* si presentano poi certi

1,223 "sociat perituro foedere dextras", misschien door Lucanus beïnvloed.

Egerere is voor het uiten van emoties sterker dan het in verband met *querellas* algemenere *fundere*, cf. bv. Ov. *Tr.* 4,3.38 "expletur lacrimis egeriturque dolor."

64-233. INLEIDING

I. ALGEMEEN

Na de beschrijving van de gevoelens der vrouwen en mannen in het voorgaande volgt in de verzen 64-233 de weergave van de reacties van de oudere generatie. In plaats van de *dolor* der vrouwen en de *pietas* van de mannen staat hier het begrip *cura* (64) centraal.¹⁷³

Het angstmotief blijft een centrale rol vervullen.¹⁷⁴ De historische bronnen over deze periode bevestigen het bestaan van gevoelens als hier beschreven worden;¹⁷⁵ men placht een verband te leggen tussen de verschillende burgeroorlogen.¹⁷⁶ Lucanus heeft dit gegeven uitgewerkt tot een breed opgezet historisch *exemplum*. Grimal¹⁷⁷ wijst op de verschillende functies van het begin van het tweede boek: in historisch opzicht vormt het een terugblik

---

participi futuri, che pur esprimendo fatti e concetti che non si legano al verbo reggente, sono a questo uniti per ottenere, proprio con la rapidità del passaggio, l'attenzione stupita del lettore."

¹⁷³ Cf. Rutz 1989,21, die erop wijst dat de aanwezigheid van deze *cura* schokkend is omdat men juist van de oudere generatie grotere distantie zou verwachten.

¹⁷⁴ Cf. Schönberger 1968,33: het motief begeleidt in boek 1 en 2 Caesars groeiende macht. De angst begint in Ariminum (1,246), neemt toe (1,469vv.), verlamt de Romeinen, en wordt in de *prodigia*-scène aan het eind van het eerste boek onnatuurlijker, als door hogere machten gestuurd. Na de beschrijving van de vroegere verschrikkingen die hier door de oude man gegeven wordt, bevangt de angst de *Pompeiani* (392) en de bevolking (453v. 460v.). Pas in het derde boek wordt het motief minder belangrijk.

¹⁷⁵ Syndikus 32v. en 136, n.25 geeft een goed overzicht van de historische bronnen, evenals Meyer 1922,295. Cf. App. *B.C.* 2,36,145; 2,41,63; Dio Cass. 41,5,8.16; Cic. *Att. passim*, bv. 9,7,3 "mirandum enim in modum Cn noster Sullani regni similitudinem concupivit" (cf. *infra* voor de parallel Sulla - Pompeius), Viansino 40; Grimal *Entr.* 89: "Il apparaît donc que l'analyse que fait Lucain de l'opinion publique au début de la guerre civile n'est nullement un jeu de rhéteur." Jal 1963, 49vv. noemt plaatsen waaruit blijkt dat men vlak voor en tijdens de oorlog die in 49 uitbrak een verband legde met de voorgaande conflicten, vooral dat tussen Marius en Sulla. Cf. ook Jal 1961, *passim*; Schrijvers 1988,341v. verwijst naar moderne literatuur (op het terrein van de massapsychologie) over dit thema.

¹⁷⁶ Cf. bv. Jal 1963, 44vv. voor een uitgebreide opsomming van plaatsen waar de verschillende burgeroorlogen met elkaar in verband gebracht worden.

¹⁷⁷ *Entr.* 262.

(zoals ook in het tweede boek van de Aeneis gegeven wordt¹⁷⁸); in rhetorisch opzicht is er sprake van een *exemplum*.

De verzen 64-67 omvatten de inleiding tot de langste monoloog uit Lucanus' werk; er wordt aangegeven dat de aandacht zich naar de ouderen verplaatst (64-66); de rede wordt een anonymus in de mond gelegd (67-68). De structuur van de redevoering in 67-232 is eenvoudig. Het eerste deel van de terugblik op de periode van de vorige burgeroorlog is aan Marius gewijd. Er wordt achtereenvolgens verteld over de belevenissen van Marius in Minturnae (67-88A), zijn vlucht naar Africa (88B-104) en de gruwelen die de *Mariani* na de terugkeer van hun leider in Italië aanrichtten (94-130). Het tweede gedeelte van de excurs behelst de wreedheden van de *Sullani* (134-220). Behandeld worden de veldslagen bij Sacriportus en bij de Porta Collina (134-138), de proscripties (139-173), de afslachting van M. Marius Gratidianus (173-193) en de massacres bij Praeneste en in de *Saepta* (194-220). Beschouwingen over Marius (131-133) en over Sulla (221v.) worden aan de respectieve passages toegevoegd. In 223-233 wordt afsluitend opgemerkt dat de komende burgeroorlog die van 87-82 in omvang verre zal overtreffen.

Lucanus' gebruik van het historische materiaal is hier bijzonder willekeurig. Zo wordt Cinna in het geheel niet genoemd; de afgedwongen zelfmoord van Catulus, die het enige slachtoffer van Marius is waarover alle bronnen overeenstemmen,¹⁷⁹ wordt slechts in een terzijde gememoreerd (173v.).

II. VERGELIJKING MET MARIUS EN SULLA

De vergelijking van de komende burgeroorlog met die tussen Marius en Sulla wordt door Lucanus reeds in 1,580-3 getrokken: in de reeks van voor- tekenen wordt daar vermeld dat de schim van Sulla op het Marsveld (waar hij begraven was) verscheen om orakelspreuken te verkondigen; ook Marius staat uit zijn graf bij de Anio op: "e medio visi consurgere Campo / tristia Sullani cecinere oracula manes, / tollentemque caput gelidas Anienis ad undas / agricolae fracto Marium fugere sepulchro."¹⁸⁰

¹⁷⁸ Cf. voor de parallel Von Albrecht, *Entr.* 282. Grimals opmerking *ib* dat hier sprake is van een cyclische opvatting van de geschiedenis lijkt vergezocht.

¹⁷⁹ Cf. Gruen 1968, 233 n.80.

¹⁸⁰ Cf. Schönberger 1968, 55, die erop wijst dat de "etwas hart eingeführte Marius- und Sulla-Erzählungen" reeds in het eerste boek voorbereid worden; cf ook Schrijvers 1988, 341v.

III. VERBAND SULLA-POMPEIUS EN MARIUS-CAESAR

Vergelijking van de burgeroorlog van 49 en zijn leiders met die van 88-80 gaat terug tot het jaar 49 zelf. Terwijl Caesar nadrukkelijk aangeeft *niet* in Sulla's voetspoor te willen treden (*cf.* Cic. *Att.* 9,7c,1 "... reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt neque victoriam diutius tenere praeter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum"), spreekt Cicero vaak over Pompeius' verlangen naar een *regnum Sullanum* en naar proscriptiones, *cf.* bv. *Att.* 8,11,2; 9,7,3; 9,10,6: "hoc turpe Cn. noster biennio ante cogitavit: ita sullaturit animus eius et proscripserit iam diu."

Een vergelijking tussen Sulla en Pompeius laat Lucanus Caesar reeds trekken in de rede in 1,299-351. In de verzen 1,326 en 330 wordt Pompeius een even grote bloeddorst toegedicht als zijn *magister* in het kwaad, Sulla. Pompeius van zijn kant vergelijkt in 2,546 Caesar met Marius en Cinna en in 2,582 zichzelf met Sulla. Een volgende verwijzing naar de periode van Marius en Sulla vindt men in 3,147v. "tot rebus iniquis / paruimus victi"; 4,821vv., waar Sulla, Marius, Cinna en het huis der Caesaren over één kam geschoren worden: ze hebben allen de macht door middel van het zwaard veroverd; 5,381v. "ipse petit trepidam tutus sine milite Romam / iam doctam servire togae", waar wordt opgemerkt dat Rome reeds eerder een usurpator had gehoorzaamd, verwijst vermoedelijk naar dezelfde periode; zo ook de vergelijking tussen Pompeius en Sulla in 6,301vv., waar Lucanus het betreurt dat de overwinning bij Dyrrhachium niet door Sulla, maar door Pompeius behaald is (Sulla beschikte nl. over meer talent voor het *victoria uti*); in de Erictho-scène wordt Marius met Caesar, Sulla met Pompeius vergeleken (6,787. 794); Caesar associeert in de rede tot zijn soldaten voor het gevecht bij Pharsalus Pompeius met Sulla: 7,307 "cum duce Sullano gerimus civilia bella"; in zijn *laudatio* op Pompeius 9,204vv. geeft Cato aan dat met de periode van Marius en Sulla de ondergang van de *libertas* begonnen is.¹⁸¹

IV. POPULARITEIT VAN HET *EXEMPLUM*

Dat de materie waarover Lucanus hier schrijft ook in zijn tijd nog belangstelling wekte, blijkt bv. uit Sen. *Ir.* 2,2,3 "quis non contra Marii arma, contra Sullae proscriptionem concitatur?", waar vermeld wordt dat deze stof

¹⁸¹ *Cf.* Johnson 71; Viansino 40 en voor een volledig overzicht Schrempp 60vv.; terecht wijst deze erop dat de verwijzing naar Marius door Pompeius in 8,269vv. buiten dit kader valt, omdat Marius daar fungeert als *exemplum mutationis fortunae* zonder dat er sprake is van een verwijzing naar de eerste burgeroorlog als zodanig.

deel uitmaakte van populaire *lectiones rerum vetustarum*. Zowel Marius als Sulla komen regelmatig voor als *exemplum*.

Van Sulla wordt vooral de wreedheid en meedogenloosheid vermeld. cf. bv. Sen. *Contr.* 2,2,4; 9,2,19; Sen. *Prov.* 3,8; *Ir.* 2,34,3; *Clem.* 1,12,1; *Ben.* 5,16,3. Het adiectivum *Sullanus* wordt dan ook vaak in verband met het idee van wreedheid gebruikt, niet alleen door Lucanus (2,171. 210), maar ook door bv. Seneca *Rhetor* (*Suas.* 6,3 “civilis sanguinis Sullana sitis”) en Seneca *Philosophus* (*Prov.* 3,7 “Sullanæ proscriptionis”; *Ir.* 1,20,4 “Sullano saeculo”; *ib.* 2,24,3 “inter Sullanæ crudelitatis exempla”).¹⁸²

Marius daarentegen fungeert vaak als *exemplum mutationis fortunæ*, een imago waaraan Cicero's opmerking in *Parad. Storc.* 2,16 misschien ten grondslag ligt: “C. vero Marium vidimus qui mihi secundis rebus unus ex fortunatis hominibus, adversis unus ex summis viris videbatur.” Cf. ook Cic. *Tusc.* 5,56, waar naast Marius' luisterrijke daden zijn infame optreden tegen Catulus genoemd wordt; *De or.* 3,2,8: “non acerbissimam C. Mari fugam, non illam post reditum eius caedem omnium crudelissimam”; *In Pison.* 43: “C. Marius, quem Italia servata ab illo demersum in Minturnensium paludibus, Africa devicta ab eodem expulsum et naufragum vidit.” Favoriete episodes in dit verband zijn het verblijf van Marius tussen de ruïnes van Carthago en het verhaal over de Cimbriër die de gevangenen Marius niet durfde te doden, cf. Sen. *Contr.* 1,1,3; 1,1,6; 7,2,6; Ov. *Pont.* 4,3,45vv.¹⁸³; Val. Max. 2,10,6, die het verhaal onderbrengt in de rubriek *de maiestate*: de *maiestas* van Marius zou de Cimbriër afgeschrikt hebben; Man. 4,45vv.,¹⁸⁴ Sen. *Ben.* 5,16,2; Juvenal. 8,245; 10,276-293; Plin. *Nat.* 33,150.¹⁸⁵

Bij Lucanus wordt deze stof eveneens gebruikt, maar Marius (voorganger van Caesar als hij is) wordt bovendien beschreven als de man die de ondergang van de Romeinse staat teweeg zal brengen.¹⁸⁶ De *ira*, die in Lucanus' beschrijving van Caesar een belangrijk element vormt, wordt ook in verband met Marius genoemd (cf. 72; 86; 93).¹⁸⁷

¹⁸² Reeds door Livius werd de nadruk gelegd op Sulla's wreedheid, cf. *Per.* 88. Gunstiger is het oordeel in Sall. *Ep. ad Caes.* 2,4,1.

¹⁸³ Cf. voor de invloed van Ovidius op m.n. de verzen 69-72 bij Lucanus: Phillips 68, 76, 134.

¹⁸⁴ Een uitvoerige bespreking van de Manilius-passage i.v.m. Lucanus geeft Schwemmler 17.

¹⁸⁵ Cf. over Marius als historisch *exemplum* nog Von Morawski 715vv.; Alewell 60, die opmerkt dat vele anderen eveneens als *exemplum mutationis fortunæ* fungeren, het frequentst Pompeius.

¹⁸⁶ Cf. voor de parallel tussen Marius en de Cimbren enerzijds en Caesar en de Galliërs anderzijds Schrijvers 1988, 342vv. en comm. ad 85.

¹⁸⁷ Viansino 41 brengt Seneca's negatieve oordeel over Marius met dat van Lucanus in verband: *Ep.* 94,66 “Marius exercitus, Marius ambitio ducebat”; *Ben.* 5,16,2 “nisi Cimbri-

V. LITERAIRE PARALLELEN VAN DE EXCURS

Op deze redevoering geïnspireerd is Stat. *Theb.* 3,178vv., waar de oude Aletes de Thebanen, die verscheurd worden door verdriet om het verlies van hun door Tydeus gedode dierbaren, vertelt over de ongelukken die de stad in het verleden getroffen hebben. De overeenkomst in zowel situatie als verwoording is duidelijk: aan v. 169 van Lucanus ("meque ipsum memini ..."), waar de anonymus zichzelf in zijn verhaal betreft, beantwoordt bij Statius een identieke formulering in v. 199. Statius baseert zich weliswaar in de verzen 178-183 op de woorden van Aeneas tot zijn mannen in Verg. *Aen.* 1,197vv., maar van daar af is er een verschil tussen Statius en Vergilius: evenals bij Lucanus is ook bij Statius wat komen zal erger dan wat geweest is.¹⁸⁸ Minder duidelijk is er van bewuste navolging sprake bij Tac. *Hist.* 1,50, waar de bevolking, bevreesd voor de naderende botsing tussen Otho en Vitellius, herinneringen ophaalt aan Pharsalus en Philippi.¹⁸⁹

Voor een als hier door een anonymus uitgesproken rede kan men als vroegste parallel noemen Hom. *Il.* 4,85;¹⁹⁰ Vergilius bezigt deze techniek zelden (*Aen.* 7,68vv.: 8,285vv.; 11,481vv.), Lucanus vaker, cf. behalve deze en de voorgaande episoden bv. nog 1,247vv. 676vv.; 3,303vv.; 5,681vv.; 9,847vv.; cf. voorts Witlox ad *Cons. ad Liv.* 191 "atque aliquis de plebe pius pro paupere nato";¹⁹¹ Claud. *In Eutr.* 1,350 "atque aliquis gravior morum ...". Tasler verklaart het feit dat de rede door een anonymus wordt uitgesproken overtuigend door erop te wijzen dat een bij name genoemd personage bezwaarlijk als ooggetuige van zoveel gebeurtenissen kan fungeren.¹⁹²

cis caedibus Romana funera aequaverit, nisi civilis exitii et trucidationis non solum dederit signum, sed ipse signum fuerit, parum ultam et repositam in priorem locum fortunam suam sentiet."

¹⁸⁸ Cf. voor deze parallel Legras 46 en voortreffelijk Vinchesi 1976, 52; zie ook comm. ad 209vv.

¹⁸⁹ Cf. Vinchesi 1976, 61v. voor de verwantschap in formulering en ideeën tussen Lucanus en Tacitus; Jal 1963,46.

¹⁹⁰ Cf. De Jong; Conte 345; Faust 24; Lipscomb 45v.

¹⁹¹ Cf. ook Schrijvers 1988,353 n.36.

¹⁹² Tasler 236; cf. *ib.* 235vv. voor een analyse van deze redevoering. Cf. ook Schrepp 60vv., die opmerkt dat dergelijke *Rückverweise* gemakkelijker door de handelende persoon gegeven kunnen worden, terwijl in de *Vorgriffe* uiteraard de dichter zelf aan het woord komt.

Rutz 1989,21 n.12 merkt terecht op dat ook Livius reeds anonieme groepen als dragers van affecten laat optreden, cf. bv. Liv. 22,7,6; 27,50-51. Hij suggereert dat Livius in de latere boeken deze techniek nog vaker zou hebben toegepast; wellicht is Lucanus hier niet slechts inhoudelijk, maar ook vormtechnisch door Livius beïnvloed. Cf. ook Heinze 355.

Lipscomb 45v. merkt op dat bij dergelijke *collective speeches* het subject doorgaans meervoudig is.

De redevoering is de langste van het gehele werk (cf. Tasler 235v.): Pompeius noch Caesar kunnen op zo'n lange redevoering bogen; Cato, wiens streven op *brevitas* gericht is, uiteraard al helemaal niet (de langste rede van Cato volgt in 2,286-323). Schrempp wijst erop dat deze redevoering een terugblik biedt die langer is dan alle vooruitblikkende passages, bv. 2,38-42.¹⁹³

Wezenlijk voor de inhoud van deze terugblik lijkt dat hij een illustratie is van wat in 1,173vv. reeds als volgt geformuleerd werd: "... quod suasisset egestas / vile nefas magnumque decus ferroque petendum / plus patria potuisse sua mensuraque iuris / vis erat." Brisset 44 spreekt in dit verband van de "déchaînement des ambitions", het begin van de tijd van decadentie en zelfdestructie.

64vv. at miseros angit sua cura parentes, / oderuntque gravis vivacia fata senectae / servatosque iterum bellis civilibus annos: de ouderen waren bedroefd omdat zij nogmaals een burgeroorlog moesten meemaken.

Cf. voor het overdrachtelijke gebruik van *angere* Verg. *Aen.* 9,89 "nunc sollicitam timor anxius angit", de enige plaats waar Vergilius het woord op deze manier gebruikt. Bij Lucanus vindt men ook nog 2,681 "... curis animum mordacibus angit", cf. ook comm. ad loc. De verbinding van de woorden *cura* en *angere* is zeldzaam; Livius bezigt haar een enkele maal, bv. 24,2,4.

Vivax dient men hier niet zozeer op te vatten als "levendig, (al te) rijk aan afwisseling", zoals Graves blijkens zijn vertaling "had hoped to spend their old age in peace" doet; beter kan men het met Luck ("zählebig Schicksal") opvatten als "levenskrachtig, niet stuk te krijgen", zoals in bv. Hor. *A.P.* 69 "sermonum ... gratia vivax". Hoewel de verbinding van het woord *vivax* met *senecta* / *senectus* niet zeldzaam is (cf. bv. Plin. *Nat.* 7,167 "senectae in poenam vivacis"; Sen. *H.F.* 1026v. "cernere hoc audes, nimis / vivax senectus";¹⁹⁴ cf. *Troad.* 42, waar "vivax senectus" eveneens in apostrophe voorkomt¹⁹⁵), is het niet noodzakelijk hier met Ehlers ("sie fluchten dem zähnen Alter, das ihnen zur Last beschieden war") aan te nemen dat er sprake

¹⁹³ Cf. Schrempp 57v.; Tasler 238 n.2.

¹⁹⁴ Cf. Pichon 246, die terecht aanneemt dat Lucanus hier door Seneca beïnvloed is: "Amphytrion ... apostrophe douloureusement 'sa vieillesse trop vivace'; Lucain reprend cette idée, le renforce par une métaphore, la complique, et arrive à cette formule: 'gravis ... etc.'"

¹⁹⁵ Cf. Hosius 1892.2, 349.

is van *enallage*.

Cf. voor de gedachte in dit en het volgende vers Ov. *Met.* 8,529v. “pulvere canitiem genitor vultusque seniles / foedat humi fusus spatiosumque increpat aevum”, over Oeneus, die de dood van zijn zoon nog moet meemaken. Met name in grafschriften is deze *topos* zeer algemeen;¹⁹⁶ *cf.* Dante *Purg.* 16,122v. “e par lor tardo / Che Dio a miglior vita li riponga” (dezelfde gedachte *ib.* 24,76-81); ook Petrarca volgt Lucanus na in zijn *Spirto Gentil* (*Canz.* 53), 58v.: “... e i vecchi stanchi / c’hanno se in odio e la soverchia vita ...”

Senecta is een nevenvorm van *senectus* die algemeen is bij Livius, dichters en postklassieke auteurs.

Gravis is in dit verband uiteraard een geliefd epitheton. *Cf.* bv. Sen. *Oed.* 594 “gravis Senectus sibimet” over de gepersonifieerde Ouderdom.

Verbonden als het woord hier is met “bellis civilibus” krijgt *servare* (66) een cynische bijklank die het bij Verg. *Aen.* 1,207 “durate et vosmet rebus servate secundis” nog niet heeft. Dezelfde nuance als bij Lucanus is ook in Sil. 17,561 “huic servabar leto” aanwezig. *Cf.* voor de paradoxale uitdrukingswijze (één van Lucanus’ favoriete stijlmiddelen) die door een dergelijke formulering bereikt wordt comm. ad 63.

66. atque aliquis magno quaerens exempla timori: één van de ouderen zocht een precedent voor de enorme vrees.

TLL I p. 1615, r. 43-54 vat *aliquis* hier ten onrechte op als een collectieve singularis, zoals die bv. gevonden wordt in Ov. *Am.* 2,10,37 “atque aliquis nostro lacrimans in funere dicat ...”; hier is sprake van één anonymus, zoals boven werd uiteengezet.

Cf. voor *atque*, waarvan *-que* doorgaans geëlideerd wordt in Romeinse poëzie, bv. in dit boek de vv. 132, 442, 486, 587. Richmond 87v. wijst erop dat in het “mechanische” vers van Lucanus de trend die men bij Propertius en Ovidius waarneemt, culmineert: alleen *atque* en *neque* worden in ongeëlideerde positie vermeden, verder elideert Lucanus juist weinig (*cf.* de tabel bij Richmond 88), uit welk feit blijkt dat *atque* en *neque* (woorden waarvan de alternatieve vormen *nec* en *ac* bestonden) als aparte gevallen beschouwd werden.

In het woord *exemplum* klinken verschillende nuances mee. Tasler 237 merkt terecht op dat het woord iets bijzonders en opmerkelijks doet verwachten. Daarnaast is er sprake van *excusatio*: men brengt een precedent in herinnering dat een verklaring vormt voor de paniek. Tevens wil men met het ophalen van deze voorgeschiedenis bereiken dat men op het ergste voorbereid

¹⁹⁶ *Cf.* voor literatuur Bömer ad *Met.* 8,529.

is: doel ervan is dan “to bear out (one’s) . . . fears” (Haskins).

69-93. Behandeld wordt in deze passage Marius’ vlucht via Minturnae naar Africa in 88. De bronnen (die alle secundair zijn - vooral het verlies van Posidonius’ verslag is te betreuren) zijn de volgende: het uitvoerigst is Plut. *Vita Marii* 37 (slot) - 40 (begin), gevolgd door het iets minder uitgebreide relaas in Appianus, *B.C.* 1,61-62 (begin). Langere of kortere berichten leveren verder Velleius 2,19,2vv., Val. Max. 1,5,5, 2,10,6 en 8,2,3; Liv. *Perioch.* 77, *Auct. de viris ill.* 67, Diod. Sic. 37,29; Oros. 5,19,7; Gran. Lic. p.15 Flem.; Aug. *Civ. Dei* 2,23; *Comm. Bern. ad Luc. Phars.* 2,70, *Schol. in Juv.* 10,276 en uiteraard Luc. 2,70vv.¹⁹⁷

68vv. ‘non alios’ inquit ‘motus tum fata parabant / cum post Teutonicos victor Libycosque triumphos / exul limosa Marius caput abdidit ulva: de toestand herinnert de spreker aan het tijdstip waarop Marius, na zijn triomfen over de Teutonen en over Iugurtha, zich als balling in de moerassen bij Minturnae schuilhield.

De triomfen van Marius op Iugurtha (107-105 v. Chr.) en de Teutonen (102 v. Chr.) worden hier in omgekeerde chronologische volgorde genoemd. Lucanus spreekt eveneens over de Teutonen in 6,259: “longis Teutonus armis”. Cf. ook Prop. 2,1,24: “Cimbrorumque minas et bene facta Mari”, en 3,3,44: “Teutonicas Roma refringat opes.” De Germaanse stammen van de Cimbri, Teutoni en Ambrones vielen het Romeinse rijk binnen tegen het eind van de tweede eeuw v. Chr.; na enkele jaren van succes werden ze door Marius gestuit, de Teutoni en Ambrones bij Aquae Sextiae in 102 en de Cimbri bij Vercellae in 101. Deze belangrijke overwinningen werden enorm gevierd, bv. door Cicero in zijn slechts zeer fragmentarisch bewaard gebleven gedicht *De Mario*.

Ook Iugurtha wordt in de Romeinse poëzie regelmatig vermeld, bv. Ov. *Pont.* 4,3,45, waar Marius “ille Iugurthino clarus Cimbrique triumpho” genoemd wordt (cf. ook ad 70). Cf. Horatius *Epod.* 9,23v. “nec Iugurthino parem / bello reportasti ducem.”

Terecht wijst Schrijvers 1988, 344 erop dat met de vermelding van de *Libyci triumpho* gezinspeeld wordt op de *metus Punicus*, zoals dat ook gebeurt in 44v. en 93.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Cf. verder over de bronnen Van Ooteghem 1964,290 en Bang 180.

¹⁹⁸ Cf. voor meer plaatsen waar dit thema terugkeert Schrijvers *ib.*; Schrijvers noemt als plaatsen waar de Cimbren en Carthago in één adem genoemd worden Cic. *Off.* 1,12,38;

"Post Teutonicos victor Libycosque triumphos / exul" is één van de vele formuleringen die Claudianus in de ook qua thematiek verwante passages in *In Ruf.* 1 en 2 beïnvloed hebben, cf. *In Ruf.* 1,248v. "ibat grandaevus nato moriente superstes / post trabeas exul." In combinatie met 73 "longus ... in carcere paedor" ligt het vers bovendien ten grondslag aan Claud. *Eutr.* 1,177-79 "procerum squalore repletus / carcer et exulibus Meroe campique gemiscunt / Aethiopum".¹⁹⁹

Het woord *exul* staat meestal vooraan of achteraan in het vers, vooraan bv. in 2,603, achteraan bv. in 2,730. Dezelfde metrische plaats als hier heeft het bij Juv. 1,49: "exul ab octava Marius bibit." De nadruk op het woord wordt nog versterkt door de plechtige toon van het voorafgaande vers en door de antithetische juxtapositie "triumphos / exul".

Exul heeft voor Romeinse oren een bijklank van oneer. Ovidius noemt zichzelf soms *exul* om sympathie en mededogen te wekken, maar hij wijst er ook op dat hij volgens de wet *relegatus*, niet *exulatus* was (cf. bv. *Tr.* 2,137 "Quippe relegatus, non exul dicor in illo": 5,10,21 v. "Ipse relegati, non exulis utitur in me / nomine".²⁰⁰

Silius Italicus is bij de beschrijving van de Afrikaanse achtergrond voor zijn Regulus-episode geïnspireerd door Lucanus' weergave van Marius' verblijf te Minturnae en in Africa, cf. Sil. 6,141-143: "Bagrada, non ullo Libycis in finibus amne / victus limosas extendere latius undas / et stagnante vado patulos involvere campos",²⁰¹ cf. ook comm. ad 77-78 en ad 416-17.

71v. stagna avidi texere soli laxaeque paludes / depositum, Fortuna, tuum: in het moeras werd Marius door *Fortuna* achter de hand gehouden.

Avidus dient men hier met de *Commenta* op te vatten als *voracissimus*. Het woord wordt vaak i.v.m. natuurverschijnselen gebruikt, cf. voor deze context Plin. *Nat.* 3,5 "oceanus ... avido meatu terras ... demergens"; Nemes. *Cyneg.* 102 "avidus ... gurgite ponti"; Lucanus bezigt het in verband met wervelwinden in 7,156 "avidus typhonas aquarum". Daarnaast heeft het woord vaak betrekking op vuur, cf. *TLL* 2,1428,44vv.

Haskins vertaalt "treacherous" en haalt Hor. *C.* 2,1,1 aan: "exitio est avidum mare nautis." Francken interpreteert: "*avidus* = limosus, tenax".

Grotius las op grond van het feit dat enkele *mss.* *udi* hebben *udi*, een

Prop. 2,1,23-4; Hor. *Epod.* 16,6-8.

¹⁹⁹ Cf. Bruère 1964,241.

²⁰⁰ Cf. Mayer 114 ad 8,209 en H. Fraesch, *Ovid als Dichter des Exils*, Bonn 1976.

²⁰¹ Cf. Bassett 1955, 13.

aanmerkelijke verzwakking van het vers. Francken beschouwt het vers als apocrief en als een toelichting op het voorafgaande. Tussenvoeging van 71 verstoort naar zijn opvatting de samenhang tussen 70 en 72. Ook acht hij "stagna" naast "paludes" pleonastisch en weet hij met "laxae paludes" geen raad.

Geen van die drie bezwaren snijdt m.i. hout: de samenhang tussen 71 en 72 is door de inhoudelijke verwantschap van "avidī" met "depositum" gewaarborgd; de (lichte) herhaling in "paludes" en "stagna" is voor Lucanus allerm minst uniek.

Wat "laxae" betreft: Ehlers vertaalt "die schwanken Mooren", Bourgéry "des marais béants", Duff "spongy marshes" en Widdows "gaping holes in the bogland".

De interpretatie van Ehlers ("gevaarlijke moerassen") is aantrekkelijk, ook gezien het voorafgaande "avidī soli". Parallellen voor deze betekenis van *laxus* zijn evenwel niet te vinden. Wel bestaan deze voor de door Bourgéry gekozen vertaling ("uitgestrekt, open"), bv. Plin., *Nat.* 2,174 "mutuis ... caedibus laxiorem facimus terram"; Sil. 5,443 "laxo campo" voor "open terrein"; Colum. 7,12,10: "si tam laxa rura sunt, ut sustineant pecorum greges".

Haskins' keuze voor "loose" op grond van Verg. *Georg.* 4,247 lijkt onjuist. Daar gaat het immers om een web, cf. Ov. *Ars. Am.* 1,392: "de laxis cassibus exit aper"; een dergelijke interpretatie is hier onmogelijk.

De interpretatie "uitgestrekt" komt bovendien met de feitelijke situatie overeen, cf. *R.E.* 15,1935: "... dieses Sumpfgebiet, das 1-2 Kilometer breit den ganzen Strand einfasste ..."; cf. ook Cic. *de Leg. Agr.* 2,36; cf. Bang 180 voor de termen die de andere bronnen voor de schuilplaats gebruiken: Plut. *Mar.* 37 treedt in details, de andere bronnen houden het globaler op *paludes*.

Marius wordt door Fortuna tijdelijk aan het barre landschap uit de voorafgaande verzen toevertrouwd, om later, wanneer hij te Rome zal terugkeren, des te vernietigender wraak te nemen; ook hier herkent men het idee van Marius als *exemplum mutationis Fortunae*. *Deponere* heeft zeer vaak zoals hier de betekenis "toevertrouwen", cf. Ulp. *Dig.* 50,16,186: "commendare nihil aliud est quam deponere", en *TLL s.v.* (5,582, r.1vv.) en voor *depositum* als substantivum ("deposito") *ib.* 584,23vv. Zoals vaak bij Lucanus is hier sprake van een financiële metafoor, cf. comm. ad 60vv. *Depositum* wordt eveneens metaforisch gebruikt door Ov. *Met.* 5,479v. "arvaeque iussit / fallere depositum (sc. Ceres)".

72v. mox vincula ferri / exedere senem longusque in carcere paedor: daarna verkwijnende en vervuilde Marius in een kerker.

“Ferri” is een *genitivus materiae*, als in *virga lauri*, *rutae folia*, *visci globus*, cf. LHS 52; *ferrum* wordt frequent i.v.m. boeien gebruikt, cf. TLL 6,1,584 r.78vv. Cf. m.n. Sen. Oed. 171: “Taenarii vincula ferri”.

Dezelfde retorische overdrijving over de boeien van Marius vindt men ook bij Florus 2,9,10; zij ontbreekt verder in de Liviaanse traditie van het verhaal.²⁰²

Het woord *exedere* heeft hier zijn meest voorkomende betekenis, “uitputten”, evenals bv. bij Val. Fl. 4,469v.: “quam te / exedit labor et miseris festina senectus”; Sil. 2,465v.: “iam lumina retro / exesis fugere genis.”

Dat Marius door langdurige gevangenschap sterk vervuild zou zijn geraakt, komt niet overeen met de weergave van Plutarchus (*Mar.* 38 en vooral begin 39) en Val. Max.,²⁰³ waar Marius nog maar nauwelijks bij een zekere Fannia is opgesloten of de Galliër (of Cimbriër) wordt op hem afgestuurd om hem te doden (de barbaar kan dat niet over zijn hart verkrijgen). Op grond van Plutarchus' weergave lijkt *longus* een geval van retorische overdrijving te zijn.

Paedor komt vaak voor in verband met gevangenschap, cf. bv. Acc. Trag. 111; Sen. Ag. 991; H. O. 392; TLL 10,1,36,22vv. Haskins vergelijkt Tac. Ann. 6,44: “neque exuerat paedorem (*sc.* Artabanus) ut volgum miseratione adverteret.”

74v. consul et eversa felix moriturus in urbe / poenas ante dabat scelerum: later zou hij Rome verwoesten en als consul gelukkig in de stad sterven; nu boette hij daarvoor alvast.

Zeven maal bekleedde Marius het consulaat, de eerste keer in 107, de laatste, zoals hier vermeld wordt, in zijn sterfjaar 86.

Terecht spreekt Francken van een *contorta sententia* van “felix”. Het is nauwelijks van toepassing op Marius, die *scelera* zou begaan, waarvoor hij reeds bij voorbaat boette.

Allerminst terecht meent Francken dat de passage door dit gebruik van het woord *confusior* zou worden. Lucanus slaagt hier in zijn bedoeling, duidelijk te maken welk een plaag Marius voor Rome was: gelukkig en gezegend zou hij sterven in de door hem tot de grond toe verwoeste stad. De juxtapositie “eversa felix” benadrukt het oxymoron.

Cf. anderzijds Van Ooteghem 1964,289, die het gebruik van de term *felix*

²⁰² Cf. Bang 187.

²⁰³ Cf. Bang 181v.

in verband brengt met Sulla's bijnaam: "à côté de *Sulla Felix*, on pouvait dresser l'image d'un Marius à qui la Fortune, à travers les péripéties les plus dramatiques, apporte tout de même le triomphe final et la réalisation des présages passés."

Cf. ook het anonieme vers dat Suet. *Tib.* 59,3 citeert: "Aspice felicem sibi, non tibi, Romule, Sullam / et Marium, si vis, aspice, sed reducem. / Et dic: Roma perit! regnavit sanguine multo, / ad regnum quisquis venit ab exilio."²⁰⁴

Van Posidonius, die bij hem te gast was in zijn laatste dagen, weten we dat Marius aan pleuritis stierf (cf. Plut. *Mar.* 45,7). Cf. over Marius' dood ook Oros. 5,19,23: "sera tandem morte praereptus"; Vell. 2,23,1.

75vv. mors ipsa refugit / saepe virum, frustra que hosti concessa potestas / sanguinis invisi, primo qui caedis in actu / deriguit ferrumque manu torpente remisit: de dood zelf schrok voor hem terug: de Cimbriër, die de mogelijkheid had hem te doden, verstijfde en liet zijn zwaard vallen.

Voor personificatie van de dood, cf. *TLL* 8,1505,18vv., bij Lucanus ook nog 6,601: "Quos petat e nobis, Mortem mihi coge fateri"; cf. comm. ad 100 en verder bv. Hor. *C.* 1,4,13v.: "pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas / regumque turris"; Claud. *Bell. Gild.* 171v. in een duidelijke imitatie van deze passage: "mors nulla refugit / artificem."²⁰⁵

Refugere heeft de betekenis "zich vol afgrijzen afkeren van"; een hyperbool. Cf. Ov. *Met.* 8,95: "munera porrexit; Minos porrecta refugit"; Verg. *Aen.* 2,380v. "trepidusque repente refugit / attollentem iras ..." en 7,618v. "aversusque refugit / foeda ministeria."

Over "hosti" zegt Francken, die de hele passage onduidelijk acht: "vocabulary illud generale *hosti* v. 76 male pro Cimbri. Nimis confidit Lucanus in re vulgo nota peritia (*sic*) lectorum."

Het woord *hostis* is echter in verband met de relatie tussen Marius en de Cimbren in het algemeen, en de onderhavige representant van het volk in het bijzonder, zeer toepasselijk. Het sluit daarnaast voortreffelijk aan bij "sanguinis invisi" (77). Treffend is ook de iuxtapositie "frustra que hosti": zelfs een vijand kon Marius niet doden.

Voor dit gegeven cf. Plut. *Mar.* 39,2; App. *B.C.* 1,61,273-274; Liv. *Per.* 77. De *hostis* zou een Galliër of Cimbriër geweest kunnen zijn.²⁰⁶

²⁰⁴ Cf. voor *felix* i.v.m. verschillende veldheren Van Amerongen ad 5,292v.; Ahl 1974,574-580; id. 1976,287-290; *TLL* 6,442,39vv.

²⁰⁵ Cf. Bruère 1964,256 n.30.

²⁰⁶ Cf. over de nationaliteit van de beul ook Schrijvers 1988, 342, die erop wijst dat de

Potestas (76) in de zin van *licentia, permissio*, cf. *TLL* 10,2,314 r.3 vv. Cf. bv. Tert. *Pudic.* 6 p.229,23: "Omnis impudicitiae . . . potestatem". Lucanus' formulering is geserreerder, omdat niet de schanddaad (zoals bij Tertullianus de onkuisheid) in de genitivus staat, maar het object van die schanddaad. Misschien ligt de uitdrukking *sanguinem haurire* (cf. bv. Liv. 7,24) aan de brachylogie ten grondslag.

Ook kan men hier denken aan een parallel met Caes. *B.G.* 6,9,13: "viri Galli in uxores . . . vitae necisque habent potestatem", cf. Cic. *Rep.* 3,23. Dat een dergelijke wettige macht aan een vijand wordt toegekend is natuurlijk een uitzonderlijke zaak; de formulering "*hosti concessa potestas*" is ook daarom goed gekozen. Cf. voor de uitdrukking *concessa potestas* nog Cic. *Phil.* 12,16; *Leg.* 3,24; *Off.* 1,71; Quint. *Decl.* 284 p.149,3.

De bijklank van "kracht" is hier in het woord *sanguis* zeker aanwezig, cf. Verg. *Aen.* 2,639 "Quibus integer aevi / sanguis, ait, solidaeque suo stant robore vires."

Voor een dergelijk gebruik van *invisus* cf. Val. Fl. 4,757v.: "'hic tibi Pollux / en', ait, 'inviso solvit cui pectore poenas'" en Mart. 7,37,5: "turpis ab invisio pendebat stiria naso."

De *v.l. ictu* i.p.v. "actu" (77) wordt door Housman terecht verworpen met de woorden: "nullus fuit ictus." Voor *actus* cf. Luc. 8,667 v.: "nam saevus in ipso / Septimius sceleris maius scelus invenit actu . . ." en 9,294 "actu belli"; cf. voor "primo" 21 "sic funere primo" en comm. *ad loc.*

Een variant in de *MSS* voor *derigescere* is vaak *dirigescere*; het wordt zowel voor personen als voor zaken gebruikt, bv. Ov. *Met.* 6,303 "deriguitque malis" (over Niobe) en *Met.* 2,348: "deriguisse pedes" (over de Heliade Phae-tusa).

Cf voor "ferrumque manu torpente remisit" Plut. *Mar.* 39,4. Verwant is Claud. *In Eutr.* 1,513: "... addictus sub verbere torpuit ensis"; op 77B-78 geïnspireerd is Sil. 6,261v. "at non spectator Marus inter talia segni / torpebat dextra."²⁰⁷

79vv. viderat immensam tenebroso in carcere lucem / terribilisque deos scelerum Mariumque futurum, / audieratque pavens: hij had

Cimbren en de Teutonen in de republikeinse tijd door de Romeinen als Galliërs werden beschouwd, cf. Liv. *Per* 77: "missus ad occidendum eum servus natione Gallus"; Val. Max. 2,10,6 "missus enim ad eum occidendum in privata domo Minturnis clausum servus publicus natione Cimber." Voor meer literatuur over de Cimbren en Teutonen cf. Schrijvers *l.c.*

²⁰⁷ Cf. Bassett 1955,19, die erop wijst dat de situatie in de betreffende Silius-excurs voortdurend contrasteert met die bij Lucanus.

in de kerker een wonderlijk licht, de Furiën, en een visioen van de toekomstige Marius gezien, en een stem gehoord.

Deze verzen (en v. 73) worden nagevolgd door Claudianus, waar deze vertelt over Rufinus, die door de Furiën gekozen is als instrument van het kwaad (een gedachte die *mutatis mutandis* ook in deze episode aanwezig is, cf. vooral 85vv. en comm. ad. loc.) Cf. Claud. *Ruf.* 1,57vv. (Allecto beschuldigt de godin Iustitia) “elicit oppressas tenebroso carcere leges. / at nos indecores longo torpebimus aevo / omnibus eiectae regnis.”²⁰⁸

Voor het belang dat de Romeinen stelden in het ontstaan van adiectiva als *tenebrosus* cf. LH 1,231. Cf. voor voorbeelden bij Lucanus 1,562 *monstrosus*; 2,619; 3,172; 5,652; 9,468 *scopulosus*; 5,675 *scruposus*; 5,484; 8,698 *vadosus*; 6,120 *latebrosus*; 5,232.651 *saxosus*; 6,120 *latebrosus*.

Met “lucem” wordt bedoeld op het licht dat uit Marius’ ogen straalde, zoals Plutarchus aangeeft.

V. 80 bevat een toevoeging die in de andere versies van de anecdote ontbreekt; met Marti 1964,196²⁰⁹ mag men aannemen dat het hier om een vinding van de dichter gaat; het in deze toevoeging vervatte pathos doet bij Lucanus niet vreemd aan.²¹⁰ Met “deos scelerum” worden de Furiën bedoeld, cf. 10,337; Sen. *Med.* 13 “sceleris ultrices deae”, *Oct* 966; Val. Fl. 1,796; Cic. *N. D.* 3,46: “speculatrices et vindices facinorum et sceleris”; een voorafschaduwning van deze wraakgodinnen bij Lucanus is de “ingens Erinys” uit 1,572.²¹¹

“Mariumque futurum” doelt op Marius’ laatste consulaat; cf. voor dit zeldzame gebruik van *futurus* bv. Columella 11, r.1 “futurus vilicus”.

Over wat de Cimbriër hoort, denken de uitgevers / vertalers verschillend: Haskins geeft het niet aan; Bourgéry en Ehlers laten wat hij hoort, doorlopen tot v. 88. Housman, Duff en Shackleton Bailey menen dat de woorden die uit de kerker klinken het gedeelte tot en met “furorem” (83) omvatten; hoewel “vanum deponere furorem” een typisch slotbevel is, en de volgende woorden tot de Cimbren als volk gericht zijn, lijkt het mij dat Tasler 239v. gelijk heeft wanneer hij met Francken de woorden van de wraakgodinnen laat doorlopen tot “senem” (85). De argumentatie die Tasler geeft voor zijn interpunctie is tweeledig:

- vv. 84-85A kan niet door de verteller gezegd worden omdat de wraak van de Cimbri op de Romeinen niet in zijn belang is (hier valt overigens tegen

²⁰⁸ Cf. Bruère 1964,225.

²⁰⁹ Zo ook Schrijvers 1988,341 n.1.

²¹⁰ Een vergelijkbare inventie is de prosopopee van het Vaderland in 1,185vv.; cf. Tucker 1988.

²¹¹ Cf. Schrijvers 1988,341.

in te brengen dat de onderhavige formulering in de mond van de wanhopig-cynische Lucanus wel denkbaar is: *cf.* voor een vergelijkbare gedachte 56vv.);

- indien door de verteller uitgesproken, zouden deze woorden nergens op slaan, daar Marius vanuit het standpunt van de verteller gezien reeds lang gestorven is (ook dit argument is niet volledig waterdicht: men kan zich voorstellen dat de dichter zich in de vertelde tijd verplaatst).

In formeel opzicht pleiten echter bovendien voor Taslers interpunctie de herhaling van "hic" (82) in "hunc" (85) en de voortzetting van de imperativus "depone" (83) in "servate" (85).

81v. "fas haec contingere non est / colla tibi: de Cimbriër is niet voorbeschikt om Marius te doden.

Cf. Ov. *Tr.* 4,2,45 "collaque Romanae praebens animosa securi", waar ook sprake is van een "trotse" hals (van *Germania*).

82v. debet multas hic legibus aevi / ante suam mortes: deze laatste zal alvorens zelf te sterven nog vele anderen het leven benemen.

Cf. (zij het dat bij Seneca de vermoorde in plaats van de moord / dood staat) Sen. *Oed.* 1043 "solum debui fatis patrem", "slechts de moord op mijn vader was ik de lotsbestemmingen schuldig".

Aevum heeft hier de betekenis van *tempus infinitum*, *cf.* *TLL* 1,1169,52vv. en o.a. Cens. 16,3; *cf.* ook Lygd. 4,47v. "at mihi fatorum leges aevique futuri / eventum pater posse videre dedit."

De formulering is stoïcijns: aan deze eeuwige wetten gehoorzaamt de aether (6,462), op de wenk van de *lex aeterna* gaat de zon in het Oosten op uit zee om haar dagelijkse weg langs de hemelbaan af te leggen (7,1vv.); de "prima lex mundi" (10,200v) heeft de sterren de kracht gegeven hun eeuwige banen te beschrijven (10,199v.). Ook de getijden in de natuur (1,418) en de Nijlstromen (10,265) zijn aan haar onderhevig; *cf.* ook comm. ad 9v.

In het gebruik van de pluralis "mortes" kan men twee betekenissen onderscheiden: in de betekenis "sterfgevallen van verschillende personen" (waarmee men hier te maken heeft) komt het reeds voor bij Cic. *Fin.* 2,97 "praeclarae mortes sunt imperatoriae"; de betekenis "verschillende manieren om te sterven" vindt men voor het eerst in Verg. *Aen.* 10,854 "omnis per mortes animam sontem ipse dedissem", daarna bv. in Ov. *Met.* 11,537v. "totidemque videntur / quot veniunt fluctus, ruere atque irrumpere mortes" en Luc. 9,707 "petuntur huc Libycae mortes" (hoewel daar ook van een poëtische pluralis

sprake kan zijn). In Stat. *Theb.* 9,29 staat het voor *cadavera*.²¹²

Over het al dan niet legendarische karakter van de massamoord door Marius *cf. comm. ad 75*.

83. vanum deponere furorem: de Cimbriër moet zijn vergeefse woede laten varen.

Vanus is een geliefd epitheton bij *furor*, *cf.* bij Lucanus ook 6,434 en verder Sen. *fr.* 36; Sil. 10,48v.; Claud. *B. Goth.* 113; *Carm. Epigr.* 1387,17. Voor *deponere furorem cf.* Firm. Math. 2,30,7.

Jal²¹³ wijst erop dat Romeinse auteurs (met name historici en dichters, hij citeert Cic., Sall., Verg., Hor., Luc., Tac. en Flor.) het woord *furor* wanneer het over oorlogen gaat uitsluitend voor burgeroorlogen gebruiken. Bij Lucanus zeer vaak voor de “razernij van de burgeroorlog” of voor gedragingen die daaruit voortvloeien, *cf. bv.* reeds 1,8 “quis furor, o cives, quae tanta licentia ferri?”; 1,96.106; 5,206; 7,551.557; 10,72.

84v. si libet ulcisci deletae funera gentis, / hunc, Cimbri, servate senem.” Door Marius in leven te laten is het Cimbrische volk verzekerd van wraak op de Romeinen.

Marius roept zichzelf uit tot wreker van de Cimbren, die hijzelf heeft vernietigd²¹⁴ een fraaie paradox.

Voor het uitmoorden van een volk is *delere* een liefkoosde term, *cf.* Liv. 9,25,9; Plin. *nat.* 3,104 (Sil. 2,185) en *TLL* 5,434,19vv. (bij Sil. 2,185 is sprake van *gens* in de zin van afstammeling).

De vernietiging van de Cimbren kreeg haar beslag op 30 juli 101, toen Marius en Catulus gezamenlijk hen en hun bondgenoten op de Campus Raudius bij Vercellae versloegen (*cf.* ook *comm. ad 69*). In het *Monumentum Ancyranum* is weliswaar nog sprake van Cimbren, doch dan wel beperkt tot Jutland (*Mon. Anc.* 5,14); Tac. *Germ.* 37 spreekt over “parva nunc civitas, sed gloria ingens”.

Het is niet nodig zoals Francken (“incredibilis apostrophe, postquam unum Cimbrum in carcere compellavit”) met **ZMP** *Cimbris* te lezen. In de persoon van de beul wordt het gehele Cimbrische volk aangesproken.

Marius' geboortejaar is 158/7, zodat de *senex* ten tijde van deze gebeurtenissen 70 jaar oud is.

²¹² *Cf.* ook Bömer ad Ov. *Met.* 11,537v. en *TLL* 8,1503,76vv.

²¹³ Jal 1963,421v.; *cf.* Bayet 1951,82; Rambaud 1956,285, Van Amerongen ad 5,36.

²¹⁴ *Cf.* Ahl 1968,159.

85vv. non ille favore / numinis, ingenti superum protectus ab ira, / vir ferus et Romam cupienti perdere fato / sufficiens: de goden beschermen Marius, niet uit welwillendheid, maar uit woede: hij is hun ideale instrument voor de vernietiging van Rome.

Marius wordt voorgesteld als werktuig van de goden en van het *fatum*, dat naar de ondergang van Rome streeft. Vergelijkbaar (ook in woordkeus) is Sil. 1,36-39, waar Hannibal het instrument van Iuno's toorn is: "dux omnia sufficit unus / turbanti terra pontumque movere paranti. iamque deae cunctas sibi belliger induit iras / Hannibal; hunc audet solum componere fatis."

Ook Lucanus' Alexander wordt, gedreven door het noodlot ("fatis urgentibus actus", 10.30) tot een gesel voor de mensheid.

In al deze gevallen wordt de schuld bij het opperwezen gelegd.

Daarbij sluit aan de passage 2,259-288, waar Brutus tegenover Cato de kwestie van het "vuile handen maken" aan de orde stelt: Cato legt daar de schuld van datgene wat hijzelf in de burgeroorlog zal verrichten eveneens bij de goden, cf. 288: "crimen erit superis et me fecisse nocentem"; cf. voorts 7,58v.: "hoc placet, o superi, cum vobis vertere cuncta / propositum, nostris erroribus addere crimen?" In 10,488 wordt het lot beschuldigd: "... incerta facit quos volt fortuna nocentes."²¹⁵

De *Commenta* hebben hier één irrelevante toelichting: "non est protectus in totum numinis (sui) favore ab ira deorum. nam postea multa passus est mala" en één juiste: "favuerant ei, inquit, fata non illi propitia sed nobis adversa, ut Vergilius: *fatisque deum defensus iniquis*" (Verg. *Aen.* 2,257). De *fata* zijn in de bedoelde Vergilius-passage *Troianis adversa*; Sinon is daar degene die door het lot beschermd wordt.

Cf. voor de uitdrukking "favore numinis" Sen. *Phaedra* 159 "numinum ... favor"; 1271 "o, dira fata, numinum o saevus favor"; bij Lucanus nog 1,148v. (in de karakterschets van Caesar): "instare favori / numinis ..."

Cf. voor het *asyndeton adversativum* (vóór "ingenti" dient men *sed* te denken) LHS 830; cf. bij Lucanus bv. nog 5,281.²¹⁶

"Perdere" is uiteraard niet afhankelijk van "sufficiens" (zoals Barratt ad 5,153v. meent) maar van "cupienti"; voor de navolging door Silius Italicus v.s.

²¹⁵ Cf. over het thema nog Schotes 118 en 121 en algemeen comm. ad 1.

²¹⁶ Cf. ook Barratt *ad loc.* voor andere interpretaties van deze plaats.

88vv. idem pelago delatus iniquo / hostilem in terram vacuisque mapalibus actus / nuda triumphati iacuit per regna Iugurthae / et Poenos pressit cineres: hij voer daarna naar Africa en verbleef in het voormalige rijk van de door hem verslagen Iugurtha en op de puinhopen van Carthago.

Volgens Plutarchus (*Mar.* 40,1) was er in tegenstelling tot Lucanus' woorden "pelago delatus iniquo" sprake van een gunstige wind. Wel kent de reis bij Plutarchus enkele onderbrekingen, ondermeer vanwege gebrek aan water (*cf. ib.* 40,1vv.).

De *Commenta* hebben een onwaarschijnlijke verklaring bij "iniquo": "quoniam in mari non perit." De *TLL* echter rubriceert dit geval terecht onder het hoofdje "de naturae viribus infestis, periculosis sim.", *cf. Ov. rem.* 569 "mare semper iniquum"; Prop. 1,17,10 "iniqua vada".

Beïnvloed door 88B is Sedul. *Carm. Pasch.* 3,86 "hinc alias Dominus pelago dilatus in oras".

De *hostilis terra* is Africa, woonplaats van Iugurtha. Haskins: "there seems to be some confusion between the Carthaginian territory and the kingdom of Iugurtha." Numidia, oorspronkelijk het nomadenland, lag ten westen en zuiden van het Carthaagse gebied, en had van 118 tot 106 Iugurtha als leider.

Cf. over Marius' verblijf nog Vell. Pat. 2,19: "inopem vitam in tugurio ruinarum Karthaginensium toleravit", een passage die sterk aan de weergave van Lucanus doet denken. Met de *mapalia* worden hier en in 4,684v. verlaten hutten van Afrikaanse nomaden aangeduid, *cf. Probus ad Verg. G.* 3,340, die het woord definieert als "loca deserta Punica".²¹⁷

"Vacuis mapalibus" is dativus van richting,²¹⁸ frequent bij dichters na *agere*: *cf. Hor. Sat.* 2,5,49 "si quis casus puerum egerit Orco"; Sil. 11,37: "exitio... superbia agebat ... (Capuam)"; Sil. 16,440: "metis ... agebat sese Panchates"; Sil. 12,240 "fugientis agit costis penetrabile telum." *Cf.* verder Sil. 9,285; 2,461; 2,354. Silius Italicus heeft een voorliefde voor deze constructie, die reeds bij Verg. *G.* 3,483 voorkomt: "igneae venis omnibus acta sitis ... adduxerat artus." *Cf. TLL* 1,1377,64vv.

Bij Lucanus komt deze dativus van richting ook voor na andere verba met verwante betekenis: 1,607 "terrae cadit", 6,115 "utero demittere"; *cf.* ook Liv. 5,51,9: "sacra... terrae celavimus".²¹⁹

Onnodig gissen Bentley (*nota*) en Schrader (*ante*) hier t.a.v. "nuda".²²⁰

²¹⁷ *Cf.* uitgebreid over de *mapalia* Hudson-Williams 1969,135.

²¹⁸ *Pace* Housman 1927,190, die kritiek levert op Bourgery's vertaling "poussé vers les douars".

²¹⁹ *Cf.* ook Heitland CIV; Getty ad 1,607.

²²⁰ *Cf.* Pinter, stelling 2.

Weise verklaart eveneens ten onrechte “nuda” = “nuda humo”. Haskins interpreteert *nudus* correct: “waste, desolate”. Cf. Stat. *Th.* 5,16 “nudo ... sub Haemo”. Anders 6,550 “nuda tellure”: op de blote grond, zoals in Verg. *Ecl.* 1,15: “silice in nuda”.

Cf. voor de brachylogie Francken *ad loc.*: “errans ab uno in alterum locum in nuda terra decubuit.”

Triumphare wordt transitief gebruikt door dichters en latere prozaschrijvers. Cf. reeds Verg. *G.* 3,33: “his ... triumphatas utroque ab litore gentis”.²²¹

In “et Poenos pressit cineres” worden het Iugurtha- en het Carthago-motief verweven, cf. *supra*.

91vv. solacia fati / Carthago Mariusque tulit, pariterque iacentes / ignovere deis: Carthago en Marius putten troost uit elkaars ellendige lot en schonken de goden vergiffenis.

Cf. Manil. 47-48: “adiacuit Libycis compar iactura ruinis / (eque crepidinibus cepit Carthaginis urbem) en comm. Housman *ad loc.* Cf. ook *Anth. Lat.* Ries. 415.36-8 (= *PLM* 4, p.66): “o superi, quis fuit ille dies, / quo Marius vidit supra Carthago iacentem - / tertia par illis nulla ruina fuit”; Plut. *Mar.* 40,7; Vell. Pat. 2.19: “inopemque vitam in tugurio ruinarum Carthaginiensium toleravit, cum Marius aspiciens Carthaginem, illa intuens Marius, alter alteri possent esse solatio.”

Aannemelijk is de hypothese van Pichon dat aan deze *sententia*, die Manilius, Lucanus en Velleius Paterculus gemeenschappelijk hebben, een passage bij Livius of een andere Augusteïsche bron ten grondslag ligt.²²²

Cf. voor “solacia fati” 9,878v. “solacia fati / haec petimus”;²²³ Verg. *Aen.* 6,377 “duri solacia casus”; Ov. *Met.* 5,73, 5,191 en 13,598 “solacia mortis”; Luc. 8,314v. “sat magna feram solacia mortis / orbe iacens alio”; op dezelfde

²²¹ Cf. ook Szelest 66 over de *adnotationes ad loc.*

²²² Cf. Pichon 237: “Quant à la *sententia* sur Marius et Carthage se consolant entre eux, comme on la rencontre chez Velleius, il est probable qu'elle figurait déjà, soit chez Tite-Live, soit chez quelque poète de l'époque d'Auguste, où Manilius et Lucain l'ont prise chacun de son côté. Ce n'est qu'une hypothèse, mais elle est fort plausible, et je ne craindrai pas de la reprendre à propos d'autres vers.” Cf. ook Hosius 1893,394; Schwemmler 16, die meer voorbeelden geeft van Manilius-navolging bij Lucanus *in historicis*.

Een fraai voorbeeld van een middeleeuws Lucanus-citaat wordt vermeld door Sanford 1934, 3: “Suger, whose frequent citations are almost evenly distributed between the more and the less familiar lines, showed a little too much of the conscious labor of fitting the quoted word to the action when he wrote: “cum alius mortem, alius exheredationem tantum formidaret, versus ille eis aptari poterat: “solatia ... tulit” (*Vie de Louis le Gros*, éd. Waquet, Paris 1929.92).

²²³ Cf. Hudson-Williams 1954,191.

plaats in het vers Ov. Met. 8,773 en Stat. *Silv.* 2,5,24v. en *Theb.* 9,17 “solacia leti”; Ov. Met. 11,782 “mortis solacia”.²²⁴

Naast *aliter* is *pariter* het enige adverbium op *-iter* dat in poëzie frequent voorkomt.²²⁵

Van boze daden van de goden of het fatum is bij Lucanus vaak sprake,²²⁶ de in “ignovere deis” vervatte notie dat de mens de goden daarvoor vergiffenis schenkt vindt men bv. ook in 4,123, waar Caesar de goden vergiffenis schenkt; cf. ook 9,1103 “... victus posses ignoscere divis” (Caesars lijkrede tot het bebloede hoofd van Pompeius).²²⁷

93. Libycas ibi colligit iras: in Africa ontwikkelde Marius een rancune als die van Hannibal.

De formulering verwijst (zoals Duff en Ehlers in hun vertaling laten blijken) naar de *ira* van Hannibal, cf. Sil. 1,38v. “cunctas sibi belliger induit iras / Hannibal.” Met dezelfde *Libycus furor* wordt Caesar geassocieerd door middel van de vergelijking met een Libische leeuw in 1,205vv.: “sicut squalentibus arvis / aestiferae Libyes viso leo comminus hoste / subsedit dubius, totam dum colligit iram ...”, een passage die teruggaat op de vergelijking van Turnus met een Afrikaanse leeuw in Verg. *Aen.* 12,4-9.²²⁸

Cf. voor “colligit iras” Lucr. 1,723 “colligere iras” en Stat. *Theb.* 12,759 “extrema se colligit ira”,²²⁹ beide op dezelfde plaats in het vers; voor vergelijkbare uitdrukkingen bv. Quintil. 11,3,53 “colligendus est spiritus” en Cic. *Tusc.* 4,78 over *se colligere*. Cf. ook 4,604v. “viresque resumit / in nuda telure iacens” in de Antaeus-passage (4,595v.). Niet ondenkbaar is dat hier op de achtergrond ook het Antaeusverhaal meespeelt.²³⁰

94vv. ut primum fortuna redit, servilia solvit / agmina, conflato saevas ergastula ferro / exeruere manus: toen *Fortuna* weer met hem was, wierf hij een leger door slaven te bevrijden.

Cf. voor deze personificatie van *fortuna* ook comm. ad 72.²³¹

²²⁴ Cf. Steele 1924, 309; Phillips 147.

²²⁵ Cf. Håkanson 1986,37.

²²⁶ Cf. comm. ad 1; Schotes *passim*.

²²⁷ Cf. Schönberger 1968, 98.

²²⁸ Cf. uitgebreid over de parallel Hannibal-Caesar Ahl 1968,159vv.; over de parallel Marius-Caesar Schönberger 1968,98 en inl. ad 67-233 *supra*.

²²⁹ Cf. Michler 16.

²³⁰ Cf. voor het *metus Punicus*-motief comm. ad 45v. en 69.

²³¹ Cf. Schotes 151vv., die een aantal voorbeelden noemt waarin van een dergelijke “per-

Na zijn landing in Telamon vormde Marius een privé-leger van vrijen en slaven. De berichten over de slaven spreken elkaar tegen. Welwei maakt duidelijk dat de groep *fugitivi* niet al te groot geweest zal zijn; "insofern sind die ... Nachrichten, wonach Marius durch Öffnung der *ergastula* eine Armee formiert haben soll, zweifellos topische Übertreibungen" (Welwei 128).²³²

Cicero beschrijft een overeenkomstige gang van zaken m.b.t. Antonius in *Fam.* 11,13,2 "quacumque iit, ergastula solvit, homines abripuit" en *Fam.* 11,10,3 "(Antonium), qui ex fuga cum parvulam manum peditum haberet inermium, ergastula solvendo omneque genus hominum abripiendo satis magnum numerum videtur effecisse."²³³ Shackleton Bailey verklaart *ad loc.* t.a.v. *ergastula solvere*: "best taken literally: "by throwing open the barracoons"; hier dient *ergastulum* echter uiteraard als "slaaf" opgevat te worden. Cf. ook *TLL* 5,2,758 r. 3vv., Colum. 1,3,12 en Florus' versie van deze gebeurtenissen (2,9,11) "servitia - pro nefas - et ergastula armantur ..."²³⁴

Franckens toelichting ad 95 ("conflato ferro tantum solvi poterant cate-nae, quibus collum pedesque constricti") is ontoereikend; evenals bij Verg. *G.* 1,508 "et curvae rigidum falces conflantur in ensem" betekent *conflare ferrum* hier "omsmeden", maken tot iets nieuws (in dit geval wapens), cf. ook *TLL* 4,241,7vv.

"Exeruere manus" betekent "staken de handen uit de mouwen", met Ehlers, niet "livrèrent passage à des hordes" (Bourgery²³⁵), of "gave up" voor "exeruere" (Haskins). Er zijn talrijke parallellen voor deze uitdrukking, bv. Ov. *Fast.* 2,322 "tunicarum vincla relaxat, ut posset magnas exseruisse

---

soonlijke Fortuna" sprake is: 5,292v. 509v. 676v.; 7,250. 547. 601. 648. 815; 9,244v. Cf. overigens ook Van Amerongen ad 5,302, die duidelijk maakt dat Schotes *Fortuna* te sterk met de *genus* identificeert.

²³² App. *B.C.* 1,67,305 vermeldt slechts slaven (500 in getal) van een aantal ballingen, die na de bezetting van Rome eveneens naar Afrika gevlucht waren en nu met Marius terugkeerden. De *ib.* 306 vermeldde 6000 *Mariani* zijn vrijen.

Plut. *Mar.* 41,3-4 rept van 1000 man die Marius bij aankomst in Italië bij zich had. Over de als βαρδαιτοι aangeduide, uit *fugitivi* bestaande lijfwacht van Marius spreekt Plutarchus pas in *Mar.* 43,4, na de eerste excessen. Plut. *Sert.* 5,7 noemt voor hen een getal van 4000 (Oros. 5,19,24 8000). De overige bronnen zijn minder belangrijk (Flor. 2,9,11; *vir. ill.* 67,6 en 69,2; Cic. *schol. Gronov.* p. 286,7-9 Stangl; Oros. 5,19,19; Exuperantius 27).

Volgens Welwei 126vv. is van de verhalen over het bevrijden en bewapenen van slaven slechts weinig historisch serieus te nemen; voor een groot deel betreft het vijandelijke propaganda. Cf. Welwei 130: "Die militärische Bedeutung des Einsatzes von emanziptierten Sklaven im Bürgerkrieg 87 v. Chr. ist in modernen Untersuchungen erheblich überschätzt worden."

²³³ Cf. hierover Welwei 146.

²³⁴ Cf. Westerborg 44, die navolging van Lucanus door Florus aanneemt.

²³⁵ Bourgery vat ook "ergastula" verkeerd op: "les ergastules, où l'on forgeait le fer"; cf. Housman 1927,190.

manus"; cf. *TLL* 5,2,1855,27vv.

96vv. nulli gestanda dabantur / signa ducis, nisi qui scelerum iam fecerat usum / adtuleratque in castra nefas: slechts wie een misdadig verleden had, mocht zich bij hem aansluiten.

Een omkering van alle waarden: terwijl gewoonlijk de legerplaats geen toegang bood aan misdadige elementen, is volgens de anonymus (en volgens Lucanus) een strafblad juist vereist om tot Marius' leger toe te mogen treden.

Usus betekent hier "ervaring", cf. Caesar *B.G.* 4,20 "quem usum belli haberent"; *usus scelerum* ook in Tac. *Ann.* 14,3, waar het gaat over Agrippina: "ministros temptare arduum videbatur mulieris usu scelerum adversus insidias intentae."²³⁶

98B-129. De terugkeer van Marius in Rome en het bloedbad waarmee deze gepaard ging, worden beschreven. Na de steden ten Z.O. van Rome geplunderd te hebben (zo werd de toevoer van voedsel van die kant naar Rome afgesneden) trokken Marius en Cinna Rome binnen (van Marius' verzoek om opheffing van het besluit over zijn ballingschap - verbannen konden immers niet zomaar terugkeren, cf. o.a. Plut. *Mar.* 43,4 - maakt Lucanus geen melding).

Voor het bloedbad cf. o.a. Liv. *Per.* 80: "Cinna et Marius in urbem recepti velut captam eam caedibus et rapinis vastaverunt Cn. Octavio consule occiso et omnibus adversae partis nobilibus trucidatis." Vijf dagen lang leefde Marius zich uit in proscriptions. De moorden werden gepleegd door zijn lijfwacht van *Βαρδιστοί* (cf. comm. ad 94vv.) Deze paramilitaire eenheid werd in de moordpartijen pas gestuit toen Cinna en Sertorius gezamenlijk tegen hen optraden (cf. Plut. *Mar.* 44,10; *Sert.* 5). Opgemerkt dient te worden dat dit bloedbad pas in de bronnen van de eerste eeuw n. Chr. vermeld wordt. Slechts Catulus wordt algemeen aangeduid als slachtoffer van Marius' wraak: hij had op Marius' verbanning aangedrongen, nu deed Marius hem een proces aan (cf. Cic. *Tusc.* 5,56; Plut. *Mar.* 44,8).²³⁷ Vele van de *scelera* waarvan hier sprake is zouden volgens Cicero aan Cinna toegeschreven moeten worden, cf. *Brut.* 307; *N.D.* 3,80; *Tusc.* 5,55.²³⁸

²³⁶ Volgens Robbert 64 is Tacitus hier door Lucanus beïnvloed.

²³⁷ Cf. Carney in *KP* 3,1032 s.v. Marius 2; Van Ooteghem 1964,317v.

²³⁸ Cf. Gruen 1968,231: "Responsibility for the murders is difficult to fix and conjecture generally unrewarding"; Badian 1964,221v.: "The sources on the massacre of 87 divide the blame between Cinna and Marius, according to the point they wish to make"; cf. *ib.* voor meer literatuur.

98vv. pro fata, quis ille, / quis fuit ille dies, Marius quo moenia victor / corripuit, quantoque gradu mors saeva cucurrit! De intocht van de zegevierende Marius in Rome ging met zeer veel bloedvergieten gepaard.

Cf. voor de uitroep "pro fata" 5,57 "pro tristia fata"; 6,305; 7,411 "o sors durissima fati"; 8,597; 9,1046. Het pathos wordt verder verhoogd door anafoor en allitteratie.²³⁹

Schotes 119merkt terecht op dat op al deze plaatsen ontzetting blijkt over de manier waarop de wereld geregeerd wordt; hij ziet 4,194 "pro numine fata sinistro / exigua requie tantas augentia clades" als het hoogtepunt in dit verband.²⁴⁰ De interiectie *pro* geeft bij Lucanus telkens smartelijke verbazing en afschuw weer, *cf.* 3.73. 241; 4,96. 194. 231; 5,57; 6,305; 7,411; 8,597; 10,47. 77. 146. 410.

Lucanus volgt hier Ovidius na: *cf.* *Ov. Am.* 3,12,1 "quis fuit ille dies, quo tristia semper amanti / omina non albae concinuistis aves"; *cf.* *Stat. Theb.* 1,165v. "quis tum mihi, saeve, quis fuit ille dies" en *ib.* 12,698 "quis fuit ille dies, tanto cum sanguine Thebis pax inventa perit."²⁴¹

Woorden als *victor* en *vincere* hebben bij Lucanus steeds een wrange klank, *cf.* bv. 111v. "cruentus / victor"; voor Lucanus' afschuw van iedere overwinnaar 2,283v. en zeer sterk 7,120vv.; 7,706 "vincere peius erat".²⁴²

Cf. voor "corripuit" *Verg. Aen.* 11,899v. "ingruere infensos hostes et Marte secundo / omnia corripuisse"; *Liv. Perioch.* 43 "P. Licinius Crassus complures in Graecia urbes expugnavit et crudeliter corripuit"; *Stat. Theb.* 3,248 "ipse manu Thebas correptaque moenia fundo / excutiam"; *Val. Max.* 2,9 *praef.* "expugnentur licet urbes, corripiuntur gentes." *Cf.* verder *TLL* 4,1041,28: "i.q. diripere vel depopulari".

Gradus wordt algemeen gebruikt i.v.m. de beweging van abstracta: met betrekking tot de dood bv. *Hor. C.* 1,3,17 "quem mortis timuit gradum"; *ib.* 1,3,33 "semotique prius tarda necessitas leti corripuit gradum"; *cf.* ook *Carm. Epigr.* 1406,2 "dura ... frangit parvorum morte parentes condicio rapido praecipitata gradu".

Saevus is één van de frequentste epitheta bij *mors*, *cf.* bv. 3,605 "discrevit mors saeva viros." De dood verschijnt hier gepersonifieerd als een monster; *cf.* voor een personificatie van de dood die sterk aan dit vers doet denken *Sil.* 13.560v. "has passim nigrum pandens mors lurida rictum / itque reditque

²³⁹ *Cf.* Marti 1964.180.

²⁴⁰ Ook Due 1962,119 merkt op dat protest tegen de wreedheid van het noodlot in het hele gedicht voelbaar is.

²⁴¹ *Cf.* Michler 9; Housman 1933,15.

²⁴² *Cf.* Flume 16v. Uit een dergelijke opvatting van Lucanus blijkt zijn geschiedfilosofisch pessimisme. In historische successen manifesteert zich niet het goede, maar het kwade.

vias et portis omnibus errat”,²⁴³ cf. ook 75 en comm. *ad loc.*

101v. nobilitas cum plebe perit, lateque vagatus / ensis, et a nullo revocatum pectore ferrum: in alle rangen van de bevolking werd zonder onderscheid gemoord.

Cf. voor “nobilitas cum plebe perit” Claud. *Eutr.* 2,64v. “huc plebe senatus / permixta ...”, waar ook de context vergelijkbaar is: cf. comm. ad 113v.²⁴⁴ *Nobilitas* wordt frequent gebruikt als *abstractum pro concreto*, cf. bv. Cic. *Verr.* 1,35; *Planc.* 18; Caes. *B.G.* 6,12,3; Sall. *Cat.* 23,6 “nobilitas invidia aestuabat.”

Dezelfde formulering als hier gekozen wordt voor het zwaard, dat ongebreideld alom moordt, gebruikt Lucr. 6,152 voor het vuur: “si per montis flamma vegetur”; zo ook Liv. 24,47,16 “extra portam late vagatus ignis ... multa absumpsit.” Dezelfde uitdrukking wordt ook gebezigd voor het zich verspreiden van ziektes, cf. bv. Lucr. 5,220v. “cur anni tempora morbos / apportant? Quare mors immatura vagatur?”; Liv. 3,7,7: “per ignota capita late est vagata vis morbi” en Plin. *Nat.* 26,1. De echo’s die de formulering oproept, benadrukken de vernietigende werking van de wapens. Dat er sprake is van een metafoor uit de sfeer van ziekte blijkt uit de voortzetting in 141vv.,²⁴⁵ waar Sulla’s al te drastische remedie beschreven wordt.

Late is een van de weinige in poëzie frequente adverbia op -e; Lucanus gebruikt het 15 maal, cf. bv. in dit boek nog 622; 671.²⁴⁶

Cf. voor het gebruik van *ensis* resp. *gladius* in poëzie comm. ad 115.

Revocare wordt hier gebruikt zoals in Val. Max. 5,4, *ext.* 6, “paene iam impressum iugulo mucronem revocavit.”

103v. stat cruor in templis, multaque rubentia caede / lubrica saxa madent: de slachtpartijen hielden zelfs bij de tempels geen halt.

“Stat” dient men hier uiteraard niet met Haskins op te vatten als “is conspicuous” (H. vergelijkt Hor. *C.* 1,9,1: “vides ut alta stet nive candidum / Soracte” en Ov. *Met.* 12,401v. “sic tergum sessile sic stant / pectora celsa toris”), maar met het *OLD* te rubriceren onder “to lie in pools, lie stagnant”, zoals in Hor. *C.* 3,27,9 “antequam stantis repetat paludes” en Sen. *Nat.* 3,2,1

²⁴³ Cf. Tasler 240, O. Zwieler over Axelson, *Korruptelenkult*, in *Gnomon* 42 (1970), 272 n.3, waar Z. erop wijst dat Seneca in *H O* 1218vv. en elders nauw aansluit bij Lucanus’ beschrijving van verschillende gruwelijke manieren van sterven

²⁴⁴ Cf. Bruère 1964,245

²⁴⁵ Cf. Schrijvers 1988,345v. en comm. ad 56 vv.

²⁴⁶ Cf. Håkanson 1986,32

“aut stant omnes aquae, aut eunt.”

Cf. voor een vergelijkbare context Sil. 4,162v. “arva natant, altusque virum cruor, altus equorum / lubrica belligerae sorbet vestigia turmae” en 10,461v. “per lubrica pingui / stante cruore soli et mulcata cadavera caede ...” in een passage die in bloederigheid niet voor die van Lucanus onderdoet. Ook reeds Ov. *Met.* 5,76v. “sanguine, quo late tellus madefacta tepebat / conciderant lapsi”, in de gruwelijke Phineus-episode.

Bourgery's vertaling “des mares de sang montent devant les temples” is uiteraard onjuist: de gruwelen werden nu juist *in* de tempels bedreven.²⁴⁷

De beschrijving van de glibberigheid van de stenen is door Claud. *Ruf.* 2,431v. uitgewerkt: “laceros iuvat ire per artus / pressaque calcato vestigia sanguine tingui.”

Cf. Ov. *Met.* 11,18v. “tum denique saxa / non exauditi rubuerunt sanguine vatis” (*h.l.* vorm van *rubescere*) over de dood van Orpheus.

Cf. voor *caedes* met de betekenis “bloed” bv. Catull. 64,368 “alta Polyxenia madefient caede sepulcra” en Verg. *Aen.* 9,818; Hor. *C.* 2,1,35, Ov. *A.A.* 2,1,35 en Stat. *Theb.* 5,249; letterlijke navolging bij Sil. 2,17 “tela rubentia caede”.²⁴⁸

Voor *lubricus*, een populair woord in het epos van de zilveren latiniteit voor dit soort beschrijvingen, cf. comm. ad 103 *supra* en verder Stat. *Theb.* 9,200 “caede nova iam lubrica tellus”; *ib.* 10,846 “lubrica sanguine turris”; *ib.* 12,283 “per lubrica tabo gramina” en Sil. 14,433 “per lubrica sanguine transtra”. Cf. ook Amm. 16,12,53 “pars per limosum et lubricum solum in sociorum cruore lapsi”.

104vv. nulli sua profuit aetas: / non senis extremum piguit vergentibus annis / praecepisse diem, nec primo in limine vitae / infantis miseri nascentia rumpere fata: ook leeftijd vormde geen beletsel: grijsaards zowel als pasgeborenen werden afgemaakt.

“Nulli sua profuit aetas”, anders dan in de woorden waarmee Nisus Euryalus meedeelt dat deze vanwege zijn jeugd het meest recht heeft op leven, cf. Verg. *Aen.* 9,212: “tua vita dignior aetas”; cf. Ov. *Met.* 10,615 “non me movet ipse, sed aetas” (Atalanta over Hippomenes.) Cf. voor de formulering Claud. *Ruf.* 2,428 “senibus non obstitit aetas.”²⁴⁹

Duidelijk beïnvloed door deze passage is Claud. *Ruf.* 1,245-250: “non flectitur annis, / non aetate labat: iuvenum rorantia colla / ante patrum vultus

²⁴⁷ Cf. Housman 1927,189.

²⁴⁸ Cf. Meyer 1924,12.

²⁴⁹ Cf. Bruère 1964,237.

stricta cecidere securi; / ibat grandaevus nato moriente superstes / post trabeas exul. quis prodere tanta relatu / funera, quis caedes possit deflere nefandas?" Van dit fragment is "rorantia colla" aan Luc. 123 ontleend; Claud. 249 is ontleend aan Luc. 118v. (eerder dan aan Verg. *Aen.* 2,361v., getuige de overeenkomst *deflere* (Claud. 250) - *flere* (Luc. 119). Claudianus' "post trabeas exul" gaat terug op 2,69v. "post ... triumphos exul".²⁵⁰

Eveneens door Lucanus beïnvloed is Claud. *Ruf.* 2,67: "nec canos prodesset seni puerique cruore / maternos undare sinus".

De gedachte komt geheel terug bij Stat. *Theb.* 5,148vv., zij het dat de woordkeus daar volledig verschillend is en er niet van een *Negationsantithese* gebruik gemaakt wordt: "furor omnibus idem; / idem animus solare domos iuvenumque senumque / praecipitare colus plenisque adfrangere parvos / uberibus ferroque omnes exire per annos."²⁵¹ Een overeenkomst tussen beide passages is wel dat zowel Lucanus ("nulli sua profuit aetas") als Statius ("furor omnibus idem") aan de beschrijving een korte *sententia*-achtige frase laten voorafgaan.

Cf. over dit versnellen van de sterfdag van grijsaard en zuigeling Schotes 133v.; *cf.* voor het thema nog 9,639, waar over Medusa gezegd wordt: "ra-puit dubitantia fata" en 3,392, waar het *fatum* ook door een andere macht gedwarsboomd lijkt te worden.²⁵²

De uitdrukking "vergentibus annis / in senium" wordt in 1,129v. m.b.t. Pompeius gebruikt; *cf.* Stat. *Silv.* 4,4,70 "vergimur in senium";²⁵³ Sen. *Clem.* 1,11,1 gebruikt m.b.t. Augustus niet het pejoratieve *senium*, maar de neutrale term *senectus*: "in senectutem annis vergentibus." *Vergere* wordt frequent gebruikt voor het weergeven van een tijdsproces, *cf.* bv. Liv. 44,36,1 "hora diei cum ad meridiem vergebat."

Voor de gedachte van een gelijktijdig en gemeenschappelijk doodslot voor velen *cf.* ook nog 1,650v. "extremi multorum tempus in unum / convenere dies"; 6,619 "cum tanta novae sit copia mortis"; 6,632 "fata peremptorum pendent iam multa virorum"; 7,90 "... sitque hominum magnae lux ista novissima parti".

De door Housman verkozen lezing "praecepisse" (PVA) lijkt de voorkeur te verdienen boven *praecipitasse*, *cf.* bv. Flor. *Ept.* 3,9,4 "(Ptolemaeus) ... veneno fata praecepit" en 4,12,50 "certatim igne ferro ... venenoque ... praecepere mortem." Wel zijn ook bij deze plaatsen *variae lectiones* voor-

²⁵⁰ *Cf.* Bruère 1964,228.

²⁵¹ *Cf.* Steele 1924,313.

²⁵² *Cf.* voor meer voorbeelden Schotes 132v en comm ad v. 581. Een en ander is onver-nigbaar met Schotes' opmerking (137) dat in Lucanus' visie het *fatum* nooit beïnvloed kan worden.

²⁵³ *Cf.* Michler 8.

handen, cf. *TLL* 10,2,451 r. 45 vv.

Limē wordt vaak gebruikt i.v.m. begin en einde van het leven, cf. bv. voor het laatste Catull. 68,4 "ut ... a mortis limine restituum ..." of Lucr. 2,360 "leti limen". Cf. i.v.m. geboorte Lucr. 3,681: "cum gignimur et vitae cum limen inimus". Cf. voor het pleonasme *primum limen* ook Verg. *Aen.* 6,427v. "infantumque animae flentes, in limine primo / quos dulcis vitae exsortis et ab ubere raptos / abstulit atra dies et funere mersit acerbo", waarvan de onderhavige passage vermoedelijk een navolging is (cf. Norden *ad loc.*); Sen. *H.F.* 1132vv. "ite innocuae, / quas in primo limine vitae / scelus oppressit patriusque furor", waar het koor vertederd wordt door Hercules' kinderen;²⁵⁴ Stat. *Theb.* 5,535 "prima ad limina vitae"; *Silv.* 2,1,38; 4,2,13; *Theb.* 5,260; 7,166 "limine vitae"; Prud. *Cath.* 12,126 "salvete, flores martyrum, / quos lucis ipso in limine / Christi insecutor sustulit / ceu turbo nascentes rosas." De formulering werd ook op grafstenen nagevolgd, cf. Bücheler, *Carm. Epigr.* 567,4: "rapuit quam mors in limine vitae"; 569,3 "vitaeque e limine raptus".²⁵⁵

"Fata" staat voor *vita*; "nascentia" = beginnend, cf. o.a. Cic. *Catil.* 1,30 "coniurationem nascentem", Mart. 5,5,3 "nascentes ... curas", Quint. *Decl.* 13,10 "nascentem licentiam".

108v. crimine quo parvi caedem potuere mereri? / sed satis est iam posse mori: dat deze zuigelingen konden sterven vormde voldoende grond om hen te vermoorden.

De slot-sententia "sed satis est iam posse mori" geeft aan dat in een burgeroorlog alle verhoudingen omgekeerd zijn.²⁵⁶ De dichter zoekt naar een motivering voor de gruwelen en vindt slechts deze absurde verklaring. Cf. voor vergelijkbare paradoxen bv. 1,504 "in bellum fugitur"; 5,294v. "irato

²⁵⁴ Cf. Hosius 1892, 344; Tasler 240; Morris 130; uitgebreid over de Seneca-navolging Wanke 134: "Die Hypallage "in primo limine vitae" (*H.F.* 1133), die bereits ein Doppelausdruck ist für *prima vita*, verstärkt Lucan durch eine weitere metonymie: "nec primo in limine vitae / infantis miseri nascentia rumpere fata". Wanke beschouwt het als typerend voor Lucanus dat hij niet met een hypallage genoegen neemt, maar dat hij de overgeleverde uitdrukking met nog meer *figuren* uitbreidt. Deze neiging is volgens haar vooral goed waarneembaar in motiefparallelēn met Seneca.

²⁵⁵ Cf. Hosius 1895,295; voor meer voorbeelden Michler 14; Pichon 247 hierover: "Ces additions, un peu pénibles, mais propres à augmenter la rigueur expressive de la phrase, sont tout à fait dans le goût de Lucain".

²⁵⁶ Cf. Wanke 129 ("Sterbenkönnen, eine selbstverständliche Eigenschaft des Menschen, wird als besonderes Gut angesehen") voor een waardevolle beschouwing over dergelijke "paradoxen Pointen". Wanke 157 ruikt de passage uit haar verband (in een beschouwing over sterven als positieve daad tegenover het leven als straf.)

milite pax erit"; 6,191v. "parque novum Fortuna videt concurrere, bellum / atque virum."²⁵⁷

Cf. voor de formulering van v. 108 Stat. *Silv.* 5,4,1 "crimine quo merui ..."²⁵⁸ en vooral Sedul. *Carm. Pasch.* 2,117vv. "quo crimine simplex / turba perit? cur qui vixdum potuere creari / iam meruere mori? furor est in rege cruento, / non ratio", in een ook voorts sterk door Lucanus beïnvloede episode. Cf. voor de financiële metafoor ("mereri / satis") comm. ad 60-63.

Deze passage als geheel is een voorbeeld van wat Nowak een *Negationsantithese* noemt: iets wordt benadrukt door het te plaatsen tegenover datgene wat niet het geval is; hier wordt de wreedheid geaccentueerd door te wijzen op het ontbreken van mededogen voor zelfs de kwetsbaarste groepen van de bevolking.²⁵⁹

109v. trahit ipse furoris / impetus, et visum lenti quaesisse nocentem: men moordde in een roes, naar mogelijke schuld van een slachtoffer zoeken gold als tijdverspilling.

Trahere met de betekenis "meeslepen" i.v.m. een gemoedtoestand ook in 5,130 v. "Quid spes ... te ... trahit." Cf. 6,29v. "Hic avidam belli rapuit spes improba mentem / Caesaris".

De verbinding *furoris impetus* ook bij Cic. *Dom.* 119 "est inventus tribunus plebis qui, consularibus copiis instructus, omni impetu furoris in eum civem inruerit quem perculsum ipsa res publica suis manibus extolleret."

Cf. voor het *furor*-begrip comm. ad 83; *ib.* voor de vaste plaats in het vers van de drielettergrepige vormen van het woord.

"Et visum lenti, quaesisse nocentem" vormt een tweede paradox, die de woorden "satis est iam posse mori" in absurditeit nog overtreft: wie naar een schuldige zoekt wordt als sloom beschouwd.

Op deze plaats dient *lentus* niet zoals het OLD (sub 4c) doet als "slow-witted, dull, obtuse" geïnterpreteerd te worden; meer toepasselijk is "tardy in taking action (OLD 7a s.v. *lentus*), cf. voor deze betekenis ook 10,398: "non lentus Achillas suadenti parere nefas".

Cf. voor het gebruik van de inf. perf. omwille van het metrum LHS 352; voor het substantivische "nocentem" comm. ad 143v.

²⁵⁷ Cf. ook Nowak 5-116 (*Pathossteigerung durch abschliessendes Paradoxon*) en Wanke 129v.

²⁵⁸ Cf. Michler 8.

²⁵⁹ Vaak fungeert de *Negationsantithese* als aanzet tot een paradox; soms wordt die paradox gevormd door het tweede (positieve) lid van de *Negationsantithese*, zoals bv. hier, maar ook in 3,103-108. 388-392; 4,306-308; 4,769-772. 784-787; 6,95-100. 343-347; 9,113-116; 9,1104-1108. Cf. Nowak 133vv.; cf. Van Amerongen 202, 273, 285v.

111. in numerum pars magna perit: velen stierven slechts om voor een rond aantal te zorgen.

Cf. voor het finaal / consecutieve *in* LHS 274 en Obermeier 26. Het komt vóór Livius zelden voor en wordt door Lucanus vaak gebruikt in plaats van het gewonere *ad*, *cf.* 5,683 “quae nos viles animas in fata relinquo?”; 1,181; 5,525. 742.; 7,609; 8,600; 9,258. 620; 10,505.; Ov. *Ep.* 7,149 “hos ... populos in dotem ... accipe”; Tac. *Ann.* 16,10 “quem ... exsolvit Nero in praemium accusationis.”²⁶⁰ Het heeft *ad* bij Lucanus bijna volledig verdrongen. Van de meer dan 20 plaatsen geeft Obermeier er slechts enkele: 2,151; 5,67 “in ancipites eventus descendere”; 5,525 “scintillam pavit in commotos ignes”; 7,609 “pectora pulsans spiritus in vocem”; 9,258; 10,505v; met adiectivum 1,181 “avidumque in tempora foenus”.²⁶¹

“In numerum” wordt door Haskins correct vertaald als: “to swell the numbers, to make up the tale”, hetgeen uiteraard een absurd en weersprekend motief voor de slachtpartij is. *Cf.* voor de uitdrukking Sen. *Clem.* 1,5,7 “... princeps alios ex civibus suis, quia utiles bonique sunt, libens videat, alios in numerum relinquat; quosdam esse gaudeat, quosdam patiat”; Vell. Pat. 2,73 “servitia fugitivosque in numerum sui exercitus recipiens”; Tac. *Ann.* 15,71 “Cluvidieno Quietio, Iulio Agrippae ... velut in agmen et numerum, Aegaei maris insulae permittuntur” en Furneaux *ad loc.*²⁶²

111vv. rapuitque cruentus / victor ab ignota voltus cervice recisos / dum vacua pudet ire manu: men hakte een onbekende het hoofd af om niet met lege handen te staan.

Een mededeling die verwant is aan de vorige: ook hier wordt een absurd motief tot moorden aangevoerd. De zin dient opgevat te worden als “cruentus victor recidit ... rapuitque”; de vertalingen van Bourgery en Duff, die een verschillende *agens* veronderstellen bij de twee verba, zijn niet correct.

Van duidelijke navolging is sprake bij Claudianus *Ruf.* 2,409 “et non infecto puduit mucrone reverti”, waar gesproken wordt over de schaamte die Rufinus’ moordenaars gevoeld zouden hebben als hun zwaarden vrij van bloed gebleven waren.²⁶³

Claudianus creëert een paradox in de trant van Lucanus bij de beschrijving van een bloedbad in *Ruf.* 2,68v.: “inmensa voluptas / et risus plerumque

²⁶⁰ *Cf.* Obermeier 26; Perlmutter 89; KSt 1,345 A4; *OLD s.v. in* 21; Heinsius ad Claud. *In Ruf.* 1,151; Owen ad Ov. *Tr.* 2,409.

²⁶¹ *Cf.* Obermeier 26.

²⁶² *Cf.* Robbert 83v.

²⁶³ *Cf.* Bruère 1964,237.

subit; dolor afficit unus, / quod feriat non ipse manu." Lucanus-imitatie blijkt daar behalve uit de verwantschap in gedachte ook uit *manu*, dat op dezelfde plaats in het vers staat.

Het verbum *rapere* wordt vanaf Vergilius in toenemende mate gebruikt ter verhoging van de expressie.²⁶⁴

Cf. voor "cruentus victor" (collectieve singularis) v. 156 (waar de uitdrukking voor Sulla gebruikt wordt) en 5,758 (m.b.t. Caesar). *Cruentus* in de betekenis "bloeddorstig", "bloed vergietend" is algemeen, cf. bij Lucanus nog 4,789 (Hannibal); 4,822 (Cinna); 4,609 (*malum*).²⁶⁵

"Vultus" komt vaak als poëtische pluralis voor, cf. bv. Ov. *Met.* 8,529v. "pulvere canitiem genitor vultusque seniles / foedat".

Cf. voor "cervice recisos" v. 172; 9,214; Sil. 11,478; Stat. *Theb.* 10,516 "cervice recisum".²⁶⁶

"Dum vacua pudet ire manu" is een paradox van het cynische type dat bij Lucanus zeer algemeen is. Terwijl *pudor* nog zacht uitgedrukt is voor wat men normaliter met een dergelijke buit in handen zou voelen, wordt het hier beschamend genoemd met lege handen te vertrekken uit het bloedbad.

"Vacua manu" is evenals *vacuis manibus* met *abire* of *redire* een vaste uitdrukking, cf. bv. Mart. 6,72,5 "dum non vult vacua manu redire"; Apul. *Met.* 3,17 "ne prorsus vacuis manibus redirem"; Sen. *Brev. Vit.* 14,5 "... nemo quemquam vacuis a se manibus abire patietur."

113v. spes una salutis / oscula pollutae fixisse trementia dextrae: een bange kus te (mogen) drukken op Marius' moordenaarshand was de enige manier om gespaard te blijven.

Marius had zijn βαρδαιῶτες bevolen dat iedereen wie hij niet zijn hand aanbod om te kussen, ter dood gebracht moest worden. Cf. voor deze *topos* in de Marius-beschrijving Florus 2,19,16 "Ancharius ipso vidente Mario confossus est, quia fatalem illam scilicet manum non porrexerat salutanti"²⁶⁷; Augustinus *De civ. dei* 3,27 "in ipsius autem Marii oculis continuo feriebantur, quibus salutantibus dexteram porrigere noluisset"; App. *B.C.* 1,73; Plut. *Mar.* 43; Cass. Dio *fr.* 102,10;²⁶⁸ cf. ook comm. ad 126.

Op dezelfde wijze vernederen senaat en volk van Byzantium zich voor

²⁶⁴ Cf. Hubner 1975, 206 "Das Verbum findet sich bei Lucr. 5x, Verg. (*Aen.*) 57x, Ov. (*Met.*) 77x, Lucan 110x, Stat. (*Theb.*) 103x, Sil. 122x"

²⁶⁵ Cf. uitgebreid Hubner 1972, 585

²⁶⁶ Cf. Michler 24

²⁶⁷ Cf. voor deze Ancharius (die ook bij Appianus en Plutarchus voorkomt en in de *adnotationes* "Euanthius" genoemd wordt) uitgebreid Rawson 165v

²⁶⁸ Cf. Grotius *ad loc.* en vooral Kuppers 450v

Eutropius in Claud. *Eutr.* 2,66-68: "advolvi genibus, contingere dextram / ambitus et votum deformibus oscula rugis / figere"; een mogelijke echo van dit pardon is dan ook Claud. *Eutr.* 2,53 "mora supplicii".²⁶⁹ *cf.* voor meer Lucanus-ontleningen in deze Claudianus-passage comm. ad 116v.

"Spes una salutis" is een populair verseinde, *cf.* 5,636; Sil. 15,402; *cf.* ook Val. Fl. 7,272 "spes et via sola salutis"; Verg. *Aen.* 2,354 "una salus victis, nullam sperare salutem"; "una salus"; 5,575 "sola salus";²⁷⁰ Ov. *Tr.* 1,2,33 "nec spes est ulla salutis"; Oct. 331. 906 "spes est nulla salutis"; Claud. *Eutr.* 2,276 "spes nulla salutis"; Luc. 1,496 "unica rebus spes" en Sil. 4,815 "spes ... unica rerum"; Auson. *vers. paschal.* (3,2 Peip.) 22.²⁷¹

Cf. voor *pollutus* in de betekenis "bezoedeld, met bloed bekleet" 1,429 "caesi pollutus foedere Cottae"; Stat. *Theb.* 2,113 "pollutus ... fraterno sanguine Tydeus"; Tac. *Hist.* 4,56 "sanguine ducum pollutos"; Juv. 8,218 "nec Electrae iugulo se polluit"; *cf.* ook comm. ad 480.

De *manus dextra* wordt hier vermeld omdat het de hand is die het zwaard draagt. *Cf.* ook Sil. 4,16v, waar *dextra* = *ictus* : "multas / passurus dextras atque ... vulnera thorax".

"Trementia" is een geval van hypallage: men zou *trementem* verwachten.

115vv. mille licet gladii mortis nova signa sequantur, / degener o populus, vix saecula longa decorum / sic meruisse viris, nedum breve dedecus aevi / et vitam dum Sulla redit: ook al staan er duizend soldaten klaar om Marius' bevelen uit te voeren, dan nog is het oneervol zijn rechterhand te kussen om een lang leven te verwerven, laat staan een kort en eerloos respijt tot de terugkeer van Sulla.

Cf. voor een verwante gedachte Claud. *Eutr.* 2,54vv. "haud equidem contra tot signa Camillo / detulerim fascas, nedum (pro sexus!) inertis / mancipio, cui, cuncta licet responsa iuberent / hortantesque licet sponderent prospera divi, / turpe fuit cessisse viros", waarin behalve door de overeenkomst in gedachtengang (ook bij Claudianus is er sprake van een *breve dedecus aevi*, waarin Eutropius een schrikbewind uitoefent) de verwantschap door de woordkeus en de structuur (ook bij Claudianus vindt men een interjectie) benadrukt wordt.²⁷²

Gladius (door Lucanus frequent gebruikt i.p.v. het te verheven *ensis*²⁷³)

²⁶⁹ *Cf.* Bruère 244v.

²⁷⁰ *Cf.* Steele 1924, 304.

²⁷¹ *Cf.* Meyer 1924,10; Hosius 1892.1,465 over mogelijke navolging van Lucanus' woorden in inscripties.

²⁷² *Cf.* Bruère 1964,244v.

²⁷³ Hij gebruikt *ensis* 53 maal, *gladius* 45 maal. Bij Vergilius is de verhouding 64:5; *cf.*

kan men hier opvatten als “dood door het zwaard”, als in Sen. *Cons. Pol.* 13,4: “nec per singulas horas gladium aspectant”; beter lijkt in verband met “signa sequantur” de interpretatie “soldaten die het zwaard gebruiken”, cf. 3,323 “... ut gladiis egeant civilia bella coactis”.

In “mortis nova signa” dient men niet met Ehlers (“Standarte des Todes”) of Luck (“Fahnen des Todes”) *signum* als militaire term op te vatten: bedoeld is het niet reiken van de hand door Marius, hetgeen het doodvonnis impliceerde. Cf. ook reeds Bentley *ad loc.*: “si vultum avertisset Marius, si non resalutasset, si manum ad osculandum prensatam retraxisset”.

Cf. voor de constructie bv. Caes. *B. G.* 2,21,3 “proclii committendi signum dedit”.

Sequi in de betekenis “gehoorzamen” ook bv. in 6.492 “quis labor hic superis cantus herbasque sequendi”.

Dat *degener* één van Lucanus’ lievelingswoorden is, zal geen verbazing wekken. Hij gebruikt het 13 maal, in dit boek ook nog in v. 523. Daar komt het voor in een context die verwant is aan dit vers: (522v.) “Romamne petes pacisque recessus / degener.” In 523 merkt Domitius op (nadat zijn leven door Caesar gespaard is) dat hij “degener” zou zijn als hij zo’n leven zou aannemen; in het onderhavige vers is sprake van een volk dat “degener” is, omdat het kiest voor de “breve dedecus aevi / et vitam dum Sulla redit.” In v. 523 is sprake van een Romein die het *degener* zijn vermijdt, hier vallen vele Romeinen in dit opzicht wel door de mand.

In 1,365, waar Laelius zijn loyaliteit aan Caesar belooft en opmerkt “degenerem patiere togam regnumque senatus?” (nl. in plaats van de burgeroorlog te voeren en te winnen) is van een opmerkelijke betekenisverschuiving sprake: daar wordt het woord gebruikt door een aanhanger van Caesar en duidt het datgene aan wat in elk geval voor Lucanus allerminst als *degener* zal gelden.

De *Commenta* merken over “degener” op: “oblitus dignitatis suae”.

Zoals in 2,116 en 523 *degener* in verband staat met de keuze tussen leven en dood, is dat ook het geval bij Tac. *Ann.* 3.85, waar van Vitellius wordt gezegd: “una vox non degeneris animi excepta, cum tribuno insultanti se tamen imperatorem eius fuisse respondit, ac deinde ingestis vulneribus concidit”.

Mayer²⁷⁴ wijst t.a.v. “degener ... decorum” terecht op de plaatsing van de tegengestelde woorden aan begin en eind van het vers en het aldus bena-

voor een overzicht van het gebruik bij andere dichters *TLL* 5,2,608,38vv. Om dezelfde reden geeft Lucanus de voorkeur aan *cadaver* boven *corpus*; misschien is dit de *vilitas verborum* waarop Eumolpus in Petr. *Sat.* 118,4 kritiek uit (anders George 1974,122 n.2).

²⁷⁴ Comm. ad 8,36, p.87 Cf. ook Hübner 1972,587.

drukte contrast. Andere voorbeelden daarvan zijn 1,260 “rura ... pontus”; 2,233 “praeteriti ... futuri”; 3,140; 4,606 “arvorum ... aequor”; 6,401 “terrenum ... undas”; 8,158 “stantis ... victo”; 8,515 “victori ... cadenti”. Ook bij andere dichters treft men dit procédé aan: Pl. *Most.* 509 “vivum ... mortui”; Lucr. 1,457 “adventu ... obituque”; Verg. *Aen.* 8,485 “mortua... vivis”; Hor. *C.* 4,5,39 “sicci ... uvidi” en *Ep.* 1,5,20 “contracta ... solutum”. In een aantal van deze gevallen loopt de zin door vanuit de voorgaande, of vindt voortzetting in de volgende versregel; niettemin is het effect van het stijlmiddel duidelijk.

Obermeiers opmerking dat om metrische redenen de vocativus (ook reeds bij dichters uit de Augusteïsche periode) regelmatig wordt vervangen door de nominativus, is op deze passage niet van toepassing; LHS kwalificeert *populus* terecht als een “Ausruksnominativ”.²⁷⁵

Merere/i wordt vaker verbonden met een immaterieel object, cf. bv. Tac. *Ann.* 4,36 “amisere libertatem, quam bello Mithridatis meruerant”, maar de verbinding met “saecula” is gedurfd. *Merere* met de tijd van leven als object vindt men ook in 9,272 en 275. De gedachtengang daar is vergelijkbaar met deze passage: in het negende boek houdt Cato de opstandige Cilicische hulp-troepen in bedwang met o.a. de woorden 272 vv. “vadite securi; meruistis iudice vitam / Caesare non armis, non obsidione subacti. / o famuli turpes, domini post fata prioris / itis ad heredem. Cur non maiora mereri / quam vitam veniamque libet?...”. De verwantschap tussen 2,116v., 2,522v. en 9,272vv. is opmerkelijk: telkens is sprake van een mogelijke keuze voor een goedkoop en verwerpelijk leven, een keuze die wordt afgekeurd. Men mag hier wellicht denken aan het thema van Hercules op de tweesprong; Hercules speelt in de gedachtenwereld van de Stoa een belangrijke rol. Cf. voor de financiële metafoor comm. ad 60-63.

Cf. voor “dedecus aevi” nog Tac. *Hist.* 3,61 “praesidii dedecus”; voor *aevum* in de betekenis leeftijd 8,27 “longius aevum”.

Sulla wordt hier voor de eerste keer in dit boek genoemd, in een ominieuze context.

118v. cui funera volgi / flere vacet? Wie zou genoeg tijd hebben om de doden onder de massa te bewenen?

Deze retorische vraag wordt nagevolgd door Claud. *Ruf.* 1.249v. “quis prodere tanta relatu / funera, quis caedes possit deflere nefandas?”; cf. ook comm. ad 104-107.²⁷⁶

²⁷⁵ Cf. Obermeier 35; LHS 24, Viansino 74 spreekt ten onrechte van apostrophe.

²⁷⁶ Cf. Bruère 228

Flere komt als transitief verbum reeds bij dichters uit de Augusteïsche periode voor. Cf. bij Luc. ook 2,165; 6,306; 7,37.²⁷⁷

Voor dit gebruik van "vacet" cf. bv. Verg. *Aen.* 1,372v. "si ... pergam / et vacet annalis nostrorum audire laborum"; Ov. *Met.* 5,333v. "forsitan otia non sint, / nec nostris praebere vacet tibi cantibus aures".

119-29. In de volgende elf verzen treedt Marius als *exemplum crudelitatis* op; cf. daarover Cic. *De Or.* 3,10; Sen. *De Ira* 2,2,3; *Ben.* 5,16,2; bij Lucanus nog v. 99 en 4,822 "Mariusque ferox"²⁷⁸. Nadat de dichter in de voorgaande verzen heeft opgemerkt dat het onbegonnen werk zou zijn de slachting onder het *volgus* te beschrijven, noemt hij hier enkele van de eind 87 geëxecuteerde aristocraten.²⁷⁹

Een vergelijkbare opsomming van gruwelijke manieren om te sterven geeft Lucanus in 7,617-30.²⁸⁰

119vv. vix te sparsum per viscera, Baebi, / innumeras inter carpentis membra coronae / discessisse manus: men zou nauwelijks tranen vinden om Baebius te bewenen, die door de meute aan stukken gereten werd ...

Cf. over de verwarring die bij Florus ontstaan is omtrent deze Baebius Westenburg 44: Florus voegt aan de Baebius die onder Marius vermoord werd (Flor. 2,9,14) nog een naamgenoot die onder Sulla's schrikbewind stierf, toe (*ib.* 2,9,26; uit de overeenkomst in formulering blijkt dat Florus zich op Lucanus baseert). De oorzaak van deze vergissing is ongetwijfeld gelegen in het feit dat Lucanus juist hiervoor (v. 118) over Sulla gesproken heeft; Florus²⁸¹ rangschikt Baebius ten onrechte onder diens slachtoffers. Appianus 1,72 en de *Commenta* ad loc. (waar van Baebius Tamphilus sprake is) kennen slechts één Baebius.²⁸² Cf. voor een uitgebreide beschrijving van de gang van zaken de *Commenta* ad loc.: "Baebius Tamphilus Syllanus a Terentio quodam proditus per milites iussu Mari de domo extractus est et discerptus.

²⁷⁷ Cf. Obermeier 29.

²⁷⁸ Cf. Alewell 68.

²⁷⁹ Cf. voor deze moorden Broughton 2,46; Gruen 1968,231vv.

²⁸⁰ Cf. Fuhrmann (m.n. 56) voor een voortreffelijke uiteenzetting over het "lelijke" (vooral het *Grausige und Ekelhafte*) in de Latijnse literatuur.

²⁸¹ Aug. *C.D.* 3,27-28 volgt Florus, evenals enkele moderne historici; cf. Rawson 166 n.21.

²⁸² Pichon 15v. schijnt de beschouwing van Westenburg niet te kennen en meent dat er wel degelijk twee Baebii geweest zijn. Meer passages uit Lucanus' tweede boek zijn door Florus nagevolgd: cf. Westenburg *l.c.* en *comm.* ad 71vv.; 94vv.; 146.

nam cum ei deessent vires ad sequendum -senex enim erat- raptō celerius trahebatur potius quam quod ibat. Quare consumptus inter manus, cum alii oculos effodissent alii brachia, ultimi caput avellerent, periit";²⁸³ Aug. *C.D.* 3,27 "... Baebius et Numitorius unco tracti sparsis visceribus interirent."

Cf. voor "sparsum per viscera" 6.702v., waar Erictho zich tot de onderwereldgod richt met de woorden: "ianitor et sedis laxae, qui viscera saevo / spargis nostra cani." Een soortgelijk (zeldzaam) gebruik van *spargere* vindt men in 8,629 "spargant lacerentque licebit, sum tamen, o superi, felix", hetgeen Pompeius zegt wanneer hij vermoord wordt; Claud. *Ruf.* 2,417 "sparsumque perit per tela cadaver."²⁸⁴ Het *OLD* geeft van dit gebruik van *spargere* geen voorbeelden.

Carpere zoals hier in de betekenis "verscheuren" komt al bij Ov. *Ars* 3,755 "carpe cibos digitis" voor. Bij Lucanus is dit gebruik van het woord bijzonder geliefd, *cf.* 6,544vv. "pendentia corpora carpsit / abrasitque cruces percussa que viscera nimbis / volsit ..."; 6,551v. "nec carpere membra / volt ferro"; 8,708v. "pulsatur harenis / carpitur in scopulis hausto per volnera fluctu." *Cf.* ook Prud. *Psychom.* 717v., waar *Discordia*, gevelde, aan stukken gehakt wordt: "carpitur innumeris feralis bestia dextris";²⁸⁵ voor de wijze van sterven nog Sen. *Thy.* 60v. "membra per partes eant / discerpta"; *Phoen.* 170v. "membratim tibi perire volui"; *ib.* 448 "haec membra passim spargite ac divellite"; *H.O.* 829v. "trahere conatus tamen / et membra traxit."²⁸⁶

Corona in de betekenis van "menigte", "omstanders" bv. reeds in Hor. *Ep.* 1,18,53v. "scis quo clamore coronae / proelia sustineas campestris ..."; Ov. *Met.* 13,1 "vulgi stante corona".

Discedere (al dan niet met "a vita" of "ex vita") betekent "sterven", *cf.* bv. Quint. *Decl.* 247 (p.10, r.12 Ritt.) "statim discessit post vocem"; Cic. *Fam.* 2,2 "ut te ante videret, quam a vita discederet." Bourgery en Ehlers vatten *discedere* aldus op, Duff vertaalt "Baebius was torn asunder" (Luck: "in Stücke gerissen wurde"). Onmogelijk is deze interpretatie zeker niet, *cf.* voor meer letterlijk gebruik van *discedere* in een vergelijkbare context 3,655 "discessit medium tam vastos pectus ad ictus"; 9,785v. "haec (*sc.* ossa) quoque discedunt putresque secuta medullas / nulla manere sinunt rapidi vestigia fati"; *TLL* 5,1,1283.9vv. en 32vv. voor de betekenis *mori*. Denkbaar is ook dat Lucanus beide betekenissen wil laten doorklinken.

²⁸³ *Cf.* uitgebreid over de scholia en over Florus' misverstand Rawson 166.

²⁸⁴ *Cf.* Bruère 1964,237.

²⁸⁵ *Cf.* Vinchesi 1979, 38, die ook wijst op de overeenkomst met Claud. *Ruf.* 2,405v: "felix illa manus, talem quae prima cruorem / hauserit et fessi poenam libaverit orbis" en het vervolg van die passage.

²⁸⁶ *Cf.* Hosius 1892.2, 344.

121vv. aut te, praesage malorum / Antoni, cuius laceris pendentia canis / ora ferens miles festae rorantia mensae / imposuit: ook zou men moeilijk voldoende tranen vinden om Antonius te bewenen, die de rampspoed voorspeld had en wiens afgehakte hoofd op Marius' feestdis werd geplaatst.

Bedoeld wordt de redenaar M. Antonius, een van de gesprekspartners in Cicero's *De Oratore* en grootvader van de triumvir. Cf. voor het verslag van zijn dood Plut. *Mar.* 44, Appian. *B.C.* 1,72.

Hij leefde van 143-87, was quaestor in Asia 113, in 112 trad hij op in Asia als quaestor pro praetore, in Cilicia 102 als praetor en 101-100 als proconsul; consul 99, censor 97, legatus 87, augur totdat hij in 87 vermoord werd. Een overtuigd optimaat en succesvol procesredenaar, door o.a. Cic. *De Or.* 1,38,172 naast L. Licinius Crassus als de belangrijkste redenaar van zijn tijd gevierd. Schreef *De Ratione Dicendi*, cf. SH 1,224v.

De scholia op deze verzen bevatten enkele aanvullingen op de weergave van Appianus en Plutarchus.²⁸⁷ De *Commenta* vermelden dat Antonius er in de senaat voor pleitte dat Marius en Sulla de wapenen zouden neerleggen, maar toen hij vermoedde dat dit hem het leven zou kosten, verborg hij zich bij een arm vrouwtje.²⁸⁸ Een slaaf verried hem aan een waard, de waard gaf hem bij de soldaten aan, met een fenomenale rede wist hij zich nog even te redden,²⁸⁹ maar soldaten die dat niet hadden meegemaakt, onthoofdden hem alsnog.²⁹⁰ Marius, die het hoofd op een presenteerblaadje krijgt aangeboden,²⁹¹ bewerkt de tong met een schrijfstift.

De gruwelijke thematiek van deze verzen komt bij Lucanus vaak terug. Het bekendste afgehakte hoofd dat in het gedicht aan iemand gepresenteerd wordt, is dat van Pompeius: in 8,663-691 wordt het door Septimius afgehakt, waarna deze en de Egyptenaar Achillas er zeer gruwelijk mee omspringen. In 9,137vv. komt Sextus, die het gebeurde aan Gnaeus vertelt, er nog eens op terug: "... gestata per urbem / ora ducis, quae transfixo sublimia pilo / vidimus"; Cato biedt (stoicijns) de muitende Ciliciërs zijn eigen hoofd aan om naar Ptolemaeus te brengen: 9,279v. "nostra quoque invisio quisquis feret ora tyranno, / non parva mercede dabit." In 9,1010vv. wordt dan Pompeius'

²⁸⁷ Cf. Rawson 167v.

²⁸⁸ Bij Plutarchus is sprake van een vriend van Antonius, een arm man uit het volk; Appianus heeft het over een boer.

²⁸⁹ Cf. Val. Max. 8,9,2, die het verhaal onderbrengt als *exemplum* in de rubriek "quanta vis sit eloquentiae".

²⁹⁰ Cf. Gruen 1968,232 voor de mogelijke betrokkenheid van Cn. Papirius Carbo bij deze moord.

²⁹¹ Cf. Florus 2,21,14.

hoofd aan Caesar aangeboden: “sed dira satelles / regis dona gerens medium proventus in aequor / colla gerit Magni...” Een typisch Lucaneïsch trekje is dat Caesar (1035v.) zich niet onmiddellijk vol afgrijzen afkeert, maar zich ervan vergewist dat het Pompeius is. *Cf.* voor het thema nog Sen. *Ep.* 83,25; *Thy.* 727vv.; *Ag.* 901vv.²⁹²

Opvallend is dat hier wel het grijswit van de haren, maar niet het rood van het bloed expliciet wordt aangegeven.²⁹³

Praesagus heeft twee in elkaar overlopende betekenissen: “een voorgevoel hebbend” en “voorspellend” (van zaken). Hier heeft men met de eerste te maken. Het voorgevoel is meestal negatief, onverschillig of het object ervan niet uitgedrukt is (*cf.* Ov. *Met.* 10,444 “*praesagaque pectora maerent*”) of wel (Verg. *Aen.* 10,843 “*praesaga mali mens*” en *ib.* 9,119v. “*tristis, ut in multo mens est praesaga timore, / aspexit patrios comites a litore magnus / et fratrem*”); *cf.* bij Luc. 6,414 en 7,186.²⁹⁴ Misschien zinspeelt Lucanus hier op het auguraat van Antonius, dat door de *Commenta* vermeld wordt.²⁹⁵

De plaatsing van de twee epitheta *pendentia* en *rorantia* (bovendien op dezelfde plaats in het vers) bij één nomen (“ora”) is weinig fraai. Soortgelijke gevallen vindt men in 2,207v., 3,367, 6,74v. en 8,597v. Maar zoals Mayer ad 8,597vv. terecht opmerkt zijn deze laatste verzen (“*arma ... regia ... deformia*”) niet geheel met deze passage vergelijkbaar: *regius* wordt gevoeld als een equivalent van “*regis*”.²⁹⁶

Dat er sprake is van een feestdis wordt door de *Commenta* toegelicht met de opmerking dat Antonius vermoord werd op de *Kalendae Ianuariae*, de eerste dag van Marius consulaat.²⁹⁷

Rorans voor het druipen van bloed komt voor het eerst voor in Verg. *Aen.* 8,645 “*sparsi rorabant sanguine vepres*” en 11,8 “*rorantis sanguine cristas*”. De dichters uit de zilveren latiniteit maken er graag gebruik van, *cf.* Stat. *Theb.* 9,596 “*rorantis sanguine ramos*”; Val. Fl. 6,259 “*rorat procul ultima cuspis*” laat *sanguine* weg, evenals Lucanus hier. *Cf.* verder Sil. 4,447 “*rorantia consulis ora*”²⁹⁸ en 5,459; Claud. *Ruf.* 1,246v. “*iuvenum rorantia colla / ante patrum vultus stricta cecidere securi*” is wellicht een directe

²⁹² *Cf.* Morris 23; Hosius 1892.2,344; Hudson-Williams 1969,138.

²⁹³ *Cf.* Conte 235, die wijst op het verschil met Verg. *Aen.* 9,431-437 (over de dood van Euryalus); *cf.* ook Catull. 11,22; Verg. *G.* 2,319v. Ook Paterni 1987,124 merkt deze weglating op en wijst op soortgelijke gevallen in 2,220 en 3,572v. *Cf.* voor de kleuraanduiding *canus* (de meest gebruikte term voor “wit”, niet alleen m.b.t. haren) Paterni 1987,110; termen voor zwart komen bij Lucanus veel vaker voor.

²⁹⁴ *Cf.* Obermeier 50.

²⁹⁵ *Cf.* Rawson 168.

²⁹⁶ *Cf.* voor gevallen van onzorgvuldigheid als hier ook White 1970,187-191.

²⁹⁷ *Cf.* Rawson 167 over de historiciteit hiervan.

²⁹⁸ Door Meyer 1924,86 terecht als een directe ontleening beschouwd.

navolging.²⁹⁹

124. truncos laceravit Fimbria Crassos: vader en zoon Crassus werden door Fimbria onthoofd en in stukken gehakt.

Cf. voor deze Fimbria Florus 2,9,14 "Caesares a Fimbria in penetibus domuum suarum trucidantur, Crassi pater et filius in mutuo alter alterius aspectu." C. Flavius Fimbria (zijn vader was in 104 Marius' collega als consul, *cf.* Broughton 1,558) was in 87 eerst *legatus*, sloot in opdracht van Cinna een verbond met de Samnieten en maakte zich toen (als *praefectus equitum* of *tribunus militum*, Broughton 2,49) bij de inneming van Rome door wreedheid berucht, waarbij familieleden van de Crassi (P. Licinius Crassus Dives en zijn zoon, *cf.* ook Liv. *Per.* 80) en twee Caesares vermoord werden (*cf.* o.a. Aug. *Civ.* 3,27). In 86 begeleidde hij de consul L. Valerius Flaccus naar het Oosten; toen diens leger aan het muiten sloeg doodde Fimbria Flaccus en nam het commando over. Als commandant had hij tegen Mithridates succes en veroverde heel Bithynië; afvallige gemeenten strafte hij streng (o.m. verwoesting van Ilion). Na de vrede van Dardanos, waarbij Sulla en Mithridates zich verzoenden (zomer 85) werd Fimbria door Sulla aangevallen en daarop door zijn eigen leger in de steek gelaten. In het Ἀσκληπιεῖον te Pergamon beroofde hij zich nog in 85 van het leven: hij was voor het nageslacht een voorbeeld van goddeloze driestheid, welke ook (Cic. *Brut.* 33) in zijn redevoeringen tot uiting kwam.

Volgens Cic. *De or.* 3.10 pleegde P. Crassus zelfmoord; App. *B.C.* 1.72,1 deelt mee dat hij vermoord werd na eerst zijn zoon gedood te hebben. Liv. *Ep.* 80 vermeldt dat Fimbria's ruiters de zoon doodden, waarna de vader de hand aan zichzelf sloeg. *Cf.* ook *Commenta ad loc.* "Flavius Fimbria Cinna a Gaio Mario missus Crassos patrem et filium eius a viculo Volaterris quo confugerant retraxit et occidit."³⁰⁰

Cf. voor *truncus* in een dergelijke context *cf.* Sen. *H. F.* 1025 "corpori trunco caput abest"; Juv. 8,53 "trunco ... simillimus Hermae". Het woord is hier proleptisch gebruikt, *cf.* *Commenta*: "lacerando truncos fecit".

Lacerare is niet alleen bij Lucanus geliefd in een gruwelijke context (*cf.* 8.629v. "spargant lacerentque licebit / sum tamen ... felix"; 9,133 "vidi ego magnanimi lacerantes pectora patris", beide met betrekking tot Pompeius), *cf.* ook Sen. *Clem.* 1,25,1 "quid ... interest ... leoni Lysimachum obicias an ipse laceres dentibus tuis?"

²⁹⁹ *Cf.* Bruère 1964,228 en comm ad 104-07

³⁰⁰ *Cf.* voorts Cic. *Tusc.* 5,55, Rawson 168v, Gruen 1968,232

125. saeva tribunicio maduerunt robora tabo: het bloed van de tribuun Lucilius bevlekte de in de Tarpeïsche rots verankerde balken.

Bedoeld wordt hier de dood van Sextus Lucilius, volkstribuun in 87, die in 86 op bevel van Marius door één van zijn opvolgers³⁰¹ van de Tarpeïsche rots gegooid werd (*cf.* Vell. 2,24,2; Plut. *Mar.* 45,3; Liv. *Per.* 80; Dio Cass. 30-35, fr. 102,12). Volgens de *Commenta* trof hetzelfde lot de (verder onbekende) tribuun Caelius; ook Dio 30-35.102,12 spreekt over twee tribunen.³⁰²

Cf. voor *robur* *Commenta ad loc.*: “est autem *robur* tigillum adfixum saxo Tarpeio ac rupi Capitolinae uncinis ferreis infixum quo praecipitatorum corpora excipiuntur”; Val. Max. 6,3,1d “quin etiam familiares eorum ... de robore praecipitati sunt.”³⁰³ Onjuist is de interpretatie van “robora” als “staken, waarop hoofden (volgens sommigen van de personen over wier onthoofding in het vorige vers gesproken werd) worden rondgedragen”.³⁰⁴ de scherpste van de formulering is gelegen in de omstandigheid dat de *robora* nu druipen van het bloed van tribunen, terwijl het juist deze tribunen waren die op grond van de *coercitio* misdadigers op deze manier konden terechtstellen.³⁰⁵

Hoewel men zou verwachten dat het woord *tabum* bij Lucanus zeer frequent is, komt het slechts drie maal voor, de overige twee maal in de Erictho-episode, 6,548 en 6,668. Verwant met deze plaats: Ov. *Met.* 6,646 “manant penetralia tabo” en Verg. *Aen.* 3.626 “membra fluentia tabo”, in de Cycloop-episode.

126vv. te quoque neglectum violatae, Scaevola, dextrae / ante ipsum penetrale deae semperque calentis / mactavere focos; parvom set fessa senectus / sanguinis effudit iugulo flammisque pepercit:

³⁰¹ P. Popillius Laenas of M. Marius Gratidianus. *Cf.* voor het probleem Rawson 169.

³⁰² *Cf.* Rawson 169v.

³⁰³ Doorgaans staat het woord uiteraard voor het *robur* *Tulhanum*, de onderste cel in de Mamertijnse kerker, de Romeinse staatsgevangenis aan de Z.O. helling van het Capitool. In het bovenste deel hield men de gevangenen tot de veroordeling vast, in het onderste de ter dood veroordeelden, die hier ook terechtgesteld werden. *Cf.* Sall. *Cat.* 55,3v., Plut. *Mar.* 12,4. Paul. Fest. p.264 M. “*robur* ... in carcere dicitur is locus, quo praecipitatur maleficorum gens, quod antea arcis robusteis includebantur.”

³⁰⁴ *Cf.* Luck: “die harten Holzpfähle wurden vom Blut eines Tribunen nass”; Graves: “the tribunes, whose heads were carried aloft on pikes”; Duff: “the blood of tribunes wetted the cruel wood”, met de noot: “the poles on which the heads of the tribunes were carried seem to be meant.” Bourguery kiest voor “les prisons cruelles”; Ehlers en Widdows interpreteren het vers wel in de geest van de *Commenta*.

³⁰⁵ *Cf.* Mommsen 1899,931v.; Gruen 1968,234v. en n.88 en 89; Lintott 1968,69vv. en 210vv.; Rawson 169v. en 175v.

Scævola - Marius stak hem de hand niet toe - werd door diens trawanten gedood in de Vestatempel; uit zijn keel vloeide te weinig bloed om het vuur te doven.

In werkelijkheid werd Scaevola pas na Marius' dood vermoord.³⁰⁶ Merk op dat de moord op Scaevola hier als laatste in de reeks aan Marius toegeschreven wredeheden verteld wordt. Q. Mucius Scaevola, beroemd redenaar en jurist, werd in 82 in de Vestatempel vermoord op bevel van de jongere Marius. Hij maakte onder meer naam door een voorbeeldig bestuur in Asia in 94. *Pontifex maximus* werd hij ca. 89. Cf. ook Cic. *De Or.* 1,180 voor zijn juridische en rhetorische betekenis; voor de moord Cic. *De or.* 3,10; *Brut.* 311; *N.D.* 3,80; Vell. 2,26,2; Plut. *Mar.* 43, Flor. 2,9,10, Dio Cass. 36,102,10; Augustin. *De civ. dei* 3,28; Liv. *Per.* 81 en 86 maakt ook duidelijk dat het om Marius jr. gaat.³⁰⁷

De *lectio vulgata* "dextrae" verdient om een aantal redenen de voorkeur boven het door Housman verkozen *Vestae*. Reeds Grotius zag in dat met *dextra* verwezen wordt naar de rechterhand van Marius:³⁰⁸ wie door deze hand niet werd gegroet, werd terechtgesteld (cf. comm. ad 113v. voor de historische bronnen). "Violatae" (door Grotius en met hem Luck onnodig vervangen door "violentae") geeft hier hetzelfde weer als "pollutae" in 114, cf. Liv. 25,18,7 "ne hospitali caede dextram violet"; Cic. *Phil.* 11,5 "dexteræ quæ fidei testes esse solebant sunt perfidia et scelere violatae".

Küppers 449 (van wiens overtuigende betoog ik hier de hoofdzaken weergeef) merkt terecht op dat de tekst zoals hij wordt opgevat door Housman "zwar durchaus sinnvoll, zugleich aber auch abundant und deshalb blass ist": de in 127v. weergegeven handeling wordt "proleptisch" in 126 als heiligschennis aangeduid, terwijl reeds in 103 ("stat cruor in templis") wordt aangegeven dat een dergelijke toedracht in deze chaotische tijden de normale gang van zaken is; ook wordt de godin twee maal genoemd, eerst als "Vestae" en onmiddellijk daarop als "deae", waarna de vermelding van het eeuwig brandende vuur ten overvloede haar identiteit preciseert.

Uiteraard herinnert "dextrae", in juxtapositie met "Scaevolae" terloops

³⁰⁶ Pichon 16 ziet in de vermelding van Scaevola als één van Marius' slachtoffers terecht één van die "concentrations synthétiques comme nous en trouvons plus d'une dans son (sc. de Lucain) récit du guerre civile. S'ayant été massacré, sinon par Marius lui-même, au moins par ses successeurs et ses vengeurs, il lui a paru naturel de l'ajouter aux victimes proprement dites du terrible démagogue: la narration y gagnait en clarté, et le tableau en force saisissante."

³⁰⁷ Cf. voorts Kübler s.v. "Mucius 22" in *RE* 16,1,440v.; Küppers 447 en n.7; voor de scholia Rawson 170.

³⁰⁸ Niet naar de rechterhand van Scaevola' legendarische voorvader. Cf. Küppers 448, die een overzicht geeft van de vele op dit misverstand stoelende interpretaties en emendaties van de passus.

aan de rechterhand die Scaevola's beroemde voorvader ten overstaan van Porsenna in het vuur stak. Datzelfde geldt voor "flammis": de legendarische Scaevola werd door het vuur gespaard, nu spaart het bloed van zijn nazaat het vuur.

Cf. voor voorbeelden van *dext(e)ra* als metafoor voor een eigenschap of een persoon *TLL* 5,1,934,30vv.

Uitgangspunt voor deze beschrijving is wellicht Priamus' dood in Verg. *Aen.* 2,550 vv.: "hoc dicens altaria ad ipsa trementem / traxit et in multo lapsantem sanguine nati / implicuit comam laeva, dextraque coruscum / extulit ac lateri capulo tenuis abdidit ensem." Op de verdere fysieke details gaat Vergilius niet nader in, wel Lucanus, die opmerkt dat er "niet veel bloed meer in de oude man zit."³⁰⁹ Duidelijke parallellen voor dit gruwelijke detail heeft Seneca, *cf.* *Ag.* 656vv. "vidi, vidi senis in iugulo / telum Pyrrhi vix exiguo / sanguine tingi"; *Tro.* 44v. "vidi exsecrandum regiae caedis nefas / ipsasque ad aras maius admissum scelus / Acacidis armis, cum ferox, scaeva manu / coma reflectens regium tacta caput, / alto nefandum vulnere ferrum abdidit; / quod penitus actum cum recepisset, libens / ensis senili siccus e iugulo redit." Terecht merkt Austin³¹⁰ op dat dat laatste vers "contains all the worst horrors of the silver age ethos" - al doet Lucanus hier (en elders) voor zijn oom niet onder. *Cf.* ook Ov. *Met.* 13,409 "exiguumque senis Priami Iovis ara cruorem / conbiberat"; Aug. *C.D.* 3,28 "Mucius Scaevola ... ignem ... illum ... suo paene sanguine extinxit."

Substantivisch gebruik van *penetralis* komt voor bij dichters en soms in proza vanaf Livius (bv. Liv. 41,20,7; Tac. *Agr.* 30). Bij Lucanus *cf.* 5,146v. "illa pavens adyti penetrare remoti / fatidicum ..."; 6,450 "omne ... vetustorum solvat penetrare magorum".

Lucanus geeft de voorkeur aan de singularis (maar 5,70 "Delphica penetralia"), andere dichters aan de pluralis: bv. Verg. *Aen.* 2,508 "medium in penetralibus hostem", *Aen.* 7,59 "laurus erat tecti medio in penetralibus altis."³¹¹ *Penetralia* (zij het niet van een tempel) in vergelijkbare context: *cf.* Hor. *C.* 2,13,6vv. "... et penetralia / sparsisse nocturno cruore / hospitibus ...". Wel in religieuze context (waar het gaat over een moord voor het sacrarium der Penaten) Liv. 24.26,12 "inter haec abstractam a penetralibus iugulant; in virgines deinde respersas matris cruore impetum faciunt".

Cf. voor de "semperque calentes" (*foci*) in de Vestatempel Cic. *Leg.* 2,20 "virgines Vestales in urbe custodiunt ignem foci publici sempiternum"; Val.

³⁰⁹ Shakespeare, *Macbeth*, Act. 5, sc.1: "Yet who would have thought the old man to have so much blood in him?" is misschien op Lucanus gebaseerd; Graves zinspeelt hierop in zijn vertaling: "what little blood the old man had in him ..."

³¹⁰ Comm. ad Verg. *Aen.* 2,550.

³¹¹ *Cf.* Barratt 27; 50.

Fl. 8,260 "sacra calentia". *Focus* is bij dichters in deze betekenis (haard in de Vestatempel) meestal pluralis, cf. Ov. *Am.* 3,6,75v. "cur, modo Vestalis, taedas invitor ad ullas / turpis et Iliacis infitianda focus"; bij Lucanus: 1,198v.: "Latiaris Iuppiter ... Vestalesque foci". Cf. Tib. 2,5,52 "vestales ... focos". Cf. ook Luc. 1,549 "Vestali raptus ab ara / ignis", één van de vele voortekenen die Lucanus aan het eind van boek 1 opsomt.

Mactare komt in deze betekenis reeds voor bij Acc. *trag.* 52 "utinam me suis arquitekens telis mactasset dea"; Verg. *Aen.* 10,413 "hic mactat Ladona".

Cf. voor dit gebruik van *parvum* met *genitivus partitivus* bv. 140 "exiguum sanguinis"; 5,467 "minimum terrae"; 9,504 "minimum liquoris"; 2,140 "exiguum sanguinis"; Tac. *Ann.* 16,15 "et quia venae quamquam interruptae parum sanguinis effundebant";³¹² Liv. 44,26,6 "parvum auri"; Val. Max. 1,7,7 "parvulum temporis"; Plin *Nat.* 20,70 "aluminis parvo admixto"; Sen. *H.O.* 811 "parvum sui poenae reliquit";³¹³ cf. ook 4,239v. "parvus cruor".

Senectus is *abstractum pro concreto*, cf. 2,232 "sic macsta senectus, praeteritique memor flebat metuensque futuri", waar *senectus* staat voor *senes*, zoals hier voor *senex*.

Effundere wordt zowel in proza als in poëzie gebruikt voor het uitstorten van bloed: Cic. *Mil.* 101 "multum pro re publica sanguinem effudistis"; Verg. *Aen.* 7,788 "quam magis effuso crudescant sanguine pugnae"; Tac. *Hist.* 4,32; *Ann.* 6,29. 16,15; Quint. *Inst.* 11,3,78. Het verbum is overigens één van Lucanus' lievelingswoorden; het komt 52 maal voor. M.b.t. bloed alleen nog in 4,354 "cruor effusus".

130. septimus haec sequitur repetitis fascibus annus: hierop volgde het jaar van Marius' zevende consulaat.

Sinds Marius' zesde consulaat waren er dertien jaren verstreken, cf. comm. ad 74. Francken merkt terecht op: "Florus 11,9 has caedes a Mario septimum consule inter Kal. et Id. Ian., quibus mortuus est, perpetratas dicit, melius Lucanus, si excipis Scaevolam vv. 126-129."

Cf. voor "repetitis fascibus", dat verwijst naar het feit dat de consul over twaalf *fascies* dragende lictoren beschikte, Lucr. 3,996 "petere a populo fascis saevasque securis"; Ov. *Pont.* 4,9,4v. "Auroram ... bis senos fascis quae tibi prima dabit" (m.b.t. consulaat).

³¹² Cf. Tasler 241, Robbert 57 beschouwt Tac. *Ann.* 16,15 als een directe ontlening aan Lucanus

³¹³ Cf. LHS 52vv, KSt 1,429vv, Obermeier 12, Barratt 153, die ook voorbeelden van *tantum* en *quantum* met gen hierbij betreft

131vv. ille fuit vitae Mario modus, omnia passo / quae peior fortuna potest, atque omnibus uso / quae melior, mensoque hominis quid fata paterent: in dit jaar stierf hij, na extremen in voor- en tegen-spoed te hebben beleefd.

Valerius Maximus besteedt in zijn hoofdstuk 6,9 (*de mutatione morum aut fortunae*) de meeste woorden aan Marius, cf. het slot van 6,9,14 "quid huius condicione inconstantius aut mutabilius? quem si inter miseros posueris miserrimus, inter felices felicissimus reperietur." Deze korte necrologie doet sterk denken aan de woorden die Lucanus in 8,701-08 aan de gestorven Pompeius wijdt, cf. vooral 705vv.: "Pompeiusque fuit, qui numquam mixta videret / laeta malis, felix nullo turbante deorum / et nullo parcente miser; semel impulit illum / dilata Fortuna manu": ook Pompeius is in sterkere mate onderhevig aan de wisselingen van het lot dan de meeste stervelingen.³¹⁴

Cf. voor dit gebruik van *posse* met een (pro)nomen als object in poëzie Verg. *Aen.* 5,6 "furens quid femina possit"; Hor. *Ep.* 1.12.19 "quid velit et possit rerum concordia discors", "welches ihre Tragweite sei";³¹⁵ bij Lucanus cf. 3,101 "velle putant quodcumque potest"; 5,288 "omnia posse manus".

Cf. voor *uti* i.v.m. *fatum* / *fortuna* als positieve variant na *pati* Verg. *Aen.* 6,546 "melioribus utere fatis". I.v.m. *fortuna* reeds bij Plautus: *Rud.* 533 "utinam fortuna nunc anetina uterer"; Cic. *Brut.* 4 "quoniam perpetua quadam felicitate usus ille excessit e vita".

Metiri in de betekenis van "to travel the length of, traverse" kan gebruikt worden in lokale zin, bv. 5,556 "instabili gressu metitur litora cornix" of in temporele betekenis, bv. Apul. *Met.* 8,10 "quoad dies reliquos metiatur annus". Voor figuurlijk gebruik als hier cf. TLL 8,887 r.74: "i.q. experiri (*incommoda*), perferre: cf. ook Ps. Ruf. Ios. *Bell. Iud.* 2,17 p.688,24 "armorum periculum se primos esse mensuros". Cf. ook Val. Fl. 5,475 "tot casus, horrenda tot avia mensi".

Patere komt bij mijn weten in deze betekenis (*OLD* "to extend over a range") in poëzie nergens anders voor. Wel zijn er parallellen in proza: Cic. *De Or.* 2,17 "id ... in sermonis nostri consuetudine perlate patet"; *Top.* 41 "... similitudo sequitur, quae late patet"; cf. ook *Tusc.* 5,85; Sen. *Ben.* 2,24,4 "nemo non gaudet beneficium suum latius patere"; *ib.* 4,19,4 "huius virtutis materia tam late patet quam vita."³¹⁶

³¹⁴ Cf. Riicks 169; Le Bonniec *Entr.* 173 merkt op dat hier *fortuna* een instrument van het *fatum* is, evenals in 4,737v. "leti fortuna propinqui / tradiderat fatis iuvenem."

³¹⁵ Kiessling *ad loc.*

³¹⁶ Cornu 127v. stelt in plaats van "quid" de conjectuur *quoad* voor (de corrector van G leest *quot*). Maar "quid" is hier zeer wel mogelijk: cf. bv. Liv. 25,23,11 "numerando lapides aestimandoque ... quid in fronte paterent singuli".

134vv. iam quot apud Sacri cecidere cadavera Portum, / aut Collina tollit stratas quot porta catervas, / tum cum paene caput mundi rerumque potestas / mutavit translata locum, Romanaque Samnis / ultra Caudinas speravit volnera Furcas! Hoeveel doden vielen er niet bij Sacriportus, of bij de Porta Collina, toen de Samnieten bijna de hoofdstad van de wereld naar hun land hadden verplaatst om zo de Romeinen nog harder te treffen dan bij de Caudijnse passen.

Nadat de slachtoffers van Marius en de zijnen besproken zijn, begint hier de behandeling van de gruwelen die Sulla heeft aangericht. Bij Sacriportus versloeg Sulla in 82 Marius jr. (cf. Liv. *Per.* 87; Vell. 2,26,1v.; Flor. 2,9,23-24; Vir. Ill. 68,1; Plut. *Sull.* 28,4); bij de Porta Collina overwon Sulla opnieuw; bij zijn tegenstanders hadden zich daar de Samnieten onder leiding van Pontius Telesinus gevoegd.³¹⁷

In de bondgenotenoorlog hadden de zelfstandige bondgenoten Corfinium tot hoofdstad gekozen; bijna was dit in plaats van Rome *caput mundi* geworden (cf. ook comm. ad 478vv.). Cf. voor Telesinus' destructieve bedoelingen t.a.v. Rome Vell. Pat. 2,16,3 en 2.27,1 "circumvolans ordines exercitus sui Telesinus dictitansque adesse Romanis ultimum diem vociferabatur erudam delendamque urbem, adiciens numquam defuturos raptos Italicae libertatis lupos nisi silva in quam refugere solent esset excisa."

Sacriportus is een kleine plaats in Latium aan de bovenloop van de Tolerus.³¹⁸ De tmesis wijst er waarschijnlijk op dat Lucanus de plaats voor een haven hield.³¹⁹ De *Commenta* merken op: "Sacri portum dicunt quidam fuisse Laurentum" (= Lavinium). Onduidelijk is wat in dezen de bron voor de *Commenta* is.³²⁰

De *porta Collina* is een poort in de Servische muur, aan de N.O. kant van het Quirinaal. Als strategisch belangrijk punt speelde ze vaak een rol, bv. bij de inval der Galliërs (Liv. 5,41,4; Plut. *Camill.* 22), in de oorlog tegen Hannibal (Liv. 26,10,1; Iuv. 6,290; Plin. *Nat.* 15,76) en in de burgeroorlog tussen Marius en Sulla (App. *Civ.* 1,58; Liv. *Per.* 88 "... Samnitibus, qui soli ex Italicis populis nondum arma posuerant"; Vell. 2,27,8; Plut. *Sulla* 29). Resten van de Porta Collina werden in 1872 bij de bouw van het Ministerie van Financiën op de hoek van de Via XX Settembre en de Via Goito gevonden.

³¹⁷ Cf. m.b.t. verbanden tussen bondgenoten- en burgeroorlog Jal 1963,12; voor Telesinus Rawson 173 n.64; Salmon 78v.

³¹⁸ Cf. Nissen 2,651.

³¹⁹ Cf. ook App. *B.C.* 1,87; Rawson 172.

³²⁰ Cf. uitgebreid over de localisering van de plaats (ook in de verschillende scholia) Rawson 170v.

Iam heeft hier de betekenis "voorts, trouwens" zoals bv. in Liv. 9,19,9 "iam in opere quis par Romano miles?"

Cf. voor de *figura etymologica* "cecidere cadavera" 6,822v: "carminibus magicis opus est herbisque, cadaver / ut cadat ..."; 8,46 "rupis ... abruptae" en comm. Mayer *ad loc.* Etymologisch woordspel is in poëzie geliefd, *cf. CIL* 1,1007 "sepulcrum hau pulchrum pulchrai feminae". Met de opmerking "mere poetical assonance", zoals Munro het verschijnsel noemt *ad Lucr.* 1,826 ("sonitu distare sonanti"), wordt geen recht gedaan aan het onderhavige geval of aan bv. 4,373 "vires rediere viris": de herhaling van de woordstam doet het begrip sterker uitkomen.³²¹ *Cf.* voor assonantie en allitteratie van macabere termen ook 205v. "peraguntque cadavera partem caedis" en comm. *ad loc.*³²²

Cadaver is een favoriet woord van Lucanus; hij gebruikt het 36 maal. Eerdere dichters vermijden het woord zoveel mogelijk. Wel heeft reeds *Lucr.* 3,719v. "unde cadavera raucenti iam viscera vermes / expirant ..."; *Verg. Aen.* 8,264 "pedibusque informe cadaver protrahitur"; *cf. Hor. Sat.* 2,5,85; *Stat. Theb.* 9,140. Waar het woord gebruikt wordt, dient het een speciaal effect.³²³ Vergilius gebruikt het voor de lijken van dieren in *G.* 3,557 en voor het lijk van de wildeman Cacus in bovengenoemde passage, Ovidius bezigt het m.b.t. pestslachtoffers in *Met.* 7,602 en drie maal in zijn scheldgedicht *Ibis*. Bij Lucanus komt het niet alleen in dergelijke speciale gevallen voor. Hij heeft het woord gangbaar gemaakt in de epische poëzie: Silius Italicus gebruikt het vaak.³²⁴

Hyperbata als "paene ... mutavit" komen bij Lucanus frequent voor, *cf.* bv. 5,279 "(liceat) non anima galeam fugiente ferire", waar bedoeld is "liceat nobis non galeam ferire, cum anima fugit" of 4,652v. "Alcides medio tenuit iam pectora pigro / stricta gelu" i.p.v. "Alcides media pectora tenuit, quae iam pigro gelu stricta erant."³²⁵

Cf. voor *mutare* in een vergelijkbare context 5,29v. "non umquam perdidit ordo / mutato sua iura solo"; 5,106v. "iustisque benignus / saepe dedit

³²¹ *Cf.* Mayer 1983.2,89.

³²² Henderson 150 wijst in de onderhavige passage aan: 210v. "cadavera ... cecidere"; 150v. "cervix caesa ... cederet ... ceciderunt"; 169vv. "caesi ... cadavera ... cervice rescisum"; 178vv. "in corpore caeso ... cecidere manus"; 192 "caedes"; 197 "concidit"; in dit verband vermeldt hij ook de gevallen waarin *caterva* gebruikt wordt. Hendersons veronderstelling dat Lucanus met al deze woorden op *Caesar* zinspeelt (waarmee zij immers ook assoneren) lijkt vergezocht. *Cf.* voorts Hübner 1975,210 n.66: "Die bedrückende Wirkung der Aussage ist intensiviert durch Assonanzen und Alliteration."

³²³ *Cf.* Axelson 49v.

³²⁴ *Cf.* ook Mayer 1983.2,138 en 14, waar hij terecht opmerkt dat woorden als *cadaver* voor *corpus* en *gladius* voor *ensis* een directere manier van uitdrukken tot gevolg hebben.

³²⁵ *Cf.* Barratt 37v.

sedem totas mutantibus urbes"; 6,44 "castraque mutat".

Caput mundi wordt Rome ook genoemd in v. 655; cf. Liv. 1,16,7 "ut mea Roma caput orbis terrarum sit"; Ov. *Am.* 1,15,26 "Roma triumphati dum caput orbis erit"; Liv. 1,45,3 "caput rerum Romam esse".

Samnis (hier in antithetische juxtapositie met "Romana(que)") als collectieve singularis ook bij Liv. 10,35,3 "iam invasurum castra Samnitem credentibus"; Sil. 10,314 "Samnis belliger".

"Ultra caudinas Furcas" betekent "dat de ramp van de Caudijnse passen zou overtreffen". De *Commenta* geven aan deze historische vergelijking reliëf door op te merken dat Pontius Telesinus afstamde van de leider van de Samnieten in de vierde eeuw.³²⁶

Voor dit gebruik van *ultra* cf. bv. Vell. Pat. 2,88,2 "otio ac mollitiis paene ultra feminam fluens"; Cic. *Phil.* 1,12 "quis ... umquam tanto damno senatorem coegit? aut quid est ultra pignus aut multam?" Een voorbeeld van *comparatio compendiaria* (gecomprimeerde vergelijking), evenals in 7,100v. "mortemque suorum / permiscere meis" en 7,144; 8,457; 9,762.³²⁷

De *Caudinae Furcae* worden bij Liv. 9,2,6,3,6 *furculae Caudinae* genoemd; bij Sil. 8,567 *fauces Caudinae*. De Caudijnse passen, waar de Samnieten in 321 een Romeins leger insloten en onder het juk door lieten gaan, zijn aan de hand van Livius' beschrijving niet exact te localiseren, zodat het niet duidelijk is of de *Forche Caudine* bij Arpaja sinds de middeleeuwen terecht zo heten.

Volnus heeft hier de overdrachtelijke betekenis "nederlaag, verlies, tegenslag, schade"; zo ook in 5,1 "alterna duces bellorum vulnera passos" en 7,639; 8,233.334.352.417; cf. Cic. *Verr.* 5,57 "quis est vestrum volnus quin intellegat?"; Liv. 22,54,9 "non vulnus super vulnus sed multiplex clades".

139. Sulla quoque immensis accessit cladibus ultor: de wreker Sulla voegde aan het bloedvergieten het zijne toe.

Sulla, aan wiens proscriptions de vv. 139-173 gewijd zijn, wordt frequent als *exemplum crudelitatis* opgevoerd. Cf. bv. Cic. *Fin.* 3,75; Sen. *Contr.* 2,4,4. 9,2,19; Sen. *Clem.* 1,12,1v.; *Prov.* 3,8; *Ir.* 2,34,3; Bij Lucanus ook in 173vv. 193vv. 4,822; 7,307; Mart. 9,5,9; Stat. *Silv.* 4,6,107; Sen. *Ben.* 5,16,3; *Clem.* 1,12,2; m.b.t. de proscriptions Cic. *Dom.* 43; *Lig.* 12; Sen. *Ben.* 5,16,3; *Prov.* 3,8; *Ir.* 2,2,3; Juv. 2,28; m.b.t. de lijkschending van Marius Cic. *Leg.* 3,56; m.b.t. M. Marius Gratidianus Sen. *Ir.* 3,18,1.³²⁸

³²⁶ Cf. Rawson 173 en n.66.

³²⁷ Cf. Mayer 140 ad 8,457.

³²⁸ Cf. Alewell 68.

Accedere ad / in zowel als *accedere c. dat* of met bv. *huc* komt voor in de betekenis van “er nog bij komen”, cf. bv. Cic. *Fam.* 2,13,2 “tu es testis, quoi iam ... accedit Phania”; Caes. *B.G.* 1,19,1 “cum ad has suspiciones certissimae res accederent”; Ov. *Fast.* 3,165 “in lustrum accedere debet ... una dies.” Hier heeft het een cynische klank, “to crown the infinite slaughter”, zoals Duff treffend vertaalt.

Ultor is hier adiectivisch gebruikt als 5,207 “ultores ... Brutos”, cf. Verg. *Aen.* 6,817v. “animamque superbam / ultoris Bruti”. “Sulla ... ultor” kan men hier het best interpreteren als “de wraak van Sulla”, cf. 3,761 “Brutus... victor”.

140v. ille quod exiguum restabat sanguinis urbi / hausit: Sulla zoog het laatste restje bloed uit de stad.

Sanguis is hier symbool voor “leven”, in figuurlijke zin m.b.t. de staat: cf. Cic. *Att.* 4,18,2 “Amisimus ... omnem non modo sucum ac sanguinem sed etiam colorem et speciem pristinam civitatis.” Cf. voor de metafoor van het bloed (die in deze bloederige context uiteraard niet alleen een metafoor is) verder comm. ad 410; voor de bloeddorstigheid van Sulla en diens leerling Pompeius 1,330vv. “sic et Sullanum solito tibi lambere ferrum / durat, Magne, sitis. nullus semel ore receptus / pollutas patitur sanguis mansuescere fauces”; Petr. *B.C.* 98 “ex quo Sullanus bibit ensis ...”³²⁹

“Hausit” wordt door de *Commenta* terecht als “ebibit, consumpsit” geïnterpreteerd; cf. comm. ad 410; 1,13v.

141vv. dumque nimis iam putria membra recidit / excessit medicina modum, nimiumque secuta est, / qua morbi duxere, manus: hij sneed de rotte plekken weg, maar liet zich daarin gaan.

Sulla snijdt ook het gezonde vlees weg. Cf. voor de metafoor Sen. *Ben.* 5.16,3 “ingratus L. Sulla, qui patriam durioribus remediis quam pericula erant sanavit”; Clem. 1,5,1³³⁰ “parcendum itaque est etiam improbandis civibus non aliter quam membris languentibus, et, si quando misso sanguine opus est, sustinenda est manus, ne ultra, quam necesse sit, incidat”; Florus past het beeld in een andere context toe: 2.11,4 “expediebat ergo quasi aegrae sauciaequae rei publicae quiescere quomodocumque, ne volnera curatione ipsa rescinderentur.”³³¹

³²⁹ Cf. voor de relatie Lucanus-Petronius Grimal 1977,110vv.

³³⁰ Cf. Hosius 1892 2, 344.

³³¹ Cf. voor de ziekte-metafoor comm. ad 101-02 en voor de Florus-imitatie Westerborg

Hoewel *nimis* pleonastisch is in combinatie met *putris*, en de gedachte vrijwel herhaald wordt in het volgende vers, is Bentley's conjectuur *ensis* onnodig. Een dergelijke herhaling is voor Lucanus niet ongewoon; bovendien past *ensis* niet in de medische metafoor, die verder consequent volgehouden wordt.

Cf. voor *putris* in een dergelijk verband Sil. 13,464 "quae putres artus medicamina servant" en voor figuurlijk gebruik Gell. 13,2,5 "(ingenia) quae gignuntur statim vieta et mollia ... non matura mox fiunt, sed putria."

Recidere ("wegsnijden", door een chirurg) wordt overdrachtelijk gebruikt door Sen. *Ir.* 2,18,2 "difficulter reciduntur vitia quae nobiscum creverunt." Cf. voor een dergelijke medische metafoor reeds Soph. *Ai.* 582.

Figuurlijk gebruik van *medicina* ook bij Cic. *Red.* 9 "nec ... eguissem medicina consulari, nisi consulari vulnere concidissem." Plinius *N.H.* 17,22 gebruikt het woord voor het snoeien van de wijnstok.

Dit absolute gebruik van *sequi* met zakelijk subject impliceert doorgaans, zoals hier, de betekenis "gemakkelijk meegeven", cf. Varro *R.R.* 1,47; Verg. *Aen.* 6,146; Liv. 38,21,11; Verg. *Aen.* 12,423.³³²

Voor *manus* als technische term voor de hand van de chirurg cf. Cels. 1, *pro.* 9 "in tres partes medicina diducta est, ut una esset quae victu, altera quae medicamentis, tertia quae manu mederetur"; *ib.* 7,7,1a "quae (*sc. vitia*) manum postulant; 7,26,2n.; Sen. *Ir.* 6.2; Stat. *Silv.* 1,4,103.

De vv. 142-144 worden door Aug. *C.D.* 3,27 geciteerd.

143v. periere nocentes, / sed cum iam soli possent superesse nocentes: degenen die omkwamen waren schuldig; onschuldigen waren er immers niet meer.

Alleen wie vuile handen gemaakt had was nog in leven, zodat men de beulen geen compliment hoeft te maken voor het feit dat degenen met wie zij afrekenden, schuldig waren. De herhaling van "nocentes" is effectvol in deze *sententia*; de kritiek erop van Heitland³³³ is m.i. niet terecht. Lucanus

45, ironisch: "Florus ist ungewöhnlich reich an Vergleichen, von denen viele von der poetischen Begabung ihres Urhebers zeugen. Ob aber dieser überall Florus war, ist eine andere Frage." Misplaatst zijn de opmerkingen van Grimal 1983,414v. naar aanleiding van deze passage: (o.a) "S'il avait été trop loin dans cette opération chirurgicale celle-ci était nécessaire ..." Op dat laatste aspect legt Lucanus hier beslist geen nadruk; regelmatig wijst hij op de waanzin van de burgeroorlog, en hij is eerder een eclecticus dan een pur sang Stoïcijn, zodat ook Grimal's opmerking "Un stoïcien ne sera pas un opposant, en vertu de sa foi" hier niet van toepassing is.

³³² Cf. Hübner 1975, 208, die dit tevens demonstreert aan de hand van de context in de betreffende passages.

³³³ Heitland LXXXIV.

werd misschien geïnspireerd door Sen. *Phoen.* 367vv., waar Iocaste opmerkt: “hoc leve est quod sum nocens: / feci nocentes. hoc quoque etiam nunc leve est: / peperit nocentes.”

Nocentes wordt ook in 110 en 5,139 als substantivum gebruikt. Cf. ook 4,252, 6,695; 7,763 en 5,215 “timentī”.³³⁴

145v. tum data libertas odiis, resolutaque legum / frenis ira ruit: haat en rancune kregen vrij spel en werden niet langer door de wetten ingetoomd.

Lapidge 363 merkt terecht op dat de formulering ontleend is aan de Stoïsche metafysica:³³⁵ de *frena legum* houden in groter verband gezien de kosmos bijeen, hier hebben ze betrekking op het (niet) in toom houden van de *ira*.

In de formulering combineert Lucanus Sen. *Ep.* 85,28 “cedere iis, quae mala vocantur, et illis libertatem suam dedere”, *Troad.* 279vv. “sed regi frenis nequit / et ira et ardens ensis et victoria / commissa nocti” en *H.F.* 1167 “ruat ira in omnis: hostis est quisquis mihi / non monstrat hostem.”³³⁶

Figuurlijk gebruik van *frena/i*: cf. Man. 1,924 “discordia vincta catenis aeternos habeat frenos in carcere clausa”; Phaedr. 1,2,3 “frenum ... solvit pristinum licentia”; Juv. 8,88 “pone irae frena modumque.” Ook in juridische zin wordt het woord gebruikt, cf. Cic. *Rep.* 2,58 “ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus Graecis frenos”.

146vv. non uni cuncta dabantur / sed fecit sibi quisque nefas: allen moordden, niet voor één man, maar ieder voor zich.

Westerburg 44 maakt aannemelijk dat Florus 2,9,22 “sub specie partium se vindicant” Lucanus inhoudelijk navolgt.

Lucanus heeft een voorkeur voor antithesen als “uni cuncta” en “semel omnia”; cf. 4,379 “nobilis ignoto”; 8,129 “nullum toto”; 8,187 “solum toto”; cf. ook 3,230; 6,249; 9,46. 522v.³³⁷

Cf. voor dit gebruik van *dare* 4,688 “privatae sed bella dabat Iuba con-

³³⁴ Cf. comm. Barratt ad 215; voorts LHS 156v.; KSt 1,232b; Obermeier 10v.; Barratt 48 ad 5,139.

³³⁵ Lapidge 363; cf. comm. ad 214-18, waar de overstroming van de Tiber een metafoor is voor de chaos (de toestand na de *ἐκπύρωσις* of *conflagratio*). Lapidge toont overtuigend aan dat een dergelijke terminologie als een rode draad door de eerste zeven boeken van het *Bellum Civile* heen loopt.

³³⁶ Cf. Fletcher 134.

³³⁷ Cf. ook Mayer 103 ad 8,129.

citus irae"; Trebonius aan Cic. (*Fam.* 12,14,1) "noli putare, mi Cicero, me hoc auribus tuis dare."

147. semel omnia victor / iusserat: Sulla had met één bevel tot alle misdaad opdracht gegeven. *Victor* heeft hier dezelfde cynische en weinig triomfantelijke klank als in vv. 99 en 112, *cf.* comm. aldaar; *cf.* ook 9,48v., waar Caesar de overwinnaar is die vrees inboezemt: "praeceps facit omne timendum / victor."

Semel betekent "eens en voor altijd", *cf.* Verg. *Aen.* 11,418 "procubuit moriens et humum semel ore momordit"; Ov. *Her.* 5,103v. "nulla reparabilis arte / laesa pudicitia; deperit illa semel."

Cf. voor de antithese "semel omnia" comm. ad 146 "uni ... cuncta".

148vv. infandum domini per viscera ferrum / exegit famulus; nati maduere paterno / sanguine; certatum est, cui cervix caesa parentis / cederet; in fratrum ceciderunt praemia fratres: door de burgeroorlog worden de normale verhoudingen verstoord: de slaaf doodt de meester, zonen betwisten elkaar het recht hun vader te onthoofden, en men verdient geld aan de dood van zijn broeder.

Zowel de *Adnotationes* als de *Commenta* achten voor 148-149A twee interpretaties mogelijk: de verzen kunnen zowel algemeen opgevat worden als betrekking hebben op de moord door een slaaf op Marius junior, toen deze via een onderaardse gang uit het belegerde Praeneste probeerde te ontsnappen.³³⁸

Ook over 151B hebben de *Commenta* een belangrijke opmerking: "praemia illa dicit quae Sulla se daturum promiserat pro relatis sibi capitibus proscriptorum. significat autem Domitium qui occiso fratre Domitio agros eius pro praemio invasit." L. Domitius Ahenobarbus, die verderop in dit boek een belangrijke rol speelt (*cf.* comm. ad 478vv.), zou na de moord op zijn broer Gnaeus diens land gekregen hebben van Sulla (*Cf.* ook Dio Cass. 41,11,2). Noch de weergave van Lucanus, noch die van de *Commenta* drukt overigens expliciet uit dat Domitius zelf zijn broer vermoordde.³³⁹

Niettemin wordt hier ook algemeen op het thema van broedermoord ge-

³³⁸ *Cf.* de weergave in Liv *Per* 88, Oros 5,21,8v en Val Max 6,8,2 (in het hoofdstuk *De fide servorum*) Marius jr en de broer van Telesinus besluiten elkaar te doden, wanneer de *cuniculus* afgesloten blijkt, een slaaf geeft Marius, die niet meteen dood is, op diens verzoek de genadeslag *Cf.* ook Van Hooff 116, over de scholia Rawson 173v

³³⁹ Slechts de vertaling van Luck, "Bruder mussten sterben, damit Bruder ihren Lohn erhielten", gaat niet uit van broedermoord *Cf.* over de scholia Rawson 173v

zinspeeld, een thema dat bij Lucanus uiteraard zeer algemeen is, *cf.* 1,4. 376vv.; 4,245vv. 562vv.; 7,179v. 182v. 320. 322. 323vv. 453v. 464vv. 467v. 548vv. 626vv. 629v. 762v. 775. 10,464vv.; *cf.* ook 3,326vv., waar de Masilienses veronderstellen dat *bellum civile* vanwege de ongehoordheid van broedermoord in wezen niet mogelijk is.³⁴⁰

Cf. verder bv. Sall. *Cat.* 52,3, die met Cato als spreekbuis zijn woede uit tegenover hen die "... patriae, parentibus ... atque focus suis bellum paravere"; in 61,8 merkt Sallustius op dat Petreius' soldaten te Pistoria onder de gedode vijanden "amicum alii. pars hospitem aut cognatum reperiabant." *Cf.* ook Sall. *Ep. ad Caes.* 1,4,3; "exercitus ... optimos et veterrimos omnium advorsum fratres parentesque ... armis contendere"; Plut. *Pomp.* 70,2; Appianus *B.C.* 2.77,323; Sen. *Contr.* 2,1,10 "ecce instructi exercitus saepe civium cognatorumque conserturi manus constituerunt"; *ib.* 11 "parricidium ... parricidae ..."; Man. 4,82v. "ecce patrem nati perimunt natosque parentes / mutuaque armati coeunt in vulnera fratres. / non nostrum hoc bellum est; coguntur tanta moveri / inque suas ferri poenas lacerandaque membra";³⁴¹ Sen. *Phaedr.* 554vv. "nullum caruit exemplo nefas: / a fratre frater, dextera gnati parens / cecidit, maritus coniugis ferro iacet / perimuntque fetus impiae matres suos; / taceo novercas";³⁴² Tac. *Hist.* 3,25,11 "nec eo segnius propinquos, adfinis, fratres trucidant, spoliant" en het gruwelijke voorval *ib.* 51,1: de soldaat die zijn broer doodt en een beloning eist. Arnob. *Adv. Nat.* 3.26 klaagt de heidenen aan omdat ze een oorlogsgod vereren die verwanten met elkaar slaags doet raken.³⁴³

Interessant is dat slaven hier in één adem worden genoemd met die leden van de *familia* die bloedverwanten zijn. *Cf.* Vell. Pat. 2,67, die een classificatie geeft van de mate waarin de verschillende categorieën van *familia*-leden betrouwbaar waren tijdens de proscripties van 43: "id tamen notandum est, fuisse in proscriptos uxorum fidem summam, libertorum mediam, servorum aliquam, filiorum nullam."³⁴⁴

Cf. voor de broedermoord in v. 151 nog 1,95 "fraterno primi maduerunt

³⁴⁰ *Cf.* Jal 1963,415vv.

³⁴¹ *Cf.* Schwemmler 15.

³⁴² *Cf.* Hosius 1892,2,344; *id.* 1893,395, ook over de Manilius-passage.

³⁴³ *Cf.* voor de meeste van deze voorbeelden en een beschouwing erover Jal 1963, 415vv.; Bailbé 84 wijst op beïnvloeding door Lucanus van Ronsard, waar deze bij het aanschouwen van de contemporaine burgeroorlogen opmerkt: "Ce monstre arme le fils contre son propre père" (éd. Balmas, vol. 11, p. 28); Bailbé 89 en n. 5 citeert parallellen bij Agrippa van Aubigné in de eerste zang van diens *Tragiques, Misères*: "Le père étrangle au licit le fils, et le cercueil, préparé par le fils sollicite le père; / le frère avant le temps hérite de son frère" (*Misères*, 212-214).

³⁴⁴ *Cf.* voor de plaats van slaven in de *familia* nog Plut. *Sull.* 31; Tac. *Hist.* 1,3,1; App. *B.C.* 4,15,59; *ib.* 36,154; Jal 1963,412

sanguine muri.”³⁴⁵ In de onderhavige passage is de moraliserende toespeling op Romulus en Remus, de eerste Romeinen die probeerden macht te delen, minder duidelijk, maar niet uit te sluiten. Dat het verhaal over Romulus en Remus een *locus communis* was, wordt ook geïllustreerd door Hor. *Epod.* 7,17-20 “Sic est: acerba fata Romanos agunt / scelusque fraternae necis, / ut innerentis fluxit in terram Remi / sacer nepotibus cruor”; cf. Catull. 64,399 “perfudere manus fraterno sanguine fratres”; Tib. 2,5,23 “Romulus aeternae nondum formaverat urbis / moenia, consorti non habitanda Remo”; voorts Lucr. 3,70vv.; Verg. *G.* 2,496. 510; Ov. *Met.* 1,145; Sen. *Thy.* 40vv.³⁴⁶

”Cervix caesa” wordt door Bourgery, Ehlers en Luck niet geheel juist vertaald: zij gaan ervan uit dat de dichter doelt op een reeds afgesneden hoofd; beter (en nog gruwelijker) zijn de vertalingen van Graves en Duff: de zonen vechten om het privilege hun vader te onthoofden. In “cervix caesa” dient men het participium dominant te vertalen: het afsnijden van de hals. Cf. voor deze uitdrukking in de betekenis “afgesneden hoofd” 8,12v. (over Pompeius) “seque, memor fati, tantae mercedis habere / credit adhuc iugulum, quantam pro Caesaris ipse / avolsa cervice daret”; 8,674 “at postquam trunco cervix abscisa recessit”; 9,213v. “non deprecor hosti / servari, dum me servet cervice recisa.” Cf. ook Sil. 13,373. Ook *cervix* alleen komt in deze betekenis voor: 9,1023v. “accipe, quidquid / pro Magni cervice dares.” Lucanus heeft een voorkeur voor deze uitdrukking. Cf. ook comm. ad 121vv.

Cedere heeft eveneens de betekenis “als buit toevallen” in Verg. *Aen.* 12,183 “cesserit Ausonio si fors victoria Turno”; Hor. *C.* 3,20,7v. “tibi praeda cedat / maior an illi”; Liv. 26,26,3 “praeda ex pacto Romanis cessit”; het vers vormt een cynische variant op dergelijke formuleringen.

Cf. voor het finale gebruik van *in* comm. ad v. 111.

152v. busta repleta fuga, permixtaque viva sepultis / corpora, nec populum latebrae cepere ferarum: om aan de wreedheid van de *Sullani* te ontkomen zoekt men zijn toevlucht in graven en dierenholen.

Busta staat hier voor *sepulcra*, mogelijk voor *columbaria*. De *Commenta* (“quoniam Sylla praeceperat non debere interfectorum cadavera sepeliri”) lijken ervan uit te gaan dat *busta* hier grafheuvel is, en dat met *fuga* gedode vluchtelingen aangeduid worden - m.i. beide malen ten onrechte.

Het *abstractum pro concreto fuga = fugitivi* is m.n. bij Livius algemeen;³⁴⁷

³⁴⁵ Cf. comm. Getty *ad loc.*

³⁴⁶ Cf. Fantham 1983,71vv. voor een beschouwing over het thema.

³⁴⁷ Obermeier 8 merkt op dat reeds Livius *fuga* voor *fugientes* heeft, maar geeft geen plaats aan.

cf. Liv. 3,69,2; 8,19,9; 34.15,3 etc.; Petron. 45,12; Paneg. 12 (2),32,3; *TLL* 6,1,1466,82vv.

Cf. m.b.t. de antithese "permixtaque viva sepultis (corpora)" comm. ad 146; de woorden vormen een verwijzing naar Sen. *Oed.* 949vv. "quaeratur via / qua nec sepultis mixtus et vivis tamen exemptus / erres"; cf. 6,101v. "dum mixta iacent incondita vivis / corpora"; Verg. *Aen.* 8,485 "mortua quin etiam iungebat corpora vivis";³⁴⁸ de op dat vers volgende beschrijving van Mezentius' gruweldaden toont aan dat de expliciete beschrijving van gruwelen ook vóór de zilveren latiniteit reeds vertegenwoordigd is.

Voor het schuilen in dierenholen cf. nog Lygd. 9,9 "quidve iuvat furtim latebras intrare ferarum" (over een jachtpartij); Liv. 30,13,7 "... ut vita eius (= Masinissae) fama mortis et latebris, ferarum modo in silvis rapto viventis, tegeretur".

154vv. Niet alleen door zich te verstoppen probeert men te ontkomen. Ook zelfmoord biedt een uitweg. Drie manieren worden beschreven: zich verhangen, zich van een hoogte storten en zich doorsteken (gecombineerd met de brandstapel³⁴⁹).

Reeds in de Griekse literatuur komen de verschillende wijzen waarop men zelfmoord pleegt (zwaard; strop; in afgrond / van hoog gebouw springen; gifbeker) in min of meer vaste combinaties voor. Het meest frequent is de trias zwaard - strop - afgrond / hoog gebouw, die men ook in Hor. *Epod.* 17,70vv. aantreft: "voles modo altis desilire turribus, / modo ense pectus Norico recludere, / frustraue vincla gutturi nectes tuo / fastidiosa tristic aegrimonia." Over een zwaard beschikt Europa uiteraard niet, zodat slechts strop en afgrond overblijven in Hor. *C.* 3,27,58vv. "quid mori cessas? potes hac ab orno / pendulum zona bene te secuta / laedere collum, / sive te rupes et acuta leto / saxa delectant, age te procellae / crede veloci ..." In Ov. *Ep.* 2,131-144 vermeldt Phyllis de vier methodes: zich in zee storten, de gifbeker, het zwaard en de strop.

Lucanus is hier zeker beïnvloed door de slotscène van Ovidius' beschrijving van de pest op Aegina (*Met.* 603-613):³⁵⁰ "ante ipsas, quo mors foret invidiosior, aras / pars animam laqueo claudunt mortisque timorem / morte fugant ultroque vocant venientia fata. / corpora missa neci nullis de more feruntur / funeribus (neque enim capiebant funera portae); / aut inhumata premunt terras aut dantur in altos / indotata rogos. et iam reverentia

³⁴⁸ Cf Phillips 106; Heitland 111

³⁴⁹ Cf voor vuur als voornamelijk exotisch zelfmoordmiddel Van Hooff 78v.

³⁵⁰ Cf Phillips 69

nulla est, / deque rogis pugnant alienisque ignibus ardent. / qui lacrimant, desunt, indeffletaeque vagantur / natorumque virumque animae iuvenumque senumque, / nec locus in tumulos, nec sufficit arbor in ignes", waar men dezelfde opeenvolging van zelfmoorden en brandstapel(s) vindt. Cf. voor het verband dat Lucanus door deze ontlening legt tussen de burgeroorlog (een *clades mixta* in Lipsiaanse zin) en de Aeginetische pest (een *clades mera*) comm. ad 101v.

Cf. voor zelfmoord bij Lucanus verder 3,748vv. (eveneens een "gecombineerde" zelfmoord, hier gaat zich doorsteken samen met zich verdrinken): "quamvis capulum per viscera missi / polluerat gladii, tamen alta sub aequora tendit / praecipiti saltu: letum praecedere nati / festinantem animam morti non credidit uni"; 8,654vv. "aut mihi praecipitem, nautae, permittite saltum, / aut laqueum collo tortosque aptare rudentes, / aut aliquis Magno dignus comes exigit ensem"; 9,106v."... numquam veniemus ad enses / aut laqueos aut praecipites per inania iactus",³⁵¹ uitingen van Cornelia, die zijn geïnspireerd door Sen. *Phaedr.* 259v. "laqueone vitam finiam an ferro incubem? / an missa praeceps arce palladia cadam?"; Seneca is een rijke bron voor het onderwerp, vooral voor de notie dat zelfmoord een uitweg is die altijd openstaat.³⁵²

154. hic laqueo fauces elisaque guttura fregit: sommigen hingen zich op.

Cf. voor de *laqueus* als middel om (zich) te wurgen reeds Pl. *Cas.* 113 "proin tu te in laqueum induas".

Elidere heeft vaak de betekenis "doen stikken, wurgen", vooral in verbinding met *guttura* of *fauces*; cf. comm. ad 206 en bv. Verg. *Aen.* 8,288v.

³⁵¹ Cf. comm. Mayer ad 8,654vv.

³⁵² Cf. bv. *Phoen.* 147vv. "noxias lapsu vias / cludes et artis colla laqueis inseri / prohibebis? herbas quae ferunt letum auferes? / quid ista tandem cura proficiet tua? / ubique mors est. optume hoc cavet deus: / eripere vitam nemo non homini potest, / at nemo mortem; mille ad hanc aditus patent"; *Prov.* 6,9 "non in alto latet spiritus, nec utique ferro eruendus est; non sunt vulnere penitus impresso scrutanda praecordia: in proximo mors est. Non certum ad hos ictus destinavi locum: quacumque vis, pervium est. ipsum illud quod vocatur mori, quo anima discedit a corpore, brevius est quam ut sentiri tanta velocitas possit. sive fauces nodus elisit, sive spiramentum aqua praecusit, sive in caput lapsos subiacentis soli duritia comminuit, sive haustus ignis cursum animae remeantis interscidit, quicquid est. properat. ecquid erubescitis? quod tam cito fit, timetis diu!"; over vrees en moed als drijfveren *Ep.* 4,4 "alius ante amicae fores laqueo pependit, alius se praecipitavit e tecto, ne dominum stomachantem diutius audiret, alius ne reduceretur e fuga, ferrum adegit in viscera: non putas virtutem hoc effecturam, quod efficit nimia formido?" Evenals in de laatste Seneca-passage komt ook bij Lucanus in deze passus de zelfmoord voort uit vrees.

“ut prima novercae / monstra manu geminosque premens eliserit angues”; Sen. *H.F.* 221 “tumida tenera guttura elidens manu”.

Cf. voor *guttur frangere* in dit verband nog Hor. *Epod.* 3,1v. “parentis olim siquis impia manu / senile guttur fregerit”; Sen. *Phoen.* 161 “fractum incitatis ictibus guttur sonet”; voor *frangere* ook Hor. *C.* 2,13,6.

155v. hic se praecipiti iaculatus pondere dura / dissiluit percussus humo: sommigen wierpen zich te pletter.

Praeeps wordt ook in 3,750, 8,654 en 9,107 in een suïcidale context gebruikt; *cf.* verder Enn. *Ann.* 389v. Sk. “occumbunt multi letum ferroque lapique / aut intra muros aut extra praecipe casu”; Sen. *Phaedr.* 262 “praecipiti ... perire leto”. Het is een lievelingswoord van Lucanus, die het 39 keer gebruikt.

De formulering “dura ... percussus humo” is opmerkelijk: het wordt hier (anders dan in bv. Juv. 3,271v. “quanto percussum pondere signent / et laedant silicem (*sc. vasa*)) voorgesteld alsof de bodem actief de springer treft. *Cf.* Sen. *Tro.* 1114v. “soluta cervix silicis impulsu”, over de van de muren geworpen Astyanax.³⁵³

(*E*)*iaculari* wordt eveneens met persoonlijk object gebruikt bij Ov. *Met.* 6,259 “seque iaculatus in altum”; Man. 5,593 “Perseus ... semet caelo iaculatur in hostem”; Claud. *Pan. Manl. Theod.* 320 “vel qui more avium sese iaculantur in auras”.

Dissilire heeft hier de betekenis “uiteenspatten, barsten”, *cf.* Ov. *Am.* 2,1,25 “carmine dissiliunt ... angues”; Plin. *Nat.* 29,89 “si praegnans momordit, protinus dissilit (mus araneus)”; hier wordt het woord bij wijze van uitzondering in letterlijke zin gebruikt m.b.t. mensen, hetgeen een buitengewoon krachtige en plastische formulering tot gevolg heeft. Petronius en

³⁵³ Een belangrijke uiteenzetting over deze aan (levenloze) zaken toegeschreven beweging en handeling geeft Hübner 1975,211, die opmerkt dat een transitief verbum de voorkeur lijkt te krijgen boven een intransitief; in gevallen als dit maakt Lucanus graag gebruik van “lebhaftes, energetische Verben”; Hübner 1972,595 n. 4. wijst er terecht op dat *percutere* doorgaans een bewegend subject heeft (vaak een wapen dat een wond veroorzaakt) en verbonden wordt met een niet bewegend object. In deze passage echter wordt niet gezegd dat de vallende de bodem treft (onjuist is dus de vertaling van Bourgery “en heurtant le sol dur”: de vertaling van Duff “was dashed to pieces against the hard ground”, die eveneens door Hübner bekritiseerd wordt, is zeker passabel). Qua constructie vergelijkbaar is 4,561 “percussus est pectore ferrum”, waar de normale verhoudingen eveneens omgekeerd zijn; Sen. *Oed.* 962vv. “at contra truces oculi / steterunt et suam intenti manum / ultro insectantur, vulnere occurrunt suo”, waar Oedipus’ ogen zich zelf al “uitstoten”, nog voordat Oedipus’ hand toeslaat! (ook reeds *ib.* 959 “oculique vix se sedibus retinent suis.”) *Cf.* voorts i.v.m. de “Umkehrung der Bewegungsrichtung” als expressiemiddel Wanke 136.

Seneca gebruiken het eveneens met persoonlijk subject, maar dan overdrachtelijk, cf. *Sat.* 61,3 “gaudio dissilio”; 75,9 “felicitate dissilio”; *Sen. Ep.* 113,26 “dissilio risu”, een formulering die behoort tot de omgangstaal.

V. 156A vormt een echo van *Ov. Met.* 12,488 “fractaque dissiluit percusso lamina callo.”

156v. mortesque cruento / victori rapuere suas: zo ontkwamen ze aan Sulla.

Met “mortesque ... rapuere” wordt aangegeven dat de zelfmoordenaars hun dood aan Sulla “ontfutselen”; een vergelijkbaar concreet gebruik van het woord *mortes* vindt men in 82v. m.b.t. Marius: “debet multas hic legibus aevi / ante suam mortes”; cf. 6,582 “tot mortes habitura suas”.

Cf. m.b.t. “cruento / victori” comm. ad 111v. “cruentus victor”; “victori” is een *dativus incommodi*, frequent bij *verba privandi*;³⁵⁴ meestal zijn het personen die in deze naamval staan, maar Livius en dichters gebruiken hem ook voor zaken. Cf. bij Lucanus 6,724v. “cui ... munus ... eripitur”; 7,233 “eripe victori gentes”; 8,689 “summota est capiti tabes”.

157vv. hic robora busti / exstruit ipse sui necdum omni sanguine fuso / desilit in flammis et, dum licet, occupat ignes: een derde doorstak zich en sprong stervend op de brandstapel, zolang het nog kon.

“Robora” = hout voor de brandstapel, cf. 6,824v. “tunc robore multo / exstruit illa rogam”; 8,738 “robora non desint misero nec sordidus uxor”; 8,745v. “inde rapit flammis semustaque robora membris / subducit”; 8,756v. “nobile corpus / robora nulla premunt ...”

Bustum staat in 152 voor “graf” in het algemeen, hier voor “brandstapel”. Heitland noemt³⁵⁵ in zijn opsomming van slordige herhalingen van hetzelfde woord in verschillende betekenissen dit vers niet, maar het hoort er zeker bij.

Lucanus heeft een voorliefde voor de uitdrukking *sanguine fuso*: cf. 439v. “... sanguine fuso / gaudet ...”; 4,278 “gaudebit sanguine fuso”; 4,391v.; 5,267; 6,250. 310; 7,233v.; 7,535v. 566; 10,423. Cf. ook Verg. *Aen.* 2,532 “sanguine fudit”; Stat. *Theb.* 2,87 (zelfde plaats in het vers).³⁵⁶

Voor *desilire* in een vergelijkbare context cf. *Sen. Ep.* 76, 29 “nihil cunctatus desiliet in mortem”.

³⁵⁴ Cf. Mayer 1983.2,165.

³⁵⁵ LXXXIV.

³⁵⁶ Cf. Michler 16.

Occupat houdt niet in dat het subject datzelfde voor andere zelfmoordenaars onmogelijk wil maken, zoals Francken het opvat ("praeripit aliis"); bedoeld wordt dat men probeert Sulla (c.s), die zulks verboden had (*cf.* Haskins en de scholia ad 170 "vetabat enim Sulla sepeliri"), hierin vóór te zijn. Een en ander wordt natuurlijk ook door "dum licet" toegelicht. *Cf.* voor een dergelijk gebruik van *occupare* Petr. *B.C.* 184 "... et insolitos gressu prior occupat ausus."

160vv. colla ducum pilo trepidam gestata per urbem / et medio congesta foro: cognoscitur illic / quidquid ubique iacet: de hoofden van aanvoerders van de tegenpartij werden op spiesen door de stad gedragen en op het Forum tentoongesteld; daar kon men de her en der vermoorde personen herkennen.

Volgens de *Adnotationes* had Sulla bevolen de afgehakte hoofden te verzamelen bij de *lacus Servili(an)us*.³⁵⁷

Hetzelfde thema, een hoofd (dat van Pompeius) dat op een speerpunt door de stad gevoerd wordt, in 9.137vv. "gestata per urbem / ora ducis, quae transfixo sublimia pilo / vidimus"; ook daar fungeert het hoofd als bewijs van de moord, *cf. ib.* 139v. "haec fama est oculis victoris iniqui / servari, scelerisque fidem quaeisise tyrannum." *Cf.* Tac. *Hist.* 1.44, waar de hoofden van Galba en Piso door de straten van de stad gedragen worden: "praefixa contis capita gestabantur inter signa cohortium iuxta aquilam legionis"; daar bekijkt Otho met welgevallen het afgehakte hoofd van Galba: "nullum caput tam insatiabilibus oculis (*sc. Otho*) perlustrasse dicitur."³⁵⁸

Colla staat bij Lucanus vaak voor "afgehakt hoofd", in eenzelfde context in 81v. "fas haec contingere non est / colla tibi"; 6,357v. "ubi quondam Pen-theos exul / colla caputque ferens supremo tradidit igni / ... Agave"; 8,671; 9,1012. 1083. 1090; 10,1; dit gebruik komt vooral bij dichters uit de *argentea latinitas* voor, *cf. bv.* Sil. 5,285v. "tum colla viri ... / demetit ..." Met *gerere* / *gestare* ook in 10,1012 "colla gerit Magni Phario velamine tecta"; 10,1083v. "ne sic mea colla gerantur"; *cf. Cic. Phil.* 11,5 "caput abscidit idque adfixum gestari iussit in pilo".

Cf. voor "urbem ... trepidam" 3,372v. "ad urbem / haud trepidam convertit iter" (over Massilia); 5,381 "ipse petit trepidam tutus sine milite Romanam".

Door "congesta" na "gestata" in 160 is er sprake van kakophonie: *cf.* 1,45 "acta ... peracta"; 3,348 "contingi ... attingere". Zulke herhalingen

³⁵⁷ *Cf.* Cic. *Rosc. Am.* 89; Firm. Mat. *Math.* 1,3; Rawson 174.

³⁵⁸ *Cf.* Robbert 75.

zijn algemeen in de Latijnse poëzie.³⁵⁹ Voor de inhoud cf. Liv. 27,2,9 "... congestos in unum locum cremavere suos".

Iacere komt *passim* voor in de betekenis "dood neerliggen, gedood zijn" ("occisum est", Housman *ad loc.*), cf. 4,803 "ante iaces quam dira duces Pharsalia confert"; Verg. *Aen.* 1,99 "saevus ubi Aeacidae telo iacet Hector"; cf. voor de formulering Sen. *H.O.* 1105 "quidquid per Libyam iacet"; *Ep.* 102,24; *N.Q.* 6,13,4.

162 - 165: drie voorbeelden uit de mythologie worden aangehaald om de hoeveelheid slachtoffers en de mate van verminking aan te geven:³⁶⁰ een bloedbad als de *Sullani* aanrichtten vindt nergens zijn weerga:

a) niet in Thracië, waar Diomedes, koning van de oorlogszuchtige Bistones, vreemdelingen aan zijn merries voerde en hun hoofden aan zijn stal-deur nagelde;

b) niet in Africa, waar Antaeus diegenen die hij in het worstelen verslagen had onthoofdde;

c) niet in Pisa (nabij Olympia), waar koning Oenomaus het paleis versierde met de schedels van de (uit heel Griekenland afkomstige) vrijers van zijn dochter Hippodameia.

Lucanus is wellicht geïnspireerd door Sen. *Tro.* 1104vv., waar de gruwel van het te pletter gooien van Astyanax wordt benadrukt door vermelding van Diomedes en andere notoire wreedaards: "quis Colchus hoc, quis sedis incertae Scyta / commisit, aut quae Caspium tangens mare / gens iuris expers ausa? non Busiridis / puerilis aras sanguis aspersit feri, / nec parva gregibus membra Diomedes suis / epulanda posuit."³⁶¹

Claudianus *Ruf.* 1,251vv. volgt hetzelfde procédé om de wreedheid van Rufinus aan te geven; hij combineert gegevens van Lucanus en Seneca en voegt nog enige mythologische en historische figuren toe: "quid tale inmanes umquam gessisse feruntur / vel Sinis Isthmiaca pinu vel rupe profunda / Sciron vel Phalaris tauro vel carcere Sylla? / O mites Diomedis equi! Busiridis arae clementes! Iam Cinna pius, iam Spartace segnis / Rufino collatus eris!"³⁶²

Mythologische vergelijkingen krijgen bij Lucanus uiteraard een andere

³⁵⁹ Cf. Getty ad 1,45

³⁶⁰ Cf. Streich 14, 19, 26

³⁶¹ Dergelijke mythologische vergelijkingen behandelt Lucanus veel geserreerder dan Seneca pleegt te doen Cf. 7,145-150 777-780, Sen. *Med.* 607-669, *Phaedr.* 741-824, *Ag.* 829-867

³⁶² Cf. Bruère 1964,228, cf. comm. ad 104-07 voor meer parallellen tussen de beide passages

plaats dan ze in het (zelf immers al “mytho-historische”) epos van Homerus en Vergilius hadden.³⁶³ Opmerkelijk is voorts dat bij Claudianus historische figuren vanuit hetzelfde perspectief gezien lijken te worden als mythologische.

Cf. voor dergelijke hyperbolische vergelijkingen (benadrukking van de omvang van misdaden door op te merken dat andere beruchte gruwelen er nog door overtroffen worden) 10,474vv. “non Thessala tellus / vasta que regna Iubae, non pontus et inopia signa / Pharnacis et gelido circumfluit orbis Hiberno / tantum ausus scelerum.”³⁶⁴

162v. scelerum non Thracia tantum / vidit Bistonii stabulis pendere tyranni: de mensenetende paarden van de tiran Diomedes maakten minder slachtoffers.

De stallen van Diomedes bevonden zich in de Thracische stad Tirida. Het uitschakelen van de merries vormde het achtste werk van Hercules.³⁶⁵

Cf. voor de formulering nog Verg. *Aen.* 8,196v. “foribusque adfixa superbis / ora virum tristi pendebant pallida tabo”; Ov. *Fast.* 1,557 “ora super postes adfixaque brachia pendent”; Man. 4,184v. “pecudum membris media grassantur in urbe / et laceros artus suspendant fronte tabernae.”³⁶⁶

Voor de metonymie *scelera* i.p.v. de slachtoffers ervan vond ik geen parallellen.

164. postibus Antaei Libye: (*sc. non tantum scelerum pendere vidit*) ook Antaeus, die de resten van zijn slachtoffers aan de deurposten bevestigde, was minder bloeddorstig dan Sulla.

Een variant op de versie volgens welke Antaeus de schedels van zijn slachtoffers bewaarde om als dak voor een tempel van Poseidon te dienen.³⁶⁷

³⁶³ Cf. Piacentini 60: “Si nota come in Lucano la similitudine mitica assume un ruolo di estrema importanza. Rarissime sono le similitudini mitiche in Omero e in Virgilio. Il mito è, per i due poeti, qualcosa di vivo che è degno di entrare nel tessuto narrativo. In Omero Elena ha una sua realtà: è seguita nella sua azione, realisticamente. In Virgilio la Sibilla Cumana arieggia senza dubbio Circe ma ha una sua realtà. Essa dà consigli ad Enea. ... (Il mito) è un ornamento nel senso che svincola per un attimo dal tono realistico del racconto, dalla sua unità per variare in immagini letterarie.”

³⁶⁴ Andere *comparationes a minore ad maius ductae* (Lausberg 1973,1,233) bij Lucanus: 3,284vv.; 4,297v. 634v.; 6,293vv. 648vv.; 8,199vv.; 9,798vv. 819vv. Cf. ook Verg. *Aen.* 2,496vv. en comm. Austin *ad loc.* voor voorbeelden bij andere auteurs; voor Seneca Hosius 1892.2, 343 en n. 12; *Phaedr.* 166vv.; *Med.* 44v.; voor Diomedes ook nog *Ag.* 894.

³⁶⁵ Cf. Graves, *Greek Mythology* 2,122v.; Apollodorus 2,5,8.

³⁶⁶ Cf. Hosius 1893,395; Schwemmler 24.

³⁶⁷ Cf. Apollodorus 2,5,11; Hyginus *Fabula* 31; Diodorus Siculus 4,17.

Antaeus, een zoon van Gaia en Poseidon, dwong zijn gasten met hem te worstelen tot ze uitgeput waren, om hen dan te doden; hij zelf was, dankzij de kracht die het contact met (zijn) moeder aarde hem gaf, onoverwinnelijk zolang hij contact met de bodem had.

Lucanus refereert hier slechts met drie woorden aan de mythe, maar in 4,593-655 krijgt Curio, na in Africa geland te zijn, het gehele verhaal over de worsteling tussen Hercules en Antaeus te horen.

Lucanus kiest voor de Griekse vorm van de nominativus *Libye*, cf. 3,70; 5,39. 485; 6,306; 7,229; 9,44; 10,38 etc.; zo ook voor de genitivus, cf. 1,206. 255. 368. M.b.t. de acc. is er geen voorkeur voor de Latijnse dan wel de Griekse vorm.

164v. nec Graecia maerens / tam laceros artus Pisaea flevit in aula: de wijze waarop Oenomaus zijn verslagen tegenstanders toetakelde werd door Sulla's wreedheid overtroffen.

Oenomaus, koning van Pisa (in Elis, cf. Verg. *G.* 3,180), had zijn dochter Hippodameia beloofd aan diegene die hem bij het paardenrennen zou verslaan. Wie het onderspit dolf, werd gedood. Pelops wist de koning te verslaan door de wielassen te vervangen door zwarte was.

Voor de personificatie van *Graecia* cf. comm. ad 301v. en 485vv.³⁶⁸

Housman en Shackleton Bailey vervangen het voortreffelijke "tam" (de meeste *mss.*) door *tot* (UP); Housman merkt over "tam" op: "quam laceri fuerint, quid ad rem?" en meent dat *tot* beantwoordt aan "tantum" in 162. Fraenkel 1926,512 verdedigt "tam" door erop te wijzen dat ook de mate van verminking een wezenlijk element in Lucanus' beschrijving is, dat door de mythische parallellen treffend geïllustreerd wordt. Aan Fraenkels verdediging van "tam" kan men toevoegen dat het een nieuw element aanbrengt nadat in 162 "tantum" reeds de *hoeveelheid* slachtoffers heeft aangeduid; "tam laceros artus" wordt in 166v., waar sprake is van nauwelijks herkenbare stoffelijke resten, verder uitgewerkt.

"Laceros artus" wordt herhaald in 177, op dezelfde plaats in het vers. Ook in 31 en 122 heeft Lucanus het woord *lacer* reeds gebruikt. Cf. Man. 1,485 (en comm. *supra* ad 162v.); Stat. *Theb.* 12,411 "huc laceros artus";³⁶⁹ Claud. *Ruf.* 2,407v. "mox omnes laniant hastis artusque trementes / dilacerant."³⁷⁰

Cf. voor transitief gebruik van *flere* comm. ad 118.

³⁶⁸ Cf. Marti 1964,175.

³⁶⁹ Cf. Michler 11.

³⁷⁰ Cf. Bruère 236.

166vv. cum iam tabe fluunt confusaque tempore multo / amisere notas, miserorum dextra parentum / colligit et pavidò subducit cognita furto: de hoofden, nauwelijks meer identificeerbaar, worden door de ouders steels meegenomen.

Fluere betekent hier in staat van ontbinding verkeren, *cf.* voor dit gebruik *c. abl.* 3,507 “putri fluxerunt pulvere cautes”;³⁷¹ 9,781 “manant umeri fortesque lacerti, / colla caputque fluunt”; *Man.* 5,681 “fluit in liquidam tabem” (over een hoeveelheid vis). Verwant is de betekenis “uitvallen” (gebruikt i.v.m. haar), *cf.* *Plin. N.H.* 20,89; 27,17 en *Cels.* 6,1. Dezelfde betekenis wordt gebruikt m.b.t. overjarig wapentuig in 1,241v. “nuda iam crate fluentes / invadunt clipeos.”³⁷²

Confundere in de betekenis “verminken, onherkenbaar maken” ook 190v. “quid perdere fructum / iuvit et, ut vilem, Marii confundere voltum?”; 3,758 “confusis voltibus unda” (eveneens in verband met onherkenbaarheid voor de nabestaanden); 7,575 “adversosque iubet ferro confundere vultus”; 9,801; *Ov. Met.* 5,58 “... fractis confudit in ossibus ora”; *ib.* 14,367 “vultum confundere Lunae”.

Nota betekent hier “herkenningsteken”, evenals in 8,711 “una nota est Magno capitis iactura revolsi.” *Cf.* *Stat. Theb.* 5,549 “amisere notas” (op dezelfde plaats in het vers).³⁷³

De tragiek van de *miseri parentes* vindt men bij Lucanus *passim*: *cf.* bv. 38 “nunc” ait, ‘o miserae, contundite pectora, matres’”; 64 “at miseros angit sua cura parentes.” Vooral in de onderhavige passage, waarin immers het generatie na generatie beleefde leed centraal staat, verrast dit thema niet; *cf.* 3,606. 744; 757vv.

In “pavidò ... furto” is, zoals vaak bij Lucanus, sprake van een totale omkering van waarden. De brave plicht zijn verwanten de laatste eer te bewijzen wordt een schielijke misdaad. Evenzo zal na Pharsalus de wereld moreel gezien geheel “upside down”³⁷⁴ zijn.

Cf. voor dit thema m.b.t. het bewijzen van de laatste eer aan Pompeius 8,781v. “quam metuis, demens, isto pro crimine (*i.e.* het verbranden van Pompeius’ lijk) poenam, / quo te fama loquax omnes accepit in annos?”; 842v. “imperet hoc nobis utinam scelus (*i.e.* het naar Rome transporteren van Pompeius’ resten) et velit uti / nostro Roma sinu.” Zoals hier het moreel hoogste tot misdaad wordt, zo wordt van de andere kant in de burgeroorlog

³⁷¹ Obermeier 67 noemt in dit verband ten onrechte ook 4,729 “fauces fluunt pereunte veneno”, waar *fluere* (in een merkwaardig geval van enallage) “stromen” betekent.

³⁷² *Cf.* comm. Getty *ad loc.*

³⁷³ *Cf.* Steele 1924, 310.

³⁷⁴ *Cf.* Mayer *ad* 8,748. 781. 842.

aan misdaad de naam *virtus* gegeven, cf. 1,667v. “scelerique nefando / nomen erit virtus ...” Cf. ook 1,174v.; cf. voor een uitgebreide opsomming van verschuiving van morele normen en termen o.m. Thuc. 3,82.

Francken merkt terecht op dat “cognita” niet in tegenspraak hoeft te zijn met “amisere notas”: herkenning van de dode was juist voor verwanten ondanks gruwelijke verminking nog wel mogelijk.

169vv. meque ipsum memini, caesi deformia fratris / ora rogo cupidum vetitisque inponere flammis, / omnia Sullanae lustrasse cadavera pacis / perque omnis truncos, cum qua cervice recisum / conveniat, quaesisse, caput: de spreker vermeldt hoe hijzelf, met het hoofd van zijn vermoorde broer onder de arm, de lijkenhopen heeft afgezocht naar de bijpassende romp, om hem te cremen.

De grijsaard die al vanaf v. 68 aan het woord is, wordt zelf in het verhaal betrokken om de lezer aan het procédé van de raamvertelling te herinneren. Cf. bv. Verg. *Aen.* 2,74 “hortamur...” en *passim* voor een natuurlijker hantering van dit procédé; Ov. *Met.* 12,383 en Bömer *ad loc.*; ook bij Stat. *Theb.* 3,199 betreft Aletes zichzelf met de woorden “meque ipsum memini” bij het in zijn eigen redevoering verhaalde.³⁷⁵

Begrafenis is bij Lucanus een opvallend algemeen thema. Het derde boek besluit, na de zeeslag, met de beschrijving van een scène op het strand bij Marseille die sterk aan deze passage herinnert: 3,756v. “Quis in urbe parentum / fletus erat! quanti matrum per litora plactus! / Coniunx saepe sui confusis voltibus unda / credidit ora viri Romanum amplexa cadaver, / accensisque rogis miseri de corpore trunco / certavere patres.” De gruwel is in deze laatste passage nog sterker: misverstand en geruzie komen in de plaats van herkenning.

In de *laudatio* van Curio, die het slot vormt van boek 4, wordt het uitblijven van de begrafenis gememoreerd, cf. 4,809v. “Libycas en, nobile corpus, / pascit aves nullo contectus Curio busto.” In 5,278vv. zeggen Caesars muitende troepen dat de enige reden van hun revolte gelegen is in het verlangen naar een fatsoenlijke begrafenis als burger: “non duro liceat morientia caespitate membra / ponere, non anima galeam fugiente ferire / atque oculos morti clausuram quaerere dextram, / coniugis inlabi lacrimis, unique paratum / scire rogam”.

Zeer cynisch wordt in 6,810v. opgemerkt dat slechts de oorlog beslist over de plaats waar overwinnaar en overwonnenen begraven zullen worden: “Quem tumulum Nili, quem Thybridis adluat unda, / quaeritur, et ducibus

³⁷⁵ Cf. Michler 9, cf. verder over dit thema de inleiding tot 64vv

tantum de funere pugna est.”

Niet alleen aan het eind van de boeken 3, 4 en 6 is de laatste eer een terugkerend thema; Mayer 1983.2,168v. merkt terecht op dat Lucanus begrafenis gebruikt als een *linking theme*: een structurele opzet die de slotscènes van het 7e, 8e en 9e boek verbindt. Tegen het einde van boek 7 laat Caesar met welgevallen zijn blik weiden over het Emathische slagveld; de lijken vallen ten prooi aan de wilde dieren - aan het achterwege blijven van de laatste eer schenkt Lucanus uitgebreid aandacht: (7,798v.) “invidet (*sc. Caesar*) igne rogi miseris caeloque nocenti / ingerit Emathiam”, waarna het in vergelijking met Caesar milde gedrag van Hannibal, die Aemilius Paullus de begrafenis niet misgunde, geprezen wordt; in 803v. luidt het “Petimus non singula busta / discretosque rogos” *sqq.*, een variant op de individuele begrafenis uit 5,281v. Eveneens zeer uitgebreid wordt het thema behandeld in 8,712-822, waar het gaat om de heimelijke (*cf.* onze passage!) crematie van Pompeius: 713 “Pompeio raptim tumulum fortuna paravit” - een graf, zo weinig in overeenstemming met de waardigheid van de dode dat helemaal geen graf nog beter zou zijn (*cf.* 8,793). Het slot van boek 8 sluit dan ook direct aan op het begin van boek 9, waar de apotheose van Pompeius plaatsvindt: (9,3v.) “prosiluit busto semustaque membra relinquens / degenerem rogi sequitur convexa Tonantis.” Boek 9 tenslotte besluit met de begrafenis van het Caesar aangeboden hoofd van Pompeius: (1089v.) “Vos condite busto / tanti colla ducis, sed non, ut crimina solum / vestra tegat tellus; iusto date tura sepulchro / et placate caput cineresque in litore fusos / colligite atque unam sparsis date manibus urnam”.

“Sullanac ... pacis” is ironisch (vooral ook door de juxtapositie met “cadavera”). De uitdrukking is gevormd naar analogie van de eufemismen *pacare, pax nostra, pax Romana*, *cf.* Tac. *Ann.* 12,29. 33; *Hist.* 4,17; *Agr.* 30 (over de Romeinen) “ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.” Aug. *C.D.* 3,28 wijdt een fraai oxymoron aan de *pax Sullana*: “non iam bello, sed ipsa pace saeviente”; *cf. ib.* “pax cum bello de crudelitate certavit et vicit.”

Lustrare wordt door Lucanus frequent in een dergelijk verband gebruikt, *cf.* 7,794v. “iuvat ... / et lustrare oculis campos sub clade latentes”; 8,101v. “nunc clades denique lustra, / Magne, tuas”; *cf.* ook Tac. *Hist.* 2,70 “vestigia recentis victoriae lustrare oculis”.

Cf. voor “cadavera” comm. ad 134.

Merk op dat de plaatsing van “caput” de inhoud van het gruwelijke detail in 172v. (de enige manier om de verwant te herkennen is uit te zoeken welk hoofd op welke romp past) illustreert.

Voor *convenire* in de betekenis “passen”, *cf.* Cic. *De or.* 2,250; Ov. *A.A.* 1,514 “sit bene conveniens ... toga”; Ov. *Am.* 2,15,5 “tam bene convenias

quam mecum convenit illi" (over een ring die om de vinger past).

173-93. In deze verzen wordt de gruwelijke moord op M. Marius Gratidianus (zoon van C. Marius' zuster en later geadopteerd door diens broer³⁷⁶) beschreven.

Cic. *Off.* 3,80 deelt over hem mee dat hij zich (in 85) bij het volk geliefd en bij zijn collega's-praetoren en de volkstribunen onmogelijk maakte door een populaire maatregel t.a.v. de waarde van de munt eerder dan was afgesproken bekend te maken.³⁷⁷

De hier beschreven moord op Gratidianus zou gepleegd zijn door Catilina. De vroegste aanwijzing daarvoor vindt men in enige fragmenten van Cicero's verloren rede *In toga candida*,³⁷⁸ waarin Cicero zijn mededingers naar het consulaat van 64, Catilina en C. Antonius Hybrida verdacht probeert te maken. Catilina zou Gratidianus' hoofd hebben afgehakt en van de Ianiculus³⁷⁹ naar de tempel van Apollo (waar Sulla zich bevond) hebben gebracht.³⁸⁰ Een alternatieve versie geeft Sall. *Hist. fr.* Maur. 1,44 "ut in M. Mario, cui fracta prius crura brachiaque et oculi effossi, scilicet ut per singulos artus expiraret." Catilina wordt hier niet genoemd en van een afgehakt hoofd is evenmin sprake. De uitzonderlijke wreedheid waarvan Gratidianus het slachtoffer was, staat in Sallustius' weergave centraal; het is deze versie (ook te vinden in Liv. *Per.* 88, Val. Max. 9,2,1 en Florus 2,9,26³⁸¹) die ten grondslag ligt aan Lucanus' weergave. Seneca beschrijft zijn terechtstelling uitvoerig; vergelijking maakt duidelijk dat Seneca zijn neef beïnvloed

³⁷⁶ Cf. Marshall 127 voor de familiebanden tussen de Tullii Cicerones, de Gratidii en de Marii, allen aristocraten uit Arpinum.

³⁷⁷ Cf. Broughton 2,57; Gruen 1968,240.

³⁷⁸ Asconius vermeldt in zijn commentaar Catilina als moordenaar van Gratidianus; Marshall 124 maakt aannemelijk dat Cicero in het niet bewaarde gedeelte van de rede Catilina eveneens noemde. Cf. I. Puccioni, *M. Tullii Ciceronis Orationum Deperditarum Fragmenta*, Milano 1972, frgg. 2. 9. 10. 16; Ascon. 83,26-84,1; 90,3-5; 87,16-18; 89,25-27 Clark.

³⁷⁹ Daar bevond zich het familiegraf van de Lutatii, waarbij Gratidianus als zoenoffer voor Q. Lutatius Catulus ter dood gebracht werd, cf. Oros. 5,21,7; Val. Max. 9,2,1; comm. ad 173v.

³⁸⁰ Cf. voor deze versie ook Plut. *Sull.* 32,4.

³⁸¹ Liv. *Per.* 88 "Marium, senatorii ordinis virum, cruribus brachiisque fractis, auribus praeseectis et oculis effossis necavit"; Florus 2,9,26 "Marium ducis ipsius fratrem (*sic*) apud Catuli sepulcrum oculis effossis manibus cruribusque effractis servatum aliquamdiu ut per singula membra moreretur"; Val. Max. 9,2,1 "quem per ora vulgi ad sepulcrum Lutatie gentis pertractum, non prius vita privavit quam oculos infelcis erueret et singulas corporis partes confringeret."

heeft,³⁸² *cf. comm. infra, passim*. Van Lucanus' versie vindt men dan weer echo's in de weergave door Firmicus Maternus, die Gratidianus verwart met Marius junior, en door Augustinus, die Gratidianus' naam niet noemt.³⁸³ Orosius voegt nog twee details toe: 1. Gratidianus werd uit een geitestal gesleurd; 2. zijn hoofd werd naar Praeneste gebracht. De vermelding van dit laatste detail is ongetwijfeld gebaseerd op een misverstand: bij Lucanus wordt de beschrijving van de moord op Gratidianus gevolgd door de gebeurtenissen te Praeneste; Orosius heeft deze beide episodes gecontamineerd.³⁸⁴

173v. quid sanguine manes / placatos Catuli referam? "Moet het bloedige zoenoffer voor Catulus nog vermeld worden?"

De *praeteritio* leidt ironisch genoeg een van de meest uitgebreide gruwelbeschrijvingen van het hele werk in. *Cf.* voor de stijfgeuur bv. Ov. *Met.* 12,449vv.; Verg. *Aen.* 10,36.³⁸⁵

Quintus Lutatius Catulus (ca. 150-87), consul in 102, kwam na de slag bij Vercellae in 101 in conflict met Marius, koos in 87 partij tegen Cinna, en vond na de overwinning van Marius geen genade. Algemeen aanvaard is de rol die Gratidianus (waarschijnlijk in 86³⁸⁶) speelde als tribuun bij de

³⁸² *Cf.* Grimal 1983,404; Alewell 68.

³⁸³ *Cf.* Sen. *Ir.* 3,18 : "M. Mario, cui vicatim populus statuas posuerat, cui ture ac vino supplicabat, L. Sulla perfringi (*v.l. praefringi*) crura, erui oculos, amputari linguam, manus iussit et, quasi totiens occideret quotiens vulnerabat, paulatim et per singulos artus laceravit. quis erat huius imperii minister? quis nisi Catilina iam in omne facinus manus exercens? Is illum ante bustum Quinti Catuli carpebat gravissimus mitissimi viri cineribus, supra quos vir mali exempli, popularis tamen et non tam immerito quam nimis amatus per stillicidia sanguinem dabat. dignus erat Marius qui illa pateretur, Sulla qui iuberet, Catilina qui faceret, sed indigna res publica quae in corpus suum pariter et hostium et vindicum gladios reciperet"; Firm. Mat. *Math.* 1,7,31: "praetorio viro, minori scilicet Mario, qui iudicio omnium bene meritis de republica videbatur, Syllana iussione elisa sunt prius crura, deinde deiecta de statu corporis brachia humeris tenuis dissoluta ceciderunt, tertio amputata lingua vocem reliquit in faucibus; ad postremum omni corporis parte mutilata oculi, qui fuerant spectatores et superstites, egeruntur; et in tam angusto corpore a nefario patriae carnifice tot sunt inventa supplicia et vix anima tantis vulneribus erogata est, cum hinc inde damnis fluentibus minutatim spiritus carperetur"; *cf.* ook *comm.* ad 184v. voor Firmicus' Lucanus-imitatie; Aug. *C.D.* 3,28 "alius oculis effossis et particulatim membris amputatis in tantis cruciatibus diu vivere vel potius diu mori coactus est."

³⁸⁴ *Cf.* Oros. *Hist.* 5,21: "M. Marium siquidem, de caprili casa extractum, vinciri Sulla iussit; ductumque trans Tiberim ad Lutatorum sepulcrum, effossis oculis, membrisque minutatim desectis, vel etiam fractis, trucidari ... M. Marii caput Praeneste missum." Op beïnvloeding van Orosius door Lucanus wijst ook de *sententia* die aan het bovenstaande voorafgaat: "ne ipsius mortis erat via simplex, aut una conditio, ut in nece civium saltem ius hostium servaretur, qui nihil a victis praeter vitam exigunt." *Cf.* ook Marshall 125 n.6.

³⁸⁵ *Cf.* Lausberg 1973,436v.

³⁸⁶ *Cf.* voor de datering Rawson 175; voor het proces Gruen 1968,233 en n.38.

dagvaarding van Catulus. De laatste wachtte de veroordeling niet af maar koos voor de verstikkingsdood door kolendamp.³⁸⁷

Vijf jaar later werd Gratidianus ten overstaan van de menigte naar het graf van de Lutatii gesleurd en daar afgemaakt. Dit aspect van de geschiedenis wordt vermeld door Valerius Maximus, Seneca, Florus en Orosius;³⁸⁸ bij Lucanus wordt de moord op Gratidianus als een zoenoffer aan de *manes* van Catulus beschreven.³⁸⁹

De *Commenta* betrekken Catulus' zoon in het verhaal: "post Catulus minor eius filius a Silla petiit, ut mortem patris de Mari vindicaret interitu." Een volgende noot *l.c.* vermeldt dat de jonge Catulus zelf Gratidianus doodde. Daarnaast refereren de *Commenta* aan de persoon van Catilina als moordenaar. De op dezelfde plaats te vinden suggestie dat Marius Gratidianus Catilina's zwager zou zijn, wordt door Usener *l.c.* in navolging van Mommsen als "fictum ... ab obtrectatoribus Catilinae" aangemerkt.³⁹⁰

Cf. voor de formulering Verg. *Aen.* 2,116 "sanguine placastis ventos" en voor het thema Luc. 1,11 "umbraque erraret Crassus inulta"; 9,1092 "date tura sepulcro / et placate caput (*sc. Pompeii*); Ov. *A.A.* 1,179 "Parthe, dabis poenas! Crassi gaudete sepulti"; Sen. *Tro.*, waar het offeren van Polyxena aan de schim van Achilles een van de thema's is, *cf.* v. 306 "hac dextra Achilli victimam reddam suam" (door Pyrrhus gezegd). Dergelijke bloedige offers vervangen soms de begrafenisriten.³⁹¹

174vv. cum victima tristis / inferias Marius forsan nolentibus umbris / pendit inexploto non fanda piacula busto: Catulus zelf zou dit gruwelijke dodenoffer, waarbij M. Marius Gratidianus vermoord werd, misschien niet gewenst hebben.

Terecht vat Housman "nolentibus umbris" op als een *ablativus absolutus*

³⁸⁷ *Cf.* Cic. *De or.* 3,9 "tenemus enim memoria Q. Catulum, virum omni laude praestantem, cum sibi non incolumem fortunam sed exilium et fugam deprecaretur, esse coactum ut vita se ipse privaret"; *Tusc.* 5,56, waar betoogd wordt dat het beter is onrecht te lijden (zoals Catulus) dan te plegen (zoals Marius); Vell. 2,22,4; *Commenta* ad 173 "fumo se necavit". Catulus genoot ook faam als redenaar (*cf.* Cic. *De or.* 3,8,29), historicus en dichter van epigrammen.

³⁸⁸ *Cf. supra* voor citaten.

³⁸⁹ *Cf.* Marshall 125 n.8.

³⁹⁰ *Cf.* Marshall 127v. en n.19 voor de vele moderne geleerden die deze familierelatie (hoogstwaarschijnlijk ten onrechte) accepteren; ook Rawson 176 en n.90. Marshall 128vv. gaat uitgebreid in op de vraag naar de moordenaar van Gratidianus. Hij acht het zeer onaannemelijk dat Catilina de moord pleegde. Rawson 177 suggereert dat zowel Catulus jr. als Catilina erbij betrokken waren.

³⁹¹ *Cf.* Marshall 125 n.8; Lintott 1968,40; Willeumier-Le Bonniec ad 1,10-12; over de wraak, uitgeoefend door het slachtoffer van een gewelddadige dood, ook Cumont 30v.

(die concessief geïnterpreteerd moet worden); men dient te lezen: “cum victima Marius, umbris forsan tristes inferias nolentibus, pendit piacula busto ...”

“Nolentibus umbris” (de schim van de milde Catulus wil niet op deze wijze gewroken worden) is vermoedelijk geïnspireerd door Sen. *Ir.* 3,18 “is (Catilina) illum ante bustum Q. Catuli carpebat gravissimus mitissimi viri cineribus”, cf. ook inl. ad 173-93.

Inexpletus kan zowel “onverzadigd” (i.e. “ongewroken”) als “onverzaadelijk” (*inexplebilis*, cf. bv. Ov. *Met.* 3,439 “(Narcissus) spectat inexpleto mendacem lumine formam”; Val. Fl. 6,759) betekenen; gezien de inhoud van “nolentibus” verdient het eerste hier de voorkeur (*TLL* 7,1327,39vv. beschouwt het woord hier ten onrechte als equivalent aan *inexplebilis*). Cf. ook Heges. 5,21,3 “condendis suorum funeribus immoriebantur et inexplata supremi muneris officia ... derelinquebant”.

Een merkwaardige toelichting op *inexpletus* geven de *adnotationes*: “quia singula membra discerpti integra esse non possunt”.

177-179A. Een beschrijving van de gruwelijke aanblik die de moord op Marius Gratidianus biedt: alle ledematen zijn verminkt (“laceros artus”), hetgeen nogmaals benadrukt wordt door de opmerking dat het aantal verwondingen overeenkomt met het aantal ledematen (“aequataque volnera membris”); maar hoewel het hele lichaam stukgehakt is (“toto quamvis in corpore caeso”) weigert men het slachtoffer de genadeslag te geven (nil animae letale datum). In “morem ... morti” geeft de dichter tenslotte aan dat het hier om een nieuw en gruwelijk gebruik gaat: iemand die sterft de dood onthouden.

In de passage laten zich twee (in elkaar overlopende) motieven onderscheiden: a) de verminking en het respectieve doden van alle lichaamsdelen (uitgewerkt in 181-85) en b) het weigeren van de genadeslag.

Ad a. Het eerste motief wordt scherp uitgedrukt door het *sententia*-achtige “aequataque volnera membris” en gaat waarschijnlijk terug op Sall. *Hist.* 1,fr. 44 *Maur.* “... ut in M. Mario, cui fracta prius crura brachiaque et oculi effossi, scilicet ut per singulos artus expiraret”; eenzelfde weergave van de gruwel vindt men bij Val. Max. 9,2,1; Sen. *Ir.* 3,18,1; Flor. 2,9,26; Or. 5,21,7; Firm. Mat. *Math.* 1,7,31; Aug. *C.D.* 3,28.³⁹²

Justinus 21,4,7 gebruikt dezelfde formulering m.b.t. de executie van de Carthaagse veldheer Hanno: “... effossis oculis et manibus cruribusque fractis, velut a singulis membris poenae exigenterentur ...” Ook Dracontius laat zich in zijn tragedie *Orestes* door het lot van Gratidianus inspireren, cf.

³⁹² Cf. inl. ad 173-193 voor citaten.

727v. "ossibus effractis minuunt per mille secures / et male partitos per vulnera palpitat artus" en 907vv., waar hij Lucanus bijna letterlijk citeert: "aequentur vulnera membris! / partibus abscisis sibi sit de morte superstes, / tempore sub modico vivax laniando cadaver!" Cf. *ib.* 477v. "solvat adulter / tot poenas quot membra gerit"; daar vindt de Lucanus-imitatie plaats via Prud. *Per.* 880 "quot membra gestat, tot modis pereat volo"; ook aan de Prudentius-passage ligt de beschrijving van de moord op Marius ten grondslag, cf. *ib.* 876vv.: "temptemus igitur ante partem quampiam / truncare ferro corporis superstitis, / ne morte simpla criminosus multiplex / cadat vel una perfidus caede oppetat: / quot membra gestat, tot modis pereat volo."³⁹³ Cf. verder Claud. *Ruf.* 2,407v. "mox omnes laniant hastis artusque trementes / dilacerant" en comm. ad 165 en 186v.; Sen. *Ep.* 85,29 "quid ergo? si ferrum intentatur cervicibus viri fortis, si pars subinde alia atque alia suffoditur, si viscera sua in sinu suo vidit, si ex intervallo, quo magis tormenta sentiat, repetitur et per adsiccata viscera recens demittitur sanguis: non timet?" (cf. Sil. 1,179, over een martelaar: "mens intacta manet; superat ridetque dolores, / spectanti similis"); Sen., *ib.* 101,14 "invenitur aliquis, qui velit inter supplicia tabescere et perire membratim et totiens per stilicidia emittere animam quam semel exhalare?"³⁹⁴

Ad b. T.a.v. het uitstellen van de moord ligt de parallel met Caligula's bekende uitspraak "ita feri, ut sentiat se mori" (Suet. *Calig.* 30) voor de hand;³⁹⁵ cf. ook Aug. *C.D.* 3,28 "diu vivere vel potius diu mori coactus

³⁹³ Cf. voor een goed overzicht van de receptie van het thema Schetter 127v.; voor de invloed van Lucanus op Prudentius Sixt 505: "Mit Lucan theilt Prud. (in seinem *Peristephanon*) die Vorliebe für blutige Szenen und grausiges Detail."

³⁹⁴ Cf. Hosius 1892,2,344; cf. nog Bailbé 86, die wijst op Lucanus-imitatie in de Franse literatuur van de zestiende eeuw. De Barts verwerkt de vv. 177, 181-84 en 186-87 in zijn gedicht *Judith*, 6,308-311 als volgt: "Où cent dards, cent espieux, cent trairz, cent alumelles / Presque à chaque moment les Hebreux font ficher, / Car il n'a nerf, tendon, artère, veine, chair / Qui ne soit detranché par le sot populace"; cf. ook Jal 1963, 420 voor dergelijke gruwelen; verder Ferguson, *Seneca the Man*, in *Neronians and Flavians* 5, waar hij spreekt over een "ready impulse towards the occult" en een aandacht voor folterscènes die Lucanus met Seneca deelt; SH 321; Morris 30; Metger 1957 *passim*; Adams 59; Schnepf *WdF* 385; Burck 1971,12 n.6 voor een reeks gruwelijke beschrijvingen van strijdtaserelen bij andere epici: Sil. 6,1-53; 9,370-410; 10,92-169; Val. Flacc. 3,57-248; 6,317-426; Stat. *Theb.* 10,262-325. Bij Lucanus is dergelijk materiaal overvloedig aanwezig, cf. bv. 3,583-669; 6,196-249. Belangrijk i.v.m. de Gratidianus-scène zijn Sen. *Phaedr.* 1093-1104 en vooral *Thy.* 755-770 (cf. Morris 18vv.). De invloed van Ovidius' ingenieuze beschrijvingskunst in dezen op Seneca en Lucanus is enorm, cf. *Met.* 5,1vv. en 12,211vv.; Bömer ad *Met.* 12,236v. geeft een nuttig overzicht van "geradezu genüsslich und präzise dargestellte Todesarten, Verwundungen und andere Brutalitäten".

³⁹⁵ Cf. voor een goed voorbeeld van een volstrekt gebrek aan affiniteit met Lucanus' poëzie Nisard 369v., die de passage rangschikt onder "les efforts de style que fait Lucain pour exprimer des faits très simples ou des idées très communes" en zelfs Lucanus' *latinitas*

est." Een belangrijke premisse voor hetgeen Lucanus hier opmerkt, is de Stoïsche notie dat de dood niet iets slechts is.³⁹⁶ Cf. voor het idee dat het gruwelijk is te doden, maar soms nog gruwelijker iemand niet toe te staan te sterven Sen. *Phoen.* 98vv. "qui cogit mori / nolentem in aequo est quique properantem impedit; / [occidere est vetare cupientem mori] / nec tamen in aequo est: alterum gravius reor: / malo imperari quam eripi mortem mihi"; *Thy.* 246vv. "de fine poenae loqueris; ego poenam volo. / perimat tyrannus lenis: in regno meo / mors impetratur"; *H.O.* 929vv. "quicumque misero forte dissuadet mori, / crudelis ille est: interim poena est mori, / sed saepe donum; pluribus venia obfuit (*v.l.: veniae fuit*)." Duidelijk door Lucanus geïnspireerd roept Claudianus *Ruf.* 1,234vv. n.a.v. Rufinus' plezier in het langzaam doodmartelen uit: "nec celeri perimit leto ... pro saevior ense / parcendi rabies concessaque vita dolori! Mors adeone parum est?" Ook in de *Orestes* van Dracontius is het motief aanwezig: 908v. "sibi sit de morte superstes, / tempore sub modico vivax laniando cadaver!"³⁹⁷

Het idee van het nog even voortbestaan van het leven in het volledig verminkte lichaam verwoordt Lucretius 3,403-05 als volgt: "quamvis est circum caesis lacer undique membris / truncus, adempta anima circum membrisque remota / vivit et aetherias vitalis suscipit auras", een passage waarvan de invloed op Lucanus onmiskenbaar is, cf. de plaatsing van *membris* bij beide dichters aan het eind van het vers en de overeenkomst in woordkeus (*lacer* 177, *caesus* 178, *truncus* 189).

177v. cum laceros artus aequataque vulnera membris / vidimus: hij werd volledig verminkt en had evenveel wonden als ledematen.

Cf. voor "laceros artus" comm. ad 165.

Aequare, "gelijkmaken in aantal", hier verbonden met de dativus, wordt ook in combinatie met *cum* gebruikt, cf. bv. Verg. *Aen.* 1,192v. "nec prius absistit quam septem ingentia victor / corpora fundat humo et numerum cum navibus aequat".

---

ter discussie stelt. "Quel besoin avons-nous de ces contorsions pour détester dans Sylla une cruauté que Caligula devait lui envier, et qu'il avouait dans ce mot, lequel a du moins le mérite d'être clair et de bonne latinité: *ita feri, ut sentiat se mori*?"

³⁹⁶ Cf. bv. Sen. *Ep.* 82,9.15; Pohlenz 1,232; Wanke 157vv.; een belangrijke plaats bij Lucanus voor deze gedachte is de *monologue intérieur* van Pompeius in 8,622vv., m.n. 631v.: "mutantur prospera vita / non fit morte miser."

³⁹⁷ Cf. Bruère 1964,228.

178v. et toto quamvis in corpore caeso / nil animae letale datum: er werd geen dodelijke slag uitgedeeld om de *anima* uit de gedesintegreerde leden te bevrijden.

Laeso (conjectuur van Francken) is hier onnodig en te zwak: het lichaam is aan stukken gehakt, cf. Sil. 1,53 “caesos ... artus”, afgehakte ledematen.

Voor dit gebruik van *letalis* met *nihil* verbonden vond ik geen parallellen. Cf. Verg. *Aen.* 4,73 “haeret lateri letalis harundo”; Ov. *Met.* 13,392 “letalem ... ensem”; men zou hier *letale vulnus* (zoals in Verg. *Aen.* 9,580) verwachten. Verwant is het gesubstantiveerde gebruik van het woord in Stat. *Silv.* 4,4,84 “necdum letale minari cessat apex” (sc. *Vesuvius.*); cf. Ambr. *Exameron* 3,9,38 “cum utilibus etiam letalia et pernicioosa generantur”; *TLL* 7,2,1184,14vv.

179v. moremque nefandae / dirum saevitiae, pereuntis parcere morti: hiermee werd de wreedheid, een stervende de dood te weigeren, geïntroduceerd.

De woordkeuze en de gedachte zijn waarschijnlijk gebaseerd op Sen. *Ir.* 3,18,1 “utinam ista saevitia intra peregrina exempla mansisset nec in Romanos mores ... transisset”; cf. voor duidelijke parallellen met dezelfde Seneca-passage inl. ad 173-93 en comm. ad 174vv.

Cf. voor “moremque ... dirum” ook 5,298 “moresque malos”.

Cf. voor vergelijkbaar gebruik van *parcere* ook 1,462 “rediturae parcere vitae”.

181. avolsae cecidere manus: zijn handen werden afgerukt en vielen neer.

Een *avolsa manus* waarop Metger 52vv. (= *WdF* 423vv.) uitgebreid ingaat (omdat zij hetzelfde zelfstandige gedrag vertoont als de tong in het vervolg van onze passage), figureert in 3,611vv. “sed eam (manum) gravis insuper ictus / amputat; illa tamen nisu, quo prenderat, haesit / deriguitque tenens strictis immortalis nervis.”³⁹⁸ Cf. ook 6,175v. “valli summa tenentis / amputat ense manus.”

Over deze hele passage 181-5 merkt Metger 58 (= *WdF* 432) terecht op: “Um das Verbrecherische des Bürgerkrieges zwischen Marius und Sulla zu zeichnen, gibt der Dichter eine Aufzählung von körperlichen Verunstaltungen, ohne einen Bezug auf einzelne Helden herzustellen. Die Greuelat an sich wird dargestellt.”

³⁹⁸ Cf. voor de hand in kwestie, toebehorend aan de soldaat Acilius, nog Plut. *Caes.* 16; Suet. *Div. Iul.* 68; Val. Max. 3,2,22; voor het motief reeds Herodot. 6,114.

Voor *avolsus* in een dergelijk verband cf. bv. Verg. *Aen.* 2,558 “*avulsumque umeris caput et sine nomine corpus*”; Lucr. 3,563v. “*avolsus radicibus . . . oculus*”.

181v. exsectaque lingua / palpitat et muto vacuum ferit aera motu:
zijn afgesneden tong beweegt nog, zij het geluidloos.

Deze *Verselbständigung von Körperteilen*³⁹⁹ als motief treffen we niet bij Lucanus als eerste aan; Ovidius, Vergilius en reeds Ennius beschrijven in strijdtoneelen regelmatig hoe een hand of hoofd ook na een dodelijke verwonding nog enige momenten actief blijft. Cf. Enn. *Ann.* 483v. Sk. “*oscitat in campis caput a cervice revulsum / semianimesque micant oculi lucemque requirunt*”; *ib.* 499v. “*quomque caput caderet, carmen tuba sola peregit / et pereunte viro raucus sonus aere cucurrit*.” Interessant is de verklaring die Friedrich 1948,297vv. voor dergelijke Enniaanse passages heeft: ze lijken hem weinig compatibel met de stijl van het vroege epos, maar zouden door Ennius veeleer aan hellenistische bronnen ontleend zijn. Daarnaast vindt Friedrich een zakelijke achtergrond voor deze beschrijvingen in de werking van de zeiswagen, die het lichaam zo snel onthoofdde, dat de ziel pas even later uit de afzonderlijke leden kon wijken.

Cf. verder Verg. *Aen.* 10,395v. “*te decisa suum, Laride, dextera quaerit / semianimesque micant digiti ferrumque retractant*”; ook bij Ovidius komt het thema voor,⁴⁰⁰ cf. het lot van de zanger Lampetides in *Met.* 5,117v. “*concidit et digitis morientibus ille retemptat / fila lyrae, casuque fuit miserabile carmen*”; vergelijkbaar is het lot van Emathion, wiens afgehakte hoofd op het altaar valt en daar nog doorgaat met vloeken, *ib.* 5,103vv. “*Huic Chromis amplexo tremulis altaria palmis / decutit ense caput, quod protinus incidit arae / atque ibi semianimi verba exsecrantia lingua / edidit et medios animam exspiravit in ignes*.”

Direct beïnvloed is onze passage door de beschrijving van het lot van Philomela's tong in *Met.* 6,557v. “*radix micat ultima linguae, / ipsa iacet terraeque tremens immurmurat atrae; / utque salire solet mutilatae cauda colubrae, / palpitat et moriens dominae vestigia quaerit*.”⁴⁰¹ Vergelijking van de beide passages is interessant: Phillips 69 constateert terecht: “Lucan . . . (intensifies) the horror by omitting the frivolous detail concluding Ovid's description”; Williams 1978,255vv. wijst op het hyperbolische in Lucanus'

³⁹⁹ Cf. Metger *WdF* 429v.; Burck 1971,9v. voor dit *Automatismusgetrennter oder sterbender Glieder*; Fuhrmann 36.44; Juhnke *passim*.

⁴⁰⁰ Cf. Bömer ad Ov. *Met.* 11,50 voor een overzicht.

⁴⁰¹ Cf. Conte 235 n.19; Bruère 1964,246.

beschrijving: aan “palpitat” voegt Lucanus “et muto ... motu” toe; “the words suggest a boxer failing to land punches rather than a tongue failing to articulate because deprived of all its associated apparatus.” Williams vergelijkt de veel meer ingehouden beschrijving in Verg. *Aen.* 10,390vv. (zie boven); het motief keert nog terug bij Stat. *Theb.* 2,625 “atque illi voce repleta / intercepta natat prorupto in sanguine lingua”; Prud. *Per.* 10,9v. “vox veritatis testis extingui nequit, / nec si recisis palpitet meatibus.”⁴⁰²

Verminking van de tong komt bij Vergilius niet voor, wel reeds bij Hom. *Il.* 5,74. 292; 17,618 en Ov. *Met.* 12,457v. “frustra loqui temptavit Hodites / ad mentum lingua mentoque ad guttura fixo”; bij Lucanus nog 6,566v. “siccoque haerentem gutture linguam / praemordens ...”⁴⁰³

Cf. voor de assonantie “muto ... motu” bv. Verg. *Aen.* 12,718 “stat pecus omne metu mutum mussantque iuvencae ...”

Evenals in Verg. *G.* 3,109 “aera per vacuum” (over de “zweeffase” van rennende paarden; cf. vertaling Ida Gerhardt: “los door het luchtruim”) is ook hier “vacuum” enallage: het verwijst naar het losgerukt zijn van de tong.

183v. hic aures, alius spiramina naris aduncae / amputat: na Marius’ handen en tong worden nu ook zijn oren en zijn neus geamputeerd.

Een nog uitgebreidere opsomming van achtereenvolgens afgehakte ledematen en uitgesneden organen (hij betreft namelijk ook de amputatie van inwendige organen in zijn beschrijving) geeft Claudianus wanneer hij de terechtstelling van Rufinus beschrijft: cf. *Ruf.* 2,407vv.: “mox omnes laniant hastis artusque trementes / dilacerant; uno tot corpore tela tepescunt / et non infecto pudit mucrone reverti. / hi vultus avidos et adhuc spirantia velunt / lumina, truncatos alii rapuere lacertos. / amputat ille pedes, umerum quatit ille solutis / nexibus; hic fracti reserat curvamina dorsi; / hic iecur, hic cordis fibras, hic pandit anhelas / pulmonis latebras.”⁴⁰⁴

Verwondingen aan de neus komen bij Vergilius niet voor, wel bij Hom. *Il.* 5,291; 13,616; 23,395; *Od.* 18,86: 21,301; 22,475; Ov. *Met.* 5,137vv.; 12,253; 14,95; Sil. 9,399.⁴⁰⁵

Spiramen wordt door Lucanus drie maal gebruikt. Alleen hier betekent het neusgat (6,90: “giftige uitwaseming”; 10,247; “onderaards kanaal”). Tus-sen Ennius (*Ann.* 222 Sk.) en deze plaats bij Lucanus komt het woord niet

⁴⁰² Cf. Vinchesi 1979,38 n. 81; Sixt 506, die ook nog Prud. *ib.* 10,901vv. “linguam deinde longe ab ore protrahens” vergelijkt. De parallel die Bruère 246 ziet in Claud. *Eutr.* 2,429-431 berust uitsluitend op het gebruik van *palpitare*.

⁴⁰³ Cf. Adams 50.

⁴⁰⁴ Cf. Bruère 1964,236 en comm. ad 113, 119, 165, 177, 186v.

⁴⁰⁵ Cf. Adams 55.

voor;⁴⁰⁶ des te merkwaardiger is de overeenkomst in klank tussen dit vers en het Ennius-fragment: "sulpureas posuit spiramina Naris ad undas." Van toeval is hier hoogstwaarschijnlijk geen sprake. Bergk wil n.a.v. de Lucanus-parallel ook bij Ennius *naris* met een kleine letter schrijven; Vahlen *ad loc.* en Norden 1915 wijzen erop dat dit tot een absurde interpretatie leidt. Timpanaro neemt aan dat Lucanus hier (bewust of onbewust) door Ennius beïnvloed is; het zou volgens hem gaan om een onbewuste klankherinnering of om een doelbewuste *Spielerei*, waarbij Lucanus hetzelfde fonetische materiaal "*naris ad un*" voor een volstrekt verschillende inhoud gebruikt. Bij Ennius gaat het om de rivier de *Nar*, bij Lucanus om de *naris*, de neus.⁴⁰⁷ Niet uitgesloten mag worden dat er ook bij Ennius reeds van klankspel sprake is, *cf.* Skutsch *ad loc.*

De toevoeging van *aduncus* zorgt niet alleen voor een fonetische Ennius-imitatie, maar roept ook een hyperrealistisch detail op. "*Adunco naso*" komt reeds voor bij Ter. *Haut.* 1062.

184v. ille cavis evoluit sedibus orbes, / ultimaque effodit spectatis lumina membris: met het uitschakelen van het gezichtsvermogen is tot het laatste moment gewacht, opdat het slachtoffer de onttakeling van het eigen lichaam volledig kon zien.

De gruwelijkheid bereikt hier in twee fasen een bizar hoogtepunt: in 184 wordt uitgedrukt dat de oogballen uit de kassen gehaald worden; nog even kunnen de ogen het bloedbad waarnemen ("spectatis membris), maar dan wordt hun tenslotte ook het gezichtsvermogen hardhandig ontnomen (185). De beschrijving is vanuit anatomisch oogpunt niet onverantwoord: het is inderdaad denkbaar dat netvlies en gezichtszenuw nog intact blijven en voor beelden zorgen wanneer de oogbal reeds uit de kas gelicht is.

Firmicus Maternus (*Math.* 1,7,31, *cf.* ook inl. ad 173-193) parafraseert in zijn versie van de moord duidelijk Lucanus: "ad postremum omni corporis parte mutilata oculi, qui fuerant spectatores et superstites, egeruntur."

De passage is geënt op Seneca's beschrijving van Oedipus' zelfmutilatie, *cf.* Sen. *Oed.* 966v. "radice ab ima funditus vulsos simul / evoluit orbes" en *ib.* 973v. "quidquid effossis male / dependet oculis rumpit": ook hier laten zich twee fasen onderscheiden, die van het verwijderen van de oogbal uit de kas en die van het breken van de streng; de laatste handeling bezegelt de blindheid ook bij Seneca, en wordt daar direct gevolgd door het dramatische:

⁴⁰⁶ *Cf.* Norden 1915, 27 en 31.

⁴⁰⁷ *Cf.* Bergk, *opuscula* 1,311; Norden 1915, 26 n. 1; Timpanaro, 604v.

“et victor deos conclamat (*sc. Oedipus*) omnis ...”⁴⁰⁸

Cf. voor het thema Hom. *Il.* 13,616; 14,494; 16,741; Ov. *Met.* 12,252. 268v.; 13,562; bij Lucanus nog 3,712vv.: “sedibus expulsi, postquam cruor omnia rupit / vincula, procurrant oculi, stat lumine raptō / attonitus mortisque illas putat esse tenebras”, waar het slachtoffer echter van het gezichtsvermogen beroofd wordt terwijl de rest van zijn lichaam nog functioneert; 6,216vv. 541vv.; Stat. *Theb.* 10,698 “cui vultus inanes extinctique orbes”; Prud. *Cath.* 12,120 “oculosque per volnus vomit.”⁴⁰⁹ Verminking van de ogen komt bij Vergilius slechts in verband met monsters voor, *cf.* *Aen.* 3,635 (Cycloop); 8,261 (Cacus).⁴¹⁰

Sedes (hier: “oogkassen”) wordt eveneens in anatomische zin gebruikt bij Cels. 8,5,3 “sin os fractum est, id quoque digitis in suam sedem reponendum est”.

Lumina effodere is een gangbare term voor het uitsteken van ogen, *cf.* bv. 6,541v. “gaudetque gelatos / effodisse orbes (*sc. Erictho*)”; Catull. 108,5 en comm. Fordyce *ad loc.*; Verg. *Aen.* 3,663 “luminis effossi fluidum lavit inde cruorem”; Suet. *Dom.* 17; overdrachtelijk gebruikt bij Cic. *N.D.* 3,91 “hi duo illos oculos (*i.e.* Carthago en Corinthe) orae maritumae effoderunt”.⁴¹¹

186v. vix erit ulla fides tam saevi criminis, unum / tot poenas cepisse caput: de wreedheid van de misdaad is ongelooflijk, het is onvoorstelbaar dat één persoon op al deze manieren gestraft is.

Zoals bij Lucanus vaak het geval is, wordt de passage (althans de beschrijving van de wreedheden) afgesloten met een *sententia*.

Hosius 1893,396v. verwijst hier naar *Cons. ad Liv.* 339 “vix credent tantum rerum cepisse tot annos”; Pichon 241 acht de verwantschap te oppervlakkig om van ontlening te kunnen spreken, maar ten onrechte; niet alleen is de overeenkomst in formulering frappant, ook heeft Lucanus de *Cons. ad Liv.* goed gekend.⁴¹²

Cf. voor de gedachte in de aanhef van 186 ook Quint. 4,3,6 “difficillima est ... gravissimi cuiusque fides.”

Cf. voor deze *sententia* Sen. *H.O.* 322 “una quot poenas dabis?”;⁴¹³ bij

⁴⁰⁸ *Cf.* voor deze passage, de enige oog-mutilatie bij Seneca, Thompson 1956,154v.; Morris 24; Conte 235: “al protratto, tormentoso orrore dei versi di Seneca, Lucano ha sostituito il fermento del suono ripetuto, martellante.”

⁴⁰⁹ *Cf.* Sixt 506.

⁴¹⁰ *Cf.* Adams 50 en 60 n.2.

⁴¹¹ *Cf.* voorts Bömer *ad Ov. Met.* 12,269.

⁴¹² *Cf.* bv. Schrijvers 1988, 349; comm. *ad vv.* 16-42, *passim*.

⁴¹³ *Cf.* Hosius 1892.2, 351.

Lucanus 7,652 (over Pompeius) "tot telis sua fata peti"; Claud. *Ruf.* 2,151 "tot signis unum petitur caput" (door Rufinus over zichzelf gezegd);⁴¹⁴ het duidelijkst volgt Claudianus Lucanus na in *Ruf.* 2,408 "uno tot corpore tela tepescunt"; *ib.* 2,415v. "spatium non invenit ira / nec locus est odiis"; het laatste fragment vormt een omkering van het Lucanus-gegeven: het lichaam van Rufinus biedt *niet* voldoende ruimte om alle agressie op bot te vieren.⁴¹⁵

Voor de juxtapositie "unum / tot" *cf.* comm. ad 146v.

187v. sic mole ruinae / fracta sub ingenti miscentur pondere membra, / nec magis informes veniunt ad litora trunci / qui medio periere freto: slachtoffers van instorting en van schipbreuk zien er niet erger gehavend uit.

Op de *sententia* uit 186v. laat Lucanus hier nog een vergelijking volgen: het verminkte lichaam wordt in 187v. vergeleken met het slachtoffer van een instorting en daarna met een drenkeling. Beide thema's zijn populair in vergelijkingen, zowel bij Lucanus als bij andere Latijnse auteurs.⁴¹⁶ *Cf.* over vergelijkingen bij Lucanus uitgebreid Aymard; hij behandelt er 91; voorts geeft hij een lijst van de erin voorkomende thema's en van de bouw van de vergelijkingen alsmede een overzicht van de verschillende opvattingen erover.⁴¹⁷ Ook aan het slot van boek 1, waar de paniek beschreven wordt die het Romeinse volk bij het bericht van Caesars nadering overvalt, worden deze beide beelden gebruikt, aangevuld met het thema "brand", *cf.* 1,493vv. "credas aut tecta nefandas / corripuisse faces aut iam quatiante ruina / nutantes pendere domos", en voor de schipbreuk 498vv. "qualis, cum turbidus Auster / reppulit a Libycis inmensum Syrtibus aequor / fractaque veliferi sonuerunt pondera mali, / desilit in fluctus deserta puppe magister / navitae, et nondum sparsa conpage carinae / naufragium sibi quisque facit."

Instorting en kwamen in de *insulae* van het eind van de republiek en de keizertijd regelmatig voor; Lucretius spreekt over het trillen van huizen, veroorzaakt door het passeren van (niet eens zo zware) wagens, *cf.* *Lucr.* 6,548v.

⁴¹⁴ *Cf.* Bruère 1964,254 n. 14.

⁴¹⁵ *Cf.* Bruère 1964,236 en comm. ad 113, 119, 165, 177, 183v.; de parallel van "saevi criminis" met Claud. *Ruf.* 2,7v. "saeva ... crimina" die Bruère 254 n. 10 aanvoert, is te oppervlakkig om overtuigend te zijn.

⁴¹⁶ *Cf.* Streich 90-96 (*maritimae res*) en 111 (*ruina*).

⁴¹⁷ *Cf.* Aymard 13vv. en 21; verder over het thema De Saint-Denis, die 20 zeevergelijkingen van Lucanus behandelt (*cf.* comm. ad 189v.); *cf.* ook Morford 1967,51-54; Eckardt 57vv.; Hundt 5-34; König 1957, 140-149. Ook in de onderhavige passus gebruikt Lucanus "natuur"-rampen in verband met de beschrijving van rampspoed die door mensen teweeg gebracht wordt, *cf.* Schrijvers 1988, 344vv. en reeds König 147: "Diese bedrohliche Seite der Natur wird bei Lucan immer besonders hervorgehoben"; *cf.* ook comm. ad 198vv.

“et merito, quoniam plaustis concussa tremescunt / tecta viam propter non magno pondere tota...” Ook anderen na hem wijzen op de gevaren die de huurders van het Rome uit de keizertijd liepen.⁴¹⁸ Strabo 5,3,7 verklaart dat men door de instortingen van de huizen en de branden genoodzaakt werd telkens opnieuw zijn huis op te knappen; Ovidius *Tr.* 2,1,83v. gebruikt het beeld van de muur die wijkt: “Cum coepit quassata domus subsidere, partes / in proclinas omne recumbit onus”.

Het frequentst echter maakt Seneca gebruik van dit thema als beeld of *exemplum*. Cf. bv. *Ep.* 90,43 “at vos ad omnem tectorum pavetis sonum et inter picturas vestras, si quid increpuit, fugitis adtoniti”; *N.Q.* 6,1,12 over de slechte constructie van de grote *villae*; *ib.* 6,30,4 over de slechte funderingen; de algemene consternatie vlak vóór de catastrofe: *N.Q.* 6,1,5 “Consternatio omnium est, ubi tecta crepuerunt et ruina signum dedit”; als metafoor gebruikt in *Ir.* 1,1,2 “ruinis simillima (*sc. ira est*) quae super id quod oppressere franguntur”; cf. *N.Q.* 6,1,9 “utrum supra me domus unius onus veniat et sub exiguo eius cumulo ac pulvere expirem”.⁴¹⁹

Ook de zee is in Lucanus' vergelijkingen een zeer belangrijk thema: in bijna een kwart van alle vergelijkingen speelt zij een rol. De Saint-Denis⁴²⁰ behandelt 20 zeevergelijkingen: 1,100-103. 258-261. 498-503; 2,187-190. 454-460. 665-668. 672-677. 715-719; 3,549-552; 4,134-136; 5,216-218. 336-339. 436-441. 638v.; 6,65-68. 265-267. 286v.; 7,125-127; 9,494. 798-800; Aymard 92 n. voegt daaraan nog 10,216 toe.

De Saint-Denis 424 rubriceert de onderhavige vergelijking onder de “comparaisons révélant une observation personnelle des réalités marines”; volgens hem blijkt uit deze vergelijking dat Lucanus drenkelingen gezien heeft en brengt hij hier een indruk van persoonlijk en gewettigd afgrijzen over. Waarop De Saint-Denis dit baseert, wordt niet duidelijk; een zeer persoonlijke indruk maakt de vergelijking niet, en evenals instortende huizen was de vermelding van schipbreuk een gemeenplaats, cf. Mart. 12,57,12 “nec fasciato naufragus loquax trunco”.

⁴¹⁸ Cf. Carcopino 48.

⁴¹⁹ Op vele andere plaatsen wordt gewezen op de gevaren van de hoogbouw te Rome, cf. Sen. *De const. sap.* 12,2 “aedes ipsas quas in tantum extruxere, ut cum domus ad usum ac munimentum paratae sint, nunc periculo, non praesidio sint”; Cons. Marc. 22,3 “adice incendia, ruinas...”; Juv. 3,190 (vv.) “quis timet aut timuit gelida Praeneste ruinam” (*sqq.*); *ib.* 7v. “lapsus tectorum adsiduus”.

Francken suggereert dat Lucanus de door Tacitus (*Ann.* 4,62-63) verhaalde ramp in het amphitheater te Fidenae voor ogen gehad zou hebben; hoewel deze van A.D. 27 dateerde en dit soort rampen algemeen was, maakt de omvang van de Fideense catastrofe Franckens veronderstelling niet onaannemelijk: volgens Suetonius (*Tib.* 40) eiste de ramp 20000 slachtoffers.

⁴²⁰ De Saint-Denis 421vv.

Schipbreuk speelt eveneens een rol in 1,498v., *cf. supra*.

M.b.t. het *truncus*-thema hebben Vergilius' verzen over het lijk van Priamus (*Aen.* 2,557v.) ongetwijfeld een rol gespeeld: "iacet ingens litore truncus / avolsumque umeris caput et sine nomine corpus."⁴²¹

"Mole ruinae" vindt navolging bij Stat. *Theb.* 6,878-80, in de beschrijving van een tweegevecht: "venit arduus ille / desuper oppressumque ingentis mole ruinae / condidit."⁴²²

Cf. voor *miscere* 1,380 "numina miscebit castrensis flamma monetae", waar het verbum eveneens betekent "vernielen en daardoor onderling vermengen".

Cf. voor *pondere* op dezelfde plaats in het vers, in een vergelijkbare context (de Trojanen proberen het schilddak van hun tegenstanders te verpletteren) Verg. *Aen.* 9,512 "Saxa quoque infesto volvebant pondere..."; voor *pondus* als geliefde term bij Lucanus comm. ad 291.

190v. quid perdere fructum / iuvat et, ut vilem, Marii confundere voltum? / ut scelus hoc Sullae caedesque ostensa placeret / agnoscendus erat: het had trouwens weinig zin Gratidianus' gezicht zo toe te takelen; Sulla moest hem wel kunnen herkennen.

Een tweede *sententia* (na die in 186v.) sluit de passage af. Het mishandelen van Marius Gratidianus is in het nadeel van zijn beulen: de verminging van zijn gezicht brengt het risico met zich mee dat ze hun beloning mislopen.

De passage doet denken aan Caesars reactie wanneer hem het hoofd van Pompeius wordt aangeboden: hij wil zich ervan vergewissen dat het werkelijk Pompeius is, *cf.* 9, 1035vv. "Non primo Caesar damnavit munera visu / avertitque oculos; voltus, dum crederet, haesit; / utque fidem vidit sceleris tutumque putavit" *sqq.*

Asconius Pedianus 65, 11 (ad Cic. *In toga candida*) schrijft het aanbieden van het hoofd van Marius Gratidianus aan Catilina toe: "... M. etiam Mari Gratidiani, summe popularis hominis, qui ob id bis praetor fuit, caput abscisum per urbem sua manu Catilina tulerat: quod crimen saepius ei tota oratione obicit." De *Commenta* merken evenwel bij "ostensa placeret" op: "a filio scilicet Catuli ostensa Syllae"; *cf.* voor de kwestie comm. ad 173vv. Franckens toelichting hier is onbegrijpelijk: het gaat Lucanus er hier alleen

⁴²¹ *Cf.* Moretti *passim*, die erop wijst dat volgens Servius *ad loc.* bij de verzen van Vergilius de *topos* van de gestorven Pompeius (in de rhetorica-handboeken reeds opgenomen als *exemplum* van de grilligheid van het lot) van invloed is geweest. *Cf.* voor het motief van de *truncus Pompei* bij Lucanus 8,674vv. 698v. 722. 753 (8,674: "at postquam trunco cervix abscisa recessit ...") en voortreffelijk hierover Narducci 1973,322v.

⁴²² *Cf.* Michler 22.

om de vermindering van Gratidianus aan de kaak te stellen, niet te insinueren dat Sulla met de moord of het aangeboden hoofd geen vrede zou hebben gehad.

Bij "fructum" dient men *sceleris/ caedis* aan te vullen: de beloning voor de moord, cf. Liv. 36, 24, 7 "ut miles ... fructum victoriae sentiret"; cf. voor *perdere fructum* comm. ad 442.

Vilis is hier bijzonder cynisch gebruikt. Het gezicht van Marius kan de soldaten nog geld opbrengen. Maar werkelijk waardeloos is in Lucanus' Stoïsche optiek nu juist het geld: cf. 3,120v. "sed, pars vilissima rerum, certamen movistis, opes ..." Dezelfde minachting voor het leven die in deze passage een rol speelt, wordt drie maal aan Caesar toegeschreven: 5,263v. "animasque effundere viles / quolibet hoste paras", waar Caesars muitende soldaten zich beklagen over zijn gesol met hun leven; 5,683vv., waar dezelfde soldaten na Caesars heimelijke nachtelijke boottocht zich beklagen over diens gebrek aan respect voor zowel hun als zijn eigen leven: "aut quae nos viles animas in fata relinquens / invitis spargenda dabas tua membra procellis?" Een andere betekenis heeft *vilis* in 7,730, waar Caesar besluit niet alle tegenstanders uit te moorden: de levens van hen die overblijven zijn *viles*, hun dood zou hem geen voordeel opleveren. Ook daar wordt Caesars handelwijze door Lucanus negatief beschreven (7,728vv. "Caesar, ut Hesperio vidit satis arva natum / sanguine, parandum ferro manibusque suorum / iam ratus ut viles animas perituraque frustra / agmina permisit vitae").

Het gevolg van het *confundere* is dat de gelaatstreken niet meer herkenbaar zijn (hetgeen in het geval van de drenkeling door "informes" (189) werd uitgedrukt); cf. voor "confundere vultum" Ov. *Met.* 5,58 "fractis confudit in ossibus ora"; 12,251 "non cognoscendo confusa relinquit in ore";⁴²³ 14,367 "niveae vultum confundere Lunae" en comm. Bömer *ad loc.*; Luc. 3,758 "confusus voltibus unda"; ook 7,575 "adversoque iubet ferro confundere voltus"; cf. comm. ad 166.

193-220. Na de beschrijving van de *individuele* moord op Marius Gratidianus volgen tot slot de massamoorden van Praeneste (193-195) en in de *Ovilia* of *Saepta* (196-220). Cf. over massamoorden algemeen bv. Sen. *Ir.* 1,2,3 "quid si tibi libuerit relictis in quos ira viritim exarsit aspicere caesas gladio contiones et plebem immisso milite contrucidatam et in perniciem promiscuam totos populos capitis damnatos ..."; *Clem.* 1,26,4v. "nisi eodem tempore grex miserorum sub ictu stetit, crudelitatem suam in ordinem coactam putat ... multos quidem occidere et indiscretos incendi ac ruinae

⁴²³ Cf. Phillips 148.

potentia est.”⁴²⁴

193vv. vidit Fortuna colonos / Praenestina suos cunctos simul ense recepto / unius populum pereuntem tempore mortis: de volledige bevolking van Praeneste werd in één keer uitgemoord.

De jonge Marius was door Sulla bij Sacriportus overwonnen en in Praeneste ingesloten; hij probeerde door onderaardse gangen te ontkomen en pleegde, toen dat niet lukte, vermoedelijk zelfmoord. Na de slag bij de Porta Collina gaf Praeneste zich over aan Sulla; de stad werd toen uitgeplunderd en zwaar gestraft, *cf.* Liv. *Per.* 87 “Sylla C. Marium, exercitu eius fuso delectoque ad Sacriportum, in oppido Praeneste obsedit, urbem Romam ex inimicorum manibus recepit. Marium crumpere temptantem reppulit ...”; Flor. 2,8,27 noemt Praeneste als een van de steden die in het openbaar verkocht werden: “municipia Italiae splendidissima sub hasta venierunt...”; voor een uitgebreid relaas van de strijd om Praeneste *cf.* App. *B.C.* 1,87vv. en voor de ondergang van de stad *ib.* 94. Volgens de *Adnotationes* liet Sulla 8000 man doden, Plut. *Sull.* 32,1 noemt 12000 als aantal;⁴²⁵ Aug. *C.D.* 3,28 wordt in zijn weergave misschien beïnvloed door Lucanus: “una (*sc. civitas*) vero, velut unus reus duci iuberetur, sic tota iussa est trucidari.”

Praeneste was, met Antium, de voornaamste en waarschijnlijk oudste cultusplaats van Fortuna in Latium. Haar bijnaam was daar *Primigenia*; over het aan het heiligdom van Praeneste verbonden orakel, een orakel met loten, *cf.* Cic. *Div.* 2,86, die daar ook op de blijvende faam (bij het gewone volk) van het orakel wijst: “fani pulcritudo et vetustas Praenestinarum etiam nunc retinet sortium nomen, atque id in volgus”; bovendien heeft Cicero bedenkingen tegen de goedgelovigheid van de Stoa in dezen: “utinam sapientis Stoicos effecisset ne omnia cum superstitiosa sollicitudine et miseria crederent!” - misschien blijkt uit de onderhavige passage dat er ook een eeuw later in Stoïcijnse kring nog belangstelling voor Praeneste bestond.⁴²⁶

Praeneste werd een *colonia* van Sulla;⁴²⁷ dat niet van *cives* maar van “colonos” gesproken wordt, hangt daarmee ongetwijfeld samen, maar is dan niet zozeer proleptisch (zoals Francken meent) als wel anachronistisch. Diod. 7,4 vermeldt dat de stad een kolonie van Alba was. Het lijkt echter in deze context niet waarschijnlijk dat Lucanus met het gebruik van het woord *coloni*

⁴²⁴ *Cf.* Hosius 1892.2,344.

⁴²⁵ *Cf.* Rawson 177.

⁴²⁶ *Cf.* Le Bonniec *Entr.* 171v., die naar aanleiding van deze passage opmerkt dat de Fortuna van Praeneste (die vaak geïdentificeerd wordt met die van Rome) niets van de hier beschreven rampspoed heeft kunnen voorzien.

⁴²⁷ *Cf.* Dessau *CIL* 14,289.

daarnaar verwijst.

Grotius en Francken wijzen er terecht op dat *recipere* een term uit de sfeer van het amphitheater is. Cf. bv. Cic. *Sest.* 80 “num, ut gladiatoribus imperari solet, ferrum non recepit?” In een andere aan deze wereld ontleende vergelijking (6,220v.) luidt het “ursa, / ... se rotat in volnus telumque irata receptum / impetit”; op vele plaatsen in het werk is de invloed van de gladiatorenspelen waarneembaar, cf. bv. 5,1-3. 468v.; 6,1vv.⁴²⁸

Bij 195 lichten de *Commenta* terecht toe: “ut singuli singulos tam celeriter occiderent quam solet unus occidi” (cf. voor de tekst van de *Commenta* Housman *ad loc.*) Cf. voor deze gedachte voorts 5,202 “... tot in Hesperio conlapsas sanguine gentes”; 8,508v. “gentes, quas uno in sanguine mixtas / deseruit ...”⁴²⁹ Cf. voor de antithese “unius populum” comm. ad 146.

196v. tum flos Hesperiae, Latii iam sola iuventus, / concidit et miserae maculavit ovilia Romae: de laatste overgebleven Romeinse soldaten werden in de *Ovilia* afgemaakt.

Sulla's leger, dat immers niet *e lege conscriptus* is, wordt niet als *iuventus Latii* beschouwd; strikt genomen is “Latii” onjuist (tenzij men het hier opvat als *pars pro toto* voor “Italiae”), omdat het hier (voornamelijk) gaat om Samnieten. Na de slag bij de Porta Collina werden de soldaten van het laatste “Mariaanse” leger die zich overgaven op last van Sulla in koelen bloede afgeslacht. Cf. Florus 2,9,24 “Quattuor milia deditorum inermium civium in Villa Publica interfici iussit”, die hier van o.a. Lucanus afwijkt: volgens Florus en Dio Cassius 109,5 zou de massamoord niet hebben plaatsgevonden in de *Saepta* (cf. ad 197) maar in de *Villa Publica*, een naast de *Saepta* gelegen gebouw op de Campus Martius, dat o.a. de functie had van ontspanningsplaats voor buitenlandse afgezanten. Ook Val. Max. 9,2,1 noemt in dit verband de *Villa Publica*; Appianus (*B.C.* 1,93) noemt een aantal van meer dan achtduizend gevangenen die met werpspiezen om het leven werden gebracht, maar hij vermeldt de plaats waar dit gebeurde niet. Liv. *Per.* 88 noemt wel de *Villa Publica*, en geeft als aantal eveneens achtduizend op.⁴³⁰

De *Ovilia* worden gewoonlijk als *s(a)epta* aangeduid; dat woord verwees naar het voor volksstemmingen omheinde terrein op de Campus Martius. In Rome heette het in de late republiek daarvoor opgerichte gebouw *ovile*, vanwege de uiterlijke overeenkomst met een veestal. Lepidus en Agrippa realiseerden Caesars plan dit *ovile* door een marmeren gebouw te vervangen.

⁴²⁸ Cf. Van Amerongen 3v.

⁴²⁹ Cf. Mayer ad 8,508v.

⁴³⁰ Cf. Rawson 177.

Denkbaar is dat Lucanus hier de *Ovilia* als plaats noemt om aan te duiden dat de Samnieten als schapen afgeslacht waren.⁴³¹

Een vers dat door de chiastische bouw een opvallende gelijkenis met v. 196 heeft, is 10,59 "dedecus Aegypti, Latii furialis Erinys."⁴³²

Cf. voor *flos* in de betekenis van "de elite" bv. Cic. *Phil.* 11,39; Flor. 2,13,5, waar het eveneens op een legermacht slaat: "... flos omnis et robur Italici sanguinis"; *cf.* ook Claud. *Eutr.* 1,250 "flos Syriae".⁴³³

Voor *Hesperia cf. comm.* ad 589.

198vv. tot simul infesto iuvenes occumbere leto / saepe fames pelagique furor subitaeque ruinae / aut terrae caelique lues aut bellica clades, / numquam poena fuit: een dergelijke massale sterfte werd vaak door hongersnood, storm op zee, instortingen of plagen veroorzaakt, maar nooit door een executie.

Cf. voor natuurrampen als illustratie van door mensen aangericht leed *comm.* ad 187vv.

Occumbere leto en verwante uitdrukkingen zijn op deze plaats in het vers zeer frequent, *cf.* bv. Verg. *Aen.* 2,62, Luc. 4,165 "occumbere morti"; Sil. It. 13,380 "occumbere letum"; Stat. *Theb.* 1,595; 5,693; 1,633 "occumbere leto"; *ib.* 9.509 "occumbere ferro".

"Pelagique furor subitaeque ruinae" is een chiasme op afstand met 187-190; *cf.* voor de thema's *comm.* aldaar.

Mayer 132 ad 8,380 noemt dit vers terecht als voorbeeld van een "crescendo"-effect, waarbij de kola steeds langer worden en geslacht en getal verspringen; *cf.* ook 1,110 "quae mare, quae terras, quae totum possidet orbem ...". Opmerkelijk is dat Lucanus een dergelijke versbouw graag toepast waar het natuurverschijnselen betreft, *cf.* behalve deze twee verzen 7,424 "ut tibi nox, tibi tota dies. tibi curreret Aether ..."; deels 8,765 "ne fera, ne volucres, ne saevi Caesaris ira ...". *Cf.* nog 7,551; 8,380. *Cf.* ook Lucr. 5,1397; Ov. *Am.* 2,12.3,14.

Uitgebreid komt het thema van de epidemie ("terrae caelique lues": "plagen op aarde of verontreinigingen van de lucht") naar voren in 6,88vv., waar

⁴³¹ *Cf.* voor deze opvatting Bagnani 28v. en n. 10: "Lucan's purpose here is to suggest that the Samnites, who, as he implies in these verses, by the *Lex Iulia* were Roman citizens, had been butchered "like sheep" on the very spot where the *comitia centuriata* should have been summoned to deliberate on the *caput* of Roman citizens: *inter civilia arma silet Lex Valeria de provocatione*." *Cf.* ook Rawson 177: "Lucan may have found the latter (*i.e.* *Saepta*) a less prosaic concept"; Schrijvers 1988,354.

⁴³² *Cf.* Schmidt 1986,107.

⁴³³ *Cf.* Bruère 1964,255 n.20.

Pompeius' kamp in Dyrrachium door een epidemie geteisterd wordt. Cf. bv. 6,100vv. "turbaque cadentum / aucta lues, dum mixta iacent incondita vivis / corpora."

Cf. voor "caelique lues" ook Sil. 14,582v. "... ni subito importuna lues inimicaque pestis, / invidia divum pelagique labore parata / polluto miscris rapuisset gaudia caelo." Deze epidemie bij Silius Italicus wordt men evenals die in Lucanus' zesde boek het eerst bij de dieren gewaar; de invloed van die passage op Silius Italicus is onmiskenbaar. Beide passages zijn gebaseerd op de beschrijving van de veepest in Verg. *G.* 3,470vv., cf. bv. 478v. "hic quondam morbo caeli miseranda coorta est / tempestas ..."

"Bellica clades": zo worden ook de slagen bij Pharsalus en Thapsus in 6,62 omschreven als "Thessalicae clades Libycaeque"; cf. 6,306v. "non Uticae Libye clades, Hispania Mundae / flessit ..." en *passim*.

Het gebruik van "fuit" is bij "poena" nog te verklaren, een zaak wordt gelijkgesteld aan datgene wat haar veroorzaakt.⁴³⁴ Bij de substantiva uit 199 en 200 echter zou men eerder bv. "effecit" verwachten. Van Jever stelde reeds voor i.p.v. "saepe" *culpa* (liever dan het volgens hem minder poëtische *causa*) te lezen; "saepe" vormt echter een goede tegenstelling met "numquam" (201). Burman stelde voor "fuit" door *dedit* te vervangen. Nutting 1934,51v. vindt het zeugma in de zin onacceptabel en stelt *tulit* voor; hij verdedigt dit door te verwijzen naar 4,243vv. Een dergelijke zeugnatische constructie is evenwel bij Lucanus niet ongewoon; Hudson-Williams 1984,455 verwijst terecht naar 7,693-6 "Thessalicae post te pars maxima pugnae / non iam Pompei nomen populare per orbem / nec studium belli, sed par ... libertas et Caesar erit", waar men "erit" als "zal vertegenwoordigen" kan weergeven; 9,595v. "quidquid laudamus in ullo / maiorum, fortuna fuit", "is te danken geweest aan". Voor 198-200 wil Hudson-Williams *l.c.* "fuit" weergeven als "is te wijten geweest aan ..." en voor 201 als "heeft vertegenwoordigd".⁴³⁵

201vv. *densi vix agmina volgi / inter et exsanguis inmissa morte catervas / victores movere manus; vix caede peracta / procumbunt, dubiaque labant cervice; sed illos / magna premit strages peraguntque cadavera partem / caedis: viva graves elidunt corpora trunci*: de moordenaars kunnen zich in de mêlée van de stervenden nauwelijks bewegen; de laatsten kunnen niet neervallen; de levenden worden door de lijken doodgedrukt.

⁴³⁴ Cf. Francken *ad loc.*, die Hdt. 1,6 vergelijkt.

⁴³⁵ Cf. ook nog Shackleton Bailey 1988 *ad loc.*, die verwijst naar zijn commentaar *ad Anth. Lat.* 8 (Riese 21),31 "mens audax scelus hoc. manus improba".

Het laatstgenoemde paradoxale thema (doden kunnen doden) treedt bij Lucanus wel vaker op:⁴³⁶ cf. 3,622vv., waar een dodelijk gewonde soldaat aan boord van een vijandelijk schip klimt en het zo tot zinken brengt (cf. 3,625v. "hostilem defectis robore nervis / insiluit solo nociturus pondere puppem." In 6,170vv. gebruikt Scaeva de lijken van omgekomen strijdmakkers om zijn tegenstanders te verpletteren: "primumque cadavera plenis / turribus evolvit subeuntesque obruit hostes / corporibus"; cf. ook Amm. 16,12,53 "pars ... acervis superruentium obruti necabantur".

Van een soortgelijk gebrek aan bewegingsruimte is sprake in 4,781vv. "non arma movendi / iam locus est pressis, stipataque membra teruntur; / frangitur armatum conliso pectore pectus."

Ook bij andere dichters komen de thema's uit deze verzen voor: cf. Sen. *Oed.* 131v. "premiturque iuncto / funere funus"; Sil. 4,553 (in de beschrijving van de slag bij de Trebia) merkt op: "nec artatis locus est in morte cadendi" (verwijzend naar het slagveld, dat zo dicht met speren bedekt is dat voor de doden geen plaats is); in de beschrijving van de slag bij Cannae luidt het *ib.* 9,321v.: "nec morte peracta / artatis cecidisse licet."⁴³⁷

Cf. voor "densi... volgi" Catull. 68,60 "per medium densi transit iter populi." De verwarring onder de slachtoffers van de massamoord wordt door de chaotische bouw van de zin (vix ... movere) weerspiegeld.

Ehlers ("entleibten Haufen") en Bourgery ("les bandes exsangues qu'avait fauchées la mort") vatten *exsanguis* hier op als "dood". Duff vertaalt "faces that grew pale when death was let loose upon them", hetgeen beter lijkt; het afgrijzen van de verblekende *morituri* temidden van de *Sullani*, die met hun zwaard geen weg weten, is scherp getekend. Dood zijn de slachtoffers pas in 203 "caede peracta"; bovendien vormt het woord zoals Ehlers en Bourgery het opvatten een pleonasme met "immissa morte".

Voor *immittere* in de betekenis van "het loslaten van de dood of andere rampspoed op iemand" cf. bv. Ov. *Met.* 7,763v. "Aoniis immittitur altera Thebis / pestis".

"Victores" heeft in v. 203 (zoals *passim*) een cynische ondertoon; enkele malen gaat het dan vergezeld van een depreciërend adiectivum, cf. bv. 2,112v. "cruentus / victor" en comm. *ad loc.*; 2,157v.; 5,758. Een interpretatie waarin "victores" adiectivisch is bij "manus", is niet aannemelijk (omdat een subject - ook in de vorige verzen - ontbreekt), maar zou een parallel hebben in Ov. *Pont.* 3,4,101 "quod incias umeris victoribus ostrum".

⁴³⁶ Cf. Hübner 1975, 210.

⁴³⁷ Cf. Meyer 1924,48, die terecht opmerkt dat men bij beschrijvingen van veldslagen voorzichtig moet zijn met het zien van parallellen (zo ook Hosius 1893,386); niettemin is de overeenkomst hier opvallend.

“Movere” staat hier voor *movere potuerunt*; dezelfde betekenis heeft Sil. 9,321 “amisere ictus spatium”, een passage die ook verder op Lucanus geënt is, cf. *supra*.

“Dubiaque labant cervice” is misschien ontleend aan Seneca *Ag.* 786v. “quid ista vates corpus effusa et tremens / dubia labat cervice?”⁴³⁸ Cf. ook *Laus Pis.* 75 “fessa labat mihi pondere cervix”; Stat. *Theb.* 1,99 “horruit et dubia caelum cervice remisit.”⁴³⁹

Met “illos” worden bedoeld de nog levenden, die onder de massa lijken verpletterd worden.

Cf. voor “peraguntque cadavera partem caedis” comm. ad 134 “cecidere cadavera”, een *figura etymologica* (*cadere* - *cadaver*); al is *cadaver* etymologisch niet met *caedere* en *caedes* verwant, toch dient het klankspel opgemerkt te worden; cf. daarvoor Fronto, *Aur.* 2 p.26 (220 N.) “populum Romanum non minus cadendo quam caedendo imperium peperisse”: Bourgery’s vertaling “achèvent le massacre” is niet goed verenigbaar met het woord “partem” in de betekenis “deel”; een nuance die hier bovendien meespeelt, is “partem/s peragere” in de betekenis van “een rol spelen”, cf. bv. Sen. *H.O.* 1025 “peracta iam pars matris est”.

207vv. intrepidus tanti sedit securus ab alto / spectator sceleris: miseri tot milia volgi / non timuit iussisse mori: onbekommerd ziet Sulla vanuit de hoogte de wandaden aan, niet bang zovelen ter dood te veroordelen.

Interessant is het verband dat Schrijvers 1988.354 legt tussen deze passage en 7,445v. “mentimur regnare Iovem. spectabit ab alto / aethere Thesalicas, teneat cum fulmina, caedes?” Uitgaande van deze parallel tussen de genadeloze Sulla en Iuppiter kan men de waanzin van Sulla als beeld voor de waanzin en wreedheid van het opperwezen interpreteren: cf. daarvoor comm. ad 1.

Cf. voor het dubbele epitheton (“intrepidus . . . securus”) comm. ad 122v.

“Intrepidus”: ook in 5,317 wordt dit gezegd van een bevelhebber die zich boven zijn soldaten verheft; daar gaat het om Caesar die (onverschrokken) de muitende soldaten trotseert.⁴⁴⁰ De scène herinnert aan Hdt 8,83vv., waar Xerxes vanaf zijn troon de slag bij Salamis gadeslaat.

De genitivus “tanti sceleris” is zowel afhankelijk van “securus”, zoals Ehlers vertaalt (“als ginge all der Greuel ihn nicht an”), als van “spectator”,

⁴³⁸ Cf. Fletcher 134.

⁴³⁹ Cf. Michler 33.

⁴⁴⁰ Cf. Van Amerongen *ad loc.*

zoals Duff en Bourcery interpreteren. De antithese “securus - tanti sceleris” is fraai. Cf. voor vergelijkbaar gebruik van “securus” 6,730 “vocisque meae secura Megaera”; Verg. *Aen.* 1,350v. “securus amorum / germanae”.

Bij “ab alto” dient “tribunali” gedacht te worden.

209-20: Het is de vraag in hoeverre de vorige passage 201-206 hyperbolisch is; uit contemporaine excessen kan men iets leren omtrent de mogelijke realiteitswaarde van dergelijke beschrijvingen.⁴⁴¹

Met de vermelding van Sulla's massacres laat Lucanus de spreker aangeven dat het aantal slachtoffers van de komende burgeroorlog nog veel hoger zal zijn. Cf. voor dat aantal Badian in *Gnomon* 1990,30. De overstromingsscene die Lucanus in vv. 209-20 weergeeft, lijkt in ieder geval enigszins hyperbolisch van aard.⁴⁴² De opeengehoopte lijken van de slachtoffers van Sulla worden in de rivier gegooid (209-11); schepen komen vast te zitten (212). De hoop lijken fungeert als een dam (212-14); het in de Tiber vloeiende bloed doet het stagnerende water aanzwellen (214-17); de rivier treedt daarop buiten zijn oevers en werpt de lijken weer aan land (217-18); tenslotte bereikt de bloederige Tiber de zee (219-220).

Overstromingsscènes zijn een geliefd thema van Lucanus.⁴⁴³ Het hele werk levert zes voorbeelden: 1,217vv. over de Rubicon; 2,209vv. over de Tiber; 2,408vv. over de Eridanus (de Po, cf. 4,134; 6,72vv.); 4,62vv. de Sicoris en de Cinga; 5,620vv. waar de storm op de Adriatische zee met de zondvloed vergeleken wordt; 10,215vv. de Nijl. In deze beschrijvingen werkt de Stoïsche κατακλυσμός-theorie door; merkwaardig genoeg is de Epicureeër Lucretius de eerste Latijnse auteur die een dergelijke beschrijving geeft, cf. *Lucr.* 6,290vv. “quo de concussu sequitur gravis imber et uber, / omnis uti videatur in imbrem vertier aether / atque ita praecipitans ad diluvium revocare”;⁴⁴⁴ cf. *Ov. Met.* 11,516vv. “ecce cadunt largi resolutis nubibus imbres, / inque fretum credas totum descendere caelum / inque plagas caeli tumefactum adscendere pontum.” Cf. uitgebreid *Sen. N.Q.* 3,27-28. In 5,75v. verwijst Lucanus naar de zondvloed: “hoc solum fluctu terras mergente cacumen / eminit...”; andere allusies in 4,85vv. m.b.t. de Spaanse overstromingen, 1,72vv. waar de desintegratie van Rome met de Stoïsche *conflagratio* en *kataklysmos* verge-

⁴⁴¹ Men denke hierbij bv. aan Nazi-excessen als de executies in Babi Yar, waar binnen twee dagen bijna 35000 joden gedood werden.

⁴⁴² Cf. Linn 149 over het rhetorische aspect van deze passage.

⁴⁴³ Cf. Aymard 100, die terecht opmerkt dat de pathetische en gekwelde geest van Lucanus in een dergelijk groots en verschrikkelijk thema behagen schept.

⁴⁴⁴ In *Lucil.* 615 W. “terra abit in nimbos imbremque” lijkt de κατακλυσμός niet aan de orde.

leken wordt, 7,134vv., waar voortekenen van het wereldeinde waargenomen worden wanneer het klaroensignaal gegeven is.

De gevolgen van deze catastrofe voor de Tiber vindt men ook reeds bij Val. Max. 9,2,1 in diens hoofdstuk *De Crudelitate*, waar hij over Sulla spreekt: "lacerata ferro corpora Tiberis impatiens tanti oneris cruentatis aquis vehere est coactus." Evenals in Lucanus' weergave wordt hier geïmplieerd dat de duizenden lijken zeer snel en massaal in de Tiber zijn gegoooid.

Sterk door deze passage beïnvloed is Sil. 1,45vv., waar Iuno de wens uitsprekt dat gesneuvelde Romeinen de Ticinus, de Trebia, het Trasimeense meer en de Aufidus (bij Cannae) zullen doen overstromen: "dum Romana tuae, Ticine, cadavera ripae / non capiant, famulusque mihi per Celtica rura / sanguine Pergameo Trebia et stipantibus armis / corporibusque virum retro fugat, ac sua largo / stagna reformidet Thrasymennus turbida tabo; / dum Cannas, tumulum Hesperiae, campumque cruore / Ausonio mersum sublimis Iapyga cernam / teque vadi dubium coeuntibus, Aufide, ripis / per clipeos galeasque virum caesosque per artus / vix iter Hadriaci rumpentem ad litora ponti"; cf. ook Stat. *Theb.* 3,210v. "quantus equis quantusque viris in pulvere crasso / sudor! io quanti crudele rubebitis amnes!";⁴⁴⁵ Juv. 10,185v. "cruentis / fluctibus, ac tarda per densa cadavera prora." Lucanus' beschrijving van een en ander wordt het duidelijkst nagevolgd door Nazarius in zijn *panegyricus* op Constantijn, 4,30,1: "tectas continuis stragibus ripas ... oppletum acervis corporum Tiberim et inter congestas alte cadaverum moles aegro nisu ac vix eluctantibus gurgitibus exeuntes"; bij Nazarius wordt een gevecht aan de Tiber beschreven; inzet is de macht over Rome. De vergelijkbare context heeft mogelijk geleid tot de ontleening aan Lucanus. Cf. ook nog *Pan.* 2,24,4 "spumat decolor cruore fluvius et cunctantes meatus vix eluctatis cadaveribus evolvit"; Amm. 16,12,57.⁴⁴⁶

Het oudste voorbeeld dat Lucanus voor een dergelijke beschrijving ter beschikking stond, is Hom. *Il.* 21, waar de riviergod Skamandros Achilleus verwijt dat zijn moordlust er de oorzaak van is dat de rivier niet meer kan stromen (*l.c.* 218-20); *ib.* 235vv. werpt de rivier de opgehoopte lijken aan land (cf. Luc. v. 218).⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ In een passage die ook verder sterk verwant is aan het eerste deel van Lucanus' tweede boek; cf. Vinchesi 1976,52v.

⁴⁴⁶ Cf. Vinchesi 1976,54v. en 1979,5.

⁴⁴⁷ Cf. voor een goede beschouwing over de verhouding tussen deze verwante passages van Homerus en Lucanus Conte 1968,237v. en n.22: de grandioze homerische scène, met mens en natuur, heros en rivier in tweegevecht, vindt men bij Lucanus terug als een laatste stap om het macabere tot hyperbool te maken. Daarmee is ook het eenvoudige verband tussen mens en natuur verbroken, dat de Vergiliaanse helden nog met dezelfde rivier, *pater Tiberinus* als heilige godheid, verbond.

209vv. congesta receptit / omnia Tyrrhenus Sullana cadavera gurgis. / in fluvium primi cecidere, in corpora summi: de lijken stapelden zich op in de Tiber.

Cf. voor de *Sullana crudelitas* comm. ad 139 en voor formuleringen als "Sullana cadavera" Sen. *Suas.* 6,3 "civilis sanguinis Sullana sitis".

Gurges is een lievelingswoord van Lucanus: hij gebruikt het 40 maal.

Cf. voor *Tyrrhenus* m.b.t. de Tiber Verg. *Aen.* 7,242 "Tyrrhenum ad Thybrim".

212vv. praecipites haesere rates, et strage cruenta / interruptus aquae fluxit prior amnis in aequor, / ad molem stetit unda sequens: schepen kwamen vast te zitten; de lijken vormden een dam, zodat een deel van de rivier naar zee stroomde, en een deel tegengehouden werd.

Het gebruik van *praeceps* (dat doorgaans met verba van beweging wordt verbonden) in combinatie met *haerere*, doet vreemd aan; parallellen lijken niet te vinden. Duff vertaalt "ships going down the stream", wat geen correcte weergave van "praecipites" lijkt; de merkwaardige tegenstelling tussen beweging en rust wordt het best weergegeven door Ehlers' vertaling "In voller Fahrt blieben Schiffe stecken".

Bourgery en Nowak 121vv. vatten "rates" als metafoor voor *cadavera* op. Nodig lijkt dat niet; de hele scène is zo zwaar aangezet dat het vermelden van de schepen door Lucanus geen bevreemding meer wekt.⁴⁴⁸ *Haerere* is het geijkte woord voor het vastlopen van schepen, *cf.* bv. 9,343 "terraeque haerente carina"; Prop. 4,1,110 "haerentes ad pia saxa rates"; Tac. *Hist.* 4,27 "navem ... cum per vada haesisset".

De hele Tiber-passage is een illustratie van het feit dat "Lucan was almost insensible (*sc.* to iteration)";⁴⁴⁹ *cf.* 212 "haesere", 217 "haerentes"; 210/218 "cadavera"; 212 "praecipites", 216 "praecipitique"; 215 "campumque", 218 "campo"; 210 "Tyrrhenus"; 219 "Tyrrhenas"; *cf.* ook comm. ad 210. Mayer 1983.2,12v. merkt in dit verband op dat Lucanus een vrij klein "working vocabulary" heeft.

Lapidge 363 wijst er terecht op dat de kosmische *conflagratio*-terminologie (gemeengoed in Lucanus' tijd) aan de passage ten grondslag ligt, m.n. aan vv. 214-18; *cf.* ook comm. ad 145-47 en 483-87.

De invloed van Lucanus doet zich in de Franse literatuur nog gelden bij Agrippa d'Aubigné (*Fers* 1451-57), *cf.* Bailbé 90: "... l'épisode du vieillard Océan n'est pas sans rapport avec celui du Tibre obstrué de cadavres".

⁴⁴⁸ Ook Housman 1927,190 wijst Bourgery's opvatting af.

⁴⁴⁹ Housman, *intr.* XXXIII.

Cf. voor "strage cruenta" Stät. *Theb.* 2,704v. "pulchrum tibi, Pallas, honorem / sanguinea de strage parat".

Housman motiveert zijn keuze voor "aquae" (MPVa; ook *aqua*, *aquis*, *aqui* en *aquas* komen in de handschriften voor) hier niet; Shackleton Bailey 1982,92v. noemt "aquae" "otiose" en oppert de *accusativus graecus* "aquam" (reeds Bentley las *aquas*). "Aquae" dient echter gehandhaafd te blijven: het vormt de pendant van "sanguinis alti" (214). Mayer 1983.1,54 veronderstelt dat Lucanus dacht aan Verg. *Aen.* 7,464v. "furit intus aquai / fumidus atque alte spumis exuberat amnis."⁴⁵⁰

De metafoor *moles* komt uit de waterbouwkunde; het betekent hier "dam", cf. Lucr. 1,287 "molibus incurrit validis cum viribus amnis"; Ov. *Met.* 1,279v. "mole remota / fluminibus vestris totas immittite habenas!" Ehlers laat deze beeldspraak als enige in zijn vertaling uitkomen.

Beter dan "stetit" van *stare* af te leiden, zoals in de concordans van De-ferrari c.s. gebeurt, lijkt een afleiding van *sistere*, cf. Verg. *G.* 1,479 "sistunt amnes terraeque dehiscunt."

214vv. iam sanguinis alti / vis sibi fecit iter campumque effusa per omnem / praecipitique ruens Tiberina in flumina rivo / haerentis adiuvit aquas; nec iam alveus amnem / nec retinent ripae, redditque cadavera campo: er ontstaat op het Marsveld een rivier van bloed, die de Tiber doet wassen; wanneer deze buiten zijn oevers treedt, werpt hij de lijken terug aan land op het Marsveld.

Cf. voor "sanguinis alti" 1,329 "altus cruor"; 3,572. *Altus* is hier niet een expressiever synoniem voor *multus*,⁴⁵¹ maar duidt op de diepte van de bloedstroom, cf. ook Verg. *Aen.* 11,633 "sanguine in alto"; Sil. 5,667 "perque altam sanguine vallem".

"Tiberina ... flumina": cf. 1,475 "Tiberino amni", maar 1,381 "Thybridis", de Griekse naam waarover Lejay⁴⁵² ten onrechte opmerkt dat Lucanus hem als enige gebruikt: ook o.a. Vergilius (bv. *Aen.* 3,500), Ovidius (bv. *Met.* 15,432) en Statius (*Silv.* 3,5,112) bezigen deze benaming.

Schrijvers 1988,354 wijst er terecht op dat *adiuvare* de normale technische term is in verband met het wassen van rivierwater,⁴⁵³ door deze term hier in een geheel andere context te gebruiken, benadrukt Lucanus de absurditeit van de situatie.

⁴⁵⁰ Cf. ook Shackleton Bailey 1987 n.8.

⁴⁵¹ Cf. Willeumier-Le Bonniec ad 1,329.

⁴⁵² Comm. ad 1,381; cf. Getty ad 1,381.

⁴⁵³ Cf. *TLL* I,4,724, r.15-21.

Rivus wordt vaak gebruikt m.b.t. een bloedstroom, cf. bv. Verg. *Aen.* 11,668 “sanguinis ille vomens rivos cadit” en (daarop geïnspireerd) Stat. *Theb.* 11,266v. “illum sanguineos proflantem pectore rivos / adspicit.”

De *alveus* (bedding), die ook als subject bij “reddit” gedacht moet worden, is hier bijna tot *alvus* (buik) geworden; in “reddit” speelt hier zeker de betekenis “uitbraken” mee, cf. bv. Quint. *Inst.* 8,4,17 “ut ... cibus ... non recens redderetur”. Het woord wordt in een vergelijkbare context door Lucanus nog gebruikt in 8,438 “nostra cadavera Tigris / detulit in terras et reddidit”; cf. Sil. 10,320v. “sanguineus tumidas in campos Aufidus undas / eiecat, redditque furens sua corpora ripis”, waar Silius zeker door Lucanus beïnvloed is.⁴⁵⁴ De expressiviteit wordt door de klankrijkdom van het vers nog versterkt. Cf. voor de *numerus* van “reddit” comm. ad 13 “habet”.

219vv. tandem Tyrrhenas vix eluctatus in undas / sanguine caeruleum torrenti dividit aequor: tenslotte bereikt de stroom de zee, en vormt een rode streep in het blauwe water.

Eluctari i.v.m. het zich een weg banen van rivieren ook in Verg. *G.* 2,244 “aqua eluctabitur omnis / scilicet et grandes ibunt per vimina guttae”; Sen. *N.Q.* 4a,2,5 “per angusta eluctatus (Nilus)”. Onjuist is Bourgery’s vertaling “trionphant non sans lutte des ondes tyrrhéniens”;⁴⁵⁵ de rivier worstelt niet met de golven van de Tyrrheense zee, maar met de obstakels die hem de weg versperren.

V. 220 is een fraai vers, waarin de inhoud (de bloedstroom vormt een scheiding in het blauwe watervlak) door de woordschikking weerspiegeld wordt;⁴⁵⁶ na de spondeeën van v. 219 geven de dactylen in dit vers aan dat de weerstand gebroken is.

Cf. Eur. *Her.* 573, waarin het Dirke’s blanke stroom is die met bloed bevlekt zal worden.

221v. hisne salus rerum, felix his Sulla vocari, / his meruit tumulum medio sibi tollere Campo? Heeft Sulla zijn positieve epitheta en zijn graf op het Marsveld hieraan te danken?

Ook Seneca wijst op het contrast tussen het gruwelijke optreden van Sulla en zijn bijnaam *Felix*, cf. *De prov.* 3,8 “Quid ergo? Felix est L. Sulla quod

⁴⁵⁴ Cf. Meyer 1924,56.

⁴⁵⁵ Cf. Housman 1927,190.

⁴⁵⁶ Cf. voor dit effect Norden 1957,395v. Cf. Paterni 1987,124 en comm. ad 122 voor het onvermeld laten van één kleur (hier: bloedrood) om deze des te sterker bij de lezer te laten overkomen.

illi descendenti ad forum gladio summovetur, quod capita sibi consularium virorum patitur ostendi et pretium caedis per quaestorem ac tabulas publicas numerat?"⁴⁵⁷ Cf. voorts *De vir. ill.* 75,8 "Felicem se edicto appellavit. proscriptionis tabulas primus proposuit."

Salus rerum is een epitheton dat wel vaker aan heersers wordt gegeven, cf. Mart. 2,91,1 "rerum certa salus, terrarum gloria, Caesar..."; Ov. *Met.* 2,574 "o pater, o patriae cura salusque tuae"; cf. Cic. *Verr.* 5,129; *Red. Pop.* 11. Het assonerende "salus... Sulla" vormt wellicht een voorbeeld van woordspel.⁴⁵⁸

Cf. voor "felix" comm. ad 74,94,582; Sulla geloofde dat hij onder speciale bescherming van Venus stond; hij nam de bijnaam *felix* aan, die hij in het Grieks als ἐπαρρόδιτος weergaf. Ook gaf hij zijn kinderen de tot dan toe onbekende namen *Faustus* en *Fausta*. Cf. Plut. *Sull.* 34.

Dat Sulla op het Marsveld was bijgezet, kwam ook al aan de orde bij de voortekenen in 1,580v. "e medio visi consurgere Campo / tristia Sullani cecinere oracula manes."⁴⁵⁹ Van dat graf maakt ook Liv. *Per.* 90 "honosque ei a senatu habitus est, ut in Campo Martio sepeliretur" melding, cf. voor een uitgebreid verslag van de begrafenis App. *B.C.* 105v., die de toevoeging geeft dat bijzetting op het Marsveld slechts voor koningen weggelegd was (106 slot).⁴⁶⁰

Cf. ook Plut. *Sulla* 38, die (38,6) vermeldt dat Sulla in zijn zelfgeschreven epitaaf erop wijst zijn vijanden meer ellende en zijn vrienden meer weldaden te hebben doen ervaren dan wie ook.⁴⁶¹

Cf. voor *mereri* als financiële metafoor comm. ad 60vv.

Cf. voor "medio... campo" Stat. *Theb.* 9,806 "medio Latonia campo".⁴⁶²

⁴⁵⁷ Cf. Grimal 1983,403, die er terecht op wijst dat de historische bron van Lucanus en Seneca zeer wel dezelfde kan zijn (Livius waarschijnlijk), en dat de retorische structuur van de passage en de gedachtengang bij Seneca en Lucanus een opmerkelijke overeenkomst vertonen Cf. voorts over Sulla's *cognomen* Balsdon in *JRS* 41 (1951),4 en 9 De Senaat richtte tegenover de *rostra* een ruitersstandbeeld op met de inscriptie "Cornelio Sullae Imperatori Felici"

⁴⁵⁸ Cf. Henderson 129vv, diens *double entendre* van vele andere termen uit deze episode lijkt mij te geforceerd Cf. voor woordspel met eigennamen ook LHS 710vv

⁴⁵⁹ Cf. comm. Getty en Wullemier-Le Bonniec *ad loc*

⁴⁶⁰ Er waren uiteraard meer eregraven, waarvan slechts dat van Bibulus (*CIL* 6,13,19) bewaard is, achter het monument van Victor Emanuel Ook het mausoleum van Augustus, waar o.a. Marcellus begraven werd, stond en staat op het Marsveld

⁴⁶¹ Cf. ook Carcopino 1931,221-226

⁴⁶² Cf. Michler 31

223v. haec rursus patienda manent, hoc ordine belli / ibitur, hic stabit civilibus exitus armis: ook het naderende conflict zal een dergelijk verloop kennen.

Cf. voor 223A bv. Hor. *C.* 1,28,15 “omnis una manet nox”; *manere* in deze betekenis wordt zeer vaak in ongunstige zin gebruikt, *cf.* ook Lucr. 6,1201; Verg. *Aen.* 3,505.

De conjectuur *huc* i.p.v. “hoc” (Burman, door Francken overgenomen) is te verwerpen. *Ordo* betekent hier “verloop”, zeker niet “soort”, zoals Francken meent. *Cf.* Liv. 39,48,6 “belli et causas et ordinem ... expromere”; Stat. *Theb.* 8.323 “ordine belli”.⁴⁶³

Stare in de betekenis “vaststaan, voorbestemd zijn” wordt vaak gebruikt m.b.t. begrippen die een einde of grens aanduiden, *cf.* Lucr. 1,563 “quoniam refici rem quamque videmus et finita simul generatim tempora rebus stare”; 1,747; Verg. *Aen.* 10, 467 “stat sua cuique dies”; Hor. *C.* 1,16,19; Sen. *Suas.* 2,2; Sil. 3,134 “cunctis stat terminus aevi”.

Civilia arma voor *civilia bella* bv. ook in 1,44.325; 3,313; 5,285.526.752; 6,147v.299; 7,343; 8,102.351.559; 9,1067; ook reeds bij Cic. *Fam.* 2,16,3 “ut homines aliquando intellegant me ... nihil tam fugisse quam arma civilia”.

225v. quamquam agitant graviora metus, multumque coitur / humani generis maiore in proelia damno: de komende burgeroorlog zal, zo valt te vrezen, de mensheid veel meer schade berokkenen.

Het idee van de oorlog als catastrofe voor de mensheid keert bij Lucanus herhaaldelijk terug, *cf.* 1,666-70; 5,469-71.⁴⁶⁴

“Metus” als subject nemen, zoals Duff en Haskins (“fears suggest worse disaster”) doen, is niet logisch: dan zou een persoon het object van “agitant” moeten zijn, *cf.* bv. 6,414v. “cunctos belli praesaga futuri / mens agitat”; Ehlers en Bourgery nemen terecht “graviora” als subject, *cf.* voor *agitare* in de betekenis van “het gaande maken van emoties” Cic. *De or.* 1,220 “quis, cum ceteros animorum motus aut iudicibus aut populo dicendo miscere atque agitare vellet, ea dixit quae a philosophis dici solent?”

Bourgery volgt een onjuiste interpretatie van Priscianus (*GLK* 2 p.395), wil “multum” met “humani generis” verbinden en vertaalt dan “et le genre humain qui se rassemble en masse pour le combat causera de plus grands dommages.” Een onmogelijke interpretatie: zowel voor de genoemde verbinding als voor de constructie waarbij “multum” het subject is van “coitur” is

⁴⁶³ *Cf.* Michler 15

⁴⁶⁴ *Cf.* Rieks 180 en n 29

geen parallel te vinden.⁴⁶⁵ "Multum" dient uiteraard verbonden te worden met "maiore", cf. bv. Sil. 13,707v. "Martia facta, multum uno maiora viro"; Quint. *inst.* 10,1,94; Juv. 10,197.

Corre is hier de technische term voor "slag leveren", niet "se rassembler" (Bourgerie, die zoals gezegd ten onrechte "multum" met "humani generis" verbindt en "coitur" vertaalt alsof er *coit* staat: "le genre humain qui se rassemble en masse"). Cf. bv. Val. Fl. 5,635 "quid tantae coeunt in proelia gentes?"

Humanum genus is een favoriete term van Lucanus, uitsluitend gebruikt waar het de lijdende mensheid betreft, cf. 1,60; 1,644v. "urbi generique paratur / humano matura lues"; 2,378 en comm. *ad loc.*; 5,343; 6,613v. "unoque sub ictu / stat genus humanum"; 7,72; (7,388); 7,399v. Niet ondenkbaar is beïnvloeding van Lucanus door Lucr. 1,62 "humana ante oculos foede cum vita iaceret" *sqq.*

227-31: cf. voor de gedachte 5,273v. "finis quis quaeritur armis? / quid satis est, si Roma parum est?"; Nazarius, *Pan. Constantini* 29,4 "tam ampla pugnae merces quam pugnator illustris et statim Roma victoris";⁴⁶⁶ voor de financiële metafoor ("merces") comm. ad 60vv.

227vv. *exulibus Mariis bellorum maxima merces / Roma recepta fuit, nec plus victoria Sullae / praestitit invisas penitus quam tollere partes:* de verbannen *Mariani* wilden slechts terugkeren in Rome; de *Sullani* wilden niets meer dan hun politieke tegenstanders uit de weg ruimen.

Voor deze ballingschap cf. comm. ad 70; het meervoud betekent hier niet "mensen als Marius", zoals Bourgerie, Ehlers en Luck het opvatten (cf. Cic. *Verr.* 5,14; Verg. *G.* 2,169; Suet. *Div. Iul.* 1,3). "Marius and his exiles" (Duff) past qua betekenis beter. De *Commenta* verstaan onder de *Marii* hier vader en zoon (die immers tezamen uit de ballingschap teruggekeerd waren).

"Praestitit": "leverde op", cf. voor vergelijkbaar gebruik van dit verbum bv. 4,213; 5,42.229.593; 6,234; 8,256.322v.657v.; 10,387v.

Cf. voor "penitus ... tollere" Lucr. 3,877 "nec radicitus e vita se tollit et eicit"; CIL 1,887 "pertinacia vos radicitus tolet"; Tac. *Ann.* 1,29 "sublatis seditionis auctoribus". Cf. ook 1,385 "... penitus tolli quam iusseris urbem

⁴⁶⁵ Cf. ook Housman 1927,189. Evencens onjuist Henderson 130: "Much of humankind comes together for battles, with still greater damage." Henderson wijst l.c. overigens wel terecht op *damnum* als financiële metafoor; cf. comm. ad 60vv.

⁴⁶⁶ Cf. Vinchesi 1979,5; cf. ook Due 1962,108, die deze passage terecht in verband brengt met Lucanus' eigen woorden "plus quam civilia" (1,1) m.b.t. deze oorlog.

...” Henderson 130 verbindt “penitus” ten onrechte met “invisas”.

Partes wordt zeer frequent gebruikt voor een partij in de burgeroorlog, *cf.* bv. *Nep. Att.* 2,2 “dissociatis animis civium, cum alii Sullanis, alii Cinnanis faverent partibus”; *Val. Max.* 4,7,4 “Bruti et Cassii partes secutus fuerat”; *Sen. Prov.* 2,9; *Flor.* 2,9; bij *Luc.* bv. nog 9,97.

230vv. hos alio, Fortuna, vocas, olimque potentes / concurrunt. neuter civilia bella moveret / contentus quo Sulla fuit.’ Caesar en Pompeius zijn reeds lang aan de macht; in dit conflict zijn ze uit op meer dan datgene waar Sulla naar streefde.

Cf. Commenta ad loc.: “Si contenti essent, inquit, potentia quam habuit Silla post dominationem, bella civilia non movissent. Talem enim potentiam habuerunt ante bellum qualem ille post dominationem.” Geïmpliceerd wordt dat geen van de beide huidige concurrenten, na de strijd gewonnen te hebben, van zijn macht afstand zal doen. *Cf.* voorts 5,273 “finis quis quaeritur armis? quid satis est, si Roma parum est?”; 5,356.

Niet alleen Caesar, maar ook Pompeius is uit op wereldheerschappij: *Fortuna* heeft hen tot een ander doel groepen dan Marius en Sulla. Een gespletenheid in Lucanus’ presentatie van de beide antagonistenv komt daarmee aan het licht.⁴⁶⁷

Enerzijds worden Caesar en Pompeius tegenover elkaar geplaatst: Caesar is uit op absolute persoonlijke macht, Pompeius is de voorvechter van een republikeinse staatsvorm (*cf.* bv. 5,513v. “docuit populos venerabilis ordo / non Magni partes sed Magnum in partibus esse”).⁴⁶⁸

Van de andere kant worden ook Pompeius op vele plaatsen tirannieke aspiraties toegedicht: “alio” in onze passage dient men op te vatten als “tot de wereldheerschappij”, hetgeen voor zowel Caesar als Pompeius geldt. *Cf.* 1,109vv. “dividitur ferro regnum populique potentis, / quae mare, quae terras, quae totum possidet orbem, / non cepit fortuna duos”.

Bijfiguren in Lucanus’ epos wijzen vaker op dit “totale” karakter van het tweegevecht, *cf.* bv. Curio’s woorden in 290: “partiri non potes orbem, / solus habere potes.” In 7,53vv. zijn het de ten dode opgeschreven soldaten van Pompeius die hun aanvoerder als een oorlogshitser en een potentaat aan de kaak stellen: “ac nimium patiens soceri Pompeius et orbis / indulgens regno, qui tot simul undique gentes / iuris habere sui vellet pacemque timeret.” *Cf.*

⁴⁶⁷ *Cf.* voor het *exemplum*-begrip (Marius en Sulla als *exemplum* voor Caesar en Pompeius) in middeleeuwse commentaren op deze passage Jennings 221.

⁴⁶⁸ *Cf.* ook comm. Van Amerongen *ad loc.*, ad 207 en 226 voor een uitgebreide uiteenzetting over deze tegenstrijdigheid; *cf.* Brisset 46.

ook comm. ad 279 en 320.

Cf. voor de formulering nog Sen. *H.O.* 178v. "alio nostras fortuna vocat / lacrimas."⁴⁶⁹

Ten onrechte sluit Francken het gebruik van *olim* (230) in de zin van *dudum* uit; ook komt het gebruik niet pas in de zilveren latiniteit voor (zoals Haskins beweert); *cf.* bv. Cic. *Arch.* 19; Nov. *Com.* 104 Ribbeck "olim expectata veniunt septem saturnalia."⁴⁷⁰

232v. sic maesta senectus / praeteritique memor flebat metuens-que futuri: zo jammerde de oudere generatie, zich het verleden herinnerend, bezorgd voor de toekomst.

"Senectus" is hier *abstractum pro concreto*, *cf.* comm. ad 128.

Cf. voor de oppositie tussen het eerste en het laatste woord (*praeteriti ... futuri*) comm. ad 116; voor "metuensque futuri" Hor. *Sat.* 2,2,110 en Stat *Theb.* 6,765.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ *Cf.* Hosius 1892 2, 349 en 351

⁴⁷⁰ *Cf.* Obermeier 21, die opmerkt dat dit gebruik van *olim* al bij Plautus, Terentius, Vergilius en Rufus voorkomt en nog verwijst naar Luc 5,769 "non olim casu pendemus ab uno?"

⁴⁷¹ *Cf.* Michler 24

II. 234-391: BRUTUS, CATO EN MARCIA

234-325. INLEIDING

1. ALGEMEEN

Terwijl in 16-233 de angst van de massa centraal staat, vormt de passage 234-391 daarmee een contrast: Lucanus geeft de superieure zekerheid van de twee aristocraten Brutus en Cato weer.¹ Cato speelt een centrale rol in deze passage, waarin men drie delen kan aanwijzen.

In 234-325, gemarkeerd door de tijdsaanduiding “nocte sopora / Parrhasis obliquos Helice cum verteret axes” (236v.) probeert Brutus zijn oom Cato van deelname aan de burgeroorlog af te houden; hij pleit voor een teruggetrokken leven. Cato verwerpt deze opvatting.² Doel van Lucanus is Cato's deelname aan de oorlog te rechtvaardigen.

De vv. 326-380, ingeleid met de tijdsbepaling “Phoebo gelidas pellente tenebras” (326), bevatten de beschrijving van de huwelijksluiting tussen Cato en Marcia.³

De episode wordt afgerond met een portret van Cato (380-391).⁴

Ik beperk me in eerste instantie tot een overzicht en bespreking van het eerste grote gedeelte, 234-325.

2. INHOUD

a. Brutus' rede

Brutus is i.t.t. het volk niet door angst en verdriet getroffen (234-236A). 's Nachts klopt hij aan bij Cato, wiens zorg om het algemeen belang vermeld wordt, en richt zich tot hem (236B-241).

¹ Cf. Lebek 178; Riëks 176vv. voor de tegenstelling *unus - volgus* bij Lucanus: in tegenstelling tot bv. Homerus en Vergilius is er bij Lucanus geen plaats voor met name genoemde individuen uit de volksmassa, hetgeen Riëks verklaart uit enerzijds het feit dat Lucanus van historische gegevens uitgaat die slechts anonieme legermassa's betreffen, en anderzijds de Stoïsche oppositie van de voortreffelijke enkeling (Cato) tegenover de massa.

² Een enigszins vergelijkbaar dilemma vindt men in 522vv., waar Domitius, na gepardonneerd te zijn door Caesar, zich afvraagt of hij zich aan de strijd moet onttrekken of eraan moet deelnemen; cf. ook Kopp 117.

³ Adatte 232v. merkt terecht op dat Lucanus Cato in politiek en moreel opzicht verdedigt; het laatste aspect komt vooral in de huwelijksluiting naar voren.

⁴ Cf. Newmyer 230v. voor de receptie van de episode.

Brutus vraagt Cato, die hij als de enige behoeder van de *virtus* beschouwt, hem leiding te geven (241-245). Hij volgt Caesar noch Pompeius, maar slechts Cato (246-247A).

Daarna neemt Brutus' betoog een merkwaardige wending: leek het tot hiertoe of hij Cato wilde raadplegen, in het vervolg van zijn rede doet hij een klemmend beroep op Cato zich van deelname aan de strijd te onthouden.

Wil Cato de vrede verdedigen door onverstoortbaar te blijven, of schaart hij zich onder de criminelen die de burgeroorlog uitvechten (uiteeraard een tweeledige retorische vraag, 247B-250)?

Motieven waarom mensen zich in de burgeroorlog storten, zijn er vele: sommigen, misdadigers, proberen aan hun straf te ontkomen; anderen aan de honger of aan hun faillissement; gaat Cato als enige zomaar de oorlog in (251-256A)?

Cato is jarenlang deugdzaam geweest; wat voor zin heeft het nu toch nog vuile handen te maken? Mogen de goden zijn deelname aan de strijd verhoeden (256B-263A).

Ieder zal in het verwarde krijgsgewoel beweren slachtoffer van Cato te zijn (263B-266A)

Cato doet er beter aan een teruggetrokken leven te leiden; hij dient een voorbeeld te nemen aan de sterren of de Olympus, die zich door hun verhevenheid aan gevaar onttrekken (266B-273).

Caesar zal deelname van Cato aan de burgeroorlog, ook al is het dan aan de kant van zijn vijand, als een overwinning beschouwen (273B-277A).

Wanneer Cato zich onder Pompeius in de burgeroorlog stort, zal Caesar de enige vrije Romein zijn (277B-281A).

Indien Cato (en dus ook Brutus) toch besluit(en) de vrijheid te verdedigen, dan kiest Brutus niet voor Caesar of Pompeius, maar tegen de uiteindelijke overwinnaar (281B-284A).

b. Cato's antwoord

Inleiding: Cato spreekt gewijde woorden (284B-285).

Zeker is hij schuldig wanneer hij aan de burgeroorlog deelneemt; maar het zijn de goden en het *fatum* die deze schuld onvermijdelijk maken (286-288).

Men kan niet werkloos toezien bij een kosmische catastrofe (289-292A) of wanneer zelfs reeds uitheemse volkeren en vorsten bij de ondergang van Rome betrokken zijn (292B-297A).

Zoals een vader bij de uitvaart van zijn zonen wil zijn, zo ook moet Cato

aanwezig zijn bij de ondergang van Rome en de *libertas* (297B-303).

Cato roept op tot een zoenoffer met Romeins bloed in de oorlog (304-305).

Hij wil persoonlijk als zondebok voor Rome fungeren, en verwijst hierbij naar de *devotio* van Decius Mus (of van verschillende *Decii*, 306-313).

Hij beschouwt zichzelf als de aangewezen persoon om zondebok te zijn, omdat hij als enige niet bereid is de tirannie te accepteren (314-319B).

Hij kiest voor Pompeius en de *publica signa*, hoewel hij beseft dat ook Pompeius naar almacht streeft (319B-323A).

Zijn woorden missen hun uitwerking op Brutus niet (323B-325).

c. Verbanden tussen de beide redes.

De redes van Brutus en Cato vertonen op tal van punten overeenkomsten;⁵ naast hetgeen daarover in de commentaar opgemerkt zal worden, verdient hier het volgende punt aandacht.

De kosmische metafoor waarvan Brutus zich in 266-273 bedient, keert in Cato's woorden in 289-292A terug; maar terwijl Brutus de terminologie gebruikt om de ἀταραξία weer te geven die Cato volgens hem zou moeten handhaven, bezigt Cato vergelijkbare taal om de instorting van de wereld aan te duiden, waaraan hij zich niet wil onttrekken.⁶

De episode is door velen vergeleken met een school-*suasoria* (waarbij men Brutus' rede uiteraard eerder als een "*dissuasoria*" dient te beschouwen). Het thema treft men ook aan in Cic. *Top.* 21,82: "sitne sapientis ad rem publicam accedere".⁷

⁵ Cf. Nehr Korn 224vv.; Schönberger 1968,93v.; Lebek 182vv. Belangrijk is in verband ook Burck 1958,125, die opmerkt: "Lukan kennt kein echtes Zwiesgespräch zwischen den Gestalten seines Epos." Zelfs Pompeius en Cornelia voeren niet werkelijk een gesprek.

⁶ Cf. Lebek 183 n.26, die opmerkt dat men, als men de stellingname van Lucanus' Cato wil plaatsen in de geschiedenis van de filosofie, aan Panaetius zou kunnen denken; cf. ook Gell. 12,5,10.

⁷ Cf. Schrijvers 1989,66vv., die er tevens op wijst dat de *Auctor ad Herennium* om de retorische figuur van de *expositio* toe te lichten als voorbeeld de gedachte "sapiens nullum pro re publica periculum vitabit" - sterk verwant aan het onderhavige thema - kiest. Schrijvers geeft, uitgaande van de retorische categorieën van de *Auctor*, een verhelderende analyse van de episode, waarbij hij ook aandacht besteedt aan de syntactische en metrische middelen die Lucanus gebruikt.

Cf. nog Brisset 148; cf. voor Lucanus' voorliefde voor het presenteren van kwesties in de vorm van een *suasoria* / *controversia* nog Dianne H. Hogendorn, *Declamatory Influences in Lucan's Pharsalia*, Diss. Harvard 1969 (non vidi). Bonner 1966, 284 wijst erop dat dergelijke paren van redes een weerspiegeling vormen van de gang van zaken bij de *suasoriae*; hij

3. HISTORICITEIT

Kopp 140 merkt op dat Brutus zich blijkens Plut. *Brut.* 4 en Aur. Vict. *Lib. de Vir. Ill.* 82 bij het begin van de vijandelijkheden in Cilicië bevond.⁸ Lebek 179 wijst er eveneens op dat over een dergelijk onderhoud door geen andere bron gesproken wordt. Marti 1964,195v. beschouwt de passage als een inventie van de dichter. Toch is het gesprek niet helemaal ondenkbaar: Plutarchus zegt dat Brutus naar Cilicië ging als legaat van Sestius (nadat deze vlak voor Caesars passeren van de Rubico tot proconsul was aangewezen: Caes. *B.C.* 1,6,5-6). Waarschijnlijk betekent dit dat Brutus pas uit Rome vertrok toen de burgeroorlog een feit was.

Brutus' vader was op bevel van Pompeius gedood. Men zou hem aan Caesars kant verwachten; dat gebeurt niet, vanwege het feit dat hij de zaak van Pompeius beter vindt (*cf.* Plut. *Brut.* 4,2).

Pichon beschouwt deze passage als een voorbeeld van wat hij *concentration synthétique* noemt, *Wahrheit* met *Dichtung* gemengd.⁹

Syndikus 39¹⁰ meent dat Lucanus Brutus deze rede laat uitspreken om de antithese met Cato's rede punt voor punt te laten kloppen. Kopp 140 merkt

geeft aan hoe de beide redes afgewogen zijn tegenover elkaar. Ook Schönberger 1968, 79v. wijst "gespiegelde" passages aan in een hoofdstuk "Leitmotive der Antwort"; Lebek 178vv. analyseert de passage minutieus en merkt eveneens op: "Die Brutusrede ist also im wesentlichen eine Suasorie, die sozusagen das ... Thema *dehberat Cato an bellum civile ineat* im Sinne des *contra dicere* erörtert." *Cf.* ook Adatte 232vv. en Johnson 38 ("I prefer to think of it as a sort of fragment of an oratorio").

Grimal 1983,416 waarschuwt ervoor het gesprek als niet meer dan een *suasoria* te beschouwen; de historische en filosofische achtergrond van het gesprek worden door hem als zeer reëel aangemerkt. Hij noemt de passage, "cette épopée des âmes aux prises avec la Fortune", een kernpassage van het werk.

Grimal beschouwt het gehele werk als een reusachtige "amplification" van Seneca's *De providentia*; het kernprobleem is volgens hem de vraag waarom de goden slechte handelingen toestaan of zelfs opdragen, in weerwil van de orde van de *providentia*.

⁸ *Cf.* ook reeds Faust 36; Menz 49 n.1.

⁹ Pichon 135v.: "il a du ramasser dans une seule conversation des propos échangés à plusieurs reprises par les deux interlocuteurs, et retarder un peu la date du second mariage de Caton pour le faire coïncider avec l'éclosion de la guerre civile"; *cf.* Hosius 1912,1652: "Bei der Zusammenkunft des Cato und Brutus 2,234 hat sowohl der Wunsch mitgesprochen, überhaupt das Muster einer Suasorie zu geben, als auch der, die beiden Heiligen der Stoa einander gegenüberzustellen"; het laatste is discutabel, Brutus' academische opvatting in aanmerking genomen; ook Brisset 148 en n.1., die denkt dat de dichter twee Stoici bijeen wilde brengen, slaat de plank (naar Grimal terecht opmerkt) mis, evenals Rutz 1989,22, die spreekt van "die stoischen Adepten Brutus und Cato"; Brutus was academicus, en Grimal wijst er op dat dit in zijn betoog weerspiegeld wordt, *cf.* bv. comm. ad 244v.

¹⁰ Syndikus meent dat de passage zeker niet op Livius teruggaat, maar wijst erop dat de late republiek een rijke Cato-literatuur kende, waaraan Lucanus kon ontleen.

terecht op dat Lucanus de woorden dan ook iemand anders in de mond had kunnen leggen.

De sleutel tot de juiste interpretatie van deze passage is mogelijk te vinden in *Ep.* 14,13 van Seneca, waar ernstige kritiek op Cato geleverd wordt: “*potest aliquis disputare an illo tempore capessenda fuerit sapienti respública. quid tibi vis, Marce Cato? iam non agitur de libertate: olim pessumdata est. quaeritur, utrum Caesar an Pompeius possideat rem publicam: quid tibi cum ista contentione? nullae partes tuae sunt?: dominus eligitur. quid tua, uter vincat? potest melior vincere, non potest non peior esse, qui vicerit.*” Na deze kritiek op Cato's optreden in het conflict tussen Caesar en Pompeius wordt ook zijn eerdere gedrag gehekeld. Het is een passage waarmee velen niet goed raad hebben geweten; men probeert doorgaans de kritiek op te vatten als geuit door een tegenstander van Seneca, een interpretatie die door de tekst evenwel niet toegelaten wordt.

Interessant is de opvatting van Kopp 140vv., die veronderstelt dat men achter de onderhavige discussie een in Lucanus' tijd actueel dispuut mag vermoeden tussen de dichter en zijn oom Seneca¹¹ Seneca's houding na zijn keuze voor het *otium*, zijn berusting in de wandaden van het regime, lokten vermoedelijk kritiek uit van zijn Stoische tijdgenoten. Dezen hielden hem wellicht Cato voor ogen als voorbeeld van iemand die voor de *libertas* door het vuur ging. Onder andere Lucanus' Cato-verering kan er voor gezorgd hebben dat Seneca's tot dan toe zeer positieve houding tegenover Cato zich wijzigde. Seneca werd dan tot deze kritiek genoodzaakt om zijn eigen gedrag te rechtvaardigen.¹²

De overeenkomst tussen Seneca's Cato-kritiek en Brutus' woorden is onmiskenbaar.¹³

¹¹ Het ligt voor de hand te wijzen op de parallelle in familiebetrekkingen tussen Brutus en Lucanus en hun respectieve ooms Cato en Seneca; doordat in de onderhavige passage (in de interessante opvatting van Kopp) de zienswijze van Seneca door Brutus en die van Lucanus door Cato wordt uitgesproken, ontstaat een merkwaardig chiasme. Cato was zoals bekend Brutus' mentor, cf. bv. Plut. *Brut.* 3; ook hierin ligt een overeenkomst met de verhouding tussen Lucanus en Seneca. Cf. ook Zehnacker 458v.

¹² Cf. Kopp 142 n. 22 voor een overzicht van de wijzigingen in Seneca's houding tegenover Cato en meer literatuur hierover; de kritiek in *Ep.* 14,13 staat niet op zichzelf, cf. bv. *Ep.* 7,6; 11,10; 13,14. Adatte 234 meent ten onrechte dat *Ep.* 14 de enige kritiek van Seneca op Cato bevat.

¹³ Cf. Kopp 147, die terecht opmerkt dat zelfs de pointe waarmee de beide passages besluiten, dezelfde is. Adatte 234 noemt Brutus de advocaat van de duivel; die duivel is hier Lucanus' oom!

Een verschil tussen Seneca's woorden en Brutus' betoog is dat Brutus niet spreekt over de *libertas olim pessumdata*; Lebek 181 merkt hierover terecht op dat de *persona suadentis* (Quint. *inst.* 3,8,48) hier een belangrijke rol speelt: de latere moord op Caesar (waarop ook in 283v. gezinspeeld wordt) veronderstelt geloof aan de levensvatbaarheid van de republiek.

Een tweede aanwijzing dat het hier gaat om de weergave van een debat tussen Seneca en Lucanus, waarbij Brutus als de spreekbuis van Seneca dient, is te vinden in de vv. 266-273. Het betreft hier niet - zoals men vaak gemeend heeft¹⁴ - een idealisering van Cato, maar een beeld van de wijze dat duidelijk op Seneca geïnspireerd is. Cf. bv. 266v. "melius tranquilla sine armis otia" met Sen. *Ep.* 73,1, waar Seneca zijn levenswijze als "tranquillum otium" aanduidt, en met *Ep.* 14,11 (inleiding tot de Cato-kritiek): "ceterum philosophia ipsa tranquille modesteque tractanda est." Seneca illustreert de verhevenheid en goddelijkheid van de wijze vaak met kosmische metaforen, cf. bv. *Ep.* 41,4-5; 48,11; 59,14-16; 65,18vv.; 66,46; *De vita beata* 28; *De ben.* 7,1,7 en vooral (zeer fraai en misschien nagevolgd door Lucanus) *De ira* 3,6,1¹⁵: "nullum est argumentum magnitudinis certius quam nihil posse quo instigeris accidere. pars superior mundi et ordinatior ac propinqua sideribus nec in nubem cogitur nec in tempestatem impellitur nec versatur in turbinem; omni tumultu caret; inferiora fulminantur. eodem modo sublimis animus, quietus semper et in statione tranquilla collocatus, omnia infra se premens, quibus ira contrahitur, modestus et venerabilis est et dispositus".

Behalve dit beeld ontleent Lucanus ook de woordkeus in dezen aan Seneca, cf. bv. Sen. *De tr. an.* 2,3 "quod desideras autem magnum et summum est deoque vicinum, non concuti" en het door hem in verband met de wijze frequent gebruikte adiectivum *inconcussus*, dat bij Lucanus nergens voorkomt behalve juist in de rede van Brutus, vv. 248 en 268 (cf. ook reeds 234 "non ... percussit").

De onbuigzame houding die Cato in zijn antwoord inneemt, werd door de pragmatische Seneca (cf. behalve *Ep.* 14,13 bv. *De otio* 3,3) vermoedelijk als star opgevat, cf. *Ep.* 11,10 "clige itaque Catonem. si hic tibi videtur nimis rigidus, elige remissioris animi virum Laelium"; terwijl Seneca het woord *rigidus* als kritiek op Cato gebruikt, neemt Lucanus het juist op in zijn *Cato-elogium*, cf. vv. 375 en 389: ook in 380-383 roemt hij de onbuigzame houding van Cato.¹⁶

Marti *Entr.* 20, vergelijkt - in haar betoog betreffende het geplande eind van het epos - de behandeling door Lucanus van de figuur van Brutus met die van Marcia: "Le jeune homme prend une part active au dialogue qui l'oppose au chef qu'il s'est si librement donné (2,247) et dont il n'est pas, comme Marcia, un pâle reflet". De moeite die Lucanus zich hier getroost om Brutus te karakteriseren, houdt volgens haar verband met de rol die hij in latere boeken van het werk had moeten spelen. Men kan hier tegenin brengen dat de afzijdige houding die Lucanus Brutus hier laat innemen, niet strookt met de rol die hij later zal spelen; de theorie van Kopp biedt daarvoor een plausibele verklaring.

¹⁴ Cf. voor een overzicht van de literatuur Kopp 149 n. 32; vgl. ook nog Schotes 29v.; Lebek 180.

¹⁵ Cf. Schotes 29v. voor een uitgebreide vergelijking van de beide passages.

¹⁶ Kopp 139vv. merkt nog op dat Lucanus om een controverser weer te geven tussen

In de motivering die Lucanus Cato voor zijn houding laat geven, komt maar een gedeelte van de historische overlevering naar voren: dat Cato vlak voor het uitbreken van de burgeroorlog een van de drijvende krachten tegen Caesar was en dat Pompeius in hem een overtuigd aanhanger had, die na de val van Ariminum het opperbevel voor Pompeius eiste, komt niet ter sprake.¹⁷

4. PARALLELEN MET HOMERUS

Hoewel de parallellen die Marion Lausberg in haar interessante artikel *Lucan und Homer* aandraagt, niet steeds overtuigen (zo lijkt me de vergelijking van Brutus met Paris te ver doorgevoerd), kan men zeker in de onderhavige passage ontleningen aan Homerus aanwijzen.

Met Narducci 1979,130¹⁸ ziet Lausberg in het gesprek tussen Brutus en Cato een parallel met de dialoog in *Ilias* 6 tussen Hector en Paris; bij Homerus is er direct voorafgaand aan de passage een rondgang van biddende vrouwen, bij Lucanus wordt eveneens de angst van de bevolking beschreven; ook bij Lucanus bezoeken vrouwen de tempels. Thema van beide gesprekken is het al dan niet deelnemen aan de strijd; zoals gezegd werkt Lausberg de vergelijking misschien te ver uit als zij erop wijst dat beiden nog een belangrijke moord (op de helden van de respectieve gedichten, Achilles en Caesar) te goed hebben. Ook Lausbergs opmerking over het "Epicureïsche" in Paris en Brutus is discutabel, cf. de boven vermelde filosofische opvattingen van Brutus.

Von Albrecht¹⁹ vergelijkt de scène met de *Dolonie*. Beide spelen in de nacht; Brutus treft Cato wakend aan, bezorgd om het welzijn van de stad, zoals ook Agamemnon aan het begin van de *Dolonie* bezorgd waakt. Ook trekt Lausberg een parallel tussen Cato (de Romeinse stoïcus) en Odysseus (de wijze); Cato wordt door Sen. *De const. sap.* 2,2,1 zelfs boven Odysseus gesteld. Lausberg gaat weer te ver wanneer zij opmerkt dat Odysseus en

---

Lucanus en Seneca, beiden stoici, twee stoici nodig heeft en daarom Brutus en Cato kiest; dit is gezien de academische opvattingen van Brutus geen juiste veronderstelling.

¹⁷ Lebek 188 merkt naar aanleiding hiervan terecht op dat de bedoeling van Lucanus onder meer is, de morele zwakte van *beide* partijen naar voren te laten komen. Cf. voor de historische achtergrond Lintott 1968,202 n.3.

¹⁸ Cf. Lausberg o.c. 1598vv.

¹⁹ *Entr.* 275; cf. Lausberg 1599v.

Heracles met monsters te maken hadden en Cato met het kwaad van de late republiek.

Voor Marcia noemt Lausberg Penelope als parallel, met als overeenkomstige elementen in beider situatie de lange scheiding, gevolgd door de uiteindelijke hereniging. Ook haar trouw is een parallel. De Stoa huldigt uiteraard de opvatting dat deugd belangrijker is dan schoonheid, en dat men er goed aan doet Penelope te verkiezen boven Kalypso.

Eveneens volgens Lausberg evident is het contrast tussen Marcia en Cleopatra, op dezelfde manier waarop in Homerus-scholia Penelope vaak tegenover Helena geplaatst wordt. Bezwaar tegen veel van deze theorieën is natuurlijk dat de historische feiten Lucanus' werk voor een groot deel bepalen; eventuele overeenkomsten van het verhaal zelf met het Homerische epos zijn het gevolg van toeval. Wel kan en zal onze dichter bij de uitwerking van de gegevens vaak het Homerische epos in gedachte hebben gehad.²⁰

234vv. at non magnanimi percussit pectora Bruti / terror, et in tanta pavidi formidine motus / pars populi lugentis erat: in tegenstelling tot het volk uit de voorgaande passage²¹ is Brutus niet aan vrees of verdriet ten prooi.

Met betrekking tot de (ontbrekende) overgang van de vorige naar deze scène spreekt Syndikus 26 van "klaffende Lücke(n)": Vergilius schept zorgvuldige overgangen, terwijl Lucanus een voorkeur heeft voor het scherp tegen elkaar afzetten van scènes. Cf. in dit verband in boek 2 nog: 326, 392, 439, 462, 526, 610, 650, 680, 719.

Uitzonderlijk is dat Brutus in deze verzen vermeld wordt zonder enige allusie op of referentie aan de moord op Caesar door hem; ten onrechte merkt Van Amerongen op dat Lucanus Brutus geen enkele keer noemt zonder verband te leggen met de moord op Caesar; wel wordt dit verband gelegd in

²⁰ Cf. verder over deze passage Lebek 178vv. (zeer grondige analyse); Flume 74vv.; Ileyke 120-130 voor een behandeling van *Pietas als Beweggrund für Catos Kampf im Bürgerkrieg*; o.c. 129v. over Brutus; Specka 8v. die een uitgebreide analyse geeft en zeer lovend is: "Das ganze Zwischenspiel von Cato und Brutus ist vielleicht das kraftvollste Stück des ganzen Werkes, vollendet in Haltung und Ton bis zum letzten Wort"; Lintott 1971,494v., die erop wijst dat Cato gedwongen was het minste van twee kwaden te kiezen.

Interessant is nog de interpretatie van Croisille 75vv., die evenals Kopp vermoedt dat er sprake is van contemporaine allusies, zij het dat hij de theorie van Kopp omkeert: in Cato en Brutus zouden Seneca en zijn neef weerspiegeld worden. Ook Seneca zal Lucanus vaak zijn rol in moeilijke politieke situaties toegelicht hebben.

Voor de navolging (en omvorming) van de passage bij John van Salisbury cf. Von Moos 1979,167v.

²¹ Door Grimal 1983,409 aangeduid als *stulti* in de ogen van de filosoof.

2,283v. (*cf. comm ad loc.*); 5,207; 6,791v.; 7,586-596; 8,609v.; 9,17; 10,341v. 397v.²²

Het homeriserende adiectivum *magnanimus* komt al bij Plautus voor (*Am.* 212) en is daarna bij alle dichters populair, bv. *Lucr.* 5,400; *Verg. Aen.* 6,649; *Ov. Fast.* 4,380. Lucanus gebruikt het vijf maal (ook nog 4,475.611; 9,133.807). *Cf.* voor dit versbegin ook *Stat. Theb.* 10,399 "at non magnanimus";²³ *Claud. Ruf.* 1,259 introduceert zijn held Stilicho aldus: "at non magnanimi virtus Stilichonis eodem / fracta metu."²⁴ Het woord komt bij Lucanus in een merkwaardig Stoisch licht te staan. Dat het een dergelijke bijklank krijgt blijkt minder uit het frequente gebruik dat Silius Italicus er van maakt (dit dient men veeleer aan Vergiliaanse invloed toe te schrijven) dan uit bv. *Sen. Ep.* 88,2, die het onbaatzuchtig streven naar wijsheid karakteriseert als "sublime, forte, magnanimum". Anderzijds wijst Grimal 1983, 412 erop dat de fragmenten van de Stoici ons leren dat *magnanimitas*, μεγαλοφυχία, een eigenschap is die ook mensen die geen wijzen zijn en daar ook niet naar streven, kunnen bezitten. Scipio Africanus wordt door *Sen. Cons. Pol.* 14,4 *magnanimus* genoemd; een eigenschap die hem overigens tot onwettige en onrechtvaardige daden bracht.²⁵

Bij gebruik van *percutere* is allitteratie (hier "percutit pectora" en in de volgende verzen voortgezet) algemeen, *cf.* bv. 7,468 "percutit pietate"; *Sen. Ep.* 71,19 "quos alicuius honestae rei pulchritudo percutit"; *Stat. Theb.* 11,606. *Cf.* voor de impliciete verwijzing in "percutit" naar Seneca's terminologie m.b.t. de wijze *comm. ad* 248 "inconcussa" en *inl. ad* 234vv.

"Et" in 235 is gelijk aan *nec*; de *Commenta* vatten het ten onrechte concessief op: "quamvis esset pars lugentis populi, non tamen terrebatur"; wel juist de *Adnotationes*: "pars p.l.e. id est non erat, nam ait supra 234 *at non.*" *Cf.* voor *et* i.p.v. *nec* bij Lucanus Francken *ad v.* 40; Kopp 152 n.38.

"Pavidus" dient men (met Haskins) in actieve zin op te vatten: "angst-aanjagend". *Cf.* *Stat. Theb.* 5,567 "pavidi ferus incola luci". Bentley's conjectuur "mundi" voor "motus" is overbodig.

Gebruik van *pars* als in 236 komt voornamelijk bij dichters voor, *cf.* bv. *Prop.* 1,21,4 "pars ego sum vestrae proxima militiae." De betekenis neigt hier naar die van "iemand die deel heeft aan een activiteit", als in *Verg.*

²² *Cf.* Schönberger 1968,47; Marti, *Entr.* 20-22; Schrempp 46; Van Amerongen *ad* 5,207.

²³ *Cf.* Michler 10.

²⁴ *Cf.* Bruère 1964,228; Vinchesi 1979,27 wijst ook op de overeenkomst in het karakter van de elkaar opvolgende episodes bij respectievelijk Lucanus en Claudianus; *cf.* ook *comm. ad* 243.

²⁵ *Cf.* voor het begrip U. Knoche, *Magnitudo animi. Untersuchung und Entwicklung eines römischen Wertgedankens*, in: *Vom Selbstverständnis der Römer. Ges. Aufs.*, Heidelberg 1962, 31-97; kort over Lucanus 33, n.18.; Heyke 129 en n.2.

Aen. 2,6 “quae . . . ipse miserrima vidi et quorum pars magna fui”.

De gehele passage 234-241 wordt uitgebreid nagevolgd door Claud. *Eutr.* 1,359-363 “nihil est, quod non in pectore magnum / concipit Eutropius . . . / nil timet a tergo; vigilantibus undique curis / nocte dieque patet”, waarin 234, 236 “nocte sopora” en 239-241 terugkeren in Claudianus’ relaas over de ironische loftuigen die Eutropius van de contemporaine intelligentsia ontvangt.

236vv. sed nocte sopora, / Parrhasis obliquos Helice cum verteret axes, / atria cognati pulsant non ampla Catonis: ‘s nachts klopt Brutus bij de nederige woning van Cato aan.

Nox sopora is een geijkte verbinding in epische poëzie, cf. Verg. *Aen.* 6,390 “umbrarum hic locus est, somni noctisque soporae”; cf. ook Stat. *Theb.* 1,403;²⁶ Sil. 10,354 “(Somnus) quatit inde soporas devexo capiti pennas”.

Het met “Helice” verbonden adiectivum “Parrhasis” is afgeleid van *Par-rhasia*, oorspronkelijk een naam voor West-Arcadië en door dichters vaak voor Arcadië als geheel gebruikt; Helice is eveneens dichterlijk voor de Grote Beer, cf. Ov. *Fast.* 3,107v. “esse duas Arctos, quarum Cynosura petatur / Sidoniis, Helicen Graia carina notet”; Ov. *Met.* 8,207 “nec te spectare Booten aut Helicen iubeo.” Helice zou (evenals Callisto) in een berin veranderd zijn en aldus haar naam aan dit sterrenbeeld gegeven hebben.

De tijdsaanduiding in v. 237 (“toen Helice haar wagen al terzijde wendde”) geeft aan dat de nacht reeds ver gevorderd was. Cf. voor vergelijkbare uitdrukkingen Ov. *Met.* 10,446 “tempus erat, quo cuncta silent interque Triones / flexerat obliquo temone plaustra Boötes”; *Trist.* 1,3,48 “versaue ab axe suo Parrhasis arctos erat.”²⁷

König *WdF* 459v. somt enkele gevallen op waar dag en nacht als achtergrond voor complementaire gebeurtenissen dienen; zo wordt Cato hier door Brutus ‘s nachts opgezocht, maar de volgende ochtend door Marcia (326vv.).²⁸ König *ib.* 462 merkt ook op dat het aantal plaatsen waar dag of nacht wordt voorgesteld, verhoudingsgewijs gering is vergeleken met het aantal zonsop- en ondergangen. Cf. plaatsen als 4,28 en 4,525vv. : “Auch hier ist noch eine Bewegung spürbar . . .”, zoals hier met Helice’s gang. König ziet in deze trek van Lucanus’ epos een metafoor voor het rusteloze: “Es hätte wohl kaum besser zum Ausdruck kommen können, dass in der Pharsalia selbst die Nacht nicht eine Zeit der kräftigende Ruhe und Entspannung für die

²⁶ Cf. Michler 20; Steele 1924,311.

²⁷ Cf. Phillips 148; voor de functie van dergelijke aanduidingen cf. Marti 1964,191.

²⁸ Cf. hiervoor ook Lebek 178, die op de parallel met 1,231-235 en 1,261 wijst.

Welt bildet wie in der Aeneis. Ihres eigenen Wesens gleichsam beraubt und nur durch die zeitweilige Abwesenheit des Tagesgestirns bestimmt, kann die Nacht höchstens eine "parva quies" (5,505) darstellen".

Bastet *Entr.* 124. gaat dieper in op de architectuur en Lucanus' voorkeuren daarin; de invloed van de Stoa is behalve op politiek-filosofisch terrein ook op esthetisch-artistiek vlak merkbaar. *Cf.* behalve deze verzen over het huis van Cato nog 9,201v. "casta domus luxuque carens corruptaque numquam / fortuna domini", en daarnaast Lucanus' beschrijving van Cleopatra's hof. Grimal *Entr.* 151, in reactie op Bastets voordracht, vergelijkt Vitruvius *De arch.* 6,5,2, die zegt dat huizen van rijken in Rome "alta atria et peristylia amplissima silvae ambulationesque laxiores ad decorum maiestatis perfectae" horen te hebben. Er bestaat dus een school volgens welke luxe automatisch verbonden is met Romeinse grandeur en het prestige van de aristocratie; dit in tegenstelling met de traditie van Sallustius, Horatius, Lucanus, die misschien in de filosofie van Panaetius wortelt. De *Commenta* merken over "non ampla" op: "modica utpote philosophi".

Bastet *ib.* 152. vergelijkt Cato, die zo wijs is luxe af te wijzen, met Augustus, die weigerde in een protserig paleis te wonen zoals de Diadochen, maar in het oude huis van Hortensius op de Palatijn woonde. *Cf.* voor het thema Sen. *Ep.* 86, waar Seneca verhaalt over een bezoek aan de villa van Scipio Africanus, en de eenvoud van diens woning bewondert en afzet tegen de overdaad van zijn eigen tijd.

"Cognati": Cato's zuster was de moeder van Brutus, *cf.* Plut. *Brut.* 2 en de *Commenta*: "cognatos enim dicimus filios sororum." Nadat Brutus' vader jong gestorven was, zorgde Cato voor een gedegen opleiding van zijn neef (o.a. in Athene) en fungeerde tevens als zijn geestelijk leidsman, *cf.* tevens inl. ad 234vv.

239vv. invenit insomni volventem publica cura / fata virum casusque urbis cunctisque timentem / securumque sui, farique his vocibus orsus: Brutus treft Cato aan terwijl deze vol zorg over de staat waakt.

De leider die wegens plichtsbesef de slaap niet kan vatten is vanaf Homerus een gemeenplaats, *cf.* *Il.* 2,61v.; Soph. *O.R.* 65; Verg. *Aen.* 8,26-30; Val. Fl. 1,295v.; Stat. *Silv.* 1,4,55; Claud. *In Eutr.* 1,362v.; Cicero (*Ad fam.* 7,30,1) spreekt bij wijze van grap over Caninius, die tijdens zijn consulaat nooit sliep - hij was één dag consul ...²⁹

Cato (vergelijk daarvoor ook zijn betoog in 286vv.) maakt aanspraak op

²⁹ *Cf.* voor deze *topos* Mayer 108 ad 8,161 en zeer goed Narducci 1983,185.

het recht op de emoties die zelfs een wijze mag voelen (*cf.* Sen. *De const. sap., passim*): ongerustheid over de toekomst van Rome is toegestaan, de perfecte burger bekommert zich om het lot van de staat.³⁰

Cf. Homerus (bv. *Il.* 6,321) voor een versbegin als "invenit" in v. 239;³¹ *cf.* voor "insomni ... cura" Claud. *Ruf.* 1,38 "insomnes ... Curae".

Cf. voor *timere c. dat.* 7,138 "urbi Magnoque timetur"; voor de betekenis, bezorgd zijn om het algemeen belang, *cf.* Cic. *Phil.* 10,17 "desinant ... ei qui non timent simulare se timere ... rei publicae."

Cf. voor de *genitivus respectus* afhankelijk van *securus* Barratt,³² die erop wijst dat dit gebruik ook in post-augusteïsch proza voorkomt: *cf.* 1,112 "tanti ... securus vulneris"; 4,65. 526. 534; 6,730; 8,784; 9,445v.; Verg. *Aen.* 1,350 "securus amorum"; Hor. *Ep.* 2,2,17 "poenae securus"; Pers. 6,12 "securus vulgi"; Quint. 8,3,51 "securus tam parvae observationis".

242vv. omnibus expulsae terris olimque fugatae / virtutis iam sola fides, quam turbine nullo / excutiet fortuna tibi: Brutus richt zich tot Cato: hij beschouwt hem als het enige resterende bolwerk van de overal uitgebannen *virtus*.

Hetzelfde idee als in "omnibus ... virtutis" wordt uitgedrukt treft men reeds aan bij Hes. *Erga kai Hèmerai* 197-200, waar Aidoos en Nemesis de stervelingen van het ijzeren geslacht verlaten om naar de Olympus te gaan. Aidoos en Nemesis vertegenwoordigen het individuele en het gemeenschappelijke geweten; zonder deze beide hebben de menselijke driften vrij spel; een situatie die zeker in Lucanus' schildering van de burgeroorlog aanwezig is.³³ *Cf.* Verg. *G.* 2,473v. "extrema per illos / Iustitia excedens terris vestigia fecit"; Ov. *Met.* 1,149v. "victa iacet pietas, et virgo caede madentis, / ultima caelestum, terras Astraea reliquit" en Bömer *ad loc.* voor meer plaatsen en literatuur; Newmyer 231 voor de hier geïmpliceerde metafoor.

Deze verzen worden nagevolgd door Petrarca in zijn *Spirto Gentil* (*Canz.* 53),7v.: "io parlo a te, però ch'altrove un raggio / non veggio di virtù ch'al

³⁰ *Cf.* voor de Republikeinse idee *cura* J. Béranger, *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, Lausanne, 1953, p. 187v.; Brisset 151. Cato's zorg voor het algemeen belang ook in 2,383; Sen. *Ep.* 120,12; *De clem.* 2,5,3; *Cons. Marc.* 20,6; *De ot.* 6,4; *N.Q.* 4 pr. 15; Hosius 1892.2,342. Brouwers 1989 merkt t.a.v. het feit dat de staat hier met het woord *cuncti* wordt aangeduid terecht op, dat dit in verband staat met een door het Stoïsche denken beïnvloede kosmopolitische tendens; *cf.* daarvoor ook v. 312 "populos" en v. 378 "humanum lugere genus."

³¹ De parallel werd reeds opgemerkt door Narducci 1979,130v.; *cf.* ook Rutz in *Gnomon* 53 (1981),7 en Lausberg 1985,1598.

³² Barratt 172 ad 5,526; *cf.* ook KSt I,436a; LHS 2,78.

³³ *Cf.* Schrijvers 1989,67.

mondo è spenta ...”

Virtus is een centraal motief in het beeld van Cato: cf. ook de *certum robur* waarvan sprake is in 245; 258 “hoc solum longae pretium virtutis habebis”; 263v. “ne tanta incassum virtus eat, ingeret omnis / se belli fortuna tibi”.

Anders dan in 9,204v. “fides ... libertatis”, waar “libertatis” een *genitivus obiectivus* is, moet men hier “virtutis fides” met Haskins opvatten als “in whom alone virtue can feel confidence”. Ondanks grammaticale incongruentie (de functie van Lucanus’ genitivus “virtutis” is een andere dan die van Claudianus’ “pericli”) lijkt Claud. *Ruf.* 1,264 “hic sola pericli / turris erat” een navolging.³⁴

Nisard stelt het gebruik dat Lucanus van het woord *fides* maakt aan de kaak; hij meent dat het gebruik vaak metrisch bepaald is en beschouwt het in vele passages als een stoplap.³⁵

Cf. voor het gebruik van het (krachtige) woord *fugare* bij Latijnse dichters Hübner 1975,207.

Hoewel in de stoïsche leer de *virtus* haar basis vindt in de *Πρόνοια*, streeft een vijandige macht er hier naar de deugd uit te roeien. Er is derhalve sprake van wat Schotes 124v. het boze *fatum* noemt, een verschijningsvorm van het *fatum* die voor Lucanus allerm minst uitzonderlijk is, maar niet strookt met de orthodoxe Stoïsche leer; in 9,569 bv. wordt ervan uitgegaan dat *Fortuna* kwade bedoelingen heeft, en is de vraag nog slechts of zij deze kan verwezenlijken als er *virtus* tegenover staat: (de vraag is) “an noceat vis nulla bono fortunaque perdat / opposita virtute minas ...” De *virtus* van Cato is in elk geval bestand tegen de *vis fortunae*.³⁶

Turbo wordt hier door Luck, Ehlers en Bourgéry onjuist vertaald als “Sturm”, “Schicksalssturm”, “tourbillon”; wel juist Duff “by any turn of fortune”. Het woord zou hier misschien opgevat kunnen worden als de *rhombos*, het magische wiel van de tovenaars, cf. Hor. *Epod.* 17,7: “citumque retro solve, solve turbinem.” Het meest waarschijnlijk is echter dat het over het “rad” van de Fortuin gaat, waardoor onze wisselende lotgevallen bepaald worden. Dit gebruik van het woord is niet zeldzaam, cf. bv. Apul. *Met.* 8,31

³⁴ Cf. Bruère 1964,228.

³⁵ Cf. Nisard 358v. en comm. ad 705; voor het gebruik van het woord als *concretum* cf. Obermeier 8.

³⁶ Schotes 122 merkt over dit boze *fatum* terecht op: “Ein so gezeichnetes Schicksal aber lässt jeden Sinn vermissen”. Cf. Syndikus 93, die constateert dat het vertrouwen van de mens in de gerechtigheid van de goddelijke wereldheerser wreed beschaamd wordt. Over het pessimisme van Lucanus ook Friedrich *WdF* 419; Schotes 25; Brisset 60; Menz 235; Metger 221; Wünsch 1949,87vv. Wanke 163 associeert de macht van het lot hier met de macht van de dood: het “Willensheroismus” van de persoon triomfeert over lot én dood. Cf. voor de gelijkstelling Sen. *H.O.* 769. 1198. 1294; *Oed.* 787; Luc. 9,735.

“si quid in ultimo fortunae turbine respiscis”, ook Sil. 5,54 “excussus consul fatorum turbine mentem”; Sen. *Thy.* 622 “res deus nostras celeri citatas turbine versat”; Ov. *Am.* 3,15,6. De formulering wordt nagevolgd door Stat. *Silv.* 1,3,41; 3,2,48 “turbine nullo”³⁷ en misschien door Claud. *Ruf.* 1,260-262, die opmerkt dat alleen Stilicho zich “turbine rerum” tegen Rufinus verzet.³⁸

244v. tu mente labantem / derige me, dubium certo tu robore firma: Brutus vraagt Cato hem in zijn onzekerheid houvast te bieden.

Het verzoek om leiding dat Brutus hier tot Cato richt, is zoals eerder opgemerkt in flagrante tegenspraak met het feit dat hij vanaf v. 247B (of in ieder geval vanaf v. 249) te kennen geeft duidelijk te weten welke opstelling geboden is, en met het feit dat hij Cato tot die opstelling probeert te bewegen. Een mogelijke verklaring is dat Brutus Cato niet wil bruseren.³⁹

Nisard 373v. citeert 242-5 en rangschikt de frase onder de “exemples de métaphores fausses ou forcées”.⁴⁰ Meer terzake is de inhoudelijke parallel die Grimal *Entr.* 98 tussen deze woorden van Brutus en de leer van de academicus Antiochus trekt: twijfel is een essentiële trek van de Academie, ook na Antiochus. Cf. ook Cic. *Att.* 13,12,3 en 13,25,3: “Quare, si addubitas, ad Brutum transeamus; est enim is quoque Antiochius. O Academiam volaticam et sui similem! Modo huc, modo illuc.” Brutus ziet zijn twijfel weerspiegeld in de wankelende wereld: (248) “inconcussa tenens dubio vestigia mundo”.⁴¹

Voor “robore firma” cf. 1,280 “nullo firmatae robore partes” (en Getty *ad loc.*) en 2,527 “ut inmixto firmaret robore partes” en comm. *ad loc.*

246v. namque alii Magnum vel Caesaris arma sequantur: / dux Bruto Cato solus erit: anderen mogen zich achter Pompeius of Caesar scharen, Brutus richt zich slechts naar Cato.

³⁷ Cf. Michler 17.

³⁸ Cf. Bruère 1964,228; comm. ad 234v.

³⁹ Cf. Schrijvers 1989,67.

⁴⁰ De verbanden in 244v. zijn volgens hem onjuist: “Il fallait dire ‘labantem firma’, ‘dubium derige’; car on ne dirige pas ceux qui chancellent, on les soutient; de même on n’affermit pas les incertaines, on les dirige. Il est vrai que Lucain, dont les habitudes étaient peu sévères sur la propriété des mots, donnait peut être au mot ‘labantem’ le sens du mot ‘dubium’ et réciproquement”. Cf. voor de beeldspraak ook Newmyer 231.

⁴¹ Syndikus 39 houdt met deze filosofische “geaardheid” van Brutus geen rekening: volgens hem heeft Lucanus als doel de antithese van rede en “Gegenrede” sterker te laten uitkomen en laat hij met dat doel Brutus, die in het hele werk “Caesarfeindlicher” getekend wordt dan Cato, de partij kiezen van hen die deelname aan deze oorlog so wie so als misdaad beschouwen.

Het wekt verwondering dat Brutus na deze woorden probeert Cato van zijn eigen standpunt te overtuigen; *cf.* omtrent de mogelijke achtergrond voor deze woorden *inl. ad 234vv.* Dat Brutus nu weigert zich in te zetten voor Pompeius of Caesar, herhaalt hij in 283v.

Cf. voor de hier geschetste rol van Cato in het conflict *Sen. Ep. 104,30* "cum alii ad Caesarem inclinarent, alii ad Pompeium, solus Cato fecit aliquas et rei publicae partes"; *ib. 14,13* (geciteerd en besproken in de inleiding).⁴²

"Magnum" staat hier voor *Magni arma*, *cf.* *bv. 1,379*, waar "deos" = *templa deorum*. Getty *ad 1,379* wijst erop dat de accusativus van een nomen vaak fungeert als de genitivus van dat nomen met de accusativus van een ander, uit de context aan te vullen nomen.

247v. pacemne tueris / inconcussa tenens dubio vestigia mundo?
Handhaaft Cato de vrede temidden van de onzekerheid in de wereld?

Met deze vraag begint een gedeelte van Brutus' betoog dat in tegenspraak is met het voorgaande. Hoewel de vraag minder rhetorisch is dan de erop volgende, laat Brutus ook hier al blijken welke houding hij wenselijk acht.

Inconcussus is een zeldzaam woord, dat bij Lucanus slechts in deze rede van Brutus twee maal voorkomt (*cf. v. 268*), in contrast met de twijfel die Brutus' houding tot hertoe bepaalde.

De term is geliefd bij Seneca, met name waar het gaat om de beschrijving van de gemoedstoestand van de wijze; Seneca gebruikt het woord in dit verband twaalf maal, *cf. De ira 1,20,6. 3,25,3; De const. sap. 5,4; De clem. 2,5,5; De vita beata 3,4; Ep. 44,7; 45,9; 59,14; 67,14; 71,27; De ben. 6,28,2; H. O. 1741*.⁴³

"Dubio mundo" wordt door Ehlers waarschijnlijk ten onrechte als *dativus auctoris* bij "inconcussa" opgevat; het betreft hier een *ablativus*. *Cf.* voor de inhoud van *dubius* hier 9,19v. "dubiumque manebat / quem dominum mundi facerent civilia bella." Het kan nog alle kanten op met de wereld. Evenals in 9,19 heeft "dubio" betrekking op de vraag wie de wereldheerschappij ten deel zal vallen. *Cf.* voor het filosofische aspect van "dubio" *comm. ad 244v.*; *cf.* voor een letterlijke pendant van dit figuurlijke *dubius* *bv. Ov. Fast. 6,678* "dubii stantque labantque pedes".

249v. an placuit ducibus scelerum populi que furentis / cladibus

⁴² *Cf. Pecchiura 80.*

⁴³ *Cf. Kopp 150*, die aannemelijk maakt dat Lucanus door deze woordkeus suggereert dat Brutus als spreekbuis voor gedachten van Seneca fungeert; *cf.* ook inleiding *ad 234vv.*

inmixtum civile absolvere bellum? Of wil Cato de burgeroorlog legitimeren door eraan deel te nemen?

Een vraag die veel duidelijker rhetorisch is dan de vorige. Caesar en Pompeius worden *duces scelerum* genoemd, zoals *scelus* door Lucanus vaker wordt gebruikt i.v.m. de burgeroorlog, cf. bv. v. 61 en comm. *ad loc.*; 251 "scelerata proelia"; dat Cato het op dit punt (de burgeroorlog als *summum nefas*) eens is met Brutus blijkt uit zijn antwoord in 286.

Cf. voor de verbinding "populique furentis" 1,68v. "quid in arma furentem / impulerit populum". Evenals *furere* is ook het begrip *furor* bij Lucanus zeer belangrijk; eveneens m.b.t. het volk gebruikt wordt het bv. reeds in 1,8 "quis furor, o cives, quae tanta licentia ferri". Cf. comm. *ad v.* 254, dat met de hier geuite gedachte in tegenspraak is.

De uitdrukking "civile absolvere bellum" vormt een paradox met "ducibus scelerum inmixtum"; de tegenstelling tussen *absolvere* en *scelera* bewerkstelligt een oxymoron. Het gebruik van *absolvere* met *bellum* als object is opmerkelijk: het wordt vrijwel altijd i.v.m. personen gebruikt in de zin van "onschuldig verklaren"; hier betreft het de burgeroorlog die door Cato's deelname "gerechtvaardigd" wordt. Cf. voor de inhoud 7,870, waar de hele wereld door de goden medeplichtig gemaakt wordt en daarmee impliciet vrijgesproken: "quid totum premitis, quid totum absolvit orbem?" Cf. voor *absolvere* nog Sil. 15,656 "ni factum absolvit victoria"; Mart. 12,52 "absolvit Phrygium vestra rapina Parim"; Claud. *In Ruf.* 21 "absolvit ... deos."⁴⁴

251vv. quemque suae rapiunt scelerata in proelia causae: / hos polluta domus legesque in pace timendae, / hos ferro fugienda fames mundique ruinae / permiscenda fides: de deelnemers aan de burgeroorlog hebben een motief om zich in de oorlog te storten. Zij worden gedreven door vrees voor straf of door economische overwegingen.

Hetzelfde thema treft men aan in 1,182 "multis utile bellum" waar de "publica ... semina" (1,158v.) van de burgeroorlog samengevat worden.

De beide genoemde drijfveren komen uitgebreid aan de orde bij Sall. *Cat.* 14, waar deze spreekt over de trawanten van Catilina: "nam quicumque impudicus adulter ganeo manu ventre pene bona patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret, praeterea omnes undique parricidae sacrilegi, convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes, quos flagitium egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinae proximi familiaresque erant."

⁴⁴ Cf. Bruère 1964,225.

De *impudicus* en de *adulter* van Sallustius zijn bij Lucanus in "polluta domus" (252) samengevat, zoals hij ook verderop de andere door Sallustius genoemde motieven noemt: cf. voor "legesque in pace timendae" (252) Sall. *Cat.* 14 "pro factis iudicium timentes" (Haskins: "because *inter arma silent leges*"): aan "ferro fugienda fames" (253) beantwoordt bij Sallustius "egestas".

Cf. voor het thema voorts Suet. *Div. Iul.* 27,3, waar Suetonius vermeldt dat Caesar altijd klaar stond voor beschuldigden, schuldenaars en verkwisters, maar in wanhopige gevallen openlijk zei: "his bello civili opus esse". Lucanus wordt op zijn beurt nagevolgd (geparodieerd?) door Petronius *Sat.* 119 v. 53vv. "Nulla est certa domus, nullum sine pignore corpus ... Arma placent miseris, detritaque commoda luxu / vulneribus reparantur"⁴⁵ en door Claud. *Eutr.* 2,154v. "hos parvae poterunt impellere causae / in scelus."⁴⁶

Cf. voor "scelerata in proelia" 4,207: "scelerata ad proelia"; Schönberger 1968,28 merkt naar aanleiding hiervan op: "überhaupt meidet Lucan Formelhaftigkeit." Dat lijkt vergezocht; vermoedelijk heeft Lucanus bij de variatie in de formulering niet stil gestaan. Cf. voor de inhoud comm. ad 249.

Pollutus is in dit verband een algemene term; cf. comm. ad 113v; Sall. *Rep.* 1,2,5 "homines quibus omnia probro ac luxuria polluta erant"⁴⁷; Hor. *C.* 4,5,21: "nullis polluitur casta domus stupris".

Cf. voor de drievoudige allitteratie in v. 253 ook 2,559 "qui pacem potuere pati", 3,297.620.660; 6,180; 7,44.704; 8,48.⁴⁸

Cf. voor mundique ruinae / permiscenda fides (253v) 1,182 "concussa fides". "Fides" geeft hier "financiële schulden" aan; slechts de volledige ondergang van de wereld kan ook die schulden doen verdwijnen.⁴⁹ Lucanus verafschuwt een dergelijke destructieve houding en merkt in 7,654v. op dat deze ook de verslagen Pompeius vreemd is "nec, sicut mos est miseris, trahere omnia secum / mersa iuvat gentesque suae miscere ruinae."

In de term *mundi ruina* klinkt een echo van de Stoïsche ἐκπύρωσις door;

⁴⁵ Cf. over de Lucanus- en de Petroniuspassage Jal 371v. geen van beide auteurs geeft een verklaring of rechtvaardiging "Ce n'est pas une tentative d'excuse, c'est une condamnation!" Voor de Ouden is "arm en ongelukkig" welhaast een equivalent van "slechte elementen", zoals Jal aangeeft, ook verder op de poverheid van dergelijke sociaal-economische analyses wijzend. Cf. voor de relatie Lucanus - Petronius ook Grimal 1977 (die beïnvloeding van Lucanus door Petronius veronderstelt)

⁴⁶ Cf. Bruere 1964,245

⁴⁷ Cf. Grimal *Entr.* 104 "Lucain fait dire à Brutus que les partisans de la guerre civile sont surtout les "mauvais citoyens", ceux qui ont tout à espérer d'un bouleversement. Et ces propos rencontrent très exactement ceux de la première lettre de Salluste à César"

⁴⁸ Cf. Mayer 90 ad 8,48

⁴⁹ Cf. Schönberger 1968,28 "So ist das sogenannte *Desperado-motiv* nur durch das Wort *fides* bezeichnet, doch klingt die Umgebung rhythmisch an"

cf. 4,393 "mundi nutante ruina"; 5,637 "quod tanta mundi nondum periere ruina"; comm. ad 290. De veroorzaker van die verwoesting is uiteraard steeds Caesar, cf. 10,149v. "ille nefando / Marte paratus opes mundi quaesisse ruina"; 7,89 "involvat populos una fortuna ruina", waar Pompeius op de onvermijdelijkheid van dit lot wijst.⁵⁰

254vv. nullum furor egit in arma: / castra petunt magna victi mercede; tibi uni / per se bella placent? Iedereen wordt door het streven naar voordeel de burgeroorlog ingedreven, en niemand door waanzin. Zal dat laatste Cato's drijfveer zijn?

Opmerkelijk is dat het *furor*-begrip hier enigszins positief gekleurd is. Het impliceert misschien "Blutausch" (Ehlers), "thirst for blood, which would be a nobler reason for fighting than desire of gain" (Haskins *ad loc.*) maar staat ook voor "al te hartstochtelijk verdedigde principes"; volgens Brutus worden de deelnemers aan de oorlog slechts door de bovenvermelde lage motieven geleid.⁵¹ Cf. Vell. Pat. 2,3,3 "bellaque non causis inita sed prout eorum merces fuit".

"Nullum" = *neminem*, cf. bv. 1,504 en Getty *ad loc.*

Castra staat hier voor de respectieve "kampen", "zijden" die men kon kiezen. Cf. voor deze betekenis 5,352 "sunt ista profecto curae castra deis"; gebruikelijker dan *petere* is in dit verband *sequi*, cf. bv. Ov. *Met.* 5,128 "Melaneus Perseia castra secutus".

"Magna mercede" wordt misschien nagevolgd door Petronius in zijn *Bellum Civile*: "Quare tam perdita Roma / ipsa sui merces erat et sine vindice praeda" (*Sat.* 119,49v.).⁵²

Cf. voor "per se" = "omwille van zichzelf" bv. Cic. *De am.* 80 "...amicitia per se et propter se expetita".

256vv. quid tot durare per annos / profuit immunem corrupti mori-

⁵⁰ Cf. voor een overzicht van het gebruik van *ruina* (zeer frequent bij Lucanus, evenals *ruere*) Salemme 1976.

⁵¹ Cf. Brisset 149; Jal 1963,423v. wijst op de tegenspraak met 249. Cf. voor de gedachte ook R. Gérin, *Pacifisme intégral et guerre civile*, Paris 1937, *Ligue internationale des combattants de la paix*, die (5 en 40) opmerkt: "Les individus qui se battent contre leurs compatriotes ont des valeurs réelles à conquérir ou à défendre, ils savent ce qu'ils ont à perdre et à gagner. Dans une guerre civile, on sait pourquoi on se bat"; Jal evenwel merkt daarover weer op: "Mais précisément les raisons que donne Lucain de cet entraînement à la guerre ne font que souligner l'acharnement avec lequel devait être conduite la lutte!"

⁵² Cf. voor dergelijke sociaal-economische achtergronden voor deelname aan een burgeroorlog nog Jal 1963,387v.; voor de relatie Lucanus - Petronius comm. ad 251vv.

bus aevi? / hoc solum longae pretium virtutis habebis: / accipient alios, facient te bella nocentem: Cato's *integritas* zal, indien hij besluit deel te nemen aan de oorlog, nog maar één voordeel hebben: de schamele beloning voor zijn deugdzame levenswandel tot dusverre zal zijn dat hij pas in de burgeroorlog vuile handen maakt.

Due⁵³ vestigt de aandacht op deze passage in verband met een bij Lucanus frequent voorkomend procédé om de slechtheid van zaken des te duidelijker te laten uitkomen door ook op de "goede" (ironisch) kant ervan te wijzen. Cf. voor dergelijk sarcasme bv. ook 7,455v. "Cladis tamen huius habemus / vindictam, quantam terris dare numina fas est: / bella pares superis facient civilia divos", waar het feit dat de oorlog als gevolg het keizerschap en de vergoddelijking van die keizers heeft gehad (allerm minst positief natuurlijk in de ogen van Lucanus) sarcastisch als een positieve bijkomstigheid genoemd wordt; cf. het *Nero-elogium* 1,33vv.; 9,1104vv., waar gesproken wordt over de reacties van Caesar (die verheugd is over de dood van Pompeius maar het tegendeel veinst) resp. van de omstanders (bedroefd maar vreugde voorwendend); 9,1107v. "hilaesque nefas spectare cruentum, / o bona libertas, cum Caesar lugeat, audent."

De oppositie "accipient" - "facient" wordt door Bonner 262 (cf. *ib.* 284) genoemd als voorbeeld van antithese in een niet-gnomische *sententia*; het vers vindt een echo in 288, waar Cato antwoordt: "crimen erit superis et me fecisse nocentem".

Het woord *nocens* wordt door Lucanus vaak gebruikt voor wie aan de burgeroorlog deelneemt en medeburgers doodt, cf. 288; 4,193.253; 5,272; 7,488.751.763; cf. ook 4,2; 7,503; 9,269. Mayer 1983.2,104 ad 8,137 wijst terecht op het paradoxale van de uitdrukking "nocentem facere": "... in that the *nocens* is usually the agent of the crime, but this phrase rather implies that he is passive, and that his guilt is due to circumstance or association." Cf. ook Sen. *Med.* 280 "totiens nocens sum facta"; 498v. "restat hoc unum insuper, tuis ut etiam sceleribus fiam nocens"; *Phoen.* 367v. "hoc leve est quod sum nocens; / feci nocentes".

Het idee van de vuile handen die de burgeroorlog iedereen bezorgt, is bij Lucanus zeer algemeen en essentieel; cf. bv. 7,260. 488.; 8,137. 484.⁵⁴ Zeld-

⁵³ Due 1962,105 en n 173

⁵⁴ Cf. voor afzijdigheid in dezen Cic. *Fam.* 4,7,2, die Marcellus (die voor de burgeroorlog bedankt heeft) prijst, Caesar (!) schrijft aan Cicero (*Att.* 10,8,B2) "Quid viro bono et quieto et bono civi magis convenit quam abesse a civilibus controversiis?", Sen. *Prov.* 3,14 "grave est civilibus bellis interesse" (hetgeen daar overigens m b t Cato juist niet het geval geacht wordt), Sen. *Ep.* 14,12v, *ib.* 95,69v. Lucanus probeert zelfs één van de bij Pharsalus strijdende partijen van schuld vrij te pleiten (tegen alle historische gegevens in uiteraard) door in 7,501v. te beweren dat de Pompeianen geen actieve rol speelden "civilia bella /

zaam is het bij Statius (alleen *Theb.* 11,176), hetgeen door Mayer 1983.2,104 als getuigend van een gebrek aan voorstellingsvermogen wordt geïnterpreteerd.⁵⁵

Immunis (ook over Cato) in eenzelfde verband bij Vell. Pat. 2,35,2 "Cato ... omnibus humanis vitiis immunis". Het woord wordt geconstrueerd met genitivus (meestal), ablativus (hier en ook verder steeds bij Lucanus, cf. 6,764; 8,704; 9,542; 9,896, waar het misschien absoluut gebruikt wordt), met *ab* of met infinitivus.⁵⁶

Stat. *Silv.* 4,8,18 "senium longaeque decus virtutis" volgt v. 258 na.⁵⁷

260vv. ne tantum, o superi, liceat feralibus armis, / has etiam movisse manus nec pila lacertis / missa tuis caeca telorum in nube ferantur / nec tanta incassum virtus eat: Brutus wenst dat Cato zich verre zal houden van de burgeroorlog, om te voorkomen dat hij in het strijd-gewoel onschuldigen zal treffen en dat zijn *virtus* aldus teloor zal gaan.

Aldus de *lectio vulgata*; Housman, en met hem Duff, Luck⁵⁸ en Shackleton Bailey, leest: "ne tantum, o superi, liceat feralibus armis, / has etiam movisse manus. nec pila lacertis / missa tuis caeca telorum in nube ferantur: / ne tanta incassum virtus eat, ingeret omnis / se belli fortuna tibi." Housman beschouwt de eerste twee wensen in de *lectio vulgata* als onverenigbaar en de tweede als *inimicum et ineptum*; daarnaast lijkt hij "tanta virtus" in militaire in plaats van in morele zin op te vatten. Flume 75v. en Kopp 147 kiezen voor de *lectio vulgata*, die eveneens overtuigend verdedigd wordt door Schrijvers 1989, 70vv. Het tweede deel van de wens is een parafrase van het eerste deel: "feralibus armis" / "pila", "has manus" / "lacertis tuis" (de overgang van de derde op de tweede persoon verhoogt het pathos), "ne liceat movisse" / "nec missa ferantur."⁵⁹ In het tweede gedeelte is slechts "caeca telorum in

---

una acies patitur, gerit altera". Cf. Jal 1963,459.

⁵⁵ Mayer: "... indeed it is part of Lucan's success that he so keenly feels the shared and universal guilt of civil war."

⁵⁶ Cf. Obermeier 68.

⁵⁷ Cf. Michler 47.

⁵⁸ Luck's vertaling correspondeert overigens niet met zijn tekst.

⁵⁹ Cf. Schrijvers 1989,71, die erop wijst dat vanaf Catull. 61,126 (cf. 64,171) de voortzetting van een *prohibitivus* door *nec* herhaaldelijk voorkomt in de Latijnse poëzie; cf. LHS 338. Fraenkel 1926,510 voert de parallellie "nec ... nec" aan als argument voor de *lectio vulgata*; hij vermeldt ten onrechte niet dat ook het door "ne" ingeleide gedeelte op één lijn staat met de beide door *nec* ingeleide kola en dat (cf. Schrijvers *l.c.*) het gedeelte "nec ... ferantur" een iets uitgebreide parafrase is van "ne ... manus". Tevens zijn volgens hem de conjunctivi "ferantur" en "eat" *potentiales* - een opvatting die tot onverenigbaarheid van 261B-263A met 260-261A leidt.

nube" nieuw; Flume verwijst voor deze woorden naar 4,488-491 "non tamen in caeca bellorum nube cadendum est / aut cum permixtas acies sua tela tenebris / involvent. conferta iacent cum corpora campo, / in medium mors omnis abit, perit obruta virtus."

De gedachte is daar dat krijgsmoed in de mêlée niet opvalt en dus zinloos is;⁶⁰ in de context van Brutus' betoog dient men, naar Flume en Schrijvers terecht opmerken, bij *virtus* eerder aan de morele voortreffelijkheid van Cato te denken dan aan krijgsmoed (cf. het gebruik van het woord in de vv. 243 en 287).

De conjectuur van Housman is niet alleen op inhoudelijke, maar ook op vormtechnische gronden te verwerpen, daar zij het voor Lucanus typerende τριγων niet intact laat.⁶¹

Hübner 1972,578 n.2 wijst erop dat alleen Lucanus het woord *feralis* frequent gebruikt (19 maal) om het krijgsbedrijf te karakteriseren; Vergilius heeft het 2 maal, Ovidius 7 maal, Silius, Statius en Claudianus elk 5 maal. Vergelijkbare getallen signaleert hij bij bv. *funestus*. *Feralia arma* is een geliefde verbinding bij Lucanus, cf. ook 374 en comm. ad 18.

Silius Italicus gebruikt *feralis* i.v.m. krijgstrompetten, cf. 5,188 "increpuere feralia classica signum"; ib. 5,223v. "feralique horrida cantu / bucina lymphatas agit in certamina mentes."

Met "movisse manus" correspondeert in Cato's antwoord: (292v.) "compressas tenuisse manus".⁶²

Het beeld van de *nubes telorum* is algemeen en gaat via Verg. *Aen.* 10,808v. "sic obrutus undique telis / Aeneas nubem belli ... sustinet" op Hom. *Il.* 17,243 terug; cf. ook Hdt. 7,226; Sil. 2,37 "telorum nubibus"; 9,311v. "nimbus ... telorum"; 12,177; Luc. 6,134 "et nimbus agens tot tela peribat"; 4,776 "telorum nimbo peritura"; Verg. *Aen.* 12,283v. "it toto turbida caelo / tempestas telorum ac ferreus ingruit imber"; Stat. *Theb.* 9,526 "premit undique nimbo telorum"; Val. Fl. 2,521v. "occupat Alcides arcum totaque pharetrae / nube premit"; ook in proza komt het voor, cf. Liv. 21,55.6; 38,26,7.⁶³ "Caeca ... nube" duidt hier niet (zoals Housman meent) op een "latere in pugna"; bedoeld wordt dat iedereen, wanneer de door Cato gelanceerde wapens "in den blinde" zullen treffen, zal beweren slachtoffer van Cato te zijn. Cf. voor de formulering nog 4,244 "caeca bellorum in nocte" en Bömer ad Ov. *Met.* 14,816.

⁶⁰ Cf. ook Val. Flacc. 6,200 "mixta perit virtus; nescit cui debeat Ocheus / aut cui fata Tyres."

⁶¹ Cf. Flume 75; LHS 735.

⁶² Cf. ook Schönberger 1968,79v.

⁶³ Cf. ook Meyer 54v.

263vv. ingeret omnis / se belli fortuna tibi. quis nolet in isto / ense mori, quamvis alieno volnere labens, / et scelus esse tuum?
Iedereen zal ernaar streven door Cato's hand te sneuvelen.

De vv. 263B-264A worden toegelicht door 264B-266A; Schrijvers 1989, 72 wijst er in dit verband terecht op dat "fortuna" hier niet positief of neutraal mag worden opgevat, maar dat het staat voor "ongeluk" of "slachtoffer". Tevens dient men *ingerere* niet letterlijk op te vatten, maar in de betekenis van *obiectare*, "iemand iets ten laste leggen".

Cf. voor de formulering (een persoon wordt in verband gebracht met *facinus* / *scelus* / *nefas alicuius*) 8,549v. "si meruit tam claro nomine Magnus / Caesaris esse nefas ..."; 7,551 "hic sunt tua crimina, Caesar"; 10,103 "... Pompeium facinus meritumque fuisse Pothini." Deze bij Lucanus geliefde formulering keert terug bij Statius *Silv.* 2,7,100 in zijn aan Lucanus' geboortedag gewijde gedicht, waar misschien sprake is van een opzettelijke verwijzing door Statius: "sic et tu rabidi nefas tyranni".⁶⁴

"In" in v. 264 is, de bezwaren van Francken ten spijt ("... offert animo turdum in tendicula palpitantem"), ongetwijfeld juist. Cf. voor dit (uit het Grieks afkomstige) instrumentale "in" nog 2,603; 8,581; 8,862; 9,615. (*v.l.*).⁶⁵

266vv.: melius tranquilla sine armis / otia solus ages, sicut caelestia semper / inconcussa suo volvuntur sidera lapsu. / fulminibus propior terrae succenditur aer, / imaque telluris ventos tractusque coruscos / flammaram accipiunt; nubes excedit Olympus. / lege deum minimas rerum discordia turbat, / pacem magna tenent:
Brutus wijst Cato erop dat hij voor *otium* dient te kiezen; hij verduidelijkt dit met twee beelden.

a) Hij wijst enerzijds op de sterren, die onverstoord hun baan aanhouden, en de evenmin aan de bliksem onderhevige Olympus, tegenover anderzijds de *aër* en de aarde;

b) Hij releveert de algemene wet dat het werkelijk grote zich niet laat verstoren, in tegenstelling tot datgene wat van minder kaliber is.

Het is verleidelijk de beide beelden op te vatten als een *elogium* van Cato door Brutus;⁶⁶ maar er is hier niet zozeer sprake van een directe vergelijking

⁶⁴ Cf. Mayer 1983.2,149 ad 8,550, die de wending bij Statius "a truly imaginative stroke" noemt.

⁶⁵ Cf. Obermeier 27.

⁶⁶ Dergelijke "kosmische" vergelijkingen worden, behalve aan Caesar en Pompeius, slechts aan Crassus (1,100, met de Isthmos vergeleken) gewijd. Eckardt 62 merkt daarop: "Damit ist klar, dass eine gewisse Grösse der zu Vergleichenden Vorbedingung zu

van Cato enerzijds en de onder a) en b) genoemde fenomenen anderzijds als wel van een beschrijving van de houding van de wijze in het algemeen; dat Brutus Cato graag zijn rol van wijze op de in die beschrijving aangegeven manier zou zien vervullen, spreekt voor zich. Cf. voor de kwestie ook de inleiding ad 234-325 en de aldaar weergegeven opvatting van Kopp.

Binnen de Stoïsche terminologie roepen de *caelestia sidera* vele reminiscenties op: de sterren, uit de aether ontstaan, zijn zelf van "vurige" aard: cf. 1,75v. "igneae ... astra"; 1.652.658vv.; 2,721; 9,1vv.; *SVF* 1,120; Cic. *N.D.* 2,40; *Rep.* 6,17; Sen. *Ep.* 59,16; *Prov.* 1,3; ook de zon is vurig, cf. 1,231v. "ignes solis". Hieruit volgt voor de Stoa dat de sterren levend, verstandig, ja zelfs goddelijk zijn.⁶⁷

Op 266v. "melius tranquilla sine armis / otia solus ages" reageert Cato met 295 "otia solus agam?";⁶⁸ cf. voor de overige echo's comm. ad 249 en 260. Een interessante parallel m.b.t. Brutus en het *otium* is Cic. *Phil.* 6,9 "cum se Brutum esse meminisset vestraeque libertati natum, non otio suo".

Cf. voor "inconcussa" (268) nog comm. ad 248 en inl. ad 234-325.

Cf. voor de gedachte Sen. *Ep.* 59,16 "talīs est sapientis animus, qualis mundi status supra lunam. semper illic serenum est"; voor de sterren en hun door vaste wetten bepaalde loop Sen. *H.F.* 928v.; *Thy.* 995.⁶⁹

Navolging van Lucanus vindt men misschien bij Claud. *Bell. Gild.* 213v. "Lethaeaeque somnus / frena regens tacito volvebat sidera curru";⁷⁰ cf. voor "(voluntur) sidera lapsu" nog Verg. *Aen.* 4,524 en Stat. *Theb.* 1,499.⁷¹

Voor de bliksem die de aarde treft, maar de boven de wolken uitstekende

---

Vergleichen dieser Art ist".

De meeste vergelijkingen van dit type zijn aan Caesar gewijd; zijn karakter wordt in 1,151-157 met de bliksem vergeleken; in 3,362-365 leveren vuur en wind, die eveneens behoefte hebben aan voedsel en weerstand, de metafoer; in 5,336-339 kan de zee het stellen zonder rivieren, zoals Caesar buiten zijn soldaten kan; in 5,405 wordt voor Caesar het beeld van het vuur gebruikt, dat dezelfde snelheid heeft; in 6,285vv. dat van de onweerstaanbare "Circaea procella". In 10,447v. wordt Caesar met het vuur van Vulcanus geassocieerd.

Pompeius wordt in 6,265-267 met de zee vergeleken; in 272-278 met de Po; zijn soldaten worden in 293-295 door Caesars mannen gevreesd zoals de Etna door de Sicilioten.

Van een expliciete *vergeelyking* als in al deze gevallen is in de onderhavige passage geen sprake. Cf. voorts Newmyer 231v., die op overeenkomsten met Lucr. 2,1-13 wijst.

⁶⁷ Cf. Cic. *N.D.* 2,39 = *SVF* 2,684; *SVF* 1,120. 165. 530; 2,527. 658v.; voor Cic.: Pease ad *N.D.* 633; Ov. *Met.* 1,72v.; Ps. Arist. *De Mundo* 2; Plin. *N.H.* 2,93 e.a. Het betreft hier in oorsprong een oude, pre-stoïsche opvatting: cf. Ov. *Fast.* 3,11; Cic. Pease l.c.; *Encycl. Rel. Eth.* 12 (1954),56. Ook bij Posidonius keert deze voorstelling terug. Cf. Grimal, *Entr.* p. 99v., die op de Aristotelische invloed wijst; Fr. Cumont, *Symbolisme Funéraire*, Paris 1942 194v., Zeller, *Phil. Gr.* 3,466, n.2 en voor een uitgebreid overzicht Schotes 36vv.

⁶⁸ Cf. Bonner 284.

⁶⁹ Cf. Hosius 1892.2, 337.

⁷⁰ Cf. Bruère 1964,248.

⁷¹ Cf. Michler 13.

bergen spaart *cf.* Sen. *N.Q.* 1 *pr.* 14; *De ira* 6,1 “inferiora fulminant”.⁷²

Cf. voor 270 “imaque telluris” (genitivus afhankelijk van *neutr. plur.*) *bv.* 4,456v. “imaque ... pelagi”; Verg. *G.* 4,321v. “gurgitis ima”; Ov. *Met.* 5,421; 8,335 “ima lacunae”; 4,321v; 14,793v. “ad ima / fontis”.⁷³

De *topos* “nubes excedit Olympus” keert gewijzigd terug in een opsomming van tegennatuurlijke verschijnselen: (6,477) “nubes suspexit Olympus.” De Olympus rijst hier boven de wolken uit, hetgeen impliceert dat hij niet aan bliksemvuur onderhevig is: de bliksem komt in de voorstelling van Seneca en Lucanus uit de wolken voort, *cf.* *bv.* 1,151 “qualiter expressum ventis per nubila fulmen ...”; 10,206 “habet ventos incertaque fulmina Mavors.” Voor de gedachte *cf.* reeds Hom. *Od.* 6,44.

Haskins citeert Goldsmith's *Desert Village*: “As some tall cliff that lifts its awful form, Swells from the vale and midway leaves the storm, While round its breast the circling clouds are spread, Eternal sunshine settles on its head”.

Souter 164 wijst in verband met deze woorden op een testimonium bij Augustinus, *Gen. contra Manich.* 1,24 “mons ... Olympus ... tantae altitudinis esse dicitur, ut in eius cacumine nec ventus sentiatur, nec nubes se colligant, quia excedit altitudine sua totum istum aerem humidum” *sqq.*; *cf.* ook Aug. *C.D.* 15,27.

Brutus' (tweede) argument “lege deum minimas rerum discordia turbat, / pacem magna tenent” is aan de Stoïsche ethiek ontleend, *cf.* Seneca, *De const. sap.* 2, over Cato, *bv.* 2,4: “huic tu putas iniuriam fieri posse a populo ... ? Tutus est sapiens, nec ulla affici aut iniuria aut contumelia potest.”⁷⁴

Misschien is Man. 3,525 “idcirco tanta est rerum discordia in aevo” Lucanus' voorbeeld geweest.⁷⁵

John van Salisbury *Policr.* 8,23,2 p. 407,14vv. citeert “minimas ... rerum”.⁷⁶

Cf. voor “deum” nog comm. ad 4 en 7. Het goddelijke wordt vaak aangeduid door de pluralis zonder dat de betekenis daardoor gewijzigd wordt (*dei, superi, numina*).⁷⁷ Een identificatie van de goden met het *fatum* is op veel plaatsen duidelijk.⁷⁸

Cf. voor 272 “minimas rerum” *bv.* 8,143 “votorum extrema”, waarbij

⁷² *Cf.* Hosius 1892.2,338.

⁷³ *Cf.* ook Axelson 1945,33v.; Barratt ad 5,10.

⁷⁴ *Cf.* ook Brisset 149.

⁷⁵ *Cf.* Schwemmler 41, die ook de mogelijkheid van een *locus communis* openhoudt.

⁷⁶ *Cf.* Von Moos 1979, 172 en n. 144 voor een goed overzicht en meer middeleeuwse reminiscenties aan deze passage.

⁷⁷ *Cf.* voor een opsomming van plaatsen Van Amerongen 312.

⁷⁸ *Cf.* Schotes 137vv. en 219 en noten 445, 446, 447.

Mayer opmerkt dat “in expressions of this sort the chief emphasis falls on the adjective used as noun: these are his very last prayers.” Cf. ook 9,420 “Libycae quod fertile terrae est” (niet helemaal vergelijkbaar, omdat de “partitieve” formulering daar iets meer voor de hand ligt) en 10,467 “ultima rerum”.

“Pacem magna tenent” (273) wordt geciteerd door Augustinus *Gen. ad litt.* 3,2.⁷⁹

273vv. quam laetae Caesaris aures / accipient tantum venisse in proelia civem! / nam praelata suis numquam diversa dolebit / castra ducis Magni: nimium placet ipse Catoni, / si bellum civile placet: Caesar zal Cato's deelname aan de oorlog met blijdschap vernemen; dat Cato zich achter Pompeius schaart vindt hij niet erg; Cato sanctioneert door zijn aanwezigheid de oorlog en daarmee ook Caesar, de veroorzaker ervan.

“Quam ... accipient” wordt in het tweede lid geparafraseerd door “numquam ... dolebit”;⁸⁰ de vv. 276B-277A (bij het tweede “placet” dient men uiteraard *Catoni* aan te vullen) geven de paradox weer in de vorm van een *sententia* (met effectieve woordherhaling).⁸¹

De reden waarom Caesar met welgevallen Cato de kant van Pompeius ziet kiezen, volgt in 277B-281A: wanneer na de overige aristocraten ook Cato zich aan Pompeius ondergeschikt maakt, zal Caesar als enige zijn vrijheid behouden hebben.⁸²

Cf. voor *praelatus* in eenzelfde verband 5,346v. “nunc transfuga vilis / cum duce praelato terras atque aequora lustrat”, door Caesar over Labienus gezegd.

Voor de verbinding “diversa ... castra” cf. 2,42; *diversus* staat frequent voor “vijandig” bij Lucanus. Cf. ook 3,264 “diversaque signa”; 3,327 “diversi ... fratres”; 6,783 “diversi ... duces”; ook verder is deze betekenis niet zeldzaam in poëzie en proza, cf. bv. Sil. 14,369; Tac. *Ann.* 14,30.

De benaming *dux* (276) voor Pompeius komt in boek 2 ook voor in 319v. “publica signa ducemque / Pompeium”; 520 “Magnumque ducem totumque senatum”; 596 “verba ducis nullo partes clamore secuntur.” Van Amerongen ad 5,47 geeft een uitvoerige analyse van de motieven voor deze benaming. Weliswaar zal Pompeius pas aan het eind van 49 in Thessalonike tot opper-

⁷⁹ Cf. Souter 164; voor Servius' citaat ad *Aen.* 1,58 cf. nog Vinchesi 1979,14.

⁸⁰ Cf. Schrijvers 1989,72.

⁸¹ Cf. voor de *sententia* Bonner 263 n. 22.

⁸² Cf. Schrijvers *L.c.*

bevelhebber benoemd worden, maar hij was al proconsul van Spanje voor datzelfde jaar. Lucanus streeft ernaar Pompeius als gelijkwaardige tegenstander tegenover Caesar te plaatsen; vandaar dat beiden als *dux* worden betiteld. Cf. ook comm. ad 645vv.

277vv. pars magna senatus / et duce privato gesturus proelia consul / sollicitant procuresque alii: quibus adde Catonem / sub iuga Pompeii, toto iam liber in orbe / solus Caesar erit: vele senatoren, de consuls en andere aristocraten scharen zich achter Pompeius, hetgeen de verleiding diens partij te kiezen groot maakt; maar wanneer Cato voor die verleiding bezwijkt is Caesar de laatste vrije man.

De verklaring voor de enigmatische vv. 273B-277A.

Cf. uitgebreid over de relatie c.q. identificatie van Pompeius en senaat Jal 1963,101. Cf. ook 520. 532v.; 9,22; Vell. Pat. 2,49 "Pompeium senatus auctoritas, Caesarem militum armavit fiducia"; Dio Cass. 41,18,6.

Pompeius wordt hier *dux privatus* genoemd: de optimaten wantrouwen Pompeius en hadden hem geen macht willen geven over de magistraten met consulaire of proconsulaire *imperium*. De formulering hier wordt door Lebek terecht *republikaans* genoemd: "denn nur die Comitienwahl zu einem ordentlichen Magistrat macht "nicht privat".⁸³

De discussie over de interpretatie van het woord "sollicitant" spitst zich toe op de vraag of het op te vatten is als *angunt* of als *illiciunt* (d.w.z. "zij verleiden de overige voorname Romeinen om zich ook aan hun zijde te scharen."). Luck ("geben mir zu denken"), Ehlers ("macht Sorge") en Francken ("= *angunt*") kiezen voor het eerste, terwijl ook de *Commenta* het woord aldus interpreteren: "sollicitant, inquit (*sic*), nos senatus consul et procures alii, quod quasi omnes sub Pompeium esse videantur." Bourgery ("nous sollicitent"), Haskins ("rouse me", i.e. to join in war") en Duff ("the temptation is strong") volgen de tweede opvatting, die door Housman overtuigend wordt verdedigd: hij vult als object *ceteros homines* aan. Duff's vertaling, die evenals het Latijn het object van "sollicitant" in het midden laat, verdient de voorkeur.⁸⁴

Procures wordt vaker gebruikt voor vooraanstaande Romeinen, cf. 5,10

⁸³ Cf. Brisset 149; Lebek 193.

⁸⁴ Schrijvers 1989,73 verwerpt de vertaling van Duff: "Le verbe prend le sens de "chercher à gagner"; la transition *quibus adde Catonem sub iuga Pompei* ne nous laisse pas d'autre choix". Schrijvers lijkt te menen dat de aristocraten *expressis verbis* Cato uitnodigen hun zijde te kiezen; de interpretatie van Duff lijkt mij te prefereren, waarbij dan "gesturus" dominant opgevat dient te worden: het feit dat de genoemde instanties strijd zullen leveren, is uitnodigend voor de *ceteri homines*.

en Van Amerongen *ad loc.*; 7,69; 10,450. In 8,119.205.261 staat het voor *senatores*; het woord *senator* komt slechts in 7,396 voor.

Cf. voor het feit dat Lucanus ook aan Pompeius vaak tirannieke aspiraties toedicht ("sub iuga Pompei", 280) comm. ad 230 en 320.

281vv. quod si pro legibus arma / ferre iuvat patriis libertatemque tueri, / nunc neque Pompeii Brutum neque Caesaris hostem, / post bellum victoris habes: wanneer Cato toch besluit aan de strijd deel te nemen, beschouwt Brutus zich niet als vijand van Caesar of Pompeius, maar van de toekomstige overwinnaar.

Nadat Brutus vanaf v. 247B geprobeerd heeft Cato ervan te overtuigen dat deelnemen aan de oorlog uit den boze is, komt hier merkwaardig genoeg het oorspronkelijke karakter van de redevoering weer enigszins naar voren: Brutus houdt de mogelijkheid dat er door Cato en hemzelf aan de oorlog deelgenomen zal worden, weer open. Hij brengt daarbij twee restricties aan: het enige waarvoor hij wil strijden zijn de *leges patriae* en de *libertas*; ook wil hij geen van de combattanten steunen. Dat hij wel alvast de oorlog verklaart aan de toekomstige overwinnaar, is eenvoudig te verklaren: deze immers zal de vrijheid en de republikeinse wetten vernietigen.

Cf. ook Sen. *Ep.* 14,13, waar in dezelfde context eveneens een negatief oordeel vooraf over de overwinnaar gegeven wordt: "potest melior vincere; non potest non peior esse, qui vicerit." *Cf.* voor Lucanus' afschuw van de overwinnaar nog comm. ad 98vv.

Pavan (*WdF* 409) vergelijkt Brutus' houding terecht met die van de volkstribuun Metellus, die 3,123vv. de *iura* tegen de *vis* verdedigt.

Cf. voor effectvolle afsluitingen van redevoeringen als 283-284A comm. ad 62v.

In 284A wordt gezinspeeld op de moord op Caesar door Brutus; Schrempp 40vv. onderscheidt in de vooruitwijzingen naar en toespelingen op de dood van Caesar twee soorten: allusies van de dichter zelf, en allusies van personen uit het verhaal.

Voorbeelden van de eerste soort zijn 7,449-451, 9,338-341 en het fraaist 9,17v. "et scelerum vindex in sancto pectore Bruti / sedit" over de geest van Pompeius.

Voorbeelden van het tweede type zijn de voorspelling door de *matrona* aan het eind van boek 1, de voorspelling door Brutus hier, 2,546 "sternere profecto" (in Pompeius' toespraak), 6,791vv. (de profetie van de soldaat), 7,613vv. (laatste woorden van Domitius), 10,397v. (woorden van Pothinus). Schrempp acht het eerste type het belangrijkste, omdat daar de dichter zelf

aan het woord is. Een kunstmatig onderscheid, lijkt me, omdat ook de woorden van de personages uiteindelijk voor een belangrijk deel Lucanus' woorden zijn (hetgeen niet alleen geldt voor de woorden van de *matrona* en de uit de dood opgewekte soldaat, door Schrempf wel terecht meer dan zuiver "agierende Personen" genoemd; ook in de onderhavige woorden van Brutus is het uiteraard Lucanus zelf die een toespeling maakt op Brutus als latere moordenaar van Caesar). Cf. voor dit thema ook comm. ad 234vv.

284v. sic fatur; at illi / arcano sacras reddit Cato pectore voces: op Brutus' woorden volgt het gewijde antwoord van Cato.

De terminologie die Lucanus gebruikt bij de introductie van Cato plaatst hem onmiddellijk in de rol van heilige / goddelijke figuur. Nog sterker wordt dit uitgedrukt in 9,564v.: "ille deo plenus tacita quem mente gerebat / effudit dignas adytis e pectore voces." Het priesterlijke element in Cato, wiens woorden met een orakelspreuk vergeleken worden, wordt ook geïllustreerd door de door Grotius ad 9,564 aangehaalde passage uit Sen. *Controv.*, 1,9 "erratis nisi illam vocem non M. Catonis sed oraculi creditis. quid enim est oraculum? nempe voluntas divina hominis ore enuntiata. et quem tandem antistitem sanctiorem invenire sibi divinitas potuit quam M. Catonem?" Cf. ook 9,554v. "nam cui crediderim superos arcana daturus / dicturosque magis quam sancto vera Catoni?"; 9,188 "pauca Catonis / verba sed a pleno venientia pectore veri"; 9,601 "dignissimus aris" (over Cato) en voor *sacer* in verband met Cato 9,255 "sacro de pectore"; 9,409 "sacrum ... nomen"; Sen. *Ep.* 67,13 "M. Catonem sacro illi pectori purissimas manus admoventem."

De goddelijkheid van Cato vloeit voort uit het beroemde vers 1,128 "victrix causa deis placuit, sed victa Catoni", waar Cato op één lijn wordt geplaatst met de goden.⁸⁵

De plechtige formulering *voces reddere* komt (veelzeggend) in het werk alleen hier voor; bij Vergilius daarentegen vindt men haar frequent, cf. *Aen.* 1,409; 3,40; 6,689; 7,95; 8,217; *Ciris* 255.⁸⁶

Ook Sil. 1,140 heeft "arcano pectore", maar de betekenis "mystiek", die bij Lucanus zeker meeklinkt, is daar niet aan de orde; evenals in Stat. *Theb.*

⁸⁵ Cf. *Commenta ad loc.*: "qui prudentiae merito dis comparandus sit"; Arnulfus citeert in zijn *scholion* de *Commenta* en voegt toe: "quia quisque habuit deos ex parte sua: Caesar plures, Pompeius Catonem."

Schotes 162 merkt n.a.v. deze passages terecht op dat de woorden van Cato uit zijn ἐνθουσιασμός voortvloeien en daarom gelijk zijn aan de wijsheid van een orakel. Cf. ook Brouwers 1989,59v. en comm. ad 328 en 372.

⁸⁶ Cf. Tasler 161v., die een gedetailleerde analyse van de rede geeft.

1,246 “*arcano de pectore*”⁸⁷ betekent *arcanus* daar niet meer dan “geheim”, “gesloten”; verwant is de formulering bij Sil. 6,131vv. over Regulus als *exemplum* van loyaliteit en *patientia*: “in egregio cuius sibi pectore sedem / ceperat alma Fides mentemque amplexa tenebat.”⁸⁸

286vv. summum, Brute, nefas civilia bella fatemur; / sed quo fata trahunt, virtus secura sequetur. / crimen erit superis et me fecisse nocentem: evenals Brutus beschouwt ook Cato de oorlog als de ergste misdaad. Niettemin kan hij zijn *virtus* handhaven ondanks zijn deelname, omdat hij zich schikt in de *fata* (= *superi*); de schuld treft dan ook niet hemzelf, maar de goden.

De associatie van burgeroorlog met *nefas* en *scelus* is zeer algemeen, cf. bv. reeds 1,2 “*iusque datum sceleri*”; 1,6 “*in commune nefas*”; 4,172; 7,432 “*civile nefas*”; ook in de Augusteïsche poëzie is het een algemeen thema, cf. Verg. *G.* 1,489v.; *Aen.* 6,826vv.; Prop. 2,16,41v.; Hor. *Epod.* 7,18 “*scelusque fraternae necis*”; *C.* 1,34vv. “*Quid nos dura refugimus / aetas, quid intactum nefasti / liquimus?*”; Tac. *Hist.* 3,25 “*nec eo segnius propinquos adfinis fratres trucidant spoliant: factum esse scelus loquuntur faciuntque.*”⁸⁹ Cato reageert met “*nefas*” op vers 249 uit de rede van Brutus, cf. comm. *ad loc.*

Op het feit dat v. 287 “*sed quo fata trahunt, virtus secura sequetur*” uit twee onverenigbare opvattingen bestaat wanneer men het beschouwt in het licht van Seneca’s weergave van Cleanthes (Sen. *Ep.* 107,11 : “*ducunt volentem fata, nolentem trahunt*”), is reeds vaker gewezen;⁹⁰ in de Stoïsche terminologie wordt *trahere* immers gebruikt voor datgene wat het lot doet met hen die zich er niet bewust aan onderwerpen.

⁸⁷ Cf. Michler 49.

⁸⁸ Cf. Vinchesi 1976,56.

⁸⁹ Cf. Wuilleumier-Le Bonniec ad 1,2; Brisset 144.

⁹⁰ Cf. Narducci 1979,138; *id.* 1985,1557v.; niet geheel juist Adatte 236vv., die terecht constateert dat in 286: “*l’impiété de la guerre civile*” een Romeins, traditioneel religieus axioma vertegenwoordigt, maar de paradoxale formulering van 287 over het hoofd ziet; hij leest in dit vers slechts de verwoording van een Stoïcijns, filosofisch principe: “*l’intégrité du sage*”; Schrijvers 1989,73; onjuist Ahl 1975,240, die de tegenstrijdigheid tussen Seneca’s uitspraak en het vers van Lucanus ontkent. Cf. voor Seneca’s bron in dezen Marcovich 119-121.

Cf. nog Johnson 39v., die de roman *The Private Memoirs and Confessions of a Justified Sinner* van James Hogg (1824) noemt als huiveringwekkendste schets van de volgens hem in dit vers verwoorde houding, die van de “justified sinner”.

Johnson *l.c.* meent dat Cato (als Stoïsche *perfectus* of zelfs als *proficiens*) met “*superis*” niet *fortuna* of *fatum* kan bedoelen; het lijkt me evenwel op grond van de innerlijke samenhang van de tekst (cf. Schrijvers *l.c.*) duidelijk dat *superi* hier wel degelijk voor *fata* staat.

Sequi daarentegen duidt op de bewuste en vrijwillige instemming met de besluiten van het *fatum*. Daarom worden de twee werkwoorden in een dergelijke context gewoonlijk als tegenstelling van elkaar gebruikt: cf. Sen. *De prov.* 5,4 “boni viri laborant . . . et volentes quidem. Non trahuntur a fortuna, sequuntur illam, et aequant gradus”; *De vita beata* 15,6 “quisquis autem queritur et plorat et gemit, imperata facere vi cogitur et invitus rapitur ad iussa nihilo minus; quae autem dementia est potius trahi quam sequi!”

Narducci, die deze parallellen geeft,⁹¹ vergelijkt bovendien Verg. *Aen.* 5,709 “nate dea, quo fata trahunt retrahuntque, sequamur”;⁹² daarbij merkt hij op dat bij Vergilius in “sequamur” de *pietas* van de Trojanen tegenover de ondoorgrondelijke decreten van het lot doorklinkt; in de woorden van Cato daarentegen is alle ὁμολογία, al het zich schikken van de wijze in de wil van het noodlot, verdwenen.⁹³ Gedwongen als Cato zich voelt tot *nefas*, volgt hij de lotsbeschikkingen niet *volens*, maar *tractus*. Het criterium voor rechtvaardigheid dient men voortaan niet meer te zoeken in de wil van de goden, maar in het geweten van de wijze, zoals ook Pavan,⁹⁴ opmerkt: “dabei gibt es zum rechten Handeln keine andere Richtschnur als das Bewusstsein”; Cato kan dus *securus*, zonder vrees of bezorgdheid omtrent eigen *nefas* of eigen heil de goden hun *nefas* verwijten; de paradox wordt door Cato in v. 288 opgelost.

Wel volgt Cato (hoogste vorm van zedelijkheid in de Stoa) de *fata*, maar het probleem is hier dat deze niet meer Stoïsch geconcipieerd zijn; ze kunnen moeilijk als manifestatie van een goedgegunstig heersende macht beschouwd worden. Ook op andere plaatsen waar Cato's houding tegenover het opperwezen aan de orde komt, verschijnt dit dilemma: wat Lucanus in 2,382 als “naturam(que) sequi” aanduidt, keert in de rede van Labienus in 9,556v. terug: “certe vita tibi semper directa supernas / ad leges, sequerisque deum”, waar men voor “deum” zeker *fata* mag lezen; ook Cato's antwoord impliceert een identificatie van het morele streven van de mens met de (in ieder mens immanent aanwezige) goddelijke wil: (9,580) “Iuppiter est, quodcumque vides, quodcumque moveris.” Daarentegen noemt Cato in 9,569v. Fortuna de vijandige macht die hem en zijn *virtus* in de weg staat, zij het dat de *virtus* dan sterker is: “an noceat vis nulla bono fortunaque perdat / opposita virtute minas.” Schotes⁹⁵ stelt terecht Vergilius' Aeneas, die een leven had

⁹¹ Narducci 1985,1557v.; ook reeds bij Hosius 1892.2,342 en ook Lebek 182.

⁹² Cf. ook Stat. *Theb.* 12,727 “virtus secura residit”; Michler 29.

⁹³ Dat maakt de opmerking van Piacentini 15 “Cato pensa che i Fati (e quindi Fortuna e Dei) siano giusti, ‘provvidenziali’” onjuist.

⁹⁴ Pavan, WdF 409v.; daar ook een belangrijke analyse van de passage.

⁹⁵ Schotes 127; cf. Rambaud 1956,283 “La justice d' une cause s'y démontre par l'injustice des dieux”; over de problematiek van deze passage cf. Schotes 115 en 124vv.

geleid in gehoorzaamheid aan het noodlot (dat als goedgunstige ordenende macht Rome's grootheid wilde), tegenover de held van Lucanus; bij de laatste is de volledige identificatie van de wijze met de wil van de almacht verdwenen; daarvoor in de plaats gekomen is een gevecht tegen het gewetenloze *fatum* dat de wereld beheerst (*cf. comm. ad 1*).

Lucanus polemiseert in 288 met Sen. *Oed.* 1019 "*fati ista culpa est; nemo fit fato nocens.*"⁹⁶ *Cf.* voorts m.b.t. de in dit vers verwoorde beschuldiging aan het adres van de goden wegens hun zorgeloosheid over lijden en dood van helden, reeds het slot van Soph. *Tr.*; Suet. *Cal.* 5 vertelt dat de Romeinen na Germanicus' dood de tempels stenigden. Dat zulke beschuldigingen bij Lucanus frequent zijn, zal niet verbazen, *cf.* 5,59 "*Fortunae, Ptolemaee, pudor crimenque deorum*"; 7,725 "... *plurimaque in saevos populi convicia divos*"; 8,55 "... *crimen crudele deorum*"; 8,149 "*infestae tenduntur in aethera dextrae*"; 9,144 "... *superis haec crimina dono*". *Cf.* ook Stat. *Silv.* 5,2,85; *comm. ad 35v.*

Voor *nocens cf.* ook *comm. ad 259.*

289v. sidera quis mundumque velit spectare cadentem / expers ipse metus? quis, cum ruat arduus aether, / terra labet mixto coeuntis pondere mundi, / compressas tenuisse manus: wie zou bij een kosmische catastrofe geen vrees koesteren en met de handen over elkaar blijven staan?

De "metus" uit v. 290 is uiteraard bezorgdheid om het vaderland, en niet een persoonlijke angst. Dit blijkt uit de gehele context: in 292B-297A drukt Cato eveneens zijn altruïstische houding uit door mede te delen dat hij niet werkeloos kan toezien (295 "*otia solus agam*"; 297 "*seculo me*" terwijl vreemde volkeren en vorsten wel bij de burgeroorlog betrokken zijn).⁹⁷

De passage bevat ongetwijfeld een verwijzing naar Hor. *C.* 3.3,7v. "*si fractus inlabatur orbis, / impavidum ferient ruinae.*"⁹⁸ In tegenstelling tot de *impavidus vir* bij Horatius kent Cato wel vrees, zij het dat deze niet zijn

⁹⁶ *Cf.* Thompson 1956,239v.

⁹⁷ *Cf.* Narducci 1979,140 n.88, waar de vraag naar de aard van de vrees gesteld wordt, en Schrijvers 1989,74 voor een goede analyse van het probleem; George 1988.2,340 voor het stoïsche begrip *οἰκτιρῶσις* in dit verband.

⁹⁸ Door Schotes 23 terecht een negatieve versie daarvan genoemd; Housman *ad loc.* verwijst subtiel naar die ode: "*et valere quidem mundum cadentem expers metus spectare putabatur vir quivis iustus et propositi tenax*", tegen o.a. Franckens *valet* i.p.v. "*velit*".

Ook Timpanaro 606 verwijst naar Horatius; hij beschouwt Lucanus' verzen als polemiek tegen de door Horatius uitgedrukte *ἀπάθεια*: "*Lucano considera disumanità ed empietà ... ciò che per Orazio era sublime eroismo.*" Zo ook Narducci 1985,1557: "... Catone appare volutamente distaccarsi dal modello stoico tradizionale."

eigen persoon betreft. Dezelfde gedachte drukt Lucanus uit in 7,133vv., waar eveneens de omvang van de catastrofe (hier eveneens met een beeld uit de Stoïsche kosmologie geïllustreerd) bewerkstelligt dat men niet (meer) over zichzelf, maar wel over het staatsbelang bezorgd is: “sua quisque pericula nescit / attonitus maiore metu. quis litora ponto / obruta, quis summis cernens in montibus aequor / aetheraque in terras deiecto sole cadentem, / tot rerum finem, timeat sibi? non vacat ullos / pro se ferre metus: urbi Magnoque timetur.”

Daarnaast klinken ook echo's van Seneca door: cf. Sen. *Thy.* 358vv. 828vv. en vooral 882v. “vitae est avidus quisquis non vult / mundo secum pereunte mori”; *Ep.* 49,8, waar eveneens het werkeloos neerzitten in een noodsituatie aan de kaak gesteld wordt. Het beeld van Horatius is door Seneca op Cato toegepast in *de Prov.* 2,8: “stantem ... inter ruinas publicas rectum.”

Op plaatsen als deze voegt Lucanus aan zijn beschrijving van de burgeroorlog (vooral door Stoïsche opvattingen over de ἐκπύρωσις bepaalde) elementen toe, waardoor hij er een kosmische dimensie aan verleent. Het verband tussen particuliere menselijke gebeurtenissen en de fysische realiteit is bv. ook aanwezig in de kosmische vergelijking 1,72vv., waar de eindchaos met de burgeroorlog vergeleken wordt (cf. ook Sen. *Rh. Controv. praef.* 7 en Lact. *Div. Inst.* 7,15,14); 7,134vv. (boven geciteerd).⁹⁹

Het proces van de ἐκπύρωσις, zoals dat hier beschreven wordt, heeft parallellen in de beschrijving van Caesars nachtelijke boottocht 5,632vv.: “tum superum convexa tremunt, atque arduus axis / intonuit, motaque poli conpage laborant. / extimuit natura chaos; rupisse videntur / concordis elementa moras ...”¹⁰⁰; cf. voor *ruere* en *ruina* ook comm. ad 253.

Mundus wordt door Lucanus wel vaker gebruikt voor *caelum*, cf. 1,152.664; 2,291; 5,89; 7,189; 10,306.

Cf. voor “cum ruat arduus aether” Verg. *G.* 1,324 “ruit arduus aether”;¹⁰¹ Stat. *Theb.* 9,30 “illo avidae cum voce ruunt, sonat arduus aether”;¹⁰² voor “arduous aether” Ov. *Met.* 1,151 en Bömer *ad loc.* Cleanthes' definitie van *aether* vindt men bij Cic. *N.D.* 1,37 = *SVF* 1,530: “tum ultimum et al-

⁹⁹ Cf. Brisset 52; Jal 1963,283v.; Grimal 1949,60: “Lucain hausse le récit de la guerre civile jusqu' à l' épopée cosmique; Rome est engagée dans une lutte fatale dont les péripéties sont modelées sur celles des Grands Cycles.” Cf. ook Pavan 409; Newmyer 249.

¹⁰⁰ Cf. Schotes 23 voor het begrip ἐκπύρωσις bij Lucanus.

¹⁰¹ Cf. Haskins *ad loc.*; Caspari 94, die een opsomming van opmerkelijke overeenkomsten tussen Vergilius en Lucanus geeft. Hoewel Lucanus vaak opzettelijk varieert bij zijn Vergilius-imitatie, slaagt hij daar kennelijk niet steeds in, hetgeen aantoont hoe sterk Vergilius' invloed is.

¹⁰² Cf. Michler 16.

tissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat" (sc. Cleanthes; cf. *ib.* 534; 2,527 e.a.; Cic. *Somn.* 9; *N.D.* 2,63 e.a.).¹⁰³ De *aether* is het uiterste gedeelte van de kosmos, dat grenst aan de lege ruimte; het is het rijk van het vuur, het eerste en actiefste element; cf. ook comm. ad vv. 57-58.

Het neerstorten van de *aether* impliceert de ἐκπύρωσις, zoals ook uit 2,57v. blijkt: "conlatus in ignes / plurimus ad terram per fulmina decidat aether."

"Mixto" (291) is proleptisch gebruikt, cf. 1,74 "mixtis"; 80 "divolsi"; 7,814v.

Johnson 77v. wijst erop dat "in the orbit of 'in se magna ruunt'" (in verband met de ἐκπύρωσις dus) *onus*, *pondus* en *moles* een favoriete groep woorden van Lucanus vormen. Hij citeert als belangrijke plaatsen 1,57; 5,354v. (*onus*); 1,57v.; 1,71v.; 2,291; 6,481; 7,504v.; 7,686; 8,22 (*pondus*); 2,187v.; 5,625; 5,755v.; 6,483 (*moles*). Niet al deze plaatsen zijn als parallel even overtuigend; in 2,187 "Sic mole ruinae / fracta sub ingenti miscentur pondere membra" lijkt het kosmische aspect geheel afwezig en gaat het alleen om een instortend gebouw.

"Compressas tenuisse manus" (292) vormt Cato's reactie op Brutus' "ne tantum, o superi, liceat feralibus armis / has etiam movisse manus";¹⁰⁴ cf. voor de inhoud Cic. *Att.* 11,7,3, die moeite doet om zijn neutraliteit te excuseren; Jal 1963,433 wijst interessante parallellen bij Montaigne aan, bv. *Essais* 3,1,886: "De se tenir chancelant et mestis, de tenir son affection immobile et sans inclination aux troubles de son pays et en une division publique, je ne le trouve ni beau ni honnête."

Cf. voor dit gebruik van de inf. perf. (*metri causa* of als navolging van de Griekse aoristus) LHS 351v. en Obermeier p.76; in dit boek bv. ook 106. 110. 114. 117. 209. 261.

Waarom Hosius, Francken en Housman (in navolging van Grotius) i.p.v. "compressas" *complosas*,¹⁰⁵ lezen, is mij niet duidelijk. Duff (dit is één van

¹⁰³ Cf. Schotes 34vv.

¹⁰⁴ Cf. Schönberger 1968,79v., die het vers als een wel letterlijke maar niet sterk inhoudelijke parallel kwalificeert; toch is een inhoudelijke verwijzing wel degelijk aanwezig.

¹⁰⁵ Housman leest *complossas*, "dormitans", zoals Shackleton Bailey opmerkt; Housmans toelichting daarbij: "... participium, ut Lucr. 1,140 *sperata* (quam spero), sine praeteriti temporis notatione ponitur, ut sit *complosionem manuum tenuisse*, id est cohibuisse, abstinuisse a manibus complodendis", wordt door Nutting 1931.1,105 en door Schrijvers 1989, 74 n.27 uit het oogpunt van latiniteit terecht verworpen. Een nog enigszins acceptabele verdediging van *complossas* geeft Nutting l.c. 106: "Who would be content merely to stand fixed in a gesture of horror?" Fraenkel 1926,502 wijst er op dat ook het handschrift

de zeer schaarse plaatsen waar hij afwijkt van Housman), Luck en Shackleton Bailey kiezen weer voor "compressas", dat de door Cato gelaakte inertie het beste weergeeft. Cf. Liv. 7,13,7 "compressis, quod aiunt, manibus sed eas", door Haskins vertaald als "to fold his hands and hold them still".

Voor "complodere" cf. bv. Sen. *De ir.* 1,1,4 "irascentium eadem signa sunt: complosae saepius manus." Zo ook Petr. 137,1; met vrolijkheid gaat het gebaar gepaard in Petr. 18,7. Maar vooral in combinatie met "habere" is "compressas" veel beter.

292vv. gentesne furorem / Hesperium ignotae Romanaque bella sequentur / diductique fretis alio sub sidere reges, / otia solus agam? Wanneer allerlei uitheemse volkeren zich in de oorlog mengen, kan Cato niet afzijdig blijven.

Cf. voor *Hesperius* comm. ad 57. *Furor* heeft het epitheton *Romanus* in 1,106 en 3,249; "Hesperios ... furores" vindt men in 10,62, waar het eveneens voor "Romeins" staat.

Een soortgelijk futurum als "sequentur ... agam" in rhetorische vragen om verontwaardiging weer te geven,¹⁰⁶ vindt men ook in bv. 5,311vv.; 7,449vv.; 9,1076. De twee futura staan hier paratactisch naast elkaar, terwijl er logisch gezien van hypotaxis sprake is. Cf. voor dergelijke gevallen 5,311vv.; 5,328vv.; 7,449vv.; 8,118v.; 8,269vv.; 9,1075vv.¹⁰⁷

In v. 293 lezen de meeste handschriften "bella"; *bella sequi* komt verder bij Lucanus niet voor. De lezing *signa* (GV; *signa sequi* komt zeven maal voor bij Lucanus) of het door Luck geopperde *castra* (6 keer in dit verband gebruikt door Lucanus) duiden aan dat men zich bij één van de in de burgeroorlog strijdende partijen aansluit (cf. bv. 319v. "quin publica signa ducemque / Pompeium sequimur?" en 348 "da mihi castra sequi"). Hier gaat het echter om uitheemse volkeren die zich zonder nader omschreven keuze in het strijdgewoel mengen, zodat *bella sequi* de voorkeur verdient.

Evenals in 6,816 "quas iubeat vitare plagas, quae sidera mundi" staat *sidus* in 294 voor "a constellation considered as indicating a place or region" (OLD s.v. *sidus*). Cf. bv. Verg. *Aen.* 5,628 "tot inhospita saxa sideraque emensae ferimur"; Juv. 12,103 "nec Latio aut usquam nostro sub sidere talis belua concipitur."

Met v. 295 "otia solus agam?" verwijst Cato naar Brutus' raad 266v.

Laurentianus 35,10 deze lezing heeft.

¹⁰⁶ Cf. Dilke, comm. ad 7,73; Van Amerongen, comm. ad 311vv.; Lundquist 19vv.

¹⁰⁷ Cf. KSt 2,168v.; Dilke comm. ad 7,449vv.; Van Amerongen ad 5,311vv.; Mayer ad 8,269vv.; Housman *ad loc.*

“*melius tranquilla sine armis / otia solus ages*”, op dezelfde plaats in het vers;¹⁰⁸ *cf.* ook *comm. ad loc.*

295vv. *procul hunc arcete pudorem, / o superi, motura Dahae ut clade Getasque / securo me Roma cadat*: Cato zou het als een schande beschouwen wanneer de val van Rome hem onberoerd liet, terwijl Dahae en Geten er wel doorin beweging gebracht zouden worden.

De verzen behelzen een *interpretatio* van de vv. 292B-295A: toegevoegd zijn het idee van de *pudor* en dat van de ondergang van Rome.

Håkanson 1979,35 veronderstelt terecht dat de lezing *furorem*, die alle handschriften hebben, ontstaan is onder invloed van het eind van v. 292. Van *furor* is hier geen sprake: niets doen is geen gedrag van een *homo furiosus*.¹⁰⁹ Håkanson verwijst naar Sen. *Phoen.* 497 voor *nefas arcere*, Sil. 9,368 *dedecus arcere* en Livius 1,40,4 *contumeliam arcere*.

Claudianus *Ruf.* 1,308-310 volgt v. 296 duidelijk na: “*iamque Getes Histriumque movet Scythiamque receptat / auxilio traditque suas hostilibus armis / reliquias mixtis descendit Sarmata Dacis* . ”¹¹⁰

De *Dahae* komen verder bij Lucanus alleen nog voor in 7,429. Of Lucanus hen met de Daciërs verwart,¹¹¹ is weinig relevant; doel van de vermelding van dergelijke volkeren is voornamelijk een exotische sfeer te creëren; *cf.* ook *comm. ad 50 en 54*.

Het participium futuri “*motura*” (296) heeft concessief-adversatieve waarde; *cf.* voor soortgelijke gevallen 2,447; 4,711; 5,365.¹¹²

Cf. voor de uitroep “*o superi*” *comm. ad 260*.

In het verwerpen van een dergelijke *securitas* (een term die vooral vaak gebruikt wordt als Latijnse vertaling voor de Epicureïsche *ἀταραξία*, *cf.* Cic. *Fin.* 5,23 “*Democriti securitas, quae est animi tamquam tranquillitas*”) sluit Cato in zoverre aan bij de klassieke Stoa, dat hij zich met de staat verbonden voelt en zich de instorting daarvan aantrekt.¹¹³ In de manier waarop hij zich hier als martelaar aanbiedt, is evenwel een emotionaliteit waar te nemen die in andere beschrijvingen ontbreekt,¹¹⁴ en een geestelijke verwarring die een

¹⁰⁸ *Cf.* Bonner 284, Schonberger 1968,79v

¹⁰⁹ *Cf.* Badalı 1989,162

¹¹⁰ *Cf.* Bruere 229

¹¹¹ *Cf.* Pichon 8

¹¹² *Cf.* Viansino 150

¹¹³ *Cf.* bv Grimal *Entr.* 100 “*Caton se defend de ceder à la tentation de l’ataraxie*

Caton, lui, veut être un martyr, un témoin de la bonne cause, ce qui ne laisse pas de surprendre, dans la tradition du Portique”

¹¹⁴ *Cf.* Marti, *WdF* 113v, die ook op het in dat opzicht bijzondere karakter van deze

wijze in de opvatting van de klassieke Stoa vreemd zou moeten zijn. Maar het Stoïcisme van de Romeinen laat, eclectisch van karakter als het is, voor dergelijke emoties wel ruimte. De Middenstoa heeft aan die ontwikkeling een beslissende bijdrage geleverd. Seneca biedt een aantal rationalisaties om emotionaleiteit met de eisen van de klassieke Stoa te verzoenen.¹¹⁵

**297vv. ceu morte parentem / natorum orbatum longum producere
funus / ad tumulos iubet ipse dolor, iuvat ignibus atris / inseruisse
manus constructoque aggere busti / ipsum atras tenuisse faces:**
Cato schetst de figuur van de vader, die bij de uitvaart van zijn kinderen aan het graf wil staan, zijn handen in de vlammen wil steken en zelf de toorts wil vasthouden.

Uiteraard geeft het beeld de dood van de republiek en van de *libertas* weer. De grafstemming wordt met klankmiddelen ondersteund (cf. vooral 298).

Adatte 239 wijdt een korte beschouwing aan deze zeer pathetische vergelijking; hij merkt terecht op dat deze nader wordt toegelicht door de woorden van de ziener Figulus in 1,670vv. “duc, Roma, malorum / continuam seriem clademque in tempora multa / extrahe civili tantum iam libera bello.” Slechts zolang de burgeroorlog duurt, bestaat de republiek, beweert Figulus daar. Vanuit die overtuiging voert Cato zijn strijd tot het bittere eind. Dat wil niet zeggen dat de afloop nog niet vast staat: het vaderland stort in elkaar, maar men dient met geheven hoofd te sterven.¹¹⁶

Cicero gebruikt dit beeld in hetzelfde verband in een brief aan zijn vriend Paetus (*Fam.* 9,20): “patriam eluxi iam et gravius et diutius quam ulla mater unicum filium”; Lucanus noemt in plaats van de *mater* de *parens* (*patriae*), evenals in 9,601, waar Cato als “parens verus patriae” wordt aangeduid;¹¹⁷ cf ook 9,24 “patriam tutore carentem / excepit (*sc.* Cato).”¹¹⁸ George 1988.2,339 en *passim* wijst naar aanleiding hiervan terecht op het funda-

---

passage wijst “Catos als vollkommenen Stoikers Pflicht ist es, wirksam und energisch zum gemeinsamen Guten zu streben. Aber es ist bezeichnend für seine göttliche Veranlagung, dass er dies ohne Leidenschaft tut”

¹¹⁵ Cf. Marti l c., Cic. *De amic.* 48 “ nisi ex eius animo extirpatam humanitatem arbitramur”, Sen. *De const. sap.* 10,4, *De prov.* 2,2. Hetzelfde dilemma komt ook aan de orde in de discussie tussen Grimal en Von Albrecht, *Entr.* 116

¹¹⁶ Cf. voor dit idee 9,379, waar Cato zijn manschappen toespreekt “O quibus una salus placuit mea castra secutus / indomita cervice mori, componite mentes”, Schotes 23. De verwachte ondergang van de vrijheid laat Cato geen andere keuze dan te sterven. Utica heeft voor hem geen alternatieven in petto.

¹¹⁷ Cf. Heyke 121vv., Billerbeck 1985,3125 en n. 55

¹¹⁸ Cf. Newmyer 246

mentele belang dat de Stoa hecht aan de ouderliefde, die de basis vormt voor de liefde tot het vaderland. De woorden van Caesars centurio Laelius, die zich bereid verklaart op bevel van Caesar zijn eigen nog ongeborn kind te doden, staan hiermee in scherp contrast.

Cf. voor *producere* in een dergelijke funeraire context Verg. *Aen.* 9,486v., waar het verbum niet zoals hier “funus”, maar een persoon als object heeft: “neque te tua funere mater / produxi”.

Cf. voor *ater* (herhaald in 301) speciaal gebruikt voor het vuur bij een lijkverbranding Verg. *Aen.* 4,384 “sequar atris ignibus absens”; uiteraard wordt het woord ook meer in het algemeen gebruikt in verband met rouw, *cf.* bv. Lucr. 2,580 “funeris atri”; Verg. *Aen.* 3,64 “stant manibus arae, / caeruleis maestae vittis atraque cupresso.” *Ater* is de kleuraanduiding die door Lucanus het frequentst gebruikt wordt.¹¹⁹ Luck vertaalt minder gelukkig “russig”; beter Bourgéry “sombres feux”, Duff “doleful fires” en Ehlers “Leichenfeuer”. *Cf.* voor de verbinding “ignibus atris” nog 3,98; Stat. *Theb.* 6,81;¹²⁰ Verg. *Aen.* 11,186; Ov. *Fast.* 2,561.

301vv. non ante revellar, / exanimem quam te complectar, Roma; tuumque / nomen, Libertas, et inanem prosequar umbram: evenals de vader uit de voorgaande verzen zal ook Cato zijn gestorven kind (in Cato’s geval Rome en de vrijheid) tot het eind toe omhelzen en volgen.

Voor de apostrofe “Roma” *cf.* comm. ad 56A.

Cf. voor het idee van de vrijheid die nog slechts een schim is van wat zij was 9,204vv. “Olim vera fides Sulla Marioque receptis / libertatis obit: Pompeio rebus adempto / nunc et ficta perit.”¹²¹ *Cf.* Plin. *Ep.* 8,24,4 “reliquam umbram et residuum libertatis nomen”; 1,23,1 “plurimum refert quid esse tribunatum putes, inanem umbram et sine honore nomen an potestatem sacrosanctam”. Wellicht is er sprake van een verwijzing naar 1,135, waar Pompeius aangeduid wordt als “magni nominis umbra”.¹²²

Piacentini¹²³ vergelijkt voor de personificatie van *libertas* ten onrechte 9,1108; wel sprake van personificatie is er in 4,190vv. (*Concordia*). *Cf.* voor

¹¹⁹ *Cf.* Paterni 1987,109; *ib.* 120, waar gewezen wordt op de “monochromie” (en het chiasme) i.v.m. de herhaling van *ater* in 299 en 301.

¹²⁰ *Cf.* Michler 15.

¹²¹ *Cf.* Hosius 1892,344, die hiermee ten onrechte Sen. *Ep.* 80,5 vergelijkt; Adatte 239.

¹²² *Cf.* Feeney 242.

¹²³ Piacentini 64v.; hij wijdt een beschouwing aan de betekenisverschuiving die een begrip als *libertas* in de tijd tussen Horatius en Lucanus ondergaan heeft: hij meent dat dergelijke waarden bij Lucanus zeer abstract worden.

apostrophe i.v.m. abstracta 1,226. 251, waar deze zich op *Fortuna* richt;¹²⁴ voor personificatie van *Roma* 1,185; 7,29; 9,25;¹²⁵ voorts comm. ad 164 en 485vv.

In v. 303 verdient "prosequar" de voorkeur boven Housman's *persequar* (de *vulgata*, waarvoor ook Bentley kiest). Housman stelt *persequar* op één lijn met "revellar". "Prosequar" (GV) past beter in de begrafenismetafoor, cf. bv. Ov. *Her.* 11,119 "ipsa quoque infantes cum volnere prosequar umbras."¹²⁶ De vv. 302B-303 vormen een *interpretatio* van v. 302A; zowel "conplectar" als "prosequar" is afhankelijk van "ante ... quam".

304v. sic eat: inmites Romana piacula divi / plena ferant, nullo fraudemus sanguine bellum: Cato wenst dat de Romeinen in de burgeroorlog al hun bloed als zoenoffer voor de goden storten.

Iedere Romein is verantwoordelijk voor de burgeroorlog. Daarom is deze de prijs die alle Romeinen voor de begane fouten moeten betalen.¹²⁷ De verzen dienen als overgang naar de passage 306vv., waar Cato zich bereid verklaart als slachtoffer van een *devotio* te dienen.

"Sic eat" (304) wordt herhaald in 5,297 "sic eat, o superi"; Heitland LXXXII rekent dit terecht tot de "occasional repetitions". Ze zijn toevallig, in tegenstelling tot soortgelijke herhalingen bij Homerus en Vergilius; er is geen sprake van een vooropgezette bedoeling eenzelfde idee uit te drukken.¹²⁸ Cf. voor de formulering bv. Liv. 1,26 "Sic eat quaecumque Romana lugebit hostem"; Sen. *Ep.* 1,5,8 "nec miror ista sic ire".

Cf. voor het idee van de wreedheid van de goden in "inmites divi" (304) comm. ad 1 en ad 43v.

Het gebruik van *ferre* in de betekenis van *recipere* in 305 wordt door Barratt ten onrechte op één lijn gesteld met dat in 5,477¹²⁹ en met 4,784; wel correct is de verwijzing naar 4,789v. "ferat ista cruentus / Hannibal et Poeni tam dira piacula manes" en naar 8,314 "sat magna feram solacia mortis".

Cf. voor "nullo fraudemus sanguine bellum" Man. 4,109 "virtutemve suis fraudare in praemia donis"; voor meer ontleningen door Lucanus aan deze

¹²⁴ Cf. Viansino 1974,64, Marti 1975,83

¹²⁵ Cf. Marti 1964,175

¹²⁶ Cf. Heyke 121 n. 4, die *persequar* prefereert, "da *persequar* den Aspekt der Dauer mehr zu betonen scheint", cf. ook Housmans argumentatie *ad loc*

¹²⁷ Cf. Brisset 64v

¹²⁸ Cf. ook Barratt ad 5,356

¹²⁹ Cf. comm. Barratt *ad loc*

Manilius-passage *cf.* comm. ad vv. 307 en 308.¹³⁰

306v. o utinam caelique deis Erebique liceret / hoc caput in cunctas damnatum exponere poenas: Cato spreekt de wens uit als zoenoffer aan de goden van de boven- en onderwereld voor de misdaden van zijn landgenoten te dienen.

Een zondebok is nodig om twee (met elkaar samenhangende) redenen: het zedenverval onder de Romeinen en de misdaad van de burgeroorlog. Cato wijst daarop in v. 313, maar uitgebreid is een en ander reeds behandeld in 1,158vv.

Deze *devotio* (die doorloopt tot vers 319A) vindt misschien een parallel in het optreden van Pompeius, van wiens eerloze vlucht Rambaud¹³¹ aanneemelijk maakt dat deze geïnterpreteerd kan worden als een zoenoffer, bestemd om de woede van de goden te kalmeren.¹³²

Wezenlijk element in de *devotio* is het bij Lucanus frequent voorkomende thema van de *amor mortis*;¹³³ m.b.t. Cato wordt dit uitgewerkt in het negende boek, *cf.* bv. 9,211 “scire mori sors prima viri”; 9,379v. “una salus ... / indomita cervice mori”.¹³⁴

Een voortreffelijke analyse van deze passage geeft Heyke 174v., die (i.v.m. wensen in het algemeen bij Lucanus) opmerkt dat een wens de climax van een situatie vormt vóór een ommekeer (die hier met de rhetorische vraag in 319 inzet).¹³⁵ *Cf.* voor de positie van Cato (één tegen allen) Sen. *Ep.* 95,69vv. en 104,29vv. “satis unus adversus omnes ... solus Cato fecit aliquas et rei publicae partes ... duos in medio relictas rem publicam et Catonem.”¹³⁶

¹³⁰ *Cf.* Schwemmler 19.

¹³¹ Rambaud 1956, 258vv.; *cf.* ook Le Bonniec, *Entr.* 161v.

¹³² *Cf.* voor een voortreffelijke behandeling van het begrip *devotio* Versnel 1976, die erop wijst dat men onderscheid dient te maken tussen de *devotio ducis*, waarvan bv. hier sprake is, en de *devotio hostium*. Hij toont aan dat het eerste type afgeleid is van het laatstgenoemde. Een *devotio*-formule (niet oorspronkelijk, *cf.* Skutsch ad Enn. *Ann.* 191-194, p.355) vindt men bij Liv. 8,9,4vv. Uitgebreide literatuuropgave over het thema bij Versnel 1976,367 n.4.

¹³³ *Cf.* het gelijknamige artikel van Rutz, m.n. 468vv.

¹³⁴ *Cf.* Ampelius 19,9 over Cato: “mori maluit quam superstes esse rei (publicae) servienti”; Versnel 1980,569 en n.141.

¹³⁵ Voor een behandeling van deze *devotio*-passage *cf.* Cizek 173.

¹³⁶ Heyke's verwijzing (*l.c.* 175) naar Lucanus' Scaeva-passage (6,191v.: “parque novum Fortuna videt concurrere bellum / atque virum”) en naar Livius' weergave van de Horatius Cocles-sage lijkt me te ver gezocht.

Dat de bewieroking van Cato en vooral van dit aspect van zijn persoon bij de literatoren van de volgende generatie, de Flaviërs, weinig enthousiasme meer teweeg zou brengen, blijkt volgens Johnson 42 uit bv. Martialis 1,78 en Tac. *Ann.* 16,22; maar het Martialis-citaat

De (niet eenvoudige) formulering heeft voor nogal wat verwarring gezorgd: Housman interpreteert met Haskins "utinam mihi liceret caput (a) deis damnatum exponere in poenas", hetgeen Francken *durius* noemt. Met de *Commenta* laat laatstgenoemde "deis" afhangen van "liceret", ten onrechte: het subject van "exponere" is Cato, niet de goden.¹³⁷ Voor *exponere* in de zin van "aan gevaren blootstellen" cf. bv. Stat. *Theb.* 5,624 "ipsa ego te exposui fatis." Meestal komt het verbum in deze betekenis met de dativus of met *ad* voor; beter dus dan met Haskins en Housman "deis" van alleen "damnatum" te laten afhangen, is het "exponere damnatum deis" te lezen; "damnatum" dient proleptisch opgevat te worden; het staat hier voor "devotum".¹³⁸

"In" heeft hier finale waarde: "om te zorgen voor, dienen als", cf. bv. Ov. *Ep.* 7,149 "hos ... populos ... in dotem accipe"; Man. 4,116 "oderimus magis in culpam poenasque creatos".¹³⁹

De doorwrochtetheit van de zin heeft Cornelissen¹⁴⁰ tot verwerpelijke conjecturen als *liberet* en *exposcere* gebracht.

Cf. voor de postpositie van *utinam* (*metri causa*) 4,509; 8,88.306; 5,69 "atque utinam"; 5,418 "hic utinam"; 7,30 "donassent utinam".¹⁴¹

Cf. voor gebruik van *caput* om een persoon aan te duiden *TLL* 3,404,3vv.; bij Lucanus 2,205.365; 6,8; 7,359; 8,96.101.643; 10,393. Voor "caput damnatum" cf. 5,205 "Pompeii damnare caput tot fata tenentur?" en Verg. *Aen.* 4,698v. "nondum ... Proserpina... / Stygioque caput damnaverat Orco."

308. devotum hostiles Decium pressere catervae: als voorbeeld van een *devotio* noemt Cato de legendarische P. Decius Mus.

Met "Decium" kunnen hier drie Decii, vader, zoon en kleinzoon, allen P. Decius Mus geheten, bedoeld worden. Van alle drie wordt overgeleverd

---

("hanc mortem fatis magni praeferre Catonis / fama potest") zou men hooguit kunnen gebruiken om het tegenovergestelde te beweren: het gedicht wijst op de heroïek van Cato's dood, terwijl de passage uit Tacitus, waarin Capito Cossutianus in zijn aanklacht tegen Thræsea Paetus een parallel trekt tussen de verhouding Cato-Caesar enerzijds en Thræsea-Nero anderzijds ("ut quondam C. Caesarem inquit 'et M. Catonem, ita nunc te, Nero, et Thræseam avida discordiarum civitas loquitur'"), niet relevant is.

¹³⁷ Een volstrekt onmogelijke interpretatie heeft de vertaling van Bourgerly: "si seulement les dieux me permettaient d'exposer ma tête condamnée", cf. ook Housman 1927,189.

¹³⁸ Cf. bv. comm. Plessis-Lejay ad Verg. *Aen.* 4,698v. 'damnare signifie alors "vouer", d'où la construction avec le datif.'

¹³⁹ Cf. Schwemmler 19.

¹⁴⁰ Cf. Francken *ad loc.*, die hem bijvalt.

¹⁴¹ "... which is much more artificial and poetic", zoals Barratt 135 opmerkt. Cf. voor achterplaatsing van *cum* etc. Barratt ad 5,79.

dat ze zich vóór de strijd aan de goden wijdden om het Romeinse leger de overwinning te laten behalen. Men neemt doorgaans aan dat alleen de *devotio* van de middelste Deciër (gesneuveld in de slag bij Sentinum van 295 v. Chr.) historisch is.

Het *exemplum* was zo bekend dat men hun naam niet behoefde te noemen om begrepen te worden, cf. bv. Cic. *De fin.* 5,64 "... nostri imperatores pro salute patriae sua capita voverunt."¹⁴²

Lucanus spreekt ook in 7,359 over "Deciosque caput fatale voventes".

Andere aan de vroege geschiedenis van Rome ontleende *exempla* bij Lucanus zijn 1,118 (de Sabijnenvergelijking); 9,477 (Numa en de *ancilia*); 7,39 (de begrafenis van Brutus); 5,28 (Camillus en het beleg van Veii); 7,409 (nederlaag bij de Allia); 1,30 (Pyrrhus). Daarnaast spelen ook de Punische oorlogen en toespelingen op contemporaine zaken (cf. comm. ad 2,546vv.) een grote rol.¹⁴³

Wellicht is Lucanus beïnvloed door Man. 4,86v., die de Decii en Cato in één adem noemt: "quod Decios non omne tulit, non omne Camillos / tempus et invicta devictum morte Catonem ..." ¹⁴⁴

De formulering vindt een echo in 7,337 "vidit ut hostiles in rectum exire catervas" en bij Stat. *Theb.* 5,682 "rebar et hostiles huc advenisse catervas."¹⁴⁵

Cf. voor *premere* in de betekenis "overweldigen" bv. Tac. *Hist.* 4,2 "paucos erumpere ausos circumiecti pressere"; Bentley's door Francken overgenomen conjectuur *obpressere* is overbodig.

"Catervae" verwijst hier naar de Latijnse resp. Samnitische troepen, ook verder wordt het woord doorgaans gebruikt voor niet-Romeinse troepen, cf. bv. Tib. 1,2,67 "Cilicum victas catervas"; Stat. *Silv.* 4,3,4 "non Libycae sonant catervae."

¹⁴² Voor meer *exempla patriae amoris* cf. Alewell, 64, de Deciërs bij Cic. *Pro Sest.* 48, *Pro Rab. Post.* 2, *Pro domo* 64, *De Fin.* 2,61 5,64, *Tusc.* 1,89 2,59, *De off.* 1,61 3,16, *De sen.* 43 74, *Parad.* 1,12, *Auct. ad Her.* 4,57, *Prop.* 3,11,62, 4,1,45, *Verg. G.* 2,169, *Hor. Sat.* 1,6,20, *Val. Max.* 5,6,5-6, *Manil.* 4,86, *Sen. Ep.* 67,9, *De ben.* 4,27,2 6,36 2, *Plin.* 16,11 21,9, *Quint.* 12,2,30, *Stat. Silv.* 5,2,53, *Juv.* 8,254 14,239, *Ps. Quint. Decl. Min.* 268, *Aug. C D.* 5,18. Guillard biedt een goed overzicht van de receptie van de Deciërs-legende. Cf. over de historiciteit nog Skutsch ad *Enn. Ann.* 191-194, p. 353v en Versnel 1976,365 n. 1, over de (tamelijk futiele) kwestie of Lucanus hier op een of meer Deciërs doelt, Getty 1936,58 en Semple 19.

¹⁴³ Cf. Aymard 40.

¹⁴⁴ Cf. Schwemmler 19 en comm. ad vv. 305 en 307.

¹⁴⁵ Cf. Michler 27.

309vv. me geminae figant acies, me barbara telis / Rheni turba petat, cunctis ego pervius hastis / excipiam medius totius volnera belli: Cato wil door beide strijdende partijen (en de barbaren) doorboord worden en verwondingen van de hele oorlog in zijn persoon geconcentreerd zien.

Pervius regeert doorgaans de dativus en wordt soms met *ad* geconstrueerd; ten onrechte meent Barratt (ad 5,439) dat het niet voorkomt vóór Ovidius, cf. bv. Ter. *Ad.* 912. Bij Lucanus verder 5,439 “*pervia velis*”; 6,645 “*Phoebo non pervia taxus*”; Ov. *Met.* 12,483 “*gladio loca pervia non sunt*” is misschien inspiratiebron voor onze plaats geweest; verwant daaraan is Sen. *H.O.* 151 “*nullis vulneribus pervia membra sunt*”; cf. verder Ov. *Pont.* 4,10,32 “*hic freta vel pediti pervia reddit hiems*”; *Met.* 15,302 “(rima) *nec pervia flatibus esset*”; Val. Fl. 719v. “*celsis an si freta puppibus essent / pervia.*”

In “*volnera belli*” kan “*volnera*” letterlijk opgevat worden, hoewel de betekenis “*rampen*” hier ook mogelijk is; cf. 5,1 “*sic alterna duces bellorum volnera passos*” en Barratt ad 5,1-3 voor meer voorbeelden.

312v. hic redimat sanguis populos, hac caede luatur, / quidquid Romani meruerunt pendere mores: Cato wenst voor het zedenverval van Rome met zijn bloed te boeten.

Deze verzen leenden zich bij uitstek voor een christelijke interpretatie;¹⁴⁶ paus Gelasius I (492-496) citeert ze (*adv. Andr. contr. Lup. CSE* 35,458,3); cf. voor de zonden die Cato met zijn bloed wil wegwassen comm. ad 306v., waarvan de onderhavige passage een uitwerking is.¹⁴⁷

“*Populos*” staat hier voor “*Romanos*”, hetgeen volgens Housman¹⁴⁸ ook in een aantal andere gevallen (2,314. 730; 3,83; 7,28; 8,420; 9,560) de betekenis is (in enkele van die gevallen betekent het meer algemeen “*Italici*”). In andere gevallen staat *populi* juist voor “*de andere volken van de wereld*”.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Cf. over de (talrijke) Lucanus-citaten bij oudchristelijke auteurs Bourgéry 45 n.2; Fischli *passim*.

¹⁴⁷ Cf. voor een analyse van deze passage i.v.m. andere Cato-passages Flume 51, die er terecht op wijst dat hier reeds de “*Schatten der Todesahnung*” over Cato valt, een thema dat terugkomt in 9,582v. “*me non oracula certum, / sed mors certa facit*”.

¹⁴⁸ Comm. ad 1,511; cf. Haskins ad 314; Mayer ad 8,420, die het woord ten onrechte ook in 8,804 zo wil interpreteren: daar vertaalt Duff terecht “*mankind*”.

¹⁴⁹ Cf. Van Amerongen ad 5,13, die overigens voor deze laatste betekenis ten onrechte ook naar deze plaats verwijst; cf. voor de achtergrond van een dergelijke woordkeus comm. ad 239vv.

314v. ad iuga cur faciles populi, cur saeva volentes / regna pati pereunt? Wat voor zin heeft de deelname door de Romeinen aan de oorlog, als ze toch bereid zijn zich aan een absoluut heerser te onderwerpen?

Met deze woorden zet Cato zich af tegen het merendeel van de Romeinen (cf. voor "populi" comm. ad 312). Van hen zou bv. Cicero terecht kunnen zeggen dat ze slavernij boven strijd verkiezen; op Cato is een dergelijke uitspraak (Cic. Att. 7,15,2 "Cato enim ipse iam servire quam pugnare mavult") ondanks Cicero's opmerking nu juist niet van toepassing. Grimal¹⁵⁰ wijdt een uitgebreide analyse aan de passage, waarin hij erop wijst dat er door Cato drie zaken tegen elkaar afgewogen worden: oorlog en vrede, maar ook vrijheid; de kern van Cato's betoog is dat vrede te verkiezen is boven oorlog, maar vrijheid boven vrede in onvrijheid. Dat blijkt het duidelijkst uit de eerste retorische vraag die Cato in 9,566vv. stelt: "an liber in armis / occubuisse velim potius quam regna videre." In Cicero's weergave komt dat weliswaar naar voren - l.c. "sed tamen ait in senatu se adesse velle cum de condicionibus agatur, si Caesar adductus sit ut praesidia deducat": als voorwaarde voor iedere vorm van onderhandelen stelt Cato dat Caesar het bezette gebied opgeeft, dat de senaat en de magistraten naar Rome terugkeren en dat aldus de normale politieke omstandigheden hersteld worden; daarnaast wil hij verhinderen dat de republiek ten onder gaat doordat er een duumviraat Caesar-Pompeius tot stand komt - maar de nadruk ligt daar op "ait", en Cicero rangschikt Cato onder de "ad iuga faciles populi" waarover Cato zelf hier spreekt.

Lucanus gebruikt *facilis* in deze betekenis ("geneigd tot") ook met de dativus: 4,506 "morti faciles animos" (cf. Tac. Ann. 5,11), maar de constructie met *ad* is het meest algemeen. Het gebruik hier wordt door het *OLD* terecht als poëtisch aangemerkt.

Van Amerongen (comm. ad 5,113) behandelt het gebruik van *regnum* bij Lucanus; als voorbeelden van het woord in de betekenis "tirannie bewind" noemt hij 1,365 (m.b.t. een soldaat van Caesar die over het *regnum senatus* spreekt) en 9,567 (een pendant van onze passage, cf. boven). Dezelfde "tirannie" klank heeft het woord ook in de algemene uitspraken in 3,145; 4,577; 5,258. Op Lucanus' eigen tijd van toepassing is de term in de volgende pathetische, persoonlijke passages: 7,444v. "ex populis qui regna ferunt sors ultima nostra est / quos servire pudet" en 7,642v. "proxima quid suboles aut quid meruere nepotes / in regnum nasci?"

¹⁵⁰ Entr. 91vv.

315v. me solum invadite ferro, / me frustra leges et inania iura tuentem: de strijders dienen allen slechts Cato aan te vallen, omdat hij als enige niet voor een *regnum*, maar (vergeefs) voor recht en vrijheid vecht.

Invadere met alleen accusativus is frequent in poëzie, cf. bv. Verg. *Aen.* 10,310 "primus turmas invasit agrestis Aeneas"; Prop. 3,8,5; Ov. *Fast.* 2,210; ook in proza komt het voor, cf. bv. Tac. *Hist.* 2,29.

Cf. voor de hier gebruikte combinatie *invadere ferro* Stat. *Theb.* 2,487 "tacitoque invadere ferro";¹⁵¹ Claud. *In Ruf.* 2,403 "invadit viscera ferro"¹⁵².

De herhaling van "me" heeft een pathetisch effect, cf. (met een gedurfdere constructie) Verg. *Aen.* 9,427 "me, me, adsum qui feci; in me convertite ferrum."

"Leges et inania iura" in 316 dient men op te vatten als de "inanem ... umbram" van de vrijheid uit v. 303, cf. comm. aldaar.

Het thema van de vergeefsheid van de strijd keert terug m.b.t. Domitius in v. 491 "devolvit rapidum nequiquam moenibus agmen" en m.b.t. Vulteius in 4,466v.: "frustra qui vincula ferro / rumpere conatus poscit spe proelia nulla."¹⁵³

317vv. hic dabit, hic pacem iugulus finemque laborum / gentibus Hesperii: post me regnare volenti / non opus est bello: de dood van Cato zal het einde van de ellende betekenen; hij is de enige die zich werkelijk tegen de tirannie verzet.

In deze afsluiting van de in 306 begonnen *devotio* wordt de formele kant van Cato's offer (zijn sterven moet aan de gruwelen een einde maken) evenals in v. 316 met een politieke notie aangevuld: als laatste echte republikein vormt Cato het enige overgebleven obstakel voor een aspirant-tiran.¹⁵⁴

"Iugulus" (317) staat hier metonymisch voor "onthoofding", evenals in 3,110; 5,63; 7,325.434 (cf. *TLL* 7,2,638,53vv.).

In afwijking van de overige mss. leest G *laborum*, "quod aptius videtur", zoals Housman terecht opmerkt.¹⁵⁵ Cf. voor de verbinding "finemque labo-

¹⁵¹ Cf. Michler 20.

¹⁵² Cf. Brùère 236 en 255 n.16.

¹⁵³ Cf. Kopp 117 n. 68, die terecht nog verwijst naar Verg. *Aen.* 2,348vv., waar Aeneas zijn makers aanspoort tot de eveneens hopeloze strijd tegen de Grieken in het brandende Troje: "iuvenes, fortissima frustra / pectora, si vobis audendi extrema cupido / certa sequi, quae sit rebus fortuna videtis".

¹⁵⁴ Ook Grimal *Entr.* 93 laat zich in die zin uit: Cato is "bien le seul obstacle à la servitude": Pompeius en Caesar "s'entendraient pour confisquer Rome" als hij er niet zou zijn. Cf. ook Adatte 240: "s'apitoyant avec mépris sur le sort de ceux qui ne vont à la mort que pour se donner un maître, il les excite au meurtre du seul champion de la liberté."

¹⁵⁵ Cf. ook Brùère 1964,254 n.13.

rum” Barratt ad 5,273, die een opsomming geeft van plaatsen waar Lucanus *finis* met de genitivus, en waar hij het met de dativus construeert.

“Hesperii” staat hier voor *Italici*, cf. comm. ad 57.

Bij “post me” dient men *mortuum* aan te vullen; cf. voor soortgelijke brachylogieën ook 2,498 “post Rubiconis aquas (*sc. superatas*)”; 3,468 “post volnera (*sc. accepta*)”; 5,473 “post pignora tanta (*sc. sublata*)”; 7,693 “post te (*sc. profugum*)”; 10,8 “post te (*sc. occisum*)” etc.¹⁵⁶

319vv. quin publica signa ducemque / Pompeium sequimur? nec, si fortuna favebit, / hunc quoque totius sibi ius promittere mundi / non bene compertum est: ideo me milite vincat, / ne sibi se vicisse putet: Cato stelt voor zich bij Pompeius aan te sluiten. Omtrent de vrijheidsliefde van Pompeius koestert Cato geen illusies, maar als Pompeius met Cato’s hulp zegeviert, is de overwinning althans niet (uitsluitend) ten bate van Pompeius behaald.

Pompeius is evenzeer op almacht, *ius totius mundi* uit als Caesar; Francken heeft een onhoudbare interpretatie; hij meent dat “non” (322) “nec” in 320 niet opheft, maar weer opneemt (“nondum plane constat Pompeium regnum moliri”). Cf. 9,266vv., waar Cato zijn soldaten ervan beticht slechts naar een tiran op zoek te zijn: na eerst Pompeius gediend te hebben geven ze zich nu over aan Caesar: (274v.: “o famuli turpes, domini post fata prioris / itis ad heredem”); in 9,265 wordt Pompeius met Caesar en Crassus een van de drie *domini* genoemd: “unum fortuna reliquit / iam tribus e dominis.”¹⁵⁷

Over Cato’s bereidheid Pompeius opperbevelhebber te maken spreekt Plut. *Cat. min.* 52,3; *Pomp.* 61.¹⁵⁸

Cato is de eerste die het verband tussen Pompeius en de *publica signa* legt. Pompeius zelf doet dat waar hij zijn soldaten toespreekt in 2,531vv. “o scelerum ultores melioraque signa secuti, / o vere Romana manus, quibus arma senatus / non privata dedit . . .”¹⁵⁹ Maar niet alleen in de onderhavige, innerlijk ten dele tegenstrijdige passage heeft Cato zijn twijfels over de bedoelingen van Pompeius, ook in de boven geciteerde passage uit het negende boek plaatst Cato vraagtekens bij de houding van zijn troepen: 9,257v. “. . . Pompeiana fuisti, / non Romana manus.” Dezelfde tweeslachtigheid vindt

¹⁵⁶ Voorbeelden door Housman ad 5,473 genoemd, door Barratt ad 5,473 overgenomen, Housman wijst op een soortgelijk gebruik van *ante* en citeert ook plaatsen bij andere dichters en prozaschrijvers uit de post-augusteische periode

¹⁵⁷ Cf ook Rutz 1968, 14v “Wir erfahren von der ursprünglich scharfen Gegnerschaft Catos zu Pompeius”, onder verwijzing naar de betreffende plaatsen

¹⁵⁸ Cf Lintott 1968, 202 n 3

¹⁵⁹ Cf Lebek 192

men in de lijkrede op Pompeius die Cato in 9,190-214 houdt; 192vv. “salva / libertate potens et solus plebe parata / privatus servire sibi rectorque senatus, / sed regnantis, erat.”¹⁶⁰ Plutarchus, *Cato minor* 45 vermeldt dat Cato jegens Pompeius een vrijwel even groot wantrouwen koesterde als tegen Caesar zelf.

Een treffende opmerking over Cato's houding tegenover Pompeius vindt men bij Willeumier-Le Bonniec ad 1,128 “*victrix causa deis placuit, sed victa Catoni*”: “on peut même dire que Caton n'approuve sans réserve la cause de Pompée que dans la mesure où c'est celle du vaincu.” Zolang dit laatste niet het geval was, speelde de machtswellust van Pompeius een rol, en verachtte Cato ook Pompeius, cf. 9,19-21 “*ille, ubi pendebant casus dubiumque manebat / quem dominum facerent civilia bella, / oderat et Magnum*”.

In v. 319 wordt het woord *dux* voor het eerst gebruikt na 278, een duidelijke echo; evenals in Brutus' rede heeft het betrekking op Pompeius.¹⁶¹

Bourgerij neemt uit Z de op grond van het metrum onmogelijke lezing *sequemur* op.¹⁶²

Het adverbium *bene* wordt in het epos (Ov. *Met.* uitgezonderd) vermeden, het duidelijkst door Vergilius, Valerius Flaccus en Silius Italicus, minder duidelijk door Lucanus en Statius. *Ideo*, door Lucretius niet minder dan 29 maal gebruikt, komt bij Lucanus slechts hier voor; ook Verg. *Aen.* en Ov. *Met.* gebruiken het ieder slechts één maal.¹⁶³

V. 322v. “*ideo me milite vincat, ne sibi se vicisse putet*” kan men een *terminal sententia* noemen, in de terminologie van Bonner;¹⁶⁴ woordspel met verschillende vormen van “vincere” komt al bij Cicero voor, bv. *Att.* 8,7,2 “malle . . . cum Pompeio vinci quam cum istis vincere”; cf. ook Sall. *Iug.* 42,3 “sed bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere”; Lucanus 4,362 “hoc petimus, victos ne tecum vincere cogas”; 8,237v. “Pompeio vincite, Parthi / vinci Roma volet” en voor dezelfde antithese *victor-victus* 7,122v. “omne malum victi, quod sors feret ultima rerum, / omne nefas victoris erit”

¹⁶⁰ Cf. voor het contrast Brisset 153vv.

¹⁶¹ Cf. Lebek 187 n.31.

¹⁶² Cf. Housman 1927,191.

¹⁶³ Cf. Håkanson 1986,32 en 54.

¹⁶⁴ Bonner 264v. wijst erop dat *sententiae* vaak ter afsluiting gebruikt worden. Van Amerongen 14 ad 5,13v. maakt met Bonner terecht onderscheid tussen twee typen *sententia*. De term wordt enerzijds gebruikt voor “algemeen geldige uitspraken”, anderzijds voor “effectvolle afsluitende wendingen, die in een paar woorden een ontwikkeling weergeven, een persoon karakteriseren of een situatie typeren”; we hebben hier met een voorbeeld van de laatste soort te maken, waarover Quintilianus *inst.* 8,5,15-25 spreekt. Andere voorbeelden bij Lucanus: 1,128; 1,290v.; 2,708; 3,168; 7,645v.; 5,62, cf. ook comm. Van Amerongen aldaar.

en uiteraard 1,128 “*victrix causa deis placuit, sed victa Catoni.*”

323vv. sic fatur, et acres / irarum movit stimulos iuvenisque calorem / excitat in nimios belli civilis amores: de woorden van Cato brengen bij Brutus een (al te groot) enthousiasme om aan de oorlog deel te nemen teweege.

Cf. voor *stimulus* bij Lucanus comm. ad 42; voor de formulering hier Stat. *Theb.* 10,75 “horruit irarum stimulis motaque verendum / turbavit diadema coma”; Verg. *Aen.* 11,452 “arrectae stimulis haud mollibus irae”; *ib.* 11,728 “stimulis haud mollibus inicit iras”.

Cf. voor *calor* in overdrachtelijke zin, op oorlog toegepast Stat. *Ach.* 1,881 “calor Martius”; verbonden met *ira* (dat daar ook “strijdlust” betekent) in 7,103v. “si modo virtutis stimulis iraeque calore / signa petunt.”

Marti¹⁶⁵ ziet in “nimios belli civilis amores” terecht een toespeling op de moord op Caesar (en verbindt hiermee haar opvattingen over de constructie van het epos). Ook Lebek meent dat men zeker aan de Idus van Maart en de volgende fase van de burgeroorlog moet denken; hij verwijst daarbij naar de woorden van de “rasende Matrone” in 1,691, waar deze de moord op Caesar als voorlopig eindstadium van de “impia bella” beschouwt, waarna dan “consurgunt partes iterum.” *Cf.* voor vooruitwijzingen naar de moord op Caesar voorts comm. ad 281vv. In “nimios” klinkt kritiek door; in v. 234 was weliswaar nog sprake van “magnanimi ... Brutus”, maar in dit vers laat Lucanus zich negatiever over Brutus uit;¹⁶⁶ *cf.* ook Sen. *Ben.* 2,20,2.

Ook op de drie plaatsen waar het eerder voorkomt, heeft het *nimum* telkens ernstige gevolgen: 1,71 “nimio ... graves sub pondere lapsus”; 1,87 “nimia cupidine caeci”; 1,160 “opes nimias”.¹⁶⁷

¹⁶⁵ *WdF* 20 n.1; *cf.* ook Lebek 188v.; uitgebreid over *Hinweise auf die Iden des März* Kopp 94vv., die wijst op de passages 5,206-08 “vindicis an gladii facinus poenasque furorum / regnaque ad ultores iterum redeuntia Brutus, / ut peragat fortuna, taces?” en 6,791v., waar de door Erictho tot leven gewekte soldaat over de oude Brutus opmerkt: “solum te, consul depulsis prime tyrannis / Brute, pias inter gaudentem vidimus umbras”.

¹⁶⁶ *Cf.* Grimal 1983,415 over deze passage “Même Brutus, lui aussi *magnanimus*, est mû plus par la passion que par la raison et la “vertu”; Lebek 188 en vooral 189: “In dem *nimu* liegt eine leise, aber unüberhörbare Kritik an Brutus, das heisst doch wohl an seinem realitätsfernen Radikalismus, wie er sich mit etwas anderer Stossrichtung bereits im Schlusspassus der Brutusrede äussert. Bei aller Hochschätzung für den *magnanimus Brutus* (2,234) erkennt Lucan ähnlich wie etwa Seneca *Ben.* 2,20,2 an dem zukünftigen Caesarmörder nicht den negativen Zug der Wirklichkeitsfremdheit”.

¹⁶⁷ *Cf.* Lebek 189 n.34.

326-391. INLEIDING

1. INHOUD

De verzen 326-391 maken deel uit van de episode 234-391; ook hier is Cato de centrale figuur. De zeer “statische”¹⁶⁸ passage valt uiteen in twee gedeelten, vv. 326-380A (terugkeer van Marcia bij Cato) en vv. 380B-391 (eulogie van Cato).

Een overzicht:

Bij het krieken van de dag komt Marcia, wier man Hortensius pas gestorven is, bij Cato (326-328). De voorgeschiedenis wordt verteld: Cato heeft zijn vrouw aan Hortensius afgestaan (329-333A). Na Hortensius’ dood is Marcia in de rouw en zoekt zij toenadering tot Cato (333B-337). Zij releveert ook zelf haar verleden en verzoekt Cato weer met haar te huwen, zodat zij hem in de huidige moeilijke omstandigheden terzijde kan staan (338-349).

Cato stemt toe in haar verzoek en huwt Marcia opnieuw, ondanks de oorlogssituatie (350A); ieder ceremonieel ontbreekt bij de bruiloft (354-371). Cato’s sinds het uitbreken van de burgeroorlog als teken van rouw ongeschoren gelaat heeft een strakke uitdrukking (372-378); Cato onthoudt zich zelfs van gemeenschap met Marcia, die toch zijn wettige vrouw is (378B-380A).

Cato’s matigheid, zijn leven in overeenstemming met de natuur en zijn onbaatzuchtigheid worden geprezen (380B-383); voorbeelden daarvan zijn zijn karige voeding, zijn bescheiden behuizing, zijn sobere kleding en zijn sexuele onthouding (384-388A). Hij leeft als behoeder van recht en eer niet voor zichzelf, maar voor de staat (388B-391).

2. HISTORISCHE ACHTERGROND EN HET OORDEEL VAN TIJDGENOTEN EN LATERN

Voor een goed begrip van deze passage is een korte uiteenzetting over de voorgeschiedenis gewenst. Cato was in 53 gescheiden van zijn tweede vrouw, Marcia. Hortensius had hem namelijk om de hand van zijn (reeds gehuwde) dochter Porcia gevraagd, teneinde kinderen bij haar te krijgen.¹⁶⁹ Cato had

¹⁶⁸ Syndikus 20vv. en 133 noemt de Cato-Marcia passage als voorbeeld van de vele passages waar Lucanus de handeling op de achtergrond plaatst: nog maar net is Marcia verschenen of de handeling wordt alweer stilgezet door de (non-)beschrijving van de bruiloft.

¹⁶⁹ Cf. Plut. *Cat. Min.* 25,5-8 en voor de datering van Hortensius’ merkwaardige voorstel Fehrle 201 n.34; voor de opvatting van de Stoa dat vrouwen bij de wijzen gemeenschappelijk bezit waren cf. Diog. Laërt. 7,131. Hortensius had weliswaar een zoon, maar wilde deze

dit geweigerd; daarop vroeg Hortensius hem hoe het stond met Marcia, die eveneens nog jong was en Cato reeds drie kinderen geschonken had.¹⁷⁰ In dit aanzoek stemden Cato en Marcia's vader Philippus toe, waarna Marcia haar intrek nam bij Hortensius.¹⁷¹ Fehrle meent dat de gang van zaken bij de tijdgenoten ongetwijfeld minder bevreemding gewekt zal hebben dan bij de moderne lezer: scheidingen waren immers aan de orde van de dag.¹⁷² Niettemin kan men uit de weergave bij Plut. *Cat. Min.* 25,5 afleiden dat het hier een allerminst gangbare praktijk betrof: Hortensius zelf geeft immers al toe dat het bizar is de (gehuwde) dochter van Cato te vragen; deze om zijn eigen vrouw vragen is dan wellicht nog veel merkwaardiger.

Tschiedel 1981,96vv. gaat in op het juridische aspect van het tweede huwelijk Cato-Marcia. Hij vermoedt dat het formeel gezien om een voortzetting van de vroegere verbintenis ging, omdat Cato Marcia niet uit de *manus* zou hebben laten gaan.¹⁷³

Veel kritiek op Cato's handelwijze vindt men bij oudchristelijke auteurs, die suggereren dat alle Romeinen er dergelijke praktijken op na hielden. Tertullianus en Salvianus noemen in één adem Socrates en Cato om het twijfelachtige morele gehalte van de heidense wijzen aan te duiden. Cf. Tert. *Apol.* 39,13; Salv. *Gub. Dei.* 7,103 "nec sufficit sapientissimo, ut quidam

---

onterven, cf. Val. Max. 5,9,2; Gelzer 1963,262; Geiger 132. Cf. over de zoon Münzer in *RE* 8,2469 (nr.8).

¹⁷⁰ Cf. over het (eerste) huwelijk van Cato en Marcia Fehrle 60 (aldaar ook de bronnen). De drie kinderen (twee dochters en een zoon) uit dit huwelijk zijn vóór de volwassenheid gestorven; het geslacht van de Porcii Catones stierf uit met de dood van Cato's zoon (uit zijn eerste huwelijk) bij de slag van Philippi. Cf. Plut. *Cat. Min.* 73,5; *id. Brut.* 49,9; Zonar. 10,20; App. *b.c.* 4,135; Vell. 2,71,2.

¹⁷¹ Cf. voor bronnen hierover Fehrle 203 n. 1; Plut. *Cat. Min.* 25,12,52; App. *B.C.* 2,99 (Ussani's opmerking dat in Appianus' versie Marcia bij haar vroegere echtgenoot terugkeert tijdens Hortensius' leven, terwijl Lucanus, evenals Plutarchus, haar terugkeer bij Cato pas na Hortensius' dood laat plaatsvinden, wordt door Pichon 84 terecht gelaakt: Appianus' tekst kan men op beide manieren interpreteren, Lucanus is ondubbelzinnig. Zoals gewoonlijk is Appianus oppervlakkiger; het is onmogelijk uit te maken of hij ontleend heeft aan Lucanus, Livius of een panegyrist van Cato als Cicero of Brutus); Strab. 11,9,1; Quint. *inst. or.* 3,5,11. 10,5,13.

Algemeen wordt aangenomen dat het huwelijk van Hortensius en Marcia kinderloos bleef (bv. door Drumann-Groebe 3,101vv.); cf. echter Geiger 132vv. en Luc. 2,339vv.

¹⁷² Cf. Fehrle *ib.*, die opmerkt: "Das eigentlich Bemerkenswerte an dem Vorgang ist, dass Cato seine Ehe philosophischen Erwägungen zuliebe opferte"; eveneens over het filosofische aspect Gelzer 1963,262: "Von Bibulus die Tochter zurückzufordern, wäre in Cato's Augen ein Wortbruch gewesen; dagegen, wo es sich um ihn selbst handelte, vermochte er sich als Leben und Lehre in Einklang haltender Stoiker den Gründen des Hortensius nicht zu verschliessen"; George 1988,2,340.

¹⁷³ Cf. Plut. *Num.* 25,3 en Tschiedel *l.c.* voor literatuur daaromtrent; Gordon 576 merkt evenwel op: "Cato divorced her, thus destroying his *manus* over her."

aiunt, philosopho (*i.e.* Socrates), docere hoc, nisi ipse fecisset; uxorem enim suam alteri viro tradidit, scilicet sicut etiam Romanus Cato, id est alius Italiae Socrates. Ecce quae sunt et Romanae et Atticae sapientiae exempla: omnes penitus maritos, quantum in ipsis fuit, lenones uxorum suarum esse fecerunt." Cf. voorts Hieron. *adv. Iovian.* 2,7 (335); *ib.* 1,46 (312); August. *fid. et op.* 7,10; *bon. coniug.* 18,21; *contr. Iul. Pelag.* 5,46.¹⁷⁴

Strabo 11,9,515 vergelijkt een en ander met een gebruik van de Meden en beweert daarnaast dat Cato met deze handelwijze teruggreep op een oud-Romeinse zede; dezelfde opvatting wordt verwoord in de *commenta* ad v. 330: "aput veteres mos fuerat ut quisque susceptis quod libitum fuerat liberis propter utilitatem civitatis alii uxorem suam traderet, ut illi filios procrearet."¹⁷⁵

Caesar wreef Cato naar aanleiding van deze *Wiederheirat* winstbejag aan: het zou hem om de erfenis van Hortensius te doen geweest zijn. Plutarchus *Cat. Min.* 52,8 wijst Caesar terecht met een citaat uit Eur. *Her.* 174v., waarbij hij opmerkt dat Cato van winstbejag beschuldigen even absurd is als Herakles van lafheid betichten.¹⁷⁶ Caesars aantijgingen vormden mogelijk een reactie op de onverholen kritiek die Cato op de verbintenis tussen Pompeius en Caesars dochter Iulia had geuit.¹⁷⁷

De geschiedenis werd het thema van *suasoriae*; van de algemene stelling *an uxor ducenda* werd *an Catoni ducenda* gemaakt, waarbij een extra twistpunt was, of Cato juist handelde door Marcia aan Hortensius af te staan.¹⁷⁸

Opmerkelijk is voorts dat niet alleen de figuur van Cato (*cf. infra, passim*), maar ook die van Marcia in de Middeleeuwen exemplarisch werd.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Cf. Fehrle 203 n. 41, die de betreffende passages citeert; Souter 164.

¹⁷⁵ Cf. Plut. *Num.* 25,2; Aug. *De bono coniug.* 15 (= PL 40,385); voor literatuur over deze opvatting Fehrle, *ib.*; zeer uitgebreid Flacelière 298vv. E. Malcovati, *Quaderni di Studi Romani*, "Donne di Roma antica", 1(1945),5 veronderstelt dat de opmerking van Strabo afkomstig is van Stoïcijnen die met een etnografische parallel Cato's gedrag wilden rechtvaardigen. Gordon 576 verwijst nog naar Nepos, *Dion* 6 "nam cum uxorem reduxisset, quae alii fuerat tradita."

¹⁷⁶ Cf. Fehrle 21 en 244 met noot 9, waar Plutarchus' subjectieve stellingname tegen Caesar met objectieve argumenten wordt aangevuld: dat Hortensius Marcia als enige erfgenaar zou hebben aangewezen lijkt onaannemelijk, omdat a) de *Lex Voconia de mulierum hereditatibus* dit niet toeliet, b) Valerius Maximus (5,9,2) meedeelt dat Hortensius zijn zoon ook bedacht had in zijn testament en c) Hortensius in zijn testament nog verschillende andere legaten toekende; *cf.* hiervoor Gelzer 1961,51 n. 37. Cf. verder over de geschiedenis nog Düll 215vv.; Gordon 574-578.

¹⁷⁷ Cf. Gordon 577.

¹⁷⁸ Cf. Quint. *inst. or.* 3,5,11 "an Cato recte Marciam Hortensio tradiderit"; 10,5,13 "Cato Marciam honeste tradiderit Hortensio"; Fehrle 27; Gordon 577.

¹⁷⁹ Cf. Crosland 46, die verwijst naar Chaucers ballade in de *Prologue to the legend of the good women* (Text B), Skeat, *Geoffrey Chaucer, Works*: "Penalopee, and Marcia Catoun, /

3. ALLEGORISCHE INTERPRETATIE VAN DE PASSAGE

Interessant is de allegorische interpretatie die Dante (*Convivio* 4,28,13vv.) geeft van de Cato-Marcia-passage. Met Marcia is volgens Dante *la nobile anima* bedoeld. Hij meent dat de verschillende levensstadia van de ziel in Marcia's persoon verbeeld worden; haar terugkeer bij Cato drukt het streven van de rechtschapen ziel naar God uit. Dante merkt nog op dat geen sterveling beter dan Cato kon dienen om God aan te duiden¹⁸⁰ (*l.c.* 15; de persoon Cato komt ook elders in Dante's werk frequent voor). Ook Marcia's woorden worden door Dante in deze zin geïnterpreteerd (*l.c.* 16-19).¹⁸¹ Dante zinspeelt ook op deze passage in *Purg.* 1,79-90 (waar beschreven wordt dat Marcia in de limbus, aan de andere zijde van de Acheron verblijft en daarom Cato, die zich in het vagevuur bevindt, niet meer kan ontroeren).

make of your wyfhood no comparisoun; / hyde ye your beautes, Isoude and Eleyne," sqq.; Lydgate, *Wourldly Mutabylties*; (cf. E. Kölbing, *Englische Studien*, XXV, p. 289): "Alceste, Dido and fayr Eleyne / and eek the goodly wyves tweyne, / Marcyia and Penelope" sqq.

¹⁸⁰ Dit in navolging van Sen. Rhet. *Contr.* 1, *ezord.*: "et quem tandem antistitem sanctionem invenire sibi divinitas potuit quam Catonem, per quem humano generi non prae-ciperet, sed convicium faceret?"; de goddelijkheid van Cato wordt bij Lucanus het meest onomwonden uitgedrukt in 9, 601vv.: "ecce parens verus patriae, dignissimus aris, / Roma, tuis; per quem numquam iurare pudebit, / et quem, si steteris umquam cervice soluta, / tunc olim factura deum" (Kopp 92 n. 4 wijst er terecht op dat de "godengelijkheid" daar een kritische toespeling is op de keizercultus: "der Hinweis auf die dereinstige Erhebung Catos zum Gott hat hier allein politischen Charakter." Met de toevoeging van *allem* lijkt Kopp me overigens te ver te gaan: het ideaal van de Stoïsche wijze speelt hier wel degelijk een rol). Cf. ook 1,128 "victrix causa deis placuit, sed victa Catoni." De Stoici aarzelden niet hun wijzen op één lijn met God te plaatsen, cf. bv. Sen. *De prov.* 6,6 "hoc est quo deum antededit: ille extra patientiam malorum est, vos supra patientiam"; *Ep.* 9,14 "nihil necesse sapienti est"; cf. nog comm. ad 327 (*sanctus*) en ad 284v.

¹⁸¹ Cf. over Dante's allegorie Crosland 38 ("a most ingenious allegory") en Ahl 1968,155v.: "of course Dante sees the allegory in Christian rather than pagan terms, but he catches the essence of the scene, if not the reference points of the allegory." Ahl vat de scène eveneens op als een allegorie: "the marriage of Cato and Marcia is the marriage between the worn out republic and the ideal which generated it, joined together for the second and final time. And who could be a more appropriate witness than Brutus, the descendant of the consul who drove out the Tarquins, and who himself will avenge the loss of freedom, even though he will not restore it? Cato is the father who will weep over the death of his child, Liberty, and will be reunited to the now fruitless republic which wishes to die with him": een allegorische verklaring die heel wat aannemelijker is dan de interpretatie van Dante. Cato immers vergelijkt ook al in vv. 297vv. de verhouding tussen hem en de republiek met die tussen een vader en zijn overleden kind; niet alleen hij, maar ook Marcia rouwt (de laatste om de gestorven Hortensius), een rouw die symbolisch kan zijn voor het verdriet over de ondergang van de republiek; sterk in de richting van een allegorische betekenis wijst ook de overgang in 386v., waar Cato eerst als vader in de gewone zin van het woord, en daarna als *pater patriae* wordt gezien.

4. CONTRAST TUSSEN CATO-MARCIA EN CAESAR-CLEOPATRA; DE MARCIA-FIGUUR

Het contrast tussen de beschrijving die Lucanus geeft van de hernieuwde samenkomst van Cato en Marcia, en de passage over de ontmoeting van Caesar en Cleopatra in het negende boek, is vaak onderwerp van bespreking geweest.¹⁸² Volgens Zwierlein 58v. is Lucanus' sterk negatief gekleurde weergave van de episode Caesar-Cleopatra op twee motieven terug te voeren: enerzijds zorgt de *aemulatio Vergiliana* ervoor dat Lucanus bepaalde elementen aan het verhaal van Dido en Aeneas ontleent, anderzijds wil Lucanus de "overspelige" relatie tussen Caesar en Cleopatra stellen tegenover het ethisch verantwoorde huwelijk van Cato en Marcia. Adatte 232v. kent deze passage terecht apologetische waarde toe, evenals het voorafgaande betoog, waar Cato's deelname aan de burgeroorlog verdedigd wordt: "il s'agit de justifier le héros aux yeux des philosophes et des moralistes." Lucanus probeert met deze idealiserende beschrijving de critici van Cato's handelwijze de mond te snoeren.¹⁸³

Een voortreffelijke beschouwing wordt door Harich gewijd aan de figuur van Marcia en de manier waarop deze de Cato-beschrijving ondersteunt. Harich keert zich tegen de traditionele opvatting, die Marcia als een groteske

¹⁸² Cf. bv. Marti *WdF* 120v.; Schmidt 141v.; Klien 68vv.; Menz 219; Nehr Korn 229vv.; Viansino 19vv.; Zwierlein 59vv. noemt de contrasterende aspecten van de beide passages: tegenover de rouwende, door de dichter als "sancta" (327) aangeduide Marcia staat Cleopatra, die "non casta" (60) en "mater obscaena" (78) genoemd wordt, en wier verdriet gehuicheld is; Marcia wint Cato door haar woorden voor zich, Cleopatra Caesar door haar uiterlijk; de bruiloft van Cato en Marcia is gespeend van ieder ceremonieel, terwijl Caesar en Cleopatra een schitterend feest vieren; ook het eenvoudige huis van Cato ("atria non ampla", 238) wordt tegenover het prachtige paleis van Cleopatra (10,111) geplaatst; de weelderige dis in Egypte ("non mandante fame", 10,158) contrasteert met de sobere tafelgewoonten van Cato ("huic epulae vicisse famem", 384); terwijl omtrent Caesars uiterlijk wordt medegedeeld dat hij bloemenkransen in zijn haar heeft en zich met geparfumeerde olie besprenkelt (10,164vv.), is Cato met zijn ongeschoren gelaat en ruwe toga een toonbeeld van soberheid (272; 375; 385v.). Caesar beleeft een door Lucanus als schandelijk beschouwde liefdesnacht (10,74v. 106. 360. 367), in tegenstelling tot Cato, cf. 387. Schönberger 1968,69vv. vergelijkt behalve de liefdesscènes tussen Caesar en Cleopatra ook die in 5,722vv. tussen Pompeius en Cornelia met onze passage; de herhaling van het motief maakt de lezer opmerkzaam op overeenkomsten en verschillen. Een andere plaats die Schönberger in dit verband aanwijst (ib. 114), is 3,23 "innupsit tepido paelex Cornelia busto", woorden die Pompeius in een droom door de schim van Julia toegevoegd worden, en 8,104 "Iulia crudelis, placataque paelice caesa"- dit alles in tegenstelling tot Marcia's gedrag.

¹⁸³ Cf. ook Holliday 15.

figuur beschouwt.¹⁸⁴ Reeds de Oude Stoa wees erop dat ook de vrouw *virtus* kan verwerven; dit thema werd in Lucanus' tijd frequent aan de orde gesteld¹⁸⁵ en speelt ook in deze passage een belangrijke rol. De *ratio*, niet het pathos heeft bij Marcia de overhand.

De parallel die Burck 1971,71v. ziet tussen Cato's Marcia en de gelijknamige vrouw van Regulus (Sil. 6,497-511), wordt door Harich 222 n.33 terecht verworpen.

326vv. interea Phoebos gelidas pellente tenebras / pulsatae sonuere fores, quas sancta relicto / Hortensi maerens inrupit Marcia busto: bij het kriecken van de dag stormt Marcia binnen, na gerouwd te hebben aan het graf van Hortensius.

Hortensius was reeds enige maanden tevoren gestorven: Cicero vermeldt zijn dood in een brief die hij ca. 10 augustus 50 op Rhodos schreef (*Att.* 6,6,2). Niettemin vatten alle vertalers, en ook bv. Bruère 1951,222 en Harich 215, *bustum* in 328 op als "brandstapel" of "begravenis"; Marcia zou in die interpretatie onmiddellijk na Hortensius' crematie Cato opgezocht hebben, hetgeen (*cf. supra*) historisch onjuist is. Het probleem verdwijnt wanneer men *bustum* als "graf" opvat: *cf.* daarvoor bv. 5,230v. "*secreta tenebris / litoris Euboici memorando condite busto*".

König¹⁸⁶ noemt in verband met "*Phoebos gelidas pellente tenebras*" de overige plaatsen waar *wel* beide delen van het etmaal in relatie met elkaar genoemd worden, maar waar er maar één beweegt (de zon, die de nacht verdringt): 1,261 "*noctis gelidas lux solverat umbras*"; 7,45 "*vicerat astra iubar*"; 8,778v. "*sed iam percusserat astra / aurorae praemissa dies*"; 9,1006 "*sed prius orta dies nocturnam lampada (= Pharon) textit ...*" Slechts bij één zonsopgang gaat de beweging niet van de zon uit: Lucifer kondigt de dag aan in 10,434v. "*Lucifer a Casia prospexit rupe diemque / misit in Aegyptum ...*" Het betreft daar duidelijk een variant op Verg. *Aen.* 2,801v. "*iamque iugis summae surgebat Lucifer Idae / ducebatque diem ...*" *Cf.* voor de formulering nog Stat. *Theb.* 2,135 "*impulerat caelo gelidas Aurora*

¹⁸⁴ *Cf.* daarvoor bv. Bruère 1951,221, die Nisard 2,139 citeert: "A quel pays, à quel temps appartient cette femme qui vient prier son ancien mari de lui donner de nouveau son nom, par la raison qu'ayant fait tous les enfants qu'elle pouvait faire et n'étant plus bonne à propager l'espèce, elle n'a d'autre ambition que d'inscrire sur sa tombe le nom de Caton?" Terecht stelt Harich 214 n.8 daartegenover: "Die Literaturästhetik und das sogenannte 'gesunde' moralische Empfinden der Wertewelt des 19. Jahrhunderts dürften demzufolge nicht unwesentlich an der Einschätzung der Szene beteiligt sein."

¹⁸⁵ *Cf.* bv. Sen. *Cons. ad Helv.* 16,1; Harich 215 en n.13.

¹⁸⁶ *WdF* 461; *cf.* over het onderwerp ook Housman in *Classical Weekly* 1910,91.

tenebras.”¹⁸⁷

Frequenter zijn bij Lucanus de passages waarin van een tegengestelde beweging (van sterren en zon) sprake is. In deze gevallen zijn de beschrijvingen ook uitgebreider; het mooiste voorbeeld van zo’n “komplexer Vorgang ... bei dem gegensätzliche Pole und Kräfte hervortreten” (König *l.c.*) is de beroemde aanhef van het zevende boek, waar de zon probeert haar opgang uit te stellen door zich sterker dan gewoonlijk te verzetten tegen de draaiing van het hemelgewelf.

In 327v. herkent men het *paraklausithuron*-motief; *cf.* voor andere elegische *topoi* die door Lucanus in een ongewoon verband gebruikt worden bv. 343v. 348v. en *comm. ad loc.*¹⁸⁸

Andere voorbeelden van *interea* om twee episodes te verbinden zijn 2,392. 526; 3,169; 5,237; 9,167. 217.¹⁸⁹

Van de zes keren dat Lucanus het woord *sanctus* gebruikt, betreft het drie maal Cato, éénmaal (hier) diens vrouw, en éénmaal zijn neef en vriend Brutus; *cf.* over Cato 2,372v. “ille nec horrificam sancto dimovit ab ore / caesariem”; 6,311 “nec sancto caruisset vita Catone”; 9,554v. “cui crediderim superos arcana daturus / dicturosque magis, quam sancto, vera, Catoni?”; over Brutus 9,17 “in sancto pectore Bruti.” Niet alleen bij Lucanus is die benaming van Cato geliefd; *cf.* Val. Max. 2,10,8 “(perfecta virtus) ... effecit ut quisquis sanctum et egregium civem significare velit, sub nomine Catonis definiat”; Sen. *De prov.* 2,11 over Cato’s ziel “illam sanctissimam animam”; *Cons. ad Marc.* 22,3 “non fuit sanctior quam Cato (*sc. filius tuus*)”; vooral op die laatste plaats blijkt hoe het woord *sanctus* in de rhetorische terminologie van de Neroniaanse tijd met Cato geassocieerd wordt.

Volgens Augustinus verdient Cato als *exemplum virtutis* de voorkeur boven Juppiter; hij acht het beter “Catonem quam Iovem imitari” (*Epist.* 91,4). Middeleeuwse auteurs als Helinand en Thomas van Perseigne vergelijken Cato allegorisch met de lijdende Christus;¹⁹⁰ *cf.* ook *inl. ad* 326vv.

M.b.t. echtgenotes komt het woord *sanctus* ook in inscripties wel voor, *cf.* bv. *CIL* 11,7898 “sola viro tu sancta tuo dum vita manebat.” “Kuis, deugdzzaam” is in dit verband de betekenis. Haskins geeft het weer als “virtuous” en vergelijkt Verg. *Aen.* 11,158 “sanctissima coniunx”.

¹⁸⁷ *Cf.* Michler 31.

¹⁸⁸ *Cf.* Harich 223; SH 2,1,399.

¹⁸⁹ *Cf.* Eckardt 2 en 45; Syndikus 24-26; Van Amerongen 226.

¹⁹⁰ Helinand, *Sermo* 4, PL 212,517 C, over *Apparuit benignitas dei* en B.C. 9,588v. en 721 voor de duivel als tegenstander; Thomas van Perseigne, *Sermones super Cantica Cant.* 7, PL 206, 491B-C over *ut inhabitet in me virtus Christi* en B.C. 3,614; 9,380v.; 403; *cf.* Von Moos 1976.1,433 n. 35 voor literatuur over deze traditie; *cf.* voorts Brouwers 1989,58vv.; Fugier 252vv.; *comm. ad* 285 en 372.

Q. Hortensius Hortalus (114-50), die in Lucanus' werk slechts hier voorkomt, was naast Cicero de voornaamste redenaar van de republikeinse tijd. Hij vertegenwoordigde de asianistische richting. Hij was ook als dichter en historicus actief; voor de lovende woorden die Cicero aan hem wijdt *cf. bv. Ac. 2,9v. en De or. 3,229* "nihil enim isti adulescenti neque a natura neque a doctrina deesse sentio." Aan zijn huwelijk met Marcia was een eerder huwelijk voorafgegaan; hetzelfde gold voor Cato; *cf. inl. ad 326vv.*

329vv. quondam virgo toris melioris iuncta mariti, / mox ubi conubii pretium mercesque soluta est / tertia iam suboles, alios fecunda penates / impletura datur geminas et sanguine matris / permixtura domos: Marcia, die eens met Cato (hier als *melior maritus* aangeduid) gehuwd was, maar na Cato drie kinderen geschonken te hebben aan Hortensius was afgestaan om hem aan nageslacht te helpen en aldus een band te scheppen tussen het huis van Hortensius en dat van Cato.

Harich 216 wijst op het contrast tussen deze door Marcia bewerkstelligde verbroedering en het wezen van de burgeroorlog.¹⁹¹ Erotiek of affectie spelen m.b.t. de genoemde huwelijken geen rol; *cf. daarvoor ook het Cato-elogium infra, m.n. 387v.*

Tori betekent hier evenals in v. 342 "huwelijksbed"; *cf. ook comm. ad 357. Cf. voor de formulering van 329 nog Stat. Silv. 1,2,189* "iuncta marito" (een in grafinscripties frequent voorkomende uitdrukking).¹⁹²

M.b.t. "conubii pretium mercesque" merken de *Commenta* op: "ut Virgilius: Veneris nec proelia noris", waarmee natuurlijk Verg. *Aen. 4,33* "Veneris ... praemia" bedoeld wordt. *Cf. voor financiële metaforen bij Lucanus comm. ad 60vv.*

Stat. Silv. 4,8,4 "tertia iam suboles" imiteert v. 331A.

De metonymie *penates* gebruikt Lucanus ook in 5,537; 7,346.394; 9,230; 10,453. 479. 483. Barratt ad 5,528 behandelt hetzelfde gebruik van *lares* voor "huishouding".

Implere wordt vaker gebruikt in de betekenis "vullen met mensen": *cf. m.b.t. de onderhavige verzen vooral Stat. Silv. 4,2,26* "ille Penatis implet". Het onderhavige (finale) gebruik van het *participium futuri* bij Lucanus wordt behandeld door Viansino 152.

Permiscere voor het verenigen door middel van huwelijk etc. ook bij Sall. *Iug. 17,7* "quo modo inter se permixti sint"; Plin. *N.H. 12,86* "Aethiopia

¹⁹¹ *Cf. voor het huwelijk en het krijgen van kinderen als stoïsche geboden Harich 216 n.19; 387v. en comm. ad loc.*

¹⁹² *Cf. Michler 21; Hosius 1895, 287 n.2.*

Trogodytis conubio permixta"; Tac. *Ann.* 13.34 "Armenii ... similitudine morum Parthis propiores conubiisque permixti".

333vv. sed postquam condidit urna / supremos cineres, miserando concita voltu, / effusas laniata comas contusaque pectus / verberibus crebris cineresque ingesta sepulchri, / non aliter placitura viro, sic maesta profatur: na de laatste eer bewezen te hebben aan Hortensius komt Marcia haastig tot Cato, met alle kenmerken van een rouwende (slechts zo zal ze Cato behagen), en ze richt het woord tot hem.

De beschrijving van Marcia's rouw is (vergeleken met bv. het misbaar van de *matronae* in 23-42) geserreerd. Terecht merkt Harich 217v. op dat Lucanus ernaar streeft Marcia in dit opzicht *decorum* te verlenen; de tegenstelling met de jammerklachten van Cornelia (9,51vv. 105vv. 171vv.) is opvallend. Marcia houdt het juiste midden, cf. Sen. *Cons. ad Helv.* 16,1 "nam et infinito dolore ... affici stulta indulgentia est, et nullo, inhumana duritia."¹⁹³

Cf. comm. ad 91 voor "cineres(que)" in 334 en 336.

"Concita", "opgewonden" (v. 334), klinkt in dit verband verrassend: men verwacht dit woord eerder bij andere emoties dan die waaraan Marcia hier ten prooi is, woede bijvoorbeeld, als in 9,509v. "sic concitus ira / excussit galeam"; cf. ook 4,668. Lucanus gebruikt van *concitus* meestal de vorm met korte *i*, cf. 4,688; 5,718; 7,677; 9,509. Alleen in 5,597 vindt men de vorm met lange *i*, afgeleid van *concire*.¹⁹⁴

M.b.t. "effusas laniata comas contusaque pectus" ziet Schönberger 1968, 121 een echo in 9,171vv., waar Cornelia voor de laatste keer optreedt: "... ut visa est lacrimis exhausta, solutas / in voltus effusa comas, Cornelia puppe / egrediens..." Schönberger l.c.: "Sie tritt aus dem Schiff, jetzt Marcia ähnlich".

Cf. voor tekenen van rouw als hier beschreven comm. ad 30vv.

Het gebruik van *ingerere* op deze plaats wordt door het *OLD* ten onrechte als "passive with retained accusative" aangeduid; het betreft hier een mediaal gebruik: "na zich (met de as) besmeurd te hebben". Evenmin als Obermeier 30 heb ik er een parallel voor gevonden; Housman (die parafraseert "ingestos habens") vergelijkt Hor. *Sat.* 1,6,74 "suspensi loculos."

Aliter is naast *pariter* het enige adverbium op (*i*)ter dat in poëzie frequent voorkomt.¹⁹⁵

Het participium futuri "placitura" drukt een mogelijkheid uit: "not other-

¹⁹³ Cf. Harich 217 en 221 n.29; inl. ad 326vv. 4.

¹⁹⁴ Cf. Barratt ad 5,597, die ook het gebruik bij Vergilius en anderen belicht.

¹⁹⁵ Cf. Håkanson 1986,37.

wise could she have found favour with Cato" (Duff). Het verwijst naar het voorafgaande ("inculta neglecta et maerens placitura inculto et rigido Catoni", Weise).¹⁹⁶ Voor *placere* als erotische term cf. bv. Ov. *A.A.* 3, 681v. "praecipue si cultus erit speculoque placebit / posse suo tangi credet amore deas." Het ontbreken van iedere erotiek in het door Lucanus beschreven huwelijk wordt door dergelijke parallellen des te duidelijker. Merkwaardig en onjuist is de opvatting van Nehr Korn 231. Volgens haar zou Marcia in wezen hetzelfde nastreven als Cleopatra: de man te behagen. Schmidt merkt terecht op dat het vers duidt op de morele onkreukbaarheid van Cato, niet op de berekening van Marcia.¹⁹⁷

338vv. dum sanguis inerat, dum vis materna, peregi / iussa, Cato, et geminos excepi feta maritos; / visceribus lassis partuque exhausta revertor / iam nulli tradenda viro: Marcia heeft gedaan wat Cato haar opdroeg, en twee mannen kinderen geschonken. Haar lichaam is nu uitgeput door het baren en zij veronderstelt dat zij niet meer aan een derde zal worden uitgeleverd.

De rede van Marcia kan men opvatten als een *suasoria*. Deze eerste verzen dienen als *captatio benevolentiae*.

Cf. voor een echo van "vis materna" Val. Fl. 2,325 "dum vires utero maternaque sufficit aetas".¹⁹⁸

Anders dan Marcia in deze verzen doet, beklaagt Deianira zich in Sen. *H.O.* 385vv. over de verwoestende uitwerking die het moederschap op haar schoonheid heeft gehad, cf. *H.O.* 389 "materque multum rapuit ex illo (*sc. decore*) mihi."¹⁹⁹

De conjectuur van Gronovius - *iusta* (gesteund door Bentley) i.p.v. "iussa" (339) - wordt door Francken terecht verworpen. Naast de door hem aangevoerde contextuele gronden voor afwijzing spreekt ertegen dat de uitdrukking *iussa peragere* veel aannemelijker klinkt dan *iusta peragere*, cf. bv. Liv. 1,32,6 "peragit deinde postulata", Ov. *Met.* 7,502 "Cecropidae Cephalus peragit mandata".

De inhoud van de *iussa*, het huwen met de opeenvolgende echtgenoten, roept als eerste gedachte die aan de vruchtbaarheid van Marcia op. "Feta" kan men hier beter niet met Francken opvatten als "postquam peperit", maar als *fecunda* (met de *commenta*), cf. bv. Stat. *Theb.* 7,179 "male feta

¹⁹⁶ Cf. voor het participiumgebruik comm. ad 35 en Viansino 148.

¹⁹⁷ Schmidt 146 n.8; cf. Harich 217 n.21.

¹⁹⁸ Cf. Steele 1924, 307.

¹⁹⁹ Cf. Thompson 1956, 243.

... mater"; ook de keuze van het woord *excipere* staat misschien met het idee van vruchtbaarheid in verband, cf. bv. Cic. *Sen.* 51 "cum gremio ... semen excepit." Voor *excipere* in erotische zin cf. Ov. *Ep.* 15,284 "excipe me lecto nocte silente tuo"; id. *Met.* 3,284v. "quantusque et qualis ab alta / Iunone excipitur" (over Iuppiter).

Cf. voor *lassus* in de betekenis van "niet meer in staat iets voort te brengen" Plin. *Ep.* 6,21,1 "neque enim quasi lassa et effeta natura nihil iam laudabile parit", waar de term overdrachtelijk gebruikt wordt, voor Plinius' eigen tijdsgewricht.

Cf. voor de formulering van 340A (in een enigszins verwante context) Stat. *Silv.* 5,1,46v. "sed te ceu virginitate iugatum / visceribus totis animaue amplexa fovebat."²⁰⁰

Tradere (341) is in dit verband de gangbare term, cf. bv. Ov. *Met.* 14,335v. "haec ubi nubilibus primum maturuit annis / ... tradita Pico est" en v. 345.

341vv. da foedera prisci / inlibata tori, da tantum nomen inane / conubii; liceat tumulo scripsisse: 'Catonis / Marcia'; nec dubium longo quaeratur in aevo, / mutarim primas expulsa, an tradita, taedas: Marcia verzoekt Cato hun vroegere huwelijk te hernieuwen. Ze wil in de herinnering voortleven als vrouw van Cato en daarmee misverstanden voorkomen: ze is door Cato niet verstoten, maar slechts "uitgeleend".

De woorden "da foedera prisci / inlibata tori" vinden een echo in 378v. "nec foedera prisci / sunt temptata tori"; het feit dat de corresponderende woorden op dezelfde plaats in het vers staan, versterkt het effect nog.²⁰¹ "Foedera inlibata"²⁰² wordt door Weise aangehaald als parallel voor 3,132 "paci ... exhaustae" (*exutae*, conjectuur van Heinsius). Volgens hem is het woord proleptisch op te vatten; met Farnaby en Sulpicius interpreteert hij: "concede coniugium pudicum et absque Venere." *Il libatus* heeft hier echter zijn gewone betekenis "onverzwakt": Marcia wil dat het *foedus* tussen haar

²⁰⁰ Cf. Steele o.c. 309.

²⁰¹ Cf. Schönberger 1968,29, die er op wijst dat Lucanus om ondanks de variatie het *Leitmotiv* uit te laten komen, ritmische middelen aanwendt.

²⁰² Nisard 357vv. merkt op dat algemene woorden als *foedus*, *fides*, *fatum*, *fortuna*, die zich gemakkelijk in het metrum voegen, vaak als stoplap gebruikt worden; hij geeft een fraai overzicht van *fides*, en ook m.b.t. *foedus* meent hij dat het behoort tot de woorden die zijn geworden tot "indeterminés et vagues, de clairs et précis qu'ils étaient dans les auteurs du siècle d'Auguste ... *Foedus*, par exemple, sert à tout les genres d'association possibles: ici, à la paix (4,365); là, à la parenté (9,1048); ailleurs, à l'harmonie du monde, à son organisation, à sa destruction (1,80); ailleurs, au droit des gens (10,471); ailleurs au mariage, etc. ..."

en Cato als voorheen onverkort van kracht is, *cf.* ook het vervolg. *Cf.* voorts Val. Max. 6,1,4 “ut non solum virginitatem illibatam, sed etiam oscula ad virum sincera perferret”.

Uit 352 “foedera sola tamen vanaque carentia pompa / iura placent” kan men opmaken dat aan Marcia’s verzoek voldaan wordt.

In 378v. echter staat *foedera tori* voor de sexuele gemeenschap; met “nec foedera ... sunt temptata tori” geeft de dichter aan dat elke erotiek bij deze verhouding achterwege blijft, *cf.* comm. ad loc. In v. 341 kan men “foedera tori” niet in erotische zin opvatten; het verzoek zou dan uit Marcia’s mond absurd klinken en zou ook in tegenspraak zijn met 342v. “da tantum nomen inane / conubii.” Ook “inlibata” dient zuiver formeel opgevat te worden: een volledige terugkeer naar de wettelijke situatie van voorheen is wat zij wenst. De *Commenta* verbinden “illibata tori” en interpreteren dit als “non polluta”, hetgeen evenwel een betekenis is die niet voorkomt.

Voor *torus* als metafoor voor (huwelijks-)relatie *cf.* bv. Ov. *Met.* 7,91 “promisit torum”; Lucanus heeft een voorkeur voor het woord, *cf.* 329; 351; 3,21; 8,103; 10,76.

“Foedera tori” is misschien onder Ovidiaanse invloed ontstaan, *cf.* 5,766 “hostis ad adventum rumpamus foedera taedae”; 8,399v. “(barbara Venus) polluit innumeris leges et foedera taedae / coniugibus”; Ov. *Her.* 4,17 “non ego nequitia socialia foedera rumpam”; A.A. 3,593v. “postmodo rivalem partitaeque foedera lecti / sentiat”; *foedera lecti* vindt men ook in *Met.* 7,710 en 852.

Lucanus gebruikt de uitdrukking *nomen inane* (met een veel negatievere klank dan hier) ook in 5,389 “nomen inane / imperii”; vergelijkbare woordkeus in 302v. “... tuumque / nomen, Libertas, et inanem prosequar umbram”; 316 “inania iura”; Hor. *Ep.* 1,17,41 “aut virtus nomen inane est”; Ov. *Her.* 10,116; A.A. 1,740; *Tr.* 3,3,50; Tac. *Hist.* 4,14 “... inania legionum nomina ne pavescerent”.²⁰³

Cf. voor 343v. Prop. 4,11,36 “in lapide hoc uni nupta fuisse legar”; *Commenta ad loc.* “ut mausolea nostra tuo nomine decorentur. Catonis ‘uxor’ subaudimus”; voor de elegische topiek (een over de dood reikende liefde) comm. ad 327v.

Meyer 1924,12 noemt een aantal plaatsen waar *longo* en *aevo* in dezelfde positie als in v. 344 voorkomen, bv. Sil. 3,8 “longo revirescet in aevo”; Ov. *Am.* 1,13,37 “longo quia grandior aevo”. *Cf.* *Carm. Epigr. Bûch.* 678,1 “ne dubium longo quaeratur in aevo”. De lezing *ne* (UV) wordt door Housman terecht als “nihilo deterius” aangemerkt.

Cf. voor “expulsa” (345) in een soortgelijke context Cic. *Clu.* 188 “ex-

²⁰³ *Cf.* Hosius 1895,296 ad *Carm. Epigr. Bûcheler* 1,611,5.

pulsam ex matrimonio filiam"; Sen. *H.O.* 431 "sic coniuges expellit Alcides suas".

Voor *tradere* cf. comm. ad 341.

346vv. non me laetorum sociam rebusque secundis / accipis: in curas venio partemque laborum. / da mihi castra sequi. cur tuta in pace relinquer, et sit civili propior Cornelia bello? Ondanks de moeilijke omstandigheden wil Marcia Cato volgen en bijstaan, zoals ook Cornelia Pompeius vergezelt.

De beschrijving van Marcia's houding heeft niet alleen in Lucanus' werk, maar ook elders parallellen.

De topiek van de vrouw die de geliefde in alle situaties wil begeleiden, is in eerste instantie aan de elegische poëzie ontleend, evenals het motief van de rivaliteit tussen de beide vrouwen.²⁰⁴

Voor de overeenkomst tussen Marcia en Cornelia cf. Cornelia's rede in 5,762vv., waar deze ertegen protesteert op Lesbos achtergelaten te worden. Mayer 90 haalt deze verzen aan om te illustreren "that Lucan had some psychological subtlety" (cf. 8,49. 591).²⁰⁵ Belangrijker is de tegenstelling tussen de beide echtgenotes: in tegenstelling tot Cornelia is Marcia bereid haar man onvoorwaardelijk terzijde te staan.²⁰⁶

Voor de *topos* van de vrouw die haar man niet in de steek wil laten, kon Lucanus teruggrijpen op Ovidius' verhaal over Ceyx en Alcyone: Phillips 11 beschouwt (waar hij de overeenkomsten tussen de verhoudingen Ceyx - Alcyone en Pompeius - Cornelia behandelt) ook de onderhavige passage als een echo van Alcyone's verzoek aan Ceyx om hem te mogen vergezellen.²⁰⁷

Cf. voorts Plut. *Brut.* 23,3, waar Brutus de patriottische houding van zijn vrouw Porcia (dochter van Cato) afzet tegen de woorden die Hektor (*Il.* 6,491) tot Andromache richt: deze moet zich aan het weven wijden en het oorlogvoeren aan mannen overlaten. De opstelling van Marcia is met die van Porcia vergelijkbaar: Marcia wil deelhebben aan de zorgen van Cato, zoals Porcia Brutus terzijde staat. Lausberg 1985,1595 wijst erop dat Lucanus door zo'n opmerking over Cato's dochter (het betreft waarschijnlijk een reeds lang voor Plutarchus' tijd bestaande opvatting) ertoe gebracht kan zijn over Cato's vrouw hetzelfde te zeggen; in ieder geval toont de Plutarchus-passage

²⁰⁴ Cf comm ad 327vv

²⁰⁵ Cf in dit verband nog 2,728vv, waar de band tussen Pompeius en Cornelia wordt aangeduid en Cornelia's optreden wordt voorbereid "cum coniuge pulsus / et natis" *sqq* Cf Schonberger 1968,55, Bruère 1951,222

²⁰⁶ Cf Harich 219

²⁰⁷ Cf ook Bruère 1951,222

aan hoe snel men naar Homerus-citaten greep wanneer men de houding van een persoon wilde toelichten.

Burck 1971,71v. wijst op de overeenkomst tussen deze beschrijving en de episode waarin bij Silius Italicus Marcia, de vrouw van Regulus, haar man "mentem furiata dolore" (Sil. 6,514) smeekt haar en haar kinderen mee te nemen naar Carthago, wanneer hij daarheen vrijwillig in gevangenschap terugkeert. Zij hoopt door haar smeekbeden aan de Puniërs hem van de dood te kunnen redden, of is anders bereid met hem te sterven.²⁰⁸

De *Commenta* vergelijken tenslotte voor het thema van de vrouw die loyaal is aan haar ongelukkige echtgenoot Stat. *Th.* 3,705 "nescis pater optime nescis / quantus amor castae misero nupsisse marito".

Overigens doet de formulering "tuta in pace" in dit verband merkwaardig aan: gezien de gevaarlijke situatie in Rome (cf. 1,486-498 en 2,16-42) lijken deze woorden hier niet erg toepasselijk.²⁰⁹

Cf. voor 346v. Ov. *Met.* 11,441 "me quoque tolle simul" (door Alcyone uitgesproken); Val. Fl. 1,763 "me quoque, ait, casus comitem quicumque propinquat, / accipies"; Z en M lezen i.p.v. *comitem* "sociam", waarover Housman terecht opmerkt: "nihil interest".

Cf. voor het gebruik van *dare* + infinitivus in v. 348 (= "toestaan") 1,251.693; 2,348; 5,108; 6,776.813; 7,24; 10,287.410. Dit gebruik komt al voor bij Plautus, Terentius, Cicero en Livius; in proza vindt men het alleen met *bibere*; in poëzie is het gebruik ruimer sinds Lucr. 6,1227.²¹⁰

De uitdrukking *castra sequi* (waarbij *castra* staat voor één van de strijdende partijen in een oorlog) komt nog twee maal bij Lucanus voor: 4,676 "tot castra sequuntur"; 10,407 "nulla fides pietasque viris qui castra sequuntur." Phillips 145 wijst op de invloed van Ovidius in dezen:²¹¹ *Am.* 3,8,26 "et fera castra sequi"; *Met.* 5,128 "Menaleus Perseia castra secutus"; *Pont.* 2,2,11 "Nec nos, Enceladi clementia castra secuti". Dat lijkt ver gezocht, want ook bv. Nepos heeft in *Ca.* 1,2 "castra secutus est C. Claudii Neronis".

V. 348B wordt nagevolgd door Claud. *Ruf.* 2,103 "partibus Italiae tuta sub pace relictis".²¹²

²⁰⁸ Een verschil tussen de beide vrouwen is dat Regulus' Marcia een *privata* blijft (zoals Cornelia bij Lucanus); ze vertegenwoordigt niet de idealen die Cato's Marcia met haar man deelt. Cf. Harich 222 n.33.

²⁰⁹ Terecht wijst Bruère 1951,222 op het literaire karakter van deze woorden.

²¹⁰ Cf. LHS 345; *TLL* 5,1,1688,59vv.

²¹¹ Cf. ook reeds Bruère 1951,232 n.13: "The phrase ... is Ovidian ... It does not occur in Virgil."

²¹² Cf. Bruère 232.

350-371. De beschrijving van wat er op de bruiloft allemaal *niet* te zien is. Van de 22 verzen vormen 350v. de inleiding; 352v. en 371 beschrijven het ceremonieel dat het paar in acht neemt, maar de resterende 17 verzen delen mee wat er niet gebeurde. De structuur doet denken aan 8,729vv., waar opgesomd wordt waaraan het bij de begrafenis van Pompeius allemaal ontbreekt. Dergelijke beschrijvingen zijn bij Lucanus vrij algemeen: in 1,651vv. worden door Nigidius Figulus de hemelverschijnselen beschreven die *niet* waar te nemen zijn; in 5,152vv. gaat het over de tekenen van ἐνθουσιασμός die uitblijven bij priesteres en omgeving. Men zou nog 4,299-302 kunnen noemen, hoewel de ontkenningen daar door het onderwerp (gebrek aan water) opgelegd lijken.

Nowak 133v. vat dergelijke beschrijvingen samen onder de term “Negationsantithese”: een tegenstelling met datgene wat *niet* het geval is, om het beschrevene des te duidelijker te laten uitkomen.²¹³

Cf. voor dit procédé ook Hor. *C.* 4,3,3-9 (beschrijving van de terreinen waarop de dichter *niet* beroemd zal worden); Ov. *Met.* 1,91-99 (euvelen waaraan de *aurea aetas* niet lijdt); het begin van Statius' *Thebais*, waar de Thebaanse sagen waarover *niet* gesproken zal worden, vermeld worden is een voorbeeld van *praeteritio*, een figuur die uiteraard aan de *Negationsantithese* verwant is. Een sterke verwantschap met 350-371 vertoont Sen. *H.O.* 658-667. Daar wordt de opsmuk beschreven waaraan het een vrouw van eenvoudige stand ontbreekt.²¹⁴ Terwijl de uitgebreide allegorische verklaring die Dante in *Convivio* 4,28 geeft een bewijs is van de bewondering die hij voor de Cato-Marcia-passage had, en Marmontel deze zelfs als het mooiste uit de gehele antieke literatuur beschouwde,²¹⁵ is de waardering van deze *unwedding* (Mayer ad 8,729vv.) doorgaans negatief geweest.

Zo beschouwt Marouzeau 259 de beschrijving van de bruiloft als “un exemple extraordinaire de l'abus littéraire qu'on peut faire de la négation.”

Heitland 72 neemt de passage op als voorbeeld van “excess of detail”; Williams 1978,249 merkt op: “The strange account of the marriage (350-380) has often been ridiculed since the ceremony occupies twenty lines, seventeen of which describe what they do not do.” Marouzeau 255v. is één van de felste critici van de passage: “Il est difficile d'aller plus loin dans l'abus inconsidéré d'un procédé. Le poète cède ici à la tyrannie d'une formule et perd par là

²¹³ Cf ook Van Amerongen ad 5,215-218

²¹⁴ Cf Thompson 1956,242v

²¹⁵ *Poétique Française* 1,325 Paris 1763, cf Fischl 86, Cytowska 143 resp 147 noemt twee Poolse auteurs die door deze passage geïnspireerd zijn de bruiloft van Chodkiewicz in *Ladslaw IV* van Twardowski (1600-1661) en dezelfde bruiloft in het derde boek van Krasiński's *Oorlog van Chocim* (1780) Cf Wanke 71 over Corneille's gebruik van een dergelijke techniek

même le bénéfice d'un moyen d'expression"; hij geeft op p. 259 bij wijze van kritiek een lijst met ontkenkend beginnende versregels uit de verzen 50-500 van boek 1. Cf. verder Van Amerongen ad 5,152vv.; Mayer ad 8,729vv.: "in fact, the negative enumeration is one of the commonest devices for filling in a background of foil material. But Lucan can let it go out of hand, as in the long unwedding of Cato and Marcia." Bramble daarentegen (*CHLL* 544v.) merkt op dat Lucanus op zijn best is als hij een bepaald patroon kan volgen, "adapting, reversing, or negating it"; ook Johnson 43 laat zich positief uit over de bruiloft, "wittily described in terms of what it was not like". Hij brengt deze manier van beschrijven in verband met de negatieve *Weltanschauung* van de Neronianen: "Quantum inane" (Persius 1,1).

Uit deze passage kan men zich door alle ontkenningen een goed beeld vormen van de gang van zaken bij een Romeinse bruiloft.²¹⁶ Misschien heeft aan Lucanus' beschrijving een bepaalde bruiloft ten grondslag gelegen;²¹⁷ de historische waarde m.b.t. de gang van zaken bij de *Wiederheirat* van Cato en Marcia is uiteraard nihil.²¹⁸ De functie van de "beschrijving" is apologetisch: wat Lucanus hier wil weergeven is Cato's zelfdiscipline en ascetisme.²¹⁹

350vv. hae flexere virum voces, et tempora quamquam / sint aliena toris, iam fato in bella vocante, / foedera sola tamen vanaque carentia pompa / iura placent sacrisque deos admittere testes: Cato stemt in met het verzoek van Marcia en huwt haar, ondanks de oorlogsomstandigheden, in een sobere plechtigheid opnieuw.

Het contrast met de Caesar-Cleopatra passage in het tiende boek wordt

²¹⁶ Cf Pichon 11

²¹⁷ Schonberger 1968,85v denkt aan de bruiloft van Nero en Poppaea Sabina, op grond van de beschrijving van

a) het bed (356v), die overeenkomsten vertoont met wat in 10,122v over Cleopatra's (aanlig)bed verteld wordt, cf comm ad 356v,

b) de "turrita corona" (358), een kroon zoals wellicht de vrouw van de keizer droeg, zoals ook Rome verschijnt (cf 1,188) (m 1 beter niet als een dergelijke kroon op te vatten, cf comm ad 358),

c) van de met edelstenen ingelegde bruidsgordel (362), waarvan nergens anders melding gemaakt wordt (cf Blumner 273)

Ook Tac *Ann* 13,13,5 vermeldt zeer rijke opschik bij vrouwen van de keizers. Informatie uit de *acta diurna* kan tot verder begrip van Lucanus' allusie bijdragen

²¹⁸ Cf Williams 1978,249

²¹⁹ Cf Williams *ib*, de afkeer die Lucanus heeft van luxe en decadentie, formuleert hij ook op vele plaatsen "positief", cf bv 1,160-182, 3,118vv, 4,96 373 816, 9,706 en vooral de Caesar-Cleopatra-scène, die de tegenhanger is van deze passage 10,110-126 155-168 Cf comm ad 238 en Viansino 19vv, die terecht Sallustius' invloed op Lucanus in dezen vermeldt Cf ook Bastet *WdF passim*

door Lucanus tot in detail uitgewerkt: in tegenstelling tot Marcia in v. 350A heeft Cleopatra in 10,104 niet genoeg aan verbale middelen: "nequiquam duras temptasset Caesaris aures".²²⁰ Een overeenkomst tussen de beide passages is de schildering van de moeilijke omstandigheden: cf. 10,72 "et in media rabie medioque furore" met 350B-351.²²¹

Alienus heeft hier de betekenis "ongeschikt"; zo ook, eveneens gevolgd door de dativus, bij Liv. 42,43,3 "cum ... suo maxime tempore atque alieno hostibus incipere bellum posset"; voor "toris" cf. comm. ad 342.

Cf. voor het gepersonifieerde *fatum* comm. ad v. 68; de mens gaat oorlog en dood in als het *fatum* dat beschikt, cf. bv. 7,129v. "multorum pallor in ore / mortis venturae faciesque simillima fato."²²²

Foedera is een geliefd woord bij Lucanus, cf. comm. ad 341.

"Deos" (353) als tegenstelling met *homines*, zoals de *Commenta* en de *adnotationes* opmerken; cf. 370 "pignora nulla domus, nulli coiere propinqui." De *Commenta* verwijzen voor "testis" naar Verg. *Aen.* 4,167 "consciis aether"; voor het woord in dit verband cf. bv. Apul. *Met.* 6,9 "nuptiae ... sine testibus ... factae legitimae non possunt videri".

354v. festa coronato non pendent limine sarta / infulaque in geminos discurrit candida postes: de gebruikelijke slingers, *coronae* en witte wollen banden aan de deurposten ontbreken.

Sertum komt vrijwel uitsluitend als pluralis voor, cf. Bednara *ALL* 14 (1906). 548. De singularis vindt men bv. bij Auson. 24,2,88 (Schenkl p.124).²²³ Cf. voor de inhoud Juv. 6,51v. "necte coronam / postibus et densos per limina tende corymbos".

De ontkenning uit v. 354 geldt ook voor de volgende vijf verzen; cf. voor dit verschijnsel 1,76v. "tellus extendere nolet / excutietque fretum"; 8,378 "non aries illis, non ulla est machina belli, / aut fossas implere valent, Parthoque sequenti / murus erit quodcumque potest obstare sagittae";²²⁴ 2,39v.; 9,589v.

De *adnotationes* geven twee toelichtingen, waarvan de meest gedetailleerde behelst dat meisjes, wanneer ze op de bruiloftsdag aankwamen bij het huis van de bruidegom, de deurposten alvorens naar binnen te gaan met wollen handen bekleedden en met olie inwreven, "unde uxores dictae quasi unxores"; voor die laatste woordspeling cf. Serv. ad Verg. *Aen.* 4,458 "ii ta-

²²⁰ Cf. Schmidt 172.

²²¹ Cf. *id.* 127.

²²² Cf. voor het thema en voor meer voorbeelden Schotes 115.

²²³ Cf. Van Amerongen ad 5,170.

²²⁴ Cf. Mayer 131v. ad 8,378; *TLL* 2,1568, 4-11.

men, qui de nuptiis scripsisse dicuntur, tradunt, cum nova nupta in domum mariti ducitur, solere postes unguine lupino oblini, quod huius ferae et unguen et membra multis rebus remedio sunt." Cf. voorts de verklaring van de *Commenta ad loc.*: "olim observabatur ut sponsi foribus infula dependeret, ut venienti uxori domus sacrosancta videretur".

Over "discurrit" merkt Haskins op "i.e. across the doorway from one post to the other"; men dient zich voor te stellen dat de aan de *infula* bevestigde *vittae* elk over een post heen hingen, cf. Serv. ad *Aen.* 10,537v.: "infula, fascia in modum diadematis a qua vittae ab utraque parte dependent" *sqg.*

De kleuraanduiding *candidus* (355), "helder, stralend wit", is zeldzaam bij Lucanus: in 5,144 komt het woord voor in dezelfde context als hier, en in 10,141 m.b.t. de boezem van Cleopatra. Vergilius gebruikt het woord zeer frequent.²²⁵ Terwijl Lucanus doorgaans niet veel kleuren vermeldt, worden er hier in een beschrijving van 21 verzen vier genoemd: "candida" in v. 355, "lutea" in v. 361, "purpura" in v. 367 en "canos" in v. 375.²²⁶

356v. legitimaque faces, gradibusque adclinis eburnis / stat torus et picto vestes discriminat auro: ook de gebruikelijke bruiloftsfakkels ontbreken, evenals een op ivooren treden rustend, met een goudbrokaten spreid bedekt huwelijksbed.

Cf. voor het gebruik van fakkels (gemaakt van hagedoornhout) in dit verband bv. Catull. 61, 77, 94, 114; Sen. *Med.* 67 "facibus legitimis".²²⁷

Schönberger 1968,85v. vergelijkt met deze passage de beschrijving van Cleopatra's paleis, bv. 10,122. "fulget gemma toris"; maar een verschil is dat de *torus* hier een *torus genialis*, een huwelijksbed is; cf. comm. ad 342 en voor de versiering daarvan met ivoor cf. Catull. 64,47vv. "pulvinar vero divae geniale locatur / sedibus in mediis, Indo quod dente politum / tincta tegit roseo conchyli purpura fuco." *Adclinis* (door de handschriften overgeleverd, maar *adclivis* / *adclivus*, waarvoor Cortius een lans breekt, lijkt minstens even goed) betekent doorgaans "leunend tegen" cf. bv. Val. Fl. 2,92; hier staat het voor "rustend op". "Eburneis" betekent hier waarschijnlijk "met ivoor versierd", cf. *adnotationes ad loc.* "et non ornatis ex ebore".

²²⁵ Cf. Paterni 1987,110

²²⁶ Cf. Tucker 1970,58, die - uiteraard ten onrechte - ook "flammea" in v. 361 als kleur noemt "Lucan has written an epic which is only intermittently colorful", de "overwhelming display of color" die bij Lucanus af en toe optreedt is een barok kenmerk van zijn epos Tucker constateert weinig verrassend dat rood en zwart van alle kleuren het meest voorkomen

²²⁷ Ramminger 255vv onderzoekt de herkomst van de Varro-citaten in de *adnotationes* ad vv. 356,359 en 371

Het subject van "discriminat" in v. 357 is "torus"; het bed is de *agens* waaraan wordt toegeschreven wat gebeurt met de goudbrokaten spreid die erop ligt. Het betreft hier een personificatie die verwant is met *hypallage*; cf. voor een dergelijke formulering Claud. *In consul. Prob. et Olybr.* 89 "nodus qui sublevat ensem album puniceo pectus discriminat ostro." Een soortgelijke figuur is te vinden in 5,392 "fingit sollemnia Campus", waar de *Campus* gepersonifieerd wordt en naar het lijkt de handeling van de magistraat verricht.²²⁸

Cf. voor goudbrokaat Juv. 6,482 "latum pictae vestis considerat aurum." Bij Juvenalis gaat het om een *vestis auro clavata*, een kleed waarop een brede gouden streep (*clavus*, *patagium*) genaaid was. Cf. *schol. ad Juv.*: "auroclavas vestes miratur". Lucanus spreekt 23 keer over *aurum*, waarvan 21 keer in negatieve zin, hetgeen gezien zijn Stoïsche afkeer van weelde natuurlijk niet verwonderlijk is.²²⁹

358v. turritaque premens frontem matrona corona / translata vitat contingere limina planta: ook het verschijnsel van de van een torenhoog kapsel voorziene *matrona* die angstvallig vermijdt de drempel te beroeren, ontbreekt.

Waarschijnlijk beschouwt het *OLD turrita corona* op deze plaats terecht als een "lofty coiffure." Cf. voor beschrijvingen van dergelijke kapsels in dit soort termen Juv. 6,502vv. "tot premit ordinibus, tot adhuc compagibus altum / aedificat caput: Andromachen a fronte videbis, / post minor est, credas aliam"; Stat. *Silv.* 1,2,113v. "celsae procul aspice frontis honorem / suggestumque comae." Door christelijke auteurs als Tertullianus, Prudentius en Hiëronymus werden dergelijke kapsels bekritiseerd, cf. bv. Hiëron. *Ep.* 130 *ad Demetriad.* 7 "onerare crinem et alienis capillis turritum verticem struere"; Prudent. *Psych.* 183 "turritum tortis caput accumularat in altum crinibus."

Cf. voor dezelfde formulering met een geheel andere inhoud Sil. 13,366 "tempora murali cinctus turrita corona." Daar betreft het de *corona muralis*, versierd met belegeringstorens, gegeven aan de soldaat die het eerst de muren van een belegerde stad wist te beklimmen.²³⁰

De "matrona" die vermijdt de drempel te beroeren is uiteraard de bruid zelf, niet de *matrona pronuba*;²³¹ cf. de definitie van Gellius 18,6,8 "ma-

²²⁸ Cf. Haskins en Barratt *ad loc.*

²²⁹ Cf. Tucker 1974, 10v.

²³⁰ Meyer 1924, 82.

²³¹ Bourgéry ("jeune mariée"), Ehlers ("Neuvermählte") en Luck ("Braut") vatten "matrona" hier op als de bruid; Duff ("the matron" *sqq.*) lijkt voor de *matrona pronuba* te

tronam dictam esse proprie, quae in matrimonio cum viro convenisset.”

Homoiteleuton als in 358 “matrona corona” vindt men ook in 4,129 “vita petita”; 9,303 “natura figuram”; 370 “melioris in oris”; minder opvallend is 387 “maximus usus”.²³²

Cf. voor het hier beschreven gebruik Plaut. *Cas.* 815 “sensim super attolle limen, pedes, nova nupta”; Catull. 61,159vv. “transfer omine cum bono / limen aureolos pedes, / rasilem subi forem”; wanneer de bruid haar nieuwe huis binnenging, zou struikelen over de drempel een slecht voorteken zijn. Een andere verklaring, gebaseerd op een onjuiste interpretatie van de tekst, geven de *adnotationes*: de drempel zou aan Vesta gewijd zijn en aanraking zou om die reden door een bruid die de kuisheid geschonden had, vermeden worden: “Vesta erat dea castitatis; quam castitatem quaecumque violasset, non audebat in ingressu ad virum limen tangere domus, quoniam sacratum erat Vestae; et ideo poeta de ista loquens dixit ‘non vitat contingere limina planta’, quod nolebat violare castitatem”: Marcia is *casta* en mag de drempel dus wél aanraken!

Ook de *Commenta* leggen een verband met Vesta; daarnaast wordt aldaar in een tweede scholion het gebruik geassocieerd met Romulus en de Sabijnse maagden: “hoc secundum Romuli morem, ut regiam velut raptae videantur ingressae.” Cf. voor die opvatting ook Plut. *Q.R.* 29 en Optatus bij Marquardt 53.

Limina als poëtische pluralis komt voor het eerst voor bij Lucil. 228 W., cf. Bednara in *A.L.L.* 14 (1906),558.

Servius citeert dit vers *ad Verg. Aen.* 2,449 en put ook elders graag uit deze passage.²³³

360v. non timidum nuptae leviter tectura pudorem / lutea demissos velarunt flammea voltus: men ziet geen saffraangele sluier om de neergeslagen blik van de bruid te verhullen.

“Leviter” wordt door Haskins terecht verklaard als “slightly, referring to its transparent texture”. Het woord komt bij Lucanus allleen hier voor.²³⁴

kiezen, evenals Francken, die een onmogelijke “parafrase” van de passage geeft: “translata planta nuptae vitat ipsa pronuba contingere suo pede limina.” Cf. reeds Grotius: “et matrona accipiendum, non de pronuba, sed de ipsa nova nupta.”

²³² Cf. Housman ad 4,129 en Håkanson 1982,110, die andere dichters na Ovidius “very cautious in admitting homoiteleuton” noemt.

²³³ Cf. comm. ad 368 en 371; cf. Vinchesi 1979,12v. meer algemeen voor Servius’ Lucanus-receptie.

²³⁴ Cf. Håkanson 1986,52 voor het gebruik van het woord in epiek: Vergilius gebruikt het niet, Ov. *Met.* en lateren (Silius Italicus, Statius) wel.

Participiumgebruik als in “tectura” wordt besproken door Viansino 153v., die opmerkt dat het participium vaak dient om een hoedanigheid van het subject aan te geven. Vergelijkbare gevallen die hij noemt zijn 4,276. 680; 6,440. 761; 7,814; 8,865; 9,708.

Demissus betekent hier “bescheiden neergeslagen”; cf. Verg. *Aen.* 1,561 “vultum demissa”. De “lutea flamma” (hier voor het eerst als poëtische pluralis?), een woord dat niet verwant is met *flare* zoals de *adnotationes* en *Commenta* als mogelijkheid geven, maar met *flamma*, is de traditionele vuurrode sluier die de bruid tijdens de bruiloft droeg; cf. Catull. 61,8 “flammeum cape laetus”. Over een gele *flammeum* wordt gesproken in Verg. *Ciris* 317 “ut tibi corycio glomerarem flamma luto”.²³⁵

362vv. balteus aut fluxos gemmis astrinxit amictus, / colla monile decens, umerisque haerentia primis / suppara nudatos cingunt angusta lacertos: ook van een met edelstenen bezette riem, een halsketting en een sierlijk manteltje voor de bruid is geen sprake.

Hoewel de *Commenta* “balteus” opvatten als “zona matronalis”, lijkt het aannemelijk dat bedoeld wordt op de gordel die ongetrouwde meisjes droegen, en waarvan verwijdering verlies van maagdelijkheid symboliseerde, cf. Catull. 2,13 “zonam solvit diu ligatam.” Van edelstenen die gebruikt worden om gewaden op te binden, is sprake in 3,239 “fluxa coloratis astringunt carbasa gemmis”; de *fluxi amictus*, losse gewaden, zijn een symbool van verwijftheid, cf. 8,367v.

Uiteraard dient men bij v. 363A *circuit* aan te vullen, af te leiden uit “astrinxit” in v. 362 (cf. Shackleton Bailey *ad loc.*).

Cf. comm. ad v. 82 voor de poëtische pluralis “colla”.

“Umeris ... primis” betekent uiteraard niet “paulum supra mamillas” zoals Francken meent, maar “the extremity of the shoulders, almost on the upper part of the arm” (Haskins). Een *supparus* (als *neutrum plurale* komt het woord slechts hier voor) is waarschijnlijk een elegant schoudermanteltje.

Cf. voor *haerere* i.v.m. (militaire) kleding Tac. *Ann.* 2,14 “haerentia corpori tegmina”.

365v. sicut erat, maesti servat lugubria cultus, / quoque modo natos, hoc est amplexa maritum / obsita funerea celatur purpura lana: Marcia trouwt in de rouwkleding die ze reeds droeg; ze omhelst haar man zoals ze haar kinderen placht te omhelzen; haar purperen zoom is bedekt

²³⁵ Cf. Ganzenmüller 650.

door zwarte wol.

De rouw die Marcia (gedurende 10 maanden, *cf.* Ov. *Fast.* 1,35; Plut. *Numa* 12) in acht neemt, geldt haar overleden vorige echtgenoot,²³⁶ Hortensius; Grimal²³⁷ gebruikt de opmerking als argument voor zijn stelling dat Lucanus zeer nauwkeurig met zijn bronnen omgaat. Hortensius was immers in juni van het voorgaande jaar gestorven, *cf.* Cic. *Fam.* 8,13,2; *Att.* 6,6,2, en het was de weduwe gedurende deze periode niet toegestaan een nieuw huwelijk aan te gaan; kwam er toch een huwelijk tot stand, dan was dat weliswaar niet ongeldig, maar wel werd de vrouw door *infamia* getroffen. Over een dergelijk gevolg voor Marcia berichten de bronnen niet, hoewel deze bruiloft hoogstwaarschijnlijk in januari 49,²³⁸ binnen de termijn van tien maanden, plaatsvond. Denkbaar is dat het achterwege blijven van feestgedruis, de manier waarop Marcia haar hervonden man tegemoet trad (*cf.* v. 366) en het feit dat ze opnieuw met dezelfde man huwde een beschuldiging van *infamia* voorkomen hebben.²³⁹

Cf. voor de pluralis "lugubria" voor rouwkleren Ov. *Tr.* 4,2,73 "illa dies veniet, mea qua lugubria ponam"; *Prop.* 4,11,97; Sen. *Cons. ad Helv.* 16,2; *H. F.* 626.

Marcia's houding tegenover haar man is geheel in overeenstemming met Cato's in 387v. (en *passim* in deze passage) verwoorde houding tegenover het erotische; "simplici affectu et pudico", zoals de *Commenta* opmerken. Ze omhelst haar man zoals ze haar kinderen zou omhelzen.²⁴⁰ Hudson-Williams 455 bekritiseert terecht de vertalingen van Duff ("embraced her husband just as she did her sons") en Ehlers, die het vers hetzelfde opvat; deze *nati* zijn evenmin als andere verwanten (*cf.* v. 370) aanwezig, en kunnen dus niet door Marcia omhelsd worden. Hudson-Williams meent dat het evenmin toegestaan is een *potentialis* aan te vullen zoals Graves blijkens zijn vertaling doet: "as she would have embraced a son"; hij meent dat er een algemeen subject aangevuld moet worden, zoals Bourgery-Ponchont in hun vertaling blijkbaar doen: "comme on embrasse des enfants"; omdat de overgeleverde tekst deze vertaling niet toelaat, vermoedt hij dat voor "natos" *mater* is weggefallen en dat "hoc est" aangevuld is; het vers zou oorspronkelijk ge-

²³⁶ *Cf.* voor dergelijke rouw Kübler, *s.v. luctus*, *R.E.* 13,1703.

²³⁷ *Entr.* 95.

²³⁸ *Cf.* voor de chronologie Grimal *l.c.* 94.

²³⁹ Zo ook Grimal, die het sobere karakter van de verbintenis eveneens in verband brengt met de nog niet afgelopen periode van rouw; ook het fysieke aspect blijft volgens hem achterwege omdat het "délai de viduité n'a pas expiré"; dat laatste lijkt evenwel (voorzover het historisch is) eerder met Cato's en Marcia's opvattingen inzake erotiek te maken te hebben, *cf.* 387v. "venerisque hic maximus usus / progenies".

²⁴⁰ *Cf.* König 129 en n.1, die terecht opmerkt: "Die einzige Liebesumarmung der Pharsalia ist bezeichnenderweise keinel!"

luid hebben: “quoque modo mater natos, hoc est amplexa maritum.” Hoewel Hudson-Williams’ oplossing zeer spitsvondig is, lijkt het toch ook niet onmogelijk bij v. 366A een aanvulling als *amplecti solebat* te denken.

De *Commenta* vatten de opmerkingen over rouwkleding op als een historische verwijzing: Lucanus zou hier refereren aan de afkondiging van de priesters na de slag bij Cannae, dat purperen kleding binnenstebuiten gekleerd moest worden om het tekort aan rouwkleding te ondervangen. Dat de dichter hierop doelt, lijkt evenwel vergezocht.²⁴¹

Burman plaatst v. 367 vóór v. 365;²⁴² Cortius (en met hem Hudson-Williams *l.c.*) pleit ervoor v. 366 en v. 367 om te zetten, hetgeen inderdaad niet onlogisch is, daar de verzen 365 en 367 de kleding van Marcia tot onderwerp hebben. In dit licht moet de merkwaardige lezing van P, *non hic* (*hic* in ras.) i.p.v. “obsita” gezien worden: waarschijnlijk is hier sprake van een overblijfsel van een glosse als “versus non hic aptus”.²⁴³ Bentley wil v. 367 schrappen.

368v. non soliti lusere sales, nec more Sabino / excepit tristis convicia festa maritus: de gebruikelijke platvloerse liederen en tot de bruidegom gerichte schimpscheuten ontbreken.

Met “sales” worden veeleer “grappen” bedoeld (de *versus Fescennini*, die bij een bruiloft tot de bruidegom gericht werden, spotverzen van landelijke oorsprong, die vooral bij bruiloften geïmproviseerd ten gehore gebracht werden, cf. Fest. 85v. M.; Sen. Rhet. Contr. 7,6,12; Sen. Med. 113v.²⁴⁴ “festa dicax fundat convicia Fescenninus, / solvat turba iocos”; Catull. 61,119v. “ne diu taceat procax / Fescennina iocatio”); zo ook dient men “convicia festa” op te vatten. De *adnotationes* interpreteren “sales” als *saltatores*; cf. evenwel voor de personificatie van *sales* Stat. Silv. 1,6,6v. “et ridens Iocus et Sales protervi / adsint.” Overigens hoeft er hier niet per se sprake te zijn van personificatie. V. 368A wordt geciteerd door Servius *ad Aen.* 1,35.²⁴⁵

Cf. voor *ludere* in dit verband ook Sen. Med. 107 “concesso, iuvenes, ludite iurgio”; Catull. 61,225 “lusimus satis”.

²⁴¹ *Commenta ad loc.*: “Nam cum Cannensi pugna Romani essent graviter caesi et lugenti Romae pulla vestis deesset, sacerdotes iusserunt purpuram vestium mutari, ut latitudo eius in angustius suta constringeretur intrinsecus”.

²⁴² Het bezwaar dat Francken hiertegen aanvoert, nl. dat de ontkenning voortgezet wordt tot v. 364, is onzinnig; de beschrijving van Marcia’s uiterlijk zou evengoed met (het vóór v. 365 geplaatste) v. 367 kunnen beginnen als met v. 365.

²⁴³ Cf. Hudson-Williams *l.c.*

²⁴⁴ Hosius 1892.2,349.

²⁴⁵ Cf. Vinchesi 1979,13, n.34 en comm. ad vv. 359 en 371.

De "tristis maritus" is hier uiteraard Cato.

"Exceptit" betekent hier waarschijnlijk niet "'took up', *i.e.* 'joined in'" (Haskins), maar "ving op", zoals in 5,47v. "laeto nomen clamore senatus / excipit".

Stat. *Theb.* 6,924 "certamina festa" (op dezelfde plaats in het vers) is wellicht een echo van v. 369.²⁴⁶

370v. pignora nulla domus, nulli coiere propinqui: / iunguntur taciti contentique auspice Bruto: kinderen noch andere verwanten zijn aanwezig; de enige getuige is Brutus.

In v. 370 lezen alle *mss.* *domus*, de *Commenta in ras.*; *cf.* voor een vergelijkbare verbinding van *pignus* met een genitivus bv. Stat. 4,5,41 "pignora curiae"; Shackleton Bailey's coniectuur *domum* lijkt mij allerm minst noodzakelijk.

Pignora als *abstractum pro concreto* voor "verwanten" komt reeds voor bij Ovidius, bv. *Met.* 3,134 "tot natus natosque et pignora cara nepotes".²⁴⁷

Cf. voor v. 371 Sen. *Tro.* 861vv. "quicumque hymen ... gemitus habet / est auspice Helena dignus";²⁴⁸ Claud. *In Ruf.* 1,83v. "hac auspice taedae / ... natae iunxere Thyesten".²⁴⁹ Het vers wordt ook nog aangehaald door Serv. *ad Aen.* 1,346;²⁵⁰ vooral opmerkelijk is een adaptatie in de *Heptateuchos* van Cyprianus Gallus, *Gen.* 784: "iunguntur taciti dominoque auctore laetantur".²⁵¹

Ook nadat de oorspronkelijke functie van het waarnemen der voortekenen verdwenen was, trad er een *auspex* op bij de voltrekking van een huwelijk, *cf.* Cic. *Div.* 1,28 "nihil fere quondam maioris rei nisi auspicato ne privatim quidem gerebatur: quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui re ommissa nomen tantum tenent"; Juv. 10,336 "veniet cum signatoribus auspex".

De *Commenta* geven een historische verklaring voor dit verschijnsel: "auspicato enim filias rapuit Sabinorum (*sc. Romulus*)".

²⁴⁶ *Cf.* Steele 1924,310.

²⁴⁷ *Cf.* Obermeier 9.

²⁴⁸ Pichon 244 beschouwt deze overeenkomst als niet significant en meent dat tussen Seneca's drama en het *Bellum Civile* geen directe relatie bestaat.

²⁴⁹ *Cf.* Bruère 1964,226, die terecht betwijfelt of hier van navolging sprake is; wel wijst hij er nog op dat deze hele Lucanus-episode bij Claudianus zeer geliefd is en dat vooral het "eerie" karakter ervan hem tot navolging heeft gebracht.

²⁵⁰ *Cf.* Vinchesi 1979,12 en *comm.* ad vv. 359 en 368.

²⁵¹ *Cf.* Vinchesi 1979,33v., die opmerkt dat door deze Lucanus-ontlening toe te passen in de beschrijving van de bruiloft van Isaäk en Rebecca morele *severitas* geïmpliceerd wordt en dat Ciprianus daarnaast stilistische waardigheid aan de bijbelse episode probeert te geven.

372v. ille nec horrificam sancto dimovit ab ore / caesariem duroque admisit gaudia vultu: Cato schoor noch knipte zich; bovendien handhaafde hij een ernstige blik.

Met deze verzen begint de beschrijving van Cato, die in 380 overgaat in een meer algemene eulogie.

Cf. voor adiectiva die eindigen op *-ficus* bij Lucanus: 5,111 *tabificus*; 5,128 *terrificus*; 7,2 *luctificus*; 9,901 *letificus*.²⁵² *Horrificus* heeft alleen op deze plaats (*cf.* *TLL* 6,3,2996,39v.) niet de gewone betekenis “verschrikkelijk”, maar “ruig”, “intonsam” (*Commenta*). Niettemin is het niet uitgesloten dat hier ook de gebruikelijke betekenis meeklinkt. Dat Cato haarverzorging in deze periode achterwege liet is “ein auch sonst gut bezeugtes Detail”,²⁵³ *cf.* Plut. *Cat. Min.* 53 en comm. ad 376. *Cf.* comm. ad 28vv. voor slechte uiterlijke verzorging als teken van rouw.

Cf. voor het gebruik van de woorden *sacer* en *sanctus* m.b.t. Cato en diens verwanten comm. ad 285 en 328.

Cf. voor het gebruik van *admittere* in v. 373 Sen. *Tro.* 588 “animosa nullos mater admittit metus”;²⁵⁴ Suet. *Aug.* 66,1 “amicitias neque facile admisit”; *TLL* 1,752,53vv.

374vv. ut primum tolli feralia viderat arma, / intonsos rigidam in frontem descendere canos / passus erat maestamque genis incrementum barbam: geknipt en geschoren was Cato al vanaf het begin van de burgeroorlog niet meer.

V. 374 brengt na het voorgaande een nieuwe mededeling: de burgeroorlog als reden waarom Cato ongeschoren en ongeknipt is. Dit thema wordt verder uitgewerkt in vv. 377-378A. De vv. 375v. vormen een *interpretatio* van vv. 372v.; zowel de onbelemmerde haargroei (hier positief geformuleerd) als de strenge blik keren in andere bewoordingen terug.

Cf. voor *feralia arma* comm. ad 260v.

Rigidus, dat hier in verband met het strakke gelaat van Cato wordt gebruikt, is een epitheton dat wel vaker met (de) Cato(nes) wordt verbonden, *cf.* bv. Mart. 10,20 (19),21 “tunc me vel rigidi legant Catones”.

Substantivisch gebruik van *cani* (*sc. crines*) komt in poëzie vanaf de Augusteïsche tijd voor. Vooral bij Ovidius is het frequent, *cf.* *Met.* 8,568 “raris iam sparsus tempora canis”. Ook reeds bij Cic. *De sen.* 62 “non cani nec

²⁵² *Cf.* Axelson 61 en voor meer literatuur Barratt ad 5,128 en 5,332

²⁵³ Fehrle 41

²⁵⁴ *Cf.* Fletcher 134

rugae repente auctoritatem arripere possunt"; bij Lucanus 5,274 "iam res-pice canos"; 7,371v.; daarentegen in 1,188 "turrigero canos effundens vertice crines".

Cf. voor soortgelijke slechte verzorging van het haar als teken van rouw Verg. *Aen.* 11,35 "maestum Iliades crinem de more solutae"; Ov. *Am.* 2,6,5 "horrida pro maestis lanietur pluma capillis"; Sen. *Tro.* 84v. "per colla fluant / maesta capilli"; *CIL* 3,423 "maestos pietatis scindere crines".

Increscere met dativus komt ook reeds bij Ovidius voor: *Met.* 4,577 "durataeque cuti squamas increscere sentit";²⁵⁵ cf. ook 1,627; *TLL* 7,1058,10vv.

377v. uni quippe vacat studiis odiisque carenti / humanum lugere genus: aangezien Cato aan geen van de beide partijen gebonden is, kan hij om de ondergang van de staat rouwen.

Cato sluit zich niet bij Pompeius aan uit sympathie, en evenmin keert hij zich tegen Caesar uit haat; om die reden kan hij zonder aanzien des persoons, vanuit de Stoïsche ἀπάθεια (cf. bv. Sen. *Ep.* 12,3,3vv.) rouwen om de ramp die zich voltrekt. De universele reikwijdte van deze ramp, de burgeroorlog, wordt als zo vaak met de term *humanum genus* in verband gebracht, cf. 2,226 en comm. *ad loc.*

De invloed van de woorden "studiis odiisque carenti" op Tac. *Ann.* 1,1 "sine ira et studio" is onmiskenbaar;²⁵⁶ opmerkelijk is ook de navolging van de vv. 377-378A (en van de vv. 380-383, 388 en 390 uit de *laus Catonis*, cf. comm. *infra*) door Abelard in zijn *Dialogus*, ed. Thomas, p. 123v., r. 2194-2199.²⁵⁷

Ten onrechte meent Obermeier 37 dat het *impersonale vacat* met dativus vóór Lucanus niet voorkomt, cf. Ov. *Met.* 5,333v. "forsitan otia non sint / nec nostris praebere vacet tibi cantibus aures?"

²⁵⁵ Cf. Obermeier 39.

²⁵⁶ Cf. Borzsák 1980,73, die de overeenkomst bij mijn weten als eerste signaleert en een overzicht geeft van de literatuur over Tacitus' uitdrukking.

²⁵⁷ Cf. voor een uitvoerige behandeling hiervan Von Moos 1976.1,431vv. Abelard brengt de verzen ter sprake in het kader van een bespreking van de *vindicatio*, een van de onderdelen van de *iustitia*. De *vindicatio*, vergelding van onrecht, is alleen een deugd als zij altruïstisch van aard is. De Lucanus-citaten worden ingeleid met de woorden: (r. 2192vv.) "quisque ... nec tam sibi quam omnibus vivat, iuxta illud videlicet, quod in laude Catonis Lucanus sic decantat." Cato moet als ascetische *pater patriae* de tegenstelling tussen zelfzuchtige wraak ("odiis", v. 377) en altruïstische *vindicatio* duidelijk maken; vervolgens wijst Abelard op de overeenkomst tussen Cato en God: ook God zorgt niet voor zichzelf, maar voor de hele wereld, "tamquam unius magne rei publice procurator." (r. 2206v.; Von Moos *l.c.* 433, n. 35 gaat zeer uitvoerig in op het in de traditie aan Cato toegekende predikaat van goddelijkheid).

Lugere met object komt vanaf de klassieke tijd voor, *cf.* Cic. *Sest.* 128; 8,87 “ultima debet esse fides lugere virum”.

378vv. nec foedera prisci / sunt temptata tori; iusto quoque robur amoris / restitit: iedere erotische activiteit blijft achterwege; zelfs binnen het huwelijk onthoudt Cato zich daarvan.

De term *iustus amor* doet denken aan “iusta Venus” uit 5,728,²⁵⁸ echtelijke liefde, bij Pompeius in het vijfde boek en hier bij Cato (in tegenstelling tot de liefde van Caesar en Cleopatra); Schönberger meent dat de “einprägsame” formulering de lezer attent moet maken op de verschillende manieren waarop Cato en Pompeius zich in de liefde gedragen; Lausberg 1595²⁵⁹ merkt op dat de liefde tussen Cato en Marcia en die tussen Caesar en Cleopatra als tegengestelde extremen beschouwd kunnen worden, terwijl die tussen Pompeius en Cornelia daar tussenin ligt. Maar ook tegen de verhouding tussen Pompeius en zijn echtgenote wordt Cato’s huwelijk scherp afgezet: terwijl voor Cato het landsbelang prevaleert (*cf.* 382v. en 388) boven deze *iustus amor*, staat voor Pompeius de liefde voor Cornelia op de eerste plaats: 5,727vv. “heu quantum mentes dominatur in aequas / iusta Venus! dubium trepidumque ad proelia, Magne, / te quoque fecit Amor: quod nolles stare sub ictu / Fortunae, quo mundus erat Romanaque fata, coniunx sola fuit”; 8,108 “siccaque Thessalia confudit lumina Lesbos.” In de extravagante opvatting van Johnson 37vv. is de onderhavige weergave van Cato’s stoïcisme als kritiek bedoeld.²⁶⁰

De *robur*, die Cato kenmerkt, werd hem ook al door Brutus toegedicht: 245 “derige me, dubium certo tu robore firma”.

“Nec foedera prisci / sunt temptata tori” is een duidelijke gedeeltelijke ritmische herhaling van 341 “da foedera prisci / illibata tori” (*cf.* *comm.* ad loc.), waar “foedera tori” evenwel geen erotische connotatie heeft, in tegenstelling tot deze plaats.

380-391. In deze twaalf verzen geeft de dichter een portret van Cato als Stoïcijn,²⁶¹ dat volgens de *Commenta* geënt is op de onderdelen van de deugd

²⁵⁸ *Cf.* Schönberger 1968,30; Barratt 242.

²⁵⁹ *Cf.* Ahl 1975,229.

²⁶⁰ Johnson meent dat Lucanus Cato’s “puritanical extravagance” wil weergeven en verwijst naar Arist. *Eth. Nic.* 2,9,9 en Hor. *Epist.* 1,6,15v. “insani sapiens nomen ferat, aequus iniqui / ultra quam satis est virtutem si petat ipsam”.

²⁶¹ *Cf.* voor algemene beschouwingen over de passage Pichon 212v., die op p. 213 wijst op de zorg die Lucanus er hier aan besteedt om exact de technische formules van de rhetor-

zoals een aanhanger van de Stoa deze diende te praktizeren: *iustitia*, *frugalitas*, *fortitudo* en *prudentia* moeten door de wijze betracht worden.²⁶² De tekst van de *Commenta* over *iustitia* is lacuneus; wel is duidelijk dat ook de verplichtingen tegenover de naaste eronder gerangschikt worden; de betreffende plaatsen zijn v 382v. "patriaegue ... mundo", 388v. "urbi ... cultor" en 390 "in commune bonus". De *frugalitas* op het gebied van voedsel, huisvesting, kleding en seksualiteit wordt in 384-388 "huic ... progenies" verwoord, alsook in de anti-Epicureïsche verzen 390B-391 "nullosque ... voluptas"; de *fortitudo* ("est scientia ferendorum secundorum adversorumque") wordt vertegenwoordigd door de globale benaming (389) "rigidi servator honesti"; ook de *prudentia* ligt daarin besloten.

Daarnaast worden als deugden aan Cato toegeschreven (381B-382A) "servare modum finemque tenere / naturamque sequi"; het laatste is natuurlijk de kernstelling van de stoïsche ethiek. Alle leerstellingen van de Stoa worden hier in gewijde termen geformuleerd. Verschillende elementen uit deze eulogie behoren evenzeer tot de traditionele Romeinse *virtus*-opvatting als tot de stoïsche plichtenkataloog.²⁶³ In de *topoi* waarmee Cato's *frugalitas* in 384-388A geïllustreerd wordt, vindt men het gedachtengoed van de cynici terug.²⁶⁴

Deze heiligverklaring van Cato kent in de Neroniaanse literatuur vele parallellen, cf. bv. Sen. *De const. sap.* 2,1-3 (2,2:) "... Catonem autem certius exemplar sapientis viri nobis deos immortales dedisse quam Ulixen et Herculem prioribus saeculis"; *ib.* 7,1, (nadat de ideale wijze geschetst is) "ceterum hic ipse M. Cato, a cuius mentione haec disputatio processit, vereor ne supra nostrum exemplar sit"; *ib.* 14,3.²⁶⁵

In het onderstaande kan aangaande het *Nachleben* van (de Lucaneïsche) Cato (dat zeer rijk is en in Cato's optreden in Dante, *Purg.* 1,31 culmineert) niet naar volledigheid gestreefd worden: het thema was reeds onderwerp van afzonderlijke monografieën.²⁶⁶

renschool te reproduceren Cf Marti 1964,180 voor een overzicht van de talrijke plaatsen waar Lucanus een oordeel over *dramatis personae* uitsprekt George 1988 2,340v wijst erop dat Lucanus de persoon van Cato hier tegen die van Caesar afzet

²⁶² Cf voor een analyse van de wijze waarop de *exemplum*-rol van Cato in de drie verschillende bundels *scholia* wordt ingevuld Jennings 224vv

²⁶³ Cf Billerbeck 1985 en n 45

²⁶⁴ Cf Billerbeck l c en comm *ad loc*

²⁶⁵ Cf Wunsch 1949 voor het beeld van Cato in de literatuur van de Neroniaanse tijd

²⁶⁶ Cf hierover Busch, Wunsch 1949, Hemmen, Pecchiura, Berthold en Fehrle *passim*, Moormann / Uitterhoeve 79vv, voor de christelijke receptie van Cato Von Moos 1976 1,433 n 35, Fischli 12,39v, 80, Ussani 1917,32vv, Crosland 45v, Paratore 1965,190vv, Jennings 220 "Among the many passages from the poem quoted for their ethical value none were more influential than these" Fischli 29 wijst op het merkwaardige verschijnsel dat

Het lijkt geen toeval dat deze eulogie onmiddellijk volgt op de beschrijving van het tweede huwelijk met Marcia. Reeds in 378B-380A werd op Cato's morele voortreffelijkheid in *sexualibus* gewezen. De vv. 380-391 hebben mede tot doel duidelijk te maken dat Cato's handelwijze m.b.t. Marcia en Hortensius altruïstisch is en het nut van de staat (waarmee Cato zo hecht verbonden is, cf. v. 388B) dient.²⁶⁷

380vv. hi mores, haec duri inmoti Catonis / secta fuit, servare modum finemque tenere / naturamque sequi: tot de vaste gedragslijn van Cato behoorden matigheid betrachten, het "hoogste goed" aanhouden en leven volgens de natuur.

Durus is niet alleen Cato zelf (9,50), maar ook zijn gelaat (373), zijn mars (9,358), zijn *virtus* (9,445. 562, cf. 9,302 "audax ... virtus"), zijn soldaten (9,734) en hun uithoudingsvermogen (9,880). Cato's *Leitmotiv*, de hardheid, heeft een uitstraling op zijn omgeving; een kernpassage is in dit opzicht 9,403 "gaudet patientia duris", waar Cato de ontberingen tijdens de tocht door de Libische woestijn als "dulcia virtuti" (*ib.*) prijst.²⁶⁸

Eenzelfde standvastigheid te midden van roerige omstandigheden als de *inmoti secta* uit 380vv. dicht Seneca *Ep.* 104,30 Cato toe.²⁶⁹ Cf. voorts voor Cato als *exemplum patientiae et constantiae*: Val. Max. 3,2,14; Sall. *Cat.* 54; Cic. *Tusc.* 1,74; *Mil.* 58; *De off.* 1,112; *Att.* 12,4,2; Hor. *C.* 1,12,35; 2,1,24; Manil. 4,87; Sen. *Rhet. Suas.* 6,2; Sen. *Epp.* 13,4; 24,4; 67,7.13; 70,19; 71,17; 79,14; 82,12; 95,69vv.; 98,12; *De prov.* 2,9vv.; 3,4,14; *De cons. ad Marc.* 22,3; 25,1; *De tr. an.* 16,1,4; *De vita beata* 18,3; *De const. sap.* 2,2; Pers. 3,45; Stat.

principes van Cato ("servare modum ... patriaeque impendere vitam") door middeleeuwse auteurs vaak werden toegedicht aan diens tegenstander Caesar: men "verwandelte den ungezügelten, blutdurstigen Cäsar der Pharsalia in einen zucht- und massvollen höfischen Ritter in Minnedienst der schönen Frau Kleopatra."

²⁶⁷ Cf. Tschiedel 1981,102v.; Johnson 37, die de aard van de schets van Cato in verband brengt met de observatie dat elke sexuele uitdrukking van Cato's liefde voor Marcia in het voorgaande achterwege blijft (cf. 379v.). Dat lijkt een te beperkte verklaring voor het opnemen van dit zwaar aangezette portret.

Cf. voor de functie van de passage ook Von Moos 1976.2,121v. en n. 60, die opmerkt dat men in middeleeuwse *Artes Poeticae* het begrip *digressio* vaak aan de hand van voorbeelden uit Lucanus' werk verduidelijkt, met als criterium *utilitas*, relevantie. Cf. voor een negatief oordeel bv. Matthaeus van Vendome, bij Faral p. 118 nr. 38v. over *B.C.* 2,380vv. en *ib.* p. 182, nr. 10, met de kritiek "superfluit". Anderzijds werd het onderhavige *elogium* in de middeleeuwen niet alleen op inhoudelijke, maar ook op stilistische gronden hoog aangeslagen, cf. voor bronnen dienaangaande Von Moos 1976.1,434v., n. 39.

²⁶⁸ Cf. Schönberger 1969,45; Brouwers 1989,54v. en n. 20 ook over het begrip *labor* i.v.m. (Cato's) *virtus*.

²⁶⁹ Cf. Hosius 1892.2,342.

Silv. 1,1,28; *Mart.* 1,78; *Ps. Quint. decl. min.* 377.²⁷⁰

Secta staat hier meer voor "persoonlijke principes" dan voor een bepaald filosofisch systeem. *Cf.* *Cic. pro Cael.* 40 "qui hanc sectam rationemque vitae re magis quam verbis secuti sumus"; *Plin. Pan.* 45,4; 85,7.

Het verband tussen *servare modum* en *voluptas* wordt duidelijk uit *Cic. De off.* 106 "ex quo intellegitur corporis voluntatem non satis esse dignam hominis praestantia eamque contemni et reici oportere, sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum." Eenzelfde gebruik van het begrip *modus* treft men aan in 1,163 "non auro tectisve modus." Het verband van *modus tenere* met *voluptas* is ook aanwezig in *Sen. Ep.* 23,6 "ita dico: in praecipiti voluptas: ad dolorem vergit nisi modum teneat. modum autem tenere in eo difficile est quod bonum esse credideris"; *De tr. an.* 17,2 "modus tamen rei adhibeamus: multum interest, simpliciter vivas an neglegenter." Johnson 78 vat het gebruik van *modus* (zoals de hele passage) merkwaardigerwijs ironisch op.²⁷¹

Francken vervangt "finemque" door *finesque* en "tenere" door *tueri*, een zeker verdedigbare coniectuur, die niet (zoals Housman meent) geïnterpreteerd behoeft te worden als "rerum exitus et terminos cogitare"; *fines* houdt verband met de *finis bonorum*, het hoogste goed dat de Stoïcijnen moet nastreven (een andere verklaring dan die waarvan Francken zijn coniectuur vergezeld doet gaan). *Cf.* *Cic. De fin.* 5,24 "finis bonorum existit, secundum naturam vivere"; ook zonder de toevoeging *bonorum* wordt *finis* in deze zin gebruikt, *cf. ib.* 1,11 "his libris quaeritur, qui sit finis, ... quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi ... consilia referenda." Wanneer men "finemque tenere" opvat als "in den Grenzen blijven" (Luck), hetgeen ook de interpretatie van Housman schijnt te zijn, vormt het niet meer dan een doublure van "servare modum".²⁷²

Naturam sequi is uiteraard een elementaire Stoïsche stelregel, *cf. inl.* ad 380-391; *SVF* 3,4-18; *Cic. De off.* 3,3,13 "Etenim quod summum bonum

²⁷⁰ *Cf.* Alewell *passim*; Marti *WdF* 113 merkt enigszins denigrerend op dat de passage klinkt als een schooloefening of versificatie van één van de talrijke plaatsen waar Seneca Cato prijst. Cato's *ingens virtus* wordt reeds geprezen door Sallustius in diens dubbelporret van Caesar en Cato, *Cat.* 54; *cf.* verder Vell. Pat. 2,35,2, die hem "virtuti simillimus" noemt, en Val. Max. *passim*. Brouwers 1989,51vv. geeft een overzicht van het thema *Catonis virtus* bij Lucanus, waarbij hij terecht opmerkt dat Lucanus Cato in het negende boek van het *Bellum Civile* als *exemplar virtutis* opvoert.

²⁷¹ *Cf.* nog Crosland 46 voor de invloed die het begrip *servare modum* (met name in verband met Cato) in de middeleeuwen gehad heeft: "'Modum', 'mesure', 'mâze' - the word runs through the writings of the Middle Ages."

²⁷² *Cf.* m.b.t. de *Commenta ad loc.* nog Billerbeck 1979 (Excurs 3), die terecht stelling neemt tegen de opvatting van Traube (in *Rh. M.* 40 (1885),153) dat er in het betreffende scholion sprake zou zijn van een toespeling op de cynicus Demetrius.

a Stoicis dicitur, convenienter naturae vivere” *sqq.*; Sen. *Ep.* 5,4 “nempe propositum nostrum est secundum naturam vivere”; *ib.* 17,9; 41,9; 66,39; *Phaedra* 481 “proinde vitae sequere naturam ducem”.²⁷³

Montaigne, die Lucanus zeer frequent citeert, past de woorden “servare modum finemque tenere / naturamque sequi” toe op Socrates.²⁷⁴

382v. patriaeque impendere vitam, / nec sibi sed toti genitum se credere mundo: volledig altruïsme was een principe van Cato, die zijn leven wilde offeren voor het vaderland.

In deze verzen is geen sprake van een tegenstelling tussen *patria* en *mundus*: Cic. *De fin.* 5,23 beschrijft reeds hoe de naastenliefde (“*ipsa caritas generis humani*”) zich van de “binnenste cirkel” tot de hele mensheid uitstrekt; *cf.* voor dezelfde gedachte *De off.* 3,17: “*societas est enim . . . latissime quidem quae pateat, omnium inter omnes, interior eorum, qui eiusdem gentis sint, propior eorum, qui eiusdem civitatis.*”

In de formulering klinkt naast een Stoïsch kosmopolitisme een zeer Romeins idee door: de Romeinen konden als machthebbers over de wereld terecht aanspraak maken op wereldwijde belangen.²⁷⁵ *Cf.* voor Cato’s zorg voor het algemeen belang en de “kosmopolitische” formulering ervan ook *comm. ad 240.*

Dezelfde gedachte vindt men bij Demosthenes, *De cor.* 205, waar opgemerkt wordt dat de vroegere Atheners meenden dat ze niet alleen voor hun ouders, maar ook voor vaderland geboren waren; Cic. *De fin.* 2,45 verwijst naar Plato, *Ep.* 9: “. . . ut ad Archytam scripsit Plato, non sibi se soli natum . . . sed patriae, sed suis” *sqq.*; *cf.* Lucilius *Sat. Fr.* 1207v. Warm.) “*commoda praeterea patriai prima putare, / deinde parentum, tertia iam postremaque nostra*”; Auct. ad Herenn. 4,55 “*non mihi soli sed etiam atque adeo multo potius natus sum patriae.*” Bij Seneca wordt het idee op vele plaatsen vertolkt, het meest uitgebreid in *Ep.* 95,52v.

Deze verzen vormen een echo van de *devotio* waartoe Cato zich in 306vv. bereid verklaart: met *impendere* is dan ook veeleer “opofferen” dan “wijden aan” bedoeld.²⁷⁶

²⁷³ *Cf.* Hosius 1892.2,342.

²⁷⁴ *Essais* 3,12, p. 1037 ed. P. Villey; *cf.* Bailbé 78 en n. 3.

²⁷⁵ *Cf.* Pichon 213; Mayer 1983.2,24, die erop wijst dat Arnold onder andere deze woorden koos om zijn essay *Porro unum est necessarium* te besluiten; ook begint de Italiaan Guido van Pisa zijn *Geographica* met een nieuwe toepassing van v. 383, “surely an appropriate motto for his work” (Sanford 1934,10). *Cf.* voorts Rieks 183v.

²⁷⁶ *Cf.* Brouwers 1989,52, die op grond van deze zinspelingen op Cato’s *nobile letum* vermoedt dat de beschrijving van diens dood deel zou hebben kunnen uitmaken van de

Pavan 422 vat de zeker aanwezige invloed van Cato (zoals deze in de verzen 380-383 wordt geschetst) op de *optimus princeps* Traianus samen; ook in later tijden zijn de woorden waarmee hier de *virtus* van Cato beschreven wordt, zeer invloedrijk geweest: v. 383 wordt nagevolgd door Thiofridus, *Vita Willibrordi* ed. Decker 1,480 "ne sibi sed toti genitum se cogitet orbi";²⁷⁷ cf. ook Abelard, *Dialogus* ed. Thomas r. 2072-75 "ut in omnibus ... non tam proprium quisque bonum quam commune attendat, nec ... tam sibi quam patriae vivat"; *ib.* 2192vv. quisque ... nec tam sibi quam omnibus vivat", waarna Abelard de vv. 377-78A, 380-83, 388B en 390A citeert;²⁷⁸ *id. Historia Calamitatum* p. 75 r. 430vv., waar Heloise in haar *dehortatio a nuptiis* Abelard verwijt dat hij, terwijl hij toch voor het heil van de hele wereld geboren is, zich aan één vrouw wijdt: "quam indecens, quam lamentabile esset, ut quem omnibus natura crearet, uni me femine dicarem et turpitudini tante subicerem."²⁷⁹

Cf. voor *impendere cum dativo* 4,112; 7,617; Claud. *Bell. Gild.* 1,450 "quas vigilat Veneri, castris impendere noctes"²⁸⁰; met *in c. acc.* wordt het verbonden in 5,491, een constructie die in klassiek Latijn algemener is.²⁸¹

384vv. huic epulae vicisse famem, magnique penates / summovisse hiemem tecto, pretiosaque vestis / hirtam membra super Romani more Quiritis / induxisse togam, venerisque hic maximus usus, / progenies: zijn honger te stillen betekende voor Cato een feestmaal, een dak boven zijn hoofd een paleis, een ruwe toga over het blote lijf stond gelijk aan luxueuze kleding, en het verwekken van nageslacht betekende voor hem een zeer bevredigend sexueel leven.

Cato's soberheid kwam reeds naar voren bij de beschrijving van zijn "atria non ampla" (v. 238) en uiteraard van de van alle luister gespeende bruiloft,²⁸² waar het *virtus*-ideaal eveneens door negatie van het tegenover-

---

onvoltooide derde tetrade.

²⁷⁷ Cf. Rossberg 152.

²⁷⁸ Cf. Von Moos 1976.1,431vv.; comm. ad 377v.

²⁷⁹ Cf. Von Moos 1976.1,437, die erop wijst dat Heloise ook verder beelden aan de Romeinse geschiedenis ontleent om haar verhouding met Abelard weer te geven: er wordt derhalve *t.c.* ongetwijfeld aan Lucanus gerefereerd.

²⁸⁰ Cf. Bruère 250, die (gezien de context bij Claudianus overtuigend) opmerkt dat de vv. 2,382 en 10,396 ("plenum epulis madidumque mero Venerique paratum") samen geleid hebben tot het boven geciteerde Claudianus-vers.

²⁸¹ Cf. Obermeier 37; KSt 1,331.

²⁸² Cf. comm. *ad loc.*; Brouwers 1989,57 verwijst nog naar de woorden die Cato in 9,201 over de gestorven Pompeius spreekt: "casta domus luxuque carens corruptaque numquam", waarin ongetwijfeld Cato's eigen opvattingen doorklinken. Cf. voor Cato's soberheid op

gestelde wordt aangeduid.

In *De cons. ad Helv.* 10,2; 11,2; 13,3 worden de thema's van de vv. 384-388 in dezelfde volgorde als hier behandeld: "corporis exigua desideria sunt: frigus summoverti vult, alimentis famem ac sitim extinguere . . . non desiderat saturatam multo conchylio purpuram, intextam auro variisque et coloribus distinctam et artibus . . . libidinem non voluptatis causa homini datam, sed propagandi generis."²⁸³ De opgesomde topoi vertegenwoordigen het gedachtengoed van de radicale "cynische" richting binnen de Stoa.²⁸⁴

De verzen 384vv. behoren tot de m.b.t. ethische onderwerpen meest geciteerde, geschikt als ze waren om in een historisch relaas iemands deugden te benadrukken.²⁸⁵

In de woorden "huic epulae, vicisse famem" vindt men een thema terug dat Lucanus ook in 4,373vv. behandelt (4,377v. "discite, quam parvo liceat producere vitam / et quantum natura petat"), en dat bij Seneca frequent voorkomt, cf. bv. *De tr. an.* 9 "cibus famem domet, potio sitim, libido qua necesse est fluat";²⁸⁶ *Ep.* 17,4,9; 21,11; 60,3; 110,19; 119,14. Het betreft hier een cynisch-stoïsche topos.²⁸⁷

Cf. voor de formulering (*vincere famem*) Val. Fl. 2,347v. "dum vincitur extis / prima fames"; de infinitivus perfecti afhankelijk van een substantivum ook in 4,577 "quam sit non ardua virtus / servitium fugisse manu".²⁸⁸

De soberheid van Cato's woning bleek reeds in v. 238 "atria . . . non ampla . . ." Nederigheid op dit gebied stemt niet alleen met het oud-Romeinse ideaal, maar ook met de cynisch-stoïsche levensleer overeen.²⁸⁹

Cf. voor *penates* comm. ad 331 en voor *summove* *hiemem* Hor. *C.* 2,10,15vv. "informis hiemes reducit / Iuppiter, idem / summovet."

De *hirta toga* van Cato was spreekwoordelijk in de rhetorenscholen, cf. Hor. *Epist.* 1,19,12v. "quid? si quis voltu torvo ferus et pede nudo / exiguaeque togae simulet textore Catonem, / virtutemne repraesentet moresque

oratorisch gebied Fehrle 95, n.63.

²⁸³ Cf. Viansino 116; Hosius 1892.2,342.

²⁸⁴ Cf. Billerbeck 1985,3124v.

²⁸⁵ Zo wordt bv. de matigheid van de 13de-eeuwse Boheemse koning Rudolphus geprezen onder aanhaling van deze verzen (Johannes Victoriensis, ed. Böhmer, *Fontes Rerum Germanicarum* 2,10,329; cf. Sanford 1934,8 met n. 12). Cf. voorts voor Cato als voorbeeld van soberheid in later tijden bv. Jennings 232, die verwijst naar het Cato-exemplum in Alain de Lille's *De Planctu Naturae* en *Anticlaudianus*. Cf. ook Curtius 1963,177vv.; Johannes Victoriensis 2,10 (in: Boehmer, *F.R.G.* dl. 1,329, Stuttgart 1843) citeert vv. 384-387A m.b.t. de gestorven koning Rudolphus.

²⁸⁶ Cf. Zwierlein 1974,60.

²⁸⁷ Cf. Billerbeck 1985,3124 en n. 47; Diog. Laërt. 6,69. 105; Muson. 18 B (p. 102 ed. Hense).

²⁸⁸ Cf. Obermeier 76.

²⁸⁹ Cf. comm. ad 238; Billerbeck 1985,3124 en n.49.

Catonis?" Plutarchus *Cat. Min.* 6 vermeldt dezelfde details. In deze cynisch-stoïsche context speelt het beeld van de τριβων, de afgedragen mantel waarmee m.n. de cynici hun soberheid tot uitdrukking brachten, zeker mee.²⁹⁰

Voor de toga als typische Romeinse dracht cf. uiteraard Verg. *Aen.* 1,286 en Suet. *Aug.* 40.

Cf. voor deze uitdrukking als zinnebeeld van eenvoud Tac. *Dial.* 26 (mischien door deze plaats geïnspireerd) "melius est orationem vel hirta toga induere quam fucatis et meretriciis vestibus insignire" *sqq.*; Quint. *inst. or.* 12,10,47 "do tempori, ne hirta toga sit, non ut serica, ne intonsum caput, non ut in gradus atque anulos comptum, cum eo, quod si non ad luxuriam ac libidinem referas, eadem speciosiora quoque sint quae honestiora."²⁹¹

Met "membra super" wordt bedoeld dat de toga niet over de tunica werd gedragen (cf. Burman, Haskins *ad loc.*; 2,543, 6,794 "nudi Cethegi"), zoals m.b.t. Cato ook door Plut. *Cat. Min.* 6,3 wordt bevestigd.²⁹² Cf. voor "Romani ... Quiritis" Liv. 5,41,3 "pro patria Quiritibusque Romanis"; *ib.* 26,2,11 "Quiritium Romanorum exercitum"; Hudson-Williams 1984,456 wijst op het feit dat in de term "Romani Quiritis" een Sabijnse factor aanwezig is, en maakt aan de hand van onderstaande parallelplaatsen aannemelijk dat de uitdrukking hier betekent: "op de wijze van het Romeins-Sabijnse volk" (als collectieve singularis), cf. Col. 1 *pr.* 19 "veteres illi Sabini Quirites atavique Romani"; Ascon. *Scaur.* 30 (25C.) "[Cato] in forum ... [sine tunica] descendebat idque repetierat ex vetere consuetudine, secundum quam et Romuli et Tati statuæ . fuerunt togatae sine tunicis."

In 387 wordt Bentley's conjectuur *unicus* door Housman overgenomen, daar "maximus" volgens hem gezien 378v. en 390v. absurd zou zijn.²⁹³ Ten onrechte, zoals Håkanson 1979,29v. op uitnemende wijze duidelijk maakt.²⁹⁴ evenals "epulae", "magni ... penates" en "pretiosa ... vestis" dient "Vene-

²⁹⁰ Cf. Billerbeck 3124 en n.51.

²⁹¹ Cf. Robbers 78vv.

²⁹² Cf. Gellius 6,12,3vv.; *RE* VI A. 2,1652,33vv.; Hudson-Williams 1984,456.

²⁹³ Zo ook Mayer 1979,343, die verwijst naar *Tobias* 8,9 "non luxuriae causa accipio sororem meam coniugem sed sola posteritatis dilectione"; Mayer houdt evenwel de mogelijkheid open dat "maximus" hier de betekenis *unicus* heeft, en verwijst daarvoor naar Prop. 3,8,32, 4,1,10 en 2,13,25v. en Germanicus *Aratea* 2 "maximus auctor". Een passage die Mayer ook nog had kunnen noemen is Sen. *De cons. ad Helv.* 13,3 "... libidinem non voluptatis causa homini datam, sed propagandi generis ..."; cf. voor het krijgen van kinderen als stoïsch gebod comm. ad 329vv.

²⁹⁴ Cf. ook Shackleton Bailey 1981,26v., die "Veneris quoque maximus usus" leest; Gotoff 95, die beweert dat "Bentley is improving on the poet", hetgeen door Håkanson *l.c.* 30 wordt ontzenuwd: "... the fact is that Bentley's *unicus* spoils the text, and to defend the tradition we need not bow before an impressive number of MSS and give up our own judgment, but read the whole passage carefully from v. 384 ..."; cf. reeds Blatt 53v.; ook Badali 1989,153.

ris ... maximus usus" als praedicaatsnomen opgevat te worden: het staat bovendien op één lijn met deze woorden / woordgroepen doordat het hier een hyperbool betreft: evenals het summum van genot op culinair, woon- en kledinggebied voor Cato uit zeer eenvoudige zaken bestaat, is ook de "maximus usus Veneris" (een uitbundig seksueel leven) voor hem gelegen in een weinig frequente activiteit als de procreatie. *Usus* dient men hier niet op te vatten als "purpose" (Duff²⁹⁵) maar als "het genieten van", cf. bij Lucanus 5,276 "usus abit vitae, bellis consumpsimus aevum"; in erotische zin, zoals hier, in Ov. *Rem. Am.* 357 "quae medio veneris praestemus in usu"; *Fast.* 4,607 "usus abest veneris"; *Hist. Aug. Alex. Sev.* 39,2 "usus veneris in eo moderatus fuit." Zeer *to the point* is hier de opmerking van Shackleton Bailey 1981,57: "Note, however, that it is no longer a matter of simplicity versus elaboration (Lucan is hardly saying that Cato liked his *sex* plain and simple) but of less versus more."

Cato treedt eveneens op als *exemplum pudicitiae* (cf. voor dergelijke *exempla* Val. Max. 6,1) bij Val. Max. 2,10,8; Sen. *Ep.* 97,8; Mart. 1 *praef.*;²⁹⁶ cf. voor deze cynisch-stoïsche topos ook Sen. *De tr. an.* 9,2 "libido qua necesse est fluat"; Muson. *diatr.* 12; 13 A; 13B.²⁹⁷

Venus / *venus* is een gebruikelijke metonymia voor "liefde", cf. 5,728; 8,398. 413; 9,900; 10,75. 396.

Cf. voor een met "maximus usus" vergelijkbaar homoioteleuton 3,333 "sit locus exceptus sceleri."²⁹⁸

388vv. urbi pater est urbique maritus, / iustitiae cultor, rigidi servator honesti, / in commune bonus; nullosque Catonis in actus / subrepsit partemque tulit sibi nata voluptas: Cato is niet alleen een vader, maar tegelijk een echtgenoot voor de stad; rechtvaardigheid, eerbaarheid, gemeenschapszin en afwezigheid van elk eigenbelang kenmerken hem.

De *pater*-metafoor werd ook in 297vv. gebruikt; Cato's bezorgdheid bleek uiteraard reeds in 239vv. Paratore 1978 wijdt een voortreffelijke beschouwing aan de geschiedenis van het begrip *pater patriae* en de ("polemische") plaats van dit Lucanus-vers daarin. Mede door de toevoeging van de woorden "urbique maritus"²⁹⁹ krijgt "urbi pater" hier een ander accent dan doorgaans

²⁹⁵ Cf. over deze onjuiste interpretatie Håkanson 1979,26v. en Shackleton Bailey 1981,57.

²⁹⁶ Cf. Alewell 73.

²⁹⁷ Cf. Billerbeck 1985,3124 en n. 48.

²⁹⁸ Cf. Håkanson 1982,109.

²⁹⁹ Men mag hier met Mayer (comm. ad 8,786v.) van *hysterologia* ("de gedachte die bij de dichter overheerst, wordt achteraan geplaatst") spreken: bij Lucanus wordt de climax juist gevormd door het idee dat Cato Rome als geliefde heeft (terwijl de echo van Hom. *Il.*

het geval is (bv. bij Tac. *Ann.* 1,72; 2,87; Flor. 2,34). In die traditionele optiek impliceerde de term *pater patriae* het *ius vitae et necis*, dat immers ook de *pater familias* bezat; bij Lucanus evenwel is er sprake van een heroïsche, belangeloze houding jegens de republiek, zoals die ook reeds in 382v. werd geformuleerd. In dit verband is het ook significant dat Lucanus niet de *genitivus urbis*, maar de *dativus "urbi"* gebruikt.³⁰⁰

Cf. voor hetzelfde idee bij Lucanus 9,601 "*ecce parens verus patriae*";³⁰¹ Sen. *De clem.* 1,14,1-2, waar eveneens de taak van de vorst met die van ouders vergeleken wordt, en waar een accent wordt gelegd op altruïsme en gematigdheid dat aan de onderhavige Lucanus-passage doet denken: cf. *ib.* 2: "*hoc, quod parenti, etiam principi faciendum est, quem appellavimus Patrem Patriae non adulatione vana adducti . . . Patrem quidem Patriae adpellavimus, ut sciret datam sibi potestatem patriam, quae est temperantissima liberis consulens suaque post illos reponens.*"³⁰²

Terecht is opgemerkt dat in het vers een echo te beluisteren is van het veel geciteerde Homerusvers *Od.* 2,234;³⁰³ opmerkelijker nog is echter de overeenkomst met de beroemde woorden die Andromache in Hom. *Il.* 6,429v. tot Hector spreekt. Een late echo krijgt deze formulering in Petrarca's *Spirto Gentil* (= *Canz.* 53) 82: "*tu marito, tu padre.*"

De woorden "*iustitiae cultor, rigidi servator honesti*" zijn misschien beïnvloed door Verg. *Aen.* 2,426 "*iustissimus unus et servantissimus aequi*"; Hor. *Epist.* 1,1,17 "*virtutis verae custos rigidusque satelles*"; Ov. *Met.* 5,100 "*aequi cultor*".

Aan de hele passage 380-391 is in latere tijden veel ontleend; deze verzen spannen in dit opzicht de kroon.³⁰⁴ Opmerkingen in de kantlijn van vele manuscripten duiden op de populariteit van 380-391; ook dient de in vele florilegia opgenomen passage vaak als blauwdruk voor een deugdzaam leven.

6,429v. eveneens de volgorde bepaalt, cf. *supra*); andere mogelijke gevallen van *hysteron proteron* bij Lucanus zijn 5,393v.; 8,786v.; 9,352v. Cf. Mayer 179 ad 8,786v.; Page ad Verg. *Aen.* 6,361.

³⁰⁰ Cf. Paratore 1978,721v.,n.17: "*egli è "padre per la città", non "della città", non esercita cioè un potere ufficiale conferitogli in nome di grosse azioni concrete, un potere conquistato con precise e ben determinate manifestazioni di forza, ma esercita solo la funzione di punto di riferimento, di termine di confronto per la difesa del costume e l'elevazione morale della collettività.*"

³⁰¹ Overtuigend is de opvatting van Kopp 92 n.4, die meent dat de dichter met de vv. 9,601-04 (en met v. 2,388), waarin Cato als de *ware pater patriae* wordt geschetst, zijn afkeer van het keizersregime uitdrukt.

³⁰² Cf. Kopp 13 n. 20 voor meer literatuur over dit beeld.

³⁰³ Cf. Ps. Plut. *vit. poes. Hom.* 2,182; O. Murray, *Philodemus on the Good King according to Homer*, in JRS 55 (1965)), 168; Lausberg, 1595 en n. 114.

³⁰⁴ Cf. Sanford 1934,11 en Hosius 1892.1,463v., waaraan ik zeer vele van de genoemde plaatsen ontleen.

Zowel in de latere literatuur als in (graf)inscripties is de invloed van deze passage enorm: cf. voor de literatuur bv. Sil. 15,111 "iustitiae cultor"; Venant. Fort. 6,1a,21; Prosperus *Epigr.* 101,1; Martial. 1,39,5 "recti custos mirator honesti"; 10,37,1 "iuris et aequarum cultor sanctissime legum"; Claud. *Cons. Stil.* 1,163 "iuris metus servator honesti";³⁰⁵ Claud. *Pan. Ol. et Prob.* 38vv. "virtutibus ille / Fortunam domuit numquamque levantibus alte / intumuit rebus; sed mens circumflua luxu / moverat intactum vitio servare rigorem" (waarin ook de *frugalitas* uit v. 380 terugkeert);³⁰⁶ Avitus *Titul. Gallican. liber (epitaphia)* 14,11 "servator honesti";³⁰⁷ Juvencus *Evangeliorum libri* 1,2 "servator iusti" (m.b.t. Zacharias);³⁰⁸ Ennodius *Carm.* 2,13 (ed. Vogel 102) "ille fuit rigidi semper servator honesti."

Maar de vv. 388-390 worden vooral zeer vrij gebruikt in christelijke graf-schriften, frequenter dan vrijwel alle andere Latijnse poëzie:³⁰⁹ "iustitiae cultor" *CIL* 10,6218,3; De Rossi *inscr. chr.* 2, p.112,76,8; 113,78,6; 151,22,2 (*cultrix*); 173,32,6; *cultor* veranderd in *custos* ib.111,69,7; 112,75,1; 126,1,9. Een groter deel hebben *CIL* 5,923,1 "hic situs est iusti iudex laudator et aequi" (het chiasme van v. 389 wordt in vele van deze graf-schriften gehandhaafd); De Rossi 1,1003,7 "purus amicitiae cultor servator honesti"; 1031,11 "fidus amicitiae custos ambitor honesti / iustitiae cultor pacis amator erat"; 2, p.67,27,9 "iusticie cultor vite servator honeste"; Leblanc, *Inscriptions Chrét. de la Gaule* 646,11 "servator recti semper probator honesti"; de meest exacte, zij het evenmin ongewijzigde weergave heeft *CIL* 10.1194,5 "iustitiae sector sacri servator honesti"; cf. ook Hübner *inscr. Britanniae christ.* 82 "servatur fidae patriaeque semper amator / [h]ic Paulinus iacit c[ult]or pi[ent]i[sim]us aequi." "In commune bonus" komt terug bij De Rossi 2, p.128,10,11; v.390v. in *CIL* 5,5737,12 "insultus iuvenis nullus subrepsit in actus ambitio." Uiteraard kunnen sommige ontleningen via bv. Ennodius of Prosperus tot stand gekomen zijn, maar Lucanus' invloed blijft aanwezig.

Cato's in v. 389 geïmpliceerde *rigor* is door tijdgenoten en lateren niet altijd even positief beoordeeld, cf. bv. Cic. *Mur.* 66vv.; Sen. *Ep.* 11,10 "nimis rigidus"; Catull. 56; Hor. *C.* 2,1,21vv. "atrox animus" en vooral de ironische opmerking van Martialis n.a.v. Cato's bezoek aan het Florafeest (Mart. *Epigr. Lib. I, praef.* 15vv.): nesses iocosae dulce cum sacrum Florae / festosque lusus et licentiam volgi, / cur in theatrum, Cato severe, venisti? an

³⁰⁵ Cf. Vinchesi 1979,27 en Manitius 1886,245.

³⁰⁶ Cf. Vinchesi o.c. 21v.

³⁰⁷ Cf. Manitius l.c.

³⁰⁸ Cf. Vinchesi o.c. 33.

³⁰⁹ Verg. *Aen.* 11,28 "abstulit atra dies et funere mersit acerbo" is een concurrent, cf. De Rossi, *Inscr. Christ.* 2 *prooem.* 9; cf. ook Friedländer 2,194, n. 6: "in metrischen Grab-schriften tritt die Benutzung Lucans kaum hinter der Vergils und Ovids zurück."

ideo tantum veneras, ut exires?”³¹⁰

Cf. voor v. 390 “in commune bonus” Manil. 1,84 “in commune bonum”,³¹¹ Ennod. *epigr.* 2,2,5 (ed. Vogel L) “in commune bonus non sentit damna sepulcri”; Ambros. (Hegesipp.) 2,10,3; Bruère 241 veronderstelt dat v. 390A in combinatie met 9,403 “gaudet patientia duris” een echo heeft in Claud. *Eutr.* 1,367v. “communiter omni / fungitur officio gaudetque potentia flecti”; cf. voor de formulering Verg. *Aen.* 11,335 “consulite in medium et rebus succurrite fessis.”³¹²

Grimal wijst bij de vv. 390B-91 nogmaals terecht op Cato’s respect voor de wettelijke voorschriften, dat door de dichter geïnterpreteerd wordt als het niet doen van enige concessie aan de Epicureïsche *voluptas*.³¹³ Cato kiest voor *virtus* in plaats van *voluptas*, evenals Herakles dat op de tweesprong deed.³¹⁴

Subrepere in c. acc. komt reeds voor bij Catull. 76,20v. “eripite hanc pestem perniciemque mihi, / quae mihi surrepens imos ut torpor in artus” *sqq.*

³¹⁰ Cf. voor deze anecdote Val. Max. 2,10,8; Sen. *Ep.* 97,8; Lact. *inst.* 1,20,10; Fehrle 10v.

³¹¹ Cf. Hosius 1892.1,464 ;1893,396.

³¹² Cf. Barratt 17v. ad 5,46; Obermeier 27.

³¹³ *Entr.* 96, cf. inl. ad vv. 326vv.; Johnson 44 heeft ook hier weer de merkwaardige opvatting dat Lucanus een ironisch portret van Cato geeft: “if he ever should, in some unguarded moment, happen to permit himself a pleasure, doubtless he would loathe himself as much as he loathes others (390-391)”; volgens Johnson betreft het hier een wrede karikatuur van een vergane (Stoïsche) orthodoxie en van diegenen die met veel theatraal vertoon proberen deze te herwinnen.

³¹⁴ Cf. voor de populariteit van dit beeld Billerbeck 1985,3125; 3138v.; 3144.

III. 392-736: POMPEIUS' VLUCHT

392-398. Nadat in de voorgaande episode Cato geïntroduceerd is, keert Lucanus in de nu volgende inleiding tot de Apennijnen-excurs terug tot Pompeius en de senaat, wier vlucht uit Rome in 1,486-522 beschreven werd. Daarmee wordt in de eerste verzen van de passage de hoofdhandeling voor het eerst na 1,522 voortgezet.¹

392v. interea trepido discedens agmine Magnus / moenia Dardanii tenuit Campana coloni: na een snelle aftocht bezet Pompeius Capua.

Zoals gewoonlijk vindt de wisseling van decor zeer snel plaats.² Vooral waar het Caesar betreft is dat het geval, cf. comm. ad 439. Een en ander hangt ongetwijfeld samen met de manier waarop Lucanus de "Caesar-handeling" en de "Pompeius-handeling" tegenover elkaar afzet: Syndikus 26 wijst er terecht op dat er geen "interactie" is (behalve dan noodzakelijkerwijs bij de belegering van Brundisium). Vooral in de verzen 392vv. en 439vv. wordt dat duidelijk: Pompeius kiest in Zuid-Italië een operatiebasis, Caesar veroverd ondertussen steden in Umbrië en Etrurië.

Cf. voor het gebruik van "interea" comm. ad v. 326.

Met Haskins, Francken en Housman verkies ik "discedens" boven de *v.l. descendens* (opgenomen door o.a. Hosius, Duff, die hier bij wijze van uitzondering van Housman afwijkt, maar overigens wel "marched away" vertaalt, en Luck). *Descendere* wordt doorgaans m.b.t. de aanvaller gebruikt (cf. 3,286 en Stat. *Theb.* 4,347 met Housman; ook Nep. *Ar.* 1,5; Liv. 36,13,2; Stat. *Theb.* 7,248), niet m.b.t. degene die vlucht. *Descendere* lijkt te meer misplaatst omdat Pompeius hier juist de Apennijnen opzoekt, een hoger gelegen positie, vanwaar hij zich kan verdedigen.

Capua ontleende zijn naam aan de stichter van de stad, Capys (de *Dardanius colonus* uit v. 393), één van Aeneas' metgezellen, cf. *Aen.* 10,145 "et Capys: hinc nomen Campanae ducitur urbi." Suet. *Div. Iul.* 81 vertelt over de vermeende ontdekking van het graf van Capys. Lucanus refereert graag aan dergelijke legendarische gegevens: cf. 1,95-97 (Romulus en Remus); 1,118 (Sabijnse maagden); 2,610-612 (stichting Brundisium, cf. comm. ad loc.); 5,400-402 (Iuppiter Latiaris); 7,194 (stichting Patavium); 9,990-992 (de Trojaanse wortels van Lavinium en Alba).

¹ Cf. Eckardt 2; Syndikus 28.

² Voor voorbeelden van deze techniek cf. Eckardt 51.

394v. haec placuit belli sedes, hinc summa moventem / hostis in occursum sparsas extendere partis: Pompeius nam Capua als hoofdkwartier en wilde vandaar alles op alles zetten om met zijn verspreide troepen de vijand het hoofd te bieden.

Het is de vraag of Pompeius werkelijk de bedoeling had vanuit Capua de oorlog voort te zetten, dan wel reeds in dit stadium van plan was Italië te verlaten. Cicero suggereert in zijn correspondentie enkele malen dat Pompeius van het begin af aan de vlucht uit Italië voor ogen gehad zou hebben: *Att.* 8,3,4 “*Apulia delecta est, inanissima pars Italiae et ab impetu huius belli remotissima; fuga et maritima opportunitas visa quaeri desperatione*”; *ib.* 5 “... *ab initio vidi nihil quaeri praeter fugam*”; 8,7 “*nihil spectat praeter fugam (sc. Pompeius)*”; 9,10,6 “*hoc turpe (i.e. fugam) Gnaeus noster biennio ante cogitavit*”; maar evenzovele malen geeft Cicero te kennen dat Pompeius’ bedoelingen hem niet duidelijk zijn (bv. *Att.* 7,10; 7,12,1-2; 7,13,2; 7,20,2), of leeft zijn hoop weer op dat Pompeius Italië zal trachten te behouden (bv. *Att.* 8,3,7; 8,6; 8,5,2; 8,11b).

Caesar (*B.C.* 1,14,4) merkt over de naar Capua gevluchte *Pompeiani* op: “*Capuae primum sese confirmant et colligunt, dilectumque colonorum ... habere instituunt*”; over de vraag of Pompeius zich werkelijk in Italië te weer wil stellen dan wel het vaderland wil verlaten, laat hij zich niet uit.

Plutarchus *Pomp.* 62,2 vermeldt zeer summier dat Caesar Pompeius uit Italië wilde verdrijven voordat diens Spaanse troepen zich bij hem konden voegen; over een verdedigingsplan van Pompeius spreekt hij niet, Plutarchus laat Pompeius direct overgaan tot de terugtrekking naar Brundisium, ook in de biografie van Caesar 35,2. Bij Appianus zinspeelt Pompeius in zijn antwoord aan Favonius (*B.C.* 2,37) al op een vertrek uit Italië; Appianus spreekt niet over een verdedigingsplan in Italië, maar laat Pompeius de oorlog in Epirus voorbereiden (2,38); evenzo Dio Cass. 41,9vv.³

Haskins, Duff en Luck interpreteren “summa” als “hoofdkwartier”; Cor-

³ Cf. Brisset 110, die opmerkt dat Pompeius zijn plannen voor zijn omgeving zorgvuldig verborgen had gehouden en dat hij ongetwijfeld reeds lang een plan ontwikkeld had om naar het Oosten te gaan. Anders Rambaud 1960,160-62, die uit 394v. en 531vv. afleidt dat Pompeius aanvankelijk wél van plan geweest zou zijn in Apulië de strijd aan te binden. Later zou hij nog gehoopt hebben heel Italië vanuit Brundisium te heroveren, cf. de missie die hij zijn oudste zoon en de consuls opdraagt, 632-648. Pas na de blokkade zou de beslissing Italië te verlaten gevallen zijn (680v.). ; Seager, 164vv. wijst er waarschijnlijk terecht op dat Pompeius overrompeld werd door Caesars snelheid van handelen. Cf. in dit verband ook Carter 13vv.: “Any general must plan for the worst as well as for the best, and there is no inconsistency in believing that Pompey hoped to resist Caesar in Picenum ... while at the same time making sure he could carry out an efficient retreat to Brundisium and the east if he had to.” Cf. voorts Binder, *passim*; Heinen 6 n. 2; Meyer 1922,294 en 299v.

tius, Francken, Bourgery, Samse 1940 en Ehlers menen dat met deze woorden bedoeld wordt op de "beslissende strijd". Om meer dan één reden is de tweede opvatting te prefereren. In de vertalingen van Duff en Luck beweert Lucanus als gevolg van hun interpretatie twee maal exact hetzelfde; cf. daarnaast Claud. *Eutr.* 2,541 "maiora moventi"; Stat. *Theb.* 10,178 "rerum extrema movens"; voor "summa" cf. 4,536 "mentes ad summa paratas" en Sidon. *Carm.* 7,551 "nunc iam summa vocant".

Ten onrechte vergelijkt Mayer 1983.2,124 ad 8,309v. "revolsos excito-sque" (= *revellam et exciam*) met de hier gebruikte formulering "sparsas extendere partes"; eveneens onjuist is de parafrase "spargendo extendere" in de *adnotationes*. Hier dient men met Luck ("seine zerstreuten Streitkräfte") "sparsas" zuiver attributief op te vatten, verspreid als Pompeus' troepen immers reeds waren (cf. 462vv.). *Extendere* houdt hier behalve lokale betekenis ook de ontplooiing van krachten in, cf. bv. Liv. 7,25,7 "extendere omnes imperii vires consules dilectu habendo iussit" en *OLD s.v.* "to bring (resources) into full play".

396vv. umbrosis mediam qua collibus Appenninus / erigit Italiam nullo qua vertice tellus / altius intumuit propiusque accessit Olympo: waar de bosrijke Apennijnen een bergrug vormen in Midden-Italië, het hoogste deel van geheel Italië.

Tekst en interpretatie van deze verzen (m.n. van v. 397) zijn zeer problematisch. Dat "qua" in v. 397 (lezing van UVP) juist is, heeft Samse 1940,293vv. overtuigend aangetoond: het verdient de voorkeur boven het door o.a. Bentley, Housman en Shackleton Bailey (die Samse's analyse van de plaats niet eens vermeldt) opgenomen *que a*.

Samse veronderstelt dat in de opmerking van de *Commenta ad loc.* "qua parte scilicet altius intumuit" de oorspronkelijke lezing "qua" behouden is, op te vatten als een ablativus comparationis die (blijkens "parte") verwijst naar *media Itaha*. "Tellus" betekent hier niet "wereld", maar "Italië"; met het te substitueren "tellus nullo vertice altius intumuit quam hac media Italia" geeft de dichter naar waarheid aan dat Italië zich door geen bergrug hoger verheft dan door midden-Italië, het Abruzzen-massief met de Gran Sasso, dat inderdaad het hoogste gedeelte van het eigenlijke schiereiland vormt.⁴

⁴ De door Housman vermelde parallel Ov. *Fast.* 1,215v "sic, quibus intumuit suffusa venter ab unda / quo plus sunt potae, plus sitiuntur aquae" wordt overigens door Samse verkeerd begrepen. Samse's tegenwerping tegen Housman "tellus tumet ab imis partibus et a plano, non a summis aut a vertice" doet hier niet terzake, omdat zowel bij Ovidius als in de door Housman verkozen Lucanus-lezing *que a* sprake is van een oorzakelijk *a* ("de aarde verheft zich door een bergrug", hetgeen trouwens ook geïmpliceerd wordt door de

Men dient "mediam" in v. 396 te interpreteren als "tussen het Noorden en het Zuiden gelegen, niet als "tussen het Oosten en het Westen."

Cf. voor de inhoud nog Mela 2,58 "(Italia) ab Alpibus incipit in altum excedere, atque ut praecedit se media perpetuo iugo Appennini montis ad-tollens, inter Hadriaticum et Tuscum, sive, ut aliter eadem appellantur, inter Superum mare et Inferum, excurrit diu solida ... respicit Siculum pelagus, altero Ionium".

"Qua" staat evenals bij Ovidius ook bij Lucanus (396) vaak voor *ubi*, *cf.* Barratt 11 ad 5,24.

Het woord *Appenninus* (elliptisch, men kan in gedachte *mons* aanvullen) komt altijd als collectief enkelvoud voor. Dit wordt door Obermeier 6 en Barratt 3 ad 5,4 ten onrechte als bijzonder gebruik aangemerkt; de pluralis komt wel voor in het Grieks, *cf.* Nissen 1,217 en n.3.⁵

De *Commenta* interpreteren "erigit" hier terecht als "altam facit"; *cf.* Tac. *Hist.* 5,6 "praecipuum montium Libanum erigit (*sc.* Iudaea)"; de formulering hier is in vergelijking met die van Tacitus omgekeerd. *Cf.* ook 4,517 "attollunt campo geminae iuga saxea rupes".

Het adverbium *altius* komt in poëzie vóór Ovidius slechts één maal voor, maar vanaf Ov. 35 maal.⁶

"Propiusque accessit Olympo" in v. 398 is inhoudelijk verwant met Manilius 4,694v. "Italia in summa, quam rerum maxima Roma / imposuit terris caeloque adiungitur ipsa";⁷ *cf.* voor "propius" comm. ad 269.

399-438: De eigenlijke excurs, waarvan het begin duidelijk gemarkeerd is door het met nadruk vooraan geplaatste "mons".⁸ De beschrijving geeft blijk van een grondige geografische kennis. Pichon 21v. merkt op dat Lucanus

omgekeerde formulering 396v. "Appenninus erigit Italiam").

⁵ Nissen 1,218: "Der gebrauch des Singulars war den Römern durch den natürlichen Gegensatz zwischen ihrer Ebene und dem Gebirge nahe gelegt".

⁶ *Cf.* Håkanson 1986,33.

⁷ *Cf.* Schwemmler 36.

⁸ *Cf.* voor een bondig overzicht van de excurs, en een vergelijking ervan met de Thessalië-excurs uit het zesde boek, Wunsch 1930, 61v. Verhelderend is de vergelijking die König *WdF* 442vv. trekt met de *laudes Italiae*, Verg. *G.* 2,136-176.

Cf. voor het *Nachleben* en de middeleeuwse waardering van dergelijke excursen Von Moos 1976.2,122 n.60; de lofzang op de rivier de Sreniawa in de "Oorlog van Chocim" van de Pool Potocki (1621-1696) en de rivierenkatalogoog aldaar hebben in onze passage hun oorsprong (Cytowska 143). Zeer negatief en niet getuigend van inzicht in de functie van de excurs is het commentaar van Nisard 299vv., die opmerkt dat de geografie een goudmijn is voor de descriptief ingestelde epici uit de zilveren latiniteit. "L'Appennin! Le mot éveille la chose: l'Appennin va fournir un quart de chant". Uitgebreid literatuuroverzicht over katalogen bij Lausberg 1990,188 n.71.

waarschijnlijk de geografie van Plinius of Mela geraadpleegd heeft; hij is blijkbaar niet bekend met Pinter 11vv., die aannemelijk maakt dat Lucanus (evenals Mela, Plinius en Solinus) zich op Varro baseert.⁹

De functie van deze excurs is drieledig. Er is sprake van een inleiding op wat gaat volgen;¹⁰ de passage vormt een geslaagde overgang van de Cato-Marcia passage naar de veldtocht van Caesar. Het merendeel van de genoemde rivieren bevindt zich in de *ager Gallicus* (waar Caesar Italië binnenkwam; de Rubico zelf wordt niet vermeld) en in Campanië, waarheen Pompeius zich terugtrok.¹¹ Bovendien geeft de uitgebreide beschrijving van het imposante bergmassief enig gewicht aan de in de inleidende verzen summier aangeduide acties van Pompeius;¹² de laatste zou zonder de excurs wel zeer schrill afsteken bij de in 439vv. stormachtig oprukkende Caesar.¹³

De verwerkte symboliek vormt een derde aspect van de passage. Aan dit facet van de excurs is o.a. door Specka,¹⁴ Schönberger en vooral König aandacht geschonken. König *WdF* 441¹⁵ wijst er terecht op dat aan begin en eind van strijd tussen water en land sprake is: in 399-402 waar Pisa en Ancona, die Italië omvatten, tegen de beide zeeën worden afgezet; in 435-438 komt in de beschrijving van de manier waarop Sicilië door de zee van het vasteland gescheiden wordt opnieuw het conflict der elementen naar voren; het lijkt niet overdreven een parallel met de oppositie Caesar-Pompeius te

⁹ Cf Pinter 12, die met v. 428v. van Lucanus Solinus ed Mommsen p 39 vergelijkt: "Solinum autem constat saepe Varroniana praebere ex Mela Plinioque non petita; quo fit ut similitudo quae est Solinum inter et Lucanum certe aliquid ponderis habeat. Iamvero cum nemo Solinum credat ex Lucano hausisse, ad 'auctorem auctorum', Varronem, redeundum, si isdem vel similibus uterque verbis utitur". Ook voert Pinter 12vv. de volgorde waarin Lucanus de rivieren van Itale behandelt (evenals bij Mela eerst *pars sinistra*, dan *latus alterum*) als bewijs aan. Mela zowel als Lucanus baseerden zich op Varro. Mela zelf kan niet als bron van Lucanus beschouwd worden, cf Pinter 15. "Ex Melae chorographia petita non esse quae tradit Lucanus, vel ex eo intellegere licet quod plura saepe quam Mela poeta praebet, in quem haud scio an optime quadret Horatianum illud 'magno de flumine mallet / quam ex hoc fonticulo tantundem sumere' (*Sat.* 1,1,55v)". Ook de behandeling van de *Scylaeae undae* (vv. 432-438) komt overeen met Mela en Plinius; gemeenschappelijke bron is eveneens Varro, cf. Pinter 13v. voor meer literatuur en cf comm. ad 435-438.

¹⁰ Cf Eckardt 46, Rutz 1989,22.

¹¹ Cf Gassner 184v.

¹² Cf. Eckardt 46v. en Gassner 179 voor de nadruk die op de uitgestrektheid van het massief gelegd wordt

¹³ Cf Syndikus 56

¹⁴ Cf bv Specka 55, waar deze beweert dat ook het Italische landschap deelneemt aan de "ruhelose Bewegung der Menschen" (evenals Fraenkel, *WdF* 28 naar de Thessaie-excurs verwijzend).

¹⁵ "Durch die Verwendung stark dynamischer Ausdrücke treten Land und Wasser wie Gegner auf"

veronderstellen. In de beschrijving van de rivieren¹⁶ die respectievelijk aan de oost- en aan de westkust uitmonden treedt dezelfde spanning op: Lucanus beschrijft het imposante gebergte (het land) door de deels niet minder imposante rivieren die eraan ontspringen te noemen.

Een merkwaardige rol wordt in dit verband vervuld door de Po, die in een excurs over de Apennijnen strikt genomen niet thuis hoort (ook al monden verschillende Apennijnen-stromen in hem uit, cf. Nissen 1,191vv.) maar die als grootste stroom van Italië niet mag ontbreken; bovendien heeft de dichter aldus de gelegenheid te vermelden dat het water van de Po tegen de gloed van de door Phaëthon uit haar baan gebrachte zon bestand was.¹⁷

Schönberger 1968,502 geeft, van Königs observaties uitgaand, een verklaring van de geografische symbolen: Caesar (land) overwint aanvankelijk de zee (399-402); in het water van de Po vindt het vuur (eveneens een symbool voor Caesar¹⁸) toch nog enige tegenstand; het zeewater tenslotte dat de straat van Messina vormt en aldus "het land overwint", symboliseert de geslaagde ontsnapping van Pompeius. Vooral de laatste verklaring doet onaannemelijk aan: van een overwinning is hier zeker geen sprake, zodat de vergelijking mank gaat. Het lijkt beter 435-438 te beschouwen als een weergave van conflicterende elementen, zonder daaraan de exacte invulling te geven die Schönberger voorstaat.

De volgorde waarin Lucanus de rivieren van Italië noemt, lijkt (afgezien van de centrale plaats die de Po inneemt) willekeurig; voor de Adriatische kust zou de volgorde van de door Lucanus vermelde rivieren van Noord naar Zuid zijn: Crustumium, Sapis, Isaurus, Metaurus, Sena, Aufidus; voor de Tyrrheense kust Rutuba, Macra, Tiber, Liris, Volturnus, Sarnus, Siler. Dat Lucanus de volgorde op grond van de versificatie heeft gewijzigd,¹⁹ lijkt onwaarschijnlijk; men zou een zeker systeem kunnen zien in het feit dat in beide reeksen met een rivier in Midden-Italië begonnen wordt, maar aannemelijker is dat de dichter niet zozeer de bedoeling heeft een nauwkeurige opsomming te geven (hetgeen ook blijkt uit het ontbreken van enkele belangrijke rivieren zoals de Arno en de Umbro), als wel een indrukwekkend panorama te schetsen.

In Lucanus' werk zijn naast deze kataloog opmerkelijk veel vermeldingen

¹⁶ Terecht wijst König erop dat de rivierenkataloog het centrale deel van de passage uitmaakt, en dat daarin de Po-Phaëthon-mythe weer de kern vormt. Het belang van deze mythe wordt zo door de structuur benadrukt.

¹⁷ Dezelfde rol (tegenspeler van de zon) is weggelegd voor de Ganges (3,229-232) en de Nijl (10,230b-237a), cf. König *WdF* 445.

¹⁸ Caesar werd reeds in 1,151vv. met bliksemvuur vergeleken, cf. comm. ad 412vv.

¹⁹ Zoals Pichon 21 meent.

van rivieren te vinden.²⁰ Ook Ovidius *Met.* 2,239-259 bevat reeds een rivierenkatalogoog, en Ausonius' *Mosella* bevat er verschillende; Claudianus neemt in zijn *Panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus* vv. 256-260 een lijst op die duidelijk door Lucanus geïnspireerd is: "Vulturnusque rapax et Narvitiatus odor / sulphure tardatusque suis erroribus Ufens / et Phaethonteaepersus damna ruinae / Eridanus flavaeque terens querceta Maricae / Liris et Oebaliae qui temperat arva Galaesus." Cf. voor deze ontleening ook comm. ad 408vv. en 423v.

399vv. mons inter geminas medius se porrigit undas / inferni superique maris, collesque coercent / hinc Tyrrhena vado frangentes aequora Pisae, / illinc Dalmaticis obnoxia fluctibus Ancon: de Apenijnen zijn gelegen tussen de Tyrrheense en de Adriatische Zee, en ze kennen uitlopers tot de aan die respectieve zeeën gelegen plaatsen Pisa en Ancona.

Cf. voor 400 "inferni superique maris" Mela 2,58 (en comm. ad 396vv.); Sid. Apoll. 5,448 "inferno superoque mari".

Coercere wordt in 5,619v. "mundumque coercens / monstriferos agit unda sinus" eveneens in een geografische context gebruikt, hier met de tegenstelling land-water.

De twee plaatsen Pisa en Ancona zijn gekozen omdat Midden-Italië daar de grootste breedte bereikt.²¹

Cf. voor *frangere* in eenzelfde verband Lucr. 6,695 "(mare) frangit fluctus aestumque resorbet"; Sen. *Oed.* 603 "fluctusque non tot frangit Ionium mare"; Stat. *Theb.* 9,92 "fracta aequora cedunt";²² bij Lucanus 1,103 "Ionium Aegaeo frangat mare"; 5,605v.; 9,308.

Vers 401 is waarschijnlijk in combinatie met 4,250 "fervent iam castra tumultu" door Claud. *Bell. Gild.* 482v. verwerkt tot "quatitur Tyrrhena tumultu / ora nec Alpheae capiunt navalia Pisae."²³

Getty gaat ad 1,106 in op "locatieve" adiectiva als *Dalmaticus* (dat hier betekent "komend van de kant van Dalmatia"); zo ook 1,294 "Eleus sonipes", "renpaard te Olympia", 1,688 "Emathias acies", "legers die streken in Thessalië"; 5,703 "Hesperii duces", aanvoerders in Italië; cf. ook Haskins ad 1,106.

Obnoxius in deze betekenis ("blootgesteld aan") vindt men ook in 5,379 "Delmatico Boreae Calabroque obnoxius Austro", cf. ook 9,336v.; er is hier

²⁰ Cf. Mendell; Sanford 1934 voor de talrijke middeleeuwse citaten uit Lucanus' geografische passages.

²¹ Cf. Samse o.c. 297v.

²² Cf. Michler 30.

²³ Cf. Bruère 1964,251.

sprake van poëtisch gebruik,²⁴ cf. Verg. *G.* 1,396 “nec fratris radiis obnoxia surgere Luna”; Tib. 2,4,9 “stare vel insanis cautes obnoxia ventis”; Sen. *N.Q.* 6,26,4.

De Griekse naam *Ancon* wordt hier volgens Samse 298 gebruikt om aan de “elleboog” van het voorgebergte te herinneren, tegenover de vlakke kust (401 “vado”) van Pisa. Dichters prefereren evenwel meestal deze vorm²⁵ (cf. bv. Catull. 36,13; Sil. 8,436; Juv. 4,40).

403v. fontibus hic vastis inmensos concipit amnes / fluminaque in gemini spargit divortia ponti: uit enorme bronnen ontvangen de Apennijnen reusachtige stromen, die in de beide zeeën uitmonden.

Fontes betekent hier “bronnen”; het is onnodig het woord met Cortius en Samse als “watermassa’s” op te vatten.

Francken (“pulcre a fontibus fecundari dicuntur montes, qui fructum conceptum alunt”) veronderstelt dat het woord *concupere* het beeld van bevruchting door het water moet uitdrukken; het is evenwel de in dit verband gebruikelijke technische term, cf. bv. Mela 3,69; Col. 1,4,10 “torrens imbribus conceptus”; Haskins (“gathers the source of”) vergelijkt Lucr. 6,503 “concupiunt etiam multum quoque saepe marinum / umorem (nubila)”.

De dichter beschrijft in v. 404 de Apennijnen in hun rol van waterscheiding van Italië; met “divortia” zijn hier bedoeld de “surfaces or planes sloping away in different directions” (*OLD s.v.* 2b, cf. Man. 3,384 “per duo partitae ... divortia terrae”), niet “de beide door de Apennijnen gescheiden zeeën” (Samse; zo ook *TLL* 5,1,1637,83v.: “in mare superum et inferum”). In de “Apennijnenmetafoor” bij Cic. *de Orat.* 3,69, waaraan Lucanus misschien gedacht heeft, staat het woord voor de waterscheiding zelf: “ut ex Appennino fluminum, sic ex communi sapientiae iugo sunt doctrinarum facta divortia.” Cf. ook comm. ad 580.

405vv. in laevum cecidere latus veloxque Metaurus / Crustumique rapax et iunctus Apise Pisaurus / Senaque et Hadriacas qui verberat Aufidus undas: in de Adriatische zee monden allereerst uit de Metaurus, de Crustumium, de Sapis, de Sena en de Aufidus.

Met “in laevum latus” in v. 405 correspondeert in v. 421 “dexteriora”: Lucanus noemt de oostzijde van de Apennijnen “laevum”, de westzijde “dexteriora”; cf. Mela 2,59; Plin. *Nat.* 3,6.

²⁴ Cf Barratt ad 5,379

²⁵ Cf Nissen 2,415 n.5.

Cf. voor de Metaurus Nissen 1,341.343; voor zijn stroomgebied Nissen 2,381vv. Hij overtreft in snelheid de stromen in zijn nabijheid; vandaar waarschijnlijk het epitheton; cf. ook Cortius *ad loc.* en Burman *ad Val. Fl.* 5,180, die opmerkt dat men dergelijke epitheta in poëzie niet al te letterlijk dient te nemen.

Cf. over de Crustumium, tegenwoordig de Conca, Nissen 2,374 en 379, waar deze hem een “unbedeutender Grenzfluss” noemt. Tot de v.l. *capax* (MZC) kunnen Plin. *Nat.* 3,51 “Umbro, navigiorum capax” en *ib.* 6,13 aanleiding gegeven hebben, maar in die betekenis, “bevaarbaar”, komt *capax* bij mijn weten niet voor zonder een ervan afhankelijke genitivus; bovendien is het niet aannemelijk dat de Crustumium bevaarbaar was. Het argument dat Samse *l.c.* 298 tegen “rapax” gebruikt, nl. dat het ontstaan is door het verwante adiectivum “velox” in 405 en “verberat” in 407, lijkt me eerder te pleiten vóór “rapax”: kennelijk is woestheid de algemene indruk die Lucanus m.b.t. de Apennijnen-stromen wil overbrengen, om zo de omvang van dit bergmassief te benadrukken. Cf. voor “rapax”, dat i.t.t. *capax* wel voorkomt als epitheton voor rivieren, Enn. *Ann.* 302 Sk. “unda rapax”; Lucr. 1,17 “fluvios rapaces”; Sen. *Phoen.* 71 “rapax torrens”, en vooral Ov. *Pont.* 4,10,49 “Partheniusque rapax et volvens saxa Cynapses”, waarop ons vers terug lijkt te gaan.²⁶

De tekst van 406B is omstreden: de *vulgata* “et iuncto Sapis Isauro” wordt zonder commentaar overgenomen door Housman (en vrijwel alle andere uitgevers; ook Samse signaleert het probleem niet eens), maar is om twee redenen onacceptabel: - dat Lucanus omwille van het metrum de Pisaurus *Isaurus* noemt,²⁷ is niet aannemelijk; daarnaast is er van een verbinding²⁸ tussen Sapis en Pisaurus geen sprake: de Sapis (nu: Savio) heeft zijn stroomgebied meer dan 60 km ten Noorden van de Pisaurus (nu: Foglia), en tussen deze twee rivieren stromen nog de Ariminus en de Rubico.

Dat de oorspronkelijke tekst “iunctus Apise Pisaurus” (een conjectuur van Morgan, cf. *infra*) geleid heeft tot de variant “iuncto Sapis Isauro” zoals die in de meeste handschriften aangetroffen wordt, wekt geen verwondering:

²⁶ Cf. Mariotti 493 n.1, die aannemelijk maakt dat er van ontlending sprake is door te wijzen op Luc. 3,245B “volventem saxa Niphaten”, vermoedelijk eveneens een echo van het genoemde vers van Ovidius; in enkele Ovidius-codices is “Cynapses” zelfs vervangen door *Niphates*.

²⁷ Zoals o.a. Eckardt 8 n.2 met Nissen 2,379 meent; cf. ook comm. ad 593; een argument voor de lezing *Isaurus* kan zijn Vib. Seq. p. 16 Gels. “Pisaurus: qui et Isaurus ut Lucanus”; maar vermoedelijk was de tekst reeds in Vibius Sequesters tijd corrupt; Cortius ad 406 verwijst naar Vossius’ Catullus-editie p. 308 “vel puerum videre scribendum esse ‘iunctus Sape Pisaurus’” (Vossius emendeert de betreffende plaats bij Vibius).

²⁸ Cf. Alfieri 55 n. 2 voor *ungere* bij Lucanus; voor het motief van de verbinding van rivieren bv. 3,235v. 258v.

de Sapis was immers een veel bekendere rivier dan de Apisis/Apesis (nu: Apsa). Niettemin pleit Alfieri 55 (onder verwijzing naar lokale geografen²⁹) overtuigend voor de Apisis; de Apsa namelijk is wel degelijk een zijrivier van de Foglia. Merkwaardigerwijs neemt Alfieri aan dat Lucanus "Apesis/Apisis" veranderd heeft in "Isapis", waarna hij op metrische gronden voorstelt "et iunctus Isapis Isaurus" te lezen, hetgeen door Mariotti 493 op diezelfde gronden terecht verworpen wordt; ook komt de Apisis niet voor het eerst op middeleeuwse kaarten voor, zoals Alfieri veronderstelt, maar reeds als lezing van G. Met Shackleton Bailey 1987, 76v. neem ik aan dat de Apisis in de oorspronkelijke tekst voorkwam; het hem door Morgan (*cf. ib.* 77) gesuggererde "et iunctus Apise Pisaurus" heeft het bezwaar dat *iunctus* verbonden met een ablativus vrijwel alleen bij Cicero voorkomt,³⁰ maar lost het "Isaurus-probleem" op.

Cf. voor de Sena, de rivier die ontstaat door vereniging van de twee door een heuvelketen van elkaar gescheiden beken de Miso en de Nigola, Nissen 2,384; Sil. 8,453 "et Clanis et Rubico et Senonum de nomine Sena".

De Aufidus is de enige rivier in Zuidoost-Italië die genoemd wordt; aanmerkelijk is dat dit gebeurt om de herinnering aan de slag bij het nabij deze rivier gelegen Cannae op te roepen, en deze veldslag met de naderende catastrofe bij Pharsalus in verband te brengen.³¹ Op vele andere plaatsen wordt de kracht van de Aufidus (nu: Ofanto) genoemd: *cf.* Hor. *C.* 3,30,10 "dicar qua violens obstreper Aufidus"; 4,9,2 "longe sonantem ... Aufidum"; Sil. 11,507v. "umentes rapido circumdat gurgite campos / Aufidus et stagnis intercipit arva refusus"; op de sterke stroming van de rivier zinspeelt ook Turnus wanneer hij de rivier op één lijn plaatst met Diomedes en Achilles, *cf. Aen.* 11,405 "Amnis et Hadriacas retro fugit Aufidus undas"; Nissen echter merkt op dat de Aufidus (in elk geval de benedenloop) zeer traag is en vindt daarom Horatius' epitheta *violens* en *longe sonans* misplaatst; anderzijds toont Nissens statistiek 1,343 aan dat de rivier wat de gemiddelde waterafvoer betreft alle andere "Adriatische" rivieren achter zich laat.

Het adiectivum *Hadriacus* is poëtisch; in proza vindt men doorgaans *Hadrianus*. *Cf.* 3,190; 4,404.407; Prop. 3,21,17; Verg. *Aen.* 11,405 (*cf. supra*); Sil. 1,45; Ov. *Fast.* 4,501.³²

Cf. voor gebruik van singularis en pluralis van *unda* Barratt 15 ad 5,38.

²⁹ G. Colucci, *Antichità Picene*, Fermo 1789, 4,343 en 8,1vv.; A Brandimarte, *Piceno Annonario ossia Gallia Senonia illustrata*, Roma 1825, 136.

³⁰ *Cf.* KSt 1,318.

³¹ *Cf.* Gassner 184v.

³² *Cf.* Barratt 123 ad 5,380.

408-420. Ook uit de beschrijving in 209vv. blijkt reeds dat overstromingen een geliefkoosd thema van Lucanus zijn.³³

De voornaamste reden waarom Lucanus de Eridanus (Griekse naam van de Padus/Po) opgenomen heeft in de Appennijnen-excurs, is waarschijnlijk dat de dichter zo de gelegenheid had de allegorisch op te vatten Phaëthon-mythe in te lassen, *cf.* inl. ad 399-438. Zie voor de Po Nissen 1,183vv.; Strabo 4,204, die hem als grootste rivier van Europa na de Donau noemt; Plin. *Nat.* 3,49 "... Padum amnem Italiae ditissimum ..."; *ib.* 3,117 "Padus, ... nullo amnium claritate inferior, Graecis Eridanus dictus ac poena Phaetontis illustratus"; Nissen 184 rekent hem niet tot "den bekannten und gefeierten Strömen". Claudianus refereert eveneens aan de Phaëthon-mythe (ook in een rivierenkatalogoog) in *Pan. Prob. et Ol.* 258v.: "... et Phaethontae perpersus damna ruinae / Eridanus ...", *cf.* inl. ad 399-438.

408vv. quoque magis nullum tellus se solvit in amnem / Eridanus fractas devolvit in aequora silvas / Hesperiamque exhaurit aquis: de Po, die de meeste erosie veroorzaakt van alle Italische rivieren, sleurt hele bossen mee en draineert Italië.

Evenals in v. 397 leidt ook hier de opvatting van Housman c.s. dat *tellus* "de wereld" zou betekenen tot een onbevredigende interpretatie. Het vers betekent niet "as mighty a river as any which earth discharges" (vertaling Duff, ook zo opgevat door Housman ad 397 en Luck); de juiste interpretatie vindt men bij Haskins, Francken, Bourgery, en Ehlers: "waarin grotere delen van dit land wegspoelen ("zich losmaken") dan in enige andere rivier". Hier is sprake van bodemerosie door toedoen van de Po. Op vergelijkbare wijze is *solvere* gebruikt in 9,451 "liquiditas se turbine solvit in auras"; 8,830 "totaque in Aethiopum putres solvaris arenas"; Samse 299 noemt hiernaast de minder duidelijke parallellen 9,421 en 8,106.

Een soortgelijke opmerking vindt men in 6,277v. "illos terra fugit dominos, his rura colonis / accedunt donante Pado" (*cf.* de gehele passage 6,272vv. en Ennod. *Carm.* 1,5³⁴). De overstromingen van de Po vormden samen met de grote aardbevingen de ergste plaag van het oude Italië. *Cf.* ook Haskins ad loc.: "as a fact the Po carries down great quantities of sedimentary matter which has considerably extended the shore at its mouths"; *cf.* voor de aanslibbing (lagunen!) Nissen 1,202vv.

Ook Vergilius spreekt enkele malen over de woestheid van de Po-stroom,

³³ *Cf.* Barratt 205v.

³⁴ *Cf.* Schönberger *WdF* 507 "Lucan erinnert an die landfeindliche Rolle des Po in II"; *cf.* voor de passage ook Nissen 211.

cf. *G.* 4,372 “quo non alius per pingua culta / in mare purpureum violentior effluit amnis”; 1,481 (als één van de voortekenen van burgeroorlog) “proluit insano contorquens vertice silvas / fluviorum rex Eridanus camposque per omnes / cum stabulis armenta tulit”; *Aen.* 6,659 “plurimus Eridanus per silvam volvitur amnis”.

Cf. voor *solvere* in iets ander verband 9,421v. “sed et haec non fontibus ullis / solvitur” (over de bodem van West-Libye; daar is veeleer sprake van de mededeling dat er geen bronnen ontspringen dan van het “wegspoelen van aarde”; *cf.* Samse 299 die met Cortius de plaats op één lijn stelt met ons vers; Francken *ad loc.* wijst wel op het verschil.

Samse 299vv. stelt in v. 409 *ripas* voor, omdat “*fractas*” moeilijk van bomen gezegd kan worden; “*silvas*” zou volgens hem in het vers beland zijn onder invloed van de “populieren-passage” 410v.; ook acht hij de vermelding van bossen tussen 408 en 410A (die beide over “aarde” handelen) onwaarschijnlijk. Maar *ripas* is een onnodige conjectuur; in de pathetische dictie van Lucanus kan zeer wel sprake zijn van ontwortelde, “gebroken” bomen; *cf.* bovendien Verg. *G.* 1,481 (met comm. Heyne) en Cortius *ad loc.*, die een overvloed aan parallelplaatsen aandraagt, waarvan de meest overtuigende zijn: Plin. *Ep.* 8,17 “Anio . . . nemora, quibus inumbratur, et fregit et rapuit”; Claud. *Cons. Hon.* 4,538 “*fractis moritura volumina silvis*”; Stat. *Theb.* 1,361 “*frangitur omne nemus*”; daar komt bij dat ook in de context de ontwortelde bossen niet misplaatst zijn (i.v.m. de erosie). Eveneens verwant is misschien (zij het in geheel andere betekenis) Stat. *Theb.* 2,248 “*fractisque obtendunt limina silvis*”.³⁵

Samse 300 meent ten onrechte dat met de woorden “*Hesperiamque exhaurit aquis*” niet bedoeld wordt op het gedraineerde water (zoals de *Commenta*, Haskins, die hiermee 4,638 vergelijkt, Bourgery, Duff en Luck het opvatten); dan had er volgens Samse moeten staan “*Hesperiaeque exhaurit aquas*”; Ehlers volgt Samse en vertaalt “entziet uit seinen Wassern Hesperien Boden”. De woorden vormen in deze opvatting een vervolg op 408 “*tellus se solvit in amnem*”: de Po holt met zijn water Italië uit. Samse vergelijkt voor *exhaurire* 3,181 “*exhausit totas quamvis delectus Athenas*” en *Commenta* ad 422 “‘*Rutubamque cavom*’: quod sola sua exhauriat” (*cf.* ook bv. Caes. *B.G.* 5,42,3 “*manibus sagulisque terram exhaurire*”; Sen. *Apoc.* 7,5).

Voor de interpretatie “draineert Italië” zijn echter wel degelijk parallellen te vinden: *cf.* bv. 5,333 “*exhaustaque sanguine turba*”; 9,171 “*ut visa est lacrimis exhausta*” en metaforisch 8,253 “*exhaustaque domus populis*”;

³⁵ *Cf.* Michler 27

Stat. *Silv.* 3,5,73 “exhausit civibus urbes”,³⁶ wanneer men kiest voor deze interpretatie, zegt de dichter niet twee keer (en de tweede keer zwakker) hetzelfde.

410vv. hunc fabula primum / populea fluvium ripas umbrasse corona, / cumque diem pronum transverso limite ducens / succendit Phaethon flagrantibus aethera loris, / gurgitibus raptis penitus tellure perusta, / hunc habuisse pares Phoebeis ignibus undas: volgens het verhaal was de Po als eerste rivier omzoomd door populieren, en zou hij mede daardoor bestand geweest zijn tegen de hemelbrand die op de val van Phaëthon volgde, terwijl de andere rivieren opdroogden en de aarde verzengd werd.

Cf. voor de mythe volgens welke na Phaëthons val in de Eridanus diens zusters in een rij barnsteen wenende populieren (of elzen) langs de Po verandert zouden zijn Ov. *Met.* 2,340vv.; Verg. *Ecl.* 6,62v., (elzen) en *Aen.* 10,190 (populieren) “populeas inter frondes umbramque sororum”; Eur. *Hippol.* 737vv.³⁷ Opmerkelijk is in de versie van Lucanus dat de populieren al aanwezig zijn voordat Phaëthon neerstort; ze dragen bij tot het vermogen van de Po weerstand te bieden aan de hitte die het gevolg is van Phaëthons rit op de zonnewagen (“que” in 412 heeft zeker consecutieve waarde).³⁸

De vermelding van de populieren en hun schaduw herinnert aan de eik-vergelijking die 1,136vv. aan Pompeius gewijd werd; cf. vooral 139v. “nudosque per aera ramos / effundens trunco, non frondibus, efficit umbram”,³⁹ in tegenstelling tot de onderhavige populieren is Pompeius niet (meer) tot het bieden van noemenswaardige schaduw in staat. Daarnaast spelen ongetwijfeld enkele andere motieven mee.⁴⁰ De populier is gewijd aan Herakles, de Stoïsche heilige *par excellence*,⁴¹ die voor zichzelf toen hij uit de onderwereld terugkwam een krans maakte van de boom die Hades (als herinnering aan zijn geliefde Leukè) in de Elyseïsche velden geplant had. De buitenste bladeren van die krans bleven zwart, de kleur van de onderwereld; de blade-

³⁶ Cf. Michler, 76 “verbo exhauriendi poetae metaphorice utuntur. Ea quae hauriuntur raro leguntur in casu ablativo: cf. Lucr. 6,1140; Ov. *Pont.* 3,4,63; Drac. *Orest.* 388”; Barratt 109 ad 5,333 vergelijkt daarnaast ten onrechte Liv. 3,32,2 “urbe assiduus exhausta funeribus”, waar “assiduus ... funeribus” uiteraard een *ablativus causae* is.

³⁷ Cf. voor het verhaal en meer plaatsen Graves, *The Greek Myths* 1,155v.; Nissen 1,183.

³⁸ Cf. Samse 301, die het rationalistische element in de beschrijving benadrukt; ook Pfligersdorffer 354 wijst op de causaliteit; cf. voor de tegenstelling rivier-zon 3,229-232 (Nijl), 10,230B-237A (Ganges) en inl. ad 399vv.

³⁹ Cf. Pfligersdorffer 354v.

⁴⁰ Cf. hierover Pfligersdorffer 354v. en vooral n.5; Ahl 1974,574.

⁴¹ Cf. ook comm. ad 390v.

ren die tegen Heracles' voorhoofd aankwamen werden door zijn luisterrijke zweet zilverwit; de twee kleuren geven aan dat Heracles in onder- én bovenwereld actief geweest is.⁴² Cf. voor de associatie van Heracles met de populier Theocr. 2,121; Verg. *Ecl.* 7,61; *G.* 2,66; *Aen.* 8,276 en Serv. *ad loc.*; Ov. *Ep.* 9,64; Phaedr. 3,17,4; Plin. *Nat.* 12,3 en herhaaldelijk bij Seneca: *H.F.* 894; *H.O.* 578. 789 en voor het adiectivum *populeus*: *H.F.* 912 en *H.O.* 1642. Pfligersdorffer 354v., die deze bewijslast aandraagt, noemt het feit dat Lucanus de mythe in gewijzigde vorm presenteert als argument voor zijn opvatting dat hier sprake is van symbolische verwijzing.

De relatie tussen Hercules en de republikeinse zaak is een andere mogelijke ondertoon: "Hercules" was bij Pharsalus de republikeinse strijdkreet, cf. App. *B.C.* 2,76; cf. voor de associatie van Pompeius met Hercules: Vitruv. 3,3,5 (over de *Aedes Herculis Pompeiani*); Plin. *Nat.* 7,95 en *R.E.* 8,555-560.⁴³

Een parallel voor de aanwezige symboliek is te vinden in 6,272, waar Pompeius, die de omsingeling van Caesar doorbreekt, vergeleken wordt met de buiten zijn oevers tredende Po.⁴⁴ Cf. voorts voor de duidelijke verwijzing naar Caesar in de figuur van Phaëthon comm. ad 398vv.

Net "fabula" (410) vergelijkbare ellipsen zijn bv. 4,792 "nefas"; 9,244; 10,219 "fides".⁴⁵

De formulering in v. 411 "populea ... corona" is een echo van Hor. *C.* 1,7,23 "tempora purpurea fertur vinxisse corona";⁴⁶ eveneens verwant is Stat. *Silv.* 3,1,185 "populeaque movens albentia tempora silva".⁴⁷

Dies staat in v. 412 voor "daglicht" (Samse *l.c.* 301 "für 'currum'", hetgeen op hetzelfde neerkomt), cf. bv. Lucr. 1,147; Verg. *Aen.* 3,198. Haskins vat "pronus" op als "ondergaand" (cf. Ov. *Met.* 11,257 "pronus erat Titan" en Prop. 1,16,23; maar eerder lijkt het woord (praedicatief gebruikt) op de onbedoelde neerwaartse beweging van de zon te duiden, cf. bv. Catull. 65,23 "prono praeceps agitur decursu").

"Transverso limite" wordt slechts door Duff correct vertaald: "athwart its appointed course", in verticale richting (cf. Ov. *Met.* 2,206v.); op dezelfde plaats in het vers Man. 2,648 "Quaeque secatur transverso li-

⁴² Cf. Graves 1957,154v.

⁴³ Cf. voor deze materie ook Jal 1962,194v.; Weinstock 39 spreekt uitvoerig over Pompeius' goden. Naast Hercules Invictus worden genoemd Venus Victrix, Honos en Virtus, Victoria en Felicitas.

⁴⁴ Cf. Newmyer 243v.

⁴⁵ Cf. Obermeier 69.

⁴⁶ Cf. Ganzenmüller 649.

⁴⁷ Cf. Michler 38.

mite caelum".⁴⁸ Lucanus had de formulering eerder in eenzelfde verband gebruikt, cf. *Iliakon* 8 (*FPR* p. 367) "haud aliter raptum transverso limite caeci (caeli) / flammatum Phaetonta poli videre deique, / cum vice mutata totis in montibus ardens / terra dedit caelo lucem naturaue versa."⁴⁹ Cf. ook Claud. *In Ruf.* 2,210 "limite iusto".

Raptus (v. 414, *Commenta*: "siccatis") wordt eveneens in verband met het Phaëthon-verhaal gebruikt door Ovidius *Met.* 2,237 "tum facta est Libye raptis umoribus aestu / arida"; *gurgites* voor "stromen" vindt men bv. ook in Stat. *Silv.* 4,5,40. Luck ("seine Fluten") meent ten onrechte dat het woord naar het water van de Po verwijst: het is hier algemeen gebruikt.

Duff's nevenschikkende vertaling van v. 414 ("till the waters vanished and earth was burnt to its core"- zo ook Ehlers) is vanuit logisch oogpunt te verkiezen boven Luck's "die verbrannte Erde habe seine Fluten ganz aufgeschluckt" (zo ook Bourgery); subject van *rapere* is hier de verzengende zon.

Cf. voor v. 414v. nog Man. 4,531 "velut exustus Phoebeis ignibus ignis", ook metrisch verwant.⁵⁰

416-420. Deze vijf verzen worden integraal geciteerd door Serv. *ad G.* 1,482. De authenticiteit ervan wordt fel aangevochten door Samse,⁵¹ waarschijnlijk ten onrechte. De Po wordt met de Nijl en de Donau vergeleken.⁵² Evenals in grote delen van de onderhavige excurs is ook hier sprake van symboliek. Pompeius wordt opnieuw met de Po geassocieerd.⁵³

⁴⁸ Cf. Hosius 1893,396 en Schwemmler 39, die beiden ontlening dubieus achten.

⁴⁹ Cf. Bolton 239v.; *ib.* n.4 voor de interpretatie.

⁵⁰ Cf. Schwemmler 39.

⁵¹ Cf. Samse 307: "Alle sieben Verse riechen sehr nach Schulstaub" (inbegrepen zijn de verzen 1,424v., die in een aantal opzichten met de onderhavige verzen overeenkomen). Over de vermeende onzinnigheid van de vijf verzen Samse 306: "Lucan konnte so etwas nicht schreiben. Wer anderer Meinung sein will, muss entsprechende Stellen aus seinem Epos sammeln und beweisen, dass ihn hin und wieder sein guter Geist im Stich liess, so dass er imstande war, unsinniges Zeug hin zu schreiben. Ich habe mich immer wieder davon überzeugt, dass Lucan ein sehr scharfer Denker war. Er konnte solche Verse wie 2,416-420 gar nicht schreiben". Lang voor hem had Julius Scaliger (*Hypercrit.* 6: "non minor Nilo est, nisi hic maior esset") de auteur van 416-420 van krankzinnigheid beticht, cf. ed. Cortius ad 416 en ad 418, waar de laatste over Scaliger opmerkt; "sed vix ipse in declamatione sibi constat" en Samse 307. Tegenover Samse neemt Hübner 1975,201v. stelling, cf. daarvoor comm. ad 419v.

⁵² Cf. voor Nijl en Donau Mela 1,49 "Nilus amnium in nostrum mare permeantium maximus" en 2,8 "Hister ... eorum, qui in nostrum mare decidunt, tantum Nilo minor."

⁵³ Cf. *supra* voor de associatie; Pfligersdorffer 354vv. geeft van deze passage een symbolische verklaring die niet geheel overtuigt.

416v. non minor hic Nilo, si non per plana iacentis / Aegypti Libycas Nilus stagnaret harenas: de Po zou voor de Nijl niet onderdoen, als deze laatste niet de delta zou overstromen.

Cf. voor de ellips in v. 416 inl. ad 416-420.

Cf. voor de bij Lucanus en bij dichters uit de Augusteïsche periode geliefde verbinding van neutr. plur. met gen. ("plana iacentis Aegypti") bv. 2,602 "secreta silvarum"; 4,675 "zonae exusta"; 5,258 "regnum iniusta". Obermeier⁵⁴ wijst erop dat het gebruik door filosofisch taalgebruik gestimuleerd werd.

De interpretatie "passim, per omnes planas partes iacentis, id est depressae, Aegypti Nilus exundat"⁵⁵ lijkt beter dan die van Haskins, die "per plana" laat afhangen van "iacentis" en de verbinding "per plana iacentis" vertaalt als "level, flat". *Cf.* Tac. *Hist.* 1,86 "praecipuus ... pavor subita inundatione Tiberis, qui ... non modo iacentia et plana urbis loca, sed securae eius modi casuum implevit";⁵⁶ 4,52 "camposque iacentes"; 6,274 "succubuit si qua tellus".

Duff's vertaling "Libyan desert" (zo ook Bourgery) is onjuist; evenals in Verg. *G.* 4,293 en Prop. 4,6,83 wordt hier met *arena* het deltagebied bedoeld. De Libische woestijn wordt door de Nijl nooit overstroomd, *cf.* 10,327v. en Samse 305.

418vv. non minor hic Histro, nisi quod, dum permeat orbem, / Hister casuros in quaelibet aequora fontes / accipit et Scythicas exit non solus in undas: ook voor de Donau zou de Po niet onder hoeven te doen, ware het niet dat deze aangevuld wordt door tal van zijrivieren.

De vergelijking met de Donau lijkt te impliceren dat de Po wél op eigen kracht zijn omvang bereikt, terwijl ook deze vele zijrivieren heeft (Plin. *Nat.* 3,20 noemt voor de Po een aantal van 30, voor de Donau 60); waarschijnlijk doelt Lucanus echter op het feit dat de Donau vlak voor het begin van zijn delta de Sereth en de Pruth in zich opneemt.⁵⁷ *Cf.* voor de vele zijrivieren van de Donau voorts Plin. *Nat.* 4,12 "per innumeras lapsus gentes Danubii

⁵⁴ Obermeier 49. "Im allgemeinen verursachte diesen Gebrauch die philosophierende Richtung, die es liebte, von Begriffen zu abstrahieren und die gewonnenen Teile zu substantivieren"

⁵⁵ Aldus Robbert 54; Francken *ad loc*; *cf. adnotationes* "iacentis = depressi"

⁵⁶ Robbers 54, die voor "iacentis" nog Verg. *Aen.* 3,688 "vivo praetervehor ostia saxo / Pantagiae Megarosque sinus Thapsumque iacentem" vergelijkt

⁵⁷ *Cf.* Bourgery *ad loc*, Pfligersdorffer 355, Pichon 8, Marti 1964,190 voor de functie van dergelijke geografische onnauwkeurigheden

nomine, immenso aquarum auctu"; Amm. 22,8 "amnis vero Danubius ... per latiore orbem praetentus, ac sexaginta navigabiles paene recipiens fluvios".

Cf. voor het ptc. fut. ("casuros") met irreële waarde ook 6,349 "melius mansura sub undis / Emathis";⁵⁸ 5,365v. "unumque caput tam magna iuventus / privatum factura timet"; Stat. *Theb.* 9,253. Hübner 202 wijst op de originaliteit van Lucanus' formulering (of die van de interpolator) in dezen, cf. 6,372; 6,375v.

Met "Scythicas ... undas" wordt de *Pontus Euxinus* bedoeld, evenals in 580; 5,436 en de v.l. *Scythicum* van 1,18.⁵⁹ Lucanus gebruikt *Scythicus* vaak voor het Noorden in het algemeen, cf. 6,325.478v. en 1,18 (mits *Scythico* gelezen wordt); Verg. *G.* 1,240. 3,349vv. en Ov. *Met.* 2,224.

421-427. In deze verzen geeft Lucanus een overzicht van rivieren ten westen van de Apennijnen, evenmin volledig of in topografisch juiste volgorde als de opsomming van de oostelijke rivieren. Cf. voor de volgorde inl. ad 399-438.

421v. dexteriora petens montis declivia Thybrim / unda facit Rutubamque cavum: op de westelijke flank van de Apennijnen ontstaan de Tiber en de Rutuba.

Alleen Cortius leest in v. 421 *declinia*; *declinis* wordt vaak als v.l. van *declivis* aangetroffen.

Cf. over de Tiber Nissen 1,308v.; ib. 316vv. voor de grote rol die de rivier speelt en die misschien de reden vormt waarom Lucanus hem aan het begin van deze lijst noemt.

Na de Tiber wordt de Rutuba als eerste genoemd omdat hij in het Noorden de eerste rivier aan de Westkust van Italië is (maar in 1,404 en Mela 2,72 wordt de ten Westen van de Rutuba gelegen Varus als grens van Italië aangeduid). De Rutuba, tegenwoordig Roia, mondt ten westen van Album Intimilium in zee uit; de huidige monding ligt ten oosten van Ventimiglia, cf. Nissen 1,302 en 2,141; Plin. *Nat.* 3,48; Francken wijst op vermelding bij Varro *Sat. ed. Riese* p. 217, "figurate pro perturbatione usurpatum, quasi κυκλοβόρος quidam".

422v. delabitur inde / Vulturnusque celer: vanaf die kant stroomt ook de Vulturnus.

⁵⁸ Cf. Obermeier 77.

⁵⁹ Cf. Getty en Willeumier-Le Bonniec ad 1,18; Barratt ad 5,436.

Cf. voor de huidige Volturno, de voornaamste rivier van Campanië, Nissen 1,265.331.342; de naam wordt (hoewel volgens Varro *LL* 5,29 niet Latijns) door dichters met *volvere* in verband gebracht. *Cf.* behalve deze plaats *Ov. Met.* 15,714 “multamque trahens sub gurgite arenam”; *Sil.* 8,529 “sonorus”; *Stat. Silv.* 4,3,67vv., vooral 76v., waar de stroomgod zichzelf “et nunc ille ego turbidus minaxque, / vix passus dubias prius carinas” noemt; *Claud. Pan. Prob. Ol.* 256 noemt hem *rapax*, *cf.* *inl.* ad 399vv.⁶⁰

423v. nocturnaeque editor aurae / Sarnus: en de Sarnus, die ‘s nachts nevel uitwasemt.

Francken en Haskins verbinden “nocturnaeque editor aurae” met “Volturnusque”, en beroepen zich daarvoor op Frontinus, *Strat.* 2,257 “Volturnum amnem ultra reliquorum naturam fluminum ingentes auras mane proflare”, hoewel de zinsbouw een dergelijke interpretatie moeilijk toelaat. Nevelachtigheid wordt aan meer plaatsen toegeschreven, *cf.* *bv. Prop.* 4,1,123 “qua nebula cava rorat Mevania campo”. De Sarnus, nu Sarno, stroomt door de vlakte ten zuiden van de Vesuvius. *Cf.* Nissen 1,334; 2,760; *Verg. Aen.* 7,738; *Sil.* 8,537; *Stat. Silv.* 1,2,265; *Strab.* 5,247; *Plin.* 3,62; *Procop. B. Goth.* 4,35.

“Editor” is een neologisme bij Lucanus. Andere neologismen op *-tor*: 4,66 *fuscator*; 4,298 en 5,122 *scrutator*; 4,588 *sulcator*; 7,799 *humator*; 8,854 en 10,212 *mutator*; 9,591 *haustor*; 10,286 *celator*.⁶¹

424v. et umbrosae Liris per regna Maricae / Vescinis impulsus aquis: en de Liris, die door de bossen van de nimf Marica stroomt en zijn water uit het gebied van Vescia krijgt.

Cf. voor de Liris, de huidige Liri, Nissen 1,329v. “Vescinis” (Bentley, alleen door Francken in de tekst opgenomen⁶²) is hier beter dan *Vestinis*: de gehele excurs geeft blijk van een nauwkeurige documentatie, zodat het niet waarschijnlijk is dat de dichter de Liris, die langs Vescia (*cf.* *bv. Liv.* 9,25,4 “Ausona et Minturnae et Vescia urbes”; 10,20,1. 21,7) stroomt, bij de Vestini (aan de Adriatische zee, *cf. Plin. Nat.* 3,6,17) lokaliseert.

“Regna” als “gebied dat aan iets of iemand toebehoort” vindt men ook *bv.* in 3,86; 4,590; 9,321; *Cic. Att.* 14,6,1; *De or.* 1,10,41; *Verg. Ecl.* 1,69;

⁶⁰ Als enige van de rivieren buiten Rome werd de Volturnus na de verovering van Campanië door de Romeinen als god vereerd, *cf.* Nissen 1,331; Preller 521 *contra* Mommsen *CIL* 1,400.

⁶¹ *Cf.* Van Amerongen ad 5,122; Nisard 355vv., die ten onrechte ook 4,723 *simulator*, 5,187 *consultor* (dei) en 9,496 *finitor* als neologismen opvoert; Morris 152.

⁶² *Cf.* ook Samse 307v. en Gassner 179.

G. 1,124; 3,476. Voor de nimf/godin Marica cf. Hor. C. 3,17,7v. “innantem Maricae / litoribus tenuisse Lirim”; Mart. 13,83; haar heiligdom lag in een woud (cf. o.a. het gebruik van het woord *umbrosus* Liv. 27,37,2 en hier) tussen moerassen. Ook Claudianus vermeldt in zijn rivierenkataloog in *Pan. Prob. Ol.* Marica in verband met deze rivier: “flavaeque terens querceta Maricae / Liris”, cf. inl. ad 399vv.

425v. radensque Salerni / tesca Siler: en de Siler, die langs het woeste gebied bij Salernum stroomt.

De Siler, ook Silerus of Silarus (nu Sele, cf. Nissen, 1,334v.), vormt de scheiding tussen Campanië en Lucanië, (cf. Plin. *Nat.* 3,7 “a Silaro ager Lucanus Bruttiusque incipit”) en mondt in zee uit ca. 25 km. ten zuiden van Salerno (cf. Samse 308), zodat de lezing *tecta* onmogelijk is.⁶³ Zeer goed Heinsius’ coniectuur “tesca”, die door Housman (met Francken) wordt overgenomen en waarvan de juistheid door Fraenkel 508 nog eens fraai wordt aangetoond: de alternatieve lezing *culta* (door Hosius overgenomen) berust op de glosse “inculta” bij het woord “tesca”- een glosse die ook de *adnotationes* geven ad 6,41: “tesqua loca inculta”. *Metri causa* is daarna *culta* in de tekst doorgedrongen - niet dus als gevolg van een conjectuur, zoals Samse 308, kennelijk onkundig van Fraenkels verklaring, veronderstelt.⁶⁴ Housman vermoedt dat Lucanus bij deze beschrijving beïnvloed werd door de geografische opmerkingen in Verg. *G.* 3,146v. “... lucos Silari circa ilicibusque virentem ... Alburnum”; cf. ook Stat. *Silv.* 2,3,14, Markland *tesca* voor *tecta*. *Tesca* zijn onbewoonde, niet in cultuur gebrachte gebieden, een definitie die op de streek ten zuiden van Salernum bij uitstek van toepassing is;⁶⁵ Ehlers vertaalt “Karstland”; Hosius’ “Alburni” voor “Salerni” is metrisch niet waarschijnlijk. Lucanus heeft Siler en Salernum vermoedelijk naast elkaar geplaatst omdat hij de woorden als verwant beschouwt.⁶⁶

⁶³ Gassner 179 n.1 pleit voor *tecta*; zijn opvatting van de passage (deze zou hyperbolisch zijn) overtuigt niet.

⁶⁴ Onbegrijpelijk Bourgery (die *tecta* leest) *ad loc.*: “La correction des manuscrits, comme la conjecture de Heinsius masquent la faute sans la supprimer.”

⁶⁵ Samse 309 merkt op dat het gebied aan de oevers van de Sele ook nu nog zeer onherbergzaam is, en citeert Theobald Fischer, die in Kirchoff’s *Unser Wissen von der Erde* 2,2,421 schrijft: “Die dreieckige Ebene ... zu beiden Seiten des Sele macht den Eindruck eines grossen Schuttkegels, der einen Teil des Golfes von Salerno ausgefüllt hat. Auch besteht sie zum Teil aus groben Geröllen ... Ungesund, an der Küste versumpft, fast ohne Anbau und Bewohner, an der Ostseite mit dem grossen Wald von Persano bedeckt, ist die Ebene von Salerno nicht mit der von Campanien zu vergleichen”.

⁶⁶ Cf. Samse 308, die als voorbeelden van etymologische belangstelling bij Lucanus 1,214 “puniceus Rubicon”; 6,369 “quique nec umentes nebulas nec rore madentem / aera nec

Cf. voor *radere*, “ergens langs scheren” i.v.m. rivieren Cortius *ad loc.* en bv. Lucr. 5,256 “ripas radentia flumina”; Ov. *Fast.* 1,242 “radit harenosi Thybridis unda latus”; Sen. *Phaedr.* 15v. “steriles / amne maligno radit arenas”; *cf.* ook 8,245v. “spumantia parvae / radit saxa Sami”; Ov. *Met.* 10,654 “posse putes illos sicco freta radere passu”; Am. 3,15,2 “raditur hic elegis ultima meta meis” voor een verwante betekenis.

426v. nullasque vado qui Macra moratus / alnos vicinae procurrit in aequora Lunae: en de niet voor scheepvaart geschikte Macra, die bij Luna in zee uitmondt.

Cf. voor de Macra, nu Magra, Nissen 1,303, die op de onbevaarbaarheid⁶⁷ zoals hier vermeld wijst. Voor overwegingen van etymologische aard die Lucanus ertoe gebracht kunnen hebben de “magere” rivier hier op te nemen *cf.* comm. ad 425v. en *adnotationes ad loc.*: “naves enim non potest sustinere, et ideo Macra dictus est.” De rivier vormt de grens tussen Etrurië en Ligurië, *cf.* Plin. *Nat.* 3,7 “flumen Macra, Liguriaie finis”. Voor de plaats Luna *cf.* Nissen 2,283.

Alnus is hier gebruikt als *genus pro specie*; deze metonymie, “elzeboom” voor “schip”, is sinds de Augusteïsche periode frequent, *cf.* 2,486; 3,520.562; 5,596; 8,39.611; Verg. *G.* 1,136; Stat. *Ach.* 1,923; ook *pinus* wordt vaak op deze wijze gebruikt, *cf.* bv. Hor. *Epod.* 16,57; Verg. *Aen.* 10,206.⁶⁸

Cortius leest i.p.v. “procurrit” *percurrit* (met **G2,V2**) en geeft daarvoor een groot aantal parallellen; tegen het beter ondersteunde “procurrit” is evenwel geen bezwaar, *cf.* bv. Hor. *Epod.* 16,29 “in mare seu celsus procurrerit Appenninus”; Ov. *Fast.* 4,419; Plin. *Nat.* 6,143; Tac. *Ag.* 10,4.

428-438. In het laatste deel van de Apennijnen-excurs wordt in vogelvlucht een overzicht van het hele gebergte gegeven; de rivierenkatalogoog wordt aldus door de verzen waarin het gebergte zelf beschreven wordt, omvat.

Samse 310vv. meent dat de vv. 428-438 direct na v. 402 geplaatst moeten worden, op grond van de volgende overwegingen: men heeft dan voor het subject van “surgit” 428 niet terug te grijpen op 403 “hic”; “longior” is dan eenvoudig op te vatten als tegenstelling met de *latitudo medii Apennini* waarvan in 396-402 sprake is, en “educto” heeft als uitgangspunt

tenuis ventos suspirat Anauros” en 2,426 (*cf.* comm. *ad loc.*) noemt.

⁶⁷ *Cf.* voor de goede bevaarbaarheid van vele Italische rivieren in de Oudheid in tegenstelling tot de huidige toestand Nissen 301v.

⁶⁸ *Cf.* Barratt 196 ad 5,596 en Lunderstedt 56v.

eveneens die *medius Appenninus*. Een vierde argument van Samse is, dat zo ook duidelijk wordt hoe het mogelijk is dat Lucanus na een uiteenzetting over de *medius Appenninus* overgaat tot een behandeling van rivieren uit het hele Apennijnengebied. Samse's argumenten rechtvaardigen een dergelijke ingreep in de tekst (waarvoor in geen enkel handschrift steun te vinden is) niet: "longior" is zeer wel als *longior pro latitudine quam in media Italia* te interpreteren, cf. comm. en Housman *ad loc.*; "educto" kan op zichzelf staan; en de centrale plaatsing van de rivierenkataloog, met daarin de Po en de Phaëthon-mythe op hun beurt als kern, geeft de functie van de Apennijnen als waterscheiding adequaat weer. Het sterkste argument van Samse zou kunnen liggen in het feit dat men voor het subject van 428 "surgit" terug moet grijpen op 403 "hic"; voor Housman reden om 405-427 (uiteraard niet 403-427, zoals Samse wil), de eigenlijke rivierenkataloog, tussen haken te plaatsen, hetgeen een aanvaardbare tekst geeft.

428v. longior educto qua surgit in aera dorso, / Gallica rura videt devexasque excipit Alpes: waar de Apennijnen langwerpiger zijn en zich hoog verheffen, zien ze uit op Gallia en gaan over in de Alpen.

Cf. Solinus ed. Mommsen p.39 "inde procedens paulatim se Appennini montis dorso attollit (*sc. Italia*)";⁶⁹ cf. voor de formulering Sen. *Phoen.* 67v. "hic alta rupes arduo surgit iugo / spectatque longe spatia subiecti maris."⁷⁰ Ten onrechte vergelijkt Barratt (89 ad 5,274v.) 5,274v. en 4,794 als voorbeelden van tautologieën: van een tautologie is hier geen sprake, de Apennijnen zien uit op het vlakke land van Gallia Cisalpina en gaan (via die vlakke) in de Alpen over (Cortius: "continuatur Appenninus Alpibus devexis"), zodat er sprake is van twee complementaire mededelingen.

"Longior" wordt door Cortius als suspect beschouwd, mede vanwege de herhaling in 435. Housman verklaart het als *angustior*, "smaller" (dan in Midden-Italië, waarvan in 400-402 en 431v. sprake is), en vergelijkt uitdrukkingen als "longi digiti, longae manus", hetgeen mij overtuigend voorkomt, zodat Bentley's coniectuur *celsior* m.i. overbodig is. Francken betoogt dat *celsior* duidelijk op de berg slaat en daarom i.v.m. de abrupte verandering van subject te prefereren is; maar de combinatie van *celsior* met "educto dorso" en "surgit" maakt een pleonastische indruk, zodat er zelfs van een "verbetering van de dichter" (die vaker het resultaat is van de coniecturen van Bentley dan een verbetering van de tekst) geen sprake is.

⁶⁹ Cf. Pinter 12 en comm. ad 399-438 voor de bron van Lucanus, Varro.

⁷⁰ Cf. Hosius 1892.2,348.

430v. tunc Umbris Marsisque ferax domitusque Sabello / vomere: verder naar het zuiden biedt het gebergte bouwland aan de Umbriërs, de Marsi en de Samnieten.

Sabellus betekent hier niet "Sabijns" (Bourcery, Ehlers, Luck),⁷¹ maar "Samnitisch": tot de Sabellische volken behoorden de Samnieten.

431v. piniferis amplexus rupibus omnis / indigenas Latii populos: de met pijnbomen begroeide rotsen van het gebergte omvatten alle inheemse volken van Italië.

Cf. voor *pinifer* 1,389 "piniferae ... Ossae"; het woord wordt frequent gebruikt i.v.m. bergen, *cf.* Verg. *Ecl.* 10,14 "pinifer ... Maenalus".

Cf. voor v. 432 Verg. *Aen.* 12,823 "indigenas ... Latinos". Samse 312 wijst terecht de door Francken opgenomen lezing *late* (G) i.p.v. "Latii" af, maar zijn argument dat de Grieken uit Zuid-Italië niet als *indigenae* aan te duiden zijn, is niet sterk (*indigenas late populos* hoeft evenmin als de hier opgenomen tekst op deze Grieken te slaan, maar duidt de verschillende inheemse volkeren aan). Zoals vaak staat *Latium* hier voor *Italia*, *cf.* ook 447; Hor. *C.* 1,12,53 "Parthos Latio imminentis".

432vv. non deserit ante / Hesperiam, quam cum Scyllaeis clauditur undis / extenditque suas in templa Lacinia rupes: pas bij de straat van Messina verlaat het gebergte Italië; het strekt zich uit tot de golf van Tarente.

Over volgorde en interpunctie van de vv. 432-34 merkt Housman op: "ordinem esse *non deserit extenditque* Hosius primus non sensit." Inderdaad is het onmogelijk met Hosius (en Francken, Bourcery) aan te nemen dat "extenditque" op één lijn staat met "clauditur". Onder de *Scyllaeae undae* die de Apennijnen onderbreken, dient de straat van Messina verstaan te worden; het *Lacinium promunturium* (*cf.* Nissen 2,934), waar de gelijknamige Heratempel zich bevond, ligt aan de oostkust van Bruttium, ten zuidoosten van Kroton, zodat v. 434 niet als verduidelijking van "quam ... undis" kan gelden. Samse 313 meent dat (ook met de interpunctie van Housman) v. 434 slechts kan impliceren dat de tempel van Iuno Lacinia aan de straat van Messina gelokaliseerd wordt; gezien de absurditeit hiervan en de overweging dat 435 logisch aansluit op 433, meent hij dat 433 een interpolatie is (zonder dat iets in de handschriften daarop wijst). Hij vergelijkt Plin.

⁷¹ *Cf.* Housman 1927,189.

Nat. 3,6 ter verklaring van het ontstaan van deze interpolatie: "(Italia), ubi a medio excursu Cocinthus vocatur, per sinus lunatos duo cornua emittens Leucopetram dextera, Lacinium sinistra."⁷²

Evenwel lijkt een andere interpretatie van 434, die eenvoudig impliceert dat de Apennijnen zich behalve naar het westen ook nog naar het Lacinische voorgebergte uitstrekken, niet onmogelijk, (cf. bv. Ehlers: "dehnt seine Zacken auch bis zum Tempel von Lacinium aus"), zodat het niet nodig is het in alle handschriften voorkomende vers te verwerpen.

Templa komt als poëtische pluralis voor het eerst voor in Verg. *Aen.* 6,41.⁷³

Obermeier 25 noemt als parallel voor dit instrumentale *cum* (uit de volkstaal afkomstig) ten onrechte 9,730. Wel juist is als parallel Verg. *Aen.* 2,626v. "ornum / cum ferro accisam".

435vv. longior Italia, donec confinia pontus / solveret incumbens terrasque repelleret aequor, / at, postquam gemino tellus elisa profundo est, / extremi colles Siculo cessere Peloro: de Apennijnen waren eens langer dan het huidige Italië; de zee heeft het gebergte verdeeld en een deel ervan aan Sicilië doen toevallen.

Dezelfde gedachte over het van Italië afgescheiden Sicilië vindt men o.a. in 3,60vv. "qua mare tellurem subitis aut obruit undis / aut scidit, et medias fecit sibi litora terras; / vis illic ingens pelagi, semperque laborant / aequora, ne rupti repetant confinia montes"; Verg. *Aen.* 3,414-419 "haec loca, vi quondam et vasta convulsa ruina / (tantum aevi longinqua valet mutare vetustas) / dissiluisse ferunt, cum protinus utraque tellus / una foret; venit medio vi pontus et undis / Hesperium Siculo latus abscidit arvaque et urbes / litore diductas angusto interluit aestu", geciteerd door Sen. *De cons. ad Marc.* 17,2 "videbis primum ipsam insulam ab Italia angusto interscissam freto, quam continenti quondam cohaesisse constat; subito illo mare irrupit et 'Hesperium Siculo latus abscidit'; Plin. *Nat.* 3,86 "Sicilia ... quondam Bruttio agro cohaerens, mox interfuso mari avulsa ... "; 2,204 "avellit Siciliam Italiae (rerum natura)", met meer voorbeelden van deze gang van zaken; Sil. 14,14vv. "namque per occultum caeca vi turbinis olim / impactum pelagus laceratae viscera terrae / discidit et, medio perrumpens arva profundo, / cum populis pariter convulsis transtulit urbes"; Val. Fl. 1,589v. "... cum flens Siculos Oenotria fines / perderet et mediis intrarent montibus undae";

⁷² Een secundaire reden om aan het vers te twijfelen is voor Samse dat men het overbodige "suas" niet op een beklemtoonde plaats zou verwachten.

⁷³ Cf. Bednara 550.

Claud. *Rapt. Pros.* 1,142vv. "Trinacria quondam / Italiae pars iuncta fuit; sed pontus et aetas / mutavere situm. Rupit confinia Nereus / victor et abscissos interluit aequora montes / parvaque cognatas prohibent discrimina terras"; Sall. *Hist.* 4 (fr. 26 M) "Italiae Siciliam coniunctam fuisse constat, sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aut per angustiam scissum";⁷⁴ cf. ook Mela 2,115 "Sicilia, aliquando ut ferunt continens et agro Bruttio adnexa, post freto maris Siculi abscissa est." Eckardt 45vv. analyseert het opmerkelijke verschijnsel dat Lucanus hetzelfde thema zowel hier als in 3,60vv. verwerkt, en vergelijkt de (meer dramatische) behandeling door Lucanus met die van zijn voorgangers.⁷⁵

Samse 314 bestrijdt de gebruikelijke interpretatie van "donec" als "totdat" (Duff: "before"; Bourgerly: "jusque au jour où") en vertaalt "so lange als": zolang de zee met haar verwoestende werk bezig was, waren de Apenijnen langer dan Italië. De juistheid van die opvatting is onwaarschijnlijk: men dient dan in 436 "solveret" en "repelleret" conatief op te vatten; de interpretatie als "totdat" verdient de voorkeur. "At" in 437 vormt een tegenstelling met 435 "longior", en is geen argument voor Samse's opvatting, evenmin als 4,154, waar "donec decresceret umbra" juist niet "während der ganzen Dämmerungszeit" betekent (Samse), maar "until the shadows grow shorter" (Duff).

V. 435B vormt een woordelijke ontlending aan Ov. *Met.* 15,290vv. "Zan- cle quoque iuncta fuisse / dicitur Italiae, donec confinia pontus / abstulit et media tellurem reppulit unda." Eckardt 44 n.77 maakt duidelijk dat de overeenkomst niet slechts door het onderwerp bepaald of toevallig is: *donec* komt bij Lucanus verder slechts vijf maal voor, *confinia* twee maal;⁷⁶ ook

⁷⁴ Eckardt 44 merkt op dat Lucanus' - in vergelijking met Ovidius en Vergilius "wetenschappelijke" - behandeling van de geografische excurs aan een dergelijk fragment herinnert

⁷⁵ Zij wijst erop dat het element van strijd, hoewel in aanleg ook al bij Vergilius te vinden en bij Seneca sterk benadrukt, typerend is voor Lucanus. Over de vergelijking tussen 3,60vv. en deze passage merkt Eckardt 47 op "Der wesentliche Unterschied gegenüber der Ekphrasis 3,60vv. besteht darin, dass jene sich zu gegenwartsbezogener Anschaulichkeit erhebt und ausschwingt im Verweilen der Betrachtung, während diese straff zusammengefasst nicht mehr gibt als ihre Funktion innerhalb des Gesamtexcurses es gestattet." Cf. voor de invloed van Vergilius inzake de "paysages marins" ook De Saint-Denis 433, die op tal van voorbeelden van navolging wijst. Ook Nisard 325v. vergelijkt 435-438 en 3,59-63 met *Aen.* 3,414vv. en prefereert Vergilius verre "Virgile peint a grands traits, Lucan analyse, discute, il est spirituel où Virgile est simple". Ook Heitland 112 plaatst *Aen.* 3,414vv. en Luc. 2,435-438 naast elkaar, maar Phillips 101 wijst erop dat (hoewel de geologische informatie bij Vergilius en Lucanus overeenkomt) de verbale verwantschap toch op ontlending aan Ovidius wijst. Cf. daarvoor (naast comm. *ad loc.*) Phillips 70.

⁷⁶ Waarbij 9,677 "lata colubriferi rumpens confinia colli" op Ov. *Met.* 1,718 "qua collo est confine caput" teruggaat.

in Ov. *Met.* 15,292 wordt het verbum *repellere* gebruikt. Voor “confinia” cf. nog 3,62; 3,273vv. “Tanais . . . Asiaeque et terminus idem Europae, / mediae dirimens confinia terrae”; Ov. *Met.* 14,6v. “navifragumque fretum, gemino quod litore pressum / Ausoniae Siculaeque tenet confinia terrae”; Sen. *N.Q.* 6,30,2. *Commenta*: “‘confinia’ loca sunt finibus proxima.” Het woord doelt op de (eertijds) direct aangrenzende gebieden van Italië en Sicilië, evenals 3,62 “ne rupti repetant confinia montes”.

Cf. voor het gebruik van *incumbere* m.b.t. het verwoestende werk van het water bv. Stat. *Theb.* 10,864v. “amnis ut incumbens longaevi robora pontis / adsiduis oppugnat aquis”; Manil. 5,543 “incubuit pontus”.

Cf. voor *elidere* 6,55v. “tot potuere manus aut iungere Seston Abydo / ingestoque solo Phrixium elidere pontum”.

Dit gebruik van *cedere* ook in 10,205v. “frigida Saturno glacies et zona nivalis / cessit”: “vielen aan de Pelorus toe”;⁷⁷ Cf. voor de inhoud Stat. *Silv.* 1,3,32v. “sic dissociata profundo / Bruttia Sicanium circumspicit ora Pelorum.”⁷⁸ Cf. voor de Pelorus, de noordoostkaap van Sicilië, 6,66.⁷⁹

439-525. INLEIDING

Terwijl de voorgaande episode aan Pompeius gewijd had moeten zijn, maar bij gebrek aan wapenfeiten van diens kant grotendeels uit een geografische excurs bestaat, speelt in de volgende 87 verzen Caesar de hoofdrol.

De passage bestaat uit twee gedeelten:⁸⁰

a) In 439-446 wordt op pathetische wijze Caesars bloeddorstigheid aan de kaak gesteld; de vv. 447-461 geven de houding weer die de steden daartegen innemen. Deze worden vergeleken met een zee die aan de kracht van twee verschillende winden ten prooi is.

b) In 462-525 wordt beschreven hoe de onderbevelhebbers van Pompeius zich opstellen; zes van hen geven de hun toevertrouwde steden op (462-477); 478-525 bevat de befaamde episode van de zevende bevelhebber, Domitius.⁸¹

⁷⁷ Onjuist Bourgery “se sont éloignés du Pélore”, cf. ook Housman 1927,189.

⁷⁸ Volgens Steele 1924,308 verwant, hoewel verschillend naar vorm.

⁷⁹ Meyer 1924,90 wijst erop dat Silius Italicus voor veel namen (ook van personen van secundair belang) uit Lucanus geput heeft: *Pelorus* is bij Silius 4,494 en 14,78 ook het voorgebergte, maar in 4,167 een soldaat van Hannibal en in 16,355 de naam van een paard.

⁸⁰ Cf. Rutz 1989,23, die er terecht op wijst dat de beschrijving van het algemene (a) naar het bijzondere (b) gaat, hetgeen een geliefkoosde techniek van Lucanus is.

⁸¹ Cf. Hillmann voor een nuttige analyse van Caesars strategie.

439-446. De in deze acht verzen aan Caesar toegeschreven eigenschap, slechts genoegen aan een overwinning te kunnen beleven indien deze met voldoende bloedvergieten gepaard gaat,⁸² wordt ook reeds in de karakterisering van Caesar in 1,143-157 verwoord: in 1,145 "solusque pudor non vincere bello" dient men "non" met "bello" te verbinden: te zegevieren langs een andere weg dan door oorlog is voor Caesar beschamend.⁸³ Cf. voor die gedachte voorts 3,51v. "nec vincere tanti, / ut bellum differret erat"; 3,360vv. "gaudete, cohortes: / obvia praebentur fatorum munere bella . . . hostes mihi desse nocet, damnumque putamus / armorum, nisi qui vinci potuere rebel-lant"; 7,96 "metuunt ne non cum sanguine vincant"; voor de strijd lust van Caesar in het algemeen cf. bv. 5,476v. "Caesaris attonitam miscenda ad proelia mentem / ferre moras scelerum partes iussere relictæ"; 6,29v. "avidam belli . . . mentem / Caesaris"; het hoogtepunt in de beschrijving van Caesars bloeddorst vormt 7,557vv.⁸⁴ Zeer uitvoerig over deze interpretatie Cortius ad 440; cf. ook Rutz 1989,130vv.

De passage toont enige Manilius-ontleningen, cf. Man. 4,220vv. "in bellum ardentis animos et Martia castra / effecit et multo gaudentem sanguine civem / nec praeda quam caede magis"; naast de opvallende overeenkomst met Luc. 439v. zal misschien ook aan "civem" in 446 de Manilius-invloed niet vreemd zijn.⁸⁵

Cf. ook het beeld dat Silius Italicus schetst van Hannibal, waarin duidelijk elementen aan de Caesar van Lucanus ontleend zijn, cf. Sil. 3,120vv. "ruis ipsos acer in enses / obiectasque caput telis; nec te ulla secundo / eventu satiat virtus, tibi gloria soli / fine caret, credisque viris ignobile letum / belligeris in pace mori"; cf. ook de beschrijving van Hannibals karakter 1,56vv.⁸⁶

⁸² Ook door Schönberger 1968,48 als een "charakterisierendes Leitmotiv" bij Caesar aangemerkt; cf. Burck 1958,142v.

⁸³ Cf. Getty 48 ad 1,145; Housman *ad loc.* geeft parallellen voor dit *hyperbaton*.

⁸⁴ Cf. voor dit beeld van een bloeddorstige Caesar ook Brisset 91, die eveneens op de verwantschap met het portret uit boek 1 wijst en naar Cic. *Att.* 7,12,2; 20,2 verwijst: Lapidge 367vv. voor een uitgebreide analyse van het *furor*-begrip m.b.t. Caesar; Pecchiura 76 die op het reeds hier aanwezige "anti-Caesarisme" wijst.

⁸⁵ Cf. Hosius 1893,394v., die een waardevolle opmerking over de Manilius-navolging door Lucanus heeft: terwijl Manilius algemene karakteristieken geeft zonder specifieke voorbeelden, past Lucanus de algemene voorbeelden op speciale personen toe, en brengt zo leven in de schematische vorm; cf. ook Schwemmler 21v.

⁸⁶ Cf. Von Albrecht 1964.2,54, die opmerkt dat deze beschrijving eigenlijk niet zo goed past bij Hannibal, daar deze juist eerder de neiging had "sich im Sonnenglanze eines Erfolges auszuruhen (Cannae)".

439v. Caesar in arma furens nullas nisi sanguine fuso / gaudet habere vias: Caesar, strijdlustig, is verheugd dat verder optrekken onvermijdelijk bloedvergieten tot gevolg zal hebben.

De overgang van de excurs naar de hoofdhandeling is abrupt. Vooral waar het Caesar betreft, geschiedt de wisseling van decor steeds zeer snel: er is in dat geval bovendien steeds een nadere aanduiding van snelheid aanwezig, *cf.* bv. 1,205.228; 3,298; 5,403.⁸⁷

Cf. voor "in arma furens" 7,295 "vos in tela furentes"; Sil. 3,120 "ruis ipsos acer in enses" (*cf.* comm. ad 439-446).

Schönberger 50 wijst terecht op de overeenkomst (zowel inhoudelijk als qua formulering) met 1,150 "gaudensque viam fecisse ruina". Het gebruik van *gaudere c. inf.* komt reeds vroeg in het Latijn voor, *cf.* LHS 346 en *TLL* 6,1704 r. 60vv.

Cf. voor "sanguine fuso" comm. ad 158.

Deze verzen worden later zeer vaak geciteerd i.v.m. het karakter van vorsten, vooral waar het gaat over marsen op Rome.⁸⁸

440vv. quod non terat hoste vacantis / Hesperiae fines vacuosque inrumpat in agros / atque ipsum non perdat iter consertaque bellis / bella gerat: (hij verheugt zich) omdat zijn vijand nog in Italië is en hij dus ook tijdens de mars kan voortgaan met de oorlogvoering

Van de vier *verba finita* in dit fragment worden de drie eerste ("terat", "inrumpat", "perdat") van een ontkenning voorzien. *Cf.* voor deze bij Lucanus geliefde techniek van de *Negationsantithese* comm. ad 354vv.

Het gebruik van geweld door Caesar komt zowel in het verbum "terat" als in "inrumpat" naar voren; *terere* betekent hier niet eenvoudigweg "betreden", maar veeleer "vertrappen" (*cf.* bv. Lucr. 5,1323 "iactabantque suos tauri pedibusque terebant"); slechts Duff en Luck geven dit aspect van het woord in hun vertaling weer.

Cf. voor "Hesperiae" comm. ad 589.

Cortius stelt (overbodig en zonder steun in de *mss.*) "viduosque" voor en voert daarvoor een groot aantal parallellen aan; maar ook voor de overgeleverde tekst kon Lucanus uit tal van voorbeelden putten, *cf.* bv. Verg. *Georg.*

⁸⁷ *Cf.* Eckardt 51, voor Caesars snelheid comm. ad 656vv

⁸⁸ *Cf.* Jennings 220, die aangeeft dat het Caesar-exemplum in de drie Scholien-bundels overal wreedheid verbeeldt, terwijl Cato als exemplum een meer gedifferentieerd beeld oplevert, Sanford 1934,8 citeert Suger, *Vie de Louis le Gros*, ed. Waquet, p. 60, Paris 1929, bij de beschrijving van de reis van de keizer naar Rome in 1110, waar deze verzen aangehaald worden om het in wezen destructieve doel te tonen van een schijnbaar vreedzame missie

2,54 "hoc faciat, vacuos si sit digesta per agros"; Ov. *Met.* 7,653 "partior et vacuos priscis cultoribus agros"; Stat. *Theb.* 6,190 "vacuosque interrogat agros";⁸⁹ cf. ook 9,162 "vacuos cultoribus agros".

Het gebruik van *perdere* in v. 442 is niet van cynisme ontbloot. Caesar verheugt zich erover dat de tocht geen volledig tijdverlies betekent; hij kan onderweg immers strijd leveren (iets wat in Lucanus' ogen volstrekt nutteloos is). Verwant met dit gebruik van het werkwoord ("onbenut laten") is in 190 "perdere fructum"; Lucanus gebruikt het graag in paradoxen, cf. 3,760v. "non perdere letum / maxima cura fuit." Dezelfde gedachte wordt ook uitgedrukt in 3,365 "damnumque putamus / armorum, nisi qui vinci potuere rebellent" (cf. boven, inl. ad 439-446).

Barratt 234 ad 5,708 noemt 3,560; 4,31; 5,708 als andere plaatsen waar *conserere* in militaire context wordt gebruikt, maar plaatst ten onrechte 3,560 "consere bellum" op één lijn met dit vers. Cf. voor dit gebruik van het woord in temporele zin Ov. *Am.* 3,6,10 "nocti conseruisse diem"; Auson. *Ep.* 24,13v. "vive vale et totidem venturos consere Ianos / quot tuus aut noster conseruere patres."

443vv. non tam portas intrare patentis / quam fregisse iuvat, nec tam patiente colono / arva premi quam si ferro populetur et igni: het bevat Caesar dat men hem verzet biedt: hij forceert liever een poort dan zonder verzet binnengelaten te worden, en liever dan met toestemming van de boer diens land te bezetten verovert hij het te vuur en te zwaard.

Bruère's parallel⁹⁰ "Emathias ignis populatur aristas" (Claud. *Ruf.* 2,44) is misschien een (extra) argument contra Francken, die "populetur" in v. 445 passief wil opvatten; maar ook los daarvan lijkt het beter Caesar als subject van het deponens te veronderstellen; bij een passieve versie zou men "(arva) populentur" verwachten, hetgeen Cortius in enkele van zijn handschriften aantrof (en als "puerilem errorem" kwalificeert).

446. concessa pudet ire via civemque videri: Caesar zou zich schamen als een eerzaam burger een legale weg te bewandelen.

In deze *sententia* worden de voorgaande zeven verzen samengevat en bereikt de ongerijmdheid een hoogtepunt. De paradox is gebaseerd op het gebruik van het woord "pudet". Terwijl ieder ander zich zou schamen voor de gewelddadigheid die in 439-445 aan Caesar wordt toegeschreven, beschouwt

⁸⁹ Cf. Michler 31.

⁹⁰ Cf. Bruère 254.

Caesar juist moreel correct gedrag als een schande.

Het vaderland zelf heeft Caesar in 1,191v. al duidelijk gemaakt dat zijn gedrag als vijand van de staat hem het recht op de titel *civis* ontzegt: "si iure venitis, / si cives, huc usque licet",⁹¹ cf. Cic. *Catil.* 4,10 "qui ... rei publicae sit hostis, illum civem esse nullo modo posse"; *Fam.* 2,4,1 "civem mehercle non puto esse, qui his temporibus ridere possit".

Cf. voor "concessa" Hor. *Sat.* 1,4,113v. "ne sequerer moechas concessa cum Venere uti / possem".

447-461. In de weergave van de houding van de steden van Latium volgt Lucanus de anti-Caesariaanse traditie:⁹² de activiteiten van Caesar worden tot drie maal toe (vv. 448, 454, 461) met het woord *terror* in verband gebracht; voor de houding tegenover Pompeius daarentegen gebruikt Lucanus de term *fides* (454, 461). Cf. voor Caesars weergave van de gebeurtenissen B.C. 1,12-15, waar omtrent de inwoners van Iguvium (12), Auximum (13), Cingulum en de *praefecturae* in Picenum (15) wordt medegedeeld dat zij pro-Caesar zijn.

447vv. tunc urbes Latii dubiae varioque favore / ancipites, quamquam primo terrore ruentis / cessurae belli, denso tamen aggere firmant / moenia et abrupto circumdant undique vallo, / saxorumque orbes et quae super eminus hostem / tela petant altis murorum turribus aptant: de steden van Italië twijfelen welke partij te kiezen; hoewel het eerste oorlogsgeweld ze Caesars kant zal doen kiezen, versterken ze toch hun verdediging door een wal en een gracht aan te leggen, en door de torens van munitie en wapens te voorzien.

Latium staat in v. 447 voor *Italia*, cf. comm. ad 432.

De beide adiectiva *dubius* en *anceps* worden vaak gecombineerd; cf. voor een dergelijk pleonasme 4,770v. "nullo dubii discrimine Martis / ancipites steterunt casus"; 8,283 "hinc anceps dubii terret sollertia Mauri";⁹³ 9,581v. dubii semperque futuris / casibus ancipites"; Tac. *Ann.* 4,73,4 "ille dubia suorum re in anceps tractus".

Cf. voor het concessief gebruikte participium "cessurae" (449) comm. ad 2,295vv.; Viansino 150. Andere voorbeelden van *quamquam* met participium

⁹¹ Cf over de verhouding Caesar-Staat ook Rutz 1989,135

⁹² Cf Brisset 91 "il presente leur reddition comme ayant été arrachée par la terreur"

⁹³ Cf over deze plaats Mayer *ad loc*

zijn 1,353v.; 4,667; 5,538;⁹⁴ *quamvis* met ablativus absolutus 5,811. Lucanus gebruikt *quamquam* 10 maal en *quamvis* 33 maal. *Quamquam*, waaraan Vergilius, Silius Italicus en Valerius Flaccus de voorkeur geven, is bij Ovidius niet favoriet en wordt door de elegiaci vermeden: de keuze wordt kennelijk bepaald door persoonlijke smaak.⁹⁵

Franckens opmerking dat "moenia" in v. 450 voor *urbs* staat (als *finēs* voor *agros*) is onjuist: het betreft hier wel degelijk de muren, die met een dichte laag aarde versterkt worden om te voorkomen dat ze geramd worden; wel juist Bourgery's vertaling "consolident ... leurs murailles d'un talus résistant." Met "abrupto circumdant undique vallo" wordt de tweede versterking die de muren ondergaan, aangeduid: op de *agger* wordt een palissade aangebracht, cf. voor deze betekenis van *vallum* Liv. 8,38,7 "circumfuso undique equitatu, ut vallum peteretur".⁹⁶

De "saxorumque orbes" uit v. 451 zijn stenen kogels (cf. *adnotationes*: "rotundos lapides, quos in hostes emittant"); dit gebruik van *orbis* ook bij Man. 5,170 "ut teneat tantos orbes".

"Super" = *desuper*, een gebruik waarover Cortius opmerkt dat het "Nostro valde familiaris" is. Cf. ook Lucr. 6,514; Verg. *Aen.* 8,245; Tac. *Ann.* 6,35; Val. Fl. 7,335; Luc. 3,493; 6,291.

453v. pronior in Magnum populus, pugnatque minaci / cum terrore fides: het volk is meer op de hand van Pompeius, maar hun trouw wordt door de angst voor Caesar bedreigd.

De gedachte uit deze verzen wordt in 454B-460A met een vergelijking geïllustreerd en in 460B-461 nogmaals geformuleerd.

Cf. voor deze opvatting van Lucanus en de antithese *terror-fides* als parallel met de tegenstelling tussen Caesar en Pompeius inl. ad 447-461.

"*Pronus in*" lijkt hier voor het eerst i.p.v. "geneigd tot" (zoals bv. in Hor. *Ep.* 1.18,10) "goedgezind jegens" te betekenen; zo ook Tac. *Hist.* 2,74. 4,27; Suet. *Cal.* 19,3.

454vv. ut, cum mare possidet Auster / flatibus horrisonis, hunc aequora tota secuntur, / si rursus tellus pulsu laxata tridentis / Aeoli tumidis inmittat fluctibus Eurum, / quamvis icta novo, ventum

⁹⁴ Cf. KSt 2,444v.; voor *quamquam* en *quamvis* Axelson 123v.

⁹⁵ Axelson 124 n. 16.

⁹⁶ Doorgaans gebruikt men voor deze betekenis *vallus*, hetgeen hier uiteraard ook het geval kan zijn.

tenuere priorem / aequora, nubiferoque polus cum cesserit Euro / vindicat unda Notum: wanneer de Scirocco de zee heeft opgestuwd, en de God der Winden vervolgens de Eurys loslaat, behouden de golven toch de impuls van de zuidenwind, ook al beheerst de oostenwind de hemel.

In deze vergelijking wordt het volk met de zee vergeleken en Pompeius en Caesar met twee winden, waaraan die zee achtereenvolgens blootstaat. Pompeius is de Auster (of Notus), die de zee reeds lang beheerst; Caesar de Eurys, die daarna opsteekt; misschien is de keuze van de winden bepaald door de plaats waar de veldheren zich bevonden; bij die keuze heeft het stormachtige karakter van deze beide winden zeker een rol gespeeld.

Deze vergelijking gaat op enkele duidelijke voorbeelden terug.⁹⁷ Vóór Lucanus is een staat van intellectuele of gevoelsmatige besluiteloosheid vaak vergeleken met door tegengestelde krachten geteisterde wateren of schepen. Cf. bv. reeds Hom. *Il.* 9,4vv.; Ov. *Fast.* 2,775-778 "ut solet a magno fluctus languescere flatu, / sed tamen a vento, qui fuit, unda tumet, / sic, quamvis aberat placidae praesentia formae, / quem dederat praesens forma, manebat amor"; Met. 8,470-4 "utque carina, / quam ventus ventoque rapit contrarius aestus, / vim geminam sentit paretque incerta duobus, / Thestias haud aliter dubiis adfectibus errat / inque vices ponit positamque resuscitat iram"; Sen. *H.F.* 1088-92 "nec adhuc omnes / expulit aestus, sed ut ingenti / vexata Noto servat longos / unda tumultus et iam vento / cessante tumet"; *H.O.* 710-712 "ut fractus austro pontus etiamnum tumet, / quamvis quiescat languidis ventis dies, / ita mens adhuc vexatur excusso metu"; *Med.* 940-43 "ut saeva rapidi bella cum venti gerunt / utrimque fluctus maria discordes agunt / dubiumque fervet pelagus, haud aliter meum / cor fluctuatur"; *Ag.* 138-140 "fluctibus variis agor / ut, cum hinc profundum ventus, hinc aestus rapit, / incerta dubitat unda cui cedat malo." De Saint Denis 421v. merkt op dat de tussenkomst van Aeolus een Vergiliaans ornament is dat de beschrijving niet vernieuwt, en rangschikt de vergelijking dan ook onder de "comparaisons impersonnelles". Cf. evenwel voor Lucanus' oorspronkelijkheid in dezen König 146: "Mit seiner entlarvenden Massenpsychologie ist der Vergleich Lukans durchaus originell . . ." Hoewel ook beïnvloeding door Seneca niet kan worden uitgesloten, lijkt Ov. Met. 8,470vv., waarin een tussen wind en tij gevangen schip als beeld fungeert voor Althaea's verwarring (een metafoor die Lucanus ook imiteert in 9,333v. "abstulit has liber ventis contraria volvens / aestus et obnixum victor detrusit in Austrum"), de duidelijkste parallel.⁹⁸ Ook in

⁹⁷ Boudry 246 merkt dit niet op en laakt deze vergelijking vanwege een te gezocht karakter: "En poète épique maître de son métier, il invente de nombreuses comparaisons . . . On pourrait reprocher à certaines d'entre elles un caractère trop recherché . . .", waarbij hij 2,454-460 als voorbeeld noemt.

⁹⁸ Cf. Phillips 79; Linn 105; ook Eckardt 62 wijst op enkele van deze parallellen en

3,549v. beschrijft Lucanus de strijd tussen tij en wind in een vergelijking: "... quotiens aestus Zephyris Eurisque repugnat, / huc abeunt fluctus, illo mare"; cf. ook nog 5,217v. voor de toestand van de zee na de storm: "ut tumidus Boreae post flamina pontus / rauca gemit"; 5,568vv.; 5,597vv.; Sen. *Ag.* 474vv.⁹⁹ Cortius vergelijkt nog Sil. 7,569vv., met iets andere inhoud.

Van de 91 vergelijkingen bij Lucanus (cf. voor een compleet overzicht Aymard 24) zijn er twintig aan de maritieme sfeer ontleend.

Cf. voor 454 "mare possidet" Ov. *Met.* 4,689v. "veniensque immenso belua ponto / eminet et latum sub pectore possidet aequor"; Petr. 114 "saepissime in oram Italici litoris aquilo possessor (*sc. maris*) convertebat huc illuc obnoxiam ratem".

Het poëtische *horrisonus* (voor het eerst voorkomend bij Lucr. 5,109 "horrisono fragore") is bij Lucanus een ἀπαξ λεγόμενον.

Het transitieve gebruik van *sequi* met een zaak als subject in v. 455 is een voorbeeld van de pathetische stijl van Lucanus: de zee wordt a.h.w. als een levend en handelend wezen voorgesteld. Het komt al voor bij Caes. *B.G.* 8,14 "multitudo carrorum ... sequi Gallos consuevit" (waar van pathos uiteraard geen sprake is); Hor. *C.* 2,14,22vv. "neque harum quas colis arborum / te praeter invisas cypressos / ulla brevem dominum sequetur" (wel pathos); *ib.* 3,27,59; cf. bij Luc. verder 5,459 en Juv. 10,58; zeer pathetisch is Sen. *Oed.* 963v. "(oculi) suam intenti manum / ultro insecuntur, vulnere occurrunt suo."¹⁰⁰

Lazare (v. 456) krijgt de betekenis "openen" pas na de klassieke tijd, cf. Sen. *Ep.* 30,2 "ubi plurimis locis laxari coepit (navis)"; *Oed.* 583 (eveneens i.v.m. de aarde) "terra ... immenso sinu laxata patuit"; Luc. 6,668; Mart. 2,41,18; Stat. *Theb.* 2,418. Cf. voor deze formulering Verg. *G.* 1,13 "tellus percussa tridenti"; Prop. 2,26,48 "Lernae pulsa tridente palus". Een merkwaardige verklaring van de passage geeft Francken, die "tellus" niet als de grot van Aeolus op Strongyle opvat, maar als het land, dat door de kracht van de golven gebeukt wordt en dan de Eurys doet opsteken. Zowel de (ontbrekende) logica als de onjuiste interpretatie van "laxata" spreken deze opvatting tegen, terwijl Francken het belangrijkste argument *contra* zijn eigen interpretatie, het ontbreken van een functie voor "Aeolii" (dat bij Lucanus vrijwel steeds gebruikt wordt i.v.m. de windengod, cf. 5,609 "Aeolii

---

merkt op dat hier evenals in 1,496 ("gleichsam eine Vorstudie zu 9,302vv.") het effect van Caesars optreden slechts met een natuurramp vergeleken kan worden; ook 3,362v. vergelijkt Caesar zichzelf met een orkaan, cf. comm. ad 439-446; cf. ook Petr. 123vv. Voor wind-vergelijkingen algemeen cf. ook Skutsch ad Enn. *Ann.* 432-434.

⁹⁹ Cf. Delz 52v.

¹⁰⁰ Cf. Hübner 1975,208.

... saxi"; 9,454 "Aeoliam rabiem"), zelf noemt.¹⁰¹

Cf. voor een echo van v. 457 Val. Fl. 4,421 "immissisque ratem sua per freta provehat Euris (Io)"; *immittere* wordt in lokale zin door Lucanus vaak met de dativus verbonden, *cf.* bv. 616; 5,124; 6,743; 7,216 etc.¹⁰²

Cortius pleit zeer uitvoerig voor *immittit* (dat alleen U heeft).

Nubifer, een poëtisch adiectivum, wordt voor het eerst gebruikt door Ov. *Her.* 3,58 "te dare nubiferis lintea velle Notis". *Cf.* ook Sil. 10,322 "nubifer Eurus"; ook Stat. en Val. Flacc. bezigen het. Elders bij Lucanus: 1,688v. "Alpis / nubiferae"; 3,299 "nubiferam ... Alpem" en 5,415 "nubiferi ... veris"; *cf.* voor een verwant epitheton Verg. *G.* 1,313 "cum ruit imbriferum ver".¹⁰³ *Cf.* voor deze eigenschap van de Eurus ook 1,219 "madidis Euri ... flatibus"; 4,61v.; Hor. *Epod.* 16,54 "aquosus Eurus".

460v. facilis sed vertere mentes / terror erat, dubiamque fidem fortuna ferebat: de angst en de krijgskans brachten hun trouw gemakkelijk aan het wankelen.

Deze verzen vormen een deels woordelijke herhaling van 453v. "pugnatque minaci / cum terrore fides." De terugkeer naar de gang van het verhaal is (zoals vaak het geval is na een vergelijking) duidelijk aangegeven.¹⁰⁴

Het gebruik van *facilis c. inf. act.* is een merkwaardig graecisme; *cf.* 1,164 "cultus, gestare decoros / vix nuribus"; daar evenwel kan men voor "gestare" zonder betekenisverandering *gestari* lezen, hetgeen hier met "vertere" niet het geval is; *cf.* LHS 351; voorts 656; 1,510; 3,683; 6,20v.

"Ferebat" = *auferebat*; het lot nam de wankelende trouw weg (*cf.* Cortius *ad loc.*); *cf.* 4,817v. "ambitus et luxus et opum metuenda facultas / transverso mentem dubiam torrente tulerunt." *Cf.* voor *ferre* in deze betekenis bv. 487. Men kan "fortuna" hier (met de vertaling van Graves) ook interpreteren als "het succes van Caesar" (wiens bijzondere band met *Fortuna* immers door Lucanus *passim* wordt benadrukt).

462-477. Er volgt een opsomming van de verschillende bevelhebbers die hun post verlaten: Libo verlaat Etrurië (462), Thermus Umbria (463), ook de jonge Sulla vlucht (464v.), Auximum wordt door Varus aan zijn lot overgelaten (466vv.), Asculum door Lentulus en Nuceria door Scipio. Viansino

¹⁰¹ V. 665 "maris Aeolii" is wellicht een uitzondering maar berust niet op de manuscripten.

¹⁰² *Cf.* Obermeier 37.

¹⁰³ *Cf.* Barratt *ad* 5,332 voor samengestelde adiectiva, *ad* 5,402 voor adi. op *-fer* en *-ger*; ook *ad* 5,415. *Cf.* ook Getty *ad* 1,219.

¹⁰⁴ *Cf.* Schönberger 1968,76.

95vv. geeft een overzicht van de katalogen bij Lucanus: in boek 2 treffen we ook nog overzichten aan van volkeren die door Pompeius onderworpen zijn of die met hem te maken hebben gehad (585-594 en 632-641).

Lucanus' weergave is veel beknopter dan die van Caesar (*B. C.* 1,12v.), en ongetwijfeld ook korter dan die van Livius geweest zal zijn. Uit het feit dat alleen Lucanus en Florus de vlucht van Libo noemen, blijkt eens te meer dat de dichter als bron niet Caesar, maar Livius volgde.¹⁰⁵ Een bekorte weergave als de onderhavige opsomming van gevluchte legeraanvoerders en verlaten steden versterkt wel (ook door de vele werkwoorden van snelle beweging) de indruk van een snelle zegetocht die Caesar aflegt.¹⁰⁶ Aannemelijk is ook dat de (in tegenstelling tot Lucanus' gewoonte) weinig enthousiaste weergave van het gedrag van Pompeius' commandanten in Umbria en Picenum meer reliëf moet geven aan het verzet van Domitius te Corfinium.

462. gens Etrusca fuga trepidi nudata Libonis: Libo's vlucht liet Etrurië onbewaakt.

Over L. Scribonius Libo, de commandant van Pompeius in Etrurië (en schoonvader van Sextus Pompeius), spreekt Cic. *Att.* 7,12,2 "Vidi Lentulum consulem Formiis X Kal., vidi Libonem: plena timoris et erroris omnia." Op 21 januari was de uit Arretium gevluchte Libo dus in Formiae, in Zuid-Latium. Caesar laat de vlucht van Libo bewust onvermeld.¹⁰⁷

Voor de formulering cf. Verg. *Aen.* 5,586 "terga fuga nudant".

463. iusque sui pulso iam perdidit Umbria Thermo: door de vlucht van Thermus verloor Umbrië zijn vrijheid.

Vergelijkbare uitdrukkingen als "ius ... sui" zijn bij Lucanus algemeen, cf. bv. 6,301v. "felix ac libera regum, Roma fores iurisque tui"; 8,612 "perdiderat iam iura sui"; 9,212 "si fatis aliena in iura venimus"; 9,560 "iure suo populis uti legumque licebit, / an bellum civile perit?"; hoewel Mayer 157 ad 8,612 dergelijke uitdrukkingen terecht met Lucanus' idee van een aan Caesar onderworpen wereld in verband brengt,¹⁰⁸ lijken voorbeelden als 5,489 "percussi ... alieni iuris harenas", 7,265 "precor gentes ut ius habeatis in

¹⁰⁵ Cf. Wensler 252 voor het belang dat het werk van Lucanus als van Caesar onafhankelijke historische bron heeft.

¹⁰⁶ Cf. daarvoor ook Syndikus 12 en 16.

¹⁰⁷ Cf. Wensler 252v.

¹⁰⁸ "The frequency of this and of kindred expressions in Lucan is due to the vision of a world enslaved to Caesar after Pharsalus. A Roman was fully free if *iuris sui*, but in the *Pharsalia* that *ius* is often either lost or handed over to others".

omnes" en 9,238v. "sub iura togati / civis eo" in deze context vergezocht.

Thermus had het commando over vijf cohorten (de *Commenta* maken er vijf legioenen van) te Iguvium; cf. voor Caesars weergave van zijn vlucht *B.C.* 1,12,2 "cuius (= Curionis) adventu cognito, diffusus municipii voluntati Thermus cohortes ex urbe educit et profugit. Milites in itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur."¹⁰⁹

Westerburg 38 wijst op de opvallende, deels woordelijke ontlening door Florus 2,13,19 aan deze passage: "tum pulsus Etruria Libo, Umbria Thermus, Domitius Corfinio".

464v. nec gerit auspiciis civilia bella paternis / Caesaris audito conversus nomine Sulla: Faustus Sulla treedt met minder geluk in de burgeroorlog op dan zijn vader deed; hij gaat er reeds op het horen van de naam Caesar vandoor.

Het betreft hier de zoon van de dictator Sulla; hij was Pompeius' schoonzoon. Met "auspiciis" wordt op de bijnamen *felix* (van zijn vader) en *faustus* (van hemzelf) gezinspeeld; cf. voor dit (poëtische) gebruik van *auspicia* in de betekenis "lot, geluk" bv. Hor. *C.* 4,14,16 "auspiciis ... secundis"; Verg. *Aen.* 3,498v. "melioribus ... auspiciis"; gebaseerd op v. 464 is Sil. 6,65v. "patriis heu Punica bella / auspiciis ingressus erat".

Cf. voor deze Faustus Sulla nog Caes. *B.C.* 1,6, waar melding gemaakt wordt van Pompeius' (door de volkstribuun Philippus vrijdelde) plan hem als stadhouder naar Mauretanië te zenden; Cic. *Att.* 8,3,7. Faustus' vlucht wordt door Caesar niet vermeld.¹¹⁰

466vv. Varus, ut admotae pulsarunt Auximon alae, / per diversa ruens neglecto moenia tergo, / qua silvae, qua saxa, fugit: toen Caesars ruitrij voor de poort van Auximum stond, vluchtte Varus via de andere, door Caesar nog niet afgeschermdde poort de stad uit en de bergwouden in.

Caes. *B. C.* 1,13 vertelt over Varus' vlucht dat deze van de decurionen van Auximum het advies kreeg eieren voor zijn geld te kiezen. Nadat hij met zijn garnizoen uit de stad gevlucht was, werd hij door Caesars soldaten achterhaald en door zijn eigen soldaten in de steek gelaten.

Cf. voor *pulsare* als militaire term in de betekenis "belegeren" bv. Amm. 28,6 "ipsa pulsavere moenia Leptitana"; vaak wordt het woord verbonden met termen voor belegeringswerktuigen, cf. Verg. *Aen.* 12,706 "imos pulsa-

¹⁰⁹ Cf. voor de vlucht van Thermus uit Umbria ook Schmidt 1893,321.

¹¹⁰ Cf. Wensler 253.

bant ariete muros"; Cortius *ad loc.*

Cf. over Auximon (*metri causa* hier niet *Auximum*) Nissen 2,1,418v. Pompeius was patroon van de stad (*cf.* Plut. *Pomp.* 6,3; *CIL* 1,615 = 9,5837); hier had hij in zijn jonge jaren de vlag van Sulla's partij geplant. Hij koesterde de ijdele hoop dat Caesar hier op serieus verzet zou stuiten.

"Per diversa . . . moenia" kan niets anders betekenen dan "via de kant van de stad (muren) waar Caesars troepen (nog) niet aanwezig waren" ("through the opposite side of town", Haskins; "per ea moenia, quae erant aversa ab oppugnantibus", Cortius).

Problematischer zijn de woorden "neglecto . . . tergo", die Heinsius tot de (alleen door Francken overgenomen) conjectuur "nec tecto" brachten. Housman merkt op: "cum alae Caesarianae aversam urbis partem non interclusissent." In die interpretatie geeft "neglecto tergo" antwoord op de vraag "waarlangs", en herhaalt deels de inhoud van "per diversa moenia"; zo ook Duff: "where the foe had left the rear unguarded", Ehlers "so schlüpfte Varus hinten, wo niemand achtgab, zum anderen Tor hinaus"; Luck: "der Gegner liess die andere Seite der Stadt unbewacht" en Widdows: "ran away by the back ones (*i.e.* gates), (still luckily uninvested)." Bourgery daarentegen vat Varus op als subject van het *neglegere* en vertaalt "sans protéger ses derrières", hetgeen ook de opvatting van de *Commenta* is: "quoniam qui fugit, tergum negligit, cum illud praebet hostibus vulnerandum"; vergelijkbaar *adnotationes*: "id est spretis his, qui a tergo reliquerat (*sic*).". Het lijkt mij moeilijk uit te maken welke opvatting de voorkeur verdient.

Neglegere in de betekenis "onverdedigd laten" komt ook frequent voor bij Livius (niet onaannemelijk is dat Lucanus met de inhoud hier ook elementen uit Livius' formulering overgenomen heeft), *cf.* bv. 5,45,2; 30,6,4 "neglectas ut in tali tumultu portas invadit"; Tac. *Ann.* 15,9.

Cf. voor rotsen en bossen die de achtervolging bemoeilijken ook Mayer 1983.2.83 ad 8,1, die over "nemorosaque Tempe" opmerkt dat ook daar "nemorosa" niet slechts een "ornament" is.

468vv. depellitur arce / Lentulus Asculea; victor cedentibus instat / devertitque acies, solusque ex agmine tanto / dux fugit et nullas ducentia signa cohortes: Lentulus werd uit Asculum verdreven; in de achtervolging wist Caesar zijn troepen van hem te scheiden, zodat hij zijn vlucht alleen (met de veldtekenen) moest voortzetten.

Cf. voor Lentulus' vlucht *Caes.B.C.* 1,15,3 "Id oppidum (Asculum) Lentulus Spinther X cohortibus tenebat; qui Caesaris adventu cognito profugit ex oppido cohortesque secum abducere conatus a magna parte militum dese-

ritur.” Zoals Caesar opmerkt gaat het hier over Lentulus Spinther, die consul was in 57, niet over Publius Cornelius Lentulus, de consul van 49.

Cf. met v. 469 5,315 “iam nolentibus instas”, waar *instare* eveneens voor een activiteit van Caesar gebruikt wordt (zo ook in 1,148 en 2,658, zij het in iets andere betekenissen).

In v. 470 is “devertit” de lezing van de handschriften, alleen de Commenta hebben *deverxit*, en Haskins leest *divertit* (“brings over to his own side”). Cf. 6,317v. “temptavere suo comites devertere Magnum / hortatu”; Verg. *G.* 3,292v. “iuvat ire iugis, qua nulla priorum / Castaliam molli devertitur orbita clivo.” Inhoud van het *devertere* is hier het scheiden van de soldaten van de aanvoerder (*adnotationes*: “separavit a Lentulo”), het van de voorgenomen route afbrengen van het leger, cf. comm. ad 468v. Uiteraard heeft Caesar daarmee de bedoeling de troepen van Pompeius tot desertie en overlopen naar zijn kant te bewegen, cf. Luck: “zieht die Kampftruppen auf seine Seite”.

Voor *acies* m.b.t. één leger cf. bv. 482 en 3,498 “ultro acies inferre parant (*sc.* Grai)”.

Christ (cf. ed. Cortius) heeft geen gevoel voor de krachtige, typisch Lucaneïsche formulering in 471, die de veldtekenen een actieve rol geeft (cf. ook comm. ad 455), en merkt op: “in mendo sunt haec; malim *ducens post signa cohortes*.” Cf. Liv. 8,8,8 “primum vexillum triarios ducebat”; klanknabootsing bij Stat. *Ach.* 1,603 “ducentem signa catervae”.¹¹¹

472v. tu quoque nudatam commissae deseris arcem, / Scipio, Nuceriae: Scipio Nasica gaf de verdediging van Nuceria op.

Quintus Caecilius Metellus Pius Scipio Nasica was de zoon van Publius Cornelius Scipio Nasica, geadopteerd door Quintus Caecilius Metellus Pius en vanaf 53 schoonvader van Pompeius, met wie hij in 52 consul werd. Cf. voor de beslissende rol die hij in het begin van 49 in de senaat tegen Caesar speelde Caes. *B.C.* 1,1,4; 4,3. Hij was in 49 proconsul van de provincie Syrië, voerde bij Pharsalus het centrum van Pompeius' leger aan en vluchtte daarna naar Africa, waar hij het opperbevel over de Pompeianen kreeg. Bij Thapsus werd hij verslagen, maar hij ontkwam en maakte bij Hippo Regius een eind aan zijn leven.¹¹² Misschien houdt de bittere apostrofe¹¹³ van Lu-

¹¹¹ Cf. Michler 29.

¹¹² Cf. voor Lucanus' behandeling van Scipio Schönberger 1968,56: “auch Scipio, der in XI oder XII wohl noch eine Rolle gespielt hätte, wird mehrfach vorher genannt; vermutlich wäre sein Handeln wenig rühmlich gewesen”. Cf. voor een toespeling op de dood van Scipio 6,788v. “deplorat Libycis perituram Scipio terris / infaustam subolem”, waar Scipio Africanus het subject is.

¹¹³ Viansino 72 meent dat door die apostrofe Scipio's lafheid vereeuwigd wordt.

canus verband met de twijfelachtige reputatie die hij bezat.¹¹⁴ Caesar maakt van deze episode geen melding.

Met "Nuceriae" wordt uiteraard niet gedoeld op het Bruttische Nuceria of het eveneens zeer ver van de eerder genoemde plaatsen gelegen Apulische *Luceria*, zoals Hosius, Bourgery (die met Bersmann de "fout" aan Lucanus wil toeschrijven en meent dat hij de tijdsvolgorde geweld aangedaan heeft) en zelfs nog Luck lezen, maar Nuceria in Umbrië, cf. Nissen 2,1,393. *Luceria* is temeer onmogelijk omdat Pompeius daar hoorde van de val van Corfinium, cf. Caes. *B.C.* 1,24 "Pompeius his rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium" en Francken, Haskins *ad loc.*; het kan dus niet op dit moment al door Scipio verlaten zijn. Ongetwijfeld vormt het onderhavige overzicht van veldheren een bekorte weergave van Livius' versie, en er is geen enkele reden te geven waarom Lucanus de chronologie geweld aangedaan zou hebben. De onjuiste voorstelling vindt men ook reeds in de *Commenta*, die ad 475 over de twee legioenen in kwestie opmerken: "hae Luceriae in Apulia erant. ad eas Publius Scipio consularis missus".

473vv. quamquam firmissima pubes / his sedeat castris, iam pri-
dem Caesaris armis / Parthorum seducta metu, qua Gallica damna
/ supplevit Magnus, dumque ipse ad bella vocaret / donavit so-
cero Romani sanguinis usum: (Scipio vlucht) hoewel hij uitstekende manschappen had, namelijk troepen die om de Parthen het hoofd te bieden door Pompeius aan het leger van Caesar onttrokken waren; Pompeius had deze overigens zelf ooit aan Caesar afgestaan (totdat hij ze zelf weer nodig zou hebben) om diens verliezen goed te maken.

Cf. voor de achtergrond van de troepen waarover Scipio kon beschikken Caes. *B.G.* 6,1, waar beschreven wordt hoe Caesar (na het verlies van vijftien cohorten door Cotta en Sabinus) in 53 een beroep doet op Pompeius hem te helpen door een legioen uit Gallia Cisalpina naar hem te sturen;¹¹⁵ Caes. *B.C.* 1,4,5 wijst erop dat de twee legioenen die de senaat in 50 voor het Parthische front had gevraagd (in theorie één legioen van Caesar en één van Pompeius, maar doordat Pompeius erop wees dat Caesar eerder van hem een legioen gekregen had, moest Caesar nu twee legioenen afstaan), door Pom-

¹¹⁴ Cf. bv. Caes. *B.C.* 1,4,3 "Scipionem ... impellit ... iudiciorum metus atque ostentatio sui et adulatio potentium ..."; 3,31 "Scipio detrimentis quibusdam ... acceptis imperatorem se appellaverat"; Val. Max. 9,1,8 (in het hoofdstuk *de luxuria et libidine*) maakt melding van een schandelijk gastmaal, waar Scipio tijdens zijn consulaat aanwezig geweest zou zijn; Syme 40: "His morals and his capacity were pretty dubious".

¹¹⁵ Cf. ook Gelzer 1959,167v.

peius tot zijn eigen beschikking gehouden werden; Pompeius voelde dat een en ander zijn reputatie niet ten goede kwam en streefde naar oorlog: "simul infamia duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat."¹¹⁶ De bedoelde troepen waren ongetwijfeld beter getraind dan de recruten die het merendeel van Pompeius' troepen vormden.

V. 473 is de enige plaats bij Lucanus waar *pubes* (behalve als *v.l.* in 9,254) voorkomt. Zoals Mayer 1983.2,14 terecht opmerkt, zou men het woord vaker verwachten in een werk dat voor een groot deel over jonge soldaten handelt; het betreft hier een voorbeeld van het vermijden van verheven taalgebruik.

Cf. voor *firmus* in militaire zin Cic. *Phil.* 3,3 "firmissimum exercitum ex invicto genere veteranorum militum comparavit"; *Att.* 8,3 "cum firmo exercitu et pugnare cupiente".

"His castris" (v. 474) staat voor *huius castris*. Meer van dergelijke gevallen, waarbij het pronomen i.p.v. de genitivus de naamval van het corresponderende nomen aanneemt, in 3,218; 7,538; 8,609v.; 9,629.¹¹⁷

Cf. voor "Gallica damna" 1,106 "Parthica damna", "verliezen geleden tegen de Parthen";¹¹⁸ *cf.* ook comm. ad 402 *Dalmaticus*.

"Vocaret" (v. 476) is beter dan *vacaret*, de *v.l.* die Bentley, Hosius en Bourgery prefereren; men zou dan *a bellis* verwachten. Bourgery's vertaling "tandis que lui-même cessait de se livrer aux travaux guerriers" is gezien het gebruik van de coniunctivus onmogelijk.¹¹⁹

Viansino 9vv., die de termen *socer* en *gener* als *Leitmotiv* bij Lucanus bestudeert, merkt op dat de aanduiding van Caesar en Pompeius met deze twee termen gemeengoed was, *cf.* Catull. 29,24 "socer generque perdidistis omnia" (geciteerd in Verg. *Catal.* 6,5v. "ut ille versus usquequaque pertinet: 'gener socerque, perdidistis omnia'"); Cic. *Att.* 10,4,2 "elapsus e soceri manibus ac ferro"; Verg. *Aen.* 6,830v. "aggeribus socer Alpinis atque arce Monoeci / descendens, gener adversis exstructus Eois"; Mart. 9,70,3v. "cum gener atque socer diris concurreret armis / maestraque civili caede maderet humus"; Sidon. Ap. 9,239vv. beschrijft Lucanus' thema zelfs in deze termen: "pugnam tertius ille Gallicani / dixit Caesaris, ut gener socerque / cognata impulerint in arma Romam."

¹¹⁶ Pompeius kon de legioenen tot zijn eigen beschikking houden omdat de toestand in het Oosten minder ernstig bleek dan gedacht, *cf.* bv. Gelzer *l.c.*, 190v.; Dio Cass. 40,65,2-3; Hirt. *B.G.* 8,54,2; App. *B.C.* 2,114-115; Plut. *Caes.* 29,4. Een onjuiste weergave van de geschiedenis vindt men bij Francken ad 474: "... ipse Pompeius unam (legionem) additurus erat".

¹¹⁷ *Cf.* ook *TLL* 6,2741, 52-74; Mayer 1983.2,157 ad 8,609v.

¹¹⁸ *Cf.* Willeumier - Le Bonniec ad 1,106.

¹¹⁹ *Cf.* Housman 1927,190.

Een bedekte verwijzing is misschien Ov. *Met.* 1,144v. “non hospes ab hospite tutus / non socer a genero”.

De *socer-gener*-terminologie biedt Lucanus ruime mogelijkheden tot puntige formuleringen, cf. 1,289v. “socerum depellere regno / decretum genero est”; 4,801v. “quid prodita iura senatus / et gener atque socer bello concurrere iussi?”; 10,417v. “non in soceri generique favorem / discedunt populi.” Cf. in dit boek nog 595 en 652. De populaire herkomst van de terminologie is aannemelijk,¹²⁰ maar het aspect dat bij Lucanus overheerst, is de opvatting dat de “gewone” *impietas* van de burgeroorlog door de familieband nog vergroot wordt.

Het verband dat Viansino legt tussen de verhouding Caesar-Pompeius enerzijds, en de nadruk waarmee Livius (1,13,1) en Ovidius (*Met.* 14,801; *Fast.* 3,189. 202 “tum primum generis intulit arma socer”) de Sabijnse maagdenroof in *socer-gener*-termen beschrijven anderzijds, is zeker niet te vergezocht, temeer daar ook Lucanus 1,116vv. Julia met de Sabijnse maagden vergelijkt: “inde virum poteras atque hinc retinere parentem / armatasque manus excusso iungere ferro / ut generos soceris mediae iunxere Sabinae.” De notie van de *impietas* keert ook in de maagdenroof *Met.* 14,801v. terug: “generique cruorem / sanguine cum soceri permiscuit impius ensis”.

“Sanguinis usum” wordt geïmiteerd door Stat. *Theb.* 7,199v. “sanguinis usus / parciore humani”.

478-525. INLEIDING

1. ALGEMEEN; INHOUD

De nu volgende episode, waarin het (in tegenstelling tot dat van de generaals in de voorgaande passage) heldhaftige gedrag van de veldheer Domitius wordt beschreven, behoort tot de meest besproken gedeelten van het *Bellum Civile*. Daarbij staan twee (onderling verband houdende) problemen centraal:

- Hoe is Lucanus' (immers sterk van de meeste overige bronnen afwijkende) weergave van Domitius te verklaren?

- In hoeverre hangt het positieve beeld dat Lucanus van Domitius schetst samen met het feit dat Nero een nazaat van de laatste was?

Een overzicht:

Domitius houdt dapper stand te Corfinium (478-480); wanneer hij Caesars snelle opmars gewaarwordt (481-483A), draagt hij zijn mannen op de

¹²⁰ Cf. Austin ad Verg. *Aen.* 6,830; Viansino 9;15.

brug over de Aternus af te breken (483B-491). Caesar is de *Domitiani* evenwel voor, trekt de rivier over en slaat een beleg voor Corfinium (492-506). Domitius wordt door zijn soldaten uitgeleverd (507-509A); hij eist terechtstelling (509B-510). Caesar straft hem door hem te sparen (511-517A), hetgeen aan Lucanus enkele paradoxale *sententiae* ontlokt (517B-521A). Domitius blijft vastbesloten de dood te zoeken (521B-525).

Een vergelijking met de overige versies van de episode (m.n. die van Caesar) wijst uit dat Lucanus zich op twee dramatische momenten concentreert: de brug-episode aan het begin van het verhaal en de *clementia*-scène aan het eind.¹²¹

2. HET OORDEEL OVER DOMITIUS IN DE ANTIEKE EN MODERNE BRONNEN

Door Lucanus wordt een zeer positief oordeel over Domitius geveld. Een korte weergave van de betreffende passages kan dit illustreren:

- Hij wordt in 2,479 "pugnax" genoemd, omdat hij stand houdt tegen Caesar; wanneer hij door zijn soldaten aan Caesar wordt uitgeleverd, handhaaft hij zijn fiere houding en wil terechtgesteld worden (2,509v.). Ook nadat Caesar hem dit geweigerd heeft blijft hij in dit opzicht vastbesloten (2,521-525).

- Niet alleen hier vermeldt Lucanus Domitius als een *exemplum* van republikeinse *virtus*; hij is tevens bij de beschrijving van de slag van Pharsalus de enige hoge magistraat die in de slag sneuvelt,¹²² cf. 7,599-616, vooral 7,599v.: "mors tamen eminuit clarorum in strage virorum / pugnacis Domiti ..."; ook daar (en in 7,219) wordt het epitheton *pugnax* voor hem gebruikt (600), hij sterft "salva libertate" (602v.), "Magno duce liber" (612) en "securus" (613).¹²³

In Caesars *De Bello Civili* speelt Domitius een veel minder luisterrijke rol.¹²⁴ Caesars beschrijving van het beleg van Corfinium (B.C. 1,16-23) is (uiteraard) veel gedetailleerder dan die van Lucanus en vertoont in vergelijking daarmee een aantal opmerkelijke verschillen. Caesars weergave wordt

¹²¹ Cf verder Lebek 152, Rutz 110v voor de aard van de scène ("Sie ist als ganzes keine reine Affektsszene, da sie gleichzeitig Kampfschilderung und überhaupt handlungsführend ist"), Marti 1964,196v

¹²² Cf Caes B C 3,99, Veith 16

¹²³ Cf voor de verwantschap tussen de verschillende "Domitius passages" Flume 46v; Schonberger 1968,29 en 66 "Einst (i.e. in 2,478vv) entehrte ihn Caesar, nun (in 7,599vv) stirbt er, aber seine Ehre ist hergestellt"

¹²⁴ Cf vooral Rambaud 1952,347v

hieronder samengevat.

Wanneer Domitius uit een brief verneemt dat Pompeius hem niet te hulp zal komen om het beleg van Caesar te weerstaan, verzwijgt hij dit nieuws en vertelt in de krijgsraad het tegendeel. Hij beraamt met enkele vrienden een ontsnappingspoging, maar maakt zich door zijn angstige gedrag, en doordat hij lange tijd met enkele intimi spreekt, verdacht. Domitius' soldaten nemen (na aanvankelijke onenigheid) Domitius gevangen en berichten Caesar dat ze de poorten willen openen en Domitius willen uitleveren. Caesar wil de stad niet onmiddellijk bezetten, om nachtelijk plunderen te voorkomen. Wel verscherpt hij de bewaking. Als eerste komt 's ochtends Lentulus Spinther naar buiten; daarna beveelt Caesar de overige senatoren, tribunen en ridders bij hem te brengen. Hij schenkt allen genade; Domitius geeft hij zes miljoen sestertiën terug, hoewel het hier staatsgeld betreft.

Bij latere auteurs wordt aan dit weinig eervolle portret van Domitius nog een detail toegevoegd. Hij zou, toen hij zich geen uitweg zag, een medicus-slaaf bevolen hebben hem een gifdrank toe te dienen; maar toen bleek dat Caesar hem en de overige aanzienlijken zou sparen kreeg hij daarvan spijt, en hoorde tot zijn geruststelling dat hem slechts een slaapmiddel verstrekt was.¹²⁵

Volgens Dio Cassius 41,10,2vv. evenwel was Domitius van plan Pompeius te gehoorzamen en met zijn leger te ontsnappen;¹²⁶ ook is het mogelijk dat hij (individueel) probeerde Pompeius te bereiken om hem te overreden zijn standpunt te wijzigen.¹²⁷

Uniek voor de antieke geschiedenis is dat inzake de Corfinium-episode primaire bronnen van beide betrokken partijen bewaard zijn. Naast de bovenvermelde Caesar-passage vormt namelijk de briefwisseling tussen Domitius en Pompeius, die in de correspondentie van Cicero opgenomen is, een uiterst belangrijke bron.¹²⁸ Uit de betreffende brieven blijkt dat Domitius aanvankelijk toegezegd had zich bij Pompeius te zullen voegen, maar daarop later terugkwam. Hij wilde Caesar te Corfinium stuiten en rekende op hulp

¹²⁵ Cf. Suet. *Nero* 2; Sen. *De Ben.* 3.24; Plin. *Nat.* 7,186; Plut. *Caes.* 34; Zonaras 10,7; Caesar *B.C.* 1,22,6 zegt slechts: "adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogitent."

¹²⁶ Burns 89 n.85 maakt duidelijk dat Dio's versie van het verhaal zeer serieus genomen dient te worden: "His (= Dio's) account and Caesar's usually coincide sufficiently to confirm the essential veracity of both. Because of this, Dio's evidence in the few cases where it contradicts Caesar's demands serious consideration. Appian's testimony on the other hand, is usually more pro-Caesar than Caesar's own writings and shows a sufficient amount of provable distortions to warrant its acceptance only with extreme caution." Onjuist Menz *WdF* 361: "Dio ... stimmt im wesentlichen mit Caesar überein."

¹²⁷ Cf. Von Fritz 165 en n.97 en 98.

¹²⁸ Cf. *Att.* 8,11 A; 8,12 B; 8,12 C; 8,12 D; 8,6,2; 8,12 A.

van Pompeius. Deze echter doet herhaaldelijk een klemmend beroep op Domitius zich bij hem aan te sluiten.

De moderne historische kritiek beoordeelt Domitius op grond van de genoemde bronnen doorgaans ongunstig.¹²⁹ Mommsen 1917,3.387 noemt hem "einer der borniertesten Starrköpfe der römischen Aristokratie", en merkt over zijn ontsnappingspoging op: "indes selbst diesen sauberen Plan ins Werk zu setzen verstand er nicht." Hoewel niet alle moderne historici zo negatief over Domitius' handelwijze in dezen spreken, zijn genuanceerde benaderingen van deze episode schaars. Cruciaal is de vraag in hoeverre Domitius' strategie verstandig was. Het oordeel hierover in de moderne handboeken valt doorgaans negatief uit.¹³⁰ Dit oordeel is evenwel voornamelijk gebaseerd op van Caesar afkomstige informatie; daar Domitius de doodsvijand van Caesar was, is het de vraag in hoeverre de laatste als bron betrouwbaar is.

De rehabilitatie van Domitius is vooral ter hand genomen door Von Fritz en Burns. Het échec bij Corfinium werd naar hun mening veeleer veroorzaakt door het feit dat Pompeius (aan wie Domitius trouwens formeel niet ondergeschikt was¹³¹) Domitius niet op de hoogte gesteld had van zijn reeds lang vaststaande besluit Italië te verlaten, dan door Domitius' onbekwaamheid.¹³² Terecht ging Domitius ervan uit dat Corfinium beter te verdedigen was dan Luceria;¹³³ preliminair daarbij was voor hem de veronderstelling dat men Italië zou verdedigen. Deze rehabilitatie verdient volle aandacht; Von Fritz en Burns zijn in goed gezelschap als ze deze visie verdedigen. Domitius' andere inzicht zou volgens Napoleon en Von Clausewitz de voorkeur verdiend hebben, cf. Burns 92v.

3. NERO - LUCANUS

Er bestaat een hardnekkige neiging Lucanus' positieve Domitius-beeld als een uiting van vleierij aan Nero te beschouwen.¹³⁴ Een dergelijke inter-

¹²⁹ Cf. Von Fritz 1942,148 en 162.

¹³⁰ Cf. bv. CAH 9,641: "(Domitius) ... with a flash of strategic folly decided to stand his ground"; Rice Holmes 3,16: "It was not too late to follow the advice which it contained (nl. zich bij Pompeius in Apulië aansluiten); but Domitius thought that he knew better than Pompey"; ib. 19 "the attempt which he (= Pompeius) had made to save Domitius from his own folly."

¹³¹ Cf. Veith 11vv.

¹³² Cf. Von Fritz 1942 *passim*, die aannemelijk maakt dat Pompeius dit plan reeds langer koesterde.

¹³³ Cf. Von Fritz 162v.

¹³⁴ Cf. bv. Vitelli 33v.; Ussani 106v.; Hosius 1912,1652; Wunsch 1930,16; Münzer in RE 5,1 s.v. "Domitius",1340v.; Malcovati 27v.; Gresseth 26 n.13; Brisset 91 en n.3 en 188v.;

pretatie is onhoudbaar:¹³⁵

- Noch hier, noch in het zevende boek legt de dichter enig verband tussen Domitius en Nero;

- *Passim* in het werk, maar vooral in het zevende boek uit Lucanus felle kritiek op het autocratische systeem, een kritiek die zich moeilijk laat rijmen met de vermeende vleierij;

- Nero kon (en wilde) niet meer als Domitiër beschouwd worden sinds zijn adoptie door keizer Claudius in de *gens Claudia*.¹³⁶

Veel meer voor de hand ligt het te veronderstellen dat Lucanus het gedrag van Domitius, dat gunstig afsteekt bij dat van de in de voorgaande passage genoemde aristocraten, gebruikt heeft als een *exemplum* van republikeinse *virtus*. Het wekt geen verbazing dat hij aan Domitius bijzondere aandacht besteedt: deze aristocraat was immers sinds jaar en dag één van de meest prominente tegenstanders van Caesar (en Pompeius).¹³⁷ Ten on-

---

Mayer 1978,85v. en 1983,2,7; Brisset 204 (zo ook Ahl 1976,51v.; cf. Marti 1964,196v.) ziet in de passage een geval van kritiek aan Nero's adres: hij zou zich moeten gedragen als zijn roemruchte voorvader. De laatste interpretatie is onaannemelijk, daar van een polemische houding jegens de keizer in deze context geen sprake is, cf. Lebek 161. Hooguit kan men met Kopp 113 n.60 zeggen dat in Domitius' optreden de houding van de stoische oppositie onder Nero weerspiegeld wordt.

¹³⁵ Zoals vanuit verschillende gezichtspunten is aangetoond door Seel (*Gnomon* 19 (1943),44); Pfligersdorffer 355vv.; Ahl 1968,143v.; Kopp 116; Menz *WdF* 374vv.; Lebek 161v.

¹³⁶ Cf. Lebek 162: Nero nam het zijn stiefbroer Britannicus kwalijk dat deze hem ook na de adoptie nog "Domitius" of "Ahenobarbus" noemde (Tac. *Ann.* 12.41,3; Suet. *Nero* 7,1); ook in de edicten van de opstandige Galliër Vindex trof deze benaming hem onaangenaam (Suet. *Nero* 41,1); cf. ook de spottende woorden van Octavia in het gelijknamige drama, v.249: "Nero insitivus, Domitio genitus patre"; Seneca noemt in *De clem.* 1,23,1 Claudius tegenover Nero "pater tuus"; *ib.* 1,10,1 (wellicht het overtuigendste citaat dat Lebek aandraagt) worden de *Domitu* genoemd als één van de *gentes* die met Nero niets te maken hebben: "ignovit abavus tuus victis; nam si non ignovisset, quibus imperasset? Sallustium et Cocceios et Deillios et totam cohortem primae admissionis ex adversariorum castris conscripsit; iam Domitios, Messalas, Asinios, Cicerones, quidquid floris erat in civitate, clementiae suae debebat."

¹³⁷ Cf. Balsdon 24v.; Burns 75vv. geeft een goed overzicht van de *Caesarfeindliche* rol van Domitius: in de Vettius-affaire (59 v.C.) werd hij ervan beschuldigd dat hij zijn huis had laten gebruiken als operatiebasis voor een samenzwering tegen Pompeius (cf. Cic. *Att.* 2,24,2-3), een beschuldiging waarvan Caesar de bron zou zijn (cf. Cic. *ib.* en Suet. *Div. Iul.* 20); Domitius werd evenwel vrijgesproken. In 58 probeerde Domitius als praetor vergeefs de wetgeving van Caesar uit het voorgaande jaar ongeldig te laten verklaren vanwege het feit dat de *auspicia* genegeerd waren (Suet. *Div. Iul.* 23); bij zijn kandidaatstelling als consul voor 55 verklaarde hij "consulem se effecturum quod praetor nequisset adempturumque ei (= Caesari) exercitus" (Suet. *Div. Iul.* 24); bij de conferentie van Luca verklaarden Crassus en Pompeius zich bereid naar het consulaat te dingen "detrudendi Domiti causa" (Suet. *ib.*). De consulsverkiezing van 55 werd door het triumviraat gesaboteerd; alleen Domitius waagde het naar het Marsveld te gaan, maar trok zich terug toen een bende de fakkeldrager

rechte neemt men veelal aan dat Lucanus als enige - en in afwijking van de historische realiteit - een gunstig beeld van Domitius schetst.¹³⁸ Curiatius Maternus schreef een *praetexta* over Domitius.¹³⁹ Seel¹⁴⁰ verwijst naar Cic. *Phil.* 2,71 en *Mil.* 22 en meent dat er bij Lucanus sprake is van *Nachwirkung* van Cicero's positieve Domitius-beeld, "in 'republikaanse' Topologie umgemünzt".

478v. at te Corfini validis circumdata muris / tecta tenent, pugnax Domiti: de strijdlustige Domitius evenwel bevond zich nog steeds binnen de vesting Corfinium.

De onderhavige apostrofe dient, gezien de dramatische rol van Domitius, beschouwd te worden als minder formulair en vrijblijvend dan de meeste van de talrijke apostrofes in Lucanus' werk.¹⁴¹

Van de vier maal dat Domitius bij name genoemd wordt, gaat zijn naam drie keer vergezeld van het epitheton *pugnax* (2,479; 7,219; 7,600).¹⁴²

Cf. voor de caesuur die Lucanus d.m.v. "at" creëert Kopp 112 en n. 56: "Domitius ... tritt damit in einen wirksamen Kontrast zu dem schmachvollen Verhalten der übrigen Feldherren." Kopp toont aan dat dergelijke contrasten een typisch kenmerk zijn van "Widerstandsszenen" bij Lucanus.

Dat Corfinium een moeilijk te nemen vesting was, valt ondermeer af te leiden uit het feit dat het in 90 v. C. door de Italische bond - onder de naam *Italia* - werd uitgekozen als zetel en als opvolger van Rome.¹⁴³ Vermoedelijk

---

van zijn gezelschap gedood, en M. Cato verwond had (Appian. *B.C.* 2,17-18; Plut. *Caes.* 21; *Cal. Min.* 41; *Pomp.* 52; *Crass.* 15; Dio Cass. 39,31, cf. Lintott 1968,214). In 54 (toen de *triumviri* hun machtspositie veiliggesteld hadden) mocht Domitius wel consul worden; samen met Cato, die praetor was, spande hij een reeks processen aan tegen de driemannen. Na Iulia's dood probeerde hij een staatsbegrafenis van haar te verhinderen.

¹³⁸ Cf. bv. Hosius 1893,388 "Die Unerschrockenheit des Domitius in Corfinium, die ganz unhistorisch ist ..."; Specka 66 "eine völlige Wandlung der historischen Persönlichkeit ist z. B. mit Domitius vollzogen"; Kopp 112: "die konsequente Haltung, mit der Lucan seinen Domitius - ganz im Gegensatz zu der historischen Gestalt - handeln lässt."

¹³⁹ Men neemt thans algemeen aan dat deze *fabula praetexta* over onze Domitius handelde, cf. Kopp 116 n.65 en Pfligersdorffer 356 n.1. Kopp l.c. maakt aannemelijk dat de strekking van de *praetexta* pro-Domitius was: ook Maternus' drama *Cato* viel bij de autoriteiten niet in goede aarde.

¹⁴⁰ In *Gnomon* 19 (1943),44.

¹⁴¹ Cf. voor apostrofe in aristieën Viansino 66v.

¹⁴² Cf. hiervoor Schönberger 1968,44, die erop wijst dat de toevoeging in 7,219 "numine pugnax / adverso" het woord *pugnax* van het algemene naar het bijzondere transformeert. Ook Metellus, eveneens een tegenstander van Caesar, wordt *pugnax* genoemd (3,114); cf. Rutz 1989,111v. en n.121.

¹⁴³ Cf. Nissen 1,340; Von Fritz 1942,163.

heeft Lucanus het epitheton "validis" mede toegevoegd om Domitius' gedrag te legitimeren (cf. inleiding ad 478vv.): het was niet onredelijk te denken dat men te Corfinium stand kon houden.

479v. tua classica servat / oppositus quondam polluto tiro Miloni: zijn soldaten hadden als recruten de orde gehandhaafd bij het proces van Milo.

Voor een eerdere vermelding van deze historische episode cf. 1,319vv. (323: "Pompeiana reum clausurunt signa Milonem"), waar Caesar in zijn requisitoir tegen Pompeius releveert dat deze als consul in het jaar 52 soldaten het gerechtsgebouw liet omsingelen, toen Milo daar terecht stond.¹⁴⁴ Doel van deze bewaking was veeleer het voorkomen van rellen dan het intimideren van de jury.¹⁴⁵ De verdediging van Milo in dit proces was in handen van Cicero, die het proces verloor; zoals bekend is Cicero's bewaarde rede *pro Milone* van later datum. Domitius was *quaesitor*, rechter van instructie, in dit proces.¹⁴⁶ Het doel dat Lucanus met deze historische parallel nastreeft, ligt voor de hand: Domitius was reeds eerder opgetreden tegen een vijand van de staatsorde; cf. in dit verband de nadruk die "oppositus" door de plaatsing krijgt.¹⁴⁷

Pollutus dient hier niet zonder meer opgevat te worden als "verdorven" (cf. *adnotationes*: "fuit valde luxuriosus, unde appellat eum pollutum"); met het woord wordt tevens gezinspeeld op Milo's moorddadig gedrag (cf. *Commenta* "polluto: caede Clodi"). Het woord wordt door Lucanus herhaaldelijk i.v.m. moord op medeburgers gebruikt, cf. 4,259 "polluta nefanda / agmina caede"; cf. ook 1,428v. "nimiumque rebellis / Nervius et caesi pollutus sanguine Cottae"; Lipsius' conjectuur *pullato* is derhalve overbodig.

"Tiro" wordt onjuist vertaald door Bourgery: "un soldat novice, jadis opposé à l'homicide Milon", terwijl *tiro* uiteraard praedicatief opgevat dient te worden: "als *soldat novice* stonden zij ooit tegenover Milo".

481vv. ut procul inmensam campo consurgere nubem / ardentisque acies percussis sole corusco / conspexit telis, 'socii, decurrite' dixit / 'fluminis ad ripas undaeque inmergite pontem: toen Domitius in de verte een stofwolk en in het zonlicht flikkerende wapens zag,

¹⁴⁴ Cf. Schrempf 68 voor het refereren door Lucanus aan het reeds lang spelen van conflicten tussen dezelfde partijen met dezelfde posities.

¹⁴⁵ De leden daarvan waren "handpicked by Pompeius", cf. Seager 146.

¹⁴⁶ Cf. Drumann 1,22; Cic. *Mil.* 22.

¹⁴⁷ Cf. Kopp 112 en n.58.

beval hij zijn soldaten de brug over de Aternus af te breken.

Cf. voor deze brug Veith 9v. en n.1.

König *WdF* 467 n. 25 gaat in op de lijn van de licht-symboliek die door de eerste twee boeken loopt. In 1,244 "ut notae fulsere aquilae Romanae signa" staan de blinkende wapens van de Caesariani tegenover de verroeste wapens van de Ariminenses (1,239-243); op deze plaats is het licht fel geworden, ten teken van Caesars verder toegenomen macht. Ook de zonsopgang bij de verdrijving van Pompeius uit Brundisium (719b - 725) hoort in Königs optiek nog bij de voorstelling van het licht van de overwinning in boek 1 en 2.¹⁴⁸

Consurgere wordt gebruikt met dezelfde separatieve ablativus zonder *a* in 5,520v. "molli consurgit ... toro"; maar cf. 1,580 "e medio ... consurgere campo"; 10,287 "medio consurgis ab axe."¹⁴⁹

"Nubem" duidt hier uiteraard op het door de ruitery opgeworpen stof. Cf. voor een dergelijk gebruik van *nubes* ook 4,767v. "pulvis / aera nube sua texit traxitque tenebras"; 9,455v. "et non imbriferam contorto pulvere nubem / in flexum violentus agit (*sc. Auster*)", in de bizarre beschrijving van een woestijnstorm; Verg. *Aen.* 9,33v. "hic subitam nigro glomerari pulvere nubem / prospiciunt Teucri"; cf. voor het verschijnsel nog Vegetius *De r. m.* 3,5.

Cf. voor *ardere* in de betekenis "schitteren" (van wapenen gezegd) ook Stat. *Theb.* 12,660 "mediis ardent in nubibus hastae." *Coruscus* is in dit verband uiteraard geen zuiver *epitheton ornans*.¹⁵⁰

Ook *percutere* en synoniemen als *pulsare* en *ferire* worden vaak gebruikt i.v.m. licht (en geluid), cf. 7,214 "Phoebe radiatus ab ictu" en Cortius ad 2,482 en 7,214; Lucr. 2,800 "(color) obliqua percussus luce".

Hoewel Cortius met een overvloed aan parallellen *concurrere* verdedigt, is er geen reden aan de lezing van de handschriften "decurrere" (483) te twijfelen.

Over de Aternus, de rivier waarvan hier sprake is, merkt Nissen 1,339 op dat hij de machtigste van alle rivieren van de Adriatische kust is, een omstandigheid waardoor aan 485vv. meer reliëf gegeven wordt.

485vv. et tu montanis totus nunc fontibus exi / atque omnis trahe, gurgis, aquas, ut spumeus alnos / discussa conpage feras: Domitius

¹⁴⁸ Ook Schönberger 1968,99 legt een verband tussen de dag, het zonlicht en *Fortuna* (en vergelijkt deze scène met de Rubico-episode).

¹⁴⁹ Cf. Barratt 170 ad 5,520v.

¹⁵⁰ Over "schmückende Epitheta", en het ontbreken daarvan bij Lucanus, cf. Schönberger 1968,43.

doet een beroep op de Aternus uit alle macht te stromen en de wrakstukken van de brug met zich mee te voeren.

Münzer 1339 meent dat Lucanus hier een toespeling maakt op het openzetten van sluizen;¹⁵¹ de historische overlevering maakt hiervan evenwel geen melding.

Lapidge, die een overzicht geeft van de plaatsen waar Lucanus beelden gebruikt uit de sfeer van de "cosmic dissolution", noemt terecht ook deze plaats als een voorbeeld daarvan: *gurgēs* heeft naast de betekenis van "maalstroom" ook die van "afgrond".¹⁵²

Apostrofe tot rivieren komt bij Lucanus negen maal voor; in zes van de gevallen is het de Nijl die aangesproken wordt (vijf maal tussen 10,282 en 328).¹⁵³ Cf. ook comm. ad 164 en 301v.

"Totus" dient men hier op te vatten als "met al uw kracht". Cf. voor dit adverbiale gebruik van het woord ook 5,742 "iam totus adest in proelia Caesar"; 4,516v. "totusque futurae / mortis agor stimulis"; Hor. *C.* 1,19,9 "in me tota ruens Venus / Cyprum deseruit"; *Sat.* 1,9,1v "ibam forte via sacra, sicut meus est mos, / nescio quid meditans nugarum, totus in illis" en Lejay's noot ad loc.: "*omnis* suppose l'idée de facultés ou d'éléments qui entrent dans un total; *totus* présente l'objet ou la personne dans son unité." Dit gebruik van *totus* lijkt aan de omgangstaal ontleend te zijn, cf. Plaut. *Truc.* 705 "totus gaudeo"; Ter. *Ad.* 588 "Ctesipho autem in amorest totus"; Cic. *Att.* 14,11,2; Caes. *B.G.* 6,5,1.¹⁵⁴

Ondanks parallellen als 3,597 "hic Latiae rostro conpagem ruperat alni" en 5,596 "sonuit victis conpagibus alnus" heeft "alnos" hier uiteraard betrekking op het hout van de brug, en niet op *naves*, zoals de *adnotationes* interpreteren. Cf. ook comm. ad 426v.

"Feras" = *auferas*, cf. comm. ad 461.

487vv. hoc limite bellum / haereat, hac hostis lentus terat otia ripa. / praecipitem cohibete ducem: victoria nobis / hic primum stans Caesar erit: op dit punt wil Domitius de stormachtig opmarcherende

¹⁵¹ Cf. voor sluizen algemeen Plin. *Nat.* 10,61,4; voor de waterrijkdom van de Aternus Veith 10 en Nissen 1,339.

¹⁵² Cf. ook comm. ad 145-147 en 214-218.

¹⁵³ Viansino 61v. (wiens benadering van deze apostrophes soms aan *hunen* interpreteren grenst: al te vaak dicht hij de apostrofes een pathetisch karakter toe) merkt op dat Domitius hier spreekt met "uno slancio patetico ben giustificato dalla situazione".

¹⁵⁴ Cf. Barratt 131 ad 5,405; 182 ad 5,554; 246 ad 5,742. Het gebruik is in proza algemeen bij adiectiva die positie, volgorde of gemoedstoestand uitdrukken. Dichters breiden het uit naar andere soorten adiectiva.

Caesar een halt toeroepen; dit zal voor hem reeds een overwinning betekenen.

Een in het oog springende parallel met Domitius' verrichtingen wordt gevormd door het optreden van de *Massilienses*, die in 3,392vv. Caesar op-onthoud bezorgen: "quantum est quod fata tenentur / quodque virum toti properans imponere mundo / hos perdit Fortuna dies."¹⁵⁵

Lucanus zegt hier vier maal min of meer hetzelfde, hetgeen Bourgery er toe brengt v. 489A in zijn vertaling weg te laten.¹⁵⁶

Haerere met *bellum* als subject ook in Sen. *Phoen.* 434v.: "victa materna prece / haesere bella."¹⁵⁷

Otia terere is een contaminatie van *tempus terere* en *otium agere*. Cf. Sall. *Cat.* 4 "non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium conterere"; Verg. *Aen.* 4,271 "qua spe Libycis teris otia terris"; Liv. 1,57,5 "regii quidem iuvenes interdum otium conviviis commisationibusque inter se terebant"; Tac. *Hist.* 2,34 "... ac ne ipsorum miles segne otium tereret"; Stat. *Silv.* 3,5,61 "otia tam pulchrae terit infecunda iuventae";¹⁵⁸ Sen. *Ep.* 113,1 "disputationibus nihil profuturis otium terere".

Praecepta wordt Caesar (of zijn handelen) eveneens genoemd in 2,656; 3,51. 391; 6,14; 9,47; 10,508. Andere voorbeelden van zijn haast zijn 1,144vv. 183. 228-231; 3,299. 337. 359. 453; 5,403vv. 409v.; 7,240vv.¹⁵⁹

Cf. voor "victoria ... Caesar erit" v. 708 "exigua est fugiens victoria Magnus."

König 110v. besteedt aandacht aan houding en gebaren als "spiegel van de ziel"; onmacht blijkt ook nog uit "staan" of "gaan staan" in 497; 3,48; 9,343. Cf. ook comm. ad 509. "Stans" wordt hier door Cortius terecht als *detentus*, *moratus*, *haerens* opgevat. Cf. voor een dergelijk gebruik ook 214 "stetit unda sequens"; 1,144v. "nescia virtus / stare loco"; Sil. 12,41 "stabat Cannarum Graia ad munimina victor / nequiquam".

490v. nec plura locutus / devolvit rapidum nequiquam moenibus agmen: Domitius voegt de daad bij het woord en zendt zijn soldaten uit de stad naar de rivier - tevergeefs.

Het gebruik van *devolvere* is poëtisch: doorgaans is het object van dit verbum een zaak, cf. bv. v. 409; Verg. *G.* 4,348v. "dum fuis mollia pensa / devolvunt". Tegen Heinsius' conjectuur *evolvit* pleit 483 "decurrere": het

¹⁵⁵ Cf. Kopp 113 en n.59.

¹⁵⁶ Cf. Housman 1927,190.

¹⁵⁷ Cf. Thompson 1956,189v.

¹⁵⁸ Cf. Robbert 92.

¹⁵⁹ Van Amerongen ad 5,301; cf. ook *ib.* 353v. (Appendix B).

prefix *de-* heeft zowel daar als in dit geval betrekking op de tocht van de stad naar de lager gelegen rivier.

“Rapidum” dient men praedicatief op te vatten: Domitius zond de soldaten in allerijl naar de brug. Bourgery vertaalt onjuist “leur troupe rapide”.

Lucanus laat de afloop van zijn relaas frequent reeds van te voren blijken (zoals hier door “nequiquam”, een toevoeging die de vergeefsheid van Domitius’ missie aangeeft); cf. bv. 4,730; 3,388-392; 5,130; 5,242.¹⁶⁰

492v. nam prior e campis ut conspicit amne soluto / rumpi Caesar iter: Caesar is Domitius voor: hij ziet dat men de rivier wil gebruiken om hem de doortocht te versperren.

Nutting 1931.1,107v. wijst er terecht op dat infinitivus en ablativus absolutus hier conditionele waarde hebben, zoals ook in 4,160vv. “quibus hoste potito / faucibus, emitti terrarum in devia Martem / inque feras gentes Caesar videt” het geval is. In die laatste passage krijgt de vijand de pas niet in handen; evenmin wordt in de onderhavige verzen de brug over de Aternus werkelijk afgebroken (hetgeen Haskins blijkens zijn noot ad 499 niet duidelijk is); het laatste blijkt behalve uit “nequiquam” en “prior” (= *prius*, nl. voordat Domitius’ soldaten hun opdracht uitgevoerd hebben, cf. Cortius *ad loc.*) ook uit 499 “ruiturum ascendite pontem.” Het gebruik van de infinitivus praesentis in dergelijk verband vloeit voort uit de omstandigheid dat er sprake is van een oordeel van het type “A = B”: het instorten van de brug staat gelijk aan het afsnijden van Caesars route.¹⁶¹

De woorden “amne soluto” verdienen afzonderlijke aandacht. Enerzijds duidt *solvere* hier op het vrij stromen van de rivier, zoals in 10,215vv. “Nilus fonte soluto ... adest.” Daarnaast dient men het woord in verband te brengen met het afbreken van de brug; daardoor wordt de rivier als het ware van een juk bevrijd. Cf. voor gebruik van *solvere* in een dergelijke betekenis 9,603

¹⁶⁰ Uitgebreid hierover Van Amerongen ad 5,130; Syndikus 20-24, 48, 54; Menz *WdF* 368. Aan Van Amerongens samenvatting van de observaties van Syndikus en Menz dient toegevoegd te worden dat het belang ervan gereduceerd wordt door het feit dat Lucanus’ werk een historisch epos is; de afloop is (meer nog dan in een mythologisch epos, waar de dichter enigszins de vrije hand heeft in de bewerking van de stof) bekend, zodat het zinspelen daarop niet wezenlijk afbreuk doet aan de spanning.

¹⁶¹ Nutting geeft *l.c.* als andere voorbeelden van een infinitivus praesentis in dergelijk verband Livius 1,18,5 “audito nomine Numae patres Romani, quamquam inclinari opes ad Sabinos, rege inde sumpto, videbantur, tamen ... ad unum omnes Numae Pompilio regnum deferendum decernunt”; Sall. *B.C.* 23,6 “namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo novus adeptus foret”; over inf. praes. i.p.v. inf. fut. in de a.c.i. cf. voorts LHS 357v.: het gebruik komt soms *metri causa* voor, daarnaast is het bij latere auteurs frequent.

“si steteris umquam cervice soluta” (met betrekking tot Rome gezegd).

493. **calida proclamat ab ira:** woedend roept hij uit ...

“Proclamat” is een aannemelijke emendatie van Bentley; de *mss.* hebben *prolatus*. Cortius vecht Bentley’s conjectuur aan, Housman neemt haar wel over; Haskins, Francken en Bourgerly lezen “prolatus”. Het ontbreken van een toegevoegd woord als bv. *secum* (522), of *tum* (5,539), maakt de tekst van de manuscripten twijfelachtig; het is goed voorstelbaar dat *prolatus* een verschrijving is voor “proclamat”. Bentley vergelijkt Sil. 6,699 “lenta proclamat ab ira”; 11,99 “fulminea ... exclamat ... ab ira”; Housman merkt bovendien terecht op dat “prolatus” in deze context niet past; men zou dan eerder *elatus* verwachten.¹⁶² Wel is *proclamare* een ἀπαξ λεγόμενον bij Lucanus.¹⁶³

Ira komt vijf maal in een aankondiging van een rede voor, waarvan vier keer met betrekking tot Caesar (2,493; 3,357; 4,211; 5,318; verder 9,147).¹⁶⁴

Cf. voor termen als *frigidus* en *calidus* in verband met strijd lust 7,103v. “si modo virtutis stimulis iraeque calore / signa petunt”; Liv. 25,39,9 “... Romani calentes adhuc ab recenti pugna”; Claud 3 *Cons Hon* 26 “arctoa de strage calens”; Amm. 31,12,16.¹⁶⁵

494-499. De korte rede waarmee Caesar reageert op de poging, de brug af te breken, wordt door Tasler 68v. geanalyseerd. In de twee retorische vragen van 494v. wordt de motivering van het invectief “ignavi” (496) gegeven; tegenover de laffe en bovendien zinloze acties van Domitius’ soldaten (494-496A) staan het fiere optreden van de onweerstaanbare Caesar (496B-498A) en de bevelen die hij zijn troepen geeft (498B-499).

494vv. ‘non satis est muris latebras quaesisse pavori? / obstruitis campos fluviisque arcere paratis, / ignavi? Caesar verwijt Domitius en zijn manschappen lafheid, omdat ze behalve van muren nu ook nog van

¹⁶² *Cf.* voor Housmans behandeling van deze plaats en de onjuiste parallellen die Cortius aanvoert nog Fraenkel 506 en Tasler 68

¹⁶³ *Cf.* Sangmeister 63, die erop wijst dat Lucanus streeft naar variatie in de “Re-deankundigingen”

¹⁶⁴ *Cf.* Sangmeister *l.c.*, de negatieve schuldiging van Caesar is de hoofdtendens, maar Lucanus heeft ook oog voor diens energie, *cf.* bv ook 1,143, 2,650vv, 5,403vv *Cf.* voor het onderwerp voorts Lintott 1971,498 en n 7

¹⁶⁵ *Cf.* Hubner 1972,581 n 1, wiens voorbeeld 4,511 overigens in dit verband niet thuis hoort

de rivier gebruik willen maken om zich te verschansen.

"Pavori" dient uiteraard verbonden te worden met "latebras quaesisse", niet met "satis est", zoals Bourguery blijkens zijn vertaling meent.¹⁶⁶

Bij "arcere paratis" dient *me* aangevuld te worden; het pronomen wordt in dergelijke gevallen door Lucanus doorgaans weggelaten, *cf.* 728 (*te*), 6,244 (*me*), 8,97 (*te*), 8,137 (*vos*); 8,215 (*te*).¹⁶⁷

Ignavus is een favoriet invectief van Caesar, *cf.* bv. 5,358 "tradite nostra viris ignavi signa Quirites"; 5,487v. "ignave, venire / te Caesar, non ire iubet".

496vv. non, si tumido me gurgite Ganges / summoveat, stabit iam flumine Caesar in ullo / post Rubiconis aquas: nu Caesar de Rubico is overgetrokken, zal zelfs de Ganges hem niet kunnen stuiten.

De hyperbool is ontleend aan Sen. *H.O.* 514vv., waar Hercules tot Nessus zegt: "'infide vector' ... immixti licet / Ganges et Hister vallibus iunctis eant, / vincemus ambos ...";¹⁶⁸ *cf.* ook Stat. *Theb.* 4,387 "tumidum Ganges".

Lausberg 1985,1605vv. geeft een overzicht van de scènes waar het element water een belemmering vormt voor de zegetocht van Caesar. Zij neemt in verband met het door König gesignaleerde antagonisme tussen Caesar en het water beïnvloeding door Homerus aan. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat er een verband bestaat tussen Caesars woorden en Domitius' gebed tot de Aternus (*cf.* comm. ad 485v.), waar de Homerische invloed al evenzeer duidelijk is.¹⁶⁹

Daarnaast wordt door de vermelding van de Ganges impliciet een vergelijking getrokken tussen Caesar en Alexander de Grote.¹⁷⁰

Cf. comm. ad 490 voor *stare*; voor het futurum "stabit" na de coniunctivus in de bijzin *cf.* 1,377-380 en 1,103 (indien men daar *franget* leest): door het verschil in modus wordt het onontkoombare karakter van het gevolg benadrukt (mits de hypothese gerealiseerd wordt).¹⁷¹

¹⁶⁶ *Cf.* Housman 1927,189.

¹⁶⁷ *Cf.* Mayer 98 ad 8,97. *Cf.* voor het gebruik van *arcere* bij Lucanus nog Obermeier 53; Barratt 48 ad 5,139: het verbum wordt door hem zowel met *ab* (1,463; 5,139) als met alleen de ablativus (7,81; 8,497) verbonden.

¹⁶⁸ *Cf.* ook comm. ad 230 en Hosius 1892.2,351 voor de vele ontleningen van Lucanus aan de *H.O.*

¹⁶⁹ *Cf.* voor een overzicht van het thema ook Schönberger 1968,50.

¹⁷⁰ Hoewel Alexander de Ganges nooit bereikt heeft, gaat Lucanus er in 3,233 en 10,33 vanuit dat dit wel het geval is. *Cf.* voor Lucanus' negatieve Alexander-beeld vooral 10,20-52 en Schmidt 1986 *ad loc.*

¹⁷¹ *Cf.* Wuilleumier-Le Bonniec ad 1,103.

Cf. voor de brachylogie “post Rubiconis aquas (*sc. superatas*)” comm. ad 318.

498v. equitum properate catervae, / ite simul pedites, ruiturum ascendite pontem: Caesar spoort zijn ruiters en voetvolk aan de brug te bestormen.

V. 499A wordt wellicht nagevolgd door Petr. *B.C.* 168v. “victores ite furentes / ite mei comites.”¹⁷²

Viansino 156v. analyseert het gebruik van het participium futuri bij het object. Vaak geeft het niet zozeer de onontkoombaarheid aan van wat gaat gebeuren als wel datgene wat het subject wil verwezenlijken (bv. 505,542) of wat het van de situatie verwacht, zoals “ruiturum” in v. 499.

500vv. haec ubi dicta, levis totas accepit habenas / in campum sonipes, crebroque simillima nimbo / trans ripam validi torserunt tela lacerti: op Caesars woorden stormt de ruitery naar voren en bestoken de soldaten de overkant van de rivier met speren.

Het gebruik van *sonipes* komt reeds voor bij Acc. *trag.* 657 W. en Lucil. 512 W. In epiek wordt het voor het eerst gebruikt door Vergilius; alle epici na hem bezigen het eveneens, Lucanus elf maal.¹⁷³ Collectief gebruik zoals hier bv. ook in Verg. 11,600; Luc. 1,220.¹⁷⁴

Reeds Homerus *Il.* 12,156 kent het beeld *nimbus* voor wapenen; het betreft daar het werpen van stenen. Bij Sil. 15,368v. heeft de metafoor betrekking op de krijgers: “invadunt Nomades iaculis nimboque feruntur / aetherio similes.”¹⁷⁵

“Trans ripam” betekent hier en elders *trans flumen*; *cf.* Ov. *Met.* 9,114 “nam clavam et curvos trans ripam miserat arcus”; Cic. *Mil.* 74. Ollfors 1967.1,30v. bespreekt dit gebruik van *trans* uitvoerig en vraagt zich af of *ripa* hier en bij Ovidius een ruimere betekenis heeft (het gebied dat door de rivier en de oevers in beslag genomen wordt), dan wel “trans” gebruikt is in de betekenis “hinüber zu”. Het *OLD s.v. trans* 1a houdt het op het laatste: “specifying the further bank” In de genoemde Cicero-passage is dat de enige mogelijkheid.¹⁷⁶

¹⁷² *Cf.* Grimal 1977,160 en comm. ad 251vv

¹⁷³ *Cf.* Watson 444 voor statistische informatie

¹⁷⁴ *Cf.* Rittweger in *ALL* 7, 326, voor een interessante noot over de aan- of afwezigheid van hoeven *cf.* Austin ad Verg. *Aen.* 4,135

¹⁷⁵ *Cf.* voor talrijke voorbeelden van het beeld Cortius ad loc. en ad 4,776

¹⁷⁶ De vertalingen van Duff “over the bank” en Bourguery “au dela de la rive” zijn strikt

Cf voor *lacertus comm.* ad 261.

503v. ingreditur pulsa fluvium statione vacantem / Caesar, et ad tutas hostis conpellitur arces: nadat Caesar de wachtposten verjaagd heeft, steekt hij de rivier over; de vijand wordt teruggedreven naar de veilige burcht.

“Ingreditur fluvium” dient hier niet opgevat te worden als “hij doorwaadt de rivier.” De brug werd niet werkelijk afgebroken, hetgeen niet alleen uit de versie van Lucanus, maar ook uit die van Caesar blijkt, cf. *B.C.* 1,16,2 “pontem fluminis interrompebant”, waar het imperfectum door Kraner-Hoffman *ad loc.* terecht wordt toegelicht met de woorden “sie waren damit beschäftigt”.¹⁷⁷

Barratt 44v. ad 5,126 voert m.b.t. “vacantem” (503) ten onrechte gevallen, waar *vacare* de ablativus regeert, als parallellen aan: hier dient “pulsa ... statione” als ablativus absolutus geïnterpreteerd te worden en is het niet van “vacantem” afhankelijk.

505v. et iam moturas ingentia pondera turris / erigit, et mediis subrepat vinea muris: Caesar laat verplaatsbare torens oprichten en de muren aanvallen met schutdaken.

De torens waarvan hier sprake is, zijn de zogenaamde *turres ambulatoriae*. Dat Caesar op zijn bliksemveldtocht dergelijke belegeringswerktuigen bij zich had, is onaannemelijk; hij spreekt er zelf in deze context niet over. Het gaat hier ongetwijfeld om een inventie van de dichter.

Bij Lucanus worden deze torens door Caesar ook gebruikt in 3,455vv.; cf. voorts *B. Alex.* 2,5. In 3,455vv. worden doel en werking van deze bouwwerken uitvoeriger beschreven: doordat de torens even hoog zijn als de muur van de belegerde stad, bieden zij de mogelijkheid deze van gelijk niveau te bestoken. Cf. ook *Commenta ad loc.*: “ad aequiperanda moenia”; de *adnotationes* merken ten onrechte op: “id est machinas, quibus murus concidat impulsus”, hetgeen integendeel op de in v. 506 vermelde *vinea* (met daaronder vervoerde

---

genomen onjuist. Wel correct Luck en Ehlers “zum andern Ufer”.

¹⁷⁷ Bourgery lijkt aan te nemen dat de brug werkelijk afgebroken werd, en vertaalt “entre dans le fleuve”. Ook slaat hij ten onrechte geen acht op de opmerking in de *Commenta* “nominativus casus est *hostis*, non genitivus”. Uiteraard is zijn vertaling “(César) se laisse entraîner jusqu’aux citadelles sûres de l’ennemi” onjuist: *conpellere* betekent “met geweld ergens heen drijven”, hetgeen hier met de troepen van Domitius gebeurt. Ook “tutas” verliest in de opvatting van Bourgery zijn functie. Cf. ook Housman 1927,189 en Francken ad 503.

stormram) van toepassing is.

"Ingentia pondera" staat hier niet voor "geweldige blokken steen", zoals alle vertalers, Cortius (verwijzend naar 6,199; Verg. *Aen.* 11,616) en Haskins menen, maar duidt hier op het gewicht van de torens zelf. Håkanson 1979, 35v. wijst er terecht op dat *movere* niet "afschieten", maar "voortbewegen" betekent. Bij "ingentia pondera" dient *sua* aangevuld te worden; men dient het vers op te vatten als *se ipsas moturas turres*.¹⁷⁸

Cf. voor het gebruik van het *participium futuri* "moturas" comm. ad 499.

Cf. voor *subrepere* comm. ad 390; 6,753 "desuetis subrepens vita medullis".¹⁷⁹

Voor het technische aspect van de *vinea cf.* Veget. *De r.m.* 4,15 en A.R. Neumann in *RE* 9A,106vv. De *Commenta ad loc.* vermelden een merkwaardige etymologie: "machina per quam hostis intactus ascendebat, a vi dicta"; het woord is echter uiteraard verwant met *vinum*.

507v. ecce, nefas belli, reseratis agmina portis / captivum traxere ducem: schandelijk genoeg wordt Domitius door zijn troepen aan Caesar uitgeleverd.

Evenals in de tragedie, de tragische geschiedschrijving en vele verhalen van Livius,¹⁸⁰ is hier sprake van een peripetie: een plotselinge ommekeer (doorgaans ten kwade) in de handeling; *cf.* Arist. *Po.* 1452a,22; 1450a,34.¹⁸¹

"Nefas belli" is hier niet "abomination of war" (Duff), maar "a military crime: it is a crime on the part of soldiers to betray their general" (Haskins).

508v. civisque superbi / constitit ante pedes: Domitius staat voor Caesar, een hoogmoedig ambteloos burger.

De beschrijving van personen die verslagen voor hem staan, is een van de "Leitmotive Caesars";¹⁸² *cf.* ook 4,340 (over Afranius) "victoris stetit ante pedes." *Cf.* voor de psychologische lading van verba van "staan" en "gaan staan" ook comm. ad 490; hier en in 3,117 en 4,340 is het een uiting van

¹⁷⁸ *Cf.* voor deze formulering Housman ad 1,102; verdere parallellen (*cf.* Håkanson *l.c.* en Maurach 1989,1,24) zijn 1,541v. "condidit ardentis atra caligine currus / involvitque orbem tenebris", waar het subject de zon is, die tevens als object ("orbem") fungeert; 2,669 "nulla vado tenuit sua pondera (=se) moles; 3,536v. "molemque (=se) profundo / invehit (*sc. puppis*).

¹⁷⁹ *Cf.* Obermeier 38, die erop wijst dat het gebruik met dativus postklassiek is.

¹⁸⁰ *Cf.* Rutz 1989,23.

¹⁸¹ *Cf.* Marti 1964,175.

¹⁸² *Cf.* Schönberger 1968,48 en 147 n.18 voor het algemene beeld van een tiran dat Lucanus m.b.t. Caesar schetst.

wilskracht. In die gevallen vormt het de opmaat tot een belangrijke scène, meestal een redevoering. Zo ook in 1,224 en 5,316, de enige gevallen waarin de doorgaans voortsnellend voorgestelde Caesar duidelijk op één plaats staat.¹⁸³

Het gebruik van het woord *civis* vormt een verwijzing naar het feit dat Caesar niet met het militaire *imperium* bekleed was; cf. 7,267, waar Caesar zich bereid verklaart “modicum componere civem”, de rol van een eenvoudig burger te spelen.¹⁸⁴ Dat Caesar daartoe niet in staat is, geeft Lucanus aan in 5,538v., waar hij hem beschrijft als “quamquam plebeio tectus amictu, / indocilis privata loqui”.

Cf. ook Menz *WdF* 370 over het paradoxale van de situatie: Domitius wenst zijn eer te behouden door te worden terechtgesteld. De verklaring daarvan is gelegen in de omstandigheid dat hij als rechtmatig bevelhebber uiteraard niet afhankelijk wil zijn van het op geen enkele bevoegdheid berustende oordeel van Caesar.¹⁸⁵

509v. voltu tamen alta minaci / nobilitas recta ferrum cervice poscit: trots en met dreigende blik eist Domitius terechtgesteld te worden.

Cf. voor “voltu minaci” 5,213 “nunc voltu pavido, nunc torva minaci”.¹⁸⁶

“Alta”, dat hier zowel “aanzienlijk” als “trots” betekent, dient uiteraard met “nobilitas” verbonden te worden. Cortius meent dat “alta” van “minaci” afhankelijk is.¹⁸⁷

Nobilitas als *abstractum* in de betekenis van het meervoudig *concretum* *nobiles* is zeer frequent, cf. bv. 201 “nobilitas cum plebe perit”; hier staat het bij uitzondering voor het enkelvoud.

Voor “recta . . . cervice” als uitdrukking van trots en onverschrokkenheid cf. 9,380 “indomita cervice mori”; Sen. *Ep.* 37,2 “recto tibi invictoque mo-

¹⁸³ Cf. Van Amerongen ad 5,316v.; König 100vv. en vooral 103v. over de houding die Domitius hier inneemt: staan als teken van verzet.

¹⁸⁴ Cf. voor *superbia* in dit verband ook nog H. Haffter, *Superbia innenpolitisch*, in: *Römische Politik und Römische Politiker*, Heidelberg 1967, 62vv.

¹⁸⁵ Menz l.c.: “im Kriege steht der rechtmässig beauftragte militärische Befehlshaber als Unterworfener vor einem Rebellen, in dessen Hand sein Schicksal gelegt ist. Nur so wird es verständlich, warum diese Auseinandersetzung für Domitius eine Frage seiner Ehre ist, die gewahrt bleibt, wenn er den Tod erleidet, die vernichtet wird, wenn er Verzeihung erhält.”

¹⁸⁶ Voor het gewonere “vultu torvo” cf. Barratt 97 ad 5,296.

¹⁸⁷ Cortius' interpretatie gaat terug op Farnaby, die 5,213 reeds ten onrechte in verband bracht met Hom. *Il.* 22,95. Een dergelijke accusativus van het inwendig object is steeds afhankelijk van verba, cf. bv. Lucr. 5,33 (= Verg. *Aen.* 9,794) *acerba tuens*. Ook de parallellen die Cortius *ad loc.* aanvoert, hebben alle betrekking op een neutrum afhankelijk van een participium, niet een adiectivum zoals hier. Cf. voorts LHS 40; KSt 1,279vv.; Löfstedt 1956,418vv.; Van Amerongen ad 5,213v.

riendum est.”¹⁸⁸ Cf. Juvenal. 6,402 “recta facie”; Claud. *In Ruf.* 1,53 “alta cervice”.

511-515: Van de vele voorbeelden van de spreekwoordelijke *clementia Caesaris*¹⁸⁹ vermeldt Lucanus er slechts enkele.¹⁹⁰

In 3,134vv. schetst hij een uiterst negatief beeld van de wijze waarop Caesar L. Caecilius Metellus, die hem probeert te beletten zich meester te maken van de schatkist, in leven laat: Metellus doden is Caesar te min. Dezelfde hooghartige houding die Caesar hier inneemt, wordt ook daar geschetst, cf. 3,136/7: “dignum te Caesaris ira / nullus honor faciet”; 138vv. “non usque adeo permiscuit imis / longus summa dies, ut non, si voce Metelli / servantur leges, malint a Caesare tolli”, waar Caesar met *summa* zichzelf en met *ima* Metellus bedoelt.¹⁹¹

In 4,363v. “at Caesar facilis voltuque serenus / flectitur atque usus belli poenamque remittit” lijkt Lucanus over Caesars *clementia* een milder oordeel te hebben; maar om de waarde daarvan te bagatelliseren wijst Lucanus erop dat daar slechts sprake is van het inwilligen van een verzoek, dat Pompeius’ bevelhebbers Afranius en Petreius na hun nederlaag tot Caesar gericht hebben: de clementie is derhalve niet spontaan.

De gunstigste weergave van Caesars *clementia* vindt men in 8,319, waar Caesar zijn soldaten verbiedt vluchtenden in de rug aan te vallen: “civis, qui fugerit, esto”.

In de onderhavige passage wordt Caesars clementie door Lucanus in een merkwaardig daglicht gesteld: Caesar spaart Domitius alleen om hem daarmee te straffen. Deze intentie biedt Lucanus de gelegenheid tot enkele schitterende paradoxale formuleringen, waarvan v. 511 en vv. 519-521A de kroon spannen.¹⁹²

Een andere mogelijke verklaring voor de *clementia* is dat Caesar zich op

¹⁸⁸ Hosius 1892.2,341; Hosius 1893,388 trekt een parallel tussen Domitius’ onverschrokkenheid en die van Betis voor Alexander (cf. Curt. Ruf. 4,6,27).

¹⁸⁹ Die door Caesar zelf steeds vermeld wordt als de natuurlijkste zaak van de wereld, cf. bv. *B.C.* 1,23.95; 2,21; 3,11.27.98; ook spreekt hij over de *clementia* van zijn officieren, 2,13.

¹⁹⁰ Cf. daarvoor ook Pichon 141: “épris, comme toujours, de simplification, Lucain s’est cru le droit d’éliminer les gestes extérieurs pour aller droit aux sentiments intimes ... En d’autres termes, Tite-Live avait raconté les actions généreuses de César sans les croire sincères, Lucain, parce qu’il ne les croyait pas sincères, a préféré de ne pas les raconter”.

¹⁹¹ Cf. Specka 7, die m.b.t. Lucanus’ beschrijving van Caesar parallellen ziet in Seneca’s beschrijving van Hercules.

¹⁹² Cf. ook Due 1962,85v. voor het sadisme dat volgens Lucanus ten grondslag ligt aan Caesars mededogen.

die manier een beter imago wilde verschaffen. Ook hier speelt een dergelijke overweging mee: Caesar wil met zijn optreden tegen Domitius zijn tegenstanders een voorbeeld geven van zijn *clementia*, cf. 513v. Cf. Curio bij Cic. Att. 10,4,8 “ipsum (i.e. Caesarem) ... non voluntate aut natura non esse crudelem, sed quod putaret popularem esse clementiam”, waar eveneens berekening Caesars drijfveer is. Door Caesar zelf wordt dit streven verwoord in Att. 9,7C,1.¹⁹³

Dat het beoogde doel inderdaad door Caesar bereikt werd, blijkt uit bv. Plut. *Caes.* 34 en Cic. Att. 9,16,1 “cum eius clementiam Corfiniensem illam per litteras conlaudavissem”, met Caesars reactie “recte auguraris de me ... nihil a me abesse longius crudelitate.”¹⁹⁴

511. scit Caesar poenamque peti veniamque timeri: Caesar begrijpt dat Domitius geen vergiffenis wil, maar straf.

Over deze fraaie paradox merkt Cortius *ad loc.* op: “in hoc ... generoso homine contrarium contraria dictione divine expressit Annaeus”.

Venia (ook in 515), niet *clementia*¹⁹⁵ is het woord dat Lucanus in dit verband gebruikt. de motivering daarvoor kan men vinden in Sen. *Clem.* 2,7. *Venia* dient op grond van de Stoïsche leer afgewezen te worden, omdat zij geen deugd is: degene wie vergeven moet worden heeft schuld; door de *venia* wordt deze als niet meer bestaand beschouwd, zodat de *rustitia* uitgesloten wordt: “Ei ignoscitur, qui puniri debuit; sapiens autem nihil facit, quod non

¹⁹³ Cf. Brisset 91 en n 3

¹⁹⁴ Cf. over de controverse of Caesars *misericordia* en *lenitas* uit politieke berekening voortkwamen ofwel gestoeld waren op ethische overwegingen Treu 197v, verderop in zijn beschouwing, waarin hij Att. 9,7C als uitgangspunt neemt, betoogt Treu overtuigend dat we bij Caesar te maken hebben met de topos *misericordia se munire*, een paradox die volgens Treu 215 in elk geval stoïsch is. Over de clementie als wapen, in het ergste geval van de tiran, cf. ook Jal 1963,464vv. “Il était inévitable que les conditions dans lesquelles le vainqueur accordait sa clemence eussent un retentissement fâcheux sur la valeur attribuée à cette vertu et sur l'estime dans laquelle on la tenait. C'est en partie en l'arbitraire, en partie à la volonté d'humiliation avec lesquels elle était exercée, que la clémence dut en effet sa dépréciation à l'époque des guerres civiles.” Wie zich in een burgeroorlog het recht aanmatigt zijn medeburger gratie te schenken, gaat er daarmee (in de ogen van de gegratieerde uiteraard ten onrechte) vanuit dat er sprake is geweest van een misdaad. En door waarde toe te kennen aan de clementie van een medeburger kent men deze een absolute macht toe over zijn eigen persoon, een vernedering die o.a. Cato en Marcellus uit de weg gaan door op die clementie geen beroep te doen, cf. Jal l.c. 466. Cf. over Caesars moraal voorts Meyer 1922,338v, Badian in *Gnomon* 1990,30 (“total callousness”), over *clementia* algemeen en de *Clementia Caesaris* Weinstock 233vv.

¹⁹⁵ Door Lucanus slechts als klimatologische term gebruikt (8,366 “*clementia caeli*”), cf. hiervoor en voor het volgende Menz *WdF* 372vv.

debet, nihil praetermittit, quod debet; itaque poenam, quam exigere debet, non donat." *Clementia* daarentegen is wel een deugd: "*Clementia* hoc primum praestat, ut, quos dimittit, nihil aliud illos pati debuisse pronuntiet; plenior est quam venia, honestior est" en 2,3 "*clementia* est temperantia animi in potestate ulciscendi." Uitgaande van deze Stoïsche overwegingen wil Lucanus Caesar hier niet als een *vir bonus et sapiens* kenschetsen. Hij mag hem dus geen *clementia* toedichten, maar wel *venia*. Ongetwijfeld speelt in die negatieve weergave ook de vermelding van Caesars woede (verwerpelijk in de visie van de Stoa) in v. 493 een rol, cf. Menz *WdF* 374.

512v. 'vive, licet nolis, et nostro munere' dixit / 'cerne diem': Caesar dwingt Domitius te blijven leven.

De genade van het sterven weigert Caesar zijn tegenstanders (die om de dood vragen) ook in 3,134 (Metellus) en 4,267vv. (de ingesloten troepen van Petreius en Afranius in Spanje). Hetzelfde thema wordt door Seneca herhaaldelijk behandeld, cf. *Ag.* 994vv., waar Electra Aegisthus vergeefs om de dood smeekt: "*El.*: concede mortem. *Aeg.* : "si recusares, darem: / rudis est tyrannus morte qui poenam exigit." *El.*: "mortem aliquid ultra est?" *Aeg.*: "vita, si cupias mori"; *H.O.* 929vv. "quicumque misero forte dissuadet mori, / crudelis ille est: interim poena est mori, / sed saepè donum; pluribus veniae fuit"; *Thy.* 245vv.; (247v.:) "perimat tyrannus levis: in regno meo mors impetratur"; *Phoen.* 98vv. "qui cogit mori / nolentem in aequo est quique properantem impedit; / occidere est vetare cupientem mori"; *H.F.* 513 "miserum veta perire, felicem iube"; Sen. *Ep.* 77,7;¹⁹⁶ ook Silius Italicus heeft een inhoudelijke parallel in 7,70, waar Hannibal een zekere Cilnius, in Punische gevangenschap geraakt en van plan deze smaad met de dood uit te wissen, tegen zijn wil in leven laat: "nequiquam nostras, demens, ait, elicis iras / et captiva paras moriendo evadere vincla: / vivendum est".

V. 512 wordt nagevolgd door Thiofridus, *vita Willibrordi* 2,177 "velle mori scio te, non continget tibi per me, vive, licet nolis."¹⁹⁷

Cf. voor het gebruik van het woord *munus* in dit verband 10,433 "vixitque Pothini munere" en Cort. ad 10,433 voor meer parallellen.

513v. victis iam spes bona partibus esto / exemplumque mei: Caesars milde behandeling van Domitius moet zijn tegenstanders hoop geven

¹⁹⁶ Cf. Kopp 86v., Rutz 1960,470 vv., voor Seneca-parallellen 472 en voor de verschillende visies van Lucanus en Seneca in dezen 472vv.

¹⁹⁷ Cf. Rossberg 152.

voor het moment waarop zij overwonnen zullen zijn.

Men zou in plaats van "victis" strikt genomen *vincendis* verwachten, maar Caesars formulering geeft aan dat hij zijn tegenstanders reeds als overwonnen beschouwt. Cf. ook Cortius en Haskins *ad loc.*

Cf. voor *spes* voor de persoon in wie de hoop belichaamd is 7,588 "O decus imperii, spes o suprema senatus".

514v. vel, si libet, arma retempta, / et nihil hac venia, si viceris, ipse paciscor: Caesar staat Domitius zelfs toe de strijd tegen hem te hervatten en bedingt geen tegenprestatie bij een eventuele overwinning van de *Pompeiani*.

Tasler 70 meent dat Lucanus Caesar met deze hypothese zijn rede laat afsluiten om zijn (anti-)held bovenmenselijke proporties te verlenen: aan de reeds aangekondigde genade wordt nog een nieuw aspect toegevoegd. Daarnaast lijkt Caesar de mogelijkheid dat hij de nederlaag zal lijden niet erg waarschijnlijk te achten (cf. 513 "victis"), hetgeen een weerspiegeling is van het hooghartige in zijn karakter.

Cf. voor *arma retemptare* Stat. *Theb.* 9,58 "nil opus arma ultra temptare"; Sen. *Contr. exc.* 5,1 "nemo victus retemptabit arma."

Het lijkt beter "ipse" met "paciscor" dan met "viceris" te verbinden, zoals de meeste uitgevers doen. Cf. voor deze interpunctie (ook door Housman gekozen) Francken *ad loc.*: "'si viceris ipse' probandum, si ipse oppositum haberet: 'alius pro te.'"

516v. fatur et astrictis laxari vincula palmis / imperat: na die woorden laat Caesar Domitius vrij.

517v. heu quanto melius vel caede peracta / parcere Romano potuit fortuna pudori: zelfs wanneer Caesar Domitius gedood had, zou dat een minder grote schande voor Rome betekend hebben dan deze vrijlating.

In tegenstelling tot Domitius slaagt Pompeius er wel in door zijn dood Caesar de mogelijkheid te ontnemen hem te straffen of te "vergeven", cf. 9,1058vv., waar Lucanus in een apostrofe tot Caesar met voldoening constateert: "O bene rapta / arbitrio mors ista tuo! quam magna remisit / crimina Romano tristis fortuna pudori, / quod te non passa est misereri, perfide, Magni / viventis!"¹⁹⁸

¹⁹⁸ Schönberger 1968,69 (waar hij *Leitmotive des Gegensatzes* behandelt) wijst erop dat

Hier echter is Fortuna wrede, zoals zo vaak bij Lucanus, *cf.* 3,448, 4,711v. 784v.; 6,818; 8,600vv. 701v. 793v.¹⁹⁹ Van het negatieve *fatum* / *Fortuna* worden juist de (in Lucanus' ogen) besten het slachtoffer, hier Domitius, in 7,30vv., 8,12vv. en *passim* Pompeius.

Heu werd door de neoterici ingevoerd als uiting van medeleven van de dichter zelf,²⁰⁰ *cf.* Catull. 64,94. Vergilius maakt er spaarzaam gebruik van, bv. in *Aen.* 4,65 en 12,452 (in andere gevallen betreft het een uiting van een persoon uit het verhaal, bv. 4,283 "*heu quid agat*"); bij Ovidius komt deze interjectie vaker voor, bv. in *Met.* 2,447. 612; 3,229; 6,273; 8,85; 11,562, evenals in Lucanus' pathetische verteltrant, *cf.* 1,13; 2,708; 5,228.310.727; 6,303.

Cf. voor het gebruik van het adverbium *quanto* in poëzie Håkanson 1986,56; in de *Aeneis* ontbreekt het, bij Lucanus komt het behalve op deze plaats voor in 8,242 en 9,508.

**519vv. poenarum extremum civi, quod castra secutus / sit patriae
Magnumque ducem totumque senatum, / ignosci:** de ergste straf voor een burger is vergiffenis te ontvangen voor het dienen van vaderland, Pompeius en senaat.

De paradox berust op de tegenstelling "*poenarum extremum*" - "*ignosci*", die de zin fraai omspannt.

Dat de Pompeiaanse zaak identiek is met de Romeinse zaak, is vanaf het overtrekken van de Rubico door Caesar duidelijk. Lucanus wijst daar uitdrukkelijk op in 3,301v. "... Phocais in dubiis ausa est servare iuventus / non Graia levitate fidem signataque iura", waar wordt aangegeven dat de Massilienses de goede zaak steunen door zich achter Pompeius op te stellen; 5,12v. "nam quis castra vocet tot strictas iure secures, / tot fasces", waar eveneens de senaat als drager van het recht wordt aangemerkt; 7,580v. "(Caesar scit) unde petat Romam, libertas ultima mundi / quo steterit ferienda loco": door de Pompeiaanse partij uit te schakelen kan Caesar de *libertas* de doodsteek toebrengen.²⁰¹ Wezenlijk in dit verband is, dat Pompeius voor Lucanus onderdeel is van de senaatspartij, maar dat de partij niet

de tegenstelling tussen het lot van Pompeius en dat van Domitius door *Leitmotive* verduidelijkt wordt.

¹⁹⁹ *Cf.* voor deze negatieve verschijningsvorm van het *fatum* Schotes 116v.; Brisset 66v.; *cf.* voor de manier waarop het *fatum* willekeurige mensen ruïneert en tot dan toe onschuldigen in de burgeroorlog met zware schuld belast bv. 7,488 "*atque incerta facit quos volt Fortuna nocentes*"; *cf.* ook comm. ad 259 en 288.

²⁰⁰ *Cf.* Mayer 156 ad 8,604 voor de vermelde plaatsen.

²⁰¹ *Cf.* Brisset 131v.; comm. ad 278, 319v. en 531vv.

van hem is: *cf.* 5,13v. “docuit populos venerabilis ordo / non Magni partes, sed Magnum in partibus esse”.

Overigens komt het denken over de rol van de senaat als garantie voor de wettigheid ook verder in het denken uit de keizertijd voor; *cf.* bv. Tac. *Hist.* 1,84,3, waar Otho opmerkt: “nationes aliquas occupavit Vitellius, imaginem quandam exercitus habet, senatus nobiscum est: sic fit ut hinc respublica, inde hostes reipublicae constituerint.”²⁰²

Cf. voor de uitdrukking *castra sequi* Cortius ad 10,407 en voor de variant *signa* Housman ad 1,381.

521. premit ille gravis interritus iras: Domitius is nog onvervaard, maar onderdrukt zijn woede.

Cf. Tac. *Hist.* 4,72 “Cerialis pressit iras”; *Ann.* 6,50 “tanto ... magis iram premens”, waar wellicht van een Lucanus-echo sprake is; in plaats van *premere* zou men in proza *supprimere* verwachten.²⁰³

522v. et secum ‘Romamne petes pacisque recessus / degener?’ Domitius zou zichzelf als een lafaard beschouwen wanneer hij de strijd niet zou voortzetten.

Offermann 78v. bespreekt de rede van Domitius, die hij onder de “Zornesmonologe” rangschikt; van dit type monoloog vormen de vv. 522B-525 bij Lucanus het enige voorbeeld. Het was in de epische poëzie tot dan toe voor goden gereserveerd.²⁰⁴

Voor elliptische formules als “et secum” *cf.* Verg. *Aen.* 1,37 “haec secum”, op dezelfde plaats in het vers, en eveneens in een *Zornesmonolog*; Juvenal. 13,91; Claud. *In Ruf.* 2,11.²⁰⁵

Cf. voor “degener” comm. ad 116.

523vv. in medios belli non ire furores / iam dudum moriture paras? rue certus et omnis / lucis rumpe moras et Caesaris effuge munus: Domitius wil zo snel mogelijk zijn leven, dat hij immers toch maar aan Caesar te danken heeft, op het slagveld beëindigen.

²⁰² *Cf.* Lebek 192v.

²⁰³ *Cf.* Robbert 34, die een ontlening waarschijnlijk acht; voor *simplex pro composito*, een frequent verschijnsel in *Kunstprosa cf.* LHS 298vv.

²⁰⁴ Lucanus' behandeling ervan wijkt in verschillende opzichten af van de traditie, *cf.* Offermann 78v.

²⁰⁵ *Cf.* voor de “elliptische Redeankündigung” Sangmeister 40vv.

Domitius speelt gedurende het beleg van Massilia uiteraard een belangrijke rol, waarover Lucanus evenwel niet spreekt. Wel wordt in de onderhavige verzen naar zijn latere optreden verwezen; een duidelijkere verwijzing naar de rol van Domitius in de verdere burgeroorlog vindt men in 7,600-602 "... pugnacis Domiti, quem clades fata per omnes / ducebant: nusquam Magni fortuna sine illo / succubuit" *sqq.* Brisset 135 veronderstelt dat Lucanus de haast van Domitius om te strijden tegen de man die hem zo kort tevoren genade geschonken had, niet goedgekeurd zou hebben, en dat hij om die reden zijn optreden bij Massilia niet vermeld heeft. Brisset's visie is, de waarde die Lucanus zelf aan Caesars *venia* hecht in aanmerking genomen, weinig overtuigend, *cf.* *comm.* ad 511vv.

"Medios ... furores" is een geliefde verbinding bij Lucanus, *cf.* 5,304 "medios properat temptare furores"; 10,72 "in media rabie medioque furore"; Verg. *Aen.* 1,348 "quos inter medius venit furor".

Het valt moeilijk uit te maken of "iam dudum" verbonden moet worden met "moriture" of met "paras"; voor beide kan men parallellen aanvoeren (*cf.* uitgebreid Cortius, Francken en Haskins *ad loc.*); de versbouw lijkt de verbinding "iamdudum moriture" het meest waarschijnlijk te maken. *Cf.* voorts bv. Stat. *Theb.* 6, 857 "iamdudum aetherias eadem reditura sub auras".

Voor het participium futuri ("moriture") als *vaticinium ex eventu* *cf.* *comm.* ad 63 en Viansino 155v. De vocativus van het ptc. fut. is in poëzie *metri causa* frequent, *cf.* bv. 5,227. 231; 8,338. 643. 767; Verg. *Aen.* 2,283; 3,711; 10,811; Ov. *Ep.* 5,59. Dit gebruik treedt voor het eerst op bij dichters uit de Augusteïsche periode en is door het Grieks beïnvloed, *cf.* bv. Soph. *Phil.* 759v. ²⁰⁶

Rumpere is het gebruikelijke werkwoord bij *moram* en *moras* bij Vergilius en in latere poëzie, *cf.* 1,264; Verg. *G.* 3,43; *Aen.* 4,569; 9,13 en Ov. *Met.* 15,583; *cf.* Stat. *Ach.* 1,872 "heia, abrumpe moras"; Mart. 2,64,9; Claud. *Epist.* 2,19; *Anth. Lat.* 17,89. *Cf.* ook 1,281 "tolle moras" en Sen. *Troad.* 1126v. "moram ... solvi". ²⁰⁷

"Caesaris ... munus" kan men hier vervangen door *vitam*. Het verbum *effugere* heeft doorgaans een negatief begrip als object; ook hier is dat het geval, omdat een leven dat hij aan Caesar te danken heeft voor Domitius uiteraard onverdraaglijk is. Onbegrip voor de scherpe formulering heeft geleid tot *variae lectiones* als *manus* (P) en *minas* (MZAB).

²⁰⁶ *Cf.* Van Amerongen en Barratt 73 ad 5,227; Wuilleumier - Le Bonniec ad 1,365; Nutting 1933,277v.; Löfstedt 1942,103; LHS 25v.; KSt 1,255 A.3.

²⁰⁷ *Cf.* Michler 11 en Getty 56 ad 1,204.

526-609: INLEIDING

Nadat in 526-530 is medegedeeld dat Pompeius zijn leger met dat van Domitius wil verenigen en het moreel van zijn troepen wil testen om de volgende dag ten strijde te trekken, volgt een lange redevoering waarin Pompeius zijn leger moed probeert in te spreken (531-595). Wanneer deze redevoering niet de bedoelde strijd lust tot gevolg heeft, besluit Pompeius zich naar Brundisium terug te trekken, teneinde Italië te verlaten. Zijn houding wordt vergeleken met die van een stier, die het leiderschap over de kudde moet opgeven en zich vervolgens afzondert om later des te sterker terug te keren (596-609).

Pompeius zet zichzelf op twee manieren af tegen Caesar:

- allereerst door te wijzen op het feit dat de senaatspartij in haar recht staat, hetgeen met Caesar niet het geval is;
- vervolgens door Caesars prestaties te bagatelliseren en hoog op te geven van zijn eigen militaire verleden.

Een globale indeling van de redevoering:

- De Pompeianen strijden voor een rechtvaardige zaak en moeten namens Rome wraak nemen op Caesar (531-539)
- Deze handelt in strijd met alle recht en kan slechts met staatsvijanden als Catilina en Spartacus vergeleken worden (539-554)
- Pompeius is tot de strijd bereid en in staat (555-561)
- Pompeius wijst op zijn eigen prestige (562-565A)
- Het is ondenkbaar dat Caesar zal triomferen over het leger van de senaat en de consuls (565B-568A)
- Caesars zelfvertrouwen berust op niets (568B-575)
- Nogmaals probeert Pompeius zijn eigen prestige op te vijzelen, door zijn wapenfeiten tegen de piraten, Mithradates, en verschillende tegenstanders in de gehele wereld op te sommen (576-595).

526v. nescius interea capti ducis arma parabat / Magnus, ut inmixto firmaret robore partis: Pompeius, niet op de hoogte van het échec van Domitius, wil te velde trekken om diens leger te versterken.

Zowel de formulering als de context maken duidelijk dat Lucanus hier spreekt over een plan van Pompeius om zijn leger met dat van Domitius samen te voegen. Slechts Cortius en Francken zien in dat dit de betekenis van deze verzen is; geen van de vertalers echter interpreteert “ut . . . partis” in deze zin, cf. bv. Bourgery “pour affermir son parti par des forces nouvelles”; Ehlers “um seine Armee mit schlagkräftigem Zuzug stark zu machen”; Duff

“in order to encourage his adherents by an addition of strength”; Graves (in combinatie met “arma parabat”) “encourages his men by busy military preparations”; Luck “er beabsichtigt, sein Heer durch frisch ausgehobene Truppen zu verstärken”.

Het verband tussen Pompeius' vlucht en het échec van Domitius wordt door Lucanus zeer onvolledig weergegeven. De reden daarvan is ongetwijfeld dat Pompeius' optreden in dezen aan scherpe (contemporaine en latere) kritiek blootstond, cf. inleiding ad 478vv.²⁰⁸ Een dergelijke smet op Pompeius' blazoen te werpen zou Lucanus hier slecht uitkomen.²⁰⁹

Partes slaat hier, evenals in 5,477 (Caesars veldheer Antonius), op de bondgenoot; ook voor de tegenpartij wordt het woord gebruikt, bv. in 1,280 (door Curio), 1,312, waar Caesar de Pompeiani aanduidt als “partes . . . in bello togatae”, 10,78v. (eveneens voor de tegenpartij, vanuit Caesar gezien).²¹⁰ Op de eigen partij slaat het in v. 596.

Cf. voor “interea” comm. ad 326.

“Arma parabat” is een poëtische variant van *exercitum parabat*, cf. bv. Stat. *Ach.* 1,394 “arma parantur”.²¹¹

Robur betekent hier niet “kracht”, zoals Duff en Graves menen, maar “soldaten”; cf. Cortius ad 7,545 over het gebruik van dit woord voor legioenen en de dapperste soldaten.

528vv. iamque secuturo iussurus classica Phoebō / temptandasque ratus moturi militis iras / adloquitur tacitas veneranda voce cohortes: Om de volgende dag te kunnen optrekken wil Pompeius zich met een redevoering vergewissen van het moreel van zijn troepen.

Lausberg 1985,1575 veronderstelt dat Lucanus de *Diapira*-scène uit *Ilias* B in zijn tweede boek gebruikt heeft. Ook hier is het weer Pompeius (cf. Lausberg *l.c. passim*), wiens rol aan die van de homerische Agamemnon beantwoordt. Dat Lucanus hier Homerus navolgt, is des te aannemelijker omdat de historische overlevering over de onderhavige scène zwijgt.

²⁰⁸ Cf. voor het regelmatig ontbreken van logische motiveringen bij Lucanus Syndikus 26, die er terecht op wijst dat het onderhavige verband “sogar künstlich verneint” wordt.

²⁰⁹ Het lijkt vergezocht in de opvallende plaatsing van “nescius” en “Magnus” ironie te bespeuren, zoals Heyke 58 (die de “tragische Ironie . . . unüberhörbar” noemt) doet; ook Tasler 93 denkt dat “nescius” niet alleen op deze situatie betrekking heeft, maar tevens algemeen geldig is voor de tragische rol van Pompeius. Lucanus wil evenwel met het gebruik van “nescius” slechts aangeven dat Pompeius, toen hij Domitius' gevangenneming nog niet vernomen had, samenvoeging van hun beider legers nastreefde.

²¹⁰ Cf. Getty 66 ad 1,280.

²¹¹ Cf. Michler 20.

Pompeius' rede heeft hetzelfde (gebrek aan) resultaat als Agamemnons rede bij Homerus: de soldaten volgen zijn oproep tot de strijd *niet* op. Een verschil is dat Pompeius in tegenstelling tot Agamemnon niet in bedekte termen spreekt.

Lebek 190 ziet in de Caesar-scène uit 1,299vv. een parallel met de *Diaperra*, hetgeen Lausbergs opvatting niet hoeft tegen te spreken: juist tussen de onderhavige passage en de passage uit boek 1 bestaat een duidelijke relatie (ze vormen elkaars tegenbeeld), waarbij beide gebaseerd zijn op de scène uit de Ilias.

Cf. voor "secuturo" Viansino 153: "il participio futuro indica altrove la situazione oggettiva in cui ci si trova, ed ha quindi significato *temporale*." Een dergelijk attributief gebruik van het participium futuri is vooral bij Ovidius geliefd.²¹²

Francken suggereert i.p.v. "moturi" de conjectuur *moturus* (waarvan dan het door hem onjuist als "toorn" opgevatte *iras* afhankelijk is), hetgeen een zeer gewrongen constructie tot resultaat heeft. Cf. voor de ellips "moturi" (*sc. castra*) ook Veget. *De r. m.* 3,12.

Dit gebruik van *iras* in militaire context ook bij Tac. *Hist.* 2,13 "Othonis miles vertit iras in . . . Albintimilium"; cf. ook *ib.* 4,72,10; *Ann.* 1,43. 55; 2,13; hier dient het opgevat te worden als "krijgszuchtigheid". Zeer poëtisch is Sil. 7,344 "dant mucronibus iras", nagevolgd door Stat. *Theb.* 1,435 "addunt mucronibus iras".

Lucanus gebruikt *venerandus* (530) bijna alleen voor Pompeius of de senaat (in 5,13 "venerabilis ordo" genoemd); één maal wordt het gebezigd i.v.m. een *abstractum*: 9,987 "veneranda vetustas". Heyke 53 verwijst in dit verband naar de beelden van de bliksem en de eik uit 1,136-157: Pompeius is een door de bliksem getroffen eik en heeft daarmee deel aan de heiligheid die zulke bomen eigen is. Heyke's theorie wordt echter ondergraven door de scherpe analyse die Lebek 190 n. 37 van *venerandus* / *venerabilis* geeft. I.t.t. Cato, in verband met wie nergens *venerabilis* / *venerandus* gebruikt worden maar die wel vaak als *sacer* / *sanctus* aangeduid wordt (cf. comm. ad 285; 372; 6,311; 9,255. 409. 555), noemt Lucanus Pompeius pas vlak voor en na zijn dood *sacer* (cf. 8,664. 669. 677 enz.). *Venerandus* en *venerabilis* geven sociale waardering aan; *sacer* / *sanctus* daarentegen zijn onafhankelijk van tijd en plaats en "(bezeichnen) sozusagen numinose Vollkommenheit" (Lebek l.c.).

²¹² Cf LHS 390

531vv. o scelerum ultores melioraque signa secuti, / o vere Romana manus, quibus arma senatus / non privata dedit, votis de-
poscite pugnam: Pompeius wijst zijn troepen erop dat zij de senaat en het recht aan hun zijde hebben en spoort hen aan in de strijd Caesars misdaden te straffen.

Dat de Pompeianen voor een goede zaak strijden wordt niet alleen door henzelf benadrukt - cf. naast deze passage 5,42v. "... fortunaque tantos / det vobis animos, quantos fugientibus hostem / causa dabat", waar de spreker Lentulus met "causa" ook *causa melior* bedoelt, 7,349 "causa iubet melior superos sperare secundos" (Pompeius); 8,93v. "cunctosque fugavi / a causa meliore deos" (Cornelia) - maar ook door Lucanus, cf. comm. ad 519vv.²¹³

Het waardeoordeel dat hier uitgesproken wordt berust uiteraard op het verband tussen de senaat, de *publica signa* en Pompeius, dat ook verwoord wordt in 566 "Caesarne senatus victor erit"; 4,213v.; 7,695vv.; en voor Pompeius als verdediger van de republikeinse staatsvorm 6,319vv.; 7,110v.; 9,205v. Daar staan vele passages waarin ook Pompeius naar alleenheerschap lijkt te streven tegenover.²¹⁴

De term *causa melior* in verband met de burgeroorlog is algemeen, cf. bv. Sen. *Phoen.* 384, waar Iocaste over de strijd tussen haar beide zonen spreekt; Vell. Pat. 2,49,2 "alterius ducis (i.e. Pompeii) causa melior videbatur."²¹⁵

De anafora in 531v. heeft een pathetisch effect, hetgeen nog versterkt wordt door Pompeius' drievoudige aanspreking van zijn troepen. Herhaald *o* treft men bij Lucanus elders alleen aan in het begin van de *monologue intérieur* van de Ariminenses 1,248v. en in de rede van Cornelia 8,94v. Ook Caesars eerste rede (1,195vv.) begint met *o*, maar daar wordt deze uitroep pas later (in 1,199) herhaald.²¹⁶ Ook de overvloedig aanwezige allitteratie ondersteunt Pompeius' pathos; hierbij overheerst de letter *P* (in 533. 539v. 552. 559. 562. 565. 578. 580; cf. ook 597).²¹⁷

De aanspreking "o scelerum ultores" vormt een duidelijk contrast met de

²¹³ Van Amerongen ad 5,44 rekent hier ten onrechte ook 4,259 onder daar wordt Caesar, vanwege de schande die de door Petreus aangerichte slachtpartij over de Pompeianen brengt, als "dux causae melioris" gekenschetst

²¹⁴ Cf daarvoor Van Amerongen ad 5,13 en 5,226 Het verband tussen Pompeius en de republiek wordt bij Lucanus voor het eerst gelegd door Cato in 2,319v, en wordt herhaald in 2,519v, cf comm ad loc, Lebek 192v, Cattin 217

²¹⁵ Cf nog Mayer 1983 2,97 ad 8,94, die erop wijst dat Lucanus zowel op de wettelijke betekenis van de uitdrukking (cf bv Cic Or 1,44) als op de morele connotatie doelt, en dat Pompeius' zaak posthuum verdedigd werd toen Augustus de oude vorm van de republiek "herstelde" Hij acht de geciteerde passage van Velleius Paterculus (die onder Tiberius gediend had en het principaat gesteund had) in dit verband veelzeggend

²¹⁶ Cf Tasler 94

²¹⁷ Cf voor allitteratie en woordspel met eigennamen LHS 710

woorden “bellorum o socii” waarmee Caesar zich 1,299 in Ariminum tot zijn troepen richt.²¹⁸

“O vere Romana manus” wordt wellicht nagevolgd door Claud. *B. Gild.* 427 “Gildonem domitura manus”, in een rede van Honorius tot zijn troepen.²¹⁹ Cf. ook Tac. *Hist.* 1,84, waar Otho mouterij voorkomt met de volgende woorden: “ulline Italiae alumni et Romana vere iuventus ad sanguinem et caedem depoposcerit ordinem, cuius splendore et gloria sordis et obscuritatem Vitellianarum partium praestringimus?”; in dezelfde rede ontleent Otho legitimiteit aan de omstandigheid dat de senaat aan zijn zijde staat, cf. comm. ad 519vv.²²⁰ Cf. voor het zeldzame gebruik van het adverbium *vere* in epische poëzie (2 maal in de *Aeneis*; 1 maal in Ov. *Met.*, evenals bij Lucanus) Håkanson 1986,50.

534vv. ardent Hesperii saevis populatibus agri, / Gallica per gelidas rabies ecfunditur Alpes, / iam tetigit sanguis pollutos Caesaris enses: Italië wordt gebrandschat door Caesars Gallische troepen, die zelfs reeds slachtoffers gemaakt hebben.

Caesar wordt hier indirect met Brennus vergeleken, en daarmee als staatsvijand bestempeld. Een verwijzing naar deze episode uit de vroege Romeinse geschiedenis vindt men ook in 1,254, waar de bevolking van Ariminum Caesar in paniek met de Galliërs, de Cimbren en Teutonen en met Hannibal associeert; de *furor Teutonicus*, waarover de Ariminenses in 1,255v. spreken, heeft hier een pendant in de “Gallica ... rabies”. Cf. ook 5,27vv.: “Tarpeia sede perusta / Gallorum facibus Veiosque habitante Camillo / illic Roma fuit”;²²¹ voor de associatie Caesar-Gallia ook 1,122. 283; 2,568v.; 7,286v.

Cf. voor de formulering van v. 534 Claud. *In Eutr.* 1,243v. “incendia fumant, / muris nulla fides, squalent populatibus agri”;²²² bij Lucanus betekent *ardere* overigens “in beroering zijn”, zoals in Liv. 43,4,4 “agrum, qui paulo ante ingenti tumultu arserat”.

De Alpen worden door Lucanus elf maal vermeld; behalve het epitheton *gelidus* (ook in 1,183) wordt *nubifer* ermee verbonden (1,689 en 3,299).²²³

Dit gebruik van *effundi* in verband met personen (“rabies” is hier *ab-*

²¹⁸ Cf. Brisset 110.

²¹⁹ Cf. Bruère 1964,249.

²²⁰ Cf. Robbert 60.

²²¹ Cf. Heyke 54v.; Van Amerongen ad 5,28; 1,303vv., waar Caesar de paniek die zijn opmars teweegbrengt vergelijkt met de *metus Punicus*.

²²² Cf. Bruère 1964,241.

²²³ Cf. Schönberger 45.

*stratum pro concreto*²²⁴) gaat terug op Hom. *Il.* 16,259; *Od.* 8,279. 515; cf. Luc. 7,715 “effudit totas ... vires (*sc. Larisa*).

Formuleringen als die in 536, waarin bv. niet het zwaard, maar het bloed de actieve rol heeft, hebben een bijzonder pathetisch effect. Het woord dat emotioneel de zwaarste lading heeft, wordt syntactisch nog benadrukt door het tot subject te maken.²²⁵

537vv. di melius, belli tulimus quod damna priores: / coeperit inde nefas, iam iam me praeside Roma / supplicium poenamque petat: Pompeius dankt de goden dat het eerste bloed aan zijn kant gevloeid heeft en dat Caesar als eerste een misdaad begaan heeft; dat biedt hem de kans als wreker van het vaderland op te treden.

Het wraakthema werd reeds aangeroerd in 531 “*scelerum ultores*”.²²⁶

In plaats van met de *adnotationes* en Cortius een komma resp. uitroepeteken tussen de twee woorden “di” en “melius” te plaatsen, lijkt het beter een ellips van *fecerunt* te veronderstellen. Cf. 3,93, waar Haskins *dedere* aanvult en Hor. *Sat.* 2,6,4 “di melius fecere”; Ov. *Her.* 17,30. *Di melius* is hier niet meer dan een formule.²²⁷

V. 537 is beïnvloed door Sen. *Ag.* 410 “*graviora pelago damna quam bella tulit.*”

Cf. voor “me praeside” bv. Ov. *Met.* 15,758 “*quo praeside rerum*” (m.b.t. Augustus); Mart. 5,3,3 “*viso ... praeside mundi*” (m.b.t. Caesar).

539v. neque enim ista vocari / proelia iusta decet, patriae sed vindicis iram: het gaat hier om de wraak van het vaderland, meer nog dan om een rechtvaardige strijd.

Cf. voor de kwestie van de rechtvaardiging van krijgsdaden 1,126 “*quis iustius induit arma*” en 7,259v. “*quis iustius arma / sumpserit*” en voor het tegendeel 251 “*quemque suae rapiunt scelerata in proelia causae*” en comm. *ad loc.*; 4,207, waar Petreius het sein geeft tot “*scelerata proelia*”.

²²⁴ Cf. Obermeier 9.

²²⁵ Cf. voor dit type hypallage Hübner 1972,590v., die ook nog wijst op 1,212; 4,560-2; 6,160v.; 6,204; 7,533; 7,623v.; Sen. *Oed.* 962-4 en *Phoen.* 175; Stat. *Theb.* 7,530. Cf. voorts LHS 160, Verg. *Aen.* 6,4 met comm. Norden, Prop. 3,17,37 en vooral Maurach 1989,101v.

Vaak zijn verkeerde overleveringen het gevolg van een dergelijke gewaagde verwoording; zo heeft bv. G in 4,562 i.p.v. “*iuguli pressere manum*” *iugulos pressere manus*.

²²⁶ Cf. voor een parafrase van deze wens van Pompeius (in verband met de vraag wie schuld heeft aan de oorlog) Heyke 172.

²²⁷ Cf. Le Bonniec *Entr.* 167.

Cf. voor adiectivisch gebruik van *vindex* (hetgeen vooral in poëzie voorkomt) 5,206 “vindicis gladii”; 10,21 “vindice fato”; Ov. *Her.* 9,13 “vindicibus ... viribus”; Met. 1,230 “vindice flamma”; Liv. 3,56 “vindex libertatis vox”; Sen. *Med.* 532 “vindices flammas”; Sil. 11,195 “dextera vindex”. *Cf.* ook 5,11 “hospes”; 5,207 “ultores”; 10,337 “ultrices deae”.²²⁸

541-554: Pompeius vergelijkt Caesar met verschillende vijanden van de Romeinse staat. Met enkelen van hen heeft hij zelf afgerekend; in 546 “sternere profecto” geeft hij aan dat hij in Caesar een nieuw slachtoffer ziet.²²⁹

541vv. nec magis hoc bellum est, quam quom Catilina paravit / arsuras in tecta faces sociusque furoris / Lentulus exertique manus vaesana Cethegi: het betreft hier evenmin een oorlog als bij de samenzwering van Catilina en zijn trawanten.

Verwijzingen naar de Catilinarische samenzwering vindt men verder in 6,793 “Catilina minax”, waar de door Erictho weer tot leven gewekte soldaat beschrijft hoe Catilina (ook daar in één adem genoemd met Cethegus) en Marius in de Tartarus verheugd kennis nemen van de afloop van de burgeroorlog, en in 7,62vv., waar de terloopse vermelding van “saevus ... Catilina” slechts dient als inleiding tot de rede van Cicero voor de slag bij Pharsalus.²³⁰

P. Cornelius Lentulus Sura was in 75 praetor, in 71 consul, werd in 64 uit de senaat verwijderd en in 63 (toen hij opnieuw praetor was) als samenzweerder terechtgesteld. Voor de senator C. Cornelius Cethegus *cf.* Sall. *Cat.* 43,4: “natura ferox vehemens, manu promptus erat. maximum bonum in celeritate putabat”.

Cf. voor “nec magis ... quam” in de betekenis “evenmin ... als” ook 6,263vv.

In vv. 541v. hangt “in tecta” niet af van “arsuras” (zoals in Amm. 31,5 “arsuras in commune exitium faces furiales accendit”, waar sprake is van het finale *in*), maar van “paravit”, *cf.* Verg. *Aen.* 2,46 “aut haec in nostros fabricata est machina muros”, waar *in* eveneens voor *adversus* staat; het alternatief is de verbinding van *parare* met de dativus, *cf.* Iuv. 8,233 “flammas domibus templisque parastis”.

Cf. voor het participiumgebruik Viansino 156 en comm. ad 499.

²²⁸ *Cf.* Barratt 67 ad 5,206; LHS 157vv.

²²⁹ *Cf.* voor een uitgebreide parafrase van de passage Schrempf 67v.; voor historische vergelijkingen comm. ad 672vv.

²³⁰ *Cf.* Schrempf l.c. voor het beeld van de voorgeschiedenis dat door deze verwijzingen opgeroepen wordt.

Het *OLD* vat *exertus* hier ten onrechte op als “stripped for fighting” (een betekenis die het woord wel heeft in bv. Stat. *Theb.* 7,609 “fugit exertos locasta per hostes”; *ib.* 9,681); het epitheton verwijst bij de Cethegi slechts naar de gewoonte (op hoogtijdagen, *Commenta*²³¹) geen tunica te dragen, zodat de rechterschouder ontbloot was; cf. Porph. Hor. *Ars* 50; bij Lucanus nog 6,793 “nudique Cethegi”.²³²

544vv. o rabies miseranda ducis! cum fata Camillis / te, Caesar, magnisque velint miscere Metellis, / ad Cinna Mariosque venis: in jammerlijke waanzin is Caesar, terwijl hij op het punt stond de rang van mannen als Camillus en Metellus te bereiken, afgegleden naar het peil van Marius en Cinna.

De vier in deze verzen genoemde personen (met paarsgewijs allitererende namen) zijn door Lucanus zeer bewust gekozen.

“Camillis” verwijst naar het motief van de *metus Gallicus*: Camillus ontving de titel *pater patriae* voor zijn overwinning op de Galliërs in 390; Caesar had zich na zijn Gallische successen dezelfde eer kunnen verwerven (overigens werd aan Caesar in 44 de titel *parens patriae* toegekend).

Met “Metellis” wordt hier, zoals Francken terecht opmerkt, verwezen naar Q. Caecilius Metellus Pius. Hoewel Metellus natuurlijk niet van hetzelfde kaliber is als de legendarische Camillus, noemt Lucanus hem hier vanwege het feit dat hij Rome tegen Marius en Cinna (die in deze zelfde zin genoemd worden) verdedigde en zich, samen met Pompeius zelf, bij Sulla aansloot. In 71 keerde hij uit Spanje terug en hield samen met Pompeius een *triumphus*.²³³

In tegenstelling tot deze helden worden Marius en zijn aanhanger Cinna (als spreekwoordelijke vijanden van de senaatspartij) door Pompeius (en Lucanus) uiteraard zeer laag aangeslagen.

²³¹ De *Commenta ad loc.* geven een gruwelijke verklaring voor het gebruik: “... interfecto in curia Romulo cum unusquisque discerpti corporis particulam inde secum auferret, ne viso eius cadavere in ultionem populum compellerent, dicitur suam obvolutam ea parte tunicae quae circa brachia est nudato humero cinctus tulisse”. Cf. ook Mayer 1979,342.

²³² Cf. Schrempf *l.c.* n. 168 voor het epitheton *exertus*: “Lucan fand dafür wohl schon eine feste Topik vor” en Schönberger 1968,44, die op grond van overeenkomsten en verschillen in context en versbouw tussen de beide vermeldingen van Cethegus concludeert dat Lucanus bewust varieert, hetgeen vergezocht lijkt.

²³³ Cf. Broughton 2,68 en 123v.; Rawson 177v. Het is onaannemelijk dat Lucanus hier doelt op L. Caecilius Metellus, zoals Graves blijkens zijn vertaling meent: “Metellus, who defended ... (Rome) against the Carthaginians”. De *adnotationes ad loc.* veronderstellen dat hier niet van een generale pluralis sprake is, maar dat verschillende *Metelli* bedoeld worden: “hi enim nobilissimi fuerunt et defensores patriae.”

Ook elders bij Lucanus wordt Camillus genoemd als symbool: *cf.* 1,168, waar hij met Curius het zinnebeeld van de Romeinse boer vormt; eveneens samen met Curius genoemd wordt hij in 6,786, 7,358 en *Hor. C.* 1,12,41-4; *cf.* voorts 5,28. Valerius Maximus noemt Camillus o.a. onder de *exempla moderationis* (Val. Max. 4,1,2); *cf.* verder Verg. *G.* 2,169; *Hor. Epist.* 1,1,64; *Manil.* 4,86; *Prop.* 3,9,31; *Sen. Suas.* 7,6; *Sen. Ben.* 5,27,2; *Juv.* 2,154; *Plin. paneg.* 13,4 en 55,6; *Mart.* 11,5,7.²³⁴

Vergeleken te worden met figuren als Cinna en Marius is daarentegen een belediging. *Cf.* daarvoor bv. Dio Cassius 63 (64),13,2, waar Otho zelf weigert de strijd voort te zetten omdat hij er de voorkeur aan geeft een "Decius, een Curtius, een Regulus te zijn", liever dan "een Marius, Cinna of Sulla", om de anderen nog maar niet te noemen.²³⁵ *Cf.* voor de bloeddorst van Cinna en Marius bv. Val. Max. 2,8,7 "L. Cinna et C. Marius hauserunt quidem avidi civilem sanguinem ..."; voor hun terreur 4,3,14 "illa ... procella, quam C. Marius et L. Cinna rei publicae inflixerant ..."; voor hun en Sulla's gebrek aan *pietas* 5,6,4. Valerius Maximus 8,9,2 spreekt ook over de "Marianos Cinnanosque mucrones civilis profundendi sanguinis cupiditate furentes", die door de *eloquentia* van Antonius (*cf.* comm. ad 122) bijna weerstaan zouden zijn, en in 5,3,3 over de *Cinnana proscriptio*; over de *exemplum*-functie van Marius *cf.* comm. ad 64vv. *passim*; Marius en Sulla worden ook vanwege de burgeroorlog veroordeeld in 4,822 en 9,204; *cf.* 1,326; 4,822; 6,794.

Met de voornaamste helden en veldslagen van de republikeinse tijd is Lucanus vertrouwd, *cf.* behalve de genoemde plaatsen o.a. 1,30 (Pyrrhus); 1,254vv. (Cimbren en Teutonen); 267 (Gracchen); 2,308 (Decius) en comm. *ad loc.*; 3,350 (Saguntum); 4,656vv. (Scipio Africanus); 7,408.799v. (Cannae); 409 (slag bij de Allia).²³⁶

Min of meer contemporaine allusies, die de laatste eeuw van de republiek betreffen, zijn bv. 541vv. (Catilina en zijn trawanten); 554 (Crassus en Spartacus); 3,126 (het geschil tussen Crassus en de tribunen); 7,871v. (conflict tussen Octavianus en Antonius); 8,269v (Marius in Carthago); 9,598vv. (de triomfen van Pompeius); 10,71 (Antonius).

Behalve *furor* wordt ook *rabies* frequent gebruikt voor de waanzin van de oorlog, *cf.* bv. 1,666; 5,359; 6,63, 7,51. 245v.; Verg. *Aen.* 8,327; *Stat. Theb.* 4,361; *Sil.* 2,620; 4,351; 5,394.

De *accusativus exclamationis* gebruikt Lucanus slechts in 1,510 en 7,205; elders vindt men zoals hier bij uitroepen de nominativus met *o* of *heu*.²³⁷

²³⁴ *Cf.* Alewell 62v

²³⁵ *Cf.* Jal 1963,451

²³⁶ *Cf.* Pichon 3 en 12v, Alewell 106, Aymard 37vv, comm ad 308vv voor allusies die met het vroegste Rome in verband staan

²³⁷ *Cf.* Obermeier 35

Het gebruik van “miscere” hier verdient aandacht: Pompeius geeft ermee aan dat Caesar niet werkelijk verdient op één lijn gesteld te worden met de genoemde helden. Cf. voor een dergelijk gebruik van *miscere* 1,271 “armatos plebi miscere potentes”; 3,138 “non usque adeo permiscuit imis / longus summa dies”; 6,806 “veniet quae misceat omnes / hora duces”; Hor. *C.* 1,1,30 “(me) dis miscent superis” en vooral Plut. *Brut.* 29, die een brief van Brutus aan Atticus weergeeft waarin een vergelijkbare uitdrukking gebruikt wordt m.b.t. Antonius.

Voor de in *venire ad* zeker aanwezige nuance van afkeuring cf. ook 273v. en comm. *ad loc.* en 9,106vv., waar Cornelia zich tot de gestorven Pompeius richt: ze verzekert hem dat ze niet op gewelddadige wijze zelfmoord zal plegen (bedoeld wordt: zich daartoe zal verlagen), omdat haar smart alleen al genoeg zal zijn om aan te bezwijken: “numquam veniemus ad enses / aut laqueos aut praecipites per inania iactus. / turpe mori post te solo non posse dolore.”²³⁸

De “generale” pluralis is in poëzie minder algemeen dan in proza; *Cinnae* wordt door Lucanus voor het eerst gebruikt, evenals *Cethegi* (6,794).²³⁹ Cf. voor de generale pluralis *Marii* ook 6,794; in 227 betekent het “Marius en zijn partijgenoten”, en is er dus geen sprake van een generale pluralis, evenmin als bij *Metelli* in 7,583, waar dit staat voor “telgen van dit vermaarde geslacht”.²⁴⁰

546vv. sternere profecto / ut Catulo iacuit Lepidus, nostrasque securis / passus Sicanio tegitur qui Carbo sepulchro, / quique ferros movit Sertorius exul Hiberos: evenmin als Lepidus (tegen Catulus), Carbo (in opdracht van Pompeius op Sicilië omgebracht) en Sertorius (die aan de zijde van de *Hispani* tegen de Romeinen streed), zal Caesar zijn straf ontlopen.

In “sternere profecto” wordt een toespeling gemaakt op de dood van Caesar, evenals in 1,529. 691; 6,588. 802. 810; 7,451. 614. 782; 8,610; 10,528v.²⁴¹

Caesars toekomstige lot (“sternere” = *sterneris*) wordt met dat van verslagen kopstukken van de Mariaanse partij vergeleken.

M. Aemilius Lepidus werd in 77 bij zijn mars op Rome door Q. Luta-

²³⁸ Cf. Håkanson 1979,36 en Ehlers’ terecht door hem geprezen vertaling “steigst du zu einem Cinna und Marius herab”.

²³⁹ Cf. Obermeier 8.

²⁴⁰ Cf. LHS 19; KSt 72 noemt voorbeelden van het gebruik in afkeurende zin, maar beschouwt de voorbeelden uit v. 546 merkwaardig genoeg niet als zodanig.

²⁴¹ Cf. Marti *Entr.* 21. De parallel die Schwemmler 20 meent te zien met Man. 4,57-62 lijkt vergezocht, hoewel het ook daar over de dood van Caesar gaat en er over *praedicta vulnera* gesproken wordt en het ook bij Lucanus gaat om een voorspelling.

tius Catulus overwonnen, zijn onderbevelhebber D. Brutus bij Mutina door Pompeius. Lepidus vluchtte naar Sardinië, waar hij in 77 stierf, *cf.* Florus 2,11; App. *Civ.* 1,107; Sall. *Hist. (Oratio Philippi)* 1,51;²⁴² bij Lucanus nog 8,808 “*adde trucidis Lepidi motus*” en 7,583, waar *Lepidi* staat voor “telgen van dit beroemde geslacht, *cf.* comm. ad 544vv. *Metelli*.”

Dat Pompeius hier Catulus noemt, houdt waarschijnlijk ook verband met de eerbiedwaardige reputatie die deze bij vriend en vijand genoot. Een interessant verband tussen Catulus en Caesar is bovendien de vergeefse poging die de laatste als praetor in 62 ondernam om Catulus het toezicht over de wederopbouw van de tempel van Iuppiter Capitolinus te ontnemen.²⁴³ *Cf.* voor Catulus' vader comm. ad 174.

Cn. Papirius Carbo, die als eerste op de proscriptielijsten van Sulla stond, was consul in 85, 84 (samen met Cinna) en 82. Hij werd na een nederlaag tegen Sulla in 81 door Pompeius op het eiland Cossyra gevangen genomen²⁴⁴ en in Lilybaeum geëxecuteerd, *cf.* voor zijn dood Cic. *Fam.* 9,21,3, die een zeer negatief oordeel over hem uitspreekt: “*hoc vero, qui Lilybaei a Pompeio nostro est interfectus, improbior nemo meo iudicio fuit*”; Plut. *Pomp.* 10,4-6; App. *Civ.* 1,96; Drumann 4,337v.; Gelzer 1959,34-40.

De beroemde legeraanvoerder Sertorius vluchtte in 83 na de proscriptie van Sulla. In Hispania, als *exul*, was hij lange tijd succesvol (tegen o.a. Pompeius). Hij werd in 72 niet door Pompeius, maar na een samenzwering door zijn eigen onderbevelhebber Perperna vermoord; wel eiste Pompeius de eer ervan voor zich op (*cf.* Flor. 2,8,9; Vell. Pat. 2,30). Hij wordt door Lucanus nog twee maal genoemd, in 7,15v. i.v.m. de Spaanse oorlog (in de droom van Pompeius: “*fugax Sertorius*”) en in 8,806vv. met Lepidus en alle *res gestae* van Pompeius samen.²⁴⁵

Cf. voor de Hiberi comm. ad 54.

Het adverbium *profecto* wordt in epische poëzie zelden gebruikt: in Verg. *Aen.* bv. slechts één maal, bij Lucanus vijf maal.²⁴⁶

Cf. voor “*iacuit*” = *stratus est* Cortius ad 9,906 “*qui Phoebos cessere, iacent*” (over jonge adelaars die niet tegen het zonlicht kunnen en door hun moeder verstoten worden). Het gebruik van de dativus auctoris bij dergelijke intransitieve verba met passieve betekenis is voornamelijk²⁴⁷ poëtisch; *cf.* bv.

²⁴² *Cf.* voor een fraai overzicht van alle bronnen Rice Holmes 1,365vv.

²⁴³ *Cf.* Suet. *Caes.* 15; Dio 37,44,1-2.

²⁴⁴ *Cf.* evenwel Rawson 178 over de *Adnotationes ad loc.*

²⁴⁵ *Cf.* Schrempf 67 n.166.

²⁴⁶ *Cf.* Håkanson 1982,56; de overige cijfers: Ov. *Met.* 3x, Lucr. 5x; bij Sil. It., Val. Flacc. en Statius ontbreekt het.

²⁴⁷ Door LHS 97 wordt het “rein dichtersisch” genoemd; maar *cf.* Sen. *Controv.* 4,25 “*illud rogo, legi potius, quam scorto cadat*”.

Gratt. 315 "cecidisti, Lydia, Cyro"; Sil. 15,647 "fratri iacet"; *ib.* 4,543 "huic cadit infelix niveis Varenus in armis"; *ib.* 17,306; Claud. *Cons. Stil.* 1,267 "Memnon prostratus Achilli"; bij Lucanus misschien nog 5,602 "et dubium pendet, vento cui concidat, aequor".

Cf. voor de zinsbouw in 547v. bv. 426v. "nullasque vado qui Macra moratus / alnos vicinae procurrit in aequora Lunae." Luck verbindt in zijn vertaling "nostrasque securis passus" met "Sertorius", hetgeen niet alleen grammaticaal, maar ook historisch gezien onjuist is.

550vv. quamquam, si qua fides, his te quoque iungere, Caesar, / invideo nostrasque manus quod Roma furenti / opposuit: Pompeius gunt het Caesar niet aan deze reeks toegevoegd te worden en zijn tegenstander te zijn.

"Iungere" betekent hier niet zozeer "in één adem noemen met ..." (Graves, Luck), als wel "overwinnen, evenals ..." (een idee dat in v. 555 "titulis accedere nostris" terugkeert): het is een eer door Pompeius verslagen te worden; een eer die Pompeius Caesar eigenlijk niet gunt. De eer in één adem met Lepidus c.s. *genoemd* te worden, heeft Pompeius Caesar trouwens reeds gegund in de voorgaande verzen. *Cf.* voor dit gebruik van *iungere* bv. Sen. *Oed.* 54v. "iuvenesque senibus iungit et gnatis patres / funesta pestis".

Van *invidere* is hier een wisselende constructie afhankelijk (infinitivus resp. *quod*-zin); *cf.* bv. 7,427-436, waar een *ut*- en een *quod*-zin op één lijn staan.²⁴⁸

"Si qua fides": *sc.* "in me"; *cf.* Sil. 6,386 "si qua fides".

552-554. Parthorum utinam post proelia sospes / et Scythicis Crassus victor remeasset ab oris, / ut simili causa caderes, cui Spartacus, hosti: was Crassus er nog maar; dan zou Caesar, die immers op één lijn staat met Spartacus, tegen diens vroegere tegenstander (= Crassus) kunnen sneuvelen.

Een climax in zijn betoog bereikt Pompeius door aan het eind van zijn serie historische parallellen Caesar met Spartacus te associëren.

Scythicus staat hier voor *Parthicus*, zoals Farnaby reeds opmerkt.

Over de tekst van v. 554 is een uitgebreide discussie ontstaan, waarvan hieronder de hoofdlijnen worden weergegeven.

- De meeste handschriften lezen: "qua ... hostis".
- Z en M lezen: "quod ... hosti".

²⁴⁸ *Cf.* voor dergelijke constructies LHS 816v. en KSt 2,276.

- Housman oppert op grond van de lezing van **Z** en **M** de conjectuur “ut simili causa caderes, quoi (= cui) Spartacus, hosti.”²⁴⁹

De context van het vers is duidelijk. Pompeius deelt in 550vv. mee dat hij Caesar te min vindt om aan zijn lijst van triomfen toe te voegen. Vandaar dat hij in 552vv. een (onverwulbare) wens uitspreekt: “was Crassus na de strijd tegen de Parthen maar behouden uit het Oosten teruggekeerd, opdat ...”

Het vervolg van v. 554 wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd. De *vulgata* leidt, afhankelijk van de vraag of men na “Spartacus” al dan niet een komma plaatst, tot de volgende vertalingen:

Ehlers (“hostis” bij “Spartacus”): “damit du auf ähnliches Betreiben zu Fall kämst wie der Staatsfeind Spartacus.”

Bourgery (“hostis” praedicatief bij “caderes”): “tu serais tombé en ennemi sous les mêmes coups que Spartacus.”

Luck (“hostis” praedicatief bij “caderes”): “Dann würdest du enden wie Spartacus - als Staatsfeind angeklagt.”²⁵⁰

De versie van Housman wordt slechts overgenomen in de edities van Shackleton Bailey en van Duff, die vertaalt: “that Caesar, not less guilty than Spartacus, might be overthrown by the same antagonist.”

De verdediging van Housmans conjectuur wordt gevoerd door Housman zelf (uitgebreid *ad loc.*) en door Håkanson 1979 en 1981; de belangrijkste kritiek erop is geleverd door Fraenkel 1926, Helm, Ollfors en Wistrand.

Het beste uitgangspunt voor een overzicht van de complexe discussie is de argumentatie die Housman voor zijn conjectuur geeft. Housman parafraseert: “ut, quoniam causa tua similis est, ab eodem quo Spartacus hoste

²⁴⁹ Cf. voor het ontstaan van de corruptie nog Håkanson 1979,38 en 1981,151v.: “quoi” werd tot *quod* en o.i.v. “causa” tot *qua*; “hosti” werd o.i.v. “Spartacus” tot *hostis*. “Hostis” is dus hoogstwaarschijnlijk door een *scriba* als appositie bij “Spartacus” bedoeld, en niet als vocativus of praedicativum dat op het subject van “caderes” (= Caesar) betrekking heeft (aldus wordt het opgevat door Fraenkel c.s., cf. *infra*).

Andere coniecturen blijven hier buiten beschouwing. Reeds Burman deed een poging de tekst te verbeteren; hij las met **Z** en **M** “hosti”. Schrader stelde *illu* voor; Cortius is evenmin tevreden met de *vulgata*: “Ego exquisitius aliquid latere arbitror, ex codd. tamen nihil eruere licuit.” Franckens conjectuur *quo ... ense* wordt door Housman (“neque diu deerit qui *qua* ... hasta coniciat”) terecht niet zonder ironie afgewezen. Overigens wordt Housman’s belangrijkste argument, het logisch verband tussen de *ut*-zin en de context, door Francken als eerste geformuleerd, cf. *infra*.

²⁵⁰ Cf. voor “angeklagt” in Luck’s vertaling comm. *infra*. Welke tekst aan Graves’ vertaling ten grondslag ligt, is niet duidelijk; hij leest in ieder geval “Spartacus hostis”, en veronderstelt bovendien merkwaardigerwijs dat hier op twee verschillende *Crassi* gedoeld wordt: “If only Crassus had come safe home from the campaigns in Parthia and Scythia, and were at hand to dispose of Caesar as faithfully as his ancestor Marcus Licinius Crassus disposed of the rebel Spartacus ...”

prosternerere.” Vervolgens geeft hij parallellen voor de *dativus auctoris* bij verba als *cadere*, *iacere* (cf. comm. *supra* ad 547), en als parallel voor het als *ablativus absolutus* op te vatten “*simili causa*” noemt hij Tac. *Hist.* 4,46 “*neu pari causa disparem fortunam paterentur.*”²⁵¹ Dan volgt het belangrijkste argument: “*neque enim, ut hostis fieret Caesar et simili ac Spartacus causa caderet, Crasso reduce opus erat.*”

Dit laatstgenoemde argument heeft betrekking op de logica van de *vulgata*, die inderdaad gebrekkig is; in de versie van Housman evenwel sluit de finale bijzin voortreffelijk aan bij de hoofdzin: Crassus zou beschikbaar moeten zijn, opdat Caesar door dezelfde vijand als Spartacus zou worden geveeld, daar zijn *causa* immers ook aan die van Spartacus gelijk is.

De oplossing van Housman, door Håkanson 1979,36 terecht als “*coniectura palmaris*” gekwalificeerd, is op veel verzet gestuit. Zeer fel trekt, in zijn recensie van Housman's uitgave, Fraenkel 1926,510 van leer: “Ein schweres Missverständnis liegt Housmans Konjektur 2,554 zugrunde.” Wat zijn de belangrijkste bezwaren die Fraenkel c.s. tegen Housman inbrengen en hoe gegrond zijn deze?

1. Is *causa cadere* hier een juridische term?

Fraenkel 510 meent dat *causa cadere* hier opgevat dient te worden als een term uit de juridische sfeer.

Ollfors 17 merkt echter op dat *causa cadere* altijd betrekking heeft op het verliezen van een proces door zich niet aan de formele regels te houden. Het betekent nooit “een proces verliezen door een vonnis”. Volgens Ollfors zou Lucanus door zijn woordkeus aangeven dat Caesar evenals Spartacus door zijn gewapende agressie tegen Rome naar ongeoorloofde middelen gegrepen had of onrechtmatige eisen gesteld had.

Fraenkels veronderstelling wordt door Håkanson 1979,36vv. bestreden: Ollfors' interpretatie is moeilijk te rijmen met Fraenkels theorie dat de burgeroorlog hier wordt gezien als een geding met “*Prozessgegner*”.²⁵² wanneer de burgeroorlog wordt beschouwd als een proces, dan zou Caesar dit moeten verliezen door een rechtvaardig vonnis, en niet doordat hij zich niet aan de formele regels houdt.

²⁵¹ Voor *causa* in de *ablativus absolutus* noemt Håkanson 1979,38 nog als parallellen Luc. 3,458; 10,451.

²⁵² Een beeld waarover Håkanson l.c. terecht opmerkt: “Fraenkel's idea ... is rather farfetched”. Evenmin als Håkanson heb ik bij Lucanus voor deze metafoor parallellen kunnen vinden. Ook Ollfors 18 merkt op: “Man darf natürlich nicht zu viel in die Metapher hineinlesen”, wanneer hij zijn (juiste) opmerking dat *causa cadere* betekent: “een proces door vormfouten verliezen” probeert toe te passen op deze tekst.

Bovendien gaat *causa* in de uitdrukking *causa cadere* doorgaans niet vergezeld van een attribuut.²⁵³

2. Wie wordt bedoeld met *hostis*?

Fraenkel *l.c.* meent dat Pompeius aan het eind van dit deel van zijn tirade (en aan het eind van het vers) met *hostis* nog eens zeer nadrukkelijk verwijst naar Caesar, die in de hele passage immers al staatsvijand is. Hij interpreteert: "opdat je, als staatsvijand, eenzelfde proces zou verliezen als eens Spartacus." Evenals Fraenkel acht Ollfors het onmogelijk dat met *hostis* op Crassus gedoeld wordt.²⁵⁴

Daar is echter geen enkele reden voor; Crassus kan wel degelijk worden beschouwd als hypothetische vijand van Caesar.²⁵⁵ Ook Fraenkels argument dat *hostis* aan het eind van het vers staat en op grond van de "Ton der Stelle" naar Caesar moet verwijzen, wordt door Håkanson 1979,37 onder verwijzing naar 6,185 "vallatus bello vincit, quem respicit, hostem" (waar het relativum en "hostem" op dezelfde plaats staan als "quoi" en "hosti" hier) ontzenuwd: "there is nothing mysterious about the position of 'hosti', and the *Ton der Stelle* is at least as good in Housmans text." Veeleer kan men zeggen dat *hostis* (als vocativus of praedicativum) aan het verseind opvalt (cf. Håkanson 1981,152; Francken *ad loc.*).

3. Het gebruik van *similis*

Ollfors 18v. reageert op een punt dat Housman terloops in de *vulgata* laakte, nl. het gebruik van *similis*. Housman acht "*simili qua*" voor *simili eius qua* bedenkelijk ("nequid de *simili qua pro simili eius causae qua dicam*").

In dit verband verwijst Ollfors naar E. Wistrand, *Vitruviusstudier*, Göteborg 1933, 94 (waar voorbeelden gegeven worden van een gebruik van *similis* dat de erop volgende constructie niet beïnvloedt), en voegt daaraan toe Sil. 13,632v. "*attribuitque (sc. Mercurius) pares sedes, ubi magna moratur / Alcidae genetrix.*" Dit is inderdaad "eine völlige Parallele zu Lucan 554"

²⁵³ Een uitzondering vormt Quint. 7,3,17 "*cum sit in uno verbo erratum, tota causa cadere*", waar het attribuut "*tota*" een gevolg is van de antithese met "*uno*".

²⁵⁴ Ollfors *l.c.*: "dieses Wort muss sich aber im Hinblick auf seinen odiösen Klang im Zusammenhang mit dem Bürgerkrieg unbedingt auf Caesar beziehen und nicht auf Crassus." Cf. Helm 169: "Dazu passt *hostis* auf Cäsar, die Beziehung auf Crassus wäre auffällig und das Wort überflüssig."

²⁵⁵ Zo wordt Pompeius zelf in 4,34 *hostis* genoemd; in 4,167.263 wordt het woord gebruikt voor Pompeius' leger, en in 2,504 voor Domitius en zijn manschappen, steeds in relatie tot Caesar.

(Ollfors), althans met de *vulgata*. Het betreft hier evenwel slechts een zijdelings argument in het betoog van Housman; en algemeen is een dergelijk gebruik van *similis* allerminst.²⁵⁶

4. Conclusie

De argumenten *contra* Housman zijn deels zeer aanvechtbaar (1,2), deels weinig relevant (3).

Op Housmans belangrijkste motivering van zijn conjectuur, de logische consistentie van de tekst, wordt door de tegenstanders nauwelijks ingegaan;²⁵⁷ met Housman echter ("neque enim, ut hostis fieret Caesar et simili ac Spartacus causa caderet, Crasso reduce opus erat") wijst Håkanson 1979,38 er terecht op dat de kwaliteit van Caesars zaak niet beïnvloed kon worden door de identiteit van zijn tegenstander: "the only natural reason for Pompey to wish Crassus back alive is that he wants Caesar to be defeated by the same foe as Spartacus, which would make their destiny quite similar, *simili causa* = since their causes were similar, that is, equally unjust".

De conjectuur van Housman laat de tegenstelling tussen 552Bvv.-554 enerzijds en 551v. "*nostrasque manus quod Roma furenti / opposuit*" en 555v. "*te quoque si superi titulis accedere nostris / iusserunt*" anderzijds intact: niet tegen Pompeius, maar tegen de denkbeeldige vijand Crassus zou Caesar sneuvelen.²⁵⁸

²⁵⁶ Cf. voor het gebruik van *similis* zeer uitgebreid Wistrand 1979. Ook nog Helm 169: "die Verbindung *similis*, qua statt *eadem qua* wird man eher konstatieren als beseitigen."

²⁵⁷ Cf. Helm 169: "Gewiss ist der Gedanke, Crassus möchte noch leben, damit Cäsar durch seine Hand als Vaterlandsfeind hätte fallen können wie Spartacus einst, nicht mit logischer Schärfe ausgedrückt. Trotzdem wird jeder auch ohne pedantische Erklärung, dass Crassus dann der Sieger über Cäsar hätte sein können, den Sinn verstehen." De conjectuur van Housman, die nu juist wel voor de bij Lucanus gebruikelijke *logische Schärfe* zorgt, wordt hier als pedanterie aangemerkt.

De pogingen van Ollfors 18 en Wistrand 150v. om de *vulgata* met de context te rijmen, schieten tekort. Ollfors, die met Fraenkel enerzijds *causa cadere* als juridische metafoor wil opvatten, sluit anderzijds de interpretatie "opdat je als staatsvijand voor een soortgelijke zaak zou vallen als Spartacus" niet uit (een interpretatie waarvan Housman nu juist de onhoudbaarheid aantoonde). Wistrand parafraseert: "Pompeius wenst, dat Crassus nog in leven zou zijn, opdat Caesar, die een even slechte zaak vertegenwoordigt als Spartacus - ze zijn allebei rebellen - ook een soortgelijk lot kon treffen als Spartacus, doordat hij tegen Crassus moest strijden en sneuvelen, met de naam "staatsvijand" als eindoordeel en naam".

De interpretatie van Wistrand is zeer moeizaam en doorwrocht (hij vertaalt "(simili) causa" twee maal, als "zaak" en als "lot"); ook zou men als adverbativum bij *cadere* eerder *casu* of *fato* verwachten dan *causa* (cf. Håkanson 1981).

²⁵⁸ Francken (over wiens conjectuur *quo ... ense* Housman zich railerend uitlaat, cf. *supra*) had hier wel wat meer respect verdiend: hij is de eerste die Housman's belangrijkste

555v. te quoque si superi titulis accedere nostris / iusserunt, valet, en, torquendo dextera pilo, / fervidus haec iterum circa praecordia sanguis / incaluit: als het dan toch beschikt is dat Pompeius tegen Caesar moet strijden, voelt Pompeius zich daartoe lichamelijk en geestelijk in staat.

Het gebruik van het woord *titulus* ("wapenfeit, claim to fame"), en de door Pompeius' woorden geïmpliceerde opvatting dat Caesar onder die *tituli* eigenlijk niet thuishoort, maken een gezwollen indruk.

Accedere titulis is een Ovidiaanse wending; cf. Ov. *Her.* 9,1 "Gratulor Oechaliam titulis accedere nostris"; *Fast.* 3,420 "accessit titulis pontificalis honor";²⁵⁹ Sil. 4,151 "in titulos Capitolia capta trahebat"; Paulinus van Périgueux, *Vit. Mart.* 6,348 "titulis adlescere iussit"; cf. verder Cortius *ad loc.* Het gebruik van de dativus bij *accedere* in deze betekenis ("toegevoegd worden aan") is voornamelijk postklassiek.²⁶⁰

Cf. voor caesuren als in v. 556 bij Lucanus *Trampe* 52v., die terecht constateert dat praeposities slechts hoogst zelden door de caesuur van hun nomen worden gescheiden.²⁶¹ Hoewel *Trampe* een manuscript kent dat "en!" heeft, kiest hij toch voor de lezing *in*, daarmee dit vers onder de voornoemde zeldzame categorie rangschikkend. Ten onrechte: hoewel alleen **G** "en" heeft, verdient het de voorkeur boven *in*, zoals Heinsius (in een conjectuur) reeds inzag. De caesuur na "en!" vormt een fraaie afspiegeling van de inhoud: na deze uitroep neemt Pompeius even stilte in acht, om met een gebaar te tonen hoe sterk zijn *dextera* nog is. Cf. Verg. *Aen.* 9,52 "*En* ait. Et iaculum attorquens emittit in auras".

Francken meent dat deze woorden niet met Pompeius' leeftijd stroken, maar het tegendeel lijkt het geval: in zijn ronkende redevoering kan Pompeius zeer wel *zeggen* dat hij nog tot veel in staat is.

"Torquendo ... pilo" dient als een dativus finalis opgevat te worden, afhankelijk van "valet".²⁶²

---

argument noemt: "Desideratur praeterea quod caput rei est, a *Crasso* esse victum Spartacum." Ook de ablativus absolutus "simili causa" wordt door hem op zijn waarde geschat, terwijl hij terechte twijfel uit omtrent plaats en functie van *hostis*.

²⁵⁹ Cf. Phillips 148.

²⁶⁰ Cf. bv. 1,42 "(labores) accedant fati"; 3,196; 5,622; 6,277; 8,201. 228. 531; cf. Barratt *ad* 5,281 en 622; KSt 1,326vv.

²⁶¹ *Trampe* noemt als voorbeelden Verg. *G.* 2,402; *Aen.* 5,192. 8,212; Ov. *Met.* 1,719 (bedoeld wordt 720). 12,610 (onduidelijk is welk vers bedoeld wordt).

²⁶² Cf. voor het gerundivum in de dativus finalis na dergelijke verba LHS 376 (alwaar geen voorbeelden met *valere*); voor de dativus finalis na *valere* cf. Cels. 3,15,3 "etiam febre liberatus vix refectioni valebit." *Trampe* merkt n.a.v. het vers op: "sed apparet non aptum esse ea in sententia ablativum casum deficiente praepositione ..." Het betreft hier echter een dativus, en die is hier zeer acceptabel.

Cf. voor v. 557-558A Verg. *G.* 2,484 “*frigidus obstiterit circum praecordia sanguis*”; *circum* werd om redenen van eufonie bij Lucanus “*circa*” (*cf.* Housman; LHS 699v.); Stat. *Theb.* 2,669 “*lassusque ferit praecordia sanguis*.”²⁶³

558v. disces non esse ad bella fugaces, / qui pacem potuere pati: hoewel Pompeius de vrede een goed hart toedraagt, zal hij bewijzen niet laf te zijn.

In deze en de volgende verzen reageert Pompeius zeer duidelijk op Caesars woorden uit 1,311 “*veniat longa dux pace solutus*”; *cf.* ook 1,504, waar Lucanus zelf zegt: “*in bellum fugitur*.”²⁶⁴ In “*qui pacem potuere pati*” schuilt een impliciete belediging aan het adres van Caesar, die de vrede *niet* kan verdragen.

Cf. voor de drievoudige allitteratie in “*pacem potuere pati*” comm. ad 253; voor *posse pati* met object 8,64v. “*maestam mariti / posse pati faciem*”. De uitdrukking is geliefd bij Ovidius, *cf.* Ov. *Met.* 12,202 “*tale pati iam posse nihil*”; *Her.* 7,180 “*fortiter edisco tristia posse pati*”; zonder object bij Luc. 5,313v. “*disce sine armis / posse pati*”; 778 “*posse pati timeo*”, bij welk gebruik het equivalent is aan *vivere* (*cf.* Cortius); ook Ov. *Met.* 10,25 “*posse pati volui*”; *R.A.* 521 “*posse pati facile est*.”²⁶⁵

559vv. licet ille solutum / defectumque vocet, ne vos mea terreat aetas: / dux sit in his castris senior, dum miles in illis: Caesar mag dan vinden dat Pompeius versleten is, voor Pompeius’ soldaten moet het een geruststellende gedachte zijn dat Caesars soldaten ouder zijn dan zij.

Deze opmerking van Pompeius komt in een merkwaardig licht te staan wanneer men bedenkt dat het doorgaans juist de oudere soldaten waren die

²⁶³ *Cf.* Michler 19.

²⁶⁴ Deze woorden heeft Pompeius uiteraard niet gehoord, en niettemin vormen zijn woorden er een echo van. Evenzo reageert Caesar in 5,319-364 op in zijn afwezigheid uitgesproken woorden van muiters, en sluit Cornelia in 8,96v. en 104 aan bij een opmerking van Pompeius’ voormalige echtgenote Julia (*cf.* Van Amerongen 298). Over de redenen waarom Lucanus op deze manier met *Leitmotive* speelt (en de innerlijke orde van het verhaal op-offert aan de orde in de naar elkaar verwijzende gedachten) *cf.* Schönberger 1968,198v., die meent dat Lucanus het beeld van Pompeius wil corrigeren: hij heeft een dappere of op zijn minst ondernemende Pompeius nodig. Schönberger ervaart Pompeius’ referentie aan Lucanus’ woorden uit 503 als storender voor de “*Illusion*” (de verhaalorde) dan het citeren van Caesars woorden, “*denn Caesar konnte seinen Vorwurf auch sonst erhoben oder Pompeius ihn von Überläufern gehört haben. Dass man aber solche Denkkunststücke macht, um Lucan zu verteidigen, zeigt, wie bedenklich sein Mittel ist*”.

²⁶⁵ *Cf.* Phillips 148v.

de kracht van een legioen uitmaakten. De superioriteit van geroutineerde veteranen is met name in verband met Caesar een bekend thema. Soldaten werden door hem pas na grondige training in een veldslag opgesteld; daarnaast speelden de *evocati*, uitgediende soldaten die op verzoek van de veldheer weer onder de wapenen kwamen, in zijn leger (evenals in dat van Marius) een belangrijke rol.²⁶⁶ Om deze reden noemt Haskins Pompeius' opmerking "a glaring sophism".

Toch zijn er voor Pompeius' gedachte wel parallellen te vinden, cf. bv. Sall. Cat. 6,6 "delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, rei publicae consultabant"; Ov. *Fast.* 6,83vv.: populum digessit ab annis / Romulus, in partes distribuitque duas: / haec dare consilium, pugnare paratior illa est; / haec aetas bellum suadet, at illa gerit"; cf. voor het thema ook Eur. *Andr.* 764. Caesars soldaten voeren in 5,274vv. hun hoge(re) leeftijd als een nadeel aan: "iam respice canos, / invalidasque manus et inanes cerne lacertos. / usus abit vitae, bellis consumpsimus aevum: / ad mortem dimitte senes." Daarentegen probeert Caesar er een voordeel in te zien, waar hij 1,312 over Pompeius' soldaten spreekt als "milite cum subito".

"Solutum" vormt een reactie op 1,311 (cf. *supra*). Het betekent hier "slap", als in Petr. *Sat.* 140,6 "podagricum se esse lumborumque solutorum ... dixerat"; Plin. *Nat.* 31,59; Claud. *Bell. Gild.* 446 "stuprisque solutus"; cf. voorts Cortius *ad loc.* en ad 6,88 "corpora dum solvit tabes".

Defectus is bijna een synoniem van *solutus*, cf. 1,695 "lasso iacuit defecta furore"; 3,625 "defectis robore membris"; 4,600 "defecta membra"; Sen. *Ep.* 58,33 "defectum et praemortuum corpus"; Tac. *Ann.* 2,70 "non usque eo defectum Germanicum"; *Aetna* 617.

562v. quo potuit civem populus perducere liber / ascendi, supraque nihil nisi regna reliqui: Pompeius heeft het hoogste bereikt wat in een vrije staat mogelijk is; daarboven rest alleen de tirannie.

Pompeius herhaalt deze gedachte in de volgende verzen.

Eenzelfde voorstelling van Pompeius als machthebber die de *libertas* eerbiedigt (*liber* heeft hier nadruk, cf. Haskins), wordt door Cato gegeven in 9,192-195; daarbij wordt hier, zoals in vele andere passages, op Caesars streven naar absolute macht gezinspeeld. Van *regnum* is in dat verband sprake in 4,692 "dum regnum te, Roma, facit" (over Curio); 5,207 "regnaque ad ultores iterum redeuntia Brutos"; 7,240 "flagransque cupidine regni (Caesar)"; 335. 386. 596; 9,210. Caesar wordt als *dominus* betiteld in 6,262 en 9,266 en als *tyrannus* in 8,835 en 10,343. Caesar zelf maakt zijn verlangen

²⁶⁶ Cf. bv. Sandys 463 en 465

naar dit *regnum* kenbaar in 5,665-668 en 9,1075-1078;²⁶⁷ in 1,314-335 dicht hij Pompeius hetzelfde verlangen toe; Pompeius' woorden hier zijn het best te beschouwen als een antwoord daarop en als een variant op Caesars "nam neque praeda meis neque regnum quaeritur armis" (1,350).²⁶⁸

Deze twee verzen worden door John van Salisbury geciteerd als schoolleer: "ex abundantia est astruere processionem honoris ascensum recte dici, cum in scholis quoque pueri lectitent, ducem nobilem dicentem militibus suis: "Quo ... reliqui."²⁶⁹

Cortius stelt *producere* voor, hetgeen overbodig lijkt; cf. voor *perducere* in een dergelijk verband bv. Caes. *B.G.* 7,39,1 "Viridomarus ... quem Caesar ... ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat".

564v. non privata cupis, Romana quisquis in urbe / Pompeium transire paras: wie Pompeius voorbij wil streven, heeft verlangens die een Romeins burger niet betamen.

Privatus heeft hier de betekenis "passend bij een gewoon burger"; cf. *OLD s.v.* 3b en Tac. *Hist.* 3,65 "Flavius Sabinus ... privatis utriusque rebus ... Vespasianum anteibat", waar de ablativus absolutus betekent: "toen beiden nog gewoon burger waren."

Cf. voor *quisquis* in een apostrofe 8,642 "quisquis ... immisce"; 9,860vv. "quisquis ... posuisti".

Transire is een metafoor uit de wagenrennen, evenals in 4,499; Stat.

²⁶⁷ Cf. Van Amerongen ad 5,207.

²⁶⁸ Cf. Lebek 193v., die de woorden "Pompeiocentrisch" noemt en ze beschouwt als propaganda voor de man die niet wilde "quemquam alium esse in re publica magnum" (Sen. *De cons. ad Marc.* 14,3). Zeer goed over de houding van Pompeius en zijn positie buiten en boven de reguliere *cursus honorum* Von Fritz 176: "This extraordinary position, as far as he had been able to attain it before the Civil War, rested on two main foundations: 1. the existence of a continuous state of emergency, which compelled the Senate again and again to have recourse to his skill and authority and to entrust him with extraordinary tasks and power, and 2. the coalition with other statesmen and politicians for mutual support, in such a way, however, that his political allies were at all times in a position clearly secondary to his own." Von Fritz verwijst naar Meyer 1922, die reeds duidelijk maakte dat Pompeius er nooit naar streefde een monarchie te vestigen door met geweld de bestaande regeringsvorm omver te werpen, in tegenstelling tot Caesar in zijn latere jaren. Cf. voorts Rice Holmes 2,269 en n.2; Feeney 243 n.15; Caes. *B.C.* 1,4 "neminem dignitate secum exaequari volebat (sc. Pompeius)"; Florus 2,13,15 "nec ille ferebat parem, nec hic superiorem" is gebaseerd op Luc. 1,125v. "nec quemquam iam ferre potest Caesarve priorem / Pompeiusve parem"; cf. Dio Cass. 41,54,1; Meyer 1922,314 n.3; Newmyer 242 voor Lucanus' behandeling van dit motief.

²⁶⁹ *De Victoria Verbi Dei*, PL 169,1226; cf. Sanford 1934,15.

Silv. 2,7,42 “longaeuos cito transiture vates”;²⁷⁰ Quint. 10,2,10; 12,11,28. Letterlijk gebruik vindt men bv. in Ov. *Met.* 10,661. 672.

565vv. hinc consul uterque, / hinc acies statura ducum est. Caesarne senatus / victor erit? Aan Pompeius' kant staat het gehele wettige gezag. Zal Caesar dat verslaan?

Cf. voor Pompeius als verdediger van de senaat comm. ad 531.

Duces betekent hier niet “aanzienlijken” maar “legeraanvoerders” (hetgeen velen van de senatoren geweest waren). *Cf.* ook 5,41 en vooral 7,584v., waar beroemde senatorenfamilies genoemd worden, gevolgd door de toevoeging: “rerum saepe duces summosque hominum te, Magne, remoto.”²⁷¹ Duff verwijst voor het idee van een “acies ducum”, een leger dat geheel uit aanvoerders bestaat, naar de legende van de *gens Fabia*, die (één jongetje uitgezonderd) integraal, 300 man sterk, ten strijde trok tegen de *Veiientes* en tot de laatste man omkwam (Liv. 2,48-50). Het is niet uitgesloten dat Lucanus op deze sage zinspeelt; met het leger van Pompeius loopt het in ieder geval evenmin goed af.

V. 566B-567A wordt onjuist vertaald door Luck: “Wird Caesar siegen oder der Senat?” Pompeius wil met zijn rhetorische vraag juist uitdrukken dat een overwinning van Caesar op de senaat niet voorstelbaar is. “Senatus” is hier een genitivus.

Cf. voor *stare* in dit verband 4,708 en 7,360.

567v. non tam caeco trahis omnia cursu / teque nihil, Fortuna, pudet: Fortuna is niet zo verstoken van inzicht en schaamtegevoel dat het antwoord op bovenstaande vraag positief kan zijn.

Opnieuw wordt Fortuna met *pudor* in verband gebracht, *cf.* v. 518 en comm. ad loc.

Voor het bij Lucanus zeer algemene idee van het lot dat op het negatieve gericht is *cf.* bv. 1,82vv. en 4,243v “deorum invidia”²⁷² en comm. ad 1. Pompeius kan zich zoveel slechtheid bij de hogere machten niet indenken, zoals ook blijkt uit 7,349, waar hij opmerkt: “causa iubet melior superos sperare secundos” en 354v. “non iratorum populis urbiq[ue] deorum est / Pompeium servare ducem.”²⁷³ Maar in 7,659vv. is zijn lot toch bezegeld: “‘parcite’,

²⁷⁰ *Cf.* Michler 75v.

²⁷¹ *Cf.* Francken en Housman ad loc. en Van Amerongen ad 5,41.

²⁷² *Cf.* Due 1962,119.

²⁷³ *Cf.* Schönberger 1968,117.

ait, 'superi, cunctas prosternere gentes'” sqq.²⁷⁴ Cf. voor de ontwikkeling in de houding van Pompeius tegenover de hogere machten - waarin hij steeds minder vertrouwen stelt - voorts 7,85. 349. 647; 8,630. 665.²⁷⁵

568vv. multisne rebellis / Gallia iam lustris aetasque inpensa labori / dant animos: is Caesar soms overmoedig geworden door het feit dat Gallië na al die jaren van moeizame onderwerpsproeven nog steeds opstandig is?

Zowel “multis ... lustris” (“tientallen jaren lang”) als “aetas ... inpensa labori” (“een heel leven aan deze taak besteed”) zijn hyperbolen. Het feit dat Lucanus elders wel exact de tijd aangeeft die Caesar in Gallië doorbracht (cf. 1,283 “bellantem geminis tenuit te Gallia lustris”; 300 “decimo anno”; 374 “decem ... castris”) heeft aanleiding gegeven tot een aantal conjecturen. Bentley stelde *geminis* of *binis* voor, Housman (met als parallel Plin. *Ep.* 1,9,1) *iunctis*, en Hosius *multis castris*. Housman merkt terecht op dat uit Sen. *Ag.* 42 “decima Phoebi lustra” niet geconcludeerd mag worden dat *lustra* ook hier “jaar” betekent,²⁷⁶ maar *multis* kan hier als hyperbool gehandhaafd blijven,²⁷⁷ temeer daar in het vervolg van de zin onmiddellijk een tweede hyperbool verschijnt; ook het rampzalige beeld dat Pompeius in 570vv. schetst van Caesars Germaanse en Britse veldtochten is hyperbolisch. Cf. voor de associatie Caesar-*Gallia* comm. ad 535.

De formulering wordt nagevolgd door Claud. *B. Gild.* 1,88 “impensaue saecula bello” (daar betreft het geen hyperbool).

Cf. voor *inpendere* ook comm. ad 382.

Animos dare = “moed geven”, cf. Ov. *Pont.* 1,2,83 “dant illis animos arcus”; Stat. *Theb.* 2,111 (op dezelfde plaats in het vers); Luc. 10,68 “hoc animi nox illa dedit” en 10,347 “tantum animi delicta dabant”, met *animus* in de genitivus partitivus.

²⁷⁴ Cf. Rutz 1989,151 over 2,566B-568A: “Caesar siegt; so zeigt auch diese Stelle den tiefen Pessimismus Lucans”.

²⁷⁵ Cf. Schotes 118; Schönberger *WdF* 493; Brisset 121 wijst terecht op het contrast met 7,85v.

²⁷⁶ Cf. Hosius 1892.2,350; Blatt 54vv.

²⁷⁷ Meer voorbeelden van dergelijke hyperbolen geeft Hudson-Williams 1984,457: cf. 7,740 “cunctis ... plena metallis”; 8,167 “de cunctis consulit astris”; Stat. *Silv.* 5,1,9 “omni ... metallo”; cf. ook Mayer 154v. ad 8,585 voor hyperbolisch gebruik van woorden als “semel”, “semper”, “numquam”. Overigens is de *vulgata* blijkbaar nog steeds moeilijk te accepteren: Shackleton Bailey neemt “multis” wel op in zijn tekst, maar merkt over Hudson-Williams op: “cui vix assentior”.

570vv. Rheni gelidis quod fugit ab undis / Oceanumque vocans incerti stagna profundi / territa quaesitis ostendit terga Britannis?
Of put Caesar moed uit zijn rampzalige veldtochten tegen de Germanen en de Britten?

Hoewel Caesars expedities buiten Gallië weinig succesvol waren, is het negatieve beeld dat Lucanus Pompeius hier laat schetsen overdreven.

Caesars centurio Laelius uit zich vol trots over deze veldtochten in 1,369vv. "haec manus ... / Oceani tumidas remo conpescuit undas, / fregit et Arc-too spumantem vertice Rhenum"; in 4,696v. wordt over Curio's soldaten, die gevangenen van Corfinium waren, afkeurend opgemerkt dat zij niet in Caesars Germaanse veldtochten gehard waren "nec Rheni miles in undis / exploratus erat".

Cf. voorts over Caesars terugtrekking uit Germanië naar Gallië *B.G.* 4,19 en 5,26-37; voor zijn Britse veldtochten *ib.* 4,20-38 en 5,8-23; *cf.* ook Suet. *Div. Iul.* 25,3.

Cf. voor "gelidis" comm. ad 51.

In v. 571 wordt met *Oceanus* de Noordzee bedoeld. Deze wordt door Caesar aldus genoemd in *B.G.* 4,29. Met "incerti" wordt op de getijden gedoeld, *cf.* *Caes. l.c.*: "eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit ..."; 3,12,1 voor Caesars beschrijving van de kust bij de Britse Veneti; *Luc.* 1,409v. "litus dubium, quod terra fretumque / vindicat alternis vicibus"; 9,303v. "Syrtes ... in dubio pelagi terraeque"; *Stat. Theb.* 9,493 "undarum ac terrae dubio"; *Mela* 3,1-3; *Strabo* 1,1,9, die Posidonius noemt als de autoriteit op dit gebied, waarin Griekse en Romeinse schrijvers, niet gewend immers aan getijden, zeer geïnteresseerd waren.²⁷⁸ Voor *incertus* in dit verband *cf.* *Liv.* 26,42,8 "stagnum ... incertae altitudinis utcumque exaestuat aut deficit mare".

Voor een dergelijke verbinding van participium met verbum finitum, waarbij niet direct sprake is van gelijktijdigheid, *cf.* 8,316vv. "sed cuncta revolvens / vitae fata meae, semper venerabilis illa / orbis parte fui"; 9,1019v. "Thessalicas quaerens Magnus reparare ruinas / ense iacet nostro"; *Catull.* 116.²⁷⁹

V. 572 wordt geciteerd²⁸⁰ door Geoffrey of Monmouth (*Hist. Brit.* 4,9) en door Richard of Cirencester, en nagevolgd door Brito 12,193 "terga licet flavis ostenderit ipse Britannis" (*cf.* Cortius *ad loc.*).

De poëtische pluralis *terga* ook in 2,628; 5,143; voor het eerst gebruikt

²⁷⁸ *Cf.* ook Getty ad 1,409.

²⁷⁹ *Cf.* Mayer 125 ad 8,316.

²⁸⁰ "With evident relish", zoals Crosland 33 opmerkt.

door Cic. *Arat.* 152.²⁸¹

573v. an vanae tumuere minae quod fama furoris / expulit armatam patriis e sedibus urbem? Of baseert Caesar zijn opgeblazen bedreigingen op het feit dat de bevolking van Rome gevlucht is voor zijn bloedige reputatie?

Met *urbs* wordt hier "Rome" bedoeld, anders Luck ("aus den Städten") in zijn vertaling aangeeft. Haskins vergelijkt voor *urbs* in de betekenis van "de burgers van de stad" Thuc. 8,76 en wijst op gebruik van *patria* voor "de stad Rome" in 1,186;²⁸² 3,73; Tac. *Ann.* 6,15 "deviis plerumque itineribus ambiens patriam et declinans" (over Tiberius' afwezigheid uit Rome).

Cf. voor overdrachtelijk gebruik van *tumere* bv. 1,354 "animosque tumentes"; Apul. *Met.* 5,10 "tumentem animum"; Claud. *In Ruf.* 2,183 "intumuit virtus".

"Armatam" is hier proleptisch gebruikt. De bevolking vlucht uit Rome om zich later gewapend teweer te stellen. Cf. voor de gedachte 1,503 "sic urbe relicta / in bellum fugitur."

V. 574 vertoont navolging van Ovidius, cf. *Pont.* 4,14,59 "... patria quae sede fugatis"; Stat. *Theb.* 4,76v. "patria de sede volentes / advenere viri"; 12,507 "patria a sede fugati".²⁸³ *Sedes* als poëtische pluralis vindt men reeds bij Liv. Andr. *trag.* 10 Warm.²⁸⁴

575. heu demens, non te fugiunt, me cuncta secuntur: Caesar ziet het verkeerd: men vlucht niet voor hem, maar volgt Pompeius.

De formulering vertoont een opvallende overeenkomst met Cic. *Att.* 8,7,2 "quem fugiam habeo: quem sequar non habeo", waar eveneens gesproken wordt over de nadering van Caesar en het terugtrekken van Pompeius.²⁸⁵ De frase wordt terecht door Bonner 262 als een ("non-gnomic") *sententia* aangemerkt.²⁸⁶

²⁸¹ Cf. Maas in *ALL* 12 (1902),537.

²⁸² Dat het visioen dat Caesar daar ziet Rome voorstelt blijkt uit "turrigero ... vertice" in 1,188: personificaties van steden dragen doorgaans een kroon.

²⁸³ Cf. Michler 29.

²⁸⁴ Cf. Bednara in *ALL* 14 (1906),554; Van Amerongen ad 5,123.

²⁸⁵ Cf. Brisset 111 en Williams 1978,207.

²⁸⁶ Cf. voor een goede behandeling van de twee typen *sententiae* bij Lucanus Lejay *intr.* LX-LXI. Uit Quintilianus' behandeling van dit onderwerp in 8,5 blijkt dat hem in zijn bespreking van Lucanus zowel het gnomische als het niet-gnomische type voor ogen stond, cf. Bonner *l.c.*

In 5,228 wordt Appius, die het orakel van de Pythia m.b.t. de afloop van de burgeroorlog onjuist interpreteert, door de dichter eveneens met de woorden "heu demens!" toegesproken. Evenzo doorziet Caesar de situatie volgens Pompeius niet goed: hij overschat zichzelf, zoals Pompeius in de vv. 568-575 probeert duidelijk te maken.²⁸⁷

De keuze voor het neutrum "cuncta" is een van de vele voorbeelden van een algemene, "kosmische" formulering bij Lucanus.²⁸⁸

576-594. Dit gedeelte van Pompeius' rede vertoont een frappante overeenkomst met de proloog van Seneca's *Hercules Oetaeus*, waarin Hercules zijn werken releveert. In 576-582 noemt Pompeius enkele van zijn wapenfeiten; in 583-594 maakt hij met een opsomming van landen en volken duidelijk dat hij in de gehele wereld bekend is. Met 576-582 correspondeert *H.O.* 14-29, met 583-594 *H.O.* 39-51.²⁸⁹

576vv. qui cum signa tuli toto fulgentia ponto / ante bis exactum quam Cynthia conderet orbem / omne fretum metuens pelagi pirata reliquit / angustaque domum terrarum in sede poposcit: Pompeius vermeldt trots dat hij in minder dan twee maanden met de Cilicische piraten heeft afgerekend, waarna dezen smeekten om een bescheiden plek om te wonen.

Pompeius' overwinning op de piraten wordt door Lucanus als één van zijn het meest tot de verbeelding sprekende successen beschouwd. Hier worden vier verzen aan het thema gewijd; behalve de vermeldingen door Pompeius zelf (hier en in 594) wordt ook naar deze expeditie verwezen in 1,122 "et victis cedat piratica laurea Gallis", waar Pompeius' angst wordt beschreven dat Caesars successen zijn triomfen in de schaduw zullen stellen; 1,336 "Cilicas ... vagos", waar de expeditie door Caesar wordt gebagatelliseerd;²⁹⁰ 1,346 "an melius fient piratae, Magne, coloni", waar Caesar op de xenofobie van zijn manschappen speculeert door hun de ex-piraten als concurrenten voor een stukje grond af te schilderen; in 8,38 is "Cilicum dominus" een bijnaam

²⁸⁷ Cf. voor een uitvoerige bespreking van het Stoïsche begrip *dementia* Dick 161; Cic. *Tusc.* 3,5,10 "nec minus illud acute, quod animi adfectionem lumine mentis carentem nominaverunt amentiam eandemque dementia"; Barratt 73 ad 228.

²⁸⁸ Cf. voor het thema *Lapidage passim*.

²⁸⁹ Cf. Thompson 1956,199v.; voor dergelijke katalogen bij Lucanus comm. ad 462-477 en Viansino 95. Cf. voor de triomfen van Pompeius 1,137; 2,555; Newmyer 242.

²⁹⁰ Door Schönberger 1968,69 terecht tegenover onze passage geplaatst: de overwinning op de Ciliciërs wordt hier juist als een grote prestatie beschouwd.

die de vergane glorie van Pompeius aanduidt; 8,256 "pacem cum praestitit undis" is een meer verholde verwijzing; in 8,811 tenslotte vermeldt Lucanus de "pavidos Cilicas maris", in een overzicht van Pompeius' wapenfeiten bij zijn begrafenis.²⁹¹

De gehele passage (576-595) doet sterk denken aan Petr. *B.C.* 240v.²⁹²

Met *orbis* in 577 wordt zowel op het hemellichaam zelf gedoeld (cf. bv. 5,547), waarbij *condere* het volmaken ervan aangeeft, als op de "baan" die het volgt (zoals Cortius en Weise opmerken, cf. bv. 1,58), waarbij de term "exactum" aansluit; cf. Ov. *Met.* 7,179v. "tres aberant noctes ut cornua tota coirent / efficerentque orbem"; Stat. *Theb.* 1,576v. "bis quinos plena cum fronte resumeret orbem / Cynthia";²⁹³ Sil. 3,66v. "at puer ... bis senos Lunae nondum compleverat orbem."²⁹⁴ "Cynthia" voor *luna* wordt door Lucanus eveneens gebruikt in 1,218; 4,60; 8,721.

Cf. Florus 1,40 over de snelheid van Pompeius' optreden tegen de zeerovers: "quadragésimo die (victoria) parta est".

Cf. voor "metuens pelagi pirata" Sen. *Oed.* 465 "pirata freto pavidus";²⁹⁵ Bourgery ziet de fraaie paradox (piraten zijn uiteraard een *maritimum genus*, cf. Florus 1,41,6) over het hoofd en verbindt "pelagi" foutief met "fretum".²⁹⁶ Cf. voor een soortgelijke verbinding 8,811 "pavidos Cilicas maris" en 7,373 "domini metuentem".

De *angusta sedes* staat tegenover de ruimte die de piraten voorheen ter zee bezeten hadden. Cf. ook 5,528 "angustique lares"; 5,537 "angustos ... penates" en voor verdere parallellen Barratt 173 ad 5,528. Francken *ad loc.* geeft een opsomming van de vele oorden die Pompeius tot woonplaats voor de piraten bestemde; cf. ook Vell. Pat. 2,32,4 "(praedones) fudit ac fugavit, et quo maturius bellum tam late diffusum conficeret reliquias eorum contractas in urbibus remotoque mari loco in certa sede constituit. sunt qui hoc carpant"; Plut. *Pomp.* 28.

580vv. idem per Scythici profugum divortia ponti / indomitum regem Romanaque fata morantem / ad mortem Sulla feliciore coegi: tevens is Pompeius er, in tegenstelling tot Sulla, in geslaagd de dood van de onoverwinnelijke Mithradates (die Romeins succes steeds in de weg

²⁹¹ Cf. ook Eckardt 13.

²⁹² Cf. Grimal 1977,200; voor de verhouding Lucanus-Petronius algemeen comm. ad 251vv.

²⁹³ Cf. Michler 33.

²⁹⁴ Cf. Meyer 1924,85.

²⁹⁵ Cf. Hosius 1892.2,345.

²⁹⁶ Cf. Housman 1927,189.

stond) te bewerkstelligen.

Ook hier contrasteert Pompeius' weergave sterk met die van Caesar in diens redevoering. Terwijl Pompeius de dood van Mithradates zoveel mogelijk als een persoonlijk succes probeert voor te stellen, komt Caesars toespeeling op de afrekening met Mithradates meer met de historische overlevering overeen, cf. 1,336v. "... lassi Pontica regis / proelia barbarico vix consummata veneno".²⁹⁷ Caesar zinspeelt met het woord *lassus* op de gevorderde leeftijd van de Pontische koning; daarnaast verwijst hij naar het feit dat Mithradates zich probeerde te vergiftigen, maar toen dat niet lukte een Kelt uit zijn gevolg opdroeg hem te doorsteken.²⁹⁸ Wel had Pompeius met de overwinning bij de Lykos Mithradates een vernietigende slag toegebracht. Diens laatste hoop op herstel werd de bodem ingeslagen toen vele van zijn Griekse onderdanen (o.a. op de Chersonesos) en zijn zoon Pharnakes tegen hem in opstand kwamen.

Cf. voor *Scythicus* comm. ad 420.

"Divortia" staat hier voor "landtong" (cf. Housman *ad loc.*), evenals in Sil. 3,419 "Pyrene ... aeterna tenet magnis divortia terris"; Tac. *Ann.* 12,63; Solin. 7,15. Bedoeld is de landtong die de Pontus Euxinus van de Maeotis scheidt - het gebied van Pantikapaion en Phanagoria, waarlangs Mithradates vluchtte. Cf. ook comm. ad 404.

De voorstelling dat de mens de *fata* zou kunnen versnellen of tegenhouden, is uiteraard in tegenspraak met de Stoïsche opvatting dat het noodlot onveranderlijk vast ligt.²⁹⁹ Niettemin komt deze gedachte bij Lucanus veel voor, cf. bv. v. 105 en comm. *ad loc.*; 3,392vv. "quantum est, quod fata tenentur, / quodque virum toti properans imponere mundo / hos perdit Fortuna dies"; 4,351 "nil fata moramur"; 6,726 "has fatis licuisse moras"; 7,88 "nil fata morabor"; 7,460v. "fati suprema morantem ... locum". Cf. voorts Tac. *Hist.* 3,65 "erant, qui occultis suspicionibus incesserent, tamquam invidia et aemulatione fortunam fratris moraretur"³⁰⁰ en Hor. *C.* 3,27,50 "impudens Orcum moror".

Met "Sulla felicior" (582) wordt enerzijds op Sulla's bijnaam *felix* gezinspeeld; daarnaast beschouwt Pompeius zich als succesvoller dan Sulla, omdat deze laatste weliswaar een eervolle vrede sloot met Mithradates (in 85), maar Pompeius de stoot gaf tot diens definitieve ondergang. Zolang Pompeius de gunst van Fortuna geniet, heet hij *felix*, cf. comm. ad 74,94,221; hij beroept zich bij Lucanus echter enkel op het verleden, cf. bv. de karakterisering in

²⁹⁷ Cf. Schönberger 1968,69.

²⁹⁸ Cf. voor uitgebreide literatuur hierover Rice Holmes 1,216v.

²⁹⁹ Cf. Schotes 132-137 en Van Amerongen ad 5,41.

³⁰⁰ Cf. Robbert 77.

1,134 "nec reparare novas vires, multumque priori / credere fortunae".³⁰¹

Cf. voor de zeer plastische uitdrukking "ad mortem ... ire" 4,272 "ad certam devotos tendere mortem"; 5,277 "ad mortem dimitte senes"; 9,105. 116 "in mortem".³⁰²

583v. pars mundi mihi nulla vacat; sed tota tenetur / terra meis, quocumque iacet sub sole, tropaeis: Pompeius heeft over de hele wereld triomfen behaald.

De bondige formulering van 583A is een navolging van Ov. *Pont.* 4,15,6 "a meritis eius pars (sc. vitae) mihi nulla vacat",³⁰³ een parallel die een extra argument vormt voor de opvatting van Francken en Housman, die "mihi" terecht niet met "vacat" verbinden maar als een *dativus ethicus* beschouwen. "Vacat" = *a me cessare sinitur* (Housman). Cf. verder Sen. *Thy.* 238 "pars nulla nostri tuta ab insidiis vacat";³⁰⁴ Claud. *In Eutr.* 1,234v. "ne qua vacaret / pars ignominia";³⁰⁵ een allusie vormt Claud. *Cons. Stil.* 1,247v. "ne qua tuis intacta tropaeis / pars foret".

Cf. voor "meis ... tropaeis" Claud. *In Eutr.* 1,221 "Pompeianique triumphum" en comm. ad 592-594, waaruit blijkt dat er van navolging sprake is.³⁰⁶

Voor *sol* in de betekenis "hemelstreek" (584) cf. bv. Verg. *G.* 2,512 "atque alio patriam quaerunt sub sole iacentem"; Luc. 9,872.

585v. hinc me victorem gelidas ad Phasidos undas / Arctos habet: Pompeius heeft gezegevierd tot in het verre Noorden, waar de Phasis stroomt.

De naam *Phasis* wordt voor verschillende rivieren gebruikt; hier betreft het de rivier in Colchis, die in de Pontus Euxinus uitmondt. Pompeius verwijst hier naar zijn overwinningen in 66/65 tegen de Caucasische Albani en de Iberi, in het kader van de veldtocht tegen Mithradates.³⁰⁷

"Hinc" betekent hier niet *ex Italia* (Weise, Bourgery³⁰⁸), maar "ener-

³⁰¹ Cf. Heyke 56 en voor een voortreffelijke beschouwing Rutz 1968,10; 15.

³⁰² Cf. Barratt 90 ad 5,277.

³⁰³ Cf. Phillips 116, die erop wijst dat Ovidius' brief opmerkelijk genoeg aan diens tijdgenoot Sextus Pompeius gericht is; Phillips meent dat Seneca hier in Ovidiaanse taal geparafraseerd wordt; cf. ook Hosius 1912,1654.

³⁰⁴ Cf. Thompson 1956,212.

³⁰⁵ Cf. Bruère 241.

³⁰⁶ Cf. Bruère l.c.

³⁰⁷ Cf. Rice Holmes 1,208v. voor bronnen hieromtrent.

³⁰⁸ Cf. Housman 1927,189.

zijds". Het verwijst naar een verzwegen *illinc* voor "calida" (cf. Francken, Housman *ad loc.*). Cf. voor een vergelijkbare ellips 6,465-469 "nunc ... vocibus isdem".

Cf. voor de Phasis nog Ov. *Met.* 7,6 "rapidas limosi Phasidos undas"³⁰⁹ en comm. ad 715; Claud. *In Eutr.* 2,575 "gelidus Phasis",³¹⁰ *ib.* 1,245v. "trans Phasin aguntur Cappadocum matres", een gecombineerde navolging van dit vers en van 2,592 "Cappadoces mea signa timent."³¹¹ Cf. ook nog comm. ad 420 en Getty ad 1,18.

586v. calida medius mihi cognitus axis / Aegypto atque umbras nusquam flectente Syene: ook de hete zone in Egypte en Aswan (waar de zon midden in de zomer midden op de dag geen schaduw werpt) zijn hem bekend.

In een artikel dat niet veel aandacht heeft gekregen, wil Piganiol³¹² uit deze woorden afleiden dat Pompeius in de tijd tussen de oorlog tegen de zeerovers (die hij beëindigde in juni 67) en de laatste fase van de derde oorlog tegen Mithradates (voortgezet in maart 66) "en simple particulier, 'pour étudier l'antiquité'"³¹³ Egypte bezocht zou hebben. Daarbij probeert Piganiol enkele politieke verwickelingen van de daaropvolgende jaren uit een dergelijk vermeend bezoek te verklaren.³¹⁴

Piganiols interessante hypothese wordt overtuigend weerlegd door Heinen, die daarvoor de volgende argumenten aanvoert.³¹⁵

- Appianus (*Mithr.* 114) deelt expliciet mee dat Pompeius in de betref-

³⁰⁹ Cf. Phillips 85; Hosius 1893,380, die beweert dat in de "gepubliceerde" eerste drie boeken de imitatie van de dichters uit het Augusteïsche tijdvak meer gecamoufleerd is dan in het vervolg van het werk. Hosius geeft de onderhavige ontleening / opzettelijke verandering als voorbeeld daarvan; Phillips 129 ontzenuwt deze theorie door duidelijk te maken "that books one and three, if anything, show an above-average number of correspondences, which should not be the case if Lucan had taken especial care to conceal his imitations there. Analysis of frequency and character of imitation vitiates Hosius' argument." "Gecamoufleerde imitatie" komt ook in de latere boeken voor, cf. bv. Luc. 6,679 "ut viventis adhuc Libyci membrana cerastae" en Ov. *Met.* 7,272 "squamea Cinyphii tenuis membrana chelydri".

³¹⁰ Cf. Bruère 1964,255 n.24.

³¹¹ Cf. Bruère *o.c.* 241.

³¹² Piganiol, 135-138; cf. *ib.* voor een verwerking van onze passage in de *Lusiades* van Camoës, zang 3,7, waar Vasco da Gama aan de Moorse koning vertelt over de overwinning, gevolgd door rampspoed, van Konig Alfonso, en daarbij een verwijzing naar Pompeius inlast.

³¹³ Piganiol *l.c.* 137.

³¹⁴ Piganiol *l.c.* 138.

³¹⁵ Heinen (*Anhang 1*), 167vv.

fende periode Egypte niet bezocht;

- een bezoek als privé-persoon aan een land waarvan de koning nog niet door Rome erkend was en waarvan de bevolking een reputatie van opstandigheid had, zou niet ongevaarlijk geweest zijn;

- deze onveiligheid werd wellicht nog vergroot door het feit dat de Ptolemaeën vriendschappelijke betrekkingen onderhielden met Mithradates;

- het zorgen voor nederzettingen voor de piraten hield Pompeius ook in de winter 67/66 in Klein-Azië bezig;

- de "rust" waarover Plut. *Pomp.* 30,1 spreekt en waarin Piganiol de Egypte-reis plaatst, duidt veeleer op activiteiten van Pompeius die niet rechtstreeks met oorlog te maken hadden en was ook verder betrekkelijk, getuige het conflict met de proconsul Q. Caecilius Metellus Creticus;³¹⁶

- Mithradates werd slechts door de aanwezigheid van Pompeius van grote ondernemingen weerhouden, zodat laatstgenoemde Klein-Azië niet voor een reis naar Egypte zou verlaten;

- met een bezoek aan Egypte zou Pompeius o.a. de *lex Cornelia maiestatis* overtreden hebben.³¹⁷

Evenmin trouwens als Egypte (in de betreffende tijd althans) bezocht Pompeius het gebied van de Arabes (590) of de Heniochi (591). Heinen 174 wijst er terecht op dat Pompeius' bewering dat hij een land kent (of een land hem), inhoudt dat een volk afhankelijk van hem is, *cf.* ook *comm. ad 590v.* Die afhankelijkheid blijkt in het geval van Egypte uit het feit dat Ptolemaeus XII tijdens Caesars consulaat in 59 tot *socius* en *amicus* van de Romeinen werd, waarbij de steun van Pompeius een belangrijke rol had gespeeld.³¹⁸ Daarnaast is enige overdrijving ook aan dit gedeelte van de redevoering niet vreemd, *cf. supra.*

De vermelding van Syene in dit verband is een *topos*,³¹⁹ die bij Lucanus verder voorkomt in 8,851 en 10,234.³²⁰ Pompeius noemt voor alle hemelstrekken tot welke zijn invloed zich uitstrekt, exotische oorden; voor het Zuiden ligt Syene voor de hand.

Cf. voor *axis* in de betekenis "hemelstreek" bv. 3,69; 10,250; 10,287; 9,852 "axis perustus"; 3,359 "Hesperium ... in axem"; Manil. 3,351; Juv. 14,42

³¹⁶ *Cf.* hierover bv. Rice Holmes 1,175.

³¹⁷ *Cf.* Cic. *in Pis.* 50: "mitto exire de provincia, educere exercitum, bellum sua sponte gerere, in regnum iniussu populi Romani aut senatus accedere, quae cum plurimae leges veteres, tum lex Cornelia maiestatis, Iulia de pecuniis repetundis planissime vetat?" *Cf.* G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milaan 1912, 360 en 390v.

³¹⁸ *Cf.* Heinen 174.

³¹⁹ *Cf.* Heinen 175.

³²⁰ "Leitmotivisch" verbonden, *cf.* Schönberger 47; op beide plaatsen is van de verzen-gende zonnegloed sprake.

“quocumque sub axe”.³²¹

In v. 587 is de lezing “nusquam” (V) te prefereren boven *numquam*, dat de overige handschriften hebben;³²² cf. Housman en Francken *ad loc.* De betreffende verschrijving is zeer algemeen, maar dat er een aanduiding van de richting als “nusquam” gegeven wordt bij *flectere*, ligt voor de hand (cf. Francken *ad loc.*), cf. ook 7,515; 9,530.³²³

Het verschijnsel dat de zon loodrecht boven Syene staat, doet zich voor “circa solstitium aestivum hora diei sexta” (cf. Housman *ad loc.*). Cf. voor hetzelfde verschijnsel nog 9,528vv. “hic quoque nil obstat Phoebo, cum cardine summo / stat librata dies; truncum vix protegit arbor: / tam brevis in medium radiis compellitur umbra”; 10,305; Plin. *Nat.* 2,183; Strabo 17,48.³²⁴

588v. occasus mea iura timent Tethynque fugacem / qui ferit Hesperius post omnia flumina Baetis: tot in het verre Westen van Hispania is Pompeius gerespecteerd.

Pompeius verwijst hier naar de oorlog tegen Sertorius, cf. comm. ad 549. Westelijker dan de langs Lucanus' geboortestad Corduba stromende Baetis (nu Guadalquivir) bevinden zich de Tagus, de Anas en de Durus. Dat hier de Baetis als westelijkste stroom aangeduid wordt, hangt enerzijds samen met het feit dat deze gold als de Spaanse rivier *par excellence*; anderzijds speelt hier onbekendheid met de oriëntering van de Spaanse kusten waarschijnlijk een rol (men meende dat de Pyreneeën Noord-Zuid liepen!).

“Timent”, de lezing van ZMG, verdient de voorkeur boven *timet*: van *occasus* gebruikt Lucanus waarschijnlijk slechts de pluralis, cf. 6,361; 9,421; 10,39. 276. 290; cf. 642 “per ortus”; Sen. *Ben.* 3,33 “imperii ad ortus occasusque venturi”; Ov. *Met.* 2,190 “prospicit occasus, interdum respicit ortus”.

Tethys is een metonymie die Lucanus graag gebruikt voor “zee”, cf. 1,414. 554, 3,233, 4,73, 6,67. 479, 10,204;³²⁵ hier staat het voor *Oceanus*, cf. Sen. *Med.* 726 “nomenque terris qui dedit Baetis suis / Hesperia pulsans maria languenti vado”, waarop het onderhavige vers een variatie vormt. *Fugax*

³²¹ Cf. voor het gebruik van het woord bij Lucanus ook nog Mayer 109 ad 8,175: het wordt doorgaans door een attribuut gepreciseerd (hier: “medius” = zuiden; 3,359 “Hesperium” = westen). Het gebruik komt waarschijnlijk voor het eerst voor bij Ovidius, cf. *TLL* 2,1638.38vv.; Van Amerongen ad 5,24; Schotes 179 n.35.

³²² Een lezing die Macrobius *Somn. Scip.* 2,7,16 al aantreft: cf. hiervoor ook Vinchesi 1979,14.

³²³ Luck leest weliswaar “nusquam”, maar vertaalt alsof er *numquam* staat.

³²⁴ Cf. Pinter 37; Beaujeu 214.

³²⁵ Cf. Lucr. 2,655vv. en Bailey *ad loc.*; Cic. *N. D.* 1,15,40 over Chrysippus' behandeling van het thema; Cic. *De or.* 3,167; voor andere metonymieën bij Lucanus cf. Barratt 207 ad 5,623.

wordt Thetys genoemd vanwege de getijden, *cf.* 1,411 “cum refugis se fluctibus aufert (Oceanus)”; Sen. *H.F.* 377v. “vicibus alternis fugax / Euripus”. *Cf.* ook comm. ad 571 “incerti”.

590v. me domitus cognovit Arabs, me Marte feroces / Heniochi notique erepto vellere Colchi: Pompeius' reputatie strekt zich uit tot in het gebied van de Arabieren, de Heniochi en de Colchiërs.

Zoals vaak worden ook hier Oosterse volkeren vermeld ter verhoging van het pathos en voor een exotisch accent: *cf.* 4,64; 7, 230. 514; 8,227. 343; 10,457.³²⁶ *Cf.* voor de historische achtergrond nog comm. ad 586v.; in het gebied van de Nabataeërs, die hier met de verzamelnaam *Arabes* worden aangeduid, is Pompeius nooit geweest; wel had koning Aretas hem verzekerd dat hij hem zou gehoorzamen. Zo is hij ook nooit in het gebied van de gevreesde Heniochi (een zeeroversvolk aan de N. O. kust van de Pontus Euxinus, door Val. Flacc. 6,43 “truces” genoemd) geweest, al onderwierp hun koning Pharnaces zich wel aan hem.³²⁷

Mars is een frequente metonymie voor *bellum* bij Lucanus, *cf.* 629 “nec licet ad duros Martem convertere Hiberos”; 3,91 “non ullo Marte coacti”; 7,613 “te, saevo Marte subactum”.³²⁸

V. 591 “noti ... erepto vellere” vormt uiteraard een toespeling op de Argonautensage; Bentley's conjectuur *nudi* is overbodig en mist de essentie van de passage. *Cf.* Sen. *Thy.* 379 “Seres vellere nobiles”.³²⁹

592vv. Cappadoces mea signa timent et dedita sacris / incerti Iudaea dei mollisque Sophene, / Armenios Cilicasque feros Taurumque subegi: in Cappadocië, Palestina, Sophene, Armenië, Cilicië en de Taurus heeft Pompeius triomfen behaald.

In de hier genoemde streken is Pompeius wel geweest; interessant is vooral de vermelding van Iudaea, dat hij (met Syria) in 63 onder Romeins gezag bracht. De geschiedenis van Pompeius die in het allerheiligste van de Joodse

³²⁶ *Cf.* Eckardt 16: eenzelfde effect wordt bereikt door het vermelden van Alexander de Grote in 3,233; *cf.* voorts 3,247 “ignotum vobis, Arabes, venistis in orbem”; 8,289 “Eoum ... properemus in orbem”.

³²⁷ *Cf.* verder Drumann-Groebe 4,455v.; 476. Veel van deze overdrijvingen gaan ongetwijfeld op Pompeius zelf terug of zijn via het werk van zijn vertrouweling Theophanes van Mytilene in een tak van de Livianaanse overlevering geslopen; *cf.* Heinen 174 n.2.; Anderson 1963,36; F. P. Rizzo, *Le fonti per la storia della conquista pompeiana della Siria*, Kokalos, Suppl. 2 (1963),35vv. en 53.

³²⁸ *Cf.* comm. ad 588 en Barratt 78 ad 240.

³²⁹ *Cf.* Hosius 1892.2,347.

tempel doordringt en daar geen godenbeeld vindt,³³⁰ wordt door Tacitus in zijn bekende beschouwing over de Joodse godsdienst opgenomen; *cf. Hist.* 5,9 “inde vulgatum nulla intus deum effigie vacuum sedem et inania arcana”,³³¹ *ib.* 5,5 “Iudaei mente sola unumque deum intellegunt” *sqq.* (in tegenstelling met 5,4, waar Tacitus over een ezelgod spreekt, een misvatting die ook i.v.m. de christelijke godsdienst algemeen is). Dezelfde opvatting over de Joodse religie, met een god zonder beelden en zonder naam, vindt men ook bij Juv. 14,96 “quidam sortiti metuentem sabbata patrem / nil praeter nubes et caeli numen adorant”; voor dergelijke formuleringen bij Christelijke auteurs *cf. bv. Tert. Apol.* 17 “deum aestimari non capit”; Minuc. Fel. 18 “deus nec videri potest, visu clarior est”; *cf. ook Rutil. Itin.* 1,396; Tert. *Adv. Marcion.* 1,9 spreekt ook i.v.m. Atheners en Romeinen van “incertis / ignotis diis”.³³²

“Sophene” is een deel van Armenië, *cf. Strabo* 11,521; in Hippocr. *Aër.* 23 wordt beweerd dat Aziaten minder krijgshaftig zijn dan Europeanen omdat hun klimaat geen extremen kent (een opvatting die op Armenië overigens nauwelijks van toepassing kan zijn), hetgeen het gebruik van het epitheton *mollis* zou kunnen verklaren; verdere voorbeelden van het idee dat het klimaat het karakter van een volk bepaalt: *cf. Mayer* ad 8,365v. “quidquid ad Eoos tractus mundique teporem / ibitur, emollit gentes clementia caeli”; Summers ad Sen. *Ep.* 51,10 “nec dubie aliquid ad corrumpendum vigorem potest regio”; Mayor ad Juv. 10,50; Page ad Eur. *Med.* 826v.

Voor kwantiteitsveranderingen als bij “Sophene” (waarin de *o* eigenlijk lang is) *cf. bv.* 1,675 “Edonis” en Claud. *In Eutr.* 1,220 “Sophene”.³³³

Claudianus ontleent elementen aan deze gehele passage. *Cf. In Eutr.* 1,216 “praescripto margine Tauri”, en vooral 1,220 “in mercem veniunt Cilices, Iudaea, Sophene.” De aanvulling die Lucanus bij *Iudaea* geeft, blijft bij Claudianus uit godsdienstige schroom achterwege.³³⁴

Cf. comm. ad 576-579 voor de Cilicische piraten, die in v. 594 nogmaals vermeld worden.

De *v.l. Armenias* is waarschijnlijk ontstaan onder invloed van “Cilicas”, *Taurosque* onder invloed van de overige plurales; *cf. Housman ad loc.*

³³⁰ *Cf. voor bronnen* Rice Holmes 1,215.

³³¹ *Cf. voor een uitgebreide weergave van Pompeius' activiteiten in Iudaea* Van Ooteghem 1954,229-236.

³³² *Cf. nog* Abelard, *Theologia Christiana* 2,45 (= *C.C.* 12, 212v., r. 568v.: “de quo et Lucanus ait *incerti Iudaea dei, hoc est absconditi atque ignoti*”, volgens Von Moos 1976.1,416 de enige middeleeuwse plaats waar het volledig van zijn context geïsoleerde vers aangehaald wordt i.v.m. de “Unerforschlichkeit Gottes”).

³³³ *Cf. voor andere voorbeelden van vrije behandeling van eigennamen* C. Hosius, *De nomen propriorum apud poetas latinos usu et prosodia in Fleck. Jb.* 1895,95; 104. Eckardt 8; *cf. ook comm.* ad 406.

³³⁴ *Cf. Bruère* 241.

595. quod socero bellum praeter civile reliqui? de enige oorlog die Pompeius nog voor Caesar heeft overgelaten is de burgeroorlog.

Cf. voor de *socer-gener-* terminologie comm. ad 477; voor de formulering en de houding van Pompeius die daaruit spreekt 563 “supraque nihil, nisi regna, reliqui” en comm. *ad loc.*

596-609. De lange, maar vergeefse oproep van Pompeius aan zijn soldaten wordt gevolgd door de (met een Homerische vergelijking geïllustreerde) mededeling dat Pompeius zich terugtrekt naar Brundisium.

596v. verba ducis nullo partes clamore secuntur / nec matura petunt promissae classica pugnae: Pompeius' woorden brengen bij zijn mannen geen verlangen naar de beloofde strijd teweeg.

Pompeius' gehele redevoering bevat vele antithesen met Caesars rede uit het eerste boek; zo is ook hier van een tegenstelling sprake. Terwijl de onzekerheid die 1,352v. op Caesars rede volgt door de woorden van Laelius 1,359-386 uit de weg geruimd wordt, ontbreekt een dergelijk vervolg hier. Op Pompeius' rede volgt een stilte; de reactie op de rede van Laelius, die het voor zijn veldheer Caesar opneemt, is daarentegen enthousiast, *cf.* 1,388-391: “it tantus ad aethera clamor, / quantus, piniferae Boreas cum Thracius Ossae / rupibus incubuit, curvato robore pressae / fit sonus aut rursus redeuntis in aethera silvae.”³³⁵

V. 596 is in combinatie met 8,551v. “profanas / inseruisse manus” door Claud. *In Ruf.* 116v. nagevolgd: “orantem sequitur clamor cunctaeque profanas / porrexere manus inventaque tristia laudant”, waar Claudianus spreekt over de reactie van de Furiën op de speech van Megaera.

Cf. voor “partes” comm. ad 527.

598vv. sensit et ipse metum Magnus, placuitque referri / signa nec in tantae discrimina mittere pugnae / iam victum fama non visi Caesaris agmen: omdat Pompeius aanvoelt dat zijn leger alleen al door de angst voor Caesars naam bij voorbaat kansloos is, besluit hij terug te trekken.

Reden voor de terugtrekking is bij Lucanus niet het feit dat Pompeius'

³³⁵ *Cf.* voor de tegenstelling Schönberger 1968,69, die in dit verband van “negatives Leitmotiv” spreekt; *ib.* 99.

leger niet tegen dat van Caesar opgewassen is, maar de angstige stemming onder de soldaten. Uiteraard was daarvan wel sprake, evenals van een gebrek aan vertrouwen van Pompeius in zijn leger;³³⁶ maar de verklaring die Lucanus hiermee voor Pompeius' optreden geeft, schiet tekort. Zeer juist constateert Syndikus 17 dat dit typerend is voor de weergave van Lucanus: vaak bepalen niet militaire factoren wat er gebeurt, maar stemmingen en gevoelens. Voor het oorzakelijke verband tussen actie en reactie op militair gebied heeft Lucanus weinig oog.

Haskins meent dat in v. 598 bedoeld wordt op Pompeius' eigen vrees. Maar Lucanus zou een wel bijzonder merkwaardig portret van Pompeius schilderen door hem na een dergelijke rede van angst doordrongen te laten zijn: het betreft hier uiteraard de angst van zijn manschappen.

In plaats van "*discrimina ... pugnae*" stelt Cortius *discrimina Martis* voor, met als argumenten dat ook v. 597 reeds met "*pugnae*" eindigt en dat *discrimina Martis* een geliefde uitdrukking van Lucanus is; een dergelijke herhaling is bij Lucanus evenwel allerminst ongebruikelijk. Beide uitdrukkingen betekenen "beslissende momenten in de oorlog", cf. 3,336; 4,770 "*nullo dubii discrimine Martis*"; 5,723 "*Summa videns duri Magnus discrimina Martis*"; Sil. 5,660 "*laeva ob discrimina Martis*" voor "nederlaag"; cf. ook 8,389 "*discrimina belli*".

Cf. voor de gedachte van v. 600 Curt. 3,5,6, een parallel waarvan Pichon 258 meent dat hij door het onderwerp is veroorzaakt en niet op navolging wijst, evenmin als de overige door Hosius aangevoerde parallellen met Curtius Rufus. Cf. evenwel ook comm. ad 7-13.

601-609. Elementen uit de nu volgende vergelijking³³⁷ zijn reeds te vinden in Soph. *O.T.* 481vv., waar voor de dan nog geheimzinnige misdadiger het beeld van een eenzaam zwerfende stier wordt gebruikt en Apoll. Rhod. 2,88v., waar de vechtende Polydeuces en Amycus met twee stieren worden geassocieerd.³³⁸ De grootste invloed onderging Lucanus echter van Verg. *G.* 3,220-236.³³⁹ Ook

³³⁶ Cf. Cic. *Att.* 8,12 C,2; D,1 en Dio Cass. 41,10,3; Pichon 105; Brisset 12.

³³⁷ Cf. voor diervergelijkingen bij Lucanus (dit is de enige van het tweede boek) Aymard 45vv., die de onderhavige passage als conventioneel bestempelt, daar er volgens hem geen poging wordt gedaan tot vernieuwing van de thematiek (cf. Aymard 51 "... le thème animalier, qui le retient peu et qu'il traite en exercice d'école"). Een oorspronkelijk trekje is evenwel dat Lucanus aan het gevecht zelf (door Verg. *G.* 3,220vv. uitvoerig behandeld) geen aandacht besteedt.

³³⁸ Cf. Jebb ad *O.T. l.c.* voor meer Griekse parallellen.

³³⁹ Merkwaardig genoeg wordt daar de stier, die na het herwinnen van zijn kracht terugkeert, op zijn beurt vergeleken, en wel met een enorme golf (237-241). Cf. voor dit procédé H. Gorter, *Mei, passim*, en de briljante parodie daarop door K. Stip in *Zes Variaties op*

bij Silius Italicus, Statius en Valerius Flaccus keert het thema terug: Sil. 16,4-10 past het beeld toe op de gekrenkte, op wraak beluste Hannibal;³⁴⁰ Stat. *Theb.* 2,323-330 op Polynices, die van dezelfde gevoelens doordrongen is;³⁴¹ in *Theb.* 11,251 illustreert Statius juist een ander aspect: Eteocles wordt daar vergeleken met een jonge stier die de terugkeer van de vroegere leider voorvoelt en daarover woedend is; Val. Fl. 2,546vv. (over Hercules) en 5,67vv. (over de stuurman Erginus) neemt alleen de "triumf-fase" over; verwant is ook Verg. *Aen.* 12,104-107 (zich oefenende stier) en 12,715-722, waar het over de strijd tussen twee stieren gaat, evenals in Ov. *Met.* 9,46vv.

Stat. *Theb.* 2,323vv. is duidelijk door Lucanus beïnvloed: anders dan bij Sil. 16,4vv. wordt bij Lucanus en Statius de terugkeer van de stier als reëel voorgesteld.³⁴² Daarnaast is er sprake van woordelijke navolging, cf. comm. ad 604v.

Zeer interessant en overtuigend is het verband dat Lausberg 1985,1576 aanwijst tussen Lucanus' stiervergelijking en Hom. *Il.* B 480vv.: beide passages volgen onmiddellijk op een διαπειρα / *temptatio*;³⁴³ Agamemnon wordt vergeleken met een stier die uitmunt in de kudde; in het geval van Pompeius is de implicatie van de vergelijking minder positief.

Het *tertium comparationis* is niet onmiddellijk duidelijk: de overeenkomst tussen Pompeius' aftocht en die van de verslagen stier behoeft geen toelichting, maar wat moet men zich voorstellen bij 605-607, de zegevierende terugkeer van de stier? Te denken valt misschien aan de overwinning van Pompeius bij Dyrrhachium.³⁴⁴

een Misverstand.

³⁴⁰ Cf. Von Albrecht 1964,2,98v., ook voor de tegenstelling tussen de behandeling van de vergelijking door Silius Italicus (statisch en gericht op het affect dat door de toestand opgeroepen wordt) en Petrarca *Afr.* 7,450vv. (dramatisch tot in het absurde: koeien die de beide partijen aanmoedigen - Petrarca's "acuunt in bella iuvencae quemque suae" is een uitbreiding van Ov. *Met.* 9,48 "spectant armenta paventque"). Daarmee sluit Petrarca vooral aan bij Statius en zijn talrijke stiervergelijkingen (cf. ook nog Stat. *Theb.* 1,131vv.; 3,330vv.; 4,68vv.; 6,864vv.; 7,436vv.; 12,601vv.; minder relevant 4,397vv.; 9,82v. 115vv.; 10,511vv.). Cf. voorts Streich 64vv.; Steele 1918,89v.

³⁴¹ Cf. Michler 66vv.

³⁴² Cf. Von Albrecht l.c. 98.

³⁴³ Cf. Dio Chrys. 2,66v., die opmerkt dat het Homerische beeld van de stier tot doel heeft Agamemnon als heerser weer te geven; Lebek 49v.; 67v.; 142 voor overeenkomsten van de Lucaneïsche vergelijkingen met die van Homerus.

³⁴⁴ Zo bv. Vinchesi 1975,142 n.1, die de termen "agmina" en "invito pastore" in verband brengt met de houding van de senaat tegenover Pompeius (de *pastor* aan wiens wil de stier zich weinig gelegen laat liggen, is dan uiteraard de senaat); zo ook König *WdF* 135, die ook de mogelijkheid van Pompeius' morele triomf over Caesar oppert; Heyke 58 ziet geen correspondentie met de realiteit, of het moest de vastbeslotenheid van Pompeius zijn zich te wreken. De vergelijking vormt in ieder geval de pendant van 1,205vv., waar Caesar met een leeuw vergeleken wordt, cf. Lebek 190 n.36 en König l.c. 135: "... Pompeius erscheint

601vv. *pulsus ut armentis primo certamine taurus / silvarum secreta petit vacuosque per agros / exul in adversis explorat cornua truncis / nec redit in pastus, nisi cum cervice recepta / excussi placuere tori, mox reddita victor / quoslibet in saltus comitantibus agmina tauris / invito pastore trahit*: zoals een stier die het gevecht om het leiderschap verloren heeft, zich in afzondering oefent en pas terugkeert na zijn krachten hervonden te hebben, waarna hij de leider van de kudde is, die zelfs de herders trotseert, ...

Cf. voor "silvarum secreta" (602) comm. ad 416.

In v. 603 ontleent Lucanus zowel aan Verg. *Aen.* 12,105 (waar Turnus vóór de strijd met een woedende stier vergeleken wordt) "Arboris obnixus trunco ventosque lacessit / ictibus" als aan *G.* 1,175 "et suspensa focis explorat robora fumus"; Statius volgt in verschillende stiervergelijkingen woordelijk Lucanus na; in *Theb.* 11,251, waar voor Polynices het beeld gebruikt wordt van de stier die terugkeert bij de kudde, is "post exulis otia tauri" een navolging van v. 603 ("exul"). *Cf.* voorts Rutil. *Itin.* 1,258 "Stipite cum rigido cornua prona terit" en voor het instrumentale "in" comm. ad 264.

Cf. voor 604v. Stat. *Theb.* 2,326 "cum profugo placuere tori cervixque recepto / sanguine magna redit."³⁴⁵

Recipere (604) betekent hier "het herkrijgen van de kracht"; deze kracht wordt gesymboliseerd door *cervix*. *Cf.* ook Lucr. 1,1039 "amittens corpus"; Luc. 1,608v. "tunc admovet aris / electa cervice marem".

"Excussi" verwijst naar de duidelijk uitkomende spieren; de term vormt misschien een verwijzing naar *Aen.* 12,6v. "gaudetque (leo) comantes / excutiens cervice toros", waar Turnus vergeleken wordt met een leeuw die door verwonding slechts vuriger wordt. *Cf.* voor *tori* (spieren) in een dergelijk verband Verg. *G.* 3,81 "luxuriatque toris animosum pectus".

Cf. voor v. 606B Verg. *Aen.* 12,719 "quem tota armenta sequantur". Er is geen enkele reden om aan de inhoudelijke juistheid van "tauris" te twijfelen, zoals Scaliger *Critic.* 14 doet: Bentley's *parvis* (= *vitulis*), waarvoor ook Housman lijkt te voelen, is overbodig. De "koningsstier" leidt de kudde

---

gerade dadurch als Meister der Situation, dass er auf eine Handlung verzichtet, die unter den gegebenen Umständen nicht zum Erfolg führen kann: der Stier ist kein wildes Raubtier, sondern ein umsichtiger Führer seiner Herde". Er wordt tegenwicht geboden aan de zwakke indruk die Pompeius' optreden tot dusverre gewekt heeft. Thompson 1984.207v. wijst enigszins vergezocht op de destructieve rol die de liefde speelt in de Vergilius-passages waarop Lucanus zich baseert, en de gevolgen die dat voor de interpretatie van de vergelijking heeft: "(Lucan) is setting the stage for the part which that emotion is to play in the ruin of Pompey and Rome". *Cf.* voorts Badali 1989,176; voor de waardering van de vergelijking Newmyer 242.

³⁴⁵ *Cf.* Michler 24v.

waarheen hij wil, terwijl de andere stieren hem volgen. Toegepast op de situatie van Pompeius verwijst dit beeld misschien naar andere *proceres* in Rome.

Het element van de herders die hun macht over de stieren verliezen, keert ook bij Vergilius en Statius terug: *cf.* voor 607 “*invito pastore*” Verg. *Aen.* 12,717 “*pavidi cessere magistri*”; Stat. *Theb.* 2,330 “*attoniti vix agnovere magistri*”.

607vv. sic viribus impar / tradidit Hesperiam profugusque per Apula rura / Brundisii tutas concessit Magnus in arces: zo liet Pompeius Italië aan Caesar, tegen wie hij niet opgewassen was, en trok zich terug op Brundisium.

Met v. 608 begint de ballingschap van Pompeius, een thema waaraan Lucanus veel aandacht besteedt, *cf.* bv. 730 “*ingens ... exul*” en *comm. ad loc.*; 7,703 “*solus ... exul*”; 8,259 “*profugum ... ducem*”; in 730 en 8,259 laat de dichter door een oxymoron het navrante van de situatie uitkomen.³⁴⁶

Cf. voor *concedere* (beter dan de lezing van **GV** *conscendere*) in v. 609 Stat. *Silv.* 3,3,163 “*concedere iussus in arces*”.³⁴⁷

Cf. voor “*arces*” *comm. ad* 504 en Obermeier 7.

610-627. De schets van de ligging van Brundisium (dat hier voor het eerst in de Latijnse literatuur gedetailleerd beschreven wordt³⁴⁸) gaat - asyndetisch geplaatst³⁴⁹ - vooraf aan de beschrijving van de gebeurtenissen aldaar. Opvallend is de strakke structuur van deze passage, die bestaat uit zes groepen van drie verzen. Van deze groepen beginnen de tweede, de vierde en de vijfde met *hunc*, de zesde met *huc*; deze adverbialia verwijzen steeds naar het beginwoord *urbs*. Drie van de “terzinen” besluiten met *undas*. De eerste roert de stichtingsgeschiedenis van de stad aan, in de volgende drie wordt het beschutte karakter van de haven geschetst, terwijl de laatste twee de gunstige ligging van die haven (waarop ook door Caesar *B.C.* 1,25,3 gewezen wordt) behandelen, respectievelijk als uitvalsbasis en als toevluchtsoord. In deze *τοποθεσία* staat de haven centraal, omdat zich daar ook de handeling

³⁴⁶ *Cf.* Johnson 79 en Mayer 119 ad 8,259

³⁴⁷ *Cf.* Michler 31

³⁴⁸ *Cf.* De Saint-Denis 437, de stad wordt reeds genoemd in Enn *Ann* 457 Sk “*Brundisium pulcro praecinctum praepete portu*” *Cf.* Skutsch *ad loc.* voor de etymologie van de plaatsnaam *Cf.* Della Monaca 52vv voor een beschrijving van de haven Della Monaca 227 spreekt over de gebeurtenissen van het jaar 49 te Brundisium

³⁴⁹ *Cf.* voor deze techniek Heinze 384 n 1, Norden 1957,133

zal concentreren.³⁵⁰

De overeenkomst tussen de beschutte haven van Brundisium en de haven van Carthago bij Verg. *Aen.* 1,159-169 is duidelijk,³⁵¹ maar de verschillen zijn minstens zo interessant: het voor de baai gelegen eiland uit *Aen.* 1,159B-161 keert bij Lucanus terug in 616-618; de beschuttende rotsen uit *Aen.* 1,162-164A bij Lucanus 619-621; Verg. *Aen.* 1,164B-168A (de beschrijving van het bos en de grot) ontbreekt bij Lucanus; anderzijds is er voor Luc. 613-615 geen pendant bij Vergilius.³⁵²

Een soortgelijke beschrijving, in een kortere versie, komt terug bij Juvenal. 12,76vv. en in de beschrijving van de haven van Caralis bij Claud. *Bell. Gild.* 1,520-524: “urbs Libyam contra Tyrio fundata potenti / tenditur in longum Caralis tenuemque per undas / obvia dimittit fracturum flamina collem; / efficitur portus medium mare, tutaque ventis / omnibus ingenti mansuescunt stagna recessu”; cf. voor de woordelijke ontleningen aan Lucanus door Claudianus comm. ad 613vv.³⁵³

610vv. urbs est Dictaeis olim possessa colonis, / quos Creta pro-fugos vexere per aequora puppes / Cecropiae victum mentitis The-sea velis: Brundisium was eertijds gekoloniseerd door Kretenzers, die waren meegevaaren met Theseus (wiens thuisreis zo tragisch afliep).

Ook in 5,406 “Minoia tecta” wordt het ontstaan van Brundisium met

³⁵⁰ Cf voor de typologie die voor zulke havenbeschrijvingen bestond Guillemín 1929,118, voor τοποθεσίαι bij Lucanus Eckardt 48v, Wunsch 1930,44, die constateert dat de omvang van de τοποθεσίαι bij Lucanus (anders dan bij Vergilius) gerelateerd is aan het belang van de plaats voor de handeling, König *WdF* 439v, die eveneens juist opmerkt dat het verband tussen dergelijke beschrijvingen en het “verhaal” los is (cf het gebruik van termen als *excurs* en *ἐκφρασις* in dezen), en die met Eckardt wijst op het verband tussen de plaatsbeschrijvingen en de hoofdhandeling “die Ortsbeschreibungen sind nicht nur Exposition oder Stimmungsbild, sondern selbst voll dramatischer Bewegung, ja selbst Kampfbilder” (Eckardt 51) König *l c* 453vv en Ahl 1976,76vv geven uitvoerige analyses van deze beschrijving

Von Moos 1979,152 wijst op invloed van de passage op Otto von Freising, *Chron* 2,48, *ib* 49 is gebaseerd op Luc. 2,628vv en 5,1vv

³⁵¹ De Saint-Denis 433 wijst er op dat veel “paysages marins” aan Vergilius ontleend zijn, de literaire havenbeschrijving begint natuurlijk met Homerus cf de havens van de Cycloop in *Od* 9,136vv en vooral die van de Laestrygonen in *Od* 10,87vv en Phorcys (Ithaca) *Od* 13,96vv voor overeenkomsten met Lucanus’ beschrijving

³⁵² König *WdF* 455vv, aan wie veel van het bovenstaande ontleend is, wijst terecht op het verschil in sfeer tussen de havens van Vergilius en Lucanus tegenover de lieflijkheid van Vergilius’ beschrijving staat de strijd der elementen -een favoriet thema- bij Lucanus Cf voor de symboliek naast König nog Schonberger *WdF* 502v ook hier (cf comm ad 399vv) wordt Caesar verbeeld door het land, dat het (615) wint van de zee (Pompeius)

³⁵³ Cf Bruere 1964,252v en Olechowska 55

Kretenzische kolonisten in verband gebracht. De toespeling op de geschiedenis van Theseus (*cf.* voor deze sage Catull. 64,212vv.; voor de Kretenzers die met Theseus uit Knossos vertrokken Strabo 6,282) werpt een donkere schaduw over het verhaal: een ondertoon waarmee op de slechte afloop voor Pompeius wordt gepreludeerd.³⁵⁴ Door de vermelding van de Kretenzers wordt tevens terugverwezen naar de stier, die in de voorgaande passage als beeld voor Pompeius werd gebruikt.³⁵⁵

Onmiskenbaar is de echo van Verg. *Aen.* 1,12-14 (vooral van v. 12: "urbs antiqua fuit - Tyrii tenuere coloni - ", dat door dezelfde twee woorden omraamd wordt), zowel in vorm als in inhoud: beide steden, zowel Brundisium als Carthago, zijn gesticht door vluchtelingen. Uit Carthago zal Aeneas, uit Brundisium Pompeius vluchten.³⁵⁶

In v. 612 is "mentitis . . . velis" veeleer een ablativus instrumenti dan een ablativus absolutus; in het laatste geval is de zinsbouw wel erg rommelig. Bovendien wordt de doem die over Brundisium ligt nog versterkt door het idee dat de oorspronkelijke kolonisten Theseus' rampzalige zeilen gevoerd hebben. Haskins' interpretatie "with sails that falsely told of the defeat of Theseus" (*cf.* ook Duff) is derhalve te prefereren boven die van Bourgery ("quand les voiles mensongères annonçèrent la défaite de Thésée"), Luck en Ehlers, die eveneens met een voortijdige temporele bijzin vertalen.

613vv. hinc latus angustum iam se cogentis in artum / Hesperiae tenuem producit in aequora linguam, / Hadriacas flexis claudit quae cornibus undas: terwijl Italië hier versmalt, steekt er een landtong de zee in, die een baai vormt.

Claudianus laat zich in zijn beschrijving van de haven van Caralis duidelijk beïnvloeden door Lucanus (*cf.* ook inl. ad 610-627). *Cf. Bell. Guld.* 1,521 "tenditur in longum Caralis" met 613 "in artum"; v. 614 met Claud. *Bell. Guld.* 1,521v. "tenuemque per undas / obvia dimittit fracturum flamina collem".

"Cornibus" (615) staat wellicht in verband met de etymologie die *Brundisium* tot het Messenische woord *brention* (hertekop) herleidt, vanwege de topografische gelijkenis van de vooruitstekende landtong met de vorm van horens of een gewei.³⁵⁷ Overigens hoeft Lucanus daar niet aan gedacht te

³⁵⁴ *Cf.* Thompson 1984,208; König *WdF* 454.

³⁵⁵ *Cf.* Ahl 77.

³⁵⁶ *Cf.* Thompson 1984,208; voor overeenkomsten en verschillen tussen Aeneas en Pompeius *cf.* comm. ad 628; 725; 728-730.

³⁵⁷ *Cf.* Strabo 6,282, *Commenta en adnotationes* ad 609, Francken *ad loc.* en Isidorus van Sevilla 15,1, die deze etymologisering overneemt.

hebben: *cornua* is in dit verband een algemene term, *cf.* bv. v. 706.³⁵⁸

616vv. nec tamen hoc artis inmissum faucibus aequor / portus erat, si non violentos insula Coros / exciperet saxis lassasque refunderet undas: doordat een eiland wind en golven weert, ontstaat er in de nauwe baai een haven.

Evenals hier het geval is, ligt ook bij Silius 15,222 voor de nauwe ingang van de baai van Carthago een eiland: "artatas ponti fauces modica insula claudit"; *cf.* Plin. *Ep.* 6,31,16 over de door Traianus in Centum Cellae aangelegde haven: "in ore portus insula adsurgit" *sqq.*; Polyb. 10,10 over de haven van Carthago Nova, een passage die men vaak beschouwt als uitgangspunt voor Vergilius' beschrijving van de haven van Carthago (*cf.* Servius *ad loc.*); *cf.* Liv. 26,42,7v., over de haven van Carthago Nova.

Cf. voor *inmittere* (616) comm. ad 2,457; Verg. *G.* 2,164 "Tyrrhenusque fretis immittitur aestus Avernis".

Fauces betekent hier "toegang tot de haven" *cf.* 5,232 "maris fauces"; 9,954 "Threicias fauces"; 10,513 "fauces aequoris".

De *Corus* / *Caurus* (noordwestenwind) was gevaarlijk voor de scheepvaart, *cf.* Juvenal. 14,267v. "... tu (nauta), ... semper qui puppe moraris / atque habitas, Coro semper tollendus et Austro".

De afwisseling van modi in de conditionele periode is hier waarschijnlijk door het metrum bepaald. *Cf.* Francken *ad loc.* en Verg. *G.* 2,132v. "et, si non alium late iactaret odorem, laurus erat".

De termen *lassus* / *lassare* i.v.m. water vindt men ook in 5,466 "neuter longo se gurgite lassat"; 5,703 "lassatum fluctibus aequor"; 6,265 "mare lassatur"; Ov. *Her.* 9,56 "(Maeandros) qui lassas in se saepe retorquet aquas"; *cf.* ook Luc. 5,701v. "fessum ... pelagus".

Cf. voor *refundere* Verg. *G.* 2,163 "ponto ... refuso"; Stat. *Theb.* 9,465 "fractaque refunditur unda".³⁵⁹

619vv. hinc illinc montes scopulosae rupis aperto / opposuit natura mari flatusque removit, / ut tremulo starent contentae fune carinae: aan weerszijden zijn hoge rotsen gevormd, zodat een rustige ligplaats ontstaan is.

³⁵⁸ *Cf.* ook nog Schönberger *WdF* 501, die in het vers een echo hoort van 1,421 "molliter admissum claudit Tarbellicus aequor"; König *WdF* 454 merkt op dat Caesar Pompeius' schepen in de tang zal nemen (704vv.) zoals de landtongen in deze verzen de zee insluiten.

³⁵⁹ *Cf.* Michler 20.

In "opposuit natura" herkent men het Stoïcijnse idee dat de *opifex rerum* met alles in de schepping een bedoeling heeft. Dezelfde gedachte bij Lucanus ook in 1,91; 9,431vv. 854vv.; 10,230vv. 327v.³⁶⁰ Lucanus gebruikt in dit verband vrijwel steeds de term *natura*; in de meeste van de genoemde gevallen betreft het onaangename omstandigheden, die door de natuur bewust geschapen zijn.

Francken stelt in 619 geheel overbodig de conjectuur *scruposae* voor; cf. voor *scopulosus* 3,172 "scopulosaque Cirrha"; 5,652 "scopulosa Ceraunia"; 9,467v. Lucanus is de eerste dichter die dit reeds bij Cicero voorkomende woord gebruikt. Cf. ook comm. ad 79.³⁶¹

König *WdF* 456 meent dat Lucanus in v. 621 (als tegenstelling met de haven in Aen. 1) een haven wil schetsen waar de elementen toch nog min of meer vrij spel hebben.³⁶² Zijn interpretatie is vergezocht. Ook bij Lucanus hebben de schepen genoeg ("contentae" is hier zeker ambigu³⁶³) aan een touw, dat bovendien juist beweegt omdat het *niet* strak gespannen is, cf. Haskins ad loc. Cf. voor de inhoud 5,514 "rupibus exesis haerentem fune carinam". Val. Flacc. 7,354 "stabat contenta venenis" vormt wellicht een echo.

Een zeer poëtische weergave van het tegendeel vindt men bij Stat. *Theb.* 5,469v. "ratis ipsa moram portusque quietos / odit et adversi tendit retinacula saxi", waar de schepen zelf willen varen, en de kabels dientengevolge gespannen worden.

622vv. hinc late patet omne fretum, seu vela ferantur / in portus, Corcyra, tuos, seu laeva petatur / Illyris Ionias vergens Epidamnos in undas: vanuit deze haven heeft men een wijde blik over de zee, zowel in de richting van Corcyra als in de richting van het aan de Ionische zee gelegen Dyrrhachium in Illyrië.

Met de vermelding van Epidamnos verwijst Lucanus naar de belangrijke rol die Dyrrhachium (= Epidamnos) in het zesde boek zal spelen.³⁶⁴ Ook door de Griekse nomina "Illyris" en "Epidamnos" wordt daarop nadruk gelegd.

Cf. voor "late" comm. ad 101.

³⁶⁰ Cf. Schotes 26v.

³⁶¹ Cf. voor het gebruik ervan bij dichters Barratt ad 5,652.

³⁶² König *L.c.*: "Auch in Brundisium finden Schiffe Zuflucht, aber sie liegen nicht ruhig wie die Vergils ... , sondern mit zitternden Tauen ... Ein vibrieren liegt über dem ganzen Ort."

³⁶³ Cf. Ahl 78.

³⁶⁴ Cf. König *WdF* 455.

Cf. voor adiectiva op *-is*, *-idis* als “Illyris” ook 3,190 “Colchis ... Absyrtos”; 6,350 “Emathis ... Pharsalos”; 6,579 “Emathis ... tellus”; 6,220 “Pannonis ... ursa”; voor plaatsnamen met de Griekse uitgang *-os* (bij Vergilius slechts 4,660 “Tyros”), *cf.* Luc. 3,217; [Tib.] 3,8,16; Prop. 3,13,7; Ov. *Met.* 15,288; Sil. 1,74; Mart. 2,29,3; Sen. *H.F.* 334 “Ismenos” en Cortius *ad loc.*

Cf. voor de neiging vraagstukken in de vorm van een disjunctie te formuleren (zoals in 622vv. “seu ... seu”) comm. ad 7.

625vv. huc fuga nautarum, cum totas Hadria vires / movit et in nubes abiere Ceraunia cumque / spumoso Calaber perfunditur aequore Sason: hier vindt de schipper een toevlucht wanneer de Ceraunische bergen in mist gehuld zijn en het eiland Sason door de zee bedolven wordt.

Met de beschrijving van de veilige haven keren de *tutae arces* uit de “Stichsatz” (Eckardt) v. 609 weer terug.³⁶⁵ “Fuga” zinspeelt nogmaals op de *profugus Pompeius*, die in Brundisium een wijkplaats gevonden heeft.

V. 625 is een van de weinige plaatsen waar Duff, m.i. terecht, de door Housman gekozen lezing (*hoc*) niet volgt; als tegenstelling met het herhaalde *hinc* (613,619,622) ligt “huc” (GV) het meest voor de hand.

Cf. voor *abire* in 626 Lucil. 1308 W. “terra abit in nubes imbremque”; Sil. 3,493 “abeunt ... in nubila montes”; Luc. 4,491 “in medium mors omnis abit”.

Cf. voor 627 ook 6,27v. (in de beschrijving van Dyrhachium) “Ioniumque furens, rabido cum tollitur Austro, templa domosque quatit, spumatque in culmina pontus”.

Trevaskis 16v. onderzoekt de identiteit van Sason. Het meest voor de hand ligt, dat het gaat om het moderne Sasena of Sasseno (vertaling Graves), gelegen voor de kust van Macedonië, ten noorden van het Ceraunische voor-gebergte (*cf.* Strab. 6,3,5, p.281; Polyb. 5,110; Plin. *Nat.* 3,152; Ptol. 3,12 eind), maar de vraag is dan 1) waarom het geslacht van het eiland masculinum is, en 2) waarom het “Calabrisch” genoemd wordt.

Ook bij Strabo en bij Sil. 7,480 is het geslacht van het eiland masculinum, zodat “Sason” misschien in dit opzicht een uitzondering is; maar Trevaskis acht ook het verschijnsel “verandering van geslacht” (*cf.* Quint. *Inst.* 9,3,6) mogelijk, hetzij *metri causa*, hetzij onder invloed van het (mannelijke!) “Hadria” in v. 625; *cf.* Plin. *Nat.* 3,152 “Sasonis piratica statione nota”.

Daarnaast vindt het epitheton *Calaber* misschien zijn oorsprong in de omstandigheid dat antieke kaarten het eiland verder van de kust lokaliseerden

³⁶⁵ *Cf.* Eckardt 49.

dan in werkelijkheid het geval is (*cf.* Strabo; Ptol.). Trevaskis meent dat er in dat geval sprake is van een hypallage voor *spumosus Calabro*.³⁶⁶ Ook 5,650vv. wijst in de richting van een eiland voor de Macedonische kust: “non humilem Sasona vadis, non litora curvae / Thessaliae saxosa pavent oraeque malignos / Ambraciae portus: scopulosa Ceraunia nautae / summa timent”, alsmede de bovenesignaleerde echo van dit vers in 6,28, die Trevaskis niet vermeldt.

Graves oppert de mogelijkheid dat het eiland “Calabrisch” genoemd wordt omdat Calabrische piraten het als basis gebruikten.³⁶⁷

Tenslotte mag men de mogelijkheid dat het om een plaats aan de Calabrische kust gaat, niet helemaal uitsluiten; *cf.* Sil. 7,480 “Hadriaci fugite infaustas Sasonis harenas” en 9,468v. “longeque relatos / expavit sonitus, tremefacto litore, Sason”: vooral in Sil. 7,480 ligt het meer voor de hand aan een kustplaats te denken; ook Luc. 5,650 “humilem . . . vadis” is niet van toepassing op het (moderne) eiland. Ook de *Commenta* (“portus Calabriae sive mons”) en de *adnotationes* (“oppidum Calabriae ad oram positum eiusdem maris”) beschouwen Sason niet als een eiland.

628-649. Pompeius ziet de onhoudbaarheid van zijn positie in Italië in en besluit naar het Oosten terug te trekken. Met het oog op de voortzetting van de oorlog verzoekt hij de oudste van zijn beide zonen, Gnaeus Pompeius Magnus, de volken van het Oosten om steun te vragen. Plut. *Pomp.* 62,3 beschrijft de missie van Q. Metellus Scipio en Cn. Pompeius naar Syrië om een vloot samen te stellen; dat Cn. Pompeius tevens in Egypte was, blijkt uit Plut. *Ant.* 25,4, waar vermeld wordt dat Cleopatra ook Pompeius' zoon probeerde te verleiden. App. *B.C.* 1,38 deelt mee dat Pompeius zich naar Brundisium had teruggetrokken en alle volkeren, koningen, steden, strategen en machthebbers verzocht had hem alles wat voor de oorlog nodig was ter beschikking te stellen. Appianus voegt daaraan toe dat aan dit verzoek direct gevolg gegeven werd, hetgeen uiteraard ook blijkt uit de talrijke hulptroepen die bij Pharsalus aan Pompeius' zijde streden.³⁶⁸ De consuls worden door Pompeius naar Epirus gestuurd.³⁶⁹

³⁶⁶ *Cf.* ook Francken *ad loc.*: “Ceterum malim *spumosus Calabro perfunditur aequore Saso* quod contra usum insula nomine regionis designatur, et Saso respondet numero . . . Calabro”.

³⁶⁷ *Cf.* ook Palmer, *Graec. Antiq. Descr.* 1,33 “procul dubio quod Calabri olim incoluerant primi.”

³⁶⁸ *Cf.* ook Caes. *B.C.* 3,4,4. 111,3; App. *B.C.* 2,71; Heinen 7v.; comm. ad 394; Meyer 1922,307.

³⁶⁹ *Cf.* voor middeleeuwse navolging van deze passage door Otto von Freysing, *Chronica*

De passage bereidt de kataloog van Pompeius' bondgenoten in 3,169-297 voor.

628vv. ergo, ubi nulla fides rebus post terga relictis / nec licet ad duros Martem convertere Hiberos, / cum mediae iaceant immensis tractibus Alpes: Pompeius had van Italië niets meer te verwachten, en kon vanwege de moeilijke bereikbaarheid evenmin in Spanje de oorlog voortzetten.

Er bestaat zowel een overeenkomst als een verschil tussen de situatie van Pompeius en die van Aeneas, die in *Aen.* 1,451v. weliswaar te Carthago weer vertrouwen krijgt in de goede afloop, maar uiteindelijk uiteraard evenals Pompeius 's nachts heimelijk de stad moet ontvluchten.³⁷⁰

Post terga relinquere is een geliefde uitdrukking van Lucanus; cf. 1,369; 4,353, Ov. *Met.* 2,187 "multum caeli post terga relictum"; ib. 10,670; *Fast.* 4,281; Stat. *Theb.* 5,507 "post terga relinquit";³⁷¹ cf. voor *terga* ook comm. ad 572; Claud. *In Ruf.* 2,245.

Hiberi wordt hier gebruikt voor "het land der Spanjaarden" als in 5,237.³⁷² Het epitheton *durus* wordt vaak in verband met hen gebruikt, cf. bv. 5,265 "duris Hispania bellis"; cf. ook comm. ad 54.

Cf. voor "Martem" comm. ad 590.

De in v. 630 genoemde reden is een merkwaardig motief voor Pompeius om niet naar Spanje te gaan. Het zijn natuurlijk niet in eerste instantie de Alpen die hem van de tocht naar Hispania weerhouden; de aanwezigheid van Caesar in Italië is in dat opzicht belangrijker. Ongetwijfeld denkt Lucanus hier als tegenstelling aan het gemak waarmee Caesar de Alpen wist te bedwingen, cf. 1,183 "iam gelidas Caesar cursu superaverat Alpes".³⁷³

Tractus betekent hier "uitgestrektheid, afstand". Cf. voor "immensis tractibus" Tac. *Ann.* 2,23 "(auster) immenso tractu nubium validus".³⁷⁴

2,49 Von Moos 1979,152 en inl. ad 610-627

³⁷⁰ De parallel is te opvallend om toevallig te zijn Cf. Thompson 1984,208v en comm. ad 610vv, 725, 728vv, interessant, zij het misschien enigszins vergezocht, is de parallel die Thompson trekt tussen de *furor* van Dido en die van Caesar

³⁷¹ Cf. Michler 21

³⁷² Cf. LHS 50, 753

³⁷³ Cf. Schonberger *WdF* 503 n. 7, die ook hierbij weer de associatie van Caesar en Pompeius met respectievelijk land en zee betreft, Syndikus 18 wijst er terecht op dat het vers één van de zeldzame op feiten gebaseerde motiveringen bij Lucanus is, en dan nog een zeer algemene en onduidelijke, cf. daarvoor ook comm. ad 596vv

³⁷⁴ Cf. Robbert 54 (noot), die niet aanneemt dat er sprake is van beïnvloeding

631v. tum subole e tanta natum cui firmior aetas / adfatur: hij sprak de oudste van zijn illustere zonen toe.

Het attriboot "tanta" heeft veel verdenking gewekt. Het kan niet naar de kwantiteit van Pompeius' kroost verwijzen, daar deze slechts twee zonen had. Ook de kwaliteit daarvan is dubieus, cf. bv. het uitvoeriger gemotiveerde negatieve oordeel over Pompeius' tweede zoon Sextus Pompeius dat Lucanus in 6,420 "*Magno proles indigna parente*" velt.

Toch kan "tanta" (als "luisterrijk" op te vatten) gehandhaafd blijven. Coniecturen als *gemina* (Bentley, Weber) of *tacita* voor "tanta" zijn overbodig, evenals Cortius' voorstel *subito e cunctis* te lezen. "Tanta" betekent hier *nobilissima*, cf. Verg. *Aen.* 1,606 "*qui tanti talem genuere parentes?*" Men dient het woord vermoedelijk ironisch op te vatten.³⁷⁵

Met "cui firmior aetas" wordt de zoon Cn. Pompeius Magnus bedoeld.³⁷⁶ Cf. voor "firmior" Verg. *Ecl.* 4,37 "*ubi iam firmata virum te fecerit aetas*".

Cf. voor een dergelijk gebruik van "tunc" 669v. "*ubi ... tunc*" en 9,931vv. "*si ... tum*".

632-648. Parallellen voor dit appèl zijn te vinden in 3,169-297, waar een kataloog wordt gegeven van Pompeius' bondgenoten in Griekenland en het Oosten, en in 8,211-238, waar Pompeius Deiotarus naar het Oosten zendt om hulp te halen. Ook in die beide passages is het eigenlijke thema de wereldwijde invloed van Pompeius (en van Rome³⁷⁷). Daarnaast is het effect van een dergelijke beschrijving een zeker exotisme, zoals bv. ook in de opsomming van Iuba's troepen 4,676-686 het geval is.³⁷⁸

632vv. mundi iubeo temptare recessus: / Euphraten Nilumque move, quo nominis usque / nostri fama venit, quas est volgata per urbes / post me Roma ducem: Pompeius draagt zijn zoon op, alle Oosterse steden waar de reputatie van Pompeius en Rome is doorgedrongen, te bezoeken.

Deze verzen bevatten een algemene inleiding; daarna, in 635-644, noemt Pompeius de respectieve volken wier steun hij wenst (cf. Housman ad 635). Ook in 8,320v., waar hij voorstelt de Parthen in de burgeroorlog te betrekken, verwijst Pompeius naar de naam die hij in het Oosten verworven heeft: "quas

³⁷⁵ Cf. Badali 1989,179; cf. Cortius *ad loc.*

³⁷⁶ Cf. Van Ooteghem 1954,75.

³⁷⁷ Cf. Mayer 114 ad 8,211-238 en voor katalogen bij Lucanus Gassler, Viansino 95 en comm. ad 462-477.

³⁷⁸ Cf. Jal 1963,314.

magis in terras nostrum felicibus actis / nomen abit, aut unde redi maiore triumpho?";³⁷⁹ Pompeius, "magni nominis umbra" (1,135), grijpt op meer plaatsen terug op zijn verleden, *cf.* bv. 8,274 "sed me vel sola tueri / fama potest rerum, toto quas gessimus orbe, / et nomen, quod mundus amat" en in zijn politieke testament 9,90vv. "vel sceptrum vel urbes / libertate sua validas impellite fama / nominis: has vobis partes, haec arma relinquo."³⁸⁰ Door de vermelding van de Euphraat en de Nijl wordt, zoals zo vaak, de oud-admiraal Pompeius met water in verband gebracht.³⁸¹ *Cf.* voor het imago van Pompeius ook *comm.* ad 531vv.³⁸²

Cf. voor 632B ook 8,209 "iubet ire in devia mundi"; voor *iubere* zonder objectaccusativus *cf.* 8,41 en *TLL* 7,2, 577. 64vv.

Voor constructies als "post me ... ducem" (635) *cf.* bv. *Cic. Phil.* 2,97 "post M. Brutum proconsulem"; *Nep. Iph.* 1,3 "ante illum imperatorem"; *Plin. Pan.* 47,4 "ante vos principes".³⁸³

635v. sparsos per rura colonos / redde mari Cilicas: de Cilicische piraten, die zich nu met landbouw bezighouden, moeten hun oude bedrijf weer opnemen.

De expeditie van Pompeius tegen de piraten is een prominent thema bij Lucanus, *cf.* *comm.* ad 576vv.; 594; 1,346; 3,228; *Vell. Pat.* 2,32,4. *Servius* ad *Verg. G.* 4,125vv. ziet in de *Corycius senex*, wiens capaciteiten op agrarisch gebied door Vergilius geprezen worden, een ex-piraat; inderdaad is *Corycius* aldaar een synoniem voor *Cilicrus*, evenals bv. in *Luc.* 8,26 "Corycias classes".³⁸⁴

636v. Pharios hinc concute reges / Tigranemque meum: daarna

³⁷⁹ *Cf.* Schönberger 1968.114.

³⁸⁰ *Cf.* Mayer 121 ad 8,274vv.

³⁸¹ *Cf.* Schönberger *WdF* 500; König 144; voor het gevaar dat daarentegen het land voor Pompeius inhoudt *cf.* bv. 614; 630; 709.

³⁸² Op deze verzen (en de hele passage) zijn de woorden van Auerbach van toepassing: "The tragic personage is always in sublime posture, in the foreground, surrounded by utensils, retinue, people, landscape, universe, as by so many trophies of victory which serve it or are at its disposal. In this posture the tragic personage abandons itself to its princely passions. And the most impressive stylistic effects of this sort are those in which whole countries, continents or the universe appear as spectators, witness, background, or echo of the princely emotion". Eenzelfde effect wordt ook in 3,169v. "interea totum Magni fortuna per orbem / secum casuras in proelia moverat urbes" bewerkstelligd. *Cf.* Mayer 1983.2,82, die naar Auerbach verwijst.

³⁸³ *Cf.* LHS 243 en 827.

³⁸⁴ *Cf.* Willeumier 330v.; Willeumier-Le Bonniec ad 1,346.

moet Gnaeus de Egyptische vorsten en de Armeniër Tigranes mobiliseren.

Evenals in 9,1096 “discubuere illic reges” wordt hier met “reges” bedoeld op Ptolemaeus en Cleopatra. Heinen 9 neemt aan dat het inderdaad Cn. Pompeius was die zich voornamelijk met het mobiliseren van de Egyptische hulp bezig hield, omdat aan Scipio Syrië en deels ook Klein-Azië was toegevallen.

Op welke van de beide in aanmerking komende dragers van de naam *Tigranes* Pompeius hier doelt, Tigranes I of diens zoon, is problematisch: indien de eerste bedoeld is (hetgeen de *Commenta* aannemen en ook de meeste vertalingen lijken te veronderstellen) moet men - gezien het feit dat deze al in 55 gestorven was - van een historische fout of vrijheid bij Lucanus uitgaan; anderzijds kan met “meum” bezwaarlijk verwezen worden naar de jonge Tigranes, die immers na door Pompeius gevangen genomen en in zijn triomftocht meegevoerd te zijn, door Clodius geholpen werd bij zijn ontsnapping.³⁸⁵ Het meest aannemelijk is dat “Tigranem(que)” algemeen voor Armenië staat zoals “Pharios reges” voor Egypte, zonder dat men aan een bepaalde persoon behoeft te denken.

Bentley's conjectuur *Bactros* i.p.v. “Pharios” (voorgesteld omdat Egypte reeds in “Nilum” (633) aan bod komt) is overbodig: van een herhaling is niet werkelijk sprake, omdat het in v. 633 een algemene inleiding betreft, cf. comm. ad 632-635.

Cf. voor *Pharius rex* 6,308 en voor *Pharius tyrannus* 7,704; 8,555.574; 9,134.1068; 10,406.

“Hinc” = *deinde*, zoals vaak in poëzie; cf. ook Housman *ad loc.*

Concutere betekent hier “opwekken”, cf. bv. Verg. *Aen.* 8,3 “acris concussit equos”; in Cortius' parallel Val. Flacc. 6,476 “concute mentes” wordt *concutere* in een andere betekenis, “verwoesten”, gebruikt.

637vv. nec Pharnacis arma relinquo / admoneo nec tu populos utraque vagantis / Armenia Pontique feras per litora gentis / Rhiphaeaeque manus et quas tenet aequare denso / pigra palus Scythici patiens Maeotia plaustris: ook Pharnaces en volksstammen in Armenië, Pontus, de Rhiphaeische bergen en het gebied bij de zee van Azov moeten op de been gebracht worden.

Pharnaces was de zoon van de grote Mithradates; hij zette in 63 een samenzwering tegen zijn vader op touw, teneinde in het gevlucht te komen bij Pompeius en zich meester te maken van de troon. In 48 probeerde hij het Pontische rijk terug te veroveren; in 47 werd hij echter door Caesar bij

³⁸⁵ Cf. bv. Van Ooteghem 346v.

Zela verslagen (cf. Suet. *Caes.* 37,2 “veni, vidi, vici”).³⁸⁶ In 10,475v. spreekt Lucanus over de “impia signa / Pharnacis”, hetgeen verwijst naar de oorlog die Pharnaces tegen zijn vader voerde.

Met “utraque ... Armenia” wordt op Armenia *maior* en *minor* (het laatste is het gedeelte ten westen van de Eufraat) gedoeld.

Het legendarische Rhipaea- (doorgaans “Rhipaea-”) gebergte wordt door de Latijnse auteurs beschouwd als het gebied waar de meeste grote rivieren van Noord-Europa ontspringen, cf. bv. Sil. 1,462; Amm. 22,8,38; Isid. 14,8,8; 13,21,24; cf. bij Lucanus nog 3,273; 4,118. Met de vermelding van dit aan de rand van de wereld gelegen gebergte beoogt Lucanus zeker een exotisch effect te bereiken.

Het beeld van de bevroren, begaanbare zee is bij Romeinse dichters populair. Cf. bij Lucanus ook 1,17v., waar het uiterste Noorden wordt aangegeven met de woorden “et qua bruma rigens ac nescia vere remitti / astringit Scythico glaciale frigore pontum”; in 5,436-440 wordt de bevroren Zwarte Zee beschreven, terwijl in 440v. hetzelfde thema behandeld wordt als hier: “fluctuque sonantem / orbita migrantis scindit Maeotida Bessi”; Verg. *G.* 3,360-362 “concrescunt subitae currenti in flumine crustae / undaque iam tergo ferratos sustinet orbes, / puppibus illa prius, patulis nunc hospita plaustis”, waar in v. 349 eveneens de Maeotis genoemd is; voor v. 641 kunnen behalve Vergilius’ “patulis ... plaustri” ook *G.* 3,349 “at non, qua Scythiae gentes Maeotiaque unda” en de onderstaande Ovidius-passages model hebben gestaan.

Uit eigen ervaring goed bekend met het verschijnsel was uiteraard Ovidius, cf. *Trist.* 3,10,31-34 “quaque rates ierant, pedibus nunc itur, et undas / frigore concretas ungula pulsant equi; perque novos pontes subter labentibus undis / ducunt Sarmatici barbara plaustra boves”; *Pont.* 4,7,9v. “ipse vides, onerata ferox ut ducat Iazyx / per medias Histri plaustra bubulcus aquas.”³⁸⁷ Over het dichtvriezen van de Zee van Azov cf. nog Hdt. 4,28; cf. voor de Maeotis nog Enn. *Epigr.* 1-2 (Warm.); Mela 1,7; Plin. *Nat.* 2,168 “paludis Maeoticae”.

Piger duidt hier evenals *densus* in 640 op bevrozing; cf. Tac. *Germ.* 45,1 “aliud mare, pigrum ac prope inmotum” over de Noordelijke IJszee; bij Sil. 15,501 “quorum serpit Arar per rura pigerrimus undae” evenwel betekent *piger* “traag”; de onderhavige betekenis is daarvan afgeleid. Cf. voor “pigrus palus” ook 4,119; 5,435; 5,442v. “ignava ... stagna”; Ov. *Pont.* 4,10,61 “stagno similis pigraeque paludi”.

Cf. voor Lucanus’ gebruik van *nec ... nec* (637v.) comm. ad 2,67 en

³⁸⁶ Cf. Rice Holmes 1,216; 3,206vv.

³⁸⁷ Cf. Heitland 113; Phillips 64 en 105v.

Housman ad 1,350; hier staat “nec” uiteraard voor *et ne*; “nec tu” ook in Hor. *C.* 1,9,15 “nec dulces amores / sperne puer neque tu choreas”; cf. *Ep.* 1,2,63 “hunc frenis, hunc tu compesce catena”.

642vv. et - quid plura moror? totos mea, nate, per ortus / bella feres totoque urbes agitabis in orbe / perdomitas; omnes redeant in castra triumphi: kortom, Gnaeus krijgt de opdracht het gehele Oosten en alle door zijn vader overwonnen volken bij de oorlog te betrekken.

Bij “moror” dient men “te” aan te vullen, cf. Haskins, die verklaart: “sed quid te moror plura loquendo?” Voor formules als “quid plura moror” cf. bv. Verg. *Aen.* 5,381 “nec plura moratus”; Ov. *Met.* 3,194 “nec plura minata”; Stat. *Theb.* 9,799 “et ... quid plura loquar”.

Totos wordt frequent gebruikt ter afsluiting van een opsomming; cf. 1,72-80; 5,266; 8,43-45. 99. 120-123. 734. 830.³⁸⁸

“Triumph” staat hier voor *triumphati*, zoals in 7,234 “semel totos consume triumphos”; Claud. *Eutr.* 1,220v “in mercem veniunt Cilices, Iudaea, Sophone / Romanusque labor Pompeianique triumph”.

645vv. at vos, qui Latios signatis nomine fastos, / primus in Epirum Boreas agat; inde per arva / Graiorum Macetumque novas adquirete vires / dum paci dat tempus hiemps: de consuls dienen in Griekenland van de winter, waarin er niet gevochten wordt, gebruik te maken om voor versterkingen te zorgen.

Hoewel de opperste leiding officieel in handen van de consuls was, en Pompeius pas aan het einde van 49 tot opperbevelhebber werd benoemd, blijkt uit de brieven van Pompeius aan Domitius en aan de consuls dat het bepalen van de strategie reeds aan hem toevertrouwd was. Deze verzen, waarin Pompeius de consuls gelast naar Epirus over te steken, vormen een weerspiegeling van deze machtsverhouding.³⁸⁹

De namen van de consuls, die op 1 Januari hun ambtsjaar begonnen, werden bijgeschreven op de *Fasti Consulares*; het jaar werd naar hen genoemd, zoals uit o.a. v. 645 blijkt. Cf. Val. Fl. 2,245 “Latius ... fastis”; Luc. 7,409 “Romanis fastis”; 5,5 “dies, qui dat nova nomina Fastis”; 7,441 “annos a consule nomen habentis”; Ov. *Fast.* 1,11v. “quaeque ferunt illi pictos signantia

³⁸⁸ Cf. Mayer 174 ad 8,734, die verwijst naar Leo 1,179v.

³⁸⁹ Cf. voor deze visie op de werkelijke machtsverhoudingen ook Von Fritz 149; Van Amerongen 35.

fastos / tu quoque cum Druso praemia fratre feres";³⁹⁰ Sil. 16,130v. "hic ... / ignis, et adiunget Latiis tua nomina fastis"; Stat. *Bell. Germ.* 3 "ter memores implerunt nomine fastos"; Claud. *Eutr.* 1,151 "cernite, quem Latiis poscant adnectere fastis";³⁹¹ *Manl. Theod.* 267 "turpia non Latios incestant nomina fastos"; Plin. *Pan.* 58 "sic olim servitus pulsa privata fastis nomina induxit"; *C.I.L.* 10,1688 (*carm. epigr.* Büch. 888) 1v. "[dedit] Aeneadum fastis ex ordine consul [nomi]na".

Housman *ad loc.* pleit voor de lezing "Latios" (die alleen in enkele *codices recentiores* voorkomt) tegenover de *vulgata* "Latio". Zijn argumentatie, "consules adloquitur, quibus non id magnificum erat, quod Latio ac non peregrino nomine fastos signarent, sed suo" is overtuigend en wordt door de boven genoemde parallelplaatsen ondersteund.

Naar aanleiding van de vermelding van Boreas in v. 646 veronderstelt Pichon 120v. dat Lucanus niet goed op de hoogte is van de topografie, en daardoor tegenstrijdige uitspraken doet over de wind die men nodig heeft om vanuit Brundisium Dyrrhachium te bereiken: tegenover de Boreas hier en in 5,703vv. staat de Auster in 3,1 "propulit ut classem velis cedentibus Auster" en de Aquilo in 5,417 "recti fluctus soloque Aquilone secandi". Voor Pichon 270v. is dat een reden boek 2 te rangschikken onder de drie boeken die Lucanus vóór de breuk met Nero geschreven zou hebben: "il ne connaissait pas encore très bien son sujet".

Gezien de nauwkeurige beschrijving van de ligging van Brundisium en de scheepvaartlijnen die daar vertrokken, waarbij met (623) "laeva" de lijn naar Dyrrhachium wordt aangeduid, is Pichon's theorie onaannemelijk. Dat Boreas genoemd wordt is niet zo ongerijmd als het lijkt: men verloor niet graag de kust uit het oog en gaf er de voorkeur aan het kanaal van het ten Zuiden van Brundisium gelegen Hydruntum (Otranto) over te steken op het smalste punt;³⁹² om daar te komen diende men van de Boreas gebruik te maken. Bovendien komen in de Adriatische Zee vooral noorden- en zuidenwind voor; de noodzaak met deze winden over te steken, liever dan op de zeldzamere westen- of zuidwestenwind te wachten, speelt in dit verband eveneens een rol.³⁹³

³⁹⁰ Cf Phillips 149

³⁹¹ Cf Bruere 240

³⁹² Cf Strabo 6,3,5, die wijst op het belang in dit verband van het eiland Sason, gelegen midden tussen Brundisium en Epirus (cf comm ad 627), Bourgery 1928 2,20, Beaujeu 217

³⁹³ Cf De Saint-Denis 426v, die naar *Instruments Nautiques de l'Adriatique* 353, p 11 verwijst en de Adriatische Zee in dit verband een "couloir", een zeeengte, noemt Cf Barratt 129v, die met deze overwegingen geen rekening houdt, ook Francken gebruikt in dit verband de woorden "miro errore"

“Macetum(que)” (647) is de genitivus van het *metri causa* in de dactylische hexameter in plaats van *Macedones* ingevoerde *Macetae*, dat voor het eerst voorkomt bij Grattius 117;³⁹⁴ cf. verder 5,2; 10,16. 28. 269; Man. 4,762; Sen. *H. F.* 980 (v.l.); Val. Fl. 1,96; Stat. *Silv.* 4,6,106; Sil. 15,287; Auson. 19,23; Claud. *In Ruf.* 2,279; Rut. Nam. 1,85; Sid. *C.* 2,469.

648vv. sic fatur, et omnes / iussa gerunt solvuntque cavas a litore puppes: allen gehoorzamen Pompeius en vertrekken.

Wie behalve de consuls en Pompeius' zoon met deze “omnes” bedoeld zijn, wordt door Lucanus niet vermeld. Bij deze eerste overtocht (4 maart 49) waren 30 van de 50 cohorten, alsmede de aanwezige senatoren en tribunen met vrouwen en kinderen, betrokken. Lucanus' aandacht is echter geconcentreerd op de ontsnapping uit de door Caesar gebarricadeerde haven; aan deze eerste evacuatie wordt slechts summier aandacht besteed.³⁹⁵

Cf. voor v. 649 Verg. *Aen.* 3,277; 6,901 “stant litore puppes”; Stat. *Silv.* 5,1,242v. “Phario de litore puppis / solvit iter”;³⁹⁶ Sil. 16,181; 17,201 “celsas e litore puppes”;³⁹⁷ cf. ook comm. ad 392.

650-679. Opnieuw concentreert de aandacht zich op Caesar. onvermoeibaar achtervolgt hij Pompeius. Hij probeert, bij Brundisium aangekomen, eerst de haven met rotsblokken te barricaderen. Wanneer hij daarin door de diepte van het water niet slaagt, tracht hij Pompeius' vertrek te beletten door een versperring in de havenmond aan te leggen.

650vv. at numquam patiens pacis longaeque quietis / armorum, nequid fatis mutare liceret, / adsequitur generique premit vestigia Caesar: Caesar, die de vrede niet kan verdragen en niets aan het onzekere over wil laten, zit Pompeius op de hielen.

Het beeld dat Lucanus van Caesar geeft, vertoont een opvallende verwant-

³⁹⁴ Cf. G. Curcio, *Poetae Latini Minori*, vol. 1, Acireale 1902, comm. *ad loc.*; Kohlmann 570v.; Van Amerongen ad 5,2.

³⁹⁵ Cf. over de beide overtochten vooral Rice Holmes 3,372 n. 1; voorts Gelzer 1959,209v.; id. 1960,186; Cic. *Att.* 9,6,3, waar sprake is van een brief met onjuiste informatie over de overtocht; cf. comm. Shackleton Bailey *ad loc.*; Plut. *Pomp.* 62 vermeldt dat de consuls 30 cohorten meenamen, hetgeen overeenstemt met de weergave van Caesar, die meedeelt dat van een totaal van vijf legioenen (*B.C.* 3,4,1) 20 cohorten achterbleven (*ib.* 1,25,2).

³⁹⁶ Cf. Michler 13.

³⁹⁷ Cf. Meyer 1924.

schap met de manier waarop Alexander bij Curtius Rufus wordt getekend, *cf. bv. voor deze passage* Ruf. 6,2,1 “militarium rerum quam quietis otiiue patientior”. Dezelfde trekken komen terug in het Hannibal-beeld van Silius Italicus, *cf. bv. Sil. 12,726* over Hannibal “indocilis pacisque modique”; Liv. 22.9,5 over Hannibals soldaten “populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus”; Vell. Pat. 2,23,1.³⁹⁸ *Cf. voor deze thematiek ook comm. ad 439 en voor Caesars energie comm. ad 492vv.*

Haplografie, veroorzaakt door de opeenvolging van “patiens pacis” ligt aan de basis van de *vulgata lectio segnis* i.p.v. “pacis”.³⁹⁹

Uit de woorden “ne quid fatis mutare liceret” (651) vloeit de conclusie voort dat het lot niet onveranderlijk is. Dezelfde implicatie heeft ook de *sententia* in 3,79 “perdidit o qualem vincendo plura triumphum” en de overweging in 6,306-313, waar Lucanus speculeert over het geval waarin Pompeius Caesar zou hebben verslagen bij Dyrrhachium.⁴⁰⁰ *Cf. voor een vergelijkbare problematiek (het vertragen van de fata) comm. ad 581.*

Adsequi is niet algemeen in poëzie, *cf. 8,203v.* “sparsus ab Emathia fugit quicumque procella / adsequitur Magnum” en comm. Mayer *ad loc.*

V. 652B heeft een echo (in een geheel andere context) in Tac. *Ann.* 2,14 “patris patruisque vestigia prementem”; Sen. *Ep.* 32,3 “fugientium premere vestigia” gebruikt deze formulering in een militaire metafoor.⁴⁰¹

Cf. voor de socer-gener- terminologie comm. ad 477.

653vv. sufficerent aliis primo tot moenia cursu / rapta, tot oppressae depulsis hostibus arces, / ipsa, caput mundi, bellorum maxima merces, / Roma capi facilis: ieder ander zou tevreden zijn na zonder slag of stoot zoveel steden en zelfs Rome veroverd te hebben.

Claud. *Eutr.* 2,567v. “Ei mihi, quas urbes et quanto tempore Martis / ignaras uno rapuerunt proelia cursu” is sterk verwant aan 653v.⁴⁰²

Herhaald *tot* (653v.) wordt door Lucanus vaak gebruikt bij twee asyn-detisch op elkaar volgende begrippen om op een groot aantal de nadruk te leggen, *cf. bv. 4,389v.; 5,12v. 676. 6,129v. 212v. 443; 7,652. 848v.*⁴⁰³

Cortius kiest in 654 i.p.v. “oppressae” voor *obsessae*, Francken en Stein-

³⁹⁸ *Cf. Hosius 1893,387 en n.4, die meer overeenkomsten tussen Curtius Rufus' Alexander en Lucanus' Caesar noemt.*

³⁹⁹ *Cf. Håkanson 1979,33v.; cf. voor de overlevering van de lezing “pacis” nog Fraenkel 1926,501, die deze ook in de Laur. 35,10 aantrof.*

⁴⁰⁰ *Cf. Brisset 66 en n.5.*

⁴⁰¹ *Cf. Robbert 84.*

⁴⁰² *Cf. Bruère 1964,255 n.24.*

⁴⁰³ *Cf. Van Amerongen ad 5,12v.*

hart 32 voor *insessae*. Maar er is niets dat tegen de lezing “oppressae” pleit. Cf. bv. voor het woord in dezelfde context Florus 2,13,18 “arces levibus praesidiis Pompeius insederat; sed omnia Caesaris impetu oppressa sunt.”⁴⁰⁴

Cf. voor het gebruik van *facilis* met infinitivus 1,510v. “o faciles dare summa deos eademque tueri / difficiles.” Getty *ad loc.* wijst erop dat dit gebruik in poëzie niet eerder voorkomt dan bij Propertius (1,11,12; 2,21,15; 4,8,40) en Ovidius (*A. A.* 1,358) en in proza voor het eerst bij Seneca *De ira* 2,36,5; *Thy.* 301; *N. Q.* 1,17,2; cf. Luc. 3,347 “horrida cerni” met Sen. *N. Q.* 3,19,1 “horridus aspici”.⁴⁰⁵ Eerder dan Seneca echter Mela 1,79 “Cestros navigari facilis”. Cf. ook Tac. *Hist.* 4,39 “ne paratis quidem corrumpi facilis”;⁴⁰⁶ Claud. *Eutr.* 1,426 “sperni faciles”; *Eutr.* 2,275 “faciles capi”; *Hon.* 3,90 “invadi faciles”. Getty’s parallel met 1,510 is niet geheel terecht omdat daar een actieve infinitivus van “faciles” afhankelijk is. Cf. voorts comm. ad v. 460.

“Caput” (655) en “capi” (656) zijn etymologisch verwant; naast dit woordspel klinkt in “caput” de betekenis “kapitaal, hoofdsom” mee; “merces” is een tweede financiële metafoor waarmee Rome wordt aangeduid.⁴⁰⁷

656vv. sed Caesar in omnia praeceps, / nil actum credens cum quid superesset agendum, / instat atrox et adhuc, quamvis possederit omnem / Italiam, extremo sedeat quod litore Magnus, / communem tamen esse dolet: Caesar, die onstuitbaar is en meent dat, zolang er nog iets gedaan moet worden, er niets bereikt is, misgunt Pompeius zelfs het laatste strookje Italië dat deze bezit.

Brisset 92 en n. 1 spreekt terecht van een “*désir tout à fait légitime*” van Caesar om Pompeius in de haven te blokkeren teneinde de burgeroorlog direct te beëindigen. Dit verlangen wordt door Lucanus voorgesteld als blijk van een voortdurende onvoldaanheid bij Caesar. Interessant is ook de parallel die zij trekt tussen de mengeling van bewondering en afgrijzen t.a.v. Caesar zoals die bij Cicero (*Att.* 7,22,1; 8,13,1; 7,7,6), en in 650-658 bij Lucanus

⁴⁰⁴ Cf. over de keuze voor “oppressae” nog Gotoff 64, die opmerkt dat de *varia lectio obsessae* om redenen van stijl onmogelijk is: Lucanus gebruikt dat verbum slechts met een persoon als object. Håkanson 1979,28v. wijst in dit verband op de irrelevantie van de toegenomen kennis van de manuscripten in vergelijking met Housmans kennis: “we get, then, the same text as before; the chief reason why we get it is not the ten MSS, but Lucan’s use of language. *Infestae* and *obsessae* are both due to ancient interpolation, and the passage well illustrates the plain fact that variant readings are not necessarily to be welcomed as possible bearers of the truth”.

⁴⁰⁵ Cf. Hosius 1892.2,350.

⁴⁰⁶ Cf. Robbers 37.

⁴⁰⁷ Cf. voor dergelijke metaforen comm. ad 61; Henderson 128.

voorkomt.

Cf. voor “praeceps” comm. ad 489; *cf.* voor deze karaktertrek van Caesar ook 1,148 “successus urguere suos”; 3,50vv. “neque enim iam sufficit ulla / praecipiti fortuna viro, nec vincere tanti, ut bellum differret, erat”: zelfs de overwinning was voor Caesar nog een te kleine beloning om de strijd uit te stellen. In 7,240 wordt hij “aeger . . . morae” genoemd. *Cf.* voor de wijze waarop Silius Italicus deze eigenschap (niet geheel toepasselijk) aan Hannibal toeschrijft comm. ad 439.

V. 657 werd door Giraldus Cambrensis (ca. 1146-1223) als persoonlijk motto overgenomen, samen met 1,70v.⁴⁰⁸ Een opmerkelijke overeenkomst met dit vers vertoont *Cod. Iust.* 6,35,11,3 “nihil etenim actum esse credimus, dum aliquid addendum superest” (*cf.* ook Shackleton Bailey *ad loc.*), hetgeen overigens geen reden is de *vulgata* “cum” ter discussie te stellen en met Luck Heinsius’ conjectuur *dum* te volgen.

Cf. voor *instare* (658) comm. ad 469.

660vv. nec rursus aperto / vult hostes errare freto, sed molibus undas / obstruit et latum deiectis rupibus aequor: anderzijds probeert Caesar ook de toegang tot de zee te versperren door een dam in de havenmond aan te leggen.

Lucanus probeert vaak een dynamisch beeld van Caesar te schetsen door op de onmetelijkheid van zijn bouwwerken te wijzen, *cf.* 3,381v., waar hij bij de belegering van Massilia een dal, dat tussen zijn legerplaats en de stad ligt, wil egaliseren (381: “tunc res immenso placuit statura labore”); 6,29vv., over de immense omsingelingswal bij Dyrrhachium. Hetzelfde doel dient de weergave van het oversteken van rivieren door Caesar, *cf.* comm. ad 496vv.⁴⁰⁹

Cf. voor Caesars beschrijving van deze werken *Caes. B. C.* 1,25,4vv. en *Cic. Att.* 9,14,1 waar uit een brief van Caesar aan Q. Pedius geciteerd wordt: “conamur opus magnum et multorum dierum propter altitudinem maris; sed tamen nihil est quod potius faciamus. ab utroque portus cornu moles iacimus, ut aut illum quam primum traicere quod habet Brundisi copiarum cogamus aut exitum prohibeamus”; een beschrijving van een soortgelijke onderneming Polyb. 1,47.

Het adversatieve “(nec) rursus” (“anderzijds”) komt reeds bij Cicero voor, *cf.* bv. *Cic. Brut.* 287; *Tac. Agr.* 29.

⁴⁰⁸ *Cf.* Sanford 1934,14; uitgebreid over de term *nul agere* Barratt 93 ad 5,287.

⁴⁰⁹ *Cf.* Schönberger 1968,50; Eckardt 60v.

663v. cedit in immensum cassus labor; omnia pontus / haurit saxa vorax montesque inmiscet harenis: doordat de diepe zee de rotsblokken verzwelgt, mislukt het werk.

Ook hier weer treedt het water op als Caesars tegenstander: de zee, dieper dan gedacht, verzwelgt zijn werken.⁴¹⁰

Cf. voor de formulering van v. 663A Manil. 4,435 "in vanumque labor cedit"; Sen. *Thy.* 1070 "cecidit in cassum dolor"; *Phaedra* 182 "cedit in vanum labor"; *De brev. vit.* 10,11,1 "quam in cassum omnis ceciderit labor."⁴¹¹ Het ligt voor de hand de formulering met de *adnotationes* als hypallage op te vatten ("immensus labor cedit in cassum"); misschien zou *cedere in immensum* ook kunnen staan voor "reusachtige vormen aannemen", *cf.* bv. Tac. *Ann.* 14,31 "in formam provinciae cesserant".

665vv. ut, maris Aeolii medias si celsus in undas / depellatur Eryx, nullae tamen aequore rupes / emineant, vel si convolso vertice Gaurus / decidat in fundum penitus stagnantis Averni: een poging de Aeolische Zee met de Eryx of de Lacus Avernus met de Gaurus te dempen zou even zinloos zijn als Caesars onderneming de haven van Brundisium met rotsblokken dicht te gooien.

Cf. Val. Fl. 2,522v. en 4,321v. voor Eryx-vergelijkingen;⁴¹² andere plaatsen waar de Gaurus als beeld wordt gebruikt, zijn mij niet bekend. Onder meer de vermelding van de Gaurus maakt aannemelijk dat men in deze passage met een toespeling op contemporaine omstandigheden te maken heeft. Nero koesterde plannen om de Tiber met de Lacus Avernus te verbinden⁴¹³

⁴¹⁰ *Cf.* voor het water in het algemeen als Caesars tegenstander comm ad 478v en Schonberger *WdF* 500, *cf.* ook de beschrijving van de stormen in het vijfde boek

⁴¹¹ *Cf.* Schwemmler 7, Hosius 1892 2,349 en 1893,395

⁴¹² *Cf.* Streich 50

⁴¹³ *Cf.* Suet, *Nero* 31,5, Tac *Ann* 15,42 "namque ab lacu Averno navigabilem fossam usque ad ostia Tiberina depressuros promiserant (sc Severus et Celer) squalenti litore aut per montis adversos" Precieze datering van dit nooit uitgevoerde plan is onmogelijk Tacitus brengt het ter sprake naar aanleiding van zijn vermelding van de architecten van de *Domus Transitoria* (*cf.* Grenade 285, Brisset 187, die opmerkt dat Lucanus er waarschijnlijk een boosaardig plezier in had zijn lezers te herinneren aan een contemporaine onderneming "que le scepticisme de l'opinion publique vouait a l'echec") Reeds Caesar koesterde trouwens het plan een kanaal van de Tiber naar Circei te graven, *cf.* Suet *Div Iul* 44, Plut *Caes* 58 en voor de wijze waarop Nero zijn voorgangers op dit gebied naviolde, Grenade 284v Een allusie vindt men ook bij Stat *Silv* 4,3,9v "nec frangit vada montibusque caesis / inducit Nero sordidas paludes", die *ib* 56-58 ook Xerxes' Athoskanaal en de schipbrug over de Hellespont vermeldt

Een toespeling op Nero's plan de Isthmos te doorgraven (waarmee hij eveneens in Caesars - en Caligula's - voetspoor trad) vindt men in 6,57v, waar die onderneming beoordeeld

en had juist in de Gaurus, op het zuidelijkste punt van het geplande kanaal, reeds een bres gemaakt, *cf.* Tac. *Ann.* 15,42 "Nero tamen, ut erat incredibilium cupitor, effodere proxima Averno iuga conisus est; manentque vestigia inritae spei."⁴¹⁴

De passage wordt door De Saint-Denis 422 onder de "comparaisons impersonnelles" gerangschikt. Anders dan in de verwante, klankrijk verwoorde vergelijking bij Verg. *Aen.* 9,710-716 (waar i.v.m. de Trojaan Bitias, die door Turnus geveld wordt, het beeld van een instortende pijler gebruikt wordt) ontbreekt het bij Lucanus inderdaad aan visuele of auditieve elementen om aan de evocatie realiteit te geven.

Ook in 672-677 en 715-719 illustreert Lucanus een zee-episode met behulp van een aan dezelfde sfeer ontleende vergelijking.⁴¹⁵

Dat de *vulgata* "*Aegaei*" (door Haskins *ad loc.* weinig overtuigend verdedigd als "put ... for any sea") juist is, lijkt onwaarschijnlijk.⁴¹⁶ Zoals de Lacus Avernus als pendant van de Gaurus genoemd wordt, kan de "Aeolische Zee" staan voor de zee om de tien Aeolische (Liparische, Vulcanische) eilanden ten noorden van Sicilië (*cf.* Plin. *Nat.* 2,203). "Aeolii", een conjectuur van Bentley, die verwijst naar Sil. 14,233 v. "qua mergitur Himera ponto / Aeolio", wordt overgenomen door Housman en Duff. Het is één van de vele conjecturen: Bentley oppert ook *Ausoni* en *Ionii*; R. Stephanus *Aegusae*; Burman *Hadriaci*; Cortius *Aegatum* (waarvoor ook Pichon 9 voelt) en *Hennaeri*; Baier *Aegateri*; Oudendorp *Aetnaeri* (door Francken, die de overige conjecturen als "plane improbabilia" aanmerkt, overgenomen als zijnde "ad horrorem aptius"); Rossbach *Aeoli*; Young *Aegusae*; Grenade 283 n.2 *Aegeri*; Bourgerie *Aegatis*. Hoewel het thema zeker niet identiek is met dat van 5,615v. "A quotiens frustra pulsatos aequore montes / obruit illa dies" (zoals Grenade l.c. beweert), is er wel verwantschap, en vindt de lezing *Aegaei* misschien in die passage haar oorsprong; op grond van 5,613v. "*Aegaeas*

wordt als zinnig in vergelijking met de bouw van de omsingelingswerken om Dyrrhachium door Caesar, *cf.* ook Sen. *H O* 79vv, waar Hercules meedeelt dat hij tot vergelijkbare reusachtige werken in staat is Borszak 70, Brisset 188

Dat Lucanus positief staat tegenover Neroniaanse ondernemingen als deze, die niets met Nero's regeringsprincipes te maken hebben, is ook voorstelbaar vanaf Panaetius waren de Stoïcynen in dergelijke werken en de problemen van de industriële vooruitgang geïnteresseerd, *cf.* Cic. *Off.* 2,4,14, Brisset 203

⁴¹⁴ Mogelijk is Juvenal 9,57 "Gaurus inanis" hierop een toespeling, *cf.* Grenade 279 en n 5 en 6

⁴¹⁵ *Cf.* De Saint-Denis 421v, Aymard 92, comm. ad 187 Vaak zijn bij Lucanus beide elementen van een vergelijking uit dezelfde sfeer afkomstig in 5,183-189 bv wordt Phenonoe met de Sibylle van Cumae vergeleken, in 6,648v de grot van Erictho met de holte bij Taenarum die naar de onderwereld leidt *Cf.* nog Hundt 13v, Aymard 108v, Eckardt 59, Van Amerongen ad 5,183-189

⁴¹⁶ *Cf.* ook Blatt 1959,56v, die Haskins bijvalt

transit in undas / Tyrrhenum” voor *Aegaei* pleiten, zoals Cortius *ad loc.* doet (“vides Aegaeum et Tyrrhenum tam propinqua statui, ut Hadriaticum et Ionium”) is niet terecht: in 5,613v. wordt juist een drastische verplaatsing van de respectieve zeeën beschreven, terwijl daarvan in de onderhavige passage geen sprake is.⁴¹⁷

Cf. voor de plaatsing van “si” in v. 665 5,23vv.; 6,242; 7,378; 8,767; 10,25. 361.⁴¹⁸

Lucanus kiest hier wellicht voor de Eryx naar analogie van Verg. *Aen.* 12,701 “quantus Athos, aut quantus Eryx ...”

“Convolso” (667) staat voor *avolso*, *cf.* in dit verband 6,34 “avolsaque saxa metallis”; Sil. 9,395 “silicem scopulo avulsum”.

669vv. ergo, ubi nulla vado tenuit sua pondera moles, / tunc placuit caesis innectere vincula silvis / roboraque immensis late religare catenis: toen het onmogelijk bleek de dam te funderen, besloot Caesar een versperring van aan elkaar vastgemaakte vlotten in de havenmond te leggen.

Lucanus’ beschrijving is uiteraard minder exact en volledig dan Caesars weergave in *B.C.* 1,25,6-8 “longius progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices quoquo versus pedum XXX e regione molis conlocabat. has quaternis ancoris ex IIII angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. his perfectis conlocatisque alias deinceps pari magnitudine rates iungebat.” *Cf.* ook Rice Holmes 3,374v.

De nadruk die op het aspect van het omhakken van de bomen ligt (in zowel v. 670 als v. 678) maakt aannemelijk dat Lucanus impliciet aandacht vestigt op de overeenkomst met de beschrijving van Caesars vergriep tegen het heilige woud van de Massilienses in 3,399vv.

Vadum betekent hier “bodem”. Ten onrechte meent Samse dat hier “zeer diepe zee” bedoeld is;⁴¹⁹ *cf.* voor de diepte van het water Kraner-Hofmann ad Caesar 1,25,6 “altiore aqua”: “nämlich 10-12 m. tief”.

Cf. voor het gebruik van “tunc” (670) comm. ad 631; voor *late* comm. ad 101.

⁴¹⁷ *Cf.* voor steun voor “Aeolii” nog Fraenkel 1926,506.

⁴¹⁸ *Cf.* Trampe 65 en Van Amerongen ad 5,26.

⁴¹⁹ Samse 1940,298: “Lucan liebt es, fortgesetzt Gegensätze herauszuarbeiten”. Hier is evenwel simpelweg een “ondiepte” bedoeld; daar ontbrak het aan, zodat de dam niet gebouwd kon worden.

672vv. talis fama canit tumidum super aequora Persen / construxisse vias, multum cum pontibus ausus / Europamque Asiae Sestonque admovit Abydo / incessitque fretum rapidi super Hellesponti, / non Eurum Zephyrumque timens, cum vela ratisque / in medium deferret Athon: via een vergelijkbare brug stak de hoogmoedige Xerxes volgens het verhaal de snel stromende Hellespont over; hij groef tevens een kanaal door het Athos-schiereiland, zodat hij geen angst behoefde te hebben voor de stormen.

Xerxes' schipbrug over de Hellespont is een in de Latijnse literatuur zeer geliefd thema. *cf.* bv. reeds Enn. *Ann.* 369 Sk. "iamque Hellesponto pontem contendit in alto"; Lucr. 3,1029 "ille quoque ipse, viam qui quondam per mare magnum / stravit" *sqq.*; Manil. 3,19vv. "nec Persica bella profundo / indicta, et magna pontum sub classe latentem / immissumque fretum terris, iter aequoris undis"; steeds meer wordt het een thema voor schooloefeningen, *cf.* bv. Cic. *Tusc.* 2,13; *Fin.* 2,112, die evenals Lucanus ook de Athos noemt; zo ook Stat. *Silv.* 4,3,56vv. "hae possent et Athon cavare dextrae / et maestum pelagus gementis Helles / intercludere ponte non natanti"; Juvenal. 10,174vv. "velificatus Athos ... constratum classibus isdem / suppositumque ratis solidum mare"; Florus 2,8; Claud. *Ruf.* 1,335 "remige Medo / sollicitatus Athos"; ook Suet. *Calig.* 19 vergelijkt de brug van Caligula bij Baiae met de onderneming van Xerxes. *Cf.* verder Sen. *De brev. vit.* 18,5; *Ben.* 6,31;⁴²⁰ over de breedte van de Hellespont nog Luc. 9,957vv.⁴²¹

De Saint-Denis rangschikt ook deze passage onder de "comparaisons impersonnelles"⁴²².

Breed uitgewerkte historische vergelijkingen zijn bij Lucanus zeldzaam; slechts op 5 plaatsen vinden we meer dan 3 vv., en maar twee van deze passages zijn echte vergelijkingen (deze plaats; 3,284v.; evt. 6,48v.).⁴²³

Het onderhavige type vergelijking, door Schönberger 1968,194v. treffend met de term "politisch-historisches Tendenzgleichnis" aangeduid, is een creatie van Lucanus. Nog afgezien van een geladen woord als "tumidum" staat de beoordeling van het beeld vast: Xerxes' optreden getuigt van ὕβρις, een *hybris* die op Caesar afstraalt.⁴²⁴

⁴²⁰ *Cf.* Kopp 88, Grenade 280 en n 2

⁴²¹ *Cf.* Schrijvers 1990 *ad loc.*

⁴²² De Saint-Denis 422, *cf.* Aymard 38v, 92, comm ad 187-190 en ad 665-668 voor de inhoud van De Saint-Denis' term

⁴²³ In totaal zijn er 23 historische vergelijkingen of plaatsen die aan een vergelijking doen denken, op een totaal van 91 vergelijkingen, *cf.* Schönberger 1968,194v, Aymard 13v en Chap 5 n 17

⁴²⁴ *Cf.* Borszak 70 "D'une manière caractéristique, Lucan ne fait pas figurer parmi les tyrans stigmatisés le sage souverain Darius. En revanche, Xerxès apparaît fréquemment

De geografische bron waarvan Lucanus zich bediend heeft, is wellicht Mela 2,26 "est et Abydo obiacens Sestos, Leandri amore pernobile; est et regio in qua Persarum exercitus divisas spatio pelagoque terras ausus pontibus iungere, mirum atque ingens facinus, ex Asia in Graeciam pedes et non navigata maria transgressus est"; cf. ook Plin. *Nat.* 4,18,75 "hac Xerxes Persarum rex constrato in navibus ponte duxit exercitum."⁴²⁵

De (op metrische gronden te verwerpen, cf. Housman *ad loc.*) v.l. *Xerxes* is waarschijnlijk een glosse bij 672 "Persen" (in plaats van omgekeerd, zoals Francken *ad loc.* meent).

"Ausus" (673) wordt door Housman, die *ausis* leest, "minus poeticum" genoemd; maar zijn parallellen 7,477 "tunc ausae dare signa tubae" en 9, 325 "rudentibus ausis" zijn niet overtuigend. De formulering in zijn lezing lijkt mij ook voor Lucanus te gewrongen. Cf. ook Mela 2,26 "Persarum exercitus divisas spatio pelagoque terras ausus pontibus iungere" (cf. *supra* ad 672-677) en Francken *ad loc.* voor de conjecturen.

"Tumidum" betekent "trots", evenals in 5,233; Sen. *Ben.* 6,31,1 spreekt over de *animus tumens* van Xerxes; cf. *De brev. vit.* 18,5 "furiosus et externus et infelicitur superbus rex".⁴²⁶

Cf. voor de inhoud van *incedere* in v. 675 Cic. *Tusc.* 2,13 "si Xerxes ... Hellesponto iuncto, Athone perfosso maria ambulavisset, terram navigasset".

De vv. 676v. hebben een echo in Juv. 10,173 "velificatus Athos"; Claud. *In Ruf.* 1,335v. "seu remige Medo / sollicitatus Athos".⁴²⁷

677vv. sic ora profundī / artantur casu nemorum; tunc aggere multo / surgit opus longaeque tremunt super aequora turres: op dezelfde manier wordt de havenmond afgesloten door een brug, waarop aarde en houten torens (die door de golfslag in beweging worden gebracht) zijn aangebracht.

Housmans opmerking dat "sic" in v. 677 verwijst naar 669-671 lijkt betwistbaar. Er is immers sprake van een vergelijking tussen Xerxes' en Caesars werken; "sic" correspondeert dus met "talis" (672). Franckens verwijzing

sous ce rapport; ses entreprises 'impies' étaient d'ailleurs considérées et présentées par l'opposition politique de l'époque impériale comme une préfiguration de la démence criminelle de César (8,835 'saevus tyrannus') et des Césars"; Syndikus 95; Viansino 35vv., die erop wijst dat ook Cicero "esempi di turpitudine" graag uit de Griekse geschiedenis haalt, bv. *De off.* 2,26; *Tusc.* 5,105; *Rep.* 1.4. Andere "oosterse" *exempla* bij Lucanus zijn Alexander (10,20. 42); Sesostris (10,276); Cambyzes (10,279v.) en natuurlijk de gehele declamatie tegen Alexander in 10,20-51.

⁴²⁵ Cf. Pinter 10.

⁴²⁶ Cf. Kopp 88 en n. 60 voor meer Seneca-plaatsen; Barratt ad 5,233.

⁴²⁷ Cf. Bruère 229.

naar 5,183vv. is niet terecht; daar dient men met Housman "qualis" te lezen. Slechts Graves laat "sic" duidelijk naar 672vv. verwijzen: "Caesar cut Pompey off from the sea with a similar bridge".

Cf. voor *artari* (678) in een dergelijk verband 5,234 "artatus rapido ferret qua gurgite pontus"; 9,35 "quis ... (crederet) pelagus victas artasse carinas?"; Sil. 15,222 "artatas ponti fauces modica insula claudit"; Stat. *Theb.* 5,347; Serv. Auct. *ad Aen.* 3,419 "poetae maris angustias artati ideo appellant."⁴²⁸

"Casu nemorum" (678) = *caesis nemoribus*, zoals Haskins terecht parafraseert. Badali neemt de conjectuur *caesu* in zijn tekst op, geheel onnodig.

De singularis van *multus* (zo ook van bv. *creber* en *rarus*) met substantivum is bij dichters en latere prozaschrijvers geliefd; cf. voor "aggere multo" (678) bv. 3,622 "vulnere multo", zelfs 3,707 "multus moriens"; 3,411 "plurima unda"; 4,254.617.⁴²⁹

680-736. De ontsnapping van Pompeius uit Brundisium vormt het dramatische slot van het tweede boek. Dit is de enige scène die met de naam *Pompeius* begint.⁴³⁰ Daaruit blijkt al het verschil in belang tussen de beide leiders: de naam *Caesar* vormt het begin van meer episodes, en de Gallië-excurs wordt door de vermelding van zijn naam als door haken omsloten.⁴³¹

680vv. *Pompeius tellure nova compressa profundī / ora videns curis animum mordacibus angit, / ut reseret pelagus spargatque per aequora bellum:* toen Pompeius zag dat de havenmond met de dam afgesloten werd, vroeg hij zich gepijnigd af hoe met zijn troepen de zee te bereiken.

De angst die Pompeius hier koestert, contrasteert met zijn latere houding: in 8,576 bv., waar hij op het punt staat te worden vermoord, luidt het: "letumque iuvat praeferre timori."⁴³²

Cf. voor de formulering van v. 681 ook 64 "at miseros angit sua cura parentes" en comm. *ad loc.*

"Ut" in v. 682 dient men op te vatten als een van "curis" afhankelijk "hoe", niet als "opdat" (met Duff, Graves en Luck, *contra* Ehlers en Bour-

⁴²⁸ Cf. Barratt 75 ad 5,234.

⁴²⁹ Cf. Obermeier 6; LHS 161v.

⁴³⁰ Cf. Schönberger 1968,75.

⁴³¹ Cf. ook 394v., 439 en comm. *ad loc.* Cf. over de ontsnapping uitgebreid Rice Holmes 3,30vv. en 372 n.1.

⁴³² Cf. Schönberger 1968,115.

gery).

Cf. voor *spargere* (682) in militaire context 1,468v. "Caesar per omnem / spargitur Italiam"; 2,395 "sparsas ... partes"; 4,226 "turrigeras classis pelago sparsura carinas"; 3,64 "bellaque Sardoas etiam sparguntur in oras"; de onderhavige constructie vormt een navolging van Verg. *Aen.* 7,551 "spargam arma per agros",⁴³³ *cf.* ook Luc. 6,269v. "armaque late / spargit"; Tac. *Agr.* 38 "exacta iam aestate spargi bellum nequibat" en *Ann.* 3,21 "sed Tacfarinas percussis Numidis et obsidia aspernantibus spargit bellum, ubi instaretur, cedens ac rursum in terga remeans";⁴³⁴ Sil. 9,277 "quaque arte dolisque / scindent se turmae praedicat spargere bellum".

Bellum is algemeen als metonymie voor *exercitus*, *cf.* *TLL* 2,1832,7vv.; andere voorbeelden bij Lucanus zijn 4,163; 5,316; 6,185.191; 7,221.⁴³⁵

683vv. saepe Noto plenae tensisque rudentibus actae / ipsa maris per claustra rates fastigia molis / discussere salo spatiumque dedere carinis / tortaque per tenebras validis ballista lacertis / multifidas iaculata faces: Pompeius probeerde met schepen een bres te slaan in de versperring en ruimte te maken voor de schepen; *ballistae* vuurden daarbij fakkels af.

Uit Caesars weergave van de hier beschreven episode leren we dat Pompeius voor zijn ontsnappingspoging gebruik maakte van handelsschepen, die hij in de haven van Brundisium gevorderd had, en waarop hij geschuttores van drie verdiepingen bouwde. *Cf.* Caes. *B. C.* 1,26,1: "contra haec Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque multis tormentis et omni genere telorum completas ad opera Caesaris adpellebat, ut rates perumperet atque opera disturbaret. sic cotidie utrimque eminens fundis, sagittis reliquisque telis pugnabatur."⁴³⁶

"Salo" is een dativus van richting, *cf.* 6,362 "Ionio fluit inde mari."⁴³⁷

⁴³³ *Cf.* Steele 1924,316.

⁴³⁴ Robbers 66 acht het waarschijnlijk dat Tacitus zich hier op de onderhavige passage baseert.

⁴³⁵ *Cf.* ook Van Amerongen ad 5,316.

⁴³⁶ Zeer uitvoerig over deze plaats, en met name over "Noto plenae", De Saint-Denis 431, die opmerkt dat de haven van Brundisium zich naar het N.-N.O. opent en dat de Notus de schepen van Pompeius zo in de richting van de vijandelijke werken kan drijven; een detail dat bij Caesar ontbreekt en dat men kan verifiëren bij G. de Fazio, *Osservazione sul ristabilimento del porto di Brindisi*, Napels 1833, en Hülsen in *R.E. s.v.* "Brundisium" (met kaartje).

⁴³⁷ Bourguery vertaalt hier ten onrechte "l'onde amère", *sal* met *salum* verwarrend. *Cf.* Housman 1927,189.

Ballista (de “blijde”, ook genoemd in 3,465 en 6,200) is een voorbeeld van een prozaïsche term waarvan het gebruik volgens Piacentini⁴³⁸ op een streven naar “*precisione scientifica*” duidt. Cf. voor een beschrijving ervan Vit. 10,11, waar eveneens *torquere* gebruikt wordt voor het opwinden van het apparaat; zo ook in Sen. *Phaedr.* 534v. “*nec torta clausas fregerat saxo gravi / ballista portas*”.

Cf. voor *multifidus* (“vaak gekloofd”) Ov. *Met.* 7,269v. “*multifidasque faces in fossa sanguinis atra / tingit*”; 8,644;⁴³⁹ Sen. *Med.* 111 “*multifidam iam tempus erat succendere pinum*”; in een vergelijkbare context wordt het woord gebruikt door Sil. 14,419v. “*flammaque comantem / multifida pinum*”: ook daar worden fakkels vanaf een toren naar een vijandig schip geworpen; een andere formulering kiest Stat. *Theb.* 5,387 “*multa crinitum missile flamma*”.

687vv. ut tempora tandem / furtivae placuere fugae, ne litora clamor / nauticus exagitet neu bucina dividat horas / neu tuba praemonitos perducatur ad aequora nautas / praecepit sociis: toen Pompeius het moment had vastgesteld voor de vlucht, verordende hij dat elk geschreeuw, hoorn- of trompetsignaal achterwege moest blijven: hij had zijn manschappen vantevoren ingelicht.

De ogenschijnlijke herhalingen in deze passage brachten Bentley ertoe v. 690 als apocrief te beschouwen. De *bucina* uit v. 689 dient evenwel om de wisseling van de wacht aan te duiden, terwijl de *tuba* in v. 690 een signaal tot vertrek geeft. Bovendien verwijst v. 690 naar Pompeius' soldaten, in tegenstelling tot 688v., waar met “*litora*” uiteraard naar de verblijfplaats van Caesars soldaten verwezen wordt. Het stilte-thema wordt ook in het vervolg fraai uitgewerkt, hetgeen Wanke 140 ertoe brengt deze passage (met de zeebeschrijvingen in 1,414vv. en 3,550vv.) als voorbeelden van “*Ausdrucksvariatio*” (*expolitio*, cf. Cic. *Inv.* 1,74) te noemen: herhaling van een begrip door synoniemen.⁴⁴⁰

Een retrospectieve verwijzing naar dit vertrek vindt men in 5,802v. “*non sic infelix patriam portusque reliquit / Hesperios, saevi premerent cum Caesaris arma (sc. Cornelia)*”; cf. voor het heimelijke aspect ervan 4,416v. “*nova furta per aequor / exquisita fugae*”;⁴⁴¹ 6,121v. “*raptum furto ... iter*”.

V. 688v. is nagevolgd door Sil. 11,488 “*nauticus implebat resonantia*

⁴³⁸ 42 en n.3.

⁴³⁹ Cf. Phillips 149 voor verschil in functie tussen Ovidius' en Lucanus' toortsen.

⁴⁴⁰ Cf. Nisard 2,211.

⁴⁴¹ Cf. Schönberger *WdF* 504.

litora clamor".

Bucina is bij Lucanus een ἀπαζ λεγόμενον; cf. voor het gebruik ervan om de indeling van dag of nacht aan te geven Prop. 5,4,63 "etiam quarta canit venturam bucina lucem"; Liv. 7,35,1; 26,15,6 "ut ad tertiam bucinam praesto essent"; Sen. *Thy.* 799; Sil. 7,154 "cum bucina noctem / divideret";⁴⁴² cf. voorts 7,24v. "ne rumpite somnos, castrorum vigiles, nullas tuba verberet aures."⁴⁴³

Francken merkt terecht op dat de soldaten *praemoniti* zijn om niet op een trompetsignaal te hoeven wachten; Duff en Ehlers interpreteren v. 690 echter als "neu praemoneat et perducatur tuba nautas", terwijl Bourgery "praemonitos" helemaal niet vertaalt. Wel juist Graves en Luck. Cf. voor de formulering ook Sen. *Ag.* 428 "et clara laetum remigem monuit tuba"; voor "neu" Housman *ad loc.*

691vv. iam coeperat ultima Virgo / Phoebum laturas ortu praecedere Chelas, / cum tacitas solvere rates: toen de Maagd was opgegaan, die gevolgd zou worden door de Weegschaal (het teken waarin de zon toen stond), voer Pompeius weg.

Belangrijke gebeurtenissen worden bij Lucanus dikwijls door plechtige, in astronomische termen geformuleerde data benadrukt, bv. 5,3vv. (Pompeius' verkiezing tot opperbevelhebber) en 8,467vv. (zijn aankomst in Egypte);⁴⁴⁴ cf. 1,217v.; 4,56vv. 525vv.

Het beschrijven van deze constellatie zou volgens Haskins impliceren dat Lucanus ervan uit gaat dat Pompeius in oktober Italië verliet. Terecht evenwel wijst Housman erop dat het hier een op zich zelf staande "astronomische" vergissing van Lucanus betreft, en dat Lucanus het vertrek van Pompeius wel degelijk vroeg in 49 plaatst. Cf. ook comm. ad 648 en Cic. *Att.* 9,15A "in itinere audivimus Pompeium Brundisio a.d. XVI Kal. Apr. cum omnibus copiis quas habuerit profectum esse", waaruit blijkt dat Pompeius (omgerekend in de Juliaanse tijdrekening) op 26 januari Italië verliet.⁴⁴⁵ Dat Lucanus

⁴⁴² Cf. Meyer 1924,87.

⁴⁴³ Cf. Gratwick 319.

⁴⁴⁴ Cf. Syndikus 15; Schönberger 1968,110; König *WdF* 458v. wijst erop dat Lucanus' interesse in grenssituaties m.b.t. dag en nacht en *aequinoctia* (cf. 4,56vv. en 8,467vv.) een parallel vindt in zijn belangstelling voor dergelijke situaties in lokale zin (water - land, water - vuur); hierover ook Van Amerongen 359vv.

⁴⁴⁵ Cf. ook nog König *WdF* 458 n. 14: "Ob einfach ein Irrtum Lucans oder womöglich eine absichtliche Änderung vorliegt, muss unentschieden bleiben. Auffälligerweise finden die Flucht aus Brundisium wie die nach der Entscheidungsschlacht nicht nur zur gleichen Jahreszeit statt, sondern sie zeichnen sich auch durch eine ähnliche, sonst nicht vorkommende Darstellung des Sonnenunterganges aus" en *ib.* 461; König doelt op de verwante

het vertrek van Pompeius rond zonsopgang laat plaatsvinden, is een tweede onnauwkeurigheid. Caesar *B.C.* 1,28 "Pompeius sub noctem naves solvit" stemt in dit opzicht niet met de versie van Lucanus overeen,⁴⁴⁶ maar plaatst de afvaart in het begin van de nacht.

"Ultima" (691) wordt door Bourgery onjuist vertaald als "à son déclin";⁴⁴⁷ bedoeld wordt dat ook het laatste deel van de *Virgo* is opgegaan.

Chelae staat hier niet voor *Scorpio* (Haskins), maar (zoals vaak) voor de Weegschaal. Astronomisch correct zou vermelding van *Aquarius* geweest zijn, omdat dit het Huis is waarin de zon in januari staat. Cf. Housman *ad loc.*

Cf. voor v. 693A nog 5,426 "cum pariter solvere rates"⁴⁴⁸ en voor de enallage Verg. *Aen.* 8,108 (*v.l.*) "tacitis incumbere remis"; Luc. 5,568 "trepidae ... ratis"; over het gebruik van 'cum inversum' bij Lucanus en andere dichters spreekt uitgebreid Barratt 138 ad 426.

693vv. non anchora voces / movit, dum spissis avellitur uncus harenis; / dum iuga curvantur mali dumque ardua pinus / erigitur, pavidī classis siluere magistri, / strictaque pendentē deducunt carbasa nautae / nec quatiunt validos, ne sibilet aura, rudentes: bij het lichten van het anker werd er niet gejuicht; ook het plaatsēn van de mast en het ontplooiēn van de zeilen gebeurde in een angstige stilte; men vermeed geluid te maken met de kabels.

Evenals op vele andere plaatsen geeft Lucanus een opsomming van zaken die juist achterwege blijven. Cf. voor deze verteltechniek comm. ad 350-371.

Een nauwkeurige analyse van de passage geeft De Saint-Denis 431, die de technische precisie ervan onderstreept: er wordt gezinspeeld op de kretēn waarmee de zeelui gewoonlijk het lichten van het anker begeleiden (693v., cf. voor dergelijke kretēn bv. Aristophanes *Ranae* 1073), op de bevelen waarmee de *magistri* het plaatsēn van de masten regelen (695v.), en tenslotte op het ontplooiēn van de zeilen, die de matrozen losmaken van de ra's, in plaats van de reven eruit te halen door de geitouwen te schudden (697v.).⁴⁴⁹

---

beschrijving in 3,40vv. en 8,159vv.

Onjuist is Bourgery's noot *ad loc.*: "en réalité Pompée partit au commencement ... de l'été", cf. ook Housman 1927,191. Cf. voorts Beaujeu 217; Rambaud 1959,109.

⁴⁴⁶ Cf. König *WdF* 470, die het veelbetekēnd acht dat de vlucht van Pompeius overdag plaats heeft, in tegenstelling tot de zeevaarten van Caesar in het vijfde boek.

⁴⁴⁷ Cf. Housman 1927,189.

⁴⁴⁸ Cf. Schönberger *WdF* 506.

⁴⁴⁹ Cf. voor een bespreking van 697v. Casson 277 n.25.

Cf. voor 694 Val. Fl. 2,428 "legitur piger uncus harenis";⁴⁵⁰ 3,699 "et nimis adfixos unci convellere morsus".

"Iuga curvantur mali" (695) is een formulering waarvan de betekenis niet onmiddellijk duidelijk is. Doorgaans neemt men (met de *adnotationes* "ut velum appendatur") aan dat met "iuga" de ra bedoeld wordt; Francken *ad loc.* acht dat onaannemelijk: "significantur ligna malo fixa, quibus erigitur et quae pondere mali curvantur";⁴⁵¹ weer een andere opvatting heeft De Saint-Denis 431, die op grond van de chronologie van de beschrijving meent dat bedoeld wordt op de manoeuvre die erin bestaat dat de ring (Gr. κλοιός⁴⁵²) van de mast, die de παραστάται omgeeft, wordt gesloten, cf. Cato *inc.* 18 J. "malum deligatum, parastatae vinctae"; Isid. *Orig.* 19,2,11.⁴⁵³

V. 697 wordt in de *adnotationes* verkeerd begrepen: "stricta autem dicit ne expansa stridorem emittant." De zeilen zijn weliswaar *stricta*, "gereefd", maar de matrozen onttollen ze juist, zij het ook dat ze dit zo stil mogelijk doen. Cf. voor de formulering nog Ov. *Met.* 6,232v. "pendentiaque undique rector / carbasa deducit";⁴⁵⁴ *ib.* 3,663 "velaque deducunt"; Val. Fl. 2,403 "iamne placet primo deducere vela sereno?"; voor in de mast hangende matrozen Ov. *Met.* 3,615v. "quo non alius conscendere summas / ocior antemnas prensoque rudente relabi"; Sil. 3,129 "pendentibus arbore nautis".

699-701. dux etiam votis hoc te, Fortuna, precatur, / quam retinere vetas, liceat sibi perdere saltem / Italiam: Pompeius bidt tot Fortuna dat hij Italië, dat hij niet mag behouden, in elk geval mag *verlaten*.

In deze fraaie *sententia* wordt de ontreddering van Pompeius wel zeer cynisch voorgesteld. Opmerkelijk is dat Lucanus in het geheel niet spreekt over Pompeius' plannen om terug te keren in Italië. Cf. in dit verband ook de teleurstelling van Cicero, *Att.* 8,11,2 "nec vero ille urbem reliquit quod eam tueri non posset nec Italiam quod ea pelleretur, sed hoc a primo cogitavit, omnis terras, omnia maria movere, reges barbaros incitare, gentis feras in

⁴⁵⁰ Cf. Steele 1924,307.

⁴⁵¹ De verwijzing naar Val. Fl. bij Francken (4,692 wordt waarschijnlijk bedoeld) is niet zinnig.

⁴⁵² Een woord dat overigens bij Liddell & Scott als scheepsterm niet voorkomt!

⁴⁵³ Prof. Dr. H. T. Wallinga, die ik hier graag bedank voor zijn deskundige opmerkingen op nautisch gebied, vermoedt met Francken dat de *iuga* door het oprichten van de mast belast worden en daardoor buigen. Dat zou het waarschijnlijk maken dat ze iets te maken hebben met Cato's parastatae, hoewel die laatste term een verticale, en de term *iuga* een horizontale constructie doet vermoeden; wellicht betreft het onderdelen van één constructie.

⁴⁵⁴ Cf. Phillips 84.

Italiam armatas adducere, exercitus conficere maximos.”⁴⁵⁵ Heyke 172vv., die een overzicht geeft van de “Wünsche des Pompeius”, merkt over deze verzen terecht op dat hieruit de berusting spreekt die voor de Pompeius van Lucanus typerend is.

701vv. vix fata sinunt; nam murmure vasto / impulsum rostris sonuit mare, fluctuat unda, / totque carinarum permiscet aequora sulci: bijna was de vluchtpoging nog mislukt, omdat zij niet geruisloos genoeg verliep.

Caes. B. C. 1,29,1 deelt mee dat Pompeius het hem onmogelijk gemaakt had onmiddellijk de achtervolging in te zetten: hij was aangewezen op schepen uit Gallia Cisalpina, Picenum en de zeeëngte bij Sicilië. Gelzer 1959,209 concludeert daaruit terecht dat Pompeius alle schepen van de Apulische kust had bijeengebracht; vandaar “totque carinarum” (703), cf. ook 5,328 “tanta cum classe”.⁴⁵⁶

Met Guyet, Burman, Bentley, Francken en Bourgery merkt Housman terecht op dat de overgeleverde tekst (*fluctuat unda aequoraque*) onacceptabel is; daarentegen is zijn theorie dat er na 703 een vers is weggevallen (Housman vult aan *eruta fervescent litusque frementia pulsant*), betwistbaar: “it is noteworthy ... that, feeble as is the style in the transmitted text, the essential sense is present”, zoals Hudson-Williams 1984,457 juist constateert. Hudson-Williams’ conjectuur *fluctibus undant* lijkt evenwel, vanwege de merkwaardige plaatsing van *-que* aan het begin van v. 703, weinig fraai; eerder acceptabel is Guyets “permiscet ... sulci”.

“Fata” (701) is uiteraard verwant met (of zelfs identiek aan) “Fortuna” in 699. Dezelfde afwisseling vindt men in 1,263vv. “cunctasque pudoris / rumpunt fata moras; iustos Fortuna laborat / esse ducis motus et causas invenit armis”; cf. 9,212v. “et mihi, si fatis aliena in iura venimus, / fac talem, Fortuna, Iubam”, waar eveneens de gepersonifieerde *Fortuna* optreedt;⁴⁵⁷ 10,485 “fata vetant, murique vicem Fortuna tuetur.”⁴⁵⁸ Cf. voor deze formulering nog Ov. *Met.* 5,534 “non ita fata sinunt”; Stat. *Theb.* 10,216 “non pigeat, dum fata sinunt?”⁴⁵⁹

In vv. 701-703 is de invloed van Vergilius duidelijk, cf. *Aen.* 5,141vv. “adductis spumant freta versa lacertis. / infindunt pariter sulcos totumque

⁴⁵⁵ Cf. Brisset 67 n.5.

⁴⁵⁶ Cf. ook Van Amerongen 303 ad 5,328.

⁴⁵⁷ Cf. Schotes 144v.

⁴⁵⁸ Cf. Friedrich *WdF* 84v.

⁴⁵⁹ Cf. Michler 25.

dehiscit / convulsum remis rostrisque tridentibus aequor"; 8,689v.,⁴⁶⁰ Luc. 8,197vv. "aequora senserunt motus aliterque secante / iam pelagus rostro nec idem spectante carina / mutavere sonum."⁴⁶¹

704vv. ergo hostes portis, quas omnis solverat urbis / cum fato conversa fides, murisque recepti / praecipiti cursu flexi per cornua portus / ora petunt pelagusque dolent contingere classi: de *Caesariani*, door de inwoners van de stad binnengelaten, zien Pompeius tot hun verdriet uit de haven ontsnappen.

De versie van Lucanus is hier opnieuw wel zeer onvolledig en weinig exact in vergelijking met die van Caesar, en is op een enkel punt daarmee in tegenspraak. In tegenstelling tot Caes. *B. C.* 1,28,1 schrijft Lucanus de goede ontvangst die de Caesarianen ten deel valt niet toe aan de slechte behandeling van de Brundisiërs door de troepen van Pompeius.⁴⁶² Uit de beschrijving die Caesar van de episode geeft, leren we dat deze binnen de muren van de stad over informantanten beschikte; zodra de bewakers van de muren zich naar de schepen begaven, beklommen de soldaten van Caesar de muren met stormladders, cf. Caesar *B. C.* 1,28 en Bourgery *ad loc.*⁴⁶³

Lucanus motiveert het gedrag van de Brundisiërs met een *topos*. De gedachte in v. 705 "cum fato conversa fides" komt reeds voor bij Eur. *Tro.* 1008v.; cf. verder bij Lucanus 8,486v. "fatis accede deisque, / et cole felices, miseros fuge"; tegenover dergelijk opportunistisch handelen, het steunen van die partij welke het geluk aan haar kant heeft, steken de Massilioten positief af: cf. 3,303, waar over hen gezegd wordt: "causas, non fata sequi". Cf. Ov. *Pont.* 2,6,23 "turpe sequi casum et Fortunae accedere amicum"; 2,3,10 "et cum fortuna statque caditque fides"; Caes. in Cic. *Att.* 10,8B,1; Liv. 22,22 "tum cum fortuna mutaverat fidem"; qua formulering verwant is Claud. *Eutr.* 2,415 "cum duce mutatae vires"; voor "fides" comm. ad 242v.

"Fides" is hier gebruikt als *abstractum pro concreto*; cf. 4,660 "victoria"; 6,487 "ira leonum"; 8,161 "curae"; 165 "labor"; 718 "timorem".⁴⁶⁴

Cf. voor de ligging van de haven 615 "Hadriacas flexis claudit quae cornibus undas" en comm. *ad loc.*

Os staat hier voor *ostium*, zoals bv. ook in Plin. *Ep.* 6,31,16 "in ore portus

⁴⁶⁰ Cf. De Saint-Denis 433.

⁴⁶¹ Cf. Schönberger 1968,119.

⁴⁶² Cf. Brisset 92 en n.2.

⁴⁶³ Schönberger 1968,99 geeft een merkwaardige aanvulling op Lucanus, waaruit blijkt dat S. niet op de hoogte is van Caesars weergave: het geruis van de zee zou de Brundisiërs gewekt hebben, gezien het feit dat ze Caesars troepen meteen binnenlaten.

⁴⁶⁴ Cf. Mayer 108 ad 8,161-167 voor voorbeelden bij andere dichters.

insula adsurgit." Caes. *B. C.* 1,25 gebruikt m.b.t. de haven van Brundisium *fauces*. Bourgerly vertaalt onjuist "rivages", als stond er *oras*.

708. heu pudor! exigua est fugiens victoria Magnus: zelfs de vlucht van Pompeius werd als een geringe overwinning beschouwd.

Een verwante gedachte vindt men in 3,48-52, *cf.* vooral 3,48v. "non illum (= Caesarem) gloria pulsi / laetificat Magni."⁴⁶⁵

Het *sententia*-karakter⁴⁶⁶ van de uitspraak berust op de woordspeling met Pompeius' bijnaam: *exiguus* als tegenstelling van *Magnus*. *Cf.* voor dergelijke woordspelingen 1,135 "stat magni nominis umbra"; 6,420 "magno proles indigna parente"; Ov. *Pont.* 4,3,41v. "quid fuerat Magno maius? tamen ille rogavit / summissa fugiens voce clientis opem"; Sen. *De cons. ad Marc.* 14,3 "... Cn. Pompeius non aequo laturus animo quemquam alium esse in re publica magnum ..."

Magnus wordt voor Pompeius 193 maal gebruikt, *Pompeius* 81 maal. Behalve metrische redenen en woordspelingen als hier, zijn overwegingen om "Magnus" te gebruiken zijn grootheid (8.207.455) of het streven naar contrast (725vv.).⁴⁶⁷ Pompeius kreeg de bijnaam na de overwinning op Marius' aanhangers in Africa.⁴⁶⁸

De navolging van deze hele passage bij Florus is onmiskenbaar: *cf.* vooral Florus 2,13,20 "turpe dictu: modo princeps patrum, pacis bellicue moderator, per triumphatum a se mare lacera et paene inermi nave fugiebat" met dit vers en 725vv.: de retorische weergave van het contrast heden - verleden springt in het oog.⁴⁶⁹

Cf. voor "heu" comm. ad 517.

"Fugiens Magnus" = *fuga Magni*, *cf.* 480v. "victoria nobis / hic primum stans Caesar erit".

709v. angustus puppes mittebat in aequora limes / artior Euboica, qua Chalcida verberat, unda: de havenmond was smaller dan het nauwste punt van de Euripus.

Lucanus vergelijkt regelmatig natuurverschijnselen met elkaar om pathos te bewerkstelligen; *cf.* bv. 4.106vv. waar de omgeving van Ilerda met

⁴⁶⁵ *Cf.* König 111

⁴⁶⁶ *Cf.* Bonner 266, comm. ad 322vv

⁴⁶⁷ *Cf.* Van Amerongen ad 5,14

⁴⁶⁸ *Cf.* Rice Holmes 1,145

⁴⁶⁹ *Cf.* Westerborg 38 en Vinchesi 1976,63

Antarctis vergeleken wordt; 4,460v., waar de maalstroom bij Salonae gevaarlijker dan de Charybdis genoemd wordt. Dergelijke vergelijkingen illustreren doorgaans het bedreigende aspect van de natuur (veelal van het water).⁴⁷⁰

“Qua” is de lezing van V, die door Housman (maar bij wijze van uitzondering niet door zijn leerling Duff), Francken en Ehlers gevolgd wordt. Reeds Cortius maakt duidelijk waarom “qua” boven *quae* te verkiezen is: “‘Euboica unda’ est Euripus, exile illud mare inter Boeotiam et Euboeam, quod autem nusquam exilius est et in arctum magis cogitur, quam ubi Chalcida verberat”: inderdaad is de Euboeische golf bij Chalcis het smalst. Dit geografische motief wordt eveneens gebruikt in verband met de aangekondigde dood van Appius 5,230vv.⁴⁷¹ Cf. ook Stat. *Silv.* 1,3,31vv. voor het beeld.⁴⁷²

711vv. *hic haesere rates geminae, classique paratae / excepere manus, tractoque in litore bello / hic primum rubuit civili sanguine Nereus*: twee schepen liepen daar vast en werden door Caesars troepen opgevangen, waarna op het water bij de oever een gevecht volgde.

Cf. hierover Caes. *B. C.* 1,28,4 “*milites ... duas ... naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque reprehendunt, reprehensas excipiunt*”. Met “*manus*” worden hier Caesars troepen bedoeld.⁴⁷³ Dat het om enterhaken zou gaan, zoals Haskins, Bourgery en Graves menen, is uiterst onwaarschijnlijk. Housman merkt op dat er dan een bepaling als “*ferreae*” bij zou moeten staan; *manus* zonder toevoeging komt in deze betekenis niet voor, ook niet in Plin. *Nat.* 7,209 “*harpagones et manus Pericles Atheniensis (navibus addidit)*”, waar het woord een hendiadys vormt met “*harpagones*”. Bovendien heeft *excipere* in de zin van “uit het water oppikken” altijd een persoonlijk subject; en in de andere mogelijke betekenis van het verbum, “vanuit een hinderlaag te pakken krijgen”, vormen *manus ferreae* ook geen geschikt onderwerp. Tenslotte lijkt het inzetten van *manus ferreae* tegen reeds vastgelopen schepen niet erg zinnig.

Dat “*litore*”, lezing van M en Z, te prefereren is boven de *vulgata* “*litora*”

⁴⁷⁰ Cf. König 147v.

⁴⁷¹ Schönberger *WdF* 505 merkt over het verband tussen de beide passages enigszins vergezocht op: “Das Meer wird hier besiegt und eingezwängt, wie einst bei der Flucht des Pompeius (2,709). Auch damals erinnerte Lucan an die euboische Meerenge und nimmt nun das Bild wieder auf. Die Wiederholung verstärkt dabei den Symbolwert: Appius wird eingeeengt, aus der Bahn verdrängt, vom Tod besiegt werden”.

⁴⁷² Cf. Streich 50.

⁴⁷³ Cf. Fantham 1985,124 voor *manus* als “recurring term used to treat the soldier as a mere weapon or instrument of Caesar’s warfare.”

toont Bergh 5v. overtuigend aan. Voor *bellum trahere* in de zin van *transfere* geeft de *TLL* (2,1840,41vv.) slechts één voorbeeld, het onderhavige vers. De uitdrukking *bellum trahere* betekent normaliter “*bellum differre, in tempus ducere, protrahere*”, cf. bv. bij Lucanus 7,56v. “*nec non et reges populi que queruntur / Eoi bella trahi patriaeque procul tellure teneri*”; 7,295v. “*sed mea fata moror, qui vos in tela furentes / vocibus hic teneo. veniam date bella trahenti*”; Liv. 9,32,3. De enige vertaling die deze ongetwijfeld juiste interpretatie geeft, is die van Bourgery: “... la lutte s'étant prolongée ...”, terwijl hij overigens *in litora* leest.⁴⁷⁴ Een merkwaardige tussenoplossing biedt Graves: “The crews struggled ashore and there continued the fight”.

Dat met “*in litore*” “*sur le rivage*” (Bourgery) bedoeld wordt, lijkt onwaarschijnlijk: van een dergelijk gevecht op de kust is bij Caesar noch verder bij Lucanus sprake;⁴⁷⁵ maar vooral uit de inhoud van 713 blijkt dat hier met *litus* niet “kust” bedoeld kan zijn. Håkanson 1979,38v. maakt duidelijk dat hier met *litus* naar de kustwateren verwezen wordt.⁴⁷⁶

Weinig overtuigend is de opvatting van Bergh *l.c.*, die *litus* als een metonymie voor *terra* beschouwt, zoals *Nereus* in 713 voor “de zee” staat (“*optime igitur litus et Nereus hic opponuntur*”).

Cf. voor v. 713. nog Sen. *Phaedra* 552 “*et rubuit mare*”; voor “*civili sanguine*” cf. Stat. *Theb.* 6,737;⁴⁷⁷ Lucr. 3,70.

714. cetera classis abit summis spoliata carinis: met verlies van deze laatste twee schepen wist de rest van de vloot te ontsnappen.

Cf. voor “*summ*is” 1,555 “*summumque Atlanta*”, de verste (niet de “hoogste”, zoals Luck vertaalt) piek van het Atlasgebergte; *summus* = *novissimus*. In de vergelijking 715-719A hebben de twee achterste, gegrepen schepen natuurlijk hun pendant in 717 “*rapta puppe*”. De bij verschillende commentatoren voorkomende, uit het gebruik van de Argo-sage als vergelijkingsmateriaal geboren opvatting als zou “*summ*is spoliata carinis” *mutilata* betekenen, is uiteraard onzinnig.

715. ut, Pagasaea ratis peteret cum Phasidos undas, / Cyaneas tellus emisit in aequora cautes; / rapta puppe minor subducta est montibus Argo / vanaque percussit pontum Symplegas inanem

⁴⁷⁴ Cf. Housman 1927,190.

⁴⁷⁵ Onjuist dan ook De Saint-Denis 432.

⁴⁷⁶ Overigens leest hij wel *litora*. Cf. voor *litus* in de betekenis “het water vlakbij de kust” ook 1,367v.; 8,257v. 698v. en Håkanson *l.c.* voor meer literatuur.

⁴⁷⁷ Cf. Michler 29.

/ **et statura redit**: men kon Pompeius' vloot vergelijken met de Argo, die, op weg naar Colchis, ook haar achterste gedeelte verloor, toen zij de Symplegaden passeerde.

Lucanus resumeert slechts vluchtig de legende van de Symplegaden, hetgeen De Saint-Denis er toe brengt de vergelijking te rangschikken onder de "comparaisons impersonnelles".⁴⁷⁸ Cf. voor het thema Apoll. Rhod. *Argon.* 2,599vv.; Ov. *Her.* 12,121; Sen. *Med.* 341vv.; *H. F.* 1210vv.

Eveneens aan de sfeer van Medea ontleend is de vergelijking met de aardzonen 4,552vv. Cf. voor vergelijkingen m.b.t. de zee comm. ad 87 en 665 en Aymard 92; voor vergelijkingen in het algemeen comm. ad 187-190.

Cf. voor v. 715 comm. ad 585 en Ov. *Met.* 7,1 "Pagasaea puppe"; Ov. *Met.* 13,24 "Pagasaea ... carina";⁴⁷⁹ Sil 11.469 "Pagasaea ratis". Iason begon de tocht met de Argo in het Thessalische Pagasae.

Cf. voor v. 716 Val. Flacc. 1,59v. "... cautes Scythico concurrere ponto / Cyaneas ..."; ib. 7,41v.; Stat. *Theb.* 11,438 "Pontus Cyaneos vetuit concurrere montes"; *Silv.* 1,2,40 "... si Cyaneos raperere per aestus."⁴⁸⁰ *Cyaneae* ("donkere rotsen") is een synoniem voor *Symplegades*. De *adnotationes* hebben een obscure toelichting bij "tellus": "cum in Paelio monte Thessaliae Argo navis fabricaretur, dolens tellus quod etiam mare ante intactum pervium fieret, emisit saxa in mare; quod cernentes qui navim fabricabant, imperfectam immiserunt mari. Hinc est 'rapta puppe minor subducta est montibus Argo'; neque enim in caelo tota figura est, sed a gubernaculo usque ad malum."

"Minor" (717) betekent "verkleind", zoals bij Sil. 3,42 "frontemque minor nunc amnis Acarnan".

V. 718v. wordt nagevolgd door Val. Flacc. 4,220v. "faxo Bebrycium nequeat transcendere puppis / ulla fretum et ponto volitet Symplegas inani"; cf. Claud. *Eutr.* 2,29v. "concurrere freti fauces, radice revulsa / vitant instabilem rursum Symplegada nautae."⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Cf. De Saint-Denis 422; Schönberger 1968,196v. hecht teveel gewicht aan de manier waarop de sage hier verteld wordt: zo meent hij dat de stilering van het slot minder het gelukkige ontkomen (718v.) dan het genadeloze "mechaniek" van de rotsen en de "Starre ihrer Arretierung" schildert: "So verdüstert das mythologische Gleichnis das Geschehen." Cf. ook Streich 41.

⁴⁷⁹ Cf. Phillips 85.

⁴⁸⁰ Cf. Steele 1924,307v.

⁴⁸¹ Cf. Bruère 1964,243.

719-725. Hoewel Gagliardi⁴⁸² deze passage aangrijpt om kritiek uit te oefenen op symbolistische interpretaties, wijst König⁴⁸³ terecht op de dynamiek waarvan deze beschrijving, evenals bv. die in 7,1-6, vervuld is. Een vergelijking met Vergilius' aanduidingen voor de overgangen van dag en nacht wijst uit dat Lucanus' terminologie in dezen krachtiger is: cf. voor paarsgevijs tegengestelde termen als 719 *urguere* - 724 *refugere* ook 5,424v. *labi exire*; 5,455v. *iubar efferre* - *noctem fugare*. Cf. voor de rol van het licht als symbool van de overwinning comm. ad 481.

Cf. voor de anafora "iam ... iam" 3,752; 4,98; 5,506v.: 6,138v. 660; 7,606v.: 10,496v.

719vv. iam Phoebum urguere monebat / non idem Eoi color aetheris, albaque nondum / lux rubet et flammas propioribus eripit astris: een kleuring van de hemel kondigde de zon aan; de dichterbij staande sterren verbleekten reeds.

Hoewel gesteund door de *Commenta* ("ut oreretur"), zijn de vertalingen voor *monere* in v. 719 van Bourgery ("avertissait Phébus de se hâter") en Luck ("mahnt Phoibos zur Eile") onjuist. Wel juist bv. Duff: "... the changing hue of the eastern sky gave warning that the sun was near his rising."

Housman vergelijkt met 720v. "albaque nondum / lux rubet" 4,125 "noc-tes ventura luce rubebant"; ook Cortius merkt op "lux nondum alba erat, sed rubebat." Maar *albus*, geliefd bij Vergilius, wordt door Lucanus slechts hier gebruikt en heeft betrekking op het licht dat aan de dageraad voorafgaat, zoals Paterni 1987,110v. terecht constateert. Uitvoeriger toont Mayer⁴⁸⁴ aan dat "nondum" op "rubit" slaat, en dat het licht dus *alba* is alvorens rood te worden. Hij vergelijkt Matius "iam iam albicascit Phoebus" (*FPL* ed. Morel p. 49) en voor de juiste volgorde van de twee tinten Meade Faulkner, *Moonfleet* hfdst. 9: "It had grown much lighter, but not yet with the rosy flush of sunshine ('nondum rubet'); only the stars had faded out ('iam Plias hebet' 722), and the deep blue of the night gave way to a misty grey"; cf. ook de proloog tot Virginia Woolf, *The Waves*; pseudo-Lactantius *ad Stat. Theb.* 2,333 "primo enim aurora cum luciferi candore pallescit, deinde fulgore rosei solis afflatur"; Pease ad Verg. *Aen.* 4.586. Paterni 1988 wijst op het belang van Ov. *Met.* 15,188-195 voor het begrip van deze passage.

Cf. evenwel voor de omgekeerde volgorde Ov. *Met.* 6,47-49 "ut solet aer / purpureus fieri, cum primum Aurora movetur / et breve post tempus can-

⁴⁸² Gagliardi 1977,123vv.

⁴⁸³ *WdF* 460vv.

⁴⁸⁴ Mayer 1979,343v.

descere solis ab ortu".⁴⁸⁵

Cf. over Stoïsche opvattingen omtrent de sterren (i.v.m. v. 721) comm. ad 267v.

722vv. et iam Plias hebet, flexi iam plaustra Bootae / in faciem puri redeunt languentia caeli, / maioresque latent stellae, calidumque refugit / Lucifer ipse diem: ook de Pleiaden, de Wagen en tot slot ook de Morgenster verdwenen voor het daglicht.

Cf. voor *hebere* en verwante termen in verband met het verzwakken van licht 1,661v. "Venerisque salubre /sidus hebet"; Vit. 9,1,9; Ov. *Met.* 5,444 "alma dies hebetarat sidera"; Val. Flacc. 5,370v. "hebet Arcus et ingens / Iuppiter".

"Flexi iam plaustra Bootae" is een navolging van Ov. *Met.* 10,446v. "interque Triones / flexerat obliquo temone plaustra Bootes."⁴⁸⁶

Cf. voor "maioresque latent" Verg. *Buc.* 1,83 "maioresque cadunt"; voor de inhoud Ov. *Met.* 2,114v. "diffugiunt stellae, quarum agmina cogit / Lucifer et caeli statione novissimus exit".

Lucifer vervult dezelfde rol als hier (terwijl ook de formulering verwant is) in 10,434v. "diemque / misit in Aegyptum primo quoque sole calentem."⁴⁸⁷

725vv. pelagus iam, Magne, tenebas, / non ea fata ferens quae cum super aequore toto / praedonem sequerere mari: lassata triumphis / descivit Fortuna tuis: Pompeius was op zee, maar met heel wat minder glorie dan toen hij met de Cilicische piraten afrekende; *Fortuna* had hem na al zijn successen verlaten.

V. 725 vormt een duidelijke verwijzing naar Verg. *Aen.* 5,8 "at pelagus tenuere rates"; cf. voor de talrijke inhoudelijke echo's van Aeneas in de Pompeius-figuur comm. ad 610-612; 628; 728-730.

De bijnaam *Magnus* geeft hier het contrast met gelukkiger tijden aan.⁴⁸⁸ Cf. voor andere aansprekingen 5,728; 7,29vv.

De pluralis *fata* verwijst naar datgene wat de mens in bepaalde gebeurtenissen en perioden van zijn leven beschikt is, tegenover *fatum* als het totale

⁴⁸⁵ Volgens Gagliardi 1977,125 een "precedente e contrario" voor Lucanus' beschrijving: zo kan men natuurlijk alles verklaren. Cf. overigens voor een algemeen overzicht van geraad en avondrood bij Lucanus Bardon 95v.

⁴⁸⁶ Cf. Phillips 149; Gagliardi 1977,125.

⁴⁸⁷ Cf. Schönberger 1968,99.

⁴⁸⁸ Cf. Van Amerongen ad 5,14.

lot 4,492; 5,239. 325; 7,247. 420. 426. 600 679; 8,317. 625. 701.⁴⁸⁹

Cf. voor de gedachte uit 727v. ook 1,134v. "multumque priori / credere Fortunae", 8,21vv. "sed poenas longi Fortuna favoris / exigit a misero, quae tanto pondere famae / res premit adversas fatisque prioribus urguet", 8,84v. "vivit post proelia Magnus / sed fortuna perit", 7,689 "quid fueris, nunc scire licet." Ook hier legt Lucanus er nadruk op dat Pompeius geen toekomst meer heeft: "Seine persönliche Fortuna ist folglich retrospektiv angelegt, umfasst nie auch künftiges", zoals Schotes 153 terecht opmerkt.⁴⁹⁰ Cf. voor Florus' navolging van de hele passage comm. ad 708.

Opvallend is de tegenstelling met de zo vaak met Caesar geassocieerde Alexander, over wie Rufus 8,3,1 opmerkt "fortuna indulgendo ei numquam fatigata" en 10,5,36 "vitae finem eundem quam gloriae statuit": bij Pompeius vallen *summa dies* en *finis bonorum* niet samen, cf. 8,29v. en Liv. 9,17,6 "longa vita ... Pompeium vertenti praebuilt fortunae."⁴⁹¹

Interessante parallellen m.b.t Caesar vormen 5,324 " (iuventus) ducis invicti rebus lassata secundis" en 5,695, waar de soldaten over Caesars overmoed opmerken: "quid numina lassas." Cf. voor het (poëtische en vooral bij Ovidius frequente) gebruik van *lassare* Barratt 105 ad 313.

Indien i.p.v. "descivit" in 727 met **G** *destituut* gelezen wordt (zeer uitvoerig verdedigd door Cortius), vormen v. 495 en 5,132v. parallellen voor de ellips van *te*. Maar cf. voor *desciscere* bv. Stat. *Theb.* 2,311 "respiens descisse deos".

728vv. cum coniuge pulsus / et natis totosque trahens in bella penates / vadis adhuc ingens populis comitantibus exul: met zijn kinderen, zijn vrouw en een enorme mensenmassa in zijn gevolg is hij ook als balling nog indrukwekkend.

Cf. Verg. *Aen.* 3,11v. "feror exul in altum / cum sociis natoque penatibus et magnis dis",⁴⁹² voor de gedachte (Pompeius die ondanks zijn naderende

⁴⁸⁹ Cf. Schotes 215 n 419, Van Amerongen ad 5,239

⁴⁹⁰ Cf. ook Wanke 165, die aan de hand van 5,740 en 756 illustreert dat Caesar door het *fatum* begunstigd, en Pompeius erdoor verlaten wordt, voor de tegenstelling heden - verleden ook Viansino 50, Le Bonniec *Entr.* 181, die terecht opmerkt dat de rol van *Nemesis* door *Fortuna* wordt overgenomen (cf. daarvoor 8,21vv en 701vv. Ook voor Caesar zal *Nemesis* / *Fortuna* eens toeslaan, cf. 7,592vv en 10,338vv. Schonberger 1968,100 vergelijkt 7,647v "iam Magnus transisse deos Romanaque fata / senserat infelix" en illustreert met het feit dat eerst daar de goden Pompeius verlaten, dat de hogere machten geïsoleerd van elkaar kunnen optreden. Cf. ook comm. ad 461

⁴⁹¹ Cf. Hosius 1893,388

⁴⁹² Cf. voor de parallel ook Schonberger 1968,115 en 182 n 4, Menz 82, Chistoni (C 1, A 7) 42, Thompson 1984,209, Rutz 1968,14, die het geheel voortreffelijk in het licht van

val nog op een imposant gevolg kan bogen) 8,206vv. "nam neque deiecto fatis acieque fugato / abstulerat Magno reges fortuna ministros: / terrarum dominos et sceptras Eoa tenentes / exul habet comites";⁴⁹³ 8,37vv.; cf. voor *ingens* in de betekenis "groot bij tegenslag" 1,186; 7,769; 8,28. 266; cf. 3,719 en 9,885.⁴⁹⁴

De tegenstelling "ingens ... exul" vormt een fraai oxymoron; cf. 608 "tradidit Hesperiam profugus" en comm. *ad loc.*; Johnson 79 geeft epitheta als "exul" en "profugus" veel gewicht, niet ten onrechte. *Exul* wordt vaak gebruikt m.b.t. Pompeius, cf. 3,339; 7,379. 703; 8,209. 837.

Parallellen als 7,717 "scilicet immenso superest ex nomine multum" (en verder); 8,78(v.) "nunc sum tibi gloria maior...", geven daarnaast aan dat "ingens" betrekking heeft op de persoon van Pompeius. Volgens Cortius slaat het tevens op de omvang van de strijdkrachten die Pompeius vergezelden.

Cf. voor "populis" comm. *ad* 312.

731vv. quaeritur indignae sedes longinqua ruinae. / non quia te superi patrio privare sepulchro / maluerint Phariae busto damnantur harenae: / parcitur Hesperiae. procul hoc et in orbe remoto / abscondat Fortuna nefas, Romanaque tellus / immaculata sui servetur sanguine Magni: het lot heeft voor Pompeius een graf in den vreemde (in Egypte) beschikt, niet om hem de eer, op vaderlandse bodem begraven te worden, te ontnemen, maar om de schande die de ondergang van Pompeius betekent, verre te houden van Italië.

"Quaeritur" betekent hier niet "suchst du", zoals Luck vertaalt: *a fatis* dient hier aangevuld te worden, zoals uit het volgende blijkt. Cf. o.a. Cortius, Haskins *ad loc.*; cf. voor meer van dergelijke verklaringen van de geschiedenis 3,290vv. 296v.; 5,1vv.; 7,706 "vincere peius erat"; 10,525vv.⁴⁹⁵ Plut. *Pomp.* 66,6 geeft een geheel ander accent aan dit thema, wanneer hij opmerkt dat Pompeius ver weg van Rome streed teneinde Rome het leed van de oorlog te besparen.⁴⁹⁶

Cf. voor aankondigingen van Pompeius' dood 1,685v. (de *matrona* heeft

het begrip *pietas* behandelt; voor dergelijke Vergiliaanse echo's cf. comm. *ad* 610-612; 628; 725.

⁴⁹³ Cf. comm. Mayer *ad loc.*: "for Lucan it is not enough that greatness should be in ashes, but that, paradoxically, it should still have about it all the trappings of state".

⁴⁹⁴ Cf. Getty *ad* 1,186.

⁴⁹⁵ Cf. Sanse 19.

⁴⁹⁶ Cf. Schrempp 10 en n.14; Rutz 1989,24 lijkt 735Bv. ook in deze zin te interpreteren: "Das Buch wird abgeschlossen durch die Darstellung der Flucht des Pompeius und eine Stellungnahme des Dichters (680-736) mit dem Versuch, der Flucht des Pompeius einen Sinn zu geben durch die damit verhütete Zerstörung Italiens."

een visioen van Pompeius' lijk); 3,33v. (dreigende taal van Julia); 3,169v. (steden die Pompeius in zijn val zal meesleuren); 3,291 (bondgenoten als lijkstoet); 5,63 (Ptolemaeus krijgt macht over zijn dood); 6,305v. 308v. (als Pompeius niet dapper gehandeld had, was hij niet aan de Nijl gestorven); 6,810v. (sterven bij de Nijl of bij de Tiber als inzet van de oorlog); 7,674vv. (onvermijdelijkheid dood Pompeius); 7,704 (Pompeius binnenkort aan genade Egyptenaar overgeleverd); 7,711 (aansporing van Pompeius een land te kiezen om te sterven); zeer frequent worden dergelijke verwijzingen in het achtste boek, cf. 8,11 (prijs op hoofd Pompeius), 8,81; 8,393vv.; 8,436v.⁴⁹⁷

Cf. voor de gelijkstelling van *superi* met *Fortuna* (735) 3,448v.; 4,121vv.; 5,59; 4,243v.⁴⁹⁸

Bourgery's vertaling komt niet overeen met de interpunctie die (ook) hij in de tekst aanbrengt.⁴⁹⁹

Cf. voor dit gebruik van *damnare* in verbinding met een ablativus als "busto" in 733 1,249 "o tristi damnata loco"; 7,452 "subitis damnavit noctibus Argos"; Claud. *Bell. Gild.* 399 "hoc facinus refugo damnavit sole Mycenae"; Ov. *Met.* 3,335 "aeterna damnavit lumina nocte", Stat. *Theb.* 2,695v. "vita miserandus inertis / damnatur."⁵⁰⁰

"Nefas" zou in 735 volgens Van Amerongen⁵⁰¹ zijn zedelijk karakter mischien goeddeels verloren hebben Cf. Duff, die "tragedy" vertaalt.

Fortuna heeft hier niet de wrede rol die bij Lucanus zo algemeen is (cf. bv. comm. ad 517v.). Voor andere gevallen van een goedgunstige *Fortuna* cf. 4,737vv.; 7,23v.; 9,890v. 1059vv.; 10,339. 525.

Housman *ad loc.* merkt n.a.v. "abscondat ... servetur" treffend op dat de coniunctivi geen bevel inhouden, maar dat in de vorm van een bevel een feit wordt goedgekeurd, cf. 7,689 "fuge"; 10,341 "avertite".

Immaculatus is een nieuwvorming van Lucanus, evenals 6,748 *indespectus* en 9,408 *inredux*.⁵⁰²

⁴⁹⁷ Cf. Schonberger 1968, 53v., Schrempf 9-13, Van Amerongen ad 57-64 en 182 n 46, die er terecht op wijst dat door dergelijke vooruitwijzingen de onverbiddelijkheid en de tragiek der gebeurtenissen worden benadrukt, Mayer 170v ad 8,712, die als voorbeelden bij andere dichters wijst op Homerus, die Hector zijn doodslot laat vermoeden, en Vergilius *Aen.* 1,712, waar Dido "pesti devota futurae" genoemd wordt Cf. ook Luc. 4,16 over de brug bij de Ilerda "hibernas passurus aquas", terwijl daar pas in v. 48 duidelijk wordt waarom dit detail vermeld wordt

⁴⁹⁸ Cf. Brisset 67 n 5

⁴⁹⁹ Cf. Housman 1927, 190

⁵⁰⁰ Cf. Housman en Willeumier - Le Bonniec ad 1,249

⁵⁰¹ Van Amerongen ad 5,204, cf. Peeters 95 n 6, die een opsomming geeft van plaatsen waar *nefas* slechts betekent "afschuwelijk gebeuren"

⁵⁰² Cf. Mayer 110 ad 175 veel van dergelijke nieuwvormingen vindt men bij Ovidius

SUMMARY

Classical scholarship has long recognized a pressing need for a modern commentary on the historical epic *De Bello Civili* by the Roman poet Marcus Annaeus Lucanus. This first full-scale treatment of the second book in the work tries in some measure to fill the lacuna.

Inevitably, a summary of a commentary must in part be a summary of the work being commented upon. This is no less true of the present synopsis, in which the various episodes in Lucan's second book are mentioned together with the principal aspects dealt with in the commentary.

1. The proem to book 2 (1-15) contains, firstly, a backward look at the last episode in the preceding book. The commentary makes it clear that the numerous references to the portents and predictions in this episode are evidence of this. Secondly, the proem looks ahead to the Romans' reactions to the outbreak of the civil war, which are described in the scenes that follow. Viewed in this light, it forms a bridge between the unnatural or supernatural (book 1) and the natural (book 2).

2. The central theme of 16-233 is the Romans' fear of the *bellum civile*. The state of war, to which *tumultus* (5) has already referred, evokes reactions in the *matronae* (16-43), the able-bodied men (44-64A) and the older generation (64B-233). It is shown that these reactions display an increasing intensity.

In Lucan's rendering of the mourning customs (16-43), the *invidia*, the rage of the women directed against the gods, is central. The men likewise address themselves to the *superi*, but with the request that they destroy the world rather than let it come to civil war (44-64A).

The fear of the older generation is expressed in the monologue by an unnamed old man (64B-233). The old man recalls the first civil war and fears that this will be far exceeded by the conflict that now threatens. The crimes of Marius (64-133) and Sulla (134-233) are brought to the fore in a panorama as virtuoso as it is horrifying, which reaches its climax in the murder of M. Marius Gratidianus (173-193A), described with great anatomical precision, and in the mass murder of the prisoners of war in the *Saepta* (195-220). Lucan creates the strong stimuli that were undoubtedly needed to shock his Neronian audience by combining traditional elements

from the description of atrocities (Ovid preceded Lucan in this respect) with brilliantly crafted paradoxes.

3. The exchange between Brutus and Cato (**234-325**), together with the remarriage of Cato and Marcia (**326-380A**) and the eulogy to Cato (**380B-391**), form a counterweight to 64-233. While there we were concerned with the reaction of the people, here we find the moral debate between two aristocrats about participation in the civil war. This is not really a dialogue; the respective arguments can be regarded as distinct and separate *suasoriae*. The philosophical background to the episode is dealt with in depth, with special attention being devoted to the relationship to Seneca's philosophical oeuvre.

4. Like its predecessor, the following scene, which relates how Cato remarries his ex-wife Marcia, serves as a justification of Cato's behaviour. We present an extensive overview of the mixed reactions of the other sources to this episode in Cato's life. No hint of criticism is to be found in Lucan, but the passage (like **234-325** and **380-391**) fulfils an apologetic function. Cato's austerity is elucidated in a lengthy description of the ceremonial which was so conspicuously absent at this wedding. Nowhere in the work is the negation antithesis, Lucan's favourite descriptive technique, taken to the lengths it is here.

The Caesar and Cleopatra episode in the tenth book was unmistakably composed as a counterpart to this scene.

5. In **380B-391**, the character of Cato is put in cynical-stoic perspective. The *elogium* in question, for which numerous parallels can be found in Neronian literature, was widely imitated. We present an overview.

This concludes the "static" first half of book 2.

As in some of the other books in the work, there is a clear caesura in the middle of book 2. In the second half of the book, **392-736**, attention alternates between Caesar, who is painted as a furiously advancing conqueror, and Pompey, who is being driven out of Italy.

6. Pompey's retreat to Campania gives cause for a geographical excursus on Italy (**392-438**). The symbolism used here (in which the conflicting elements

reflect the warring parties) is unmistakable. This ἔκφρασις is intended to give some weight to the less than heroic figure of the fleeing Pompey.

7. In **439-525**, the poet describes how Caesar overruns Central Italy. Most of the republican commanders offer little resistance (**462-477**). Only Cn. Domitius Ahenobarbus attempts to stand against Caesar (**478-525**). When Domitius falls into Caesar's hands and his request to be put to death is refused, Lucan seizes the opportunity to expose the cruelty contained in this *clementia*. In the rhetorical treatment of this paradox ("refusing someone death is more heinous than killing him"), Lucan could draw upon various passages in Seneca's tragedies. The reason why Lucan presents Domitius' conduct as an *exemplum* of republican *virtus* lies in the fact that Domitius was a notorious opponent of Caesar's, and has nothing to do with the fact that Nero was descended from the *gens Domitia*. In the commentary we make some observations on the negative judgement that has been passed on Domitius by modern historiography since Mommsen.

8. The bombastic speech with which Pompey attempts to rouse his troops (**525-595**) is modelled on examples from Seneca's *Hercules Oetaeus*; it is significant in this context that *Hercules* was the favourite battle cry of Pompey's forces during the civil war. The speech consists largely of a summing-up of Pompey's past military achievements, with which Pompey hopes to make an impression on his men. Lucan thus illustrates that Cn. Pompeius Magnus is a *magni nominis umbra*.

Once it has been made clear that Pompey's words are having no effect, there follows a remarkable comparison (**596-609**). Pompey is likened to a bull *qui recule pour mieux sauter*; problematic here is the *tertium comparationis*, since Pompey was never really to recover after the defeat at Brundisium in the continuation of the civil war.

9. The description of the harbour at Brundisium (**610-627**) is the second geographical excursus. Just as the Apennine excursus (**399-437**) delimited the theatre of war in Central Italy, so this τοποθεσία introduces the battle scenes at the end of the book. A comparison makes it clear that Lucan intends here to provide a counterpart to Virgil's description of the port of Carthage (*Aen.* 1,159 ff.).

10. In 628-649 Pompey sends his son Gnaeus to the east to drum up military support. Again, Pompey draws attention to his impressive feats of the past.

11. The action is carried forward with Caesar's attempt to barricade the harbour at Brundisium against Pompey (650-679) and Pompey's escape (680-736). In the first part, allusions to contemporaneous building activities may be assumed; Lucan, for whom shipping in general is a favourite theme, uses several specialized nautical terms to describe the subsequent escape. With a number of Virgilian reminiscences, Lucan evokes Aeneas' flight from Troy and then from Carthage.

Few Latin authors display such surprising originality as Lucan. Nevertheless, as the above overview shows, intertextuality is an essential concept in studying the *Bellum Civile*. The commentary therefore devotes significant attention to the relationship between this work and its predecessors.

Verbal borrowings from Virgil prove to be few in number (the lengthy list given by Heitland in his introduction to the Haskins edition contains primarily meaningless parallels); however, Lucan's reputation as Virgil's counterpart does emerge from the way in which he evokes Virgilian themes and remodels Virgilian descriptions.

It would be difficult to overestimate Ovid's influence. The virtuoso versification, the rhetorical slant of his work and the episodic structure of the *Metamorphoses* have all left a clear mark on the *Bellum Civile*.

The major influence that his uncle Seneca's work had on Lucan is expressed on the one hand in the philosophical reflections found on many pages in the *Bellum Civile*, and on the other in the hyperbolic description of the cruelties inherent in the civil war. Lucan endeavours to outdo Seneca *tragicus*.

Comparison with these poets and others makes it easier to establish Lucan's place in the Latin canon. The same is true of the emulation of Lucan's work by later authors (particularly Silius Italicus, Statius and Claudian).

A great deal of attention is devoted to Lucan's idiosyncratic use of language, one of the areas that are particularly worthy of further examination. Syntactical problems are elucidated where necessary. One remarkable phenomenon in this respect is Lucan's use of hypallage, which often disrupts the reader's pattern of expectation.

As far as the way in which Lucan handles his historical material is concerned, Marti rightly observes that "His sins of omission and commission have often been listed and criticized."⁵⁰³ Comparison of book 2 with the tradition for the period he deals with reveals that Lucan is far from reliable as a historical source. Crucial developments are disposed of in a few verses or not even mentioned at all, while side issues are treated *in extenso*. The poet is therefore not concerned with producing an accurate historical report. Lucan's aim is to achieve pathos; his criterion for selecting the historical material is its literary value. The consequence of this is that in large parts of the book, as in the whole epic, the action does not move forward at all.

Stoic philosophy is encapsulated in Lucan's philosophical idiom. It is, however, notable that in his otherwise not very consistent philosophical system, the Supreme Being is fundamentally malevolent, a view in which he parts company with Stoic teaching.

---

⁵⁰³ Marti 1964, 193

LITERATUUR⁵⁰⁴

I. EDITIES ZONDER COMMENTAAR OF VERTALING

- GROTIUS, H., (ed.), *M. Annaei Lucani Pharsalia sive de bello civili Caesaris et Pompeii Libri X*, Leiden 1626.
- HOSIUS, C., (ed.), *M. Annaei Lucani Belli Civilis Libri Decem*, Leipzig 1913³.
- HOUSMAN, A. E., (ed.), *M. Annaei Lucani Belli Civilis Libri Decem*, Oxford 1958⁴.
- SHACKLETON BAILEY, D. R., (ed.), *M. Annaei Lucani De Bello Civili Libri X*, Stuttgart 1988.

II. EDITIES MET COMMENTAAR

- AMERONGEN, R. VAN, *Drie scènes uit het voorspel tot Pharsalus, Een commentaar op Lucanus, Bellum Civile V 1-373*. Diss. Utrecht 1977.
- BADALÌ, R., *L'Opera e la poesia di M. Anneo Lucano. Commento ai libri I e VI*, Bologna 1972.
- BARRATT, P., *M. Annaei Lucani Belli Civilis liber V. A Commentary*, Amsterdam 1979.
- BENTLEY, R., *M. Annaei Lucani Pharsalia, cum notis Hugonis Grotii et Richardi Bentleii*, Strawberry - Hill 1760.
- BURMAN, P., *M. Annaei Lucani Pharsalia*, Leiden 1740.
- CORTIUS, G., *M. Annaei Lucani Pharsalia*. Editionem morte Cortii interruptam absolvit C. F. Weber. Vol. I Leipzig 1828; vol. II Leipzig 1829.
- DILKE, O. A. W., *M. Annaei Lucani de Bello Civili Liber VII*, revised from the edition of J.P. Postgate, Cambridge 1960.
- FARNABY, M., *Annaeus Lucanus De Bello Civili, cum H. Grotii, Farnabii notis integris*, Leiden 1658.
- FRANCKEN, C. M., *M. Annaei Lucani Pharsalia*. Vol. I Leiden 1896; vol. II Leiden 1897.
- GAGLIARDI, D., *M. Annaei Lucani Belli Civilis liber VII*, Firenze 1975.
- — —, *Belli Civilis liber primus, testo critico introduzione e commentario*, Napoli 1988.
- GARBARINO, G., *Lucano, Bellum Civile libro I, commentario*, Torino 1965.

⁵⁰⁴ N.b.: in deze literatuuropgave wordt niet naar volledigheid gestreefd; genoemd worden slechts de uitgaven waarvan gebruik werd gemaakt.

- GETTY, R. J., *M. Annaeus Lucanus De Bello Civili Liber I*, Cambridge 1955.
- HASKINS, C. E., *M. Annaeus Lucanus Pharsalia*. With an Introduction by W.E. Heitland, Londen 1887 (herdruk Hildesheim-New York 1971).
- LEJAY, P., *M. Annaeus Lucanus De Bello Civili Liber primus*. Texte latin, avec apparat critique, commentaire et introduction, Paris 1894.
- OUDENDORP, F., *M. Annaei Lucani Pharsalia*, Leiden 1728.
- SCHMIDT, M., *Caesar und Cleopatra. Philologischer und historischer Kommentar zu Lucan 10,1-171*, Frankfurt am Main / Bern / New York 1986.
- WEISE, C. H., *M. Annaei Lucani Pharsaliae Libri X*, Quedlinburg-Leipzig 1835.
- WUILLEUMIER, P., en H. LE BONNIEC, *M. Annaeus Lucanus, Bellum Civile, Liber primus* (Lucaïn, La Pharsale, Livre premier). Édition, introduction et commentaire, Paris 1962.

III. EDITIES MET VERTALING /

VERTALING EN COMMENTAAR

- BADALÌ, R., *La Guerra Civile di Marco Anneo Lucano, testo e traduzione*, Torino 1988.
- BOURGERY, A., en M. PONCHONT, *Lucaïn, La guerre civile (La Pharsale)*. Paris 1926 (t.I) en 1929 (t. II).
- DUFF, J. D., *Lucan*, London 1928.
- EHLERS, W., *Lucanus, Bellum Civile*, München 1978².
- HOLGADO REDONDO, A., *M. Anneo Lucano, Farsalia. Introduccion, traduccion y notas*, Madrid 1984.
- LUCK, G., *Lukan, Der Bürgerkrieg*, Berlin 1985.
- MAYER, R., *Lucan. Civil War VIII*, Warminster 1983 (= Mayer 1983.2).

IV. VERTALINGEN

- GRAVES, R., *Lucan, Pharsalia, Dramatic Episodes of the Civil Wars*, Harmondsworth 1956.
- WIDDOWS, P. F., *Lucan's Civil War*, translated into English verse, Bloomington 1988.

V. OVERIGE

- ADAMS, J. N., "Anatomical Terminology in Latin Epic", in *BICS* 27 (1980), 50-62.
- ADATTE, J. M., "Caton ou l'engagement du sage dans la guerre civile", in *Études de Lettres* sér. 2, 8 (1965), 232-240.
- AHL, F., "Pharsalus and the *Pharsalia*", in *C&M* 29 (1968), 124-161.
- — —, "The Pivot of the *Pharsalia*", in *Hermes* 102 (1974), 305-320 (= Ahl 1974.1).
- — —, "The Shadows of a Divine Presence in the *Pharsalia*", in *Hermes* 102 (1974), 566-590 (= Ahl 1974.2).
- — —, *Lucan: An Introduction*, Ithaca, New York, 1976.
- ALBRECHT, M. Von, *Freiheit und Gebundenheit römischer Epik*, Amsterdam 1964 (= Von Albrecht 1964.1).
- — —, *Silius Italicus*, Amsterdam 1964 (= Von Albrecht 1964.2).
- — —, "Der Dichter Lucan und die epische Tradition", in *Entr.* 269-308.
- ALEWELL, K., *Über das rhetorische Paradeigma*, Leipzig 1913.
- ALFIERI, N., "A proposito di due nomi fluviali in Lucano e Silio Italico", in *La Parola del Passato* 4 (1949), 53-61.
- ANDERSON, W. B., "Notes on Lucan VIII", in *CQ* 8 (1914), 105-111.
- — —, "Notes on Lucan I and VIII", in *CQ* 10 (1916), 100-105.
- — —, "Housman's Lucan", in *CR* 41 (1927), 26-33.
- ANDERSON, W. S., *Pompey, His Friends, and the Literature of the First Century B.C.*, Berkeley & Los Angeles 1963.
- ANDRÉ, J., *Étude sur les termes de couleur dans la langue latine*, Paris 1949.
- ANTONETTI, M. G., "Un commentario di età umanistica al *bellum civile* di M. A. Lucano nel Vat. Lat. 3284", in *RCCM* 28 (1986), 31-43.
- ARNALDI, F., "Lucano", in *Vichiana* 3 (1974), 40-49.
- ARNOLD, E. V., *Roman Stoicism*, Cambridge 1911.
- AUERBACH, E., *Mimesis: dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, Bern 1959².
- AXELSON, B., *Unpoetische Wörter, ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache*, Lund 1945.
- AYMARD, J., *Quelques séries de comparaisons chez Lucain*, Montpellier 1951.
- BACHOFEN, A., *Cäsars und Lucans Bellum Civile: ein Inhaltsvergleich*, Zürich 1972.
- BADALÍ, R., "In margine ad una nuova edizione di Lucano", in *Bolletino dei classici (Accademia Nazionale dei Lincei)*, serie terza fasc. 10 (1989), 149-193.
- BADIAN, E., *Studies in Greek and Roman History*, Oxford 1964.

- — — — —, "Christian Meier: Caesar" (rec.), in *Gnomon* 62 (1990), 22-39.
- BÄUMER, J., *De Posidonio Megasthene Apollodoro M. Annaei Lucani auctoribus*, Diss. Münster 1902.
- BAGNANI, G., "Sullani Manes and Lucan's Rhetoric", in *Phoenix* 9 (1955), 27-31.
- BAILBÉ, J., "Lucain en France à l'époque des guerres civiles", in *Bull. de l'Assoc. G. Budé* 1980, 74-94.
- BALSDON, J. P. V. D., "The Veracity of Caesar", in *Greece and Rome* 4 (1957), 19-28.
- BALZERT, M., *Die Komposition des claudianischen Gotenkriegsgedichtes, c. 26*, Hildesheim 1974 (Diss. Tübingen 1970).
- BANG, M., "Marius in Minturnae", in *Klio* 10 (1910), 178-191.
- BARDON, H., "L'aurore et le crépuscule (thèmes et clichés)", in *RÉL* 24 (1946), 82-115.
- BASSETT, E. L., "Regulus and the Serpent in the *Punica*", in *CPh* 50 (1955), 1-20.
- — — — —, "Silius' *Punica* 6,1-53", in *CPh* 54 (1959), 10-34.
- BASTET, F. L., "Lucain et les arts", in *Entr.* 121-158.
- BAYET, J., "Le suicide mutuel dans la mentalité des Romains", in *Année Sociologique* 3, serie 5 (1951), 35-89.
- BEAUJEU, J., "L'Astronomie de Lucain", in *L'Astronomie dans l'Antiquité* (Actes du Colloque tenu à l'Université de Toulouse-Le Mirail 21-23 octobre 1977), Paris 1979.
- BEDNARA, E., "De sermone dactylicorum quaestiones I,II", in *ALL* 14 (1906), 317-360; 532-604.
- BELLEN, H., *Metus Gallicus - Metus Punicus, zum Furchtmotiv in der römischen Republik*, Mainz 1985.
- BERGH, B., "Ad Lucanum 2,712 adnotatio", in *Eranos* 83 (1985), 5-6.
- BERTHOLD, H., "Beobachtungen zu den Epilogen Lucans (spez. IV,402-581; 575-581)", in *Helikon* 17 (1977).
- BILLERBECK, M., *Der Kyniker Demetrios*, Leiden 1979.
- — — — —, "Stoizismus in der römischen Epik neronischer und flavischer Zeit", in *ANRW* II,32.5 (1985), 3116-3151.
- BINDER, M., *Studien zur Geschichte des zweiten Bürgerkriegs*, Diss. Freiburg i. Br. 1928.
- BLATT, F., "Lucan and his Text", in *C&M* 20 (1959), 47-67.
- BLÜMNER, H., *Die römischen Privataltertümer*, München 1911.
- BOLTON, J. D. P., "A Curiosity in Seneca", in *CQ* n. s. 6 (1956), 238-242.
- BONNER, S. F., *Roman Declamation in the Late Republic and Early Empire*, Liverpool 1949.

- — — — —, "Lucan and the Declamation Schools", in *AJPh* 87 (1966), 257-289.
- BONNIEC, H. LE, "Lucaïn et la religion", in *Entr.* 161-200.
- BORGIO, A., "Aspetti della psicologia di massa in Lucano ed in Tacito", in *Vichiana* 5 (1976), 243-257.
- BORSZAK, I., "Lucaïn entre Virgile et Tacite", in *Bull. de l'Assoc. G. Budé* 1980, 59-73.
- BOUDRY, J., "Actualité poétique de Lucaïn", in *Études de Lettres* sér. 2, 8 (1965), 241-252.
- BOURGERY, A., "La géographie de Lucaïn", in *RPh* 2 (1928), 25-40.
- BRAIDOTTI, C., *Le vite antiche di M. Anneo Lucano. Introduzione e testo critico*, Bologna 1972.
- BRISSET, J., *Les idées politiques de Lucaïn*, Paris 1964.
- BROUGHTON, T. R. S., *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 1 New York 1951; vol. 2 *ib.* 1952; vol. 3 Atlanta 1986.
- BROUWERS, J. H., *Dichter of Geschiedschrijver. Over historische epiek bij de Romeinen* (inaugurele rede), Utrecht 1980.
- — — — —, "Vergilius en Lucanus", in *Lampas* 15 (1982), 16-27.
- — — — —, "Zur Lucan-Imitation bei Silius Italicus", in *Actus (Festschrift H. Nelson)*, Utrecht 1985, 73-87.
- — — — —, "Lucan über Cato Uticensis als *exemplar virtutis*", in *Fructus Centesimus, Mélanges offerts à Gerard J. M. Bartelink à l'occasion de son soixante-cinquième anniversaire*, Steenbrugis 1989, 49-60.
- BRUÈRE, R. T., "Lucan's Cornelia", in *CPh* 46 (1951), 221-236.
- — — — —, "Lucan and Claudian: the Invectives", in *CPh* 59 (1964), 223-256.
- BURCK, E., "Das Menschenbild im römischen Epos", in *Gymnasium* 65 (1958), 121-146.
- — — — —, *Vom römischen Manierismus, von der Dichtung der frühen römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1971.
- — — — —, (ed.), *Das römische Epos*, Darmstadt 1979.
- BURNS, A., "Pompey's Strategy and Domitius' Stand at Corfinium", in *Historia* 95 (1966), 74-95.
- BURRIS, E. E., "The Classical Culture of Percy Bysshe Shelley", in *CJ* 21 (1925-6), 344-354.
- BUSCH, B., *De M. Porcio Catone Uticensi quid antiqui scriptores aequales et posteriores censuerint*, Diss. Münster 1911.
- CALLIES, H., "Zur Vorstellung der Römer von den Cimbren und Teutonen seit dem Ausgang der Republik: ein Beitrag zur Behandlung aussenpolitischer Ideologie in Rom", in *Chiron* 1 (1971).

- CAMPICHE, E., "Les causes de la guerre civile d'après Lucain (Pharsale 1,67-182)", in *Études de Lettres* 8 (1965), 224-231.
- CARCOPINO, J., *Sulla ou la monarchie manquée*, Paris 1931.
- — — — —, *La vie quotidienne à Rome*, Paris 1939.
- CARNEY, T., *A Biography of C. Marius*, Chicago 1970².
- CASPARI, F., *De ratione quae inter Vergilium et Lucanum intercedat, quaestiones selectae*, Leipzig 1908.
- CASSON, L., *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton 1971.
- CATTIN, A., "Une idée directrice de Lucain", in *Études de Lettres* sér. 2, 8 (1965), 214-223.
- CIZEK, E., *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Leiden 1972.
- CONTE, G. B., "La Guerra Civile nella rievocazione del popolo: Lucano II 67-233", in *Maia* 20 (1968), 224-253.
- — — — —, "Ennio e Lucano", in *Maia* 22 (1970), 132-138.
- CORNU, J., "Zu Lukan 2,133", in *ALL* 13 (1904), 127-128.
- CRESCI MARRONE, G., "Alessandro in età neroniana: *victor o praedo?*", in *Atti dell'istituto Veneto di scienze, lettere, ed arti, classe di scienze morali, lettere ed arti*, 142 (1983-84), 75-93.
- CROISILLE, J. M., "Caton et Sénèque face au pouvoir: Lucain, Pharsale, 2,234-325; 9,186-217", in *Neronia* 1977, 75-82.
- CROSLAND, J., "Lucan in the Middle Ages", in *MLR* 25 (1930), 32-51.
- CUMONT, FR., *Lux Perpetua*, Paris 1949.
- CURTIUS, E. R., *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 1963⁴ Bern & München.
- CYTOWSKA, M., "Lucain en Pologne", in *Eos* 60 (1972), 137-148.
- DAHLMANN, H., "Clementia Caesaris", in *Römertum* (ed. H. Oppermann), Darmstadt 1982; oorspr. in *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung* 10 (1934), 17-26.
- DELZ, J., "Textkritisches zu den Tragoedien Senecas", in *MH* 46 (1989), 52-62.
- DEMOUGEOT, E., "L'Invasion des Cimbres-Teutons-Ambrons et les Romains", in *Latomus* 37 (1978), 910-938.
- DEONNA, W., "L'oeil du mort", in *Latomus* 17 (1958), 324-328.
- DICK, B. F., "Fatum and Fortuna in Lucan's *Bellum Civile*", in *CPh* 62 (1967).
- DIGGLE, J., "Notes on Ovid's *Tristia*, Books 1-11", in *CQ* n.s. 30 (1980), 401-419.
- DRUMANN, W., *Geschichte Roms: Pompeius, Caesar, Cicero und ihre Zeitgenossen*, Hildesheim 1964 (= Leipzig 1906²).
- DUDLEY, D. R. (ed.), *Neronians and Flavians*, London 1972.

- DUE, O. S., "An Essay on Lucan", in *C.&M.* 23 (1962), 68-132.
- - - - - , "Lucain et la philosophie", in *Entr.* 203-232.
- EBENER, D., "Lucans Bürgerkriegsepos als Beispiel poetischer Gestaltung eines historischen Stoffes", in *Klio* 66 (1984), 581-590.
- ECKARDT, L., *Exkurse und Ekphrasis bei Lucan*, Diss. Heidelberg 1936.
- EISENHUT, W., *Virtus Romana. Ihre Stellung im römischen Wertsystem*, München 1973.
- ERNOUT, A., "Lucain et Salluste", in *Rev. de Phil.* 45 (1971), 293-297.
- FANTHAM, E., "Nihil iam iura naturae valent: Incest and Fratricide in Seneca's *Phoenissae*", in *Ramus* 12 (1983), 61-76.
- - - - - , "Caesar and the mutiny: Lucan's reshaping of the historical tradition in *De Bello Civili* 5,237-373", in *CPh* 80 (1985), 119-131.
- FAUST, R., *De Lucani Orationibus*, Diss. Königsberg 1908.
- FEENEY, D. C., "Stat magni nominis umbra. Lucan on the Greatness of Pompeius Magnus", in *CQ* 36 (1986), 239-243.
- FEHRLE, R., *Cato Uticensis*, Darmstadt 1983.
- FISCHLI, W., "Studien zum Fortleben der Pharsalia des M. Annaeus Lucanus", *Beilage zum Jahresbericht der kantonalen höheren Lehranstalten*, Luzern 1943/4.
- FLACELIÈRE, R., "Caton d'Utique et les Femmes", in *Mélanges Jacques Heurgon*, Rome 1976, 293-302.
- FLETCHER, G., "On Passages in Lucan", in *LCM* 13 (1988), 133-136.
- FLUME, H., *Die Einheit der künstlerischen Persönlichkeit Lucans*, Diss. Bonn, Detmold 1950 (pp. 33-39 in *WdF* 354-359).
- FRAENKEL, E., "Zur geschichte des Wortes *Fides*", in *RhM* 71 (1916), 187-199.
- - - - - , "M. Annaei Lucani Belli Civilis libri decem editorum in usum edidit A. E. Housman" (rec.), in *Gnomon* 2 (1926), 497-532.
- - - - - , "Selbstmordwege", in *Philologus* 87 (1932), 470-473.
- - - - - , "Lucan als Mittler des antiken Pathos", in *WdF* 15-49; oorspr. in *Vorträge der Bibliothek Warburg 1924-1925*, Leipzig 1927; ook in *Kleine Beiträge zur klassischen Philologie*, Roma 1964.
- FRANCHET D'ESPEREY, E., "Le destin dans les épopées de Lucain et Stace", in *Visages du destin dans les mythologies, Mélanges Jacqueline Duchemin*, Paris 1983, 95-104.
- FRANK, E., "The Structure and Scope of Lucan's *De Bello Civili*", in *CB* 46 (1970), 59-61.
- FRIEDLÄNDER, L., *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, Leipzig 1922¹⁰.

- FRIEDRICH, W.-H., "Cato, Caesar und Fortuna bei Lucan" in *Hermes* 73 (1938), 391-421 (bekorte versie in *WdF* 70-102).
 id., "Ennius-Erklärungen", in *Philologus* 97 (1948), 277-301.
- FRITZ, K. VON, "Pompey's Policy before and after the Outbreak of the Civil War of 49 B.C.", in *TAPA* 73 (1942), 145-180.
- FRITZSCHE, R., *Quaestiones Lucanae*, Jena 1892.
- FUGIER, H., *Recherches sur l'expression du sacré dans la langue latine*, Paris 1963.
- FUHRMANN, M., "Die Funktion grausiger und ekelhafter Motive in der lateinischen Dichtung", in *Die nicht mehr schönen Künste, Grenzphänomene des Ästhetischen*, 23-66; Reihe *Poetik und Hermeneutik* vol. 3, ed. H. R. Jauss, München 1968.
- GAGLIARDI, D., "Di Lucano e dei simboli (a proposito di *Phars.* 2,719-725)", in *Vichiana* 6 (1977), 123-125.
- , "La letteratura dell'irrazionale in età neroniana (lineamenti d'una ricerca)", in *ANRW* 2.32.3, Berlin & New York 1985.
- GANZENMÜLLER, C., "Beiträge zur Ciris", in *Fleck. Jb. f. Class. Phil.*, suppl. bd 20 N. F (1894), 553-657.
- GASSNER, J., *Kataloge im römischen Epos. Vergil - Ovid - Lucan*. Diss. München, Augsburg 1976.
- GEIGER, J., "M. Hortensius M. f. Q. n. Hortalus", in *CR* n.s. 20 (1970), 132-134.
- GELDER, J. VAN, "Lucanus als dichter", in *Hermeneus* 26 (1955), 182-193.
- GELZER, M., *Pompeius*, München 1959².
- , *Caesar, der Politiker und Staatsmann*, Wiesbaden 1960⁶.
- , "Der Antrag des Cato Uticensis, Caesar den Germanen auszuliefern", in *Festgabe für Paul Kürn*, Berlin 1961, 46-53.
- , "Cato Uticensis", in *Kleine Schriften*, bd. 2, Wiesbaden 1963, 257vv. (= *Vom römischen Staat* 2, Leipzig 1943, 99-146).
- GEORGE, D. B., Lucilius 676 M., Metellus, and his *Munus*, in *CJ* 83 (1987-88), 298-300 (= George 1988 1).
- , "Lucan's Caesar and Stoic οἰκείωσις Theory: the Stoic Fool", in *TAPhA* 118 (1988), 331-341 (= George 1988.2).
- GEORGE, P. A., "Petronius and Lucan's *De Bello Civili*", in *CQ* n.s. 24 (1974), 119-133.
- GERCKE, A., "Seneca-Studien", in *Jb. f. Cl. Phil.* Suppl. bd. 22 (1896).
- GETTY, R., "Observations on the first Book of Lucan, *CQ* 30 (1936), 55-63.
- GLAESSER, R., *Verbrechen und Verblendung: Untersuchungen zum Furor-Begriff bei Lucan mit Berücksichtigung der Tragödien Seneca's*, Bern / New York / Nancy 1984.

- , "Lucans Synkrisis des Pompeius und Caesar", in *AU* 31 (1988), 53-67.
- GOOSSENS, R., "Oculos in morte minaces", in *Latomus* 13 (1954), 33-36.
- GORDON, H. L., "The Eternal Triangle, First Century B. C.", in *CJ* 28 (1932-33), 574-578.
- GOTOFF, H. C., *The Transmission of the Text of Lucan in the Ninth Century*, Cambridge Mass. 1971.
- GRATWICK, A. S., "Sundials, Parasites, and Girls from Boeotia", in *CQ* n.s. 29 (1979), 308-323.
- GRAVES, R., *The Greek Myths*, Harmondsworth 1957³.
- GRENADE, P., "Un Exploit de Néron", in *RÉA* 50 (1948), 272-287.
- GRESSETH, G. K., "The Quarrel between Lucan and Nero", in *CP* 52 (1957), 24-27.
- GRIMAL, P., "Le poète et l'histoire", in *Entr.* 53-117.
- , *La Guerre Civile de Pétrone dans ses rapports avec la Pharsale*, Paris 1977.
- , "Quelques aspects du Stoïcisme de Lucain", in *Bull. de l'acad. de Belgique lettres sér.* 5 69 (1983), 401-416.
- , "La campagne de Janvier-Février 49 au livre II de la Pharsale (vv. 392-609)", in *Estudios Clasicos* 88 (1984), 263-272.
- , "Lucain et l'Empire du Soleil", in *Hommages à Henri Le Bonniec. Res Sacrae*, ed. D. Porte en J.-P. Néraudau, *Coll. Latomus* 201, Bruxelles 1988.
- GRUEN, E., *Roman Politics and the Criminal Courts*, Cambridge Mass. 1968.
- , *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley / Los Angeles / London 1974.
- GUILLEMIN, A. M., *Pline et la vie littéraire de son temps*, Paris 1929.
- , "L'inspiration virgilienne dans la Pharsale", in *RÉL* 29 (1952), 214-227.
- GUITTARD, CH., "Naissance et développement d'une légende: les *Decii*", in *Hommages à Henri Le Bonniec. Res Sacrae*, ed. D. Porte en J.-P. Néraudau, *Coll. Latomus* 201, Bruxelles 1988.
- GUNDOLF, F., *Caesar. Geschichte seines Ruhms*, Berlin 1924 (pp. 32-36 in *WdF* 10-14).
- HADAS, M., "Latin Epic and Lucan", in *CW* 29 (1936), 153-57.
- HÅKANSON, L., "Problems of Textual Criticism and Interpretation in Lucan's *De Bello Civili*", in *PCPhS* 25 (1979), 26-51.
- , "Nochmals Luc. 2,554", in *Eranos* 79 (1981), 151-152.
- , "Homoioteleuton in Latin Dactylic Poetry", in *HSCPh* 86 (1982), 87-115.

- — — — —, "Adverbs in Latin Poetry", in *Eranos* 84 (1986), 23-56.
- HAMPEL, E., *De Apostrophae apud Romanorum poetas usu*, Diss. Jena 1908.
- HARICH, H., "Catonis Marcia, Stoisches Kolorit eines Frauenporträts bei Lucan (II 326-350)", in *Gymnasium* 97 (1990), 212-223.
- HASKINS, C. H., *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge Mass. 1939⁴.
- HEINEN, H., *Rom und Ägypten von 51 bis 47 v. Chr., Untersuchungen zur Regierungszeit der 7 Kleopatra und des 13 Ptolemäers*, Diss. Tübingen 1966.
- HEINZE, R., *Vergils epische Technik*, Leipzig 1915³.
- HELM, R., "Lucanus", in *Lustrum* 1 (1956), 163-227.
- HEMMEN, W., *Das Bild des Porcius Cato in der antiken Literatur*, Diss. Göttingen 1954.
- HENDERSON, J., "Lucan / The Word at War", in *Ramus* 16 (1987), 123-164.
- HEUSS, A., *Römische Geschichte*, Braunschweig 1964.
- HEYKE GEB. FALLER, W., *Zur Rolle der Pietas bei Lucan*, Diss. Heidelberg 1970.
- HIGHET, G., *The Classical Tradition*, Oxford 1949
- — — — —, *The Speeches in Vergil's Aeneid*, Princeton 1972.
- HILLMANN, T., "Strategic Reality and the Movements of Caesar, January 49 BC", in *Historia* 37 (1988), 248-252.
- HIRZEL, R., "Der Selbstmord", in *Archiv für Religionswissenschaft* 11 (1908), 75-104 (repr. Darmstadt 1966).
- HOLLIDAY, V., *Pompey in Cicero's correspondence and Lucan's civil war*, Den Haag / Paris 1969.
- HOOFF, A. VAN, *Zelfdoding in de Antieke Wereld*, Nijmegen 1990.
- HOSIUS, C., "Inchriftliches zu Seneca und Lucan", in *RhM* 47 (1892), 462-465 (= Hosius 1892.1).
- — — — —, "Lucanus und Seneca", in *Fleck. Jb. f. class. Philologus* 52 (1892), 337-356 (= Hosius 1892.2).
- — — — —, "Lucan und seine Quellen", in *RhM* 48 (1893), 380-397.
- — — — —, "Römische Dichter auf Inschriften", in *RhM* 50 (1895), 286-300.
- — — — —, "R. Pichon, *Les Sources de Lucan*", in *Berl. Phil. Wochenschr.* 32 (1912), 1650-1654.
- HOUSMAN, A. E., "Bourcery's Lucan", in *CR* 41 (1927), 189-191.
- — — — —, "Notes on the Thebais of Statius", in *CQ* 27 (1933), 1-16.
- — — — —, *The Classical Papers of A. E. Housman*, collected by J. Diggle and F. R. D. Goodyear, Cambridge 1972.
- HÜBNER, U., "Hypallage in Lucans *Pharsalia*", in *Hermes* 100 (1972), 577-600.

- — — — —, "Studien zur Pointentechnik in Lucans *Pharsalia*", in *Hermes* 103 (1975).
- — — — —, "Eine übersehene Metonymie in Lucans *Pharsalia*", in *RhM* N. F. 117 (1974), 350-357.
- HUDSON-WILLIAMS, A., "Notes on Dracontius", in *CQ* 40 (1946), 92-100.
- — — — —, "Lucan I 76-77", in *CR* n. s. 2 (1952).
- — — — —, "Notes on Lucan, book 7", in *CQ* n.s. 4 (1954), 187-193.
- — — — —, "Some Notes on Lucan", in *CR* n. s. 19 (1969), 134-138.
- — — — —, "Notes on Some Passages of Lucan", in *CQ* 34 (1984), 452-463.
- HUNDT, G., *De M. Annaei Lucani comparationibus*, Diss. Halle 1886.
- JAL, P., "Remarques sur la cruauté à Rome pendant les guerres civiles (de Sylla à Vespasien)", in *Bull. de l'Assoc. G. Budé* 20 (1961).
- — — — —, "Les dieux et les guerres civiles dans la Rome de la fin de la république", in *RÉL* 40 (1962), 170-200 (= Jal 1962.1).
- — — — —, "Le rôle des barbares dans les guerres civiles de Rome, de Sylla à Vespasien", in *Latomus* 21 (1962), 8-48 (= Jal 1962.2).
- — — — —, "Bellum Civile ... Bellum Externum dans la Rome de la fin de la république (suite)", in *LEC* 30 (1962), 384-390 (= Jal 1962.3).
- — — — —, *La Guerre Civile à Rome, Étude littéraire et morale*, Paris 1963.
- — — — —, "La place de Lucain dans la littérature antique des guerres civiles", in *Neronia* 1977 (Clermont-Ferrand 1982), 83-91.
- JENNINGS C.S.J., M., "Lucan's Medieval Popularity: the Exemplum Tradition", in *RCCM* 16 (1974), 215-233.
- JOHNSON, W. R., *Momentary Monsters. Lucan and his Heroes*, Ithaca / London 1987.
- JONG, I. DE, "The Voice of Anonymity: $\tau\upsilon\varsigma$ -speeches in the Iliad", in *Eranos* 85 (1987), 69-84.
- JUHNCKE, H., "Homerisches in römischer Epik flavischer Zeit", München 1972.
- KEUDEL, U., *Poetische Vorläufer und Vorbilder in Claudians "De Consulatu Stilichonis"* (= *Hypomnemata* 26), Heidelberg 1970.
- KLIEN, A., *Formen und Mittel der Charakteristik in Lucans Pharsalia*, Diss. Innsbruck 1946.
- KÖNIG, F., *Mensch und Welt bei Lucan im Spiegel bildhafter Darstellung*, Diss. Kiel 1957 (155-194 in *WdF* 439-475).
- KOERBER, E., *De M. Annaei Lucani usu syntactico*, Diss. Petersburg 1874.
- KOHLMANN, P., "Zur Achilleis des Statius", in *Phil.* 34 (1876), 569-571.
- KOPP, A., *Staatsdenken und politisches Handeln bei Seneca und Lucan*, Diss. Heidelberg 1969.

- KÜPPERS, J., "Exegetisches zu einigen Stellen bei Lukan", in *Hermes* 116 (1988), 445-467.
- LAPIDGE, M., "Lucan's Imagery of Cosmic Dissolution", in *Hermes* 107 (1979), 344-370.
- LAUSBERG, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1973².
- LAUSBERG, M., "Lucan und Homer", in *ANRW* II,32.3, Berlin / New York 1985, 1565-1622.
- , "Epos und Lehrgedicht. Ein Gattungsvergleich am Beispiel von Lucans Schlangenkatalog", in *WJA* N. F. 16 (1990), 173-203.
- LEBEK, W. D., *Lucans Pharsalia, Dichtungsstruktur und Zeitbezug*, Göttingen 1976.
- LEFÈVRE, E., "Die Bedeutung des Paradoxen in der römischen Literatur der frühen Kaiserzeit", in *Poëtica* 3 (1970), 59-82.
- LEGRAS, L., *Étude sur la Thebaïde de Stace*, Paris 1905.
- LEIDIG, H. D., "'The Heat and Intrepidity of Youth'. Zum Bild Lucans in der englischen Literaturkritik des späten siebzehnten und des achtzehnten Jahrhunderts", in *Antike und Abendland* 25 (1979), 174-191.
- LEO, F., *Ausgewählte kleine Schriften*, Roma 1960.
- LIEBESCHÜTZ, J. H. W. G., *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford 1979.
- LIER, B., "Topica carminum sepulcralium latinorum", in *Phil.* 62 (1903), 445-477.
- LINN, H. W., *Studien zur Aemulatio des Lucan* (Diss. Hamburg 1969), Hamburg 1971.
- LINTOTT, A. W., *Violence in Republican Rome*, Oxford 1968.
- , "Lucan and the History of the Civil War", in *CQ* 21 (1971), 489-505.
- LIPSCOMB, H. C., *Aspects of the Speech in Later Roman Epic*, Diss. Baltimore 1909.
- LITCHFIELD, H. W., "National exempla virtutis in Roman Literature", in *HSCPh* 25 (1914), 1-71.
- LÖFSTEDT, E., *Syntactica*, vol. 1 Lund 1942²; vol. 2 Lund 1956².
- LOUNSBURY, R. C., "The Death of Domitius in the *Pharsalia*", in *TAPA* 105 (1975), 209-212.
- LUNDERSTEDT, R., *De Synecdochae apud P. Papinium Statium Usu*, Diss. Jena 1913.
- LUNDQUIST, N., *Studia Lucanea*, Diss. Stockholm 1907.
- MALCOVATI, E., *Lucano*, Brescia 1947².
- MANITIUS, M., "Zu spätlateinischen Dichtern", in *Zeitschr. f. d. Österr. Gymn.* 37 (1886), 81-110; 241-254; 401-411.

- , "Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter", in *Phil.* 51 (1892), 704-719.
- MARCOVICH, M., "On the Origin of Seneca's *Ducunt volentem fata, nolentem trahunt*", in *CPh* 54 (1959), 119-121.
- MARIOTTI, S., "Comment. Lucan. 2,405 p. 77 Usener", in *Maia* 15 (1963), 493-496.
- MAROUZEAU, J., *Traité de stylistique latine*, Paris 1954.
- MARQUARDT, J., *Handbuch der römischen Altertümer*, Leipzig 1871.
- MARSHALL, B., "Catilina and the Execution of M. Marius Gratidianus", in *CQ* 35 (1985), 124-133.
- MARTI, B. M., "Literary Criticism in the Medieval Commentaries on Lucan", in *TAPhA* 72 (1941), 245-254.
- , "The Meaning of the *Pharsalia*", in *AJPh* 66 (1945), 352-376.
- , "Tragic History and Lucan's *Pharsalia*", in *Classical, Mediaeval and Renaissance Studies in Honour of B. L. Ullmann*, ed. C. Henderson jr., vol I Roma 1964, 165-204.
- , "La structure de la *Pharsale*", in *Entr.* 1-50.
- , "Lucan's Narrative Techniques", in *PP* 30 (1975), 74-90.
- MARTINDALE, C. A., "Paradox, Hyperbole and Literary Novelty in Lucan's *Bellum Civile*", in *BICS* 23 (1976), 45-54.
- , "The Politician Lucan", in *Greece and Rome* 31 (1984), 64-79.
- MAURACH, G., *Enchiridion Poeticum, Zur lateinischen Dichtersprache*, Darmstadt 1989² (= Maurach 1989.1).
- , *Geschichte der römischen Philosophie*, Darmstadt 1989 (= Maurach 1989.2).
- MAYER, R., "On Lucan and Nero", in *BICS* 25 (1978), 85-88.
- , "Pharsalica damna", in *Mnem.* 32 (1979), 338-359.
- , "On 'on Lucan'", in *PCPhS* 29 (1983), 54 (= Mayer 1983.1).
- , Lucan, *Bellum Civile* 8, London 1983 (= Mayer 1983.2).
- MENDELL, C. W., "Lucan's Rivers", in *YCS* 8 (1941), 1-22.
- MENZ, W., *Caesar und Pompeius im Epos Lucans*, Diss. Berlin 1952 (pp. 49-65 in *WdF* 360-376; 239-244 in *WdF* 257-263; 168-170 in *WdF* 376-379).
- METGER, W., *Kampf und Tod in Lucans Pharsalia*, Diss. Kiel 1957 (48-63 in *WdF* 423-438).
- MEURIG-DAVIES, E. L. B., "Notes on Lucretius, Ovid and Lucan", in *Mnem.* IV 2 (1949), 52-78.
- MEYER, E., *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompejus*, Stuttgart 1922.
- MEYER, K., *Silius und Lucan*, Diss. Würzburg 1924.

- MICHEL, D., *Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und Marcus Antonius*, Bruxelles 1967.
- MICHEL, A., "Sainte-Beuve et Virgile: néo-classicisme et romantisme devant la critique moderne", in *RÉL* 61 (1983), 265-283.
- MICHLER, W., *De P. Papinio Statii M. Annaei Lucani imitatore*, Diss. Breslau 1914.
- MIX, E. R., *Marcus Atilius Regulus, Exemplum Historicum*, Den Haag / Paris 1970.
- MOMMSEN, TH., *Römische Geschichte*, vol. 3, Berlin 1917².
- — — , *Römisches Staatsrecht*, Basel / Stuttgart 1963 (fotogr. herdr. van 1887-1888³).
- MONACA, A. DELLA, *Memoria storica dell'antichissima e fedelissima città di Brindisi*, Lecce 1674 (fotogr. herdr. Bologna z. j.).
- MOORMANN, E. M. & W. UITTERHOEVE, *Van Alexandros tot Zenobia*, Nijmegen 1989.
- MOOS, P. VON, "Lucan und Abaelard", in *Hommages à André Boutémy*, Brussel 1976, 413-443 (= von Moos 1976.1).
- — — , "Poeta und Historicus im Mittelalter, Zum Mimesis-Problem am Beispiel einiger Urteile über Lucan", in *Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur* 95 (1976), 93-130 (= von Moos 1976.2).
- — — , "Lucans tragedia im Hochmittelalter, Pessimismus, *contemptus mundi* und Gegenwartserfahrung", in *Mittellat. Jahrb.* 14 (1979), 127-186.
- MORAWSKI, C. VON, "Beiträge zur Charakteristik der Sprache des Velleius", in *Phil.* 35 (1876), 715-717.
- MORETTI, G., "*Truncus* ed altro: appunti sull'immaginario filosofico e scientifico-didascalico nella *Pharsalia*", in *Maia* 37 (1985), 135-144.
- MORFORD, M. P. O., "Lucan and the Marian Tradition", in *Latomus* 25 (1966), 107-114.
- — — , *The Poet Lucan. Studies in Rhetorical Epic*, Oxford 1967.
- — — , "The Neronian Literary Revolution", in *CJ* 68 (1972-73), 210-215.
- — — , "Nero's Patronage and Participation in Literature and Arts", in *ANRW* 2.32.3, Berlin / New York 1985, 2003-2031.
- MORRIS, K. D., *A Comparative Study of M. Annaeus Lucanus and Seneca the Philosopher*, Diss. Ohio State University 1959 (microfilm 1965).
- NARDUCCI, E., "Il tronco di Pompeo (Troia e Roma nella *Pharsalia*)", in *Maia* 25 (1973), 317-325.

- , "Sconvolgimenti naturali e profezia delle guerre civili: *Phars.* I 522-695", in *Maia* 26 (1974), 97-110.
- , *La Provvidenza Crudele*, Pisa 1979.
- , "Pauper Amyclas (modelli etici e poetici in un episodio della *Pharsalia*", in *Maia* 35 (1983), 183-194.
- , "Ideologia e tecnica allusiva nella "Pharsalia"", in *ANRW* II,32.3, Berlin / New York 1985, 1538-1564.
- NEHRKORN, H., *Die Darstellung und Funktion der Nebencharaktere in Lucans Bellum Civile*, Diss. John Hopkins University 1960.
- NEWMAN, J. K., *The Classical Epic Tradition*, London 1986.
- NEWMYER, S., "Imagery as a Means of Character Portrayal in Lucan", in *Studies in Latin Literature and Roman History III* (Coll. Latomus 180), ed. C. Deroux, Bruxelles 1983.
- NISSEN, H., *Italische Landeskunde*, New York 1979 (fotogr. herd. van 1883-90²).
- NORDEN, E., *Ennius und Vergilius*, Leipzig / Berlin 1915.
- , *P. Vergilius Maro, Aeneis Buch VI*, Darmstadt 1957⁴.
- NOWAK, H., *Lukanstudien*, Diss. Wien 1955.
- NUTTING, H. C., "Oculos effodere", in *CPh* 26 (1922), 313-318.
- , "Notes on Lucan", in *AJPh* 52 (1931), 49-56.
- , "Comments on Lucan", in *Univ. of Calif. Publ. in Class. Phil.* 11 (1931), 105-127.
- , "Comments on Lucan", in *Univ. of Calif. Publ. in Class. Phil.* 13 (1933), 249-318.
- , "Notes on Lucan. Second Group", in *AJPh* 55 (1934), 49-61.
- OBERMEIER, J., *Der Sprachgebrauch des M. Annaeus Lucanus*, München 1886.
- ODELSTIERNA, I., *Invidia*, Diss. Uppsala 1949.
- OFFERMANN, H. W., *Monologe im antiken Epos*, Diss. München 1968.
- OLECHOWSKA, E. M., "Le *De Bello Gildonico* de Claudien et la tradition épique", in *MH* 31 (1974), 46-60.
- OLLFORS, A., *Textkritische und interpretatorische Beiträge zu Lucan*, Göteborg 1967 (= Olfors 1967.1).
- , *Studien zum Aufbau des Hexameters Lucans*, Göteborg 1967 (= Olfors 1967.2).
- OOTEGHEM, J. VAN, *Pompée le Grand, bâtisseur de l'Empire*, Brussel 1954.
- , *Caius Marius*, Brussel 1964.
- PARATORE, E., "Persio e Lucano", in *RCCM* 5 (1963), 88-130.
- , "Dante e Lucano", in *Antico e nuovo*, Caltanissetta 1965 (ook in *L'Alighieri* II 2 (1961), 3-24 en in *Lectura Dantis Romana* n.s., Torino

- 1962).
- , "Sul v. 388 del l. 2 di Lucano", in *Scritti Pughatti* (5), 1978, 713-723.
- PATERNI, M., "Il colore in Lucano (frequenza, termini, uso)", in *Mara* 39 (1987), 105-125
- , "I colori dell'alba. Nota a Lucan. Phars. II 719-721", in *Mara* 40 (1988), 75-77.
- PECCHIURA, P., *La Figura di Catone Uticense nella Letteratura Latina*, Torino 1965.
- PEETERS, C. A., *Fas et Nefas*, Diss. Utrecht 1945.
- PERLMUTTER, F. A., *De casuum usu Lucani*, Diss. Wien 1937.
- PFLIGERSDORFFER, G., "Lucan als Dichter des geistigen Widerstandes", in *Hermes* 87 (1959), 344-377.
- PHILLIPS, O. C., *The Influence of Ovid on Lucan's Pharsalia*, Diss. Univ. of Chicago 1967.
- PIACENTINI, U., *Osservazioni sulla tecnica epica di Lucano*, Berlin 1963.
- PICHON, R., *Les sources de Lucain*, Paris 1912.
- PIGANIOL, A., "Un épisode inconnu de la vie de Pompée", in *Studi in Onore di A. Calderini e R. Paribeni*, Milano 1956, 135-138.
- PINTER, N., *Lucanus in tradendis rebus geographicis quibus usus sit auctoribus*, Diss. Münster 1902.
- PISANI, V., "Isapis e Isaurus, e Lucano 2,406", in *BNF* 2 (1950-1), 65-67.
- POHLENZ, M., *Die Stoa, Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen 1970⁴.
- PRELLER, L., *Griechische Mythologie*, Berlin / Zürich 1964⁵.
- QUADLBAUER, F., "Lukan im Schema des *ordo naturalis / artificialis*. Ein Beitrag zur Geschichte der Lukanbewertung im lateinischen Mittelalter", in *Grazer Beiträge* 6 (1977), 67-105.
- QUARTANA, M., "Marzia e Cornelia nel poema di Lucano", in *Atene e Roma* 21 (1918), 189-198.
- RAMBAUD, M., *L'Art de la déformation historique dans les commentaires de César*, Diss. Paris 1952.
- , "L'Apologie de Pompée par Lucain", in *RÉL* 33 (1956), 258-296.
- , "Une prétendue erreur de Lucain", in *RÉL* 37 (1959), 102-110.
- , "L'Opposition de Lucain au *Bellum Civile* de César", in *L'Information littéraire* 12 (1960), 155-162.
- RAMMINGER, J., "Varronisches Material in den Scholien zu Lukan, *Pharsalia* II 356. 359. 371", in *Mara* 37 (1985), 255-259.
- , "Quellen und Genese der Scholien und Glossen zu Lukan, *Pharsalia*, 2,355-371", in *Hermes* 114 (1986), 479-490.

- RAWSON, E., "Sallust on the Eighties?", in *CQ* 37 (1987), 163-180.
- RICHMOND, J., "A Note on the Elision of Final e in Certain Particles used by Latin Poets", in *Glotta* 43 (1965), 78-103.
- , "-que que- in Classical Latin Poets", in *Phil.* 112 (1968), 135-139.
- RIEKS, R., *Homo, Humanus, Humanitas*, München 1967.
- RIZZO, F. P., "Le fonti per la storia della conquista Pompeiana della Siria", in *Kokalos* suppl. 2 (1963).
- ROBBERT, L., *De Tacito Lucani imitatore*, Diss. Göttingen 1917.
- ROSCHER, W. M., *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884-1937.
- ROSSBERG, K., "Ein mittelalterlicher Nachahmer des Lucanus", in *RhM* 38 (1883), 152-154.
- ROSSI, J. DE & G. HENZEN, *Inscriptiones urbis Romae latinae*, Berlin 1876-1975.
- RUTZ, W., "Amor Mortis bei Lucan", in *Hermes* 88 (1960), 462-475.
- , "Lucan 1943-1963", in *Lustrum* 9 (1964), 243-334.
- , "Zweiter Nachtrag zum Lucan-Bericht *Lustrum* 9 (1964)", in *Lustrum* 10 (1965), 246-256 (= Rutz 1965.1).
- , "J. Brisset, *Les idées politiques de Lucain*", in *Gnomon* 37 (1965), 55-61 (= Rutz, 1965.2).
- , "Lucans Pompeius", in *AU* 11 (1968), 5-22.
- , "Die Träume des Pompeius in Lucans Pharsalia" in *WdF* 509-524; oorspr. in *Hermes* 91 (1963), 334-345.
- , "Lucan und die Rhetorik", in *Entr.* 236-265.
- , "H. A. Schotes, *Stoische Physik, Psychologie und Theologie bei Lucan*", in *Gnomon* 43 (1971), 614-617.
- , "E. Narducci, *La Provvidenza Crudele*", in *Gnomon* 53 (1981), 5-8.
- , "Lucan 1964-1983", in *Lustrum* 29 (1984), 105-203.
- en H. TUITJE, "Lucans *Pharsalia* im Lichte der neuesten Forschung, mit einem bibliographischen Nachtrag 1979-1982 vom Verfasser, und 1980-1985 von Heinrich Tuitje, Göttingen", in *ANRW* II,32.3.
- , *Studien zur Kompositionskunst und zur epischen Technik Lucans*, Bern / New York / Nancy 1989² (oorspr. Diss. Kiel 1950; hoofdst. 1 ook in *WdF* 160-216).
- SAINT-DENIS, E. DE, *Le rôle de la mer dans la poésie latine*, Paris 1935.
- SALEMME, C., "Lucano, i simboli e altro", in *BStudL* 6 (1976), 302-320.
- SALMON, E. T., "Sulla Redux", in *Athenaeum* 42 (1964), 60-79.
- SAMSE, R., "Zu Lukan 2,691-693", in *Phil. Wochenschr.* 41 (1921), 549-552.
- , "Zu Lukan 5,790-801", in *Phil. Wochenschr.* 44 (1924), 616-619.

- — — — —, “Lukans Excurs über die Apenninen, 2,396-438”, in *RhM* 89 (1940), 293-316.
- SANDYS, J., *A Companion to Latin Studies*, Cambridge 1910.
- SANFORD, E. M., “Lucan and his Roman Critics”, in *CPh* 26 (1931), 233-257.
- — — — —, “Lucan and Civil War”, in *CPh* 28 (1933), 121-127.
- — — — —, “Quotations from Lucan in Medieval Latin Authors”, in *AJPh* 55 (1934), 1-19.
- SANGMEISTER, U., *Die Ankündigungen direkter Rede im “Nationalen” Epos der Römer*, Meisenheim am Glan 1978.
- SCHETTER, W., “*Aequentur vulnera membris*”, in *Hermes* 112 (1984), 127-128.
- SCHMIDT, O. E., *Der Briefwechsel des M. Tullius Cicero*, Leipzig 1893.
- SCHÖNBERGER, O., *Untersuchungen zur Wiederholungstechnik Lucans*, Heidelberg 1968².
- — — — —, “Zur Komposition des Lucan”, in *WdF* 277-282; oorspr. in *Hermes* 85 (1957), 251-254.
- — — — —, “Leitmotivisch wiederholte Bilder bei Lucan”, in *WdF* 498-508; oorspr. in *RhM* 103 (1960), 81-90.
- SCHOTES, H.-A., *Stoische Physik, Psychologie und Theologie bei Lucan*, Diss. Bonn 1969.
- SCHREMPF, O., *Prophezeiung und Rückschau in Lucans Bellum Civile*, Winterthur 1964 (Diss. Zürich 1964).
- SCHRIJVERS, P. H., “Deuil, Désespoir, Destruction (Lucain, La *Pharsale* II 1-234)”, in *Mnem.* 41 (1988), 341-354.
- — — — —, “Interpréter Lucain par Lucain (La *Pharsale* I 1-8, II 234-325), in *Mnemosyne* 42 (1989), 62-75.
- — — — —, *Crise poétique et poésie de crise. La réception de Lucain aux XIXe et XXe siècles, suivi d’une interprétation de la scène “César à Troie” (La Pharsale, 9,950-999)*, Amsterdam / New York / Oxford / Tokyo 1990.
- SCHWEMMLER, F., *De Lucano Manilii Imitatore*, Diss. Giessen 1916.
- SEAGER, R., *Pompey, a Political Biography*, Oxford 1979.
- SEITZ, K., “Der pathetische Erzählstil Lucans”, in *Hermes* 93 (1965), 204-232.
- SEMPLE, W. H., “Observations on the First Book of Lucan”, in *CQ* 31 (1937), 16-21.
- SESTON, W., “Les chevaliers romains et le *iustitium* de Germanicus”, in *Revue historique de droit français et étranger* 30 (1952), 160-177.
- SHACKLETON BAILEY, D. R., *Propertiana*, Cambridge 1956.
- — — — —, “Notes on the Younger Pliny”, in *PCPhS* 27 (1981), 50-57.

- , "On Lucan", in *PCPhS* 28 (1982), 91-100.
- , "Lucan Revisited", in *PCPhS* n.s. 33 (1987), 74-91.
- SIXT, G. A., "Des Prudentius Abhängigkeit von Seneca und Lucan", in *Phil.* 51 (1892), 501-506.
- SOUTER, A., "Reminiscences of Lucan in St. Augustine", in *CR* 14 (1900), 164.
- SPECKA, A., *Der hohe Stil der Dichtungen Senecas und Lucans*, Diss. Königsberg 1937.
- STEELE, R. B., "The Similes in Latin Epic Poetry", in *TAPhA* 49 (1918), 83-100.
- , "The Method of Silius Italicus", in *CPh* 26 (1922), 319-333.
- , "Lucan's *Pharsalia*", in *AJPh* 45 (1924), 301-328.
- STEINHARDT, W., *De emendatione Lucani commentatio philologica*, Diss. Bonn 1854.
- STREICH, F., *De exemplis atque comparationibus quae exstant apud Senecam Lucanum Valerium Flaccum Statium Silium Italicum*, Diss. Bratislava 1913.
- SULLIVAN, J. P., "Petronius, Seneca, and Lucan: A Neronian Literary Feud?", in *TAPA* 99 (1968), 453-467.
- , "Exotic Names, notably in Seneca's Tragedies", in *AC* 30 (1987), 49-64.
- SYME, R., *The Roman Revolution*, Oxford 1939.
- SYNDIKUS, H. P., *Lucans Gedicht vom Bürgerkrieg. Untersuchungen zur epischen Technik und zu den Grundlagen des Werkes*, Diss. München 1958.
- SZELEST, H., "Vergil in den *Adnotationes super Lucanum*", in *Eos* 66 (1978), 61-72.
- TASLER, W., *Die Reden in Lucans Pharsalia*, Bonn 1972.
- THIERFELDER, A., "Der Dichter Lucan", in *WdF* 50-69; oorspr. in *Archiv für Kulturgeschichte* 25 (1934), 1-20.
- THOMPSON, L., *Lucan's Bellum Civile and the Tragedies of Seneca*, Diss. Chicago 1956.
- , "A Lucanian Contradiction of Virgilian *pietas*: Pompey's *amor*", in *CJ* 79 (1984), 207-215.
- THOMSON, J. O., "Place-names in Latin Poetry", in *Latomus* 10 (1951), 433-438.
- TIMPANARO, S., "Note a Lucano", in *Letterature comparate, Problemi e metodo. Studi in Onore di E. Paratore*, Bologna 1981, 603-608.
- TRAMPE, E., *De Lucani arte metrica*, Diss. Berlin 1884.

- TREMOLI, P., *M. Anneo Lucano, I. L'ambiente familiare e letterario*, Trieste 1961.
- TREU, M., "Zur *clementia Caesaris*", in *MH* 5 (1948), 197-217.
- TREVASKIS, J. R., "A Masculin Island in Lucan", in *PCPhS* 1 (1950-51), 15-16.
- TSCHIEDEL, H. J., *Caesars Anticato, Eine Untersuchung der Testimonien und Fragmente*, Darmstadt 1981.
- , *Lucan und die Tränen Caesars*, München 1985.
- TUCKER, R. A., "The Colours of Lucan: Anti-War Propaganda?", in *CB* 46 (1970), 56-58.
- , "Lucan and the Value of Gold", in *CB* 51 (1974), 10-14.
- , "Lucan's Tears", in *CB* 58 (1981), 1-4.
- , "The Meaning of *gloria* in Lucan's *Bellum Civile*", in *CB* 60 (1984), 4-9.
- , "What actually happened at the Rubicon", in *Historia* 37 (1988), 245-248.
- USSANI, V., *Sul valore storico del poema lucaneo*, Roma 1903.
- , *Dante e Lucano*, Firenze 1917.
- VEITH, G., "Corfinium, eine kriegsgeschichtliche Studie", in *Klio* 13 (1913), 1-26.
- VENINI, P., "Echi Lucanei nel L. XI della Thebaide", in *Rendiconti Classe di lettere e scienze morali e storiche, Accademia di scienze e lettere Istituto Lombardo* 99 (1965) (= Venini 1965.1), 149-156.
- , "Echi Senecani e Lucanei nella Thebaide", in *Rendiconti Classe di lettere e scienze morali e storiche, Accademia di scienze e lettere Istituto Lombardo* 99 (1965) (= Venini 1965.2), 157-167.
- , "Ancora sull'imitazione Senecana e Lucanea nella *TEBAIDE* di Stazio", in *Riv. di Fil.* 95 (1967), 418-427.
- VERSNEL, H. S., "Two Types of Roman *Devotio*", in *Mnemosyne* 29 (1976), 365-410.
- , "Destruction, *Devotio* and Despair in a Situation of Anomy: the Mourning for Germanicus in Triple Perspective", in *Perennitas, Studi in Onore di Angelo Brelich*, Roma 1980, 541-618.
- VESSEY, D., "Lucan, Statius and the Baroque Epic", in *CW* 63 (1970), 232-234.
- VIANISINO, G., *Studi sul 'bellum civile' di Lucano*, Salerno 1974.
- VINCHESE, M. A., "Gli studi recenti su Lucano: risultati e prospettive", in *Atene e Roma* 20 (1975), 135-158.
- , "La Fortuna di Lucano dei contemporanei all'età degli Antonini", in *Cultura e scuola* 60 (1976), 39-64.

- , "Servio e la riscoperta di Lucano nel IV-V secolo", in *Atene e Roma* 24 (1979), 2-40.
- WANKE, CHR., *Seneca Lucan Corneille, Studien zum Manierismus der römischen Kaiserzeit und der französischen Klassik*, Heidelberg 1964.
- WATSON, P., "Axelson revisited: the Selection of Vocabulary in Latin Poetry", in *CQ* 35 (1985), 430-448.
- WEINSTOCK, S., *Divus Iulius*, Oxford 1971.
- WEISCHE, A., *Studien zur politischen Sprache der römischen Republik*, Münster 1966.
- WELTER, J., *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen âge*, Paris 1927.
- WELWEI, K.-W., *Unfreie im antiken Kriegsdienst*, Stuttgart / Wiesbaden 1988.
- WENSLER, A. F., "Lucan und Livius zum Januar 49 v. Chr., quellenkundige Beobachtungen", in *Historia* 38 (1989), 250-254.
- WESTERBURG, E., "Lucan, Florus und Pseudo-Victor", in *RhM* 37 (1882), 35-49.
- WHITE, D., "Ovid, *Heroides* 16,45/6 ", in *HSCP* 74 (1970), 187-191.
- WILLIAMS, G., *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford 1968.
- , *Change and Decline*, Berkeley / Los Angeles / London 1978.
- WISTRAND, E., "Zum Gebrauch des lateinischen Adjektivs *similis*", in *Eranos* 77 (1979), 147-155.
- WITLOX, A., *Consolatio ad Liviam*, Diss. Groningen 1934.
- WÜNSCH, M., *Lucan-Interpretationen*, Diss. Kiel 1930.
- WÜNSCH, W., *Das Bild des Cato von Utica in der Literatur der neronischen Zeit*, Diss. Marburg 1949.
- WUILLEUMIER, P., "Virgile et le vieillard de Tarente", in *RÉL* 10 (1932), 48-50.
- ZEHNACKER, H., "Quelques méditations sur la guerre civile chez Sénèque et chez Lucain", in *Hommages à Henri Le Bonniec. Res Sacrae*, ed. D. Porte en J.-P. Néraudau, *Coll. Latomus* 201, Bruxelles 1988.
- ZWIERLEIN, O., "Cäsar und Kleopatra bei Lucan und in späterer Dichtung", in *AA* 20 (1974), 54-73.

INDEX VERBORUM

- abire : 380
 absolvere : 202
 accedere : 136,354
 acies : 311
 actus : 102
 adclinis : 251
 addere : 47
 adfligere : 67
 adiuvere : 177
 admittere : 258
 adsequi : 390
 aduncus : 162
 Aeolius : 394v.
 aequare : 158
 aether : 86,218v.
 aevum : 104,122
 agger : 304
 albus : 410
 alienus : 250
 aliquis : 96
 aliter : 242
 alnus : 294,322
 altius : 278
 altus : 177,330
 alveus : 178
 anceps : 303
 angere : 95
 angustus : 363
 animos dare : 359
 Appenninus : 278
 arcanus : 214v.
 arces : 375
 ardere : 321,342
 arma : 180
 arma parare : 339
 armatus : 361
 artari : 398
 ater : 223
 atque : 96
 attonitus : 61
 auspex : 257
 auspicia : 309
 ausus : 397
 avertere : 83
 avidus : 98
 avolsus : 160
 axis : 367v.
 ballista : 399v.
 balteus : 254
 bella : 76
 bellum : 399
 bellum trahere : 408
 bene : 232
 bucina : 400
 bustum : 145
 cadaver : 134,152,173
 cadere : 134
 caecus : 54
 caedere : 141
 caedes : 114,173
 caelestia sidera : 209
 caelum : 171
 Calaber : 380v.
 calidus : 325
 calor : 233
 candidus : 251
 cani (sc. crines) : 258v.
 capere : 391
 caput : 82,226,391
 caput mundi : 135
 carpere : 124
 castra : 204
 castra sequi : 247,336
 caterva : 66v.,227
 causa : 51
 cedere : 141,299
 cervix : 141,330v.

- cineres : 242
 circa : 355
 civis : 303,330
 clades : 57,171
 coercere : 281
 cognatus : 197
 coire : 181
 colla : 146,254
 colligere : 109
 comprimere : 219v.
 concedere : 303,375
 conciere : 242
 concipere : 282
 conclamare : 61
 concutere : 385
 condere : 363
 confinia : 299
 conflare : 110
 confundere : 150,167
 conserere : 302
 consistere : 329v.
 constare : 57
 consurgere : 321
 contentus : 379
 convellere : 395
 convenire : 152v.
 cornua : 377v.
 corona : 124
 corripere : 112
 Corycius : 384
 cruentus : 119
 cultus : 66
 cum : 297
 cuncta : 362
 Cyaneus : 409

 Dalmaticus : 281
 damnare : 414
 dare : 138v.,247
 declivis : 291
 decurrere : 81
 dedecus : 122
 defectus : 356

 degener : 121,336
 dei : 41,210
 delere : 105
 demissus : 254
 deponere : 99
 derigescere : 102
 desilire : 145
 devertere : 311
 devolvere : 323v.
 dextra : 120,129
 dies : 288
 differre : 73
 discedere : 124,275
 discrimina : 372
 discriminare : 252
 discurrere : 251
 dissilire : 144v
 dividere : 70v.
 divortia : 282,364
 donec : 298
 dubius : 201,303
 duces : 358
 durus : 262,382
 dux : 211,232
 dux privatus : 212

 editor : 292
 effodere : 163
 effundere : 131
 effundi : 342v.
 egerere : 90
 elidere : 143v.,299
 eluctari : 178
 en : 354
 ensis : 113
 Eous : 83v.
 erigere : 278
 et : 195
 excipere : 244,257
 excutere : 374
 exedere : 100
 exemplum : 96v.
 exerere : 110

exertus : 345
 exhaurire : 286v.
 exiguus : 406
 expellere : 245v.
 exponere : 226
 exsanguis : 172
 extendere : 277
 exul : 98,413

 fabula : 288
 facilis : 229,307,391
 fasces : 131
 fasti : 387v.
 fata : 116,216v.,404,411v.
 fatum : 250
 fauces : 378
 felix : 100v.,178v.,179,364v.
 feralis : 58,207
 ferire : 69v.,87
 ferre : 52,224,307,322
 ferre et referre : 53
 ferrum : 100
 fetus : 243v.
 fides : 57,199,203,405
 figere : 51
 finem tenere : 263
 finis : 263
 firmior : 383
 firmus : 313
 flamma : 254
 flere : 118,123
 flos : 170
 fluere : 150
 fluxi amictus : 254
 foci : 131
 foedera : 44,250
 foedera tori : 244v.
 fontes : 282
 fortuna : 109,307
 frangere : 144,281,286
 frena : 138
 fructus : 167
 fuga : 141v.,380

fugare : 199
 fulmina : 86
 fundere : 68,82,145
 furere : 202
 furor : 117,204,346
 futurus : 103

 gaudere : 74
 gelidus : 342,360
 gener : 313v.,390
 gentes : 81
 gladius : 120v.
 gradus : 112
 Graecia : 149
 gravis : 96
 gurgis : 176,322
 guttur : 144

 habere : 53
 Hadriacus : 284
 haerere : 176,254,323
 haurire : 136
 hebere : 411
 Hesperia : 170
 Hesperius : 85,220,231
 heu : 335,406
 hinc : 385
 hirta toga : 267
 honos : 59
 horrificus : 258
 horrisonus : 306
 hostis : 101
 humanum genus : 181,259

 iacere : 69,147,348v.
 iaculari : 144
 iam : 134
 iam ... iam : 410
 ideo : 232
 ignavus : 326
 Illyris : 380
 immaculatus : 414
 immittere : 172,307

immunis : 206	lacertus : 328
impendere : 265	laevus : 282
impetus : 117	laqueus : 143
implere : 241	lassare : 412
in : 118,141,208,226	lassus : 244,378
in commune bonus : 271	late : 113,379,395
incedere : 397	laxare : 306v.
incertus : 360	laxus : 98
inconcussus : 201,209	leges : 44
increscere : 259	lentus : 117
incubare : 65	letalis : 159
incumbere : 299	letum : 170
indicere : 45	leviter : 253
inexpletus : 156	libertas : 223
ingens : 413	limen : 68,116
ingerere : 208,242	limes : 52
ingredi : 328	limina : 253
inlibatus : 244v.	litus : 407v.
inmittere : 378	livere : 72
inmota secta : 262v.	lubricus : 114
inpendere : 359	ludere : 256
instare : 311,392	lues : 171
interea : 240,275,339	lugere : 260
intrepidus : 173	lugubria : 255
invadere : 230	lumina : 163
invidere : 349	lustrare : 152
invidia : 70	
invisus : 102	mactare : 131
ira : 325	magnanimus : 195
irae : 109,340	Magnus : 201,406
irae deum : 41	malum : 65
iras premere : 336	manere : 180
iuga : 403	manus : 84,137,407
iugulus : 230	mapalia : 107
iungere : 349	matrona : 58,66,252v.
ius sui : 308v.	medicina : 137
iussa : 243	Medicus : 80v.
iustitiae cultor : 269v.	medius : 278
iustitium : 58	merces : 391
iustus amor : 260	mereri : 122,179
	metiri : 132
lacer : 67v.,149,158	metus : 217
lacerare : 127	minax : 62vv.

- minor : 409
mirari : 65
miscere : 166,347
modum : 263
moenia : 304
moles : 166,177
monere : 410
monstrifer : 44
moras rumpere : 337
mors : 101,112v.
mortes : 104,145
mos : 159
movere : 173,329
multifidus : 400
multus : 398
mundus : 43,218,264
munus : 333
mutare : 134v.

natura : 379
naturam sequi : 263v.
nec ... nec : 386v.
nefas : 45,215,414
neglegere : 310
nimbus : 327
nimis : 137
nimius : 233
nobilitas : 113,330
nocens : 138,205,217
nomen : 85
nomen inane : 245
nota : 150
nox : 196
nubes : 321
nubes telorum : 207
nubifer : 307
nudus : 107v.
nullus : 204
numerus : 118
nusquam : 368

obnoxius : 281v.
occumbere : 170

occupare : 146
olim : 183
orbis saxorum : 304
orbis : 89,363
ordo : 180
os : 405v.
otia terere : 323
otium : 209

paedor : 100
Pagasaeus : 409
parare in : 344v.
parcere : 159
parens : 50
pariter : 92
Parrhasis : 196
pars : 195
partes : 87,182,339,371
parvum : 131
pater : 268v.
patere : 132
patria : 264
pavidus : 195
penates : 241,266
penetralia : 130
penitus : 181v
percutere : 195,321
perdere : 302
perducere : 357
permiscere : 241v.
pervius : 228
petere : 204
Pharius : 385
pietas : 89
piger : 386
pignora : 257
pinifer : 296
placare : 155,242v.
pollutus : 120,203,320
pondus : 166,219
populari : 302
populea corona : 288
populi : 228,413

posse : 132
 possidere : 306
 potestas : 102
 praeceps : 144,176,323,392
 praecipere : 115v.
 praelatus : 211
 praemonitus : 401
 praesagus : 126
 praestare : 181
 premere : 62,227
 privatus : 357
 pro (excl.) : 112
 proceres : 212v.
 proclamare : 325
 procurrare : 294
 producere : 223
 profecto : 348
 pronus : 304
 propius : 278
 prosequi : 224
 proventus : 88
 pubes : 313
 pudet : 302v.
 pudor : 221
 pugnax : 319
 pulsare : 309v.
 purpura : 59
 putris : 137

qua (adv.) : 278,407
 quamquam : 304
 quanto : 335
 quisquis : 357

radere : 294
 rapax : 283
 rapere : 119
 rapidus : 324
 raptus : 289
 ratis : 176
 recidere : 137
 recipere : 169,374
 rector Olympi : 47

reddere : 83
 refugere : 101
 refundere : 378
 reges : 385
 regna : 292v.
 regnum : 229,356v.
 revocare : 113
 rigidus : 258
 rivus : 178
 robora : 128,145
 robur : 260,339
 rorare : 126v.
 ruere : 218v.
 ruina : 166,203v.
 rursus : 392

Sabellus : 296
 saevus : 76,112
 sales : 256
 salum : 399
 salus : 179
 Samnis : 135
 sanctus : 240,258
 sanguis : 102,136,145
 scelera : 148
 scelus : 88,202,208
 scopulosus : 379
 Scythicus : 291,349,364
 secta : 263
 securus : 173v.,198
 sedes : 163,361
 semel : 139
 senecta : 96
 senectus : 131,183
 sequi : 121,137,215v.,306
 sertum : 250
 servare : 74,96
 servare modum : 263
 servator honesti : 269v.
 si : 395
 sidus : 220
 signum : 121
 sistere : 177

socer : 313v.,371
sol : 365
solacia : 108v.
sollicitare : 212
sollicitus : 47
solutus : 356
solvere : 285v.,324v.
sonipes : 327
sopor : 196
spargere : 67,123,277,399
spes : 334
spiramen : 161v.
stare : 113v.,180,323,326,358
stimuli : 75,233
strictus : 403
subrepere : 271,329
summa : 276v.
summovere hiemem : 266
summus : 408
super : 304
superi : 414
suppara : 254

tabum : 128
tacere : 61
tam : 149
tantus : 383
tellus : 285
templa : 297
tenebrosus : 103
terga : 360v.,382
tesca : 293
testis : 250
Tiberinus : 177
timere : 198
tiro : 320
titulus : 354
toga : 267
Tonans : 69
tori : 241,374
torquere : 400
torus : 245,251
tot ... tot : 391

totus : 322,387
tractus : 382
tradere : 244,246
trahere : 117,215v.
trans : 327
transire : 357v.
transversus limes : 288v.
triumphare : 108
triumphi : 387
truncus : 127,166
tuba : 400
tumere : 361
tumidus : 397
tumultus : 44v.
tunc : 383,395
turbo : 199v.
turris : 328
turrita corona : 252
Tyrrhenus : 176

ultima : 402
ultor : 136
ultra : 135
umbrosus : 293
unda : 284
urbs : 361
usus : 111,268
usus veneris : 268
ut : 398v.
uti : 132
utinam : 226

vacare : 328
vacat : 123,259,365
vacuus : 301v.
vadum : 395
vallum : 304
vanus : 105
venerandus : 340
venia : 332v.
venire ad : 347
venus : 268
vere : 342

vergere : 115
Vescinus : 292
victor : 112,139,172
videri : 47
vilis : 167
vincere : 112,232v.
vincere famem : 266
vindex : 344
vinea : 329
virtus : 199
vis materna : 243
vivax : 95
voces reddere : 214
volnera : 228
volnus : 135
voltus : 119
voluptas : 271
votum : 68

INDEX LOCORUM POTIORUM

APOLLONIUS RHODIUS

2,88v. : 372

AUGUSTINUS

C. D. 3,28 : 154,157v.

15,27 : 210

Ench. ad Laur. 8 : 54

Gen. contra Man. 1,24 : 210

CICERO

Att. 7,15,2 : 229

8,7,2 : 361

8,11,2 : 87,92

9,7c,1 : 92

Fam. 9,20 : 222

Fin. 2,112 : 396

Par. Storc. 2,16 : 93

Tusc. 2,13 : 396

CLAUDIANUS

Bell. Guld. 1,171v. : 101

1,331v. : 80

1,520vv. : 376

1,521 : 377

1,521v. : 377

Cons. Prob. Ol. 89 : 252

256vv. : 281

258v. : 285

Cons. Stil. 1,247v. : 365

In Eutr. 1,22v. : 54

1,177vv. : 98

1,216 : 370

1,220 : 370

1,308 : 59

1,359vv.: 196

1,513 : 102

2,2vv. : 43

2,54vv. : 120

2,64v. : 113

2,154v. : 203

2,236 : 80

2,415 : 405

2,567v. : 390

In Ruf. 1,1vv. : 48v.

1,57vv. : 103

1,234vv. : 158

1,245vv. : 114v.

1,248v. : 98

1,249v. : 123

1,251vv. : 147

1,308-310 : 221

1,335 : 396

2,67 : 115

2,68v. : 118v.

2,88vv. : 76

2,103 : 247

2,206vv. : 85

2,407vv. : 161

2,408 : 164

2,409 : 118

2,415v. : 164

2,417 : 124

2,431v. : 114

CONSOLATIO AD LIVIAM

181vv. : 58

187vv. : 70v.

339 : 163

CURTIUS RUFUS

5,11,10 : 48

6,2,1 : 390v.

CYPRIANUS GALLUS

Gen. 784 : 257

DANTE

Convivio 4,28,13vv. : 237

Purg. 1,31 : 261

1,79vv. : 237

16,122v. : 96

24,76vv. : 96

DRACONTIUS	1,290v. : 88
<i>Or.</i> 727v. : 156v.	1,299 : 341v.
907vv. : 157	1,299vv. : 340
908v. : 158	1,311 : 355
	1,336 : 362
ENNIUS	1,336v. : 364
<i>Ann.</i> 222 Sk. : 161v.	1,352v. : 371
369 Sk. : 396	1,359vv. : 371
389v. Sk. : 144	1,388vv. : 371
483v. Sk. : 160	1,504 : 355
499v. Sk. : 160	1,522vv. : 49,54
	1,580v. : 91
FIRMICUS MATERNUS	1,641v. : 52
<i>Math.</i> 1,7,31 : 154	1,642vv. : 49
FLORUS	1,651v. : 248
2,8 : 396	1,670vv. : 74
2,9,26 : 123	3,134vv. : 331
2,13,19 : 309	3,169vv. : 383
2,13,20 : 406	3,392vv. : 323
	3,549v. : 305v.
HOMERUS	3,748vv. : 143
<i>Il.</i> 6,429v. : 269	4,363v. : 331
9,4vv. : 305	4,676vv. : 383
21,279vv. : 77	5,152vv. : 248
<i>Od.</i> 2,234 : 269	5,392 : 252
5,306vv. : 77	6,101v. : 142
	6,272 : 288
HORATIUS	7,133vv. : 218
<i>C.</i> 3,3,7v. : 217	7,134vv. : 86
4,3,3vv. : 248	8,211vv. : 383
<i>Ep.</i> 1,12,17 : 48	8,319 : 331
	8,654vv. : 143
JUVENALIS	8,729vv. : 248
10,174vv. : 396	9,24 : 222
10,185v. : 175	9,106v. : 143
12,76vv. : 376	9,137vv. : 146
	9,564v. : 214
LAUS PISONIS	9,566vv. : 229
75 : 173	9,580 : 50
LUCANUS	9,601 : 269
1,72vv. : 86	9,983v. : 5
1,136vv. : 287	9,1035vv. : 166
1,143vv. : 300	10,72 : 250
1,183 : 382	10,104 : 250
1,254 : 342	

LUCRETII

3,403vv. : 158

3,1029 : 396

5,887 : 64

MANILIUS

3,19vv. : 396

4,220vv. : 300

4,531 : 289

OROSIUS

Hist. 5,21 : 154

OVIDIUS

Am. 3,12,1 : 112*Fast.* 2,775vv. : 305*Her.* 9,1 : 354*Met.* 1,91vv. : 248

1,149v. : 198

2,239vv. : 281

4,547v. : 70

5,103vv. : 160

5,117v. : 160

5,137vv. : 161

6,557v. : 160

7,523vv. : 71

7,603vv. : 142v.

8,470vv. : 305

10,446v. : 411

11,18v. : 114

12,252 : 163

12,253 : 161

12,268v. : 163

12,457v. : 161

12,488 : 145

13,562 : 163

14,95 : 161

15,188vv. : 410

15,290vv. : 298

Pont. 3,10,31vv. : 386

4,7,9v. : 386

4,10,49 : 283

4,14,59 : 361

4,15,6 : 365

PANEGYRICI LATINI

2,24,4 : 175

4,30,1 : 175

PETRONIUS

B. C. 126v. : 42

240v. : 363

53vv. : 203

PETRARCA

Canz. 53,7v. : 198v.

53,58v. : 96

53,82 : 269

PRUDENTIUS

Per. 876vv. : 157

880 : 157

SALLUSTIUS

Cat. 14 : 202

SEDULIUS

Carm. Pasch. 2,117vv. : 117

3,86 : 107

4,13 : 51v.

SENECA

De ir. 2,2,3 : 93*Ag.* 138vv. : 305

410 : 343

656vv. : 130

786v. : 173

994vv. : 333

De ben. 5,16,3 : 136

6,31 : 396

De brev. vit. 18,5 : 396*De clem.* 1,5,1 : 136

1,14,1v. : 269

2,7 : 332v.

De cons. ad Helv. 10,2 : 266

11,2 : 266

13,3 : 266

De const. sap. 2,1vv. : 261

2,7,1 : 261

2,14,3 : 261

De ir. 3,6,1 : 192

3,18 : 153v.
 3,18,1 : 159
De prov. 3,8 : 178v.
 5,4 : 216
 5,8 : 51
De tr. an. 2,3 : 192
De vita beata 15,6 : 216
Ep. 14,11 : 192
 14,13 : 191
 14,13 : 213
 14,13 : 87
 49,8 : 218
 59,16 : 209
 77,7 : 333
 85,28 : 138
 95,52v. : 264
 107,11 : 215
H. F. 205 : 47
 513 : 333
 1088vv. : 305
 1132vv. : 116
 1167 : 138
H. O. 14vv. : 362
 39vv. : 362
 178v. : 183
 385vv. : 243
 514vv. : 326
 658vv. : 247
 710vv. : 305
 929vv. : 158
 929vv. : 333
Med. 726 : 368
 940vv. : 305
Oed. 16v. : 45
 949vv. : 142
 966v. : 162
 973v. : 162v.
 1019 : 217
 1043 : 104
Phaedr. 262 : 144
 552 : 408
 959vv. : 48
Phoen. 98vv. : 158,333
 367vv. : 137v.

Thy. 238 : 365
 245vv. : 333
 246vv. : 158
 358vv. : 218
 828vv. : 218
 882v. : 218
Tro. 88v. : 75
 1104vv. : 147
 279vv. : 138

SILIUS ITALICUS

1,36vv. : 106
 1,45vv. : 175.
 1,56vv. : 300
 3,120vv. : 300
 4,25vv. : 56
 4,162v. : 114
 6,65v. : 309
 6,141vv. : 98
 6,261v. : 102
 6,699 : 325
 7,70 : 333
 7,74vv. : 56
 9,41vv. : 61
 9,399 : 161
 10,320v. : 178
 10,461v. : 114
 11,488 : 400v.
 13,560v. : 112
 15,222 : 378
 16,4vv. : 373

SOPHOCLES

O. T. 481vv. : 372

STATIUS

Silv. 1,2,233 : 59
 2,7 : 3
 4,1,45v. : 43
 4,3,56vv. : 396
 5,4,1 : 117
Theb. 1,99 : 173
 1,165v. : 112
 1,173vv. : 76
 1,617 : 64

2,135 : 239v.

2,323vv. : 373

2,326 : 374

2,625 : 161

3,114vv. : 56

3,178vv. : 94

3,199 : 151

3,210v. : 175

3,551vv. : 46

4,76v. : 361

4,309vv. : 57

5,148vv. : 115

5,591vv. : 60

5,718 : 54

6,33vv. : 62

10,49vv. : 57

11,251 : 373

11,251 : 374

12,698 : 112

SUETONIUS

Cal. 19 : 396

30 : 157v.

Div. Iul. 27,3 : 203

TACITUS

Ann. 1,1 : 259

15,70 : 3

Hist. 1,84 : 342

VALERIUS FLACCUS

1,315v. : 56

2,325 : 243

2,428 : 403

2,522v. : 393

2,546vv. : 373

4,220v. : 409

4,321v. : 393

5,67vv. : 373

VALERIUS MAXIMUS

9,2,1 : 175

VELLEIUS PATERCULUS

2,19 : 107v.

VERGILIUS

Aen. 1,11 : 42

1,12vv. : 377

1,37 : 336

1,94vv. : 77

1,159 : 376

1,451v. : 382

2,116 : 155

2,550vv. : 130

3,11v. : 412v.

3,414vv. : 297

5,8 : 411

5,141vv. : 404v.

5,709 : 216

6,427v. : 116

6,438v. : 81

8,57 : 72

8,485 : 142

9,710vv. : 394

10,390vv. : 161

10,395v. : 160

12,6v. : 374

12,105 : 374

12,701 : 395

12,719 : 374

Georg. 1,175 : 374

2,473v. : 198

3,220vv. : 373

3,349 : 386

3,360vv. : 386

INDEX RERUM NOTABILIORUM

- Abelard, citeert Lucanus : 54v.
 Abrupte overgangen scènes : 194,275,301
Abstractum pro concreto : 131
abstractum pro concreto : 89,113,141v.,
 145,183,257,330,342v.,405
 Absurditeit : 117v.
 Accusativus
 — respectus : 72
 — voor object bij mediale verba : 72
 Adversatief asyndeton : 69,106
Aeolum mare : 394v.
 Afgehakte hoofden : 125v.,146
 Alexander de Grote : 106
 Allitteratie : 112,134,195,203,341,355
 Alpen : 342,382
 Ambigüiteit : 84,379
amor mortis : 225
 Amputatie
 — handen : 159v.
 — neus : 161v.
 — ogen : 162v.
 — tong : 160v.
 Anafora : 72,112,341,410
 Ancona : 281v.
 Angstmotief : 44v.,90
 Anonieme spreker : 94
 Antaeus : 109,147vv.
 Antiochus van Askalon : 200
 Antithese : 138,139,174,205,335
 Antithetische juxtapositie : 98,142,164
 Antonius, M. (*orator*) : 125v.
 Apennijnen : 278vv.
 Apsis : 283v.
 Apostrofe : 84,223v.,311v.,319,322
 Aquilo : 82
 Architectuur : 197
 Argo : 409
 Argonauten : 369
 Armenië : 386
 Asculum : 310v.
 Assonantie : 134,161
 Astronomische terminologie : 401v.
 Aternus : 311v.
 Aufidus : 284
 Augustinus
 — citeert Lucanus : 54
 — navolging door : 154,157v.,210
 Auster : 305
 Auximum : 309v.
 Baebius Tamphilus : 123
 Baetis : 368
 Begraving : 151v.
 Belegeringswerktuigen : 328
bellum externum, verlangen naar : 77v.,
 79v.,83v.
bellum iustum : 77v.
 Bevroren zee : 386
 Bijfiguren : 182v.
 Bloederigheid : 114
 Bouwactiviteiten Nero, allusies op : 393v.
 Brachylogie : 102,108,231,327
 Broedermoord : 139vv.
 Bruiloftsritueel : 250vv.
 Brundisium : 375vv.
 — etymologie naam : 377v.
 — stichtingsgeschiedenis : 376v.
 Brutus
 — als Academicus : 200
 — als Caesarmoordenaar : 194v.,213v.,233
 — keuze voor Pompeius : 190
 — relatie tot Cato : 197
 — rol in burgeroorlog : 213
 Burgeroorlog
 — als *nefas* : 215
 — motieven voor deelname aan : 202v.
 Caesar
 — allusies op zijn dood : 347
 — als staatsvijand : 344vv.

- als *exemplum celeritatis* : 301
- blokkeert haven Brundisium : 392vv.
- en Alexander de Grote : 326
- en Brennus : 342
- en Cinna : 345v.,92
- en Hannibal : 300,392
- en Marius : 92,345v.
- en Sulla : 92
- en het Vaderland : 303
- en het water : 393
- in Britannië : 360
- in Gallië : 359
- in Germanië : 360
- kritiek op Cato : 236
- vergeleken met Spartacus : 349vv.
- vs. Camillus : 345
- zijn ambitie : 182,356
- zijn bloeddorst : 299vv.
- zijn *clementia* : 331v.
- zijn dynamiek : 392
- zijn hoogmoed : 334
- zijn *ira* : 325
- zijn snelheid : 301,308
- zijn strijdlust : 300v.,325,389v.,391v.
- Camillus, M. Furius : 345v.
- Cannae, slag bij : 284
- Capua : 275
- Carbo, Cn. Papirius : 348
- Catastrofe, kosmische : 84v.
- Catilina : 153,155,166,344
- Cato
  - als *exemplum patientiae et constantiae* : 262v.
  - als *exemplum pudicitiae* : 268
  - als *exemplum virtutis* : 240
  - als heilige : 214,240
  - als kosmopoliet : 264
  - apologie van : 187,238,262
  - Augustinus over : 240
  - bekritiseerd door Caesar : 236
  - bij Dante : 261
  - en Marcia : 234vv.
  - en Pompeius : 231v.
  - en Socrates : 235v.
  - en *virtus* : 198v.
  - eulogie van : 260vv.
  - oudchristelijke kritiek op : 235v.
  - plichtsbewust leider : 197v.
  - relatie tot Brutus : 197
  - in burgeroorlog : 200,211vv.,229vv.,259
  - zijn altruïsme : 217vv.,262,264v.,268vv.
  - zijn *devotio* : 225vv.
  - zijn *duritia* : 262
  - zijn *integritas* : 204v.
  - zijn matigheid : 263
  - zijn principes : 262vv.
  - zijn *rigor* : 270v.
  - zijn soberheid : 265vv.
  - zijn *virtus* : 215vv.
  - zijn *Wiederheirat* als allegorie : 237
- Cato en Marcia
  - contrast met Caesar en Cleopatra : 238,249v.
  - vs. Pompeius en Cornelia : 260
- Catulus, Q. Lutatius : 111,154vv.
- Catulus *filius*, Q. Lutatius : 155,166,347v.
- Caudinae Furcae* : 135
- Ceremonieel, beschrijving van : 66
- Cethegi : 345
- Cethegus, C. Cornelius : 344
- Chelae* : 402
- Chiasme : 170
- Cicero, invloed van : 361
- Cinna : 111
  - als *exemplum crudelitatis* : 346
  - en Caesar : 345v.
- clades mera* : 84v.,143
- clades mixta* : 84v.,143
- Claudianus, navolging door : 43,48v.,54, 59,76,80,85,98,98,101,102,103,113,114, 115,118,120,122,124,147,158,196,221, 247,252,281,285,359,365,370,371,376v., 390
- clementia Caesaris* : 331v.
- clementia*
  - stoïsche opvatting over : 332v.

- vs. *venia* : 332v.
- Collectieve singularis : 66,119,278,327
- columbaria* : 141
- Consolatio ad Liviam*, invloed van : 58, 71,163
- Corfinium
  - als *caput mundi* : 133
  - als vesting : 319
- Corus : 378
- Crassus : 349vv.
- Crustumium : 283
- cura* : 90
- Curtius Rufus, invloed (?) van : 389v.
- Cynici, ethiek : 261,266
- Cynthia : 363
- Cyprianus Gallus, navolging door : 257
- Daci : 83
- Dahae* : 221
- Dante
  - navolging door : 96
  - over Cato : 261
  - over Cato en Marcia : 237
- dativus auctoris* : 348v.
- Dativus van richting : 107
- Decii : 226v.
- devotio* : 225vv.
- Diomedes : 147v.
- Disjunctie, Lucanus' voorliefde voor : 50,380
- Domitius
  - als *exemplum virtutis* : 318v.
  - Caesars oordeel over : 315v.
  - en Milo : 320
  - en Nero : 317v.
  - het historische oordeel over : 316v.
  - Lucanus' oordeel over : 315
  - zijn latere optreden : 336v.
- Donau : 290v.
- Dracontius, navolging door : 156v.
- Dyrrhachium : 379
- Elegische topiek : 246
- Elisie : 96
- Ellips : 69v.,288,326,336,340,387
- Enallage : 161,402
- Ennius, invloed van : 161v.
- Epicurisme
  - metafysica : 47v.,52v.
  - tegenstelling met Stoa : 47vv.
- Erotiek, ontbreken van : 243,245,255v.,267vv.
- Eryx : 393vv.
- Euboeische golf : 406v.
- Eurus : 305
- Excurs, Apennijnen- : 278vv.
- excusatio* : 96
- exemplum historicum* : 90v.,226v.,346
- Exotische, streven naar het : 80v.,221,367, 369,383,386
- Fasti consulares* : 387v.
- fatum*
  - door de mens beïnvloed : 364
  - invloed van de mens op : 390
  - verwant aan Fortuna : 404
  - gedwarsboemd : 115
  - negatieve rol van : 41v.,216v.
  - onwrikbaarheid van : 52
  - personificatie van : 250
- ficus*, adiectiva op : 258
- figura etymologica* : 134,173,391
- Filosofisch taalgebruik : 50
- Fimbria, C. Flavius : 127
- Firmicus Maternus, navolging door : 154
- Florus, navolging door : 123,309,406
- Fortuna*
  - grilligheid van : 53
  - negatieve rol van : 199,335,358v.
  - personificatie van : 109
  - positieve rol : 414
- Fortuna Praenestina* : 168
- Furiën : 103
- furor* : 76
- Fysica, belangstelling Lucanus voor : 51
- Gaurus : 393v.
- Gebeden, zinloosheid van : 68
- Gehuichelde emoties : 74v.
- genitivus*
  - *exclamationis* : 78

- *materiae* : 100
- *qualitatis* : 78
- *respectus* : 198
- Geografische bron : 397
- Getae : 83
- Goden
  - krijgen vergiffenis van mensen : 109
  - toorn van : 41vv., 57, 76, 85, 109, 173, 224
  - verwijten aan : 41v., 47, 58, 68vv., 79, 106
  - zwijgend protest tegen : 59v.
- Godheid, aan eigen wetten
  - onderworpen : 51
- Graecisme : 307
- Grafschriften, Lucanus geciteerd in : 270
- Hannibal, en Caesar : 300, 392
- Havenbeschrijvingen : 375v.
- Helce* : 196
- Hemochu* : 369
- Heracles : 287v.
- Hercules : 122, 288
- Hesperia : 301
- Hiberni* : 382
- Homerus, invloed van : 77, 193v., 269, 326, 339v., 373
- Homoioteleuton : 59, 253
- Horatius, invloed van : 217v.
- Hortensius : 234vv., 239, 241, 255
- Hypallage : 120, 144, 252, 343, 381
- Hyperbaton : 134
- Hyperbool : 101, 174, 326, 359v.
- ira, Maru* : 93
- Ironie : 383
- Judaea : 369v.
- Jugurtha : 97
- Kakophonie : 146v.
- Katalogen : 80, 307v., 383
- Klankeffect : 58, 162, 173, 178, 222
- Kleuren : 126, 178, 223, 251
- Lacus Avernus* : 393v.
- Laus Pisonis*, invloed (?) van : 173
- L. Domitius Ahenobarbus : 139
- Lentulus Spinther, P. Cornelius : 310
- Lentulus Sura, P. Cornelius : 344
- Lepidus, M. Aemilius : 347v.
- Libo, L. Scribonius : 308
- Lipsius : 84v.
- Liris : 292v.
- Logica Lucanus, gebrek aan : 48
- Lucanus
  - en Nero : 74
  - leven : 3v.
- Lucanus' *BC*
  - behandelde periode : 7
  - receptie : 5
  - statisch karakter : 9v.
  - structuur : 10
- Lucanus' *BC* 2
  - behandelde periode : 7
  - structuur : 10v.
  - thematiek : 11v.
- Lucifer : 411
- Lucilius, Sextus : 128
- Lucretius, invloed van : 64, 158
- Luna : 294
- Luxe, afkeer van : 197
- Macetae : 389
- Macra : 294
- Manilius, invloed van : 108, 289, 300
- Marcia : 234vv., 292v.
  - als *exemplum* : 236
  - haar *virtus* : 238v.
  - vs. Cornelia : 246
- Marius
  - als *exemplum crudelitatis* : 123, 346
  - als *exemplum mutationis fortunae* : 93, 99, 132
  - als instrument der goden : 106
  - en Caesar : 345v.
  - en Carthago : 108
  - en de Cimbren : 105
  - en de Cimbriër : 101v.
  - en de *fugitivi* : 109vv.
  - en Hannibal : 109
  - en Jugurtha : 108
  - en Pompeius : 132
  - in Africa : 107vv.

- terugkeer in Rome : 111vv.
- zijn consulaten : 100
- zijn *dextra manus* : 119v.
- zijn dood : 101
- zijn *felicitas* : 100v.
- zijn triomfen : 97
- zijn vlucht : 97vv.
- Marius en Sulla : 91vv.
- als rhetorisch thema : 92v.
- Marius *filius* : 139v.
- zijn dood : 168
- Marius Gratidianus, M. : 153vv.
- Mars : 369,382
- Massa, rol van de : 187
- Massageten : 81
- Massamoord : 167vv.
- Mensenoffers : 155
- Metafoor : 95,136,138,176,198,245,327
- *circus*- : 357v.
- financiële : 89,99,117,122,179,181,241, 391
- kosmische : 189,208v.
- oogst- : 88
- *pater*- : 269
- waterbouwkundig : 177
- weegschaal- : 75
- ziekte- : 113,136v.
- Metaurus : 283
- Metellus Pius, Q. Caecilius : 345
- Metonymie : 82,120v.,148,241,294, 368,369,387,399
- Metriek : 354
- metus Gallicus* : 78,345
- metus Punicus* : 78,97
- Milo : 320
- Monoloog : 91
- Nabataei* : 369
- Natuur, bedreigende karakter van : 406
- Nautische terminologie : 402v.
- Negationsantithese* : 115,117,248vv.,301,402
- Neologismen : 44,292,414
- Nero
- en Domitius : 317v.
- en Lucanus : 3v.
- Nijl : 290
- nominativus exclamationis* : 122
- Nuceria : 311v.
- Oceanus : 360
- Oenomaus : 147,149
- Omkering van waarden : 150v.
- Onpoëtisch taalgebruik : 87,120v.,134,400
- Opportunisme, als *topos* : 405
- Optativus met *non* : 81v.
- Orosius, navolging door : 154
- osus*, adiectiva op : 103
- Oudchristelijke literatuur, navolging in : 228
- Overstromingen : 285v.
- Overstromingsscènes : 174v.
- Ovidius, invloed van : 70,71,81,112,114, 142v.,145,160v.,163,198,281,298, 305,354,361,365,386,410v.
- Ovula* : 167,169v.
- Oxymoron : 202,413
- Panegyrici Latini*, navolging door : 175
- Paradox : 54,87,96,105,117,118,119,171v., 202,211,302,330,331v.,335,363
- paraklausithuron*-motief : 240
- Parthen : 81,83v.
- Participium, dominant gebruik van : 141
- participium futuri*, gebruik van : 221, 241,242v.,254,327,337,340,344
- Pathos : 103,112,222,335,341,406
- pax Sullana* : 152
- Pelorus : 299
- perfectum gnomicum* : 61
- Peripetie : 329
- Personificatie : 101,112v.,149,223,250,252
- Petrarca, navolging door : 96,198v.,269
- Petronius, navolging door : 42v.,47,363
- Phaëthon : 280,285,287vv.
- Pharnaces : 385v.
- Phasis : 365
- pietas* : 76,89
- Pisa : 281
- Pisaurus : 283

- Pleonasme : 116,137,303
 Plusquamperfectum, rhetorisch : 89
 Po : 280,285vv.
 Poëtisch taalgebruik : 47,85,284,306v.,309, 323,348v.,412
 Poëtische inventie : 57v.,103,129,328
 Poëtische pluralis : 61,76,119,253,254, 297,360v.
 Pompeius
 — aankondigingen van zijn dood : 413v.
 — als *exul* : 375,380,412v.
 — en Aeneas : 377,382
 — en de consuls : 387v.
 — en de piraten : 362v.,384
 — en de senaat : 211v.,231v.,335v.,341,358
 — en Marius : 132
 — en Mithradates : 363v.
 — en Sulla : 92
 — in 67-66 in Egypte? : 366v.
 — in Iudaea : 369v.
 — vs. Alexander : 412
 — woordspel met zijn (bij)naam : 406
 — zijn ambitie : 182,213,231,356
 — zijn berusting : 404
 — zijn *felicitas* : 364v.
 — zijn grootse verleden : 383v.
 — zijn ontsnapping uit Brundisium : 398vv.
 — zijn strategie : 276,338v.
 — zijn vloot : 404
 — zijn wereldwijde invloed : 383v.
 Pompeius Magnus *filius*, Cn. : 383
 Populieren : 287v.
 Porta Collina : 133
 Praeneste : 167vv.
praeteritio : 154
 Prolepsis : 219,361
 Prooemia : 41
 Prudentius, navolging door : 157
 Raamvertelling : 151
 Redevoeringen, aankondigingen van : 76v.
 Redevoeringen, lengte : 95
 Rhetorische vraag : 122,201v.,220,325,358
 Rhiphaea-gebergte : 386
 Rivieren : 280v.
robora : 128
 Romulus en Remus : 141
 Rouwmisbaar : 61vv.,242
 Rouwplechtigheden : 61
 Rutuba : 291
 Sabijnse maagden : 314
 Sacriportus : 133
Saepta : 167,169
 Samnieten : 133vv.
 Sarnus : 292
 Sason : 380v.
 Scaevola, Q. Mucius : 128v.
 Scipio Nasica, Q. Caecilius Metellus Pius : 311v.
Scyllaeae undae : 296
 Sedulius, navolging door : 51v.,107,117
 Sena : 284
 Seneca, invloed van : 45,47,75,104,116, 130,136,138,142,144,147, 153v.,158v.,162v.,173,183, 191v.,215vv.,243,248,266,326, 333,343,362,365,408
sententia : 54vv.,73vv.,87v.,108,115, 117,156,163v.,166,205,211,302v.,361, 403,406
 — twee typen : 88
 Sertorius, Q. : 348,368
 Sicilië : 297v.
 Siler : 293
 Silius Italicus, navolging door : 43,56, 60v.,102,106,112v.,114,175,178,300, 378,400v.
simplex pro composito : 74,322,336
 Slaven, in het leger van Marius : 109vv.
socer-gener-motief : 313v.,371,390
 Socrates, en Cato : 235v.
 Soldaten, leeftijd van : 355v.
 Sophene : 370
 Spartacus, Caesar vergeleken met : 349vv.
 Statius, navolging door : 43,46,54,56v., 59v.,61vv.,64,76,94,112,115,117,151 173,200,206,239vv.,314,361,373v.

Stoa

- ethiek : 47,88v.,210,221vv.,260vv.,263v.,332v.
- kosmologie : 44,85v.,104,174v.,209,218v.,322,411
- metafysica : 47v.,50v.,138,364,379
- tegenstelling met Epicurisme : 47vv.
- Subject, affecten als : 75
- suasoria* : 189,243
- Suebi : 82
- Sulla : 122,133vv.
- als *exemplum crudelitatis* : 93,135,176
- als *salus rerum* : 179
- in Praeneste : 168v.
- proscripties : 135vv.
- zijn begrafenis : 179
- zijn *felicitas* : 100v.,178v.,364v.
- Sulla *filius* : 309
- Syene : 366vv.
- Symboliek : 288v.,323
- geografische : 279v.
- licht- : 321
- Symplegaden : 409
- Synekdоче : 68
- Tacitus, navolging door : 259,342
- Tethys : 368v.
- Thermus, Q. Minucius : 309
- Tiber : 291
- Tigranes : 384v.
- Tijdsaanduidingen : 401v.
- symboliek : 196v.,239v.,410
- Tirannie, afkeer van : 87
- Tmesis : 133
- Toekomstvoorspellingen : 48
- nutteloosheid van : 45v.
- Topografische nauwkeurigheid : 388
- Tranen : 67
- Valerius Flaccus, navolging door : 56,243,409
- Varus, P. Attius : 309v.
- vaticinium ex eventu* : 89v.
- Velleius Paternulus, invloed van : 107v.
- venia* vs. *clementia* : 332v.

Vergelijking

- funeraire : 222v.
- historische : 396v.
- hyperbolische : 148
- met Xerxes' schipbrug : 396v.
- met de Argo : 409
- met drenkeling : 164vv.
- met huisgezin : 60v.
- met instorting : 164v.
- met natuurrampen : 170v.
- met natuurverschijnselen : 406v.
- mythologische : 147vv.
- stier- : 372v.
- waterbouwkundig : 393v.
- winden- : 304v.
- zee- : 165,394,396v.
- Vergilius, invloed van : 42,72,77,81,116,130,142,155,198,216,372vv.,376v.,386,404v.,411v.
- Versbouw : 183
- Verteltechniek : 67
- Verwerking historische gegevens : 7vv.,57v.,91,190v.,234v.,315,389,391v.,405
- Villa Publica* : 169
- virtus*, Cato laatste bolwerk van : 198
- Volk, rol van het : 56v.,76
- Voortekenen : 41,43v.
- Voortleven afgehakte lichaamsdelen : 160
- Vulturinus : 291v.
- Water, bedreigende karakter van : 406v.
- Widerstandsszenen* : 319
- Woordherhaling : 138,176,211,230,390
- Woordplaatsing : 61,98,121v.,152,320
- Woordspel : 232v.,406
- Woordvolgorde : 349
- Wreedheden : 123vv.,147vv.,154vv.
- Xerxes : 396v.
- graaft kanaal door Athos : 396v.
- legt schipbrug over Hellespont : 396
- Zelfmoord : 142vv.
- Zeugma : 62,171
- Zornesmonologe* : 336

CURRICULUM VITAE

De auteur werd te Graauw en Langendam (Zeeuwsch-Vlaanderen) geboren op 8 maart 1955. Hij behaalde in 1972 het diploma gymnasium α aan het Jansenius Lyceum te Hulst. Van 1972 tot 1978 studeerde hij klassieke talen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (kandidaatsexamen cum laude 1975, doctoraalexamen cum laude 1978). Van 1978 tot 1984 studeerde hij klassiek gitaar aan het Stedelijk Conservatorium te Arnhem, waar hij in 1984 het einddiploma docerend musicus behaalde. Sinds 1975 is hij als leraar klassieke talen werkzaam in het middelbaar onderwijs, momenteel aan het Alberdingk Thijm College te Hilversum.

COLOFON

M. Annaei Lucani De Bello Civili Liber II, een commentaar van F.H.M. van Campen werd met behulp van het tekstverwerkingspakket L^AT_EX gezet in de Computer Modern Roman op een Océ 6750 laser printer, en gedrukt op 90 grams machine coated houtvrij papier door de Koninklijke Drukkerij C.C. Callenbach B.V. te Nijkerk. Het boek werd gebrocheerd door Binderij Callenbach te Nijkerk. Grafische verzorging: Geert Henderickxs.

